

بیان العارفين و تنبيه الغافلین

سید عبدالکریم شاہ بلڑی واری جی ملفوظات
تصنیف:

مُحمد رَضا بن عبدالواسع

عرف میر دریائی بن داروغہ گھر نتوی

سنہ ۱۰۳۸ ہجری

تحقیق، ترجمو ۽ تشریحی حوالا

ڈاکٹر عبدالغفار سومرو

سنٹی ادبی بورڈ

ادبي بورڊ سنڌي ادبي بورڊ

ادبي بورڊ سنڌي ادبي بورڊ

ادبي بورڊ سنڌي ادبي بورڊ

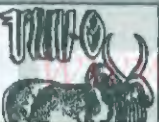
ادبي بورڊ سنڌي ادبي بورڊ

ادبي بورڊ سنڌي ادبي بورڊ

ادبي بورڊ سنڌي ادبي بورڊ

maktabah.org

ذی ادبی بورڈ سنڌي ادبي بورڊ سنڌي ادبي

ذی ادبی بورڈ سنڌي ادبي بورڊ سنڌي ادبي

ذی ادبی بورڈ سنڌي ادبي بورڊ سنڌي ادبي

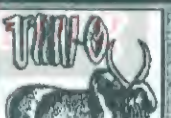
ذی ادبی بورڈ سنڌي ادبي بورڊ سنڌي ادبي

ذی ادبی بورڈ سنڌي ادبي بورڊ سنڌي ادبي

ذی ادبی بورڈ سنڌي ادبي بورڊ سنڌي ادبي

ادبي بورج سنڌي ادبي بورج سنڌي ادبي

ادبي بورج سنڌي ادبي بورج سنڌي ادبي

ادبي بورج سنڌي ادبي بورج سنڌي ادبي

ادبي بورج سنڌي ادبي بورج سنڌي ادبي

ادبي بورج سنڌي ادبي بورج سنڌي ادبي

ادبي بورج سنڌي ادبي بورج سنڌي ادبي

بيان العارفين وتنبيه الغافلين

سيد عبدالڪريم شاهه بلڙي واري جي ملفوظات

تصنيف:

محمد رضا بن عبدالواسع
عرف مير دريائي بن داروغه گهر نئي
سنه 1038 هجري

تحقيق، ترجمو ۽ تشريحي حوالا
ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو
1428 هـ / 2007ع

سندي ادبي بورڊ
ڄام شورو، سنڌ
2007ع

[هن ڪتاب جا سڀ حق ۽ واسطا سنڌي ادبي بورڊ وٽ محفوظ آهن]

تعداد هڪ هزار

سال 2007ع

ڇاپو پهريون

قيمت: ٽي سؤ ويهه رپيا
[Price Rs. 320-00]

خريداري لاءِ رابطو:

سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر

تلڪ ڇاڙهي، حيدرآباد سنڌ

(Ph: 022-2633679, Fax: 022-2771602)

Email Address: sindhiaab@yahoo.com

Website: www.sindhiaab.com, www.sindhiaadabiboard.org

هيءَ ڪتاب سهڻي پرنٽرز حيدرآباد مان اعجاز احمد منگي سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ
ڇپائي پڌرو ڪيو.

www.maktabah.org

ڇپائيندڙ پاران

سنڌ جي ممتاز ڪلاسيڪي شاعر، اهل دل ۽ روشن ضمير عارف ۽ حضرت شاھ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي تڙ ڏاڏي شاھ عبدالڪريم بلڙيءَ واري جو جنم 20 شعبان 944ھ / 30 جنوري 1538ع ۾ ٿيو. هيءُ اهو زمانو آهي، جڏهن آزاد، خودمختيار خوشحال ۽ وسيع ”سنڌ“ تي ساندھ 48 ورهيه مثالي رعايا پرور حڪمراني ڪندڙ سنڌ دوست فرمانروا ڄام نظام الدين سمي عرف ڄام ننڍي جي وفات کي پريا 30 سال ۽ سنڌ تان مقامي حڪمرانيءَ کي ختم ٿئي 18 ورهيه گذري چڪا هئا. ان وقت سنڌ جا ماڻهو ”پارسيون پڇندڙ“ ڌارين حاڪمن ارغونن ۽ ترخانن جي ظالمانه دؤر ۾ مجبور ۽ لاچار بڻيل هئا.

پندرھين ۽ سورھين صديءَ ۾ وچ ايشيا جي سياسي مانڊاڻ ۽ اٿل پُٺل هند ۽ سنڌ جي تقدير تي وڏا گهرا سياسي اثر ڇڏيا آهن. وچ ايشيا ۾ صفوي، شيباني، اوزبڪ، مغل، ارغون ۽ ترخان قبيلن اقتدار جي خوني راند ۾ مصروف هئا ته عالمي سطح تي پورچوگيز، ڊچ، فرينچ ۽ انگريز نين تجارتي مارڪيٽن ۽ ڪالونين جي ڳولا ۾ سڄي دنيا ۾ سرگردان هئا. انهيءَ دؤر تائين پورچوگيز وڌيڪ فعال نظر اچن ٿا جو هنن ننڍي کنڊ ۾ گوا ۽ ڊيو جهڙن اهم سامونڊي بندرن ۽ ماڳن تي قبضو ڪرڻ سان گڏ سال 1513ع ۾ هرمز نار تي پڻ قبضو ڪري ورتو. انهيءَ دؤر ۾ اسماعيل صفويءَ هتان شيباني افغانستان ۾ اقتدار جي جنگ هارائي ۽ سندس ساٿي به پنهنجن پنهنجن صوبن مان اقتدار تان محروم ٿيڻ لڳا. ساڳئي زماني ۾ عمر شيخ ميرزا جو پٽ ظهير الدين ”بابر“ فرغانا مان نڪري هندستان ۾ قسمت آزمائڻ لاءِ نڪتو ۽ ننڍي کنڊ تي قبضو ڪري ويو. جڏهن ته سندس هتان قنڌار جي اقتدار تان تڙجڻ کان پوءِ شاھ بيگ ارغون پنهنجي لشڪر سان شال ۽ سيوي جي پرڳڻن ۾ ڀٽڪڻ کان پوءِ پهرين باغبان تي ڪاهيو. هڪ سال ترسي هن بن يارن ڄام صلاح الدين ۽ ڄام فيروز جي اقتداري چڪتاڻ جي ور چڙهيل سنڌ تي ڪاه ڪري ڇالاڪي ۽ عياريءَ سان سنڌ تي قبضو ڪري ورتو. انهيءَ ويڙهاند ۾ سنڌ جو عظيم جرنيل دولهه دريا خان ڌارين سان وڏي بهادريءَ سان وڙهندي شهيد ٿيو.

اهڙي وايو منڊل ۾ شاھ ڪريم بلڙي واري جو جنم ۽ اُن جي تصوف جي دلپذير فڪر سان ڀرپور شعري تخليق، سنڌ جي نئين جنم جو نڀايو ٿي سامهون آيو. ڪتاب ”بيان العارفين“ جو هي مواد شاھ ڪريم رح جي ملفوظات تي مشتمل آهي. هن ڪتاب ۾ سندس برڪت ڀري زندگيءَ جي جهلڪ موجود آهي. هن اهم ڪتاب کي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري تحقيق ۽ تشريحي حوالن سان سڃاڻڻ ۽ سينگارڻ وارو مثالي علمي ڪم وڏي محنت ۽ محبت سان اسان جي لائق محقق محترم ڊاڪٽر عبدالغفار سومري صاحب ڪيو آهي. هن ڪتاب کي بورڊ پاران ڇپائڻ وارو ڪم اصل ۾ لطيف سائينءَ جي فڪر ۽ ساڃاهه کي سمجهڻ ۽ سمجهاڻ واري اهم ڪم جي هڪ ڪڙي آهي. هڪ روايت آهي ته لطيف سائين قرآن مجيد ۽ مولانا رومي جي مثنويءَ سان گڏ هيءُ برڪت ڀريو رسالو هميشه پاڻ سان گڏ رکندا هئا.

هيءُ ڪتاب 2002ع ۾ ”اوقاف کاتي ۽ علامه قاضي رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت“ پاران پڌرو ٿيو ۽ هاڻي بورڊ پاران هن پهرئين ڇاپي جي اشاعت کي آءِ سنڌ جي ڪلاسيڪي اتهاس سان ڇاهه رکندڙن لاءِ سٺو سڳو سمجهان ٿو.

اعجاز احمد منگي

سيڪريٽري

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو، سنڌ

اڱارو ۱۶- ذوالقعد ۱۴۲۸ھ

بمطابق 27- نومبر 2007ع

عنوانن جي فهرست

صفحہ	
6-5	پيش گفتار: فارسي
10-7	تعارف: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
14-11	مهاڳ: مترجم ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو
48-15	مقدمو: مترجم ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو
55-51	ديباچو: ڪتاب جو مصنف محمد رضا
67-57	مقدمو: مصنف محمد رضا
62-57	فصل 1: پيري مريدي ۽ تاريخ ولادت
67-63	فصل 2: شاھ ڪريم جو مرتبو ۽ مقام
137-68	باب پهريون: حق جو ذڪر ۽ طلب ۽ ورد وظيفن جي بيان ۾
128-68	فصل 1: حق جو ذڪر ۽ ان جي سمجهاڻي
137-129	فصل 2: ورد وظيفا، نفل، نمازون وغيره
155-138	باب ٻيو: سوال ۽ جواب
177-156	باب ٽيون: حلق، تواضع، مجاهدي ۽ سخاوت جي بيان ۾
174-157	فصل 1: حلق، تواضع ۽ مجاهدي جي بيان ۾
177-175	فصل 2: خدمت ۽ سخاوت جي بيان ۾
185-178	باب چوٿون: محبت، شوق، وجد ۽ سماع جي بيان ۾
182-179	فصل 1: محبت ۽ شوق جي بيان ۾
184-183	فصل 2: سماع ۽ وجد جي بيان ۾
195-186	باب پنجون: توحيد ۽ ان جي سمجهاڻي
307-196	باب ڇهون: نبين، ولين ۽ بزرگن جون حڪايتون

210-197	فصل -1: نبين سڳورن جون حڪايتون ۽ آخرت جو احوال
273-211	فصل -2: اڳين بزرگن ۽ ولين جون حڪايتون
307-273	فصل -3: سنڌ جي اوليائن جون حڪايتون
336-308	باب ستون: تصرفاتن جي بيان ۾
314-309	فصل -1: تصرفات
336-315	فصل -2: ڪرامتون
341-337	ضميمو: تاريخ وفات ۽ ڪجهه ارشادات
338-337	فصل -1: تاريخ وفات
341-338	فصل -2: اولاد جي باري ۾ ارشادات
399-342	* تشريحي حوالا
403-400	* فهرست 1: قرآني آيتون، حديثون ۽ قول
409-404	* فهرست 2: مقدمي، متن ۽ حوالن ۾ آيل ڪتاب
413-410	* فهرست 3: ماڻهن جا نالا
414	* فهرست 4: ماڳن، مڪانن، شهرن ۽ ذاتين جا نالا
	* قلمي ڪتاب بيان العارفين جو عڪس
iii-iv	Preface *
v-xiv	BAYAN AL ARIFIN *
	(As a source of Sufi Thought in Sindh)
xv-xvi	References *

پیش گفتار

سرزمین سند همواره مرکز فرهنگ و تمدن اسلامی بوده و عارفان، صوفیان، شاعران، مؤرخان و سخنوران بزرگ در این سرزمین پدید آمده اند و همگان آثار ادبی و تاریخی و عرفانی از خود به یادگار گذاشته اند. هرگاه به مطالعات محققان و سخن شناسان نظر افکنیم و با تعقل و تفکر به عمق آثار ادبی و عرفانی بنگریم، بزرگان عرفان و ادیبان سخندان را خواهیم یافت که توانسته اند در دل و جان مردم رسوخ کنند و شهرت و نام و نشان ویژه از خود برجای گذارند، از جمله: پیش کسوتان ادب فارسی در سند سید عبدالکریم متوفی ۱۰۳۲ هـ ق برابر با ۱۶۲۲-۲۳ میلادی است. وی در نیمه دوم قرن یازدهم هجری قمری از شاعران بزرگ و عارفان نام آورسند بوده است. مؤرخان و تذکره نگاران نوشته اند که: نیاکان او در اوایل قرن نهم از هرات در افغانستان به سند (پاکستان) آمده و در سرزمین سند ساکن شده اند.

سید عبدالکریم در سند به شهرت عظیم و خوش نامی رسید، سبب این است که وی جدّ امجد حضرت سید شاه عبداللطیف بهتائی می باشد و این سید عبداللطیف در قرن دوازدهم هجری قمری از بزرگترین شاعران سند بوده است. سید عبدالکریم همیشه در زندگی خود از لحاظ عرفان خاص اسلامی مرجع خلاق و منبع معرفت الهی بوده است. او شعر را بدان جهت اختیار کرد که بتواند بهتر و موفق تر به رشد و هدایت عام و خاص بپردازد و همگان را مسحور و مجذوب خود گرداند و در حقیقت مخدوم کل خلاق گردد و بالاخره بعد از نیکو نامی و خدمتگری و روشنگری مردمان به سوی معبود شتافت و رخت از جهان برپست.

شش سال پس از درگذشت این عارف بزرگ و شاعر سترگ، یکی از مریدان خاص و یاران نزدیک او به نام "مجمد رضا بن عبدالواسع" دامن همت به کمرزده و مجموعه یی از آثار او را به همراه شرح احوال و زندگی او تحت عنوان "بیان العارفین و تنبیه الغافلین" تألیف و تبویب نموده و برای دوستداران عرفان و ادب به یادگار گذاشته است. این آثار مشتمل بر "ملفوظات" و سخنان گهر بار سید عبدالکریم است که با عقیدت و احترام بسیار از طرف "مرید" برای خدمت به "مرشد" تهیه شده است.

کتاب "بیان العارفین و تنبیه الغافلین" مشتمل بر ابیات دلاویز در زبان سندی و سخنان دل انگیز و الفاظ معنوی و کلمات روحانی است که همه آنها از بیانات این عارف بزرگوار سید عبدالکریم است. به همین سبب است که این

سخنوریگانه و عارف فرزانه در ادبیات عارفانه و تاریخ تصوف سند، مقام ارجمند و والایی دارد و هر عارف و صوفی ناچار است که این کتاب را بخواند و با ادبیات عرفانی اسلامی به زبان فارسی آشنا گردد و تجربه ادبی حاصل نماید.

متن این کتاب مهم و گران بها به صورت نسخه خطی موجود بود و به صورت عمومی طبع و نشر نشده بود و نیز به زبان سندی ترجمه نگشته بود. نگارنده این سطور باطمینان بسیار و شوق فراوان، این کتاب را از زبان فارسی به زبان سندی درآورده و به مدد الله باهمت مردان خداکار را به خوبی سرانجام دادم و بسیار شادمان و خوشحالم که این مهم به کوشش این بنده خرد خدا جامه عمل پوشید و صورت تحقق به خود یافت.

نثر فارسی این کتاب ساده و لطیف و روان است زیرا مؤلف می خواسته است هرکس که در طریق الی الله گامی بر می دارد، از این کتاب فایده برگیرد و مستفید گردد. آثار صوفیاء، بزرگان شیخ فرید الدین عطار نیشابوری، جلال الدین محمد بلخی رومی، محی الدین ابن عربی، شیخ فخرالدین عراقی، و مولانا نورالدین عبدالرحمان جامی در آثار سید عبدالکریم هویدا است و اهمیت کتاب "بیان العارفین و تنبیه الغافلین" بیش از پیش شده است. من خود مجذوب الفاظ شیرین و اصطلاحات غمگین و تشبیهات و استعارات دل انگیز و نثر روان و شیوای این کتاب شده ام بدین جهت به خوبی و خوشی توانسته ام آن را از زبان فارسی به زبان سندی ترجمه کنم و بهره مندی از آن را انجام گردانم.

در این جا باید از آقای دکتر محمد حسین تسبیحی (رها) ادیب و سخنور ایرانی سپاسگزاری کنم که در همه گونه مواقع بامن همکاری داشته و در هنگام مراجعه به کتابخانه گنج بخش مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، مراجع و منابع لازم را در اختیار نگارنده می گذاشته اند و مساعدت و معاونت می نموده اند.

امیدوارم این خدمت ادبی و عرفانی مورد توجه ارباب ادب و عرفان اسلامی واقع گردد و اشتباهات و لغزش های مرا به نظر اصلاح و تصحیح بنگرند و راهنمایم فرمایند. خدای بزرگ همه ما را در راه خدمت به فرهنگ و ادب و هنر و عرفان اسلامی پیروز و موفق و کامیاب گرداند. آمین

خواهان دعا

عبد الغفار سومرو

۱۶ ذوالقعد ۱۴۲۸ هجری

مطابق ۲۷- نومبر ۲۰۰۷ ع

کراچی پاکستان

تعارف

باسمہ تعالیٰ

سنہ 1937ع ۾ ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم ڪتاب بيان العارفين ۾ آيل سنڌي بيتن ۽ انهن جي معنيٰ ۽ تشريح کي شايع ڪيو. ۽ ان اشاعت سان ڪتاب بيان العارفين جو نالو وڌيڪ مشهور ٿيو. پر نالي جي مشهوري کان سواءِ، هن ڪتاب جي قيمتي مواد جي اهميت توڙي شاھ عبدالڪريم جي عظمت سامهون نه آئي. ان جي تلافي هاڻي ٿي رهي آهي. جو ڪتاب ”بيان العارفين“ پهريون ڀيرو سڄو سربستو، صحيح سنڌي ترجمي جي صورت ۾ شايع ٿي رهيو آهي. ڪتاب جي اصل فارسي متن جو عڪس به پويان شامل ڪيو ويو آهي ته جيئن، ڪو محقق ترجمي کي اصل متن سان پيئي پنهنجي تسلي ڪري سگهي.

اصل فارسي ڪتاب ڏانهن متوجهه ٿيڻ، ان جي اهميت محسوس ڪرڻ، ۽ ان جي سنڌي ترجمي جي عزم ڪرڻ جو سهرو محترم ڊاڪٽر عبدالغفار سومري جي سر تي سونهي، جنهن جي اڻ ٿڪ محنت جي نتيجي طور هيءُ اهم ڪتاب روان سنڌي ترجمي جي صورت ۾ شايع ٿي رهيو آهي. ڊاڪٽر عبدالغفار سومري هن کان اڳ حضرت شاھ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي فڪر ۽ فھر تي خاطر خواه تحقيق ڪري، سنڌ يونيورسٽي مان پي ايڇ. ڊي حاصل ڪئي ۽ ان ڪاميابي سندس واسطي علمي تحقيق جي طور طريقي، توڙي اعليٰ فڪر ۽ فلسفي جي تجزيي جي راه روشن ڪئي. پنهنجي انهيءَ اعليٰ صلاحيت سان، هن صاحب ”بيان العارفين“ جي سنڌي ترجمي کي توڙي ميسر شاھ ڪريم جي متصوفانه فڪر کي اعليٰ ۾ اعليٰ معيارن مطابق پڙهندڙن آڏو پيش ڪيو آهي.

ڪتاب جو مقدمو ڊاڪٽر موصوف جي اعليٰ تنقيدي ۽ تشريحي بصيرت تي شاهد آهي. ان ۾ زير بحث آندل سڀ ذيلي موضوع وڏي معلومات ۽ معنيٰ وار آهن، پر انهن مان به خاص اهميت رکن ٿا؛ هڪ ”بيان العارفين ۾ صوفي فڪر ۽ ان جا ماخذ“ ۽ ٻيو ”شاھ ڪريم جو عرفان“ پهرئين مان سنڌ ۾ صوفيانه فڪر جو تاريخي

پس منظر اجاگر ٿئي ٿو ۽ ٻئي مان سنڌ ۾ صوفيانہ فڪر جو روح روشن ٿئي ٿو. انهيءَ لحاظ سان، سنڌ ۾ صوفيانہ فڪر جي تاريخ ۽ ترويج ۾ هي مقدمو هڪ دستاويزي حيثيت رکي ٿو. ان سان گڏ، متن جي آخر ۾ ڏنل تشريحي حوالا، اعليٰ علمي تحقيق جو آئينو آهن، جن جي مطالعي سان پڙهندڙ جي معلومات ۾ مزيد اضافو ٿيندو.

هن ڪتاب جي شايع ٿيڻ سان، پهريون ڀيرو ميين شاه ڪريم جي ذاتي ۽ فڪري عظمت جو صحيح اندازو ٿئي ٿو. اها عظمت اڄ کان چار سئو سال اڳ واري سنڌ جي هڪ مثالي فرد جي آهي، جيڪو ساڳئي وقت وڏي عيال وارو شخص آهي، قوت گذر لاءِ ٻني ڪاهيندڙ هر هاري آهي، غريبن جو هڏ ڏوڪي ۽ حال پائي آهي، مظلومن جو مددگار ۽ سندن واسطي حڪمرانن وٽ حق جون سفارشون ڪندڙ آهي، صالحن لاءِ ديني ۽ روحاني رهبر ۽ مرشد آهي، سالڪن لاءِ صوفيانہ فڪر جو شارح آهي، ۽ ذاتي طور تي صوفي باصفا واري عملي زندگي گذاريندڙ عارف آهي.

معاصرانہ روايت [ص 93] مطابق شاه عبدالڪريم قرآن شريف جا ٻه سڀارا پڙهيو هو، باوجود ان جي، سندس بيانن ۽ وضاحتن ۾، عربي ۽ فارسي عبارتَن توڙي تصوف جي اهم ڪتابي ماخذن جي اعليٰ ڄاڻ جا مثال موجود آهن. بيشڪ اهو سندس ذاتي صلاحيت ۽ افضليت جو معجزو هو. پر ان مان اهو گمان پڻ نڪري ٿو، ته ان وقت سنڌ ۾ ابتدائي مڪتبي تعليم معياري رهنمائي واري هئي ۽ ٻاهريون صحبتي ماحول به وڏي فيض وارو هو.

”بيان العارفين“ ۾ ميين شاه ڪريم جو همعصر درويش توڙي ڪائنس اڳ وارن عارفين بابت ڪافي مواد موجود آهي، جنهن جي مطالعي سان ان دور جي معاصرانہ ماحول جي سڃاڻپ ٿي سگهي ٿي. ميين شاه ڪريم جي زباني جن بزرگن توڙي ماڳن مڪانن جا نالا بيان ٿيا آهن، تن بابت وڌيڪ معلومات مهيا ڪرڻ سان هن تحقيق جو دائرو وڌائي سگهجي ٿو. مثلاً: شاه عبداللطيف جي رسالي ۽ سوانح تي تحقيق ڪندي، راقم کي ”بيان العارفين“ ۾ آيل ڪن نالن بابت هيٺيان اهڃاڻ مليا:

* حسين گاڏر [ص 125] گاڏار فقير جو مقام، ميرپور بٺوري کان 12- ميل ڏکڻ

- اوڀر ڪاري گونگري تي آهي، جتي ساليانو ميلو لڳي ٿو.

* پير لاکو [ص 329] جاتي طرف آهي.

* سيد جعفر [ص 64] ٻڌي ٽالپر شهر جي اتر - اولهه طرف آهي، ۽ جتي ساليانو ميلو لڳي ٿو.

* سيد لعل شاھ [280] "لعل" جي نالي ۾ مقام: هڪ لعل چتو، رڙي جي ٻيلي کان اتر، ٻيو لعل محموداڻي، ميين حسن علي کان اوڀر، جتي ميلو لڳي ٿو.

* لڌو فقير [ص 276] شيخ لڌو ميرپور بنوري کان 8 ميل ڏکڻ - اولهه، جاڙيجن جي ڳوٺ کان اولهه ٽڪر تي آهي. ميرپور بنوري کان 3- ميل اتر طرف "بگو شیر" جو مقام آهي، جتي چون ٿا ته شاھ ڪريم چلو ڪڍيو.

* ڏهي ڳوٺ [ص 394]، ڪور واھ کان اوڀر 12 - ميل ديھه داسڙڪي ۾ آهي جتي "ڏهي وارا داسڙا" رهن.

* ڊنڊي [ص 291] ۽ ڏاڏون [ص ص 20، 360] ٻئي ڳوٺ ٽنڊي محمد خان کان بلڙي ڏانهن ويندڙ شاهي رستي لڳ (سڄي پاسي) موجود آهن.

* راڌڻ ڳوٺ [ص 331] = راڌوڙي ڳوٺ جيڪو بلڙي کان چار ميل اتر طرف موجود آهي.

* راهوٽ [ص ص 138، 315]، ٻني جي شهر کان ٻه ميل اوڀر طرف موجود آهي.

* لنڊاڻ ڀرڳڻو [ص 331]، غالباً ماتليءَ کان اتر - اوڀر طرف، جتي ديھه "لنڊاڻا"

* ڪاتيار ڳوٺ [ص 302، 379] بلڙي کان اتر طرف، ڪاتيارن جا ٽي ڳوٺ آهن: جهنگ ڪاتيار، ملاڪاتيار ۽ عبدالرحيم ڪاتيار شايد مراد "جهنگ ڪاتيار" آهي.

* ڳوٺ مناهيجي [ص 313] / ڳوٺ مناهين، جيڪو ڪور واھ کان 15- ميل ڏکڻ - اوڀر طرف آهي (مناهين نالو جتن جي پاڙي جو جيڪي شاھ ڪريم جا مريد آهن).

* هٿڙي [ص ص 308، 334]، بنوري کان 4 ميل اتر (هن وقت اتي ڀٽون).

مٿيان ڳوٺ سڀ بلڙيءَ جي آسپاس آهن جن جي سڃاڻپ سان ميين شاھ ڪريم جي اچ وڃ واري ويجهي علائقي جو نقشو نروار ٿئي ٿو.

وڌيڪ اهم تحقيق انهن بزرگن جي ڳوٺن ۽ ڳالهين بابت مزيد معلومات مان ٿيندي جن جا نالا ”بيان العارفين“ ۾ آيا آهن. ڪتاب جو عالمانہ مقدمو اهڙي تحقيقي مطالعي لاءِ دروازو کولي ٿو.

هن ڪتاب جي شروعاتي تياري، ڪمپوزنگ ۽ بٽر پيپر جي مرحلن تائين، ”علامہ قاضي رسالو رٿا ۽ اشاعت“ جي امداد سان ٿي. ڪتاب جي ڇپائي جي پورائي، حڪومت سنڌ جي اوقاف کاتي طرفان ڏنل گرانٽ سان ٿي، جنهن لاءِ متحرر شيخ قبول احمد، چيف ايڊمنسٽريٽر اوقاف سنڌ جو تعاون شامل حال رهيو. نهايت خوشيءَ جي ڳالهه آهي جو شاھ عبداللطيف جي رسالي جي ناياب پهرئين بمبئي ڇاپي جي اشاعت کان پوءِ هي ٻيو اهم ڪتاب آهي، جيڪو سنڌ حڪومت جي اوقاف کاتي ۽ علامہ قاضي رسالو تحقيقي رٿا ۽ اشاعت جي گڏيل ڪوشش سان خدمت طور شايع ٿي رهيو آهي.

نبي بخش

(ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ)

صدر، علامہ آءِ. آءِ. قاضي يادگار سوسائٽي

سنڌ يونيورسٽي

حيدرآباد سنڌ

15- ذوالحج 1422 هـ

28- فيبروري 2002ع

مهاڳ

شاه عبداللطيف ڀٽائي بابت مشهور روايت آهي ته هو هميشه پاڻ سان قرآن پاڪ کان علاوه مثنوي رومي ۽ شاه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي ملفوظات ”بيان العارفين“ گڏ رکندو هو. انهيءَ حقيقت جي مد نظر مون جڏهن شاه لطيف جي فڪر تي ڊاڪٽريٽ لاءِ مقالي بعنوان ”شاه عبداللطيف جو صوفيانه فڪر ۽ مولانا رومي“ تي تحقيق جو آغاز ڪيو، ته مون انهن ڪتابن کي بنيادي ماخذ جي حيثيت ۾ آڏو رکيو. مولانا روميءَ جي مثنوي فارسيءَ کان علاوه دنيا جي هر سٽريل ٻوليءَ ۾ دستياب آهي. ليڪن سوال هو ته بيان العارفين جيڪو اڃا تائين قلمي صورت ۾ هو، اهو ڪٿان هٿ اچي. ڪافي وقت تائين مون پنهنجو مطالعو علامه دائود پوٽي جي ”شاه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام“ تائين محدود رکيو، جيڪو هن سن 1938ع ۾ بيان العارفين جا ٽي قلمي نسخا پيٽي، اهو ڪتاب مرتب ڪيو هو ۽ جنهن پاڻ لکيو اٿس ته سندس سڄو زور شاه ڪريم جي بيتن جي صحيح پڙهڻين قائم ڪرڻ تي هو. ليڪن ان سان گڏ پاڻ بيان العارفين منجهان ڪجهه ملفوظات جيڪي بيتن سان مناسب رکنڊڙ سمجهيائين، انهن جو انتخاب ترجمو ڪري شامل ڪرڻ تي اڪتفا ڪيائين. هن ڪتاب جو سندس نظرثاني ٿيل ڇاپو سن 1958ع ۾ پيهر شايع ٿيو. آخري ڀيرو هي ڪتاب پٽ شاه ثقافتي مرڪز طرفان سن 1977ع ۾ شايع ٿيو.

علامه دائود پوٽي کان پوءِ ”ڪريم جو ڪلام“ ڪجهه وڌيڪ تحقيق سان سن 1963ع ۾ ميمڻ عبدالمجيد سنڌي سکر مان شايع ڪرايو. ميمڻ صاحب ان کانپوءِ بيان العارفين جو منظوم سنڌي ترجمي جيڪو ڪاٺ پانهڻ سن 1213 هه ۾ مڪمل ڪيو هو، تنهن کي تحقيق جو موضوع بنائي، سنڌ يونيورسٽيءَ مان ڊاڪٽريٽ جي ڊگري ڪئي ۽ انهيءَ تحقيق جي آڌار تي ”ڪريم جو ڪلام“ سنڌي ادبي اڪيڊمي لاڙڪاڻي طرفان سن 1976ع ۾ نئين سر مرتب ڪري شايع ڪرايائين. نئين تحقيق دوران ميمڻ صاحب هڪ کان وڌيڪ قلمي نسخن کي آڏو رکيو ۽ ان ڪري هن نئين ڪتاب ۾ اڳي کان وڌيڪ مواد شامل ڪيائين. ليڪن وري به بيان العارفين جو سڄو سارو مواد سنڌيءَ ۾ نه آندائين ۽ نڪو ان جي لاءِ ڪو سبب ڄاڻايائين. اهڙيءَ صورت ۾ پڻ اها ڳالهه وڌيڪ اشتياق جو سبب بني، ته اصل ڪتاب ضرور ڏسڻ گهرجي ته ان ۾ ڪهڙو مواد شامل آهي. آخر ميمڻ

عبدالمجيد طرفان مقدمي ۾ ڪيل نشاندهيءَ تي اسان اهو قلمي نسخو هٿ ڪري ورتو، جيڪو هن پاڻ مطالعي هيٺ آندو هو. اهو قلمي نسخو منصوره لائبرري جي ملڪيت هو، جيڪو سن 1243 هـ ۾ محمد صالح نالي ڪاتب لکيو هو. انهيءَ نسخي جي مطالعي مان معلوم ٿيو، ته علامه دائود پوٽي توڙي ميمڻ عبدالمجيد اصل ڪتاب جو چوٿون يا پنجون حصو سنڌيءَ ۾ مس منتقل ڪيو هو. ليڪن ان جو سبب جيئن مٿي واضح ڪيو ويو، اهو هو ته هنن جو سڄو سارو ڌيان شاھ عبدالڪريم جي ڪلام کي صحيح صورت ۾ مرتب ڪرڻ طرف هو.

بهرحال اسان جو موضوع شاھ لطيف جي فڪر کي، شاھ ڪريم جي حوالي سان سمجهڻ ۽ ان جي اُڀتار ڪرڻ هو، جنهن لاءِ شاھ ڪريم جي بيتن کان سواءِ ان ٻئي مواد جو مطالعو از حد ضروري هو، جيڪو فارسيءَ ۾ هو ۽ جنهن جو تمام ٿورو حصو سنڌيءَ ۾ منتقل ٿيو هو. بيان العارفين جي سرسري مطالعي مان معلوم ٿيو، ته ان ۾ واقعي تصوف جي بنيادي تصورات جي سمجهاڻي موجود آهي ۽ ان منجهان شاھ ڪريم جي فڪر ۽ عرفان کي چڱيءَ ريت سمجهي سگهجي ٿو. از-انسواءِ اهو ڪتاب سنڌ جي تصوف جي ارتقا جي هڪ اهم ڪڙي آهي، جنهن مان شاھ لطيف جي فڪري اوسر ۽ سندس تصوف کي سمجهڻ ۾ وڏي مدد ملي سگهي ٿي.

بيان العارفين تي اها تحقيق هلندڙ هئي، جو پتو پيو ته انهيءَ ڪتاب جو نهايت معتبر ۽ صحيح نسخو سيد علي مير شاھ جوڻ واري وٽ موجود آهي. شاھ صاحب ذاتي دوستي ۽ علمي ذوق سبب اهو نسخو ڪجهه وقت لاءِ تحقيق واسطي اسان جي حوالي ڪرڻ قبول ڪيو. اهو نسخو سن 1228 هـ ۾ ضياءُ الدين بن گل محمد تاريخ 29 رمضان المبارڪ تي لکي پورو ڪيو. ڪتاب جي آخر ۾ شاھ ڪريم جو خانداني شجرو ۽ سلسلہ بيعت به ڏنل آهي. ورق گردانيءَ مان معلوم ٿيو، ته اهو نسخو واقعي بهترين ۽ نهايت خوشخط لکيل هو، جيڪو منصوره واري کان پاڻ پندرهن سال اڳ لکيل هو. انهيءَ جستجو دوران هڪ ٽيون قلمي نسخو پير جو ڳوٺ لڳ نئون ديرو ضلع لاڙڪاڻو جي راشدي خاندان وٽان محترم صفي الله عباسي معرفت مليو. ليڪن ان جي شروعات ۾ ڪافي ورق ضايع ٿيل آهن ۽ آخر ۾ پڻ اڻپورو آهي. انهيءَ ڪري مٿس ڪتابت وغيره جو به ڪو سال لکيل ناهي. بهرحال انهن ٽنهي نسخن ۾ سيد علي مير شاھ وارو نسخو نهايت عمدہ ۽ هر لحاظ کان بهتر آهي.

اها سڄي حقيقت جڏهن مون سنڌ جي نامور عالم ۽ شاھ لطيف جي

فاضل محقق ڊاڪٽر بلوچ کي ٻڌائي، ته هن پڻ ان ضرورت کي محسوس ڪيو ته بيان العارفين جو مڪمل سنڌي ترجمو شايع ٿيڻ گهرجي، بلڪ اهو هن کان اڳ شاھ جي رسالي جا ماخذ تحت شايع ٿيڻ گهريو هو. وڌيڪ ان ڳالهه تي به اتفاق ٿيو، ته هن ڪتاب جي غير معمولي اهميت سبب اصل فارسي متن کي به سنڌي ترجمي سان گڏ شايع ڪيو وڃي، ته جيئن اهو ڪتاب هميشه لاءِ محفوظ ٿي وڃي. پهريائين اهو ڪتاب محترم صفي الله جي حوالي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي، ليڪن ڪجهه وقت کان پوءِ هو ڪن مجبورين سبب هي ڪم سرانجام ڏئي نه سگهيو. اهڙيءَ صورت ۾ اهو بار مون تي عائد ٿيو، شايد ان ڪري به ته ان سهجي ڪم جي تحريڪ منهنجي هٿان ٿي هئي. جيتوڻيڪ مون کي پنهنجي فارسي دانئيءَ تي ايترو اعتماد نه هو، پر شايد غير معمولي دلچسپي سبب اهو سڀ ڪجهه مڪمل ٿي پيو.

هن سلسلي ۾ ٻيو نهايت اهم ڪتاب جنهن مان ترجمي توڙي ماڳن مڪانن، ذاتين ۽ ماڻهن جي نالن سمجهڻ ۾ مدد ملي، اهو بيان العارفين جو پراڻي سنڌيءَ ۾ منظوم ترجمو هو، جيڪو عبدالرحمان بن محمد ملوک ڪاٺ پانڀڻ سنه 1213 هـ ۾ مڪمل ڪيو. اڳتي هلي، اهو ساڳيو ترجمو سنه 1293 هـ ۾ مخدوم عبدالصمد نورنگ پوٽي مطبع مرغوب هرديار بمبئي مان ڇپائي پترو ڪيو. اهو ڪتاب علامه دائود پوٽي شاھ ڪريم جي ڪلام مرتب ڪرڻ وقت پڻ استعمال ڪيو. اسان پڻ هن ڪتاب مان استفادو ڪيو. ليڪن ان ۾ ڪن هنڌن تي ڪي نقل ڇڏيل آهن، ته ڪٿي ايڪڙ بيڪڙ ٿورو گهڻو پنهنجي طرفان اضافو ڪيل آهي. اهڙيءَ طرح منجهس ڪي بيت غائب پڻ آهن. اهو ئي سبب آهي، جو اسان سڄو سارو دارومدار علي مير شاھ واري نسخي تي رکيو آهي، جيڪو هر لحاظ کان معياري آهي ۽ ان ڪري ان جو عڪس پڻ گڏ ڇاپيو آهي. منصوره وارو نسخو پڻ ڪن هنڌن تي ناقص هو، تنهن ڪري ان جون اختلافي پڙهڻيون نه ڏنيون اٿئون، جيڪي هونئن به تمام ٿوريون آهن. البت عڪسي ڪتاب جي آخر ۾ منصوره واري قلمي نسخي ۾ شاھ عبدالڪريم جي خاندان ويندي شاھ عبداللطيف تائين، قابل مؤلف 467 شعرن تي مشتمل جيڪو منظوم احوال ڏنو آهي، ان جو عڪس پڻ ڏنو آهي، ته جيئن اهو مواد به هميشه لاءِ محفوظ ٿي وڃي.

آخر ۾ آءِ انهن سڀني سڄڻن ۽ گهڻگهرن جو ٿورا ٿو آهيان، جن جي مدد ۽ همت افزائي سبب هي تاريخي ڪم سرانجام ٿي سگهيو. انهن ۾ خاص طور ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، صدر علامه آءِ. آءِ. قاضي ميموريل سوسائٽي جنهن ڪتاب جي مسودي کي نظر مان ڪڍيو ۽ وقت بوقت رهنمائي ڪئي. هتي اهو ذڪر ڪرڻ ضروري سمجهان ٿو، ته هن ڪتاب جي ابتدائي مرحلن ۾ علامه آءِ. آءِ. قاضي سوسائٽي جو تعاون حاصل رهيو. جناب علي مير شاھ پنهنجي خاندان طرفان ساھ سان سانڍيل بيان العارفين جو نسخو ڏيئي، هن سڄي ڪم کي هڪ نئين رخ سان مڪمل ڪرڻ جو موقعو ڏنو. قاضي شوڪت علي ۽ برادر مرسلير الله صديقي پاڻائي پڻ منهنجي خصوصي شڪري جا مستحق آهن، جن پنهنجي ڪتب خانن مان متسفيد ٿيڻ جو هر وقت پريور موقعو ڏنو.

هن ڪتاب جو پهريون ڇاپو فيبروري 2002ع ۾ سنڌ اوقاف کاتي ۽ علامه قاضي رسالو تحقيقي رٿا جي تعاون سان ڇپجي پڌرو ٿيو هو. خوشيءَ جي ڳالهه آهي ته سنڌي ادبي بورڊ جي انتظاميا شاھ عبداللطيف جي حوالي سان هن ڪتاب جي اهميت کي محسوس ڪندي ٻئي ڇاپي شايع ڪرڻ جو اھتمام ڪيو جنهن لاءِ آءِ بورڊ جي لائق سيڪريٽري محترم اعجاز احمد منگيءَ جو ٿورا ٿو آهيان، ڪن مھربان دوستن سڄڻن پهرين ڇاپي ۾ ڪن اوڻاين ۽ غلطي جي نشاندھي ڪئي جن ۾ ڊاڪٽر عبدالحئي ابڙو، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو ۽ جناب محمد ايوب ٻنڌاڻي شامل آهن. هن ڇاپي ۾ مناسب هنڌن تي اها اصلاح ڪئي وئي آهي. اهڙيءَ طرح انهيءَ عرصي دوران پنهنجي معلومات ۾ جيڪو واڌارو ٿيو، انهيءَ جي آڌار تي ڪجهه نوان اضافا ڪيا ويا آهن. محترم امين الله علوي ۽ محترم سليم الله صديقي صاحب جن پروفن پڙهڻ ۾ مدد ڪئي جنهن لاءِ هو ٻئي صاحب شڪري جا مستحق آهن.

اميد ته هيءَ ڪاوش سنڌي ادب جي گهڻگرن ۽ تصوف جي شائقين وٽ قبوليت جو شرف ماڻيندي.

عبدالغفار سومرو

بنگلو سيڪريٽري-7

بات آئلينڊ، ڪراچي

1- ذوالحج 1422ھ / بمطابق 13- فيبروري 2002ع

مقدمو

شاھ ڪريم جي سوانح

شاھ عبدالڪريم 20 شعبان 944 هـ / 30 - جنوري 1538ع تي مٽيارين جي شهر ۾ ڄائو ۽ 7 - ذوالقعد 1032 هـ / 1 - سيپٽمبر 1623ع تي پنهنجي ڳوٺ بلڙيءَ ۾ وفات ڪيائين. موجوده ڪتاب ”بيان العارفين“ جي خاص خصوصيت اها آهي، ته اهو شاھ ڪريم جي هڪ سڄاڻ مريد محمد رضا بن عبدالواسع داروغه گهر جيڪو ٺٽي جو رهندڙ هو، تنهن شاھ ڪريم جي وفات کان فقط ڇهه سال پوءِ يعني 1038 هـ / 1629ع ۾ لکي پورو ڪيو. ان لحاظ سان انتهائي مستند تذڪرو آهي. هن ڪتاب ۾ شاھ ڪريم جي خاندان جو مختصر ۽ سندس حياتيءَ جو مفصل احوال ڏنل آهي. ان سان گڏ سندس تعليمات ۽ هدايتون، صوفيانہ اقوال ۽ عارفانہ گفتا، جيڪي پنهنجي مريدن آڏو يا ٻين بزرگن سان ملاقاتن يا مجلسن ۾ ارشاد فرمايائون گڏ ڪيل آهن. ان کان سواءِ شاھ ڪريم جو شجره نسب ۽ سلسلہ طريقت پڻ ڏنل آهي. ڪتاب جي آخر ۾ شاھ ڪريم جي اولاد جو ذڪر ٿيل آهي، جنهن ۾ ڄاڻايل آهي ته شاھ ڪريم کي اٺ پٽ ۽ ٻه نياڻيون ٿيون. شاھ ڪريم جي وفات کان پوءِ سندس پٽ ميان محمد گادي نشين ٿيو. سندس ٻئي ڀاءُ جلال شاھ جي چوٿين پيڙهيءَ مان، سنڌي ٻوليءَ جو عظيم صوفي شاعر شاھ عبداللطيف ڀٽائي پيدا ٿيو.

بيان العارفين مان شاھ ڪريم جي حياتيءَ بابت جن خاص ڳالهين جي خبر پوي ٿي، سي هيٺينءَ ريت آهن.

(الف) شاھ ڪريم جي تربيت سندس والده ڪئي، ڇاڪاڻ ته هو اڃا ننڍو ئي هو ته سندس والد وفات ڪري ويو.

(ب) شاھ ڪريم ننڍپڻ ۾ مڪتبي تعليم ڏانهن ڪو خاص ڌيان نه ڏنو، جيتوڻيڪ سندس وڏي ڀاءُ سيد جلال شاھ جو خيال هو ته پڙهي عالم فاضل ٿئي.

(ج) شاھ ڪريم ننڍي هوندي کان طبعاً فڪر ۽ سماع جي طرف مائل هو. جڏهن ته هو پڙهائي ڇڏي به وڃي سماع ۾ شريڪ ٿيندو هو.

(د) جوانيءَ ۾ هو پاڻ به سماع ۾ حصو وٺندو هو. هڪ ڏينهن اهڙي محفل ۾ مشغول هو جو وڏي ڀاڻس اتان وٺي اچي قاضيءَ آڏو پيش ڪيس ۽ سندس نڪاح پڙهايو ويو.

(ه) جيستائين سيد جلال شاه جيئرو هو، ته شاه ڪريم گهر ٻار جي بار کان آجو هو ۽ گهڻو وقت سماع ۽ ذڪر جي محفلن ۾ گذاريندو هو. (و) هڪ ٻن حوالن مان معلوم ٿئي ٿو، ته ڪافي سير و سفر پڻ ڪيو هئائين. گجرات جي شهر احمد آباد تائين ويل ٿو ڏسجي، جتي پڻ سماع جي محفلن ۾ شريڪ ٿيو ۽ اتي ئي هندي بيت ٻڌائين، جن مان ڪي بيان العارفين ۾ آيل آهن.

(ز) شاه ڪريم محنت مشقت ۽ سخت پورهئي واري زندگي گذاري. پنهنجي ٻني پاڻ آباد ڪندو هو، بلڪ گهرو ڪم ڪار به پاڻ ڪندو هو. ايترو به ذڪر ٿيل آهي، ته پنهنجي گهر ڀاتين ۽ ٻارن لاءِ ڪڏهن ڪڏهن چانور وغيره رڌي تيار ڪندو هو.

(ح) جيتوڻيڪ شاديءَ جي باري ۾ صوفين جو نظريو ڪنهن حد تائين غير رواجي رهيو آهي، ليڪن شاه ڪريم جا شاديءَ جي باري ۾ خيالات گهڻو سخت ۽ انوکا آهن.

(ط) شاه ڪريم صوفين وانگر معمول مطابق عبادت کان سواءِ سخت رياضتون پڻ ڪيون. هن ڪتاب ۾ انهيءَ ڳالهه تي نهايت تفصيل سان روشني وڌل آهي، ته شاه ڪريم پنهنجو ڏينهن ۽ رات ڪهڙيءَ ريت ڪهڙين مشغولين ۾ گذاريندو هو.

(ي) هن کي سماع سان فطري ۽ غير معمولي لڳاءُ هو. ايتري قدر جو جڏهن ڪنهن قوال يا ذڪر کان ڪو اعليٰ معنيٰ ۽ فهم وارو بيت ٻڌندو هو، ته مٿس وجد جي ڪيفيت طاري ٿي ويندي هئي ۽ اڪثر ڪري پنهنجي ڪلهن تي رکيل چادر انعام طور ڏئي، پوءِ اُٿندو هو. مطلب ته ڪڏهن به قوال کي هٿين خالي وڃڻ نه ڏيندو هو.

(ڪ) شاه ڪريم اسلام جي اوائلي صوفين جي زهد ۽ تقويٰ جو اعليٰ مثال هو. هو ٿورو ڪاڻڻ، ٿورو ڳالهائڻ ۽ ٿورو سمهڻ واري اصول جو عملي نمونو هو. سندس زندگي اعليٰ انساني اخلاق ۽ آدرش جو مثال هئي. پاڻ

بنا ڪنهن دعويٰ ڪرڻ جي پيغمبر اسلام ﷺ جن جي زندگيءَ جو عملي تعبير پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائين. پاڻ تمام سادو ڪائيندو هو. اڪثر روزي ۽ فاقِي ۾ گذاريندو هو. ڪي ويلا اهڙا به ايندا هئا، جو گهر ۾ ڪاٺ لاءِ ڪي ڪين هوندو هو. پر عين وقت تي ڪو سوالي اچي نڪرندو هو ته پاڻ ته ڇڏيو، پر گهر ڀاتين کي به بکيو رکي، سائل کي پيٽ پري ڪارائيندو هو.

(ل) شاه ڪريم جو زمانو ارغونن ۽ ترخانن جي استبداد ۽ ڏاڍ جو زمانو هو. جنهن ۾ مقامي ماڻهن سان عام جام زيادتيون ٿينديون هيون. پر جڏهن به ڪو ستايل يا مظلوم وٽن دانهن ڪٽي ايندو هو، ته پاڻ ان جي دادرسيءَ لاءِ گڏجي، ان حڪران تائين ويندو هو. پوءِ ڪڏهن اهو ڪم ٿيندو به هو ته ڪڏهن نه به ٿيندو هو. هن سلسلي ۾ پاڻ اهڙي شخص وٽ به بار بار هلي ٿي ويو، جنهن ڀلي کيس هن کان اڳ سڪڻين هٿين موتاڻي ڇڏيو هجي. بلڪ ڪڏهن ته ائين به ٿيو هوندو جو اڳلي ڪين مورڱو عزت ڏيڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو هجي.

(م) شاه ڪريم جا پنهنجي وقت جي عالمن ۽ بزرگن سان سٺا تعلقات هئا ۽ خاص طور تي مخدوم نوح رحه سان وڏي عقيدت هئس. بيان العارفين جي لکيت موجب جيتوڻيڪ بظاهر سلطان ابراهيم بهاري کان قادري طريقي ۾ ذڪر جي تلقين ورتي هئائين، پر اصل ۾ شاه ڪريم اويسي طريقي جو بزرگ هو. جيئن شاه لطيف جي سوانح نگار مير سانگي پڻ لکي آهي ته شاه ڪريم کان وٺي شاه لطيف تائين، هيءُ خاندان قادري طريقي سان منسلڪ رهيو. تاهه شاه عبداللطيف پاڻ اويسي طريقي کي پسند ڪيو، جيڪا ڳالهه مخدوم محمد معين نٿويءَ سان سندس خط و ڪتابت مان ظاهر ٿئي ٿي.

مجموعي طور، بيان العارفين مان اهو تاثر ملي ٿو، ته شاه ڪريم ڀرپور عملي زندگي گذاري، جنهن ۾ انساني همدردِي ۽ اعليٰ اخلاق جا ڪيئي مثال موجود آهن. بلڪ سندس زندگيءَ مان تصوف بابت انهيءَ عام منفي راءِ جي ترديد ٿئي ٿي، جنهن مطابق صوفين کي مورد الزام نهرايو وڃي ٿو، ته اهي عمل جي دنيا کان ڀڄي خانقاهن ۾ پناهه وٺن ٿا ۽ ٻين جي ڪماڻي تي گذر سفر ڪن ٿا. بيان العارفين مان اهو به پتو پوي ٿو، ته شاه ڪريم ڪڏهن به پنهنجي طرفان ڪرامت ڏيکارڻ جي دعويٰ نه ڪئي ۽ نه ڪڏهن اهڙو تاثر ڏيڻ جي ڪوشش ڪيائين. مطلب

تہ سندس تصوف جا اصول ڪنهن بہ مرحلي تي هن جي عمل ۾ حائل يا رڪاوٽ نہ بڻيا. نہ رڳو پاڻ انهن تي عمل ڪري ڏيکاريا ئين، بلڪ ٻين کي بہ اهڙي تلقين ڪندو رهيو، تہ انسان جو عمل ۽ ڪردار ئي سندس اصل قدر يا سڃاڻپ آهي.

شاهه ڪريم جي سماع جي روايت

صوفي ادب ۽ تذڪرن ۾ سماع ۽ ذکر جو شروع کان وٺي بيان ملي ٿو. صوفين جي اولين تصنيفات ابونصر سراج جو ڪتاب اللمع (378 هـ)، ابوطالب مڪيءَ جو ”قوت القلوب“ (382 هـ)، ڪلاباذيءَ جو ڪتاب ”التعرف“ (380 هـ)، هجويريءَ جو ڪشف المحجوب (465 هـ)، قشيريءَ جو رسالہ قشيريہ (465 هـ) ۽ امام غزاليءَ جو ’احياءُ علوم الدين‘ شامل آهن. اهڙيءَ طرح ستين صدي هجري يا تيرهين صدي عيسويءَ ۾ لکيل، شيخ شهاب الدين، سهرورديءَ جي ’عوارف المعارف‘ ۾ پڻ سماع تي پورو باب موجود آهي. برصغير پاڪ و هند ۾ سڀ کان اول چشتي سلسلي جي بزرگن وٽ ۽ تنهن کان پوءِ سهروردين وٽ سماع کي اهم حيثيت حاصل رهي آهي. انهن ذڪرن مان معلوم ٿئي ٿو، تہ ڪيترائي صوفي سڳورا ڪڏهن ڪڏهن سماع جي دوران جذب ۽ محبت جي غلبي سبب فاني دنيا کي ڇڏي، واصل باللہ ٿي ويا. هجويري ڪشف المحجوب ۾ پنهنجي اکين ڏٺو هڪ اهڙو واقعو بيان ڪيو آهي. چشتي سلسلي جي مشهور بزرگ بختيار ڪاڪيءَ لاءِ مستند روايت آهي، تہ هيئن ئي شعر ٻڌڻ کان پوءِ مٿس اهڙو حال پيو جو ٽن ڏينهن کان پوءِ انهيءَ حال ۾ گذاري ويو.

ڪشتگانِ خـنجرِ تسليم را،

هر ز مان از غيبِ جاني ديگر است.

[تسليم جي ڪاتيءَ سان ڪنلن کي هر گهڙيءَ غيب جي طرفان هڪ

نئين زندگي ملي ٿي.]

شيخ بهاء الدين زڪريا ملتاني (661 هـ) لاءِ بہ مشهور آهي، تہ هو سماع ٻڌندو هو. روايت آهي تہ هڪ دفعي عبدالله روميءَ نالي قوال ملتان آيو. شيخ جي خدمت ۾ حاضر ٿي چوڻ لڳو، تہ سندس راڳ شيخ الشيوخ شهاب الدين سهروردي پڻ شوق سان ٻڌندو هو. اهو ٻڌي شيخ فرمايو تہ پوءِ زڪريا بہ ضرور اهو راڳ ٻڌندو. قوال سومهڻيءَ جي نماز کان پوءِ راڳ شروع

ڪيو. جنهن ۾ هيٺين بند جو ورجاءُ هو.

مستان ڪه شراب ناب خور دند

از پهلوئي خود ڪباب خوردند

[اهي مست جن خالص شراب پيتو آهي، انهن پنهنجي ئي جسر جي

ڪنهن حصي کي ڪباب ڪري کاڌو آهي.]

سنڌي تصوف جي تاريخ ۾ نائين صدي هجري يا پندرھين صدي

عيسويءَ ۾ درويش احمد [مخدوم احمد پٽي] جيڪو هالڪنڊيءَ جو هو. هڪ

دفعي جڏهن نيرن ڪوٽ ۾ سماع جي محفل ۾ هو، ۽ هيٺيون بيت ٻڌائين، ته

سندس روح پرواز ڪري ويو.

سڌ سڻي پرينءَ جو، وانگي جان نه ورن،

ڪوڙي دعويٰ دوست جي، ڪڇاڙي کي ڪن.

بيان العارفين مان معلوم ٿئي ٿو ته شاھ ڪريم کي جوانيءَ کان

سماع طرف فطري لاڙو هو. بلڪ هن ڪتاب ۾ سندس زندگيءَ جو پهريون وڏو

واقعو ٻڌايو ويو آهي. سو اهو ته سندس وڏو ڀاءُ اڪثر سماع جي محفلن مان

زوريءَ گهر وٺي ويندو هو. اهڙيءَ طرح جڏهن شادي ٿي ڪرايائونس، تڏهن به

سماع جي محفل ۾ مشغول هو، جو وڏي ڀائرس ميان جلال وٺي آئي قاضيءَ آڏو

پيش ڪيس، ته جيئن سندس نڪاح پڙهيو وڃي. سماع سان بيحد لڳاءُ ان مان

به ظاهر آهي ته پاڻ آخر ۾ ائين چونڊو هو، ته ٻيا ماڻهو دنيا جا ٻيا فن ۽ هنر

سکيا، آءُ ڪجهه به نه سکيس سواءِ سماع جي. سورھين صديءَ جي شروع ۾

لکيل تاريخ معصومي جي حوالي مان معلوم ٿئي ٿو، ته سنڌ ۾ صوفيان سماع

جو وڏو زور هو. بهرحال شاھ ڪريم جي زندگيءَ ۾ سماع جي غير معمولي

اهميت سبب ئي هن ڪتاب ۾ هڪ پورو فصل سماع تي موجود آهي. شاھ

ڪريم سماع جو وڏو قدردان هو ۽ جيئن بيان ٿيل آهي، ته جڏهن به سماع جي

محفل ختم ٿيندي هئي، ته قوال کي ڪجهه نه ڪجهه ضرور ڏئي اٿندو هو.

مطلب ته قوال کي ڪڏهن به خالي هٿين وڃڻ نه ڏيندو هو. بلڪ ائين به ٿيو ته

جڏهن هڪ دفعي سندس بدن تي رڳو هڪ قميص پاتل هئي، ته اها به لاهي

قوال کي ڏنائين. دراصل صوفين وٽ هن روايت جو بنياد رسول اڪرم ﷺ

جن جو اهو عمل آهي، جو پاڻ ڪعب بن زهير کان قصيده بانٽ سعاد کان ٻڌڻ

کانپوء پنهنجي ڪلهن واري چادر لاهي، ان کي انعام طور ڏني هئائون.

بيان العارفين جي مصنف موجب شاه ڪريم اڪثر پاڻ سماع ڪندو هو يا سماع ۾ حصو وٺندو هو. اهو سماع جو شوق ئي هو، جيڪو کيس گجرات ۽ احمد آباد تائين وٺي ويو ۽ جتي هندي دوهن ۽ بيتن ٻڌڻ جو اتفاق ٿيس. شاه ڪريم وٽ سماع جي حيثيت ذڪر برابر هئي ۽ اها ڪا عيب يا نئين ڳالهه به نه هئي. ابوطالب مڪي ’قوت القلوب‘ ۾ چوي ٿو ته سماع ذڪر جي صورت آهي، بشرطيڪ ان سان خدا جي طرف رجوع ٿئي. شاه ڪريم لاءِ روايت آهي ته ائين ڪيترا ڀيرا ٿيو هوندو، جو سماع دوران ڪنهن بيت ٻڌڻ سان مٿن حال يا وجد طاري ٿي ويندو هو ۽ وري ڪجهه دير کان پوءِ هوش ۾ ايندو هو، ته وري سماع ۾ شروع ٿي ويندو هو. بيان العارفين مان خبر پوي ٿي ته انهيءَ زماني ۾ سماع کي بهشت جي نعمتن مان هڪ نعمت تصور ڪيو ويندو هو. هڪ ٻيو قول اهو به آهي، ته خدا تعاليٰ تائين پهچڻ جي سولي واٽ سماع آهي. انهيءَ ڪري پاڻ مريدن کي به سماع ۾ حصي وٺڻ جي هدايت ڪندا هئا ۽ کين اها ڳالهه هرگز نه وڻندي هئي، ته ڪو مريد سماع اڌ ۾ ڇڏي اٿي وڃي. هن سلسلي ۾ چوندا هئا ته سماع جا آداب پوري طرح بجا آڻيو.

بهرحال سنڌ ۾ صوفيان سماع جي روايت جيڪا شاه ڪريم وٽ ملي ٿي، ان کي شاه لطيف نهايت منظر طريقي سان مروج ۽ جاري رکيو.

حڪايتن ۾ حقيقت جو پهلو

عام طور سوال پڇيو وڃي ٿو، ته تصوف جديد دور جي انسان لاءِ ڪهڙي ڪارج جو آهي؟ اهو سوال ان پس منظر ۾ ڪيو وڃي ٿو، ته صوفيان ادب ۾ گهڻي ڀاڱي اهڙيون حڪايتون، نقل ۽ واقعا بيان ٿيل هوندا آهن، جيڪي عقل کان ٻاهر يا بعيد از قياس سمجهيا وڃن. ان جو هڪڙو سڌو سنئون جواب اهو آهي، ته خالص عقل جي رستي حقيقت کي سمجهڻ وارن جو تعداد ڪنهن به دور ۾ تمام ٿورو يا نه هئڻ جي برابر رهيو آهي. اهو ئي سبب آهي جو دنيا جي سموري مذهبي ۽ اعليٰ ادب ۾ سمجهاڻيءَ جو مؤثر طريقو تمثيل، نقل نظير ۽ ڪهاڻيون رهيون آهن.

انهيءَ ڪري اهو صحيح آهي، ته تصوف ۽ خاص طور ملفوظاتي

ادب (Hagiography) ۾ واقعي ڪيئي اهڙيون ڳالهيون جيڪي بظاهر طبعي لحاظ کان ناممڪن يا عقل کان ٻاهر لڳن ٿيون بيان ڪيل آهن. پر گهڻو غور ڪري ڏسو، ته انهن ۾ ڪو عيب به ڪونهي، ڇو ته اهي گهڻيون ڳالهيون صرف نصيحت جي لحاظ کان بيان ٿيل آهن. اصل مقصد انسان جي رهنمائي ڪرڻ ۾ ڪيس چڱائي ۽ برائي جي تميز کان واقف ڪرڻ آهي. هتي بنيادي سوال نصيحت جو آهي ۽ ان لاءِ مابعد طبعياتي يعني عقل کان ٻاهر وارن طريقن جي ضرورت آهي. انساني تاريخ ۽ فڪر جو اڀياس، جنهن ۾ خود مذهب شامل آهي، ٻڌائي ٿو ته اهو مابعد طبعياتي طريقي کانسواءِ ناممڪن آهي.

انهيءَ پس منظر ۾ ڏسبو ته اوائلي دور ۾ ديون ۽ پرين جون ڪهاڻيون يا جانورن ۽ پکين جي زباني ڪهاڻيون، انساني نفسيات جي عين مطابق هيون. ليڪن جئن انسان فڪري ارتقا جا مرحلا طئي ڪيا، ته سندس موضوع سڌو سنئون انسان پاڻ بنجي پيو. اها ڳالهه سڀ کان وڌيڪ صوفيانه ادب تي صحيح نظر اچي ٿي، جتي هر ڳالهه جو محور انسان جي پنهنجي ذات ۽ ان جو شعور آهي. اهو سندس ذات جو شعور ئي آهي، جيڪو ڪيس خدا جي ذات جو شعور بخشي سگهي ٿو. انهيءَ لحاظ کان سڀني صوفين جو بنيادي اصول يا متو ”من عرف نفسه فقد عرف ربه“ جنهن پنهنجي نفس کي سڃاتو، تنهن پنهنجي رب کي سڃاتو رهيو آهي. سمورو صوفي ادب خداشناسي، خودشناسي ۽ انسان شناسي تي مشتمل آهي. اهو ئي سبب آهي، جو صوفي ادب ۾ سڄو زور ٻين انسانن جي حقن جي شناس ۽ اداڻگي، انهن سان برتاءِ ۽ سلوڪ، انسان جا باهمي حق ۽ فرض، اثڻ ويهڻ جا آداب، هڪٻئي سان برابريءَ جي هلت ۽ عزت وغيره جهڙن اعليٰ انساني قدرن تي رهيو آهي. انهيءَ ڪري هنن انسانن جي منفي قوتن: غصو ۽ غيبت، ڪوڙ ۽ ڪپت، وڏائي ۽ هٿ ۽ ٻين اهڙن اوگڻن جي ختم ڪرڻ جي ترغيب ڏني آهي ۽ انساني شخصيت جي مثبت پهلوئن سچ ۽ سهڻ، صبر ۽ شڪر، اميد ۽ توڪل، مساوات ۽ محبت وغيره تي زور ڏنو. حقيقت به اها آهي ته انساني معاشري جي بقا ۽ دوام لاءِ منفي قوتن جي مقابلي ۾ مثبت قوتن کي رويعمل آڻڻو آهي. صوفين جي سڄي فلسفي ۾ انسان جي انسان سان ۽ انسان جي ڪائنات ۽ خدا سان تعلقات ۾ اها ئي ڳالهه نظر ايندي.

انهيءَ پس منظر ۾ ڏسبو ته صوفيانه ادب ۾ جيڪي به نقل نظير آهن: انهن جو ماحصل انسان جي پنهنجي ذات جي تصحيح ۽ اصلاح آهي. وري اهي نقل يا حڪايتون گهڻي ڀاڱي ولين ۽ ٻين وڏين شخصيتن جي حوالي سان آندل آهن. اهو ان ڪري ڇاڪاڻ ته انساني نفسيات وڏين شخصيتن جي حوالي سان گهڻو متاثر ٿيندي رهي آهي ۽ اصلاح جو اهي وڏو ۾ وڏو ذريعو رهيا آهن، بلڪ اهي بني نوع انسان لاءِ روشنيءَ جي مينار جي حيثيت رکن ٿا. هاڻي جڏهن ته صوفين جو مطمح نظر هميشه نصيحت ۽ هدايت هئي، تنهن ڪري هنن هروڀرو ڳالهه جي اصليت تي زور نه ڏنو آهي، جنهن ۾ پڻ سندن بالغ نظري شامل آهي. هنن وٽ ڳالهه يا قصي جي هيٺ (form) ۽ ترتيب غير ضروري ۽ ثانوي آهي، ڇو ته هنن جو اصل مقصد انساني عمل ۽ ڪردار جي اصلاح آهي.

شاهه ڪريم جي دور جو سياسي ۽ سماجي پس منظر

سورهين صدي سنڌ جي تاريخ ۾ انتهائي انتشار ۽ وڳوڙ جو زمانو هو جنهن جي شروعات سن 946 هـ / 1521ع ۾ سنڌ جي مقامي حڪمرانن سمن جي شاهه بيگ ارغون هٿان شڪست سان ٿي، ۽ سنڌ تي ڌارين جو راڄ قائم ٿي ويو. شاهه بيگ ارغون اڃا پاڻ کي پوريءَ ريت مضبوط نه ڪيو هو، جو ٻن سالن اندر گذاري ويو. سندس مرڻ کان پوءِ هن جو پٽ شاهه حسن ارغون حڪمران ٿيو ته هڪ ڀيرو وري سما خاندان طرفان ڄام فيروز وڏو لشڪر وٺي، ساڻس مقابلو ڪيو، پر پري طرح ناڪام ٿيو.

شاهه حسن ارغون جيتوڻيڪ پنجٽيه سال حڪومت ڪئي، پر هن جو دور به انتهائي افراتفري ۽ ڪشمڪش جو عالم ثابت ٿيو. همايون سن 1540ع ۾ شير شاهه سوريءَ کان شڪست کائي، سنڌ جو رخ رکيو ۽ تقريباً ٽي سال ساندھ سنڌ ۾ پڻ ڪندو رهيو. شاهه حسن سياسي چال طور کيس ڪٿي به آرام سان ويهڻ نه ڏنو، جتي به ويو ٿي، ته هن لاءِ تڪليفون ٿي پيدا ڪيائين. آخر همايون قنڌار جو رخ رکيو. شاهه حسن ارغون لاولد فوت ٿيو ته سندس بيگم مرزا عيسيٰ ترخان سان شادي ڪئي ۽ اهڙيءَ طرح هو سنڌ جو حڪمران ٿيو. پر جڏهن مرزا عيسيٰ حڪمران ٿيو، ته بکر جي حڪمران سلطان محمود کيس مڃڻ کان انڪار ڪيو. آخر مرزا عيسيٰ ترخان بکر تي سن 1555ع ۾

حملو ڪيو. هو اڃا بکر ۾ ئي هو، تہ پورجوگيزن نٿي تي حملو ڪري، شهر کي باهه ڏيئي، وڏي ڦرلٽ ڪئي ۽ الائجي ڪيترن انسانن جو ناحق قتلار ڪيائون، چون ٿا تہ اصل ۾ مرزا عيسيٰ پورجوگيزن کي سلطان محمود جي خلاف پنهنجي مدد لاءِ گهرايو هو. پر جڏهن کيس نٿي ۾ نہ ڏنائون، تہ وڌيڪ ترسڻ جي بجاءِ انتهائي ذليل ۽ ڪمينہ صفت هجڻ جو مظاهرو ڪيائون. مطلب تہ شاھ حسن جي مرڻ کان پوءِ سنڌ ۾ حصن ۾ تقسيم ٿي وئي. بکر کان سيوهڻ تائين سلطان محمود جو تسلط هو، تہ سيوهڻ کان نٿي تائين مرزا عيسيٰ جو حڪم هلندو هو.

اهڙيءَ طرح مرزا عيسيٰ ترخان ارڙنهن سال حڪمراني ڪندو رهيو ۽ جڏهن سن 1566ع ۾ وفات ڪيائين، تہ سندس پٽ مرزا محمد باقي بيگ تخت نشين ٿيو. هو ڏاڍو ظالم ۽ سفاڪ ثابت ٿيو. ايتريقدر جو سندس ننڍو ڀاءُ ۽ نياڻو بہ مخالف ٿي ويا ۽ انهن جي سڏ تي سلطان محمود بکر مان مرزا باقيءَ تي چڙهائي ڪري آيو، پر ڪو بہ فيصلو ٿي نہ سگهيو.

اهو ئي زمانو هو، جڏهن اڪبر بادشاھ سنڌ کي مغل سلطنت سان ملائڻ خاطر سنڌ تي لشڪر چاڙهي موڪليو، جنهن جي نتيجي ۾ اتر سنڌ تي سن 982 هـ / 1574ع ۾ سندس قبضو ٿي ويو. نٿي جي حڪمران مرزا باقي اهو حال ڏسي، اڪبر بادشاھ سان مصالحت جو رستو اختيار ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ پنهنجي ڌيءَ اڪبر بادشاھ جي حرم ۾ دهليءَ ڏياري موڪليائين. جنهن کي هن قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيو ۽ هوءَ واپس موٽي آئي. آخر مرزا باقيءَ جهڙي اڌ چرئي ۽ ظالم حڪمران مان سنڌ جي جان ائين خلاصي ٿي، جو سنہ 993 هـ / 1585ع ۾ هو چريو ٿي پيو ۽ ترار ڪٽي پاڻ کي ڦٽي وڌائين ۽ پوءِ انهن ڦٽن وگهي ئي سندس موت ٿيو.

مرزا باقيءَ جي مرڻ کانپوءِ سندس پٽ مرزا جاني بيگ حڪمران ٿيو، جيڪو پڻ پيءُ وانگر ظالم ۽ جابر ٿيو. پهريائين تہ هن پيءُ جي بدلي خاطر ڪيترن بيڏوهي انسانن کي پڪڙي ناحق مارائي ڇڏيو. انهن افعالن جي ڪري جلد ئي هو اڪبر بادشاھ جو اعتماد وڃائي ويٺو، جنهن ڪري سنہ 1000 هـ / 1591ع ۾ عبدالرحيم خان خانان اڪبري لشڪر وٺي سنڌ ۾ داخل ٿيو. پوري هڪ سال جي ڪشمڪش کانپوءِ جاني بيگ آڻ مڃي، مرزا جاني

بيگ کي وٺي وڃي دهليءَ ۾ رهايائون ۽ سنڌ ۾ سندس سورهن سالن جي پٽ مرزا غازي بيگ کي ٺٽي جو نواب مقرر ڪيائون. ان کانپوءِ جيستائين سنڌ مغلن جي سلطنت ۾ شامل رهي، ته دهليءَ کان ٺٽي جا نواب مقرر ٿيندا رهيا.

مغل صوبيدارن ۽ انهن جي نائبن جي وقت ۾ سنڌ سان ڇا وهيو واپريو، ان جو تفصيل همعصر ”تاريخ مظهر شاهجهاني“ ۾ چٽيل آهي، جيڪا سن 1039ھ کان 1040ھ دوران يوسف ميرڪ تصنيف ڪئي. جئين مصنف ديباچي ۾ پاڻ ڄاڻايو آهي، ته سندس تاليف جو سبب مغلن جي نائبن طرفان اهي مظالم ۽ ڏاڍايون هيون، جيڪي هنن ٺٽي، سيوهڻ ۽ بکر ۾ سنڌ جي عوام سان روا رکيا ۽ يوسف ميرڪ پاڻ انهن جو اکين ڏٺو شاهد هو، هن جي لکڻ موجب سنڌ ۾ ڪنهن به قسم جو امن امان ڪو نه هو جنهن ڪري عوام جي عزت ۽ مال ملڪيت قطعي محفوظ نه هئا. حڪمرانن ڪلڻي عام ماڻهن جي بيعزتي ٿي ڪئي ۽ اجايا سجايا محصول ۽ اوڳاڙيون ٿي ڪيون. ٻنين ۾ جڏهن فصل پڇي تيار ٿيندا هئا، ته سرڪار جا هٿ ٺوڪيا ماڻهو ڍل مقرر ڪرڻ لاءِ نڪرندا هئا ۽ ايڏي جمعبندي لاڳو ڪندا هئا، جو پوکيندڙن لاءِ ڪجهه نه بچندو هو، بلڪ ڍورن ڍڳن سميت ارڪو ترڪو ضبط ڪري، بقايا جي وصولي ڪئي ويندي هئي.

مٿين ڳالهين جي تصديق بيان العارفين مان پڻ ٿئي ٿي. جيئن اهو ذڪر آيو آهي، ته مغلن جا ڪيترا جاگيردار اهڙا هوندا هئا، جو زمين آباد ڪندڙ هارين کي آباديءَ جو پورو حصو ڪو نه ڏيندا هئا. خود شاه ڪريم سان اهڙا واقعا ٿيا، جنهن ۾ سندس پٽن جو مغلن جي جاگيردار سان جهيڙو ٿي پيو ۽ جهيڙي ۾ مغلن جا مٿا ڦاٽي پيا. جنهن جي ڏانهن مرزا جاني بيگ تائين وڃي پهتي. شاه ڪريم ٺٽي ۾ اچي جلال بن علي شيرازيءَ کي سفارش طور پاڻ سان گڏ وٺي هلڻ لاءِ وٽس آيو، ته جئن معاملو رفع دفع ٿئي، ليڪن جڏهن جلال شيرازي هلڻ کان انڪار ڪيو، ته پاڻ اڪيلي سر وڃي مرزا جاني بيگ وٽ حاضر ٿيو. جنهن تي سندس چتين لڳل لباس جو ايڏو اثر ٿيو جو جاگيردار جي دعويٰ رد ڪرڻي پيس.

اهڙيءَ طرح ٻئي قسم جون زيادتيون به عام جام هيون ۽ انهيءَ ڪري مقامي ماڻهو شاه ڪريم وٽ ايندا هئا، ته هو ساڻن گڏ هلي انصاف وٺي ڏئي. اهو پڻ معلوم ٿئي ٿو ته ڪڏهن ڪڏهن دادرسيءَ لاءِ ٻين سان ميٽر

بنجي به گڏجي ويندا هئا. جيڪڏهن هڪ دفعو مهٽ نه ملندو هون، ته ٻيو دفعو به گڏجي وڃڻ ۾ عار نه سمجهندا هئا.

سند هند ۾ تذڪرن ۽ ملفوظات جي روايت:

برصغير ۾ علي هجويريءَ جو كشف المحجوب (450ھ/1057ع) تصوف بابت پهرين تصنيف آهي، بلڪ فارسيءَ ۾ پڻ اهو تصوف تي پهرين باقاعدي تحرير آهي. كشف المحجوب جتي تصوف جي بنيادي تصورات جي سمجهاڻي آهي، اتي اهو ڪنهن حد تائين تذڪرو به آهي. ليڪن اهو ملفوظات ۾ شمار نٿو ٿئي، ڇو ته ملفوظات اهڙي تحرير کي چيو وڃي ٿو، جنهن ۾ ڪنهن هڪ صوفي بزرگ جي زندگي ۽ تعليمات خاص طور ان جي گفتگو ۽ قولن کان سواءِ سندس نصيحتن ۽ حڪايتن کي جمع ڪيو ويو هجي. ان لحاظ کان برصغير ۾ پهريان ملفوظات چشتي سلسلي جي بزرگن جا آهن، جنهن ۾ سڀ کان اول "انيس الارواح" آهي. جيڪا خواجه عثمان هارونيءَ ڏانهن منسوب آهي ۽ ان جو مرتب خواجه معين الدين چشتي اجميري (631ھ/1234ع) ڄاڻايو وڃي ٿو. ٻئي نمبر تي خواجه معين الدين اجميريءَ ڏانهن منسوب ملفوظات "دليل العارفين" آهي، جنهن جو مرتب قطب الدين بختيار ڪاڪي آهي. ٽئين نمبر قطب الدين بختيار ڪاڪي (633ھ/1236ع) ڏانهن منسوب "فوائد السالڪين" آهي، جنهن جو مرتب فريد الدين گنج شڪر (663ھ/1265ع) آهي. پنجين نمبر تي "راحت القلوب" آهي، جيڪا گنج شڪر ڏانهن منسوب آهي ۽ ان جو مرتب خواجه نظام الدين اولياءِ آهي (724ھ/1324ع). گنج شڪر ڏانهن ٻي ملفوظات "اسرار الاولياءِ" پڻ منسوب آهي، جنهن جو مرتب خواجه بدرالدين اسحاق آهي. نظام الدين اولياءِ ڏانهن هڪ کان وڌيڪ ملفوظات منسوب آهن، پهرين "فضل الفوائد" جيڪا امير حسن سجزي مرتب ڪئي.

بهرحال انهن سڀني ۾ وڌيڪ مفصل، مستند ۽ مقبول فوائد الفوائد آهي، جنهن ۾ ڪل 188 مجلسن جو احوال قلمبند آهي ۽ اها پندرهن سالن جي عرصي دوران (707 هجري کان 722 هجري) نهايت عقيدت وڃان سجزي مرتب ڪئي ۽ آخر ۾ قبوليت خاطر مرشد جي خدمت ۾ پيش ڪيائين.

وري اٺين صدي هجريءَ ۾ چشتي بزرگن بابت امير سيد خورد

ڪرمانيءَ جو لکيل تذڪرو ”سير الاوليا“ جيڪو هن سن 770ھ/ 1370ع ڌاري تصنيف ڪيو، ان ڪري نهايت معتبر ۽ جامع آهي. ڇاڪاڻ ته مصنف خانداني طور ان سلسلي سان وابسته هو ۽ پاڻ عالم فاضل شخص هو. هن تذڪري ۾ چشتي صوفين جي سلسلي ۾ سوانح سان گڏ سندن تعليمات کي نهايت مؤثر ۽ دلپذير انداز ۾ بيان ڪيو ويو آهي. هن ڪتاب جي ڪجهه بابن جا عنوان وغيره بيان العارفين سان ڪي قدر مشترڪ آهن. ان کانسواءِ ڪي نقل ۽ اقوال به مشترڪ آهن. جن جي نشاندهي تشريحي حوالن ۾ ڪئي ويندي. امير خورد امير خسرو جو همعصر هو ۽ نظام الدين اولياءَ جي صحبت جو شرف حاصل هوس.

ڏهين صدي هجريءَ ۾ لکيل ٻيو اهم تذڪرو شيخ حامد بن فضل الله جماليءَ جو ”سيزالعارفين“ آهي جيڪو هن سن 941ھ/ 1535ع ڌاري لکي مڪمل ڪيو. هن ۾ چشتي سلسلي جي بزرگن ۽ ملتان جي سهروردي بزرگن کانسواءِ ٻين ڪجهه اهڙن صوفين جو ذڪر شامل آهي جن سان مصنف سنڌ ۽ ملتان جي سيرو سفر دوران مليو. هن سلسلي ۾ خاص طور سنڌ ۾ سمن جي دور جي قابل ذڪر هستي مخدوم بلاول آهي، جنهن وٽ هن شيخ شهاب الدين سهرورديءَ جو عوارف المعارف ڏٺو.

يارهين صدي هجريءَ جي شروع جو هڪ نهايت اهم تذڪرو ”گلزار ابرار“ آهي، جيڪو غوثي مانڊوي سن (1012ھ/ 1604ع کان 1019ھ/ 1610ع) دوران تصنيف ڪيو. اهو تذڪرو جيئن ته گجرات ۾ لکيو ويو، تنهن ڪري منجهس سنڌ جي ڪيترن بزرگن جو ذڪر موجود آهي، جن مان خاص طور قاضي قادن، مخدوم نوح[ؒ]، مخدوم بلاول ۽ شيخ عيسيٰ جندالله برهانپوري جيڪو اصل ۾ پاٽ جو هو، قابل ذڪر آهن. غوثي مانڊوي شيخ عيسيٰ جندالله جو وڏو عقيدتمند هو، تنهن ڪري ان جو ۽ سندس خاندان جي ٻين فردن جو احوال تفصيل سان ڏنو اٿس.

هن تذڪري مان معلوم ٿئي ٿو، ته انهيءَ دور ۾ پڻ سماع ۽ سنڌي ڪافيون سنڌ کان ٻاهر گجرات ۾ گهڻو مقبول هئا. هن سلسلي ۾ مصنف خاص طور شيخ لاڙجيئي جو ذڪر ڪري ٿو، ته هو سنڌي ڪافين ڳائڻ سبب ڪيڏو مشهور هو ۽ سندس ڳائڻ ۾ ڪيڏو تاثير هو. غوثي قاضي قادن جو احوال ڏيندي سندس شاعريءَ جو به ذڪر ڪيو آهي، بلڪ سندس ڪن بيتن جو

فارسيءَ نثر ۾ ترجمو پڻ ڏنو آهي. جنهن مان معلوم ٿئي ٿو، ته ان زماني ۾ گجرات ۾ سنڌي شعر و شاعري کي گهڻي پذيرائي حاصل هئي. دراصل اهو ئي دور هو، جڏهن سنڌ جا ڪيترا عالم ۽ بزرگ سنڌ مان نقل مڪاني ڪري وڃي گجرات ۽ احمد آباد ۾ آباد ٿيا هئا. گجرات جي پاڙيسري ملڪ هجڻ سبب سنڌ وارن جو اتي اڪثر اچڻ وڃڻ ٿيندو هو. خود شاه ڪريم پاڻ به گجرات ۽ احمد آباد ويو هو. جتي هنديءَ ۾ بيتن ۽ دوهن ٻڌڻ جو اتفاق ٿيو هوس ۽ ڪي دوها کيس ايترا پسند هئا، جو اهي پاڻ مريدن آڏو اڪثر ڪري پڙهندو هو، جنهن ڪري بيان العارفين واري پڻ ٽي هندي بيت نقل ڪيا آهن.

‘گلزار ابرار‘ بيان العارفين کان صرف ارڙنهن سال اڳ ۾ تصنيف ڪيو ويو، جنهن ڪري سنڌي بزرگن بابت منجهس ڪي روايتون بلڪل ساڳيون بيان العارفين واريون بيان ٿيل آهن. ان کان سواءِ گلزار ابرار ۽ بيان العارفين جي مصنف جا ڪي فڪري ماخذ ساڳيا معلوم ٿين ٿا، تشريحي حوالن ۾ انهن ڳالهين جي نشاندهي ڪيل آهي. جڏهن گجرات ۾ غوثي مانڊوي گلزار ابرار تصنيف ڪري رهيو هو، تڏهن سنڌ اندر سيد عبدالقادر ”حديقة الاولياء“ نالي پهريون تذڪرو سن 1016 هـ / 1607ع ۾ لکي پورو ڪيو. جنهن ۾ هن سنڌ جي ايڪتاليهن بزرگن جو احوال ڏنو ۽ سڀ کان پهريائين شيخ بهاءُ الدين زڪريا ملتاني سهرورديءَ جو احوال ڏنائين ۽ ان لاءِ مولانا جاميءَ جي مشهور تذڪره ”نفحات الانس“ جو حوالو ڏنائين.

‘حديقة الاولياء‘ ’بيان العارفين‘ کان صرف 22 سال اڳ لکيو ويو، جنهن ڪري ٻنهي ۾ ڪن بزرگن بابت ساڳيون روايتون بيان ٿيل آهن.

انهيءَ ساڳي عرصي دوران سنڌ اندر جيڪو ٻيو تذڪرو لکيو ويو، اهو ”رساله فتح“ آهي، جيڪو مخدوم نوح^{رح} جي سوانح ۽ تعليمات بابت چيو وڃي ٿو. اهو رسالو مخدوم نوح^{رح} جي پوٽي مخدوم فتح سن 1019 هـ / 1610ع ۾ تاليف ڪيو. جيڪو مخدوم خاندان وٽ محفوظ آهي. جيئن ته مخدوم نوح رحم سان شاه ڪريم جي وڏي عقيدت هئي، ان لحاظ کان هن رسالي جو مطالعو دلچسپيءَ کان خالي نه ٿيندو. بهرحال مخدوم نوح^{رح} متعلق ٻيو مفصل تذڪرو ”ذليل الذاڪرين“ سال 1106 هـ / 1694ع ۾ حاجي پنهور نالي مرتب ڪيو، جيڪو مخدوم خاندان جو مريد ۽ عقيدتمند هو. ظاهر آهي ته هيءَ

ملفوظات بيان العارفين کان گهڻو پوءِ جي آهي. وڏي ڳالهه ته مصنف وٽ بيان العارفين موجود هو. جنهن مان استفادو ڪري، ان مان ڪي نقل يا حڪايتون جيڪي، شاه ڪريم بابت هئا، تن کي درج ڪيو اٿس. هي ڪتاب به قلمي صورت ۾ آهي، جنهن جي فوٽو ڪاپي جناب قاضي شوڪت علي پراڻن هالن واري کان عنايت ٿي ۽ اسان تشريحي حوالن ۾ انهن ڳالهين جي نشاندهي ڪئي آهي.

سند جي صوفين ۽ بزرگن جي سلسلي ۾ آخري وڏي ڪاوش مير علي شير قانع جا ڪتاب: ”تحفة الڪرام“ ۽ ”معيار سالڪان طريقت“ آهن، جيڪي هن ترتيبوار سن 1181ھ ۽ 1202ھ ۾ مرتب ڪيا. تحفة الڪرام ۾ انهن ساڳين بزرگن جو احوال علائقي جي حساب سان ڏنل آهي. جڏهن ته ٻئي ڪتاب ۾ هن هر هجري صديءَ جي بزرگن جو حوالو الڳ ڪري ڏنو آهي. ان ڪري ڪي قدر تفصيل سان آهي، ليڪن ٻنهي ۾ مواد تقريباً ساڳيو آهي. معلوم ٿئي ٿو ته تحفة الڪرام لکڻ وقت مير علي شير جي آڏو بيان العارفين هو، تنهن ڪري ڪيترن ئي بزرگن بابت اهي ساڳيون ڳالهيون دهرائون اٿس، بلڪ شاه ڪريم بابت احوال ته بلڪل ساڳئي جو ساڳيو بيان العارفين تان ورتو اٿس. البت ”معيار سالڪان طريقت“ ۾ ڪن بزرگن بابت ڪي نيون ڳالهيون آيل آهن. بهرحال مير علي شير قانع پنهنجي لکڻين ۾ ”بيان العارفين“ کي اهم ماخذ طور استعمال ڪيو آهي.

بيان العارفين ۾ صوفي فڪر ۽ ان جا ماخذ

سند ۾ تصوف جي ارتقا کي ٻن واضح دورن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. اوائلي دور کي جيڪڏهن اٺين صدي هجري يا چوڏهين صدي عيسوي تائين محدود ڪجي، ته ان ۾ درويشي، زهد ۽ فقر تي گهڻو زور هو ۽ صوفي بزرگ پاڻ ان جو عملي نمونو هئا. ٻئي دور ۾ صوفي فڪر داخل ٿئي ٿو، جنهن جي شروعات قاضي قادن سان ٿئي ٿي ۽ شاه ڪريم ۾ ٻنهي روايتن جو سنگم نظر اچي ٿو. هتي ڏسڻو اهو آهي، ته انهيءَ صوفي فڪر جي غلبي ۽ ترقيءَ جا ڪهڙا محرڪ هئا ۽ اهو فڪر بنيادي طور ڪٿان ۽ ڪيئن پهتو.

بيان العارفين مان معلوم ٿئي ٿو، ته شاه ڪريم جي وقت يا ٻين

لفظن ۾ سورھين صدي عيسوي تائين سنڌ جا بزرگ ۽ صوفي اسلامي تصوف جي مثالي شخصيتن ۽ انهن جي شاندار فڪري ڪاوشن کان چڱيءَ ريت واقف ٿي چڪا هئا. تاريخي لحاظ کان تيرهين صدي اندر سنڌ ۾ سهروردي سلسلي جو زور بلڪل واضح نظر اچي ٿو. سومرا ۽ سما گهڻي ڀاڱي ملتان جي سهروردي سلسلي سان وابسته هئا، جيتوڻيڪ اها به حقيقت آهي، ته سهروردي سلسلو سنڌو سنئون نوح بڪري ذريعي سنڌ ۾ پهچي چڪو هو. روايت آهي ته جڏهن بغداد ۾ بهاءُ الدين زڪريا شيخ شهاب الدين سهرورديءَ کان موڪلائڻ لڳو، ته شيخ فرمايس سنڌ ۾ اسان جو هڪ اهڙو دوست آهي، جيڪو تيل ۽ ڏيئو پاڻ سان گڏ کڻي آيو هو، اسان کي صرف ان کي روشن ڪرڻ جي ضرورت هئي. تون واپسيءَ ۾ ان سان ملاقات ڪجانءِ. چون ٿا ته جڏهن بهاءُ الدين زڪريا سنڌ پهتو ته نوح بڪري ان کان اڳ وفات ڪري چڪو هو. نوح بڪري، بکر جي قلعي ۾ مدفون ٿيو، جيڪو روهڙي ۽ سکر جي وچ درياءَ اندر ٽڪريءَ تي واقع آهي. سندس مقبرو ريلوي بند سان لڳو لڳ اچ تائين موجود آهي. تيرهين صديءَ ۾ شيخ شهاب الدين سهرورديءَ جو ڏوهڻو سيد محمد مڪي، جيڪو سنڌ هند جي رضوي سيدن جو ابو ڏاڏو آهي، بکر ۾ اچي رهيو، جتي سن 644ھ / 1248ع ۾ وفات ڪيائين.

اهڙيءَ طرح سورھين صديءَ ۾ سنڌ اندر قادري سلسلي جا ڪيترا بزرگ بلڪ شيخ عبدالقادر جيلانيءَ جي خاندان جا ڪيترا فرد سنڌ اندر پهچي چڪا هئا. شاه خيرالدين قادري جيڪو پراڻي سکر ۾ مدفون آهي، سن 911ھ / 1507ع ۾ بغداد ۾ پيدا ٿيو ۽ 1028ھ / 1634ع ۾ وفات ڪيائين. هو مخدوم نوح جو ننڍو همعصر ۽ سندس عقيدتمند هو. ان لحاظ کان هو شاه ڪريم جو پڻ همعصر هو.

شاه ڪريم جو دور سنڌ ۾ فارسيءَ جي اوج جو زمانو هو، خاص ڪري ارغونن ۽ ترخانن جي حڪمرانيءَ سبب سنڌ ۾ فارسيءَ جو زور هو، ان ڪري فطري طور سنڌ جي تصوف تي فارسي زبان جي عظيم صوفي شاعرن جهڙوڪ: عطار، رومي، سعدي ۽ جاميءَ جو نهايت واضح اثر ملي ٿو. بيان العارفين ۾ هڪ هنڌ فريدالدين عطار ۽ ٻئي هنڌ شيخ سعديءَ جا نالا ورتل آهن. اهڙيءَ طرح نقل حڪايتن مان معلوم ٿئي ٿو، ته انهن مان ڪيترا عطار

جي مشهور ۽ معروف ڪتاب تذڪرة الاولياء مان ورتل آهن. بيان العارفين ۽ تذڪرة الاولياء ۾ ڪيترن بزرگن ۽ ولين جون حڪايتون ساڳئي انداز ۾ بيان ٿيل آهن. جن مان خاص طور رابع بصري، بايزيد بسطامي، جنيد بغدادی، ابراهيم ادهر ۽ ابوالحسن خرقاني قابل ذڪر آهن. ان کان سواءِ ٻنهي ۾ جن مشهور و معروف صوفين جو ذڪر ملي ٿو، تن ۾ حسن بصري، ذوالنون مصري، حبيب عجمي، شقيق بلخي، [حسين] منصور حلاج، احمد بلخي خضروي شامل آهن. ليڪن ڪي نالا اهڙا به آهن، جيڪي تذڪرة الاولياء ۾ ناهن، جنهن جو مطلب آهي، ته ضرور ڪي ٻيا ڪتاب به مروج هئا.

بيبي رابع بصريءَ جو حج تي وڃڻ ۽ سندس استقبال لاءِ ڪعبي جو اچڻ، يا وٽس مهمانن جو اچڻ جڏهن ته سندس گهر ۾ ٻن مائين جو اٿو موجود هو، سي جڏهن پڇي تيار ٿيون، ته اهي به در تي آيل سائل کي ڏئي ڇڏيائين. جنهن کان پوءِ وري هڪ ٻانهي ويه مائون ڪڍي آئي. اهڙيءَ طرح بيبي رابع بصريءَ جو هٿ ۾ باهه ۽ پاڻي ڪڍي نڪرڻ ته جيئن بهشت ۽ دوزخ کي ختم ڪري، ته جيئن الله جا ٻانهن سندس بي لوث اطاعت ۽ عبادت ڪن. اهي سڀ نقل ۽ پيڙهون حڪايتون تذڪره ۾ موجود آهن.

بايزيد جو عرش تي پهچڻ، ان کان خدا جو ڏس پيڇڻ ۽ عرش جو جواب، ته ان کي سندس ٻانهن ۾ ڳول. ان کانسواءِ ڪي ٻيا نقل پڻ تذڪره مان ورتل آهن. وڌيڪ تفصيل سان هن ڪتاب جي پڇاڙي ۾ حاشين تحت مشترڪ ۽ ممڪن ماخذن جي نشاندهي ڪئي وئي آهي. اهڙيءَ طرح اسان بيان العارفين ۾ آندل قرآن ڪريم جي آيتن، حديثن ۽ صوفين جي اقوالن جي ممڪن ماخذن جي پڻ نشاندهي ۽ وضاحت ڪئي آهي.

بيان العارفين مان عطار جي تذڪره کان علاوه جن ٻين ڪتابن جي نشاندهي ٿئي ٿي، اهي ’منطق الطير‘ ۽ ’پندنامه‘ آهن. هڪ هنڌ عطار جي هيٺئين شعر کي سڌو سنئون آڻڻ بجاءِ ان جو حوالو ڏنل آهي.

ڪفر ڪافر را و دين ديندار را
ذره دردت ده دل عطار را.

اهو شعر عطار جي جڳ مشهور ڪتاب منطق الطير مان ورتل آهي. اهڙيءَ طرح ’تجريد‘ ’تفريد‘ جيڪي تصوف جا بنيادي اصطلاح آهن ۽

شاه ڪريم پنهنجي هيٺئين بيت ۾ انهن جي غير معمولي افاديت تي روشني وڌي آهي.

جي تجريدان نڱا، پيٽا ۾ تفريد،

هن ڪڏهن ٿئي، هن ڏهاڙي عيد.

”تجريد“ ۽ ”تفريد“ جي نهايت عام فهم سمجهاڻي عطار ”پندنام“ ۾ ڏني آهي. اهي شعر اسان حوالن ۾ سمجهاڻيءَ خاطر ڏنا آهن. تجريد ۽ تفريد جي سمجهاڻي شيخ شهاب الدين سهرورديءَ جي ڪتاب عوارف المعارف ۾ به ڏنل آهي، جيڪو پڻ سنڌ جي صوفين ۾ نهايت مقبول هو.

بيان العارفين ۾ جيڪو شاه ڪريم جو آخري بيت ڏنل آهي، ان ۾ حسن خرقانيءَ جو وڏو درجو ڄاڻايل آهي ۽ دعا ڪيل آهي ته اي مالڪ جيئن هن کي نوازيئي ٿيئن اسان تي به پنهنجي خاص نوازش ڪر.

خرقان خوش ڪري، اچي ويٺاسون.

جڻائين ڏنڻ حسن کي، تڻائين ڏيندين تون.

ظاهر آهي ته هن بيت ۾ يارهين صديءَ جي مشهور صوفي ابوالحسن خرقانيءَ (وفات 424 هـ / 1033ع) جو ذڪر آهي. هو محمود غزنويءَ جي زماني ۾ ٿي گذريو ۽ بادشاهه جي ساڻس وڏي عقيدت هئي. عطار پنهنجي مشهور تصنيف تذڪره ۾ لڳ ڀڳ پنجاهه صفحن تي مشتمل سندس احوال ۽ ڪرامتون بيان ڪيون آهن. هن بيت مان واضح ٿئي ٿو، ته شاه ڪريم کي حسن خرقانيءَ جي شخصيت سان وڏو انس هو. جنهن ڪري، سمورن صوفين منجهان صرف حسن خرقانيءَ جو نالو سندس شعر ۾ آيو آهي. خرقاني سماع جو پڻ وڏو ذوق رکندڙ هو.

تذڪره جي روايت موجب حسن خرقانيءَ جي ڄمڻ ۽ ولايت جي پيشنگوئي بايزيد بسطامي (وفات 260 هـ) ڪئي هئي، حالاتڪ بنهي ۾ اڻٽاليهن سالن جي وٿي آهي ۽ ٻئي شهر خرقان ۽ بسطام هڪٻئي کان ڪجهه ميلن جي فاصلي تي آهن. حسن خرقانيءَ کي بايزيد سان وڏي عقيدت هئي. آخر انهيءَ عقيدت سبب کيس اويسي طريقي سان فيض مليو. گوريا حسن خرقانيءَ جي فضيلت جو وڏو سبب اهو اويسي هجڻ پڻ آهي. غالباً شاه ڪريم جي مٿئين بيت ۾ انهيءَ فيض جي نشاندهي ۽ تمنا ڪئي وئي آهي. ڪي

صوفي اويسي طريقي کان انهيءَ ڪري مٿانهون سمجهن ٿا، جو انهيءَ طريقي ۾ خدا جي طرفان سڌو سنئون فيض يا انعام ملي ٿو. شاھ ڪريم به انهيءَ ڪري پاڻ کي اويسي نسبت سان ظاهر ڪرڻ وڌيڪ پسند ڪيو آهي. جيتوڻيڪ بيان العارفين جي شروع ۾ هڪ روايت آندل آهي، جنهن مطابق پاڻ هڪ اهڙي گمنام شخص جي پير و مرشد سمجهي وڌي خدمت ڪيائين، جنهن جو واسطو بهار ملڪ سان هو.

بهرحال اها حقيقت آهي ته سنڌ ۾ اويسي طريقي کي وڏن وڏن صوفي بزرگن گهڻو پسند ڪيو آهي. اهو ئي سبب آهي جو مخدوم نوح رحه لاءِ پڻ اويسي طريقو مشهور آهي ۽ سڀني تذڪرن ۾ ان ڳالهه تي زور آهي. اها ڳالهه شاھ عبداللطيف ڀٽائي تي به صادق اچي ٿي، ڇو ته شاھ ڪريم کان وٺي شاھ حبيب تائين اهو سمورو خاندان قادري طريقي سان منسلڪ بيان ڪيو وڃي ٿو، جنهن جو شجرو پڻ لکت ۾ ملي ٿو ۽ جيڪا حقيقت سندن ذڪر فڪر جي طريقي مان پڻ واضح ٿئي ٿي. ليڪن پوءِ به شاھ لطيف پنهنجي وقت جي عالمن ۽ فاضل شخص مخدوم محمد معين ٺٽويءَ ڏانهن خط لکي، اويسي طريقي بابت وڌيڪ پڪ ۽ خاطري ڪئي هئي. شاھ لطيف ۽ مخدوم معين ٺٽويءَ جي وچ ۾ ٿيل اها خط و ڪتابت اڃا تائين محفوظ آهي.

ڏٺو وڃي ته سنڌي تصوف جي اوائلتي شاعريءَ واري روايت ۾ صوفين جي نالن ڪٿڻ جو تمام گهٽ رواج هو. غالباً اهو شاھ ڪريم هو، جنهن شاعريءَ ۾ حسن خرقانيءَ جهڙي صوفيءَ جو نالو وٺي ذڪر ڪيو آهي، انهيءَ لحاظ کان شاھ لطيف وري صرف منصور حلاج جو نالو ورتو آهي.

تذڪره عطار کان پوءِ جنهن ٻي شخصيت جو نالو بيان العارفين جي مرتب ورتو آهي ۽ جنهن جو شاھ ڪريم جي فڪر تي ممڪن اثر نظر اچي ٿو، اهو فارسي زبان جو وڏو صوفي شاعر ۽ نثر نويس مولانا عبدالرحمان جامي (817ھ - 898ھ) ۽ سندس ڪتاب ”لوايح“ آهي. پهرين ته بيان العارفين جي شروعات نبي ڪريم ﷺ جن جي جنهن قول ”لا حصي ثناء عليك انت كما ائيت علي نفسك“ سان ڪئي وئي، اهو ساڳيو قول ”لوايح“ جي بلڪل آغاز ۾ ڏنل آهي. بلڪ لوايح ۾ ڪجهه وڌيڪ الفاظ پڻ آهن.

ان کان پوءِ ”توحيد“ ۽ ان جي سمجهاڻي ”واري باب تحت وحدت

الوجود جي جنهن انداز ۾ سمجهاڻي ڏني وئي آهي، ۽ جيڪي فارسي شعر حوالي طور آندا ويا آهن، اهي لوايح مان ورتل آهن. مثال طور: صفحي 191 تي هيٺيان شعر آندل آهن.

زد خنده که من بعکس خوبان جهان

در پرده عيان باشم و بي پرده نهان

دراصل اهي ٻئي ستون لايح 15 جي رباعي جون آهن، جنهن جون پهريون ٻه ستون هن ريت آهن يا مڪمل رباعي هن طرح آهي:

باگلرخ خويش گفتم اي غنچه دهان
هر لخط ميوش چهره چون عشوه گران
زد خنده که من بعکس خوبان جهان
در پرده عيان باشم و بي پرده نهان.

[مون پنهنجي گلابي چهري رکندڙ محبوب کي چيو: اي مڪڙيءَ جهڙي وات وارا معشوق، هر لمحي پنهنجي چهري کي ناز و اندز سان نه لکايو! ان تي هو کلي چوڻ لڳو: ”مان دنيا جي ٻين معشوقن جي برعڪس پردي ۾ هجڻ جي باوجود ظاهر آهيان ۽ وري بنا پردي جي لڪل پڻ آهيان.“]

”لوايح جامي“ تصوف ۽ سلوک ۾ فڪري لحاظ کان چوڻيءَ جو ڪتاب آهي، جنهن ۾ خواجه عبدالله انصاري، ابن عربي، صدرالدين قنوي، مولانا رومي ۽ محمود شبستريءَ جا حوالا ملن ٿا. تصوف جي بنيادي مسئلن جهڙوڪ: خدا ۽ انسان جي تعلق، وجود ۽ عدم، فنا ۽ فقر جي عقلي ۽ فلسفيانه انداز ۾ وضاحت ڪيل آهي. مثلاً: ”فنا جو مطلب آهي ته ذات حق جو ايترو غلبو ٿئي، جو انسان جي اندر ۾ حق جي شعور کان سواءِ ٻي ڪا ڳالهه نه رهي. وري فنا درفنا جو مطلب آهي، ته انسان کي پنهنجي فنايت جي به خبر نه رهي.“ اهو سچو خيال لوايح جي هيٺئين رباعيءَ ۾ سمائل آهي.

آنرا که فنا شيوه و فقر آينست

ني کشف و يقين نه معرفت نه دينست

رفت اوز ميان همين خدا ماند خدا

”الفقر اذا تر هو الله“ آينست

[جن فنا کي پنهنجو شيوو ۽ فقر کي طريقو بنايو آهي، انهن لاءِ نه

ڪشف آهي نه يقين. نه معرفت ۽ نه دين! جڏهن سيڪجهه وڃان هليو ويو ته رڳو خدا ئي خدا رهيو. ”فقر جي پڄاڻي خود خدا آهي جو اهو ئي مطلب آهي.“ [

بيان العارفين ۾ صفحي 34 تي اهو ساڳيو خيال هن ريت بيان ڪيو ويو آهي، ته درويشيءَ مان مراد آهي، ”نه ڪشف نه ڪرامت، نه يقين نه معرفت، يعني فنا ۽ فقر. ان لحاظ کان بيان العارفين ۾ فقر يا فقيريءَ کي بذات خود مقصد ڄاڻايو ويو آهي. نبي ڪريم ﷺ جن جو قول ”الفقر فخري“ جو اهو ئي مطلب ڄاڻايو ويو آهي.

”اذا تم الفقر هو الله“ جي وڌيڪ سمجهاڻي شيخ عبدالقادر جيلانيءَ جي حوالي سان صفحي 151 تي ملي ٿي، جو هن سڀ درجا ڪشف، ڪرامت، غوثي ۽ شيخي قبول نه ڪيا، پر آخر ۾ فقيريءَ جو درجو قبول ڪيائين، جتي اهو مقولو آيل آهي.

خدا، ڪائنات ۽ انسان جي باهمي تعلق جي سمجهاڻيءَ لاءِ بيان العارفين جي صفحي 142 تي هيٺيان شعر ڏنل آهن.

عالمي چيست بر زخي جامع
صورت خلق حق درو واقع
عالمي نيست ولي هست نما
حق هست، ولي نيست نما

[هي عالم ڇا آهي؟ هڪ گڏيل برزخ جنهن ۾ مخلوق ۽ حق ٻنهي جي صورت واقع آهي. عالم آهي ئي ڪو نه، پر لڳي ٿو ته آهي. حق آهي پر ڏسڻ ۾ ڪو نه ٿو اچي.]

هتي اها ڳالهه قابل توجهه آهي ته مٿي ڄاڻايل پهريان ٻه شعر دراصل مولانا جاميءَ جي مشهور مثنويءَ ”سلسله الذهب“ مان ورتل آهن، جتي ”عالمي“ جي بجاءِ لفظ ”آدمي“ آهي، ۽ صحيح پڙهڻي هن ريت آهي:

آدمي چيست برزخي جامع
صورت خلق و حق درو واقع

[انسان ڇا آهي؟ اهو هڪ برزخ جو مجموعو آهي، جنهن ۾ مخلوق ۽ حق جي صورت واقع آهي.]

اهڙيءَ طرح جيستائين هيٺين باقي ٻن ستن جو تعلق آهي يعني:

عالمي نيسٽ وٺي هسٽ نما

حسٽ هسٽ وٺي نيسٽ نما

ته اهي ٻه ستن بنيادي طور مثنوي مولانا رومي جي پنجين دفتر جي هيٺئين عنوان مان تصرف ڪري جوڙيل آهن.

مثالِ عالم هسٽ نيسٽ نما و عالم نيسٽ هسٽ نما

[سمجهاڻي بابت موجود عالم جيڪو بظاهر معدوم آهي ۽ معدوم

عالم جيڪو بظاهر موجود آهي.]

رومي مٿئين موضوع جي وضاحت ڪندي هيئن چيو آهي:

نيسٽ رابنمود هسٽ آن محتشم

هسٽ رابنمود برشڪل عدم

[انهيءَ جاء و جلال وري "نيسٽ" کي هسٽ ظاهر ڪيو آهي ۽

"موجود" کي "معدوم" جي شڪل ۾ ڏيکاريو اٿس.]

دراصل هيءَ مولانا روميءَ جو نهايت پسنديده موضوع آهي. هڪ ٻئي

هند ان جي سمجهاڻي هن ريت ڏئي ٿو:

اين جهان نيسٽ چون هستان شده

و آن جهان هسٽ بس پنهان شده

[هي جهان جيڪو نيسٽ آهي، سو هستيءَ وارو ٿو لڳي، جڏهن ته هو

جهان جيڪو اصل ۾ هستيءَ وارو آهي، سو مخفي يا ڳجهه وانگر آهي.]

هڪ ٻئي هند چوي ٿو:

ما عدم هائيم و هستي هانما

تو وجود مطلقي هستي هائي ما.

[اسين عدم يعني معدوم، پر ظاهر ۾ هستي يا وجود آهي. تون

وجود مطلق آهين ۽ اسان جو وجود توسان آهي.]

اسلامي تصوف ۾ عام طور ۽ سنڌ جي تصوف ۾ خاص طور پاڻ

سيائڻ ۽ وجود جي نفسي جا پهلو انتهائي واضح آهن. هن سلسلي ۾

شاه ڪريم جو هيٺيون بيت خاص طور قابل ذڪر آهي:

پهرين پاڻ وڃاء، پاڻ وڃائي هوءَ لاءِ

توهان ڌار نه سڀرين، منهن منجهين پاءِ.

انهيءَ خيال تي ايترو زور ڏنو ويو آهي، جو چيائون ته طالب کي گهرجي ته پنهنجو وجود وڃائي، ائين ڪرڻ سان ئي اهو راز هٿ ايندس جيڪو ”فصوص“ ۽ ”لمعات“ ۾ به نه ملندس. ان سلسلي ۾ هي شعر ڏنل آهي:

رو نفسي وجود کن ڪه دريابي
سري ڪه نيابي در فصوص و لمعات

اهي ٻه سئون دراصل جاميءَ جي هيٺ ڏنل رباعي مان ورتل آهن، جيڪا ”اشعة اللمعات“ جي آخر ۾ آندل آهي.

توحيد حق اي خلاصه مخترعات
باشد به سخن يافتن از ممتعات
رو نفسي وجود کن ڪه درخوديابي
سري ڪه نيابي ز ”فصوص“ و ”لمعات“.

[حق تعاليٰ جي توحيد بابت سڀني نين ڪاوشن جو اهو خلاصو آهي، ته ان جو بيان ڪرڻ ناممڪن آهي. بس، وڃ ۽ وڃي پنهنجي وجود جي نفي ڪر ته پنهنجو پاڻ ۾ توکي اهو راز ملندو، جيڪو ”فصوص“ ۽ ”لمعات“ ۾ به نه ملندو!]

جاميءَ جي مٿي مذڪوره رباعيءَ ۾ جن ٻن ڪتابن ”فصوص“ يعني ابن عربيءَ جي فصوص الحڪم ۽ عراقيءَ جي ”لمعات“ جو ذڪر آيو آهي، هتي ضروري ٿو لڳي ته انهن تي ڪجهه روشني وڌي وڃي. اهو انهيءَ ڪري، ڇاڪاڻ ته بيان العارفين ۾ انهن ٻنهي ڪتابن جي واضح اثرات کي محسوس ڪري سگهجي ٿو.

”فصوص الحڪم“ اسلامي دنيا جي عظيم صوفي ذهن محي الدين ابن عربي (560ھ/ 1165ع - 638ھ/ 1240ع) جي فڪري ڪاوش جو نتيجو آهي. فص لفظ جي لغوي معنيٰ ٿڪ يا نڪينہ ۽ اصطلاح معنيٰ حقيقت يعني ڳجهه يا راز يا سر آهي. سمورو ڪتاب ڪل 27 فصوص تي مشتمل آهي ۽ هر فص ۾ حضرت آدم عليه السلام کان وٺي خاتم الانبيا ﷺ جن تائين هر نبيءَ جي حوالي سان ساڻس مخصوص حڪمت الاهي جي اسرارن جي تشريح ۽ توضيح ملي

ٿي. مثلاً: پهرين فص ۾ حضرت آدم عليه السلام جي حوالي سان مشهور حديث قدسي "ان الله خلق آدم علي صورته" يعني "بيشڪ الله تعاليٰ آدم کي پنهنجي صورت تي پيدا ڪيو". جي سمجهاڻي ڏنل آهي. اتي ئي اهو بحث ڪيو ويو آهي، ته ڪيئن انسان خدا جي ذات جو مظهر آهي. ان کان پوءِ انهيءَ ساڳي فص تحت ٻي مشهور قدسي حديث "كنت كنزاً مخفياً فاحببت ان أعرف فخلقت الخلق" يعني مان لڪل خزانو هوس پوءِ مون محبت وچان خيال ڪيو ته آءٌ سڃاتو وڃان، جنهن ڪري مون خلق کي پيدا ڪيو." هن حديث جي تشريح ڪندي ابن عربي چوي ٿو، ته دراصل اها ساڳي ذات آهي، جيڪا حقيقت جي لحاظ کان حق آهي ته ظاهر جي لحاظ کان خلق يا مخلوق آهي. ٻين لفظن ۾ ذات حق جو ظاهري پهلو هي عالم آهي ۽ عالم جو باطني پهلو حق جي ذات آهي. ليڪن هتي پهچڻ کانپوءِ ابن عربي وري خبردار ڪري ٿو، ته ان جو ٻيو ڪو مطلب نه وڻجو ڇو ته حق وري به حق آهي ۽ مخلوق وري مخلوق. ان حقيقت کي هو صحيح بخاريءَ جي هن حديث سان واضح ڪري ٿو: "كان الله ولم يكن معه شيئاً يعني الله تعاليٰ هو ۽ ان سان گڏ ٻي ڪا شيءِ نه هئي. يا جيئن ان جي وضاحت ۾ صوفين جو قول آهي "الان كما كان". هو (ها ذات) هن وقت به ائين آهي، جيئن ان وقت هو.

ابن عربي زندگيءَ جا آخري سال بغداد ۾ گذاريا ۽ اتي ئي وفات ڪيائين. بغداد ۾ هو شيخ شهاب الدين سهرورديءَ سان مليو ۽ ان کان علاوه صدرالدين قنويءَ جي ساڻس ملاقات ٿي، ته هو کانئس از حد متاثر ٿيو. ابن عربي وحدت الوجود جي منفرد عقلي تشريح سبب اسلامي تصوف تي نهايت ڊير ڀا اثر ڇڏيا ۽ ان ڪري کيس شيخ اڪبر جي لقب سان ياد ڪيو وڃي ٿو.

بيان العارفين ۾ ابن عربيءَ جي جنهن مخصوص نقطه نظر جو حوالو ملي ٿو، اهو آهي: "خدا ذات جي ڪري احد آهي ۽ صفات جي ڪري واحد." ابن عربيءَ هي بحث فصوص الحڪم ۾ ڪيترن هنڌن تي ڪيو آهي. خاص طور فص اسماعيلي ۽ يوسفِيءَ ۾ جتي هو اهي الفاظ استعمال ڪري ٿو. ابن عربيءَ جو مشهور شارح ڪاشاني هن امر جي وضاحت ڪندي لکي ٿو: "حق تعاليٰ پنهنجي ذات جي ڪري احد آهي ۽ اتي ڪنهن به قسم جي ڪثرت ڪونهي. ليڪن الوهيت جي لحاظ کان ڏانهس بي شمار، بلڪ اڻ ڪٽ نسبتون آهن. ان جو مثال هڪ جي انگ جي ٻين سڄن يا اڻپورن انگن سان نسبت آهي."

اهڙيءَ طرح فص شعبيءَ ۾ چوي ٿو ته عالم ۾ جيڪا به كثرت آهي، اها سڀ ان واحد حقيقيءَ ۾ موجود آهي، جيڪو وجود مطلق آهي ۽ كثرت جي صورت ۾ ظاهر ٿيو آهي.

بيان العارفين ۾ هڪ ٻيو اهم بحث تنزيه ۽ تشبيه جو آهي، جتي پڻ اهو ساڳيو فصوص الحڪم وارو نظريو دهر ايل آهي. بنيادي سوال آهي ته خدا جي ذات منزّه آهي يا مشبه يا ٻئي؟ ابن عربي ان ڳالهه جي نهايت زور شور سان تائيد ڪري ٿو، ته خدا جي ذات منزّه به آهي ته مشبه پڻ. هو پنهنجي ڀر ۾ تنقيد ڪندي چوي ٿو، ته محض تشبيه جو مطلب خدا جي ذات کي محدود ڪرڻ آهي ۽ محض تنزيه جو مطلب خدا جي ذات کي مقيد ڪرڻ آهي. هن سلسلي ۾ سندس هيٺيان اشعار آهن:

فان قلت بالتنزيه كنت مقيداً- وان قلت بالتشبيه كنت محدداً.

ابن عربي هيءُ سڄو بحث فص نوحيءَ ۾ نهايت وضاحت سان ڪيو آهي. هو ان خيال جو پڻ آهي، ته حضرت نوح عليه السلام جي دعوت محض تنزيه تي مبني هئي، جڏهن ته سندس قوم محض تشبيه تي عقيدو رکندڙ هئي. جيڪڏهن حضرت نوح عليه السلام جي دعوت ۾ تنزيه ۽ تشبيه ٻئي هجن ها، جهڙيءَ طرح رسول الله ﷺ جن ڪيو ته هو ضرور ڪامياب ٿئي ها. ابن عربيءَ مطابق ليس ڪمٽله شيءُ ۾ تنزيه ۽ تشبيه ٻئي آهن.

بهرحال ابن عربيءَ جي حوالي سان سڀني کان وڌيڪ اهم عبارت جيڪا سندس مخصوص نظريه وحدت الوجود جو بنياد آهي ۽ جيڪا بيان العارفين ۾ ملي ٿي، اها ”فَسُبْحَانَ مَنْ أَظْهَرَ الْأَشْيَاءَ وَهُوَ عَيْنُهَا“ آهي. ليڪن هيءَ عبارت فصوص الحڪم ۾ نه، بلڪه فتوحات مڪيه جي ٻئي ڀاڱي ۾ ملي ٿي. اهو هڪ ضخيم ڪتاب آهي، جيڪو پنهنجي وفات کان فقط ٻه سال اڳ ۾ مڪمل ڪيائين ۽ ان جي تصنيف تي تقريباً پنجويهه سال صرف ڪيائين.

انهيءَ ساڳيءَ عبارت سان گڏ سندس هيٺيان اشعار به آهن:

فما نظرت عيني الي غير وجهه

وما سمعته اذني خلاى كلامه

فكل وجود كان فيه وجوده

وكل شخص لم يزل في منامه

[منهنجي اک ان جي چهري کان سواءِ ٻيو ڪجهه نه ڏٺو، منهنجي ڪنن هن جي آواز کانسواءِ ٻيو ڪجهه نه ٻڌو، پوءِ هر شيءِ جو وجود هن جي وجود اندر آهي. هر شخص هميشه کان وٺي سندس خلوتگاهه ۾ آهي.]
انهيءَ نقطه نظر جي مزيد وضاحت ڪندي چوي ٿو، ته محققين وٽ خدا جي وجود کانسواءِ ٻي ڪا شيءِ موجود نه آهي. جيتوڻيڪ اسين موجود آهيون، ليڪن اسان جو وجود سندس وجود سان آهي ۽ جيڪو وجود غير جي سبب آهي، اهو عدم جي برابر آهي، انهيءَ ڪري دل جي اکين سان ڏسندڙ عارف حق کان سواءِ ٻيو ڪجهه نه ٿو ڏسي. هن سلسلي ۾ ابن عربي مشهور عربي شعر:

وفي كل شيء له آية

تدل علي انه واحد

[هر شيءِ ۾ هڪ نشاني آهي، جيڪا دلالت ٿي ڪري ته اهو واحد آهي، ڪي هن ريت ترميم ٿو ڪري.]

وفي كل شيء له آية

تدل علي أنه عينة

[هر شيءِ ۾ هڪ نشاني آهي، جيڪا دلالت ٿي ڪري ته هو هر شيءِ جو عين آهي.]

اهڙيءَ طرح خدا ۽ عالم يا حق ۽ خلق جي باهمي نسبت جي سمجهاڻي ڏيندي چوي ٿو، ته وجود حقيقي واحد آهي ۽ ان جي مقابلي ۾ اسان کي جيڪي نظر اچي ٿو يا حواسن ذريعي محسوس ٿئي ٿو، اهي ٻئي عين واحد جا پهلو آهن. جيڪڏهن وحدت جي نگاهه ڪبي ته اهي حق آهن ۽ ان کي حق ڪوٺڻ ڪبي، ليڪن ڪثرت واري نگاهه ڪبي ته اهي خلق آهن ۽ انهن کي خلق جو نالو ڏيڻ ڪبي. هن نظريي جي هڪ فارسي شعر ۾ نهايت سولي سمجهاڻي ڏنل آهي.

صفات و ذات چو ازهر جدا نمي بينم

بهرچه مي بينم بجز خدا نمي بينم.

معني: صفات ۽ ذات کي جڏهن آءٌ هڪٻئي کان الڳ نٿو ڏسان، ان ڪري جيڪي ڪجهه ڏسان ٿو، ته خدا کانسواءِ ٻيو ڪجهه نٿو ڏسان.

سند هند ۾ ابن عربيءَ جا نظريات ڪيئن ۽ ڪڏهن پهتا، هن سلسلي ۾ ”گلزار ابرار“ ڪتاب مان ڪافي معلومات ملي ٿي. ڪتاب جي مؤلف غوثي موجب انين نائين ۽ ڏهين صدي هجريءَ ڌاري احمدآباد ۽ گجرات صوفين جا وڏا مرڪز هئا. خاص طور گجرات چشتي سلسلي جو وڏو مرڪز هو، جيڪو بختيار ڪاڪيءَ جي زماني ۾ قائم ٿيو. چشتي سلسلي جا بزرگ بنيادي طور وحدت الوجود ڏي مائل هئا ۽ اهي پهرين ابن عربيءَ جي تحريرن سان مانوس ٿيا. ڏهين صدي هجري يا سورھين صدي عيسوي ڌاري سند جي صوفين جي اتي آمد و رفت علمي ۽ فڪري تعلقات کي وڌيڪ مضبوط ڪيو. گجرات ۽ نئي جي وچ ۾ عام جام اڄ وچ هئي. شيخ عيسيٰ جندالله پانائي (962ھ / 1554ع-1031ھ / 1621ع) جنهن برهانپور ۾ سڪونت اختيار ڪئي ۽ شاھ ڪريم جو همعصر هو، تنهن پنهنجي تفسير ”انوارالاسرار“ لکڻ وقت فصوص الحڪم ۽ ابن عربيءَ جي ٻين تحريرن کي سامهون رکيو آهي. گلزار ابرار موجب جاميءَ جو ”نفحات الانس“، ’لوايح‘ ۽ ٻيون تصنيفات برصغير ۾ گهڻيون مشهور هيون، جنهن تي هتي جي ڪيترن عالمن شرحون لکيون. بيان العارفين مان اهو پڻ معلوم ٿئي ٿو ته گجرات ۽ سند جي وچ ۾ عام جام اڄ وچ سبب ٿي شاھ ڪريم احمد آباد ويو هو، جتي سماع جي محفلن ۾ شريڪ ٿيو هو. لهاذا اهو اتي جو علمي ۽ صوفيانہ ماحول هو، جتان ابن عربيءَ جا اثرات پهتا آهن يا اثرانداز ٿيا آهن، جن کي وڌيڪ عالمان شڪل ۾ بيان العارفين جي مرتب محمد رضا پيش ڪيو آهي.

ٻيو ڪتاب ”لمعات“ فخرالدين عراقي (وفات 688ھ / 1289ع) جي تصنيف آهي. هو اصل ۾ همدان جو هو جيڪو قلندرن جي ٽولي سان سير سفر ڪندو اچي ملتان پهتو. اتي کيس شيخ بهاء الدين زڪريا جي صحبت حاصل ٿي، جنهن کيس پنهنجو خليفو ۽ نياڻو بنايو. شيخ جي وفات کان پوءِ هو بغداد ۽ اتان وري قونية ويو جتي شيخ صدرالدين جي صحبت ۾ رهيو، جنهن کان فصوص الحڪم جو درس ورتائين. فصوص کان متاثر ٿي پنهنجو رسالو ”لمعات“ لکيائين، جنهن ۾ ڪل 28 لمعا آهن ۽ انهن ۾ خدا، ڪائنات ۽ انسان جي تعلق جي تشريح عشق جي حوالي سان ڪيائين. مولانا جامي (وفات 898ھ) لمعات کان ايڏو متاثر ٿيو جو نه رڳو ان جي تشريح اشعة اللمعات

نالي سان لکيائين، بلڪ ساڳي طرز تي پنهنجو الڳ ڪتاب "لوايح" نالي سان لکيائين، جنهن جا حوالا اسان اڳ ۾ بيان ڪري آيا سون.

برصغير ۾ وحدت وجودي يا هم اوست جي فڪر کي عام ڪرڻ جو سهرو وڏي حد تائين جاميءَ جي "لوايح" ۽ اشعة اللمعات کان علاوه سندس شاعريءَ تي آهي، جنهن ذريعي اهي تصورات وڌيڪ عام فھر ۽ قابل قبول ٿي پيا. اهو جاميءَ جي شاعريءَ جو ڪمال هو، جنهن کيس مقبوليت بخشي، جاميءَ جي فڪر ۽ عرفان جو برصغير ۾ ڦهلجڻ جو پيو وڏو سبب هي به هيو ته هو افغانستان جي موجوده علائقي هرات جو هو. گريا قريب هجڻ سبب اڄ وڃ ۽ رابطي جو وڏو امڪان هو. سيرالعارفين جو مصنف جمالي دهلوي هرات ۾ جاميءَ جو مهمان ٿيو هو. اهڙيءَ طرح سنڌ جا ڪي عالم سڌو سنئون جاميءَ کان مستفيض ٿيا هئا. گلزار ابرار مولانا قاسم ڪاهيءَ جو نالو ورتو آهي. مير علي شير قانع معيار سالڪان طريقت ۾ پڻ اهڙو ذڪر ڪيو آهي.

عراقيءَ جي "لمعات" ۽ بيان العارفين ۾ فڪري لحاظ کان ڪجهه ڳالهون مشترڪ نظر اچن ٿيون. سڀ کان پهرين هيٺيون شعر آهي، جيڪو صفحي 187 تي آهي.

آن پادشاه اعظم در بسته بود محکم

پوشيد دلّق آدم، ناگاه بر در آمد.

[اهو عظيم بادشاه جيڪو هڪ قلعي ۾ محفوظ ويٺو هو، اوچتو

آدم جو پوش پائي اچي ظاهر ٿيو آهي.]

هي بيت لمع 24 ۾ آيل آهي. ان کان اڳ خواجہ عبداللہ انصاريءَ جو هي قول آندل آهي: "حق تعاليٰ خواست ڪه صنع خود را ظاهر ڪند، عالم آفريد، خواست ڪه خود را ظاهر ڪند، آدم را آفريد" يعني جڏهن حق تعاليٰ گهريو ته پنهنجي ناهيل شيءِ کي ظاهر ڪري، ته هن عالم کي پيدا ڪيائين، پر جڏهن گهريائين ته پاڻ کي ظاهر ڪري ته آدم کي پيدا ڪيائين. "لمعات" ۽ بيان العارفين ۾ وڌيڪ مشترڪ خيالات ۽ اقوال جي سمجهاڻي آخر ۾ تشريحي حوالن هيٺ ڏنل آهي.

ابن عربيءَ جي فصوص الحڪم ۽ فتوحات مڪيه، فخرالدين عراقيءَ جي لمعات ۽ جاميءَ جي لوايح کان علاوه جنهن ٻئي ڪتاب جا اشعار ۽ اڻ سڌا اشارا بيان العارفين ۾ ملن ٿا، اهو شيخ محمود شبستريءَ (650ھ / 1253ع)

جو 'گلشن راز' آهي، جيڪو هن 717 هـ / 1317ع ۾ تصنيف ڪيو، جنهن ۾ هن پندرهن سوالن جا تفصيلي جواب ڏئي، تصوف جي بنيادي مسئلن خدا، کائنات ۽ انسان جي تعلق جي وضاحت ڪئي آهي. بيان العارفين ۾ صفحي 189 تي هيٺيون شعر ملي ٿو:

روا باشد انا الله از در ختسي

چرا نبود روا از نيك بختسي.

[جيڪڏهن وڻ جي لاءِ "انا الله" يعني مان خدا آهيان "چوڻ روا آهي ته

پوءِ ڪنهن نيڪ بخت انسان لاءِ اهو چو روا نه آهي!!]

دراصل اهو شعر گلشن راز جي ستين سوال جي جواب ۾ موجود آهي.

اهڙيءَ طرح هي شعر ٿوري تبديليءَ سان صفحي 112 تي ڏنل آهي. اصلي شعر هن ريت آهي:

ڪسي مرد تما مست ڪز تامي

ڪند با خواجگي ڪار غلامي.

[سڀني ڪامل شخصن ۾ اهو وڌيڪ ڪامل آهي، جيڪو مٿانهين

درجي تي پهچڻ کانپوءِ به ٻانهپ جي وات وٺي.]

جيتوڻيڪ مثنوي مولانا رومي (1204ع-1273ع) جو بيان العارفين ۾ سڌو

سنئون ڪو به حوالو يا شعر نٿو ملي، تاهه شاه ڪريم جي ڪيترن بيتن ۾ بلڪل

سڌو سنئون ۽ سندس قولن ۾ روميءَ جي خيالن جي ترجماني يا هڪجهڙائي ملي

ٿي. بيان العارفين ۾ هڪ هنڌ نڙ جو ذڪر ڪندي چيو ويو آهي، ته عام ماڻهو نڙ

جي آواز کان ته متاثر ٿي وڃن ٿا، پر نڙ ۾ ڦوڪ ڏيڻ واري ڏانهن سندن خيال وڃي

ٿي ڪو نه ٿو. مولانا رومي مثنويءَ جي شروعات نڙ جي ان ٻئي تمثيل سان ڪئي

آهي، ته هڪ طرف نڙ ان ڪري ٿو آواز ڪري، ڇاڪاڻ ته ان کي پنهنجي اصل کان

واري ٻوڙي کان ڪپي الڳ ڪيو ويو آهي. ٻيو هي ته نڙ اصل ۾ انساني روح

آهي، جيڪو پنهنجي اصل سان ملڻ لاءِ بيتاب آهي.

صوفين جو نظريو آهي ته هن ظاهري حواسن سان خدا جي ذات کي

پروڙي نه سگهيو، ان لاءِ مخصوص حواسن جي ضرورت آهي. روميءَ انهيءَ

خيال کي نهايت شدمد سان ڪيترن هنڌن تي ورائي ورائي بيان ڪيو آهي. هڪ

هنڌ چوي ٿو:

گوش خر بفروش و ديگر گوش خر

کين سخن را در نيا بد گوش خر

[هي گڏهڻا ڪن وڪڻي پيا ڪن خريد ڪر، ڇو ته اهو سخن انهن

گڏهن وارن ڪنن سان نه ٻڌي سگهيو.]

شاه ڪريم جو هيٺيون بيت روميءَ جي مٿين شعرن جو چڻ ترجمو ٿو

معلوم ٿئي:

هي ڪن گڏهڻا وڪڻي، ڪن کي پيا ڳنهيڇ،

سندي پريان ڳالهڙي تنين سان سڻيڇ.

صوفين وٽ 'صورت' ۽ 'معنيٰ' جو فهر بنيادي حيثيت رکي ٿو.

مثنوي روميءَ ۾ صورت ۽ معنيٰ تي مختلف هنڌن تي وڏو بحث ٿيل آهي.

صورت مان مراد هي ظاهري جهان آهي، جنهن ۾ انسان به اچي وڃي ٿو ۽

معنيٰ مان مراد لڪل جهان جنهن ۾ ذات خداوندي به شامل آهي. شاه ڪريم

انهيءَ خيال کي ڏاڍي سهڻي انداز ۾ سنڌ جي مشهور لوڪ داستان مارئي جي

حوالي سان هن ريت بيان ڪيو آهي.

صورت ليکي هت، معنيٰ ليکي مارئين،

عمر مون جي ڇت، اوطاقون ٿرن ۾.

شاه ڪريم جي هن بيت کي روميءَ جي هيٺين شعرن سان ڀيٽ ڪري

سگهجي ٿي:

صورتش برخاک و جان بر آسمان،

لامڪاني فرق وهر سالکان.

[بدن جي لحاظ کان هو ڌرتيءَ تي آهي، پر روح جي لحاظ کان

لامڪان تي آهي. اهو لامڪان سالڪن جي وهر و گمان کان به مٿي آهي.]

هن سلسلي ۾ روميءَ جو هڪ ٻيو مشهور بيت آهي:

گر بظاهر عالم اصغر ٿوئي،

دان بمعني عالم اڪبر ٿوئي.

[جيتوڻيڪ بظاهر، تون "عالم اصغر" آهين، ليڪن ڇاڻ ته اصل ۾

"عالم اڪبر" به تون آهين.]

شاه ڪريم هڪ بيت اندر قرآن پاڪ جي آيت ”مڪروا و مڪر الله والله خير الماڪرين“ تـضمين ڪئي آهي. سندس مطلب آهي ته سڄڻ سان ميلاپ بهتر آهي يا وڇوڙو. اهو ذات خداونديءَ تي ڇڏي ڏجي، ڇو ته اهو ئي بهترين تدبير ڪندڙ آهي.

سوئي صلح سڄڻين، سوئي ڦوڙائون،

والله خير الماڪرين، ايهي ميڙائون.

مولانا روميءَ به ساڳي آيت تي تـضمين ڪئي آهي ۽ اهو ساڳيو مرڪزي خيال هن ريت پيش ڪيو آهي.

مڪر حق سرچشم اين مڪر هاست،

”قلب بين اصبعين“ ڪرياست.

[ذات حق جي تدبير سڀني تدبيرن جو سرچشمو آهي، ڇو ته مؤمن جو قلب ذات ڪبريا جي ٻن آڱرين جي وچ ۾ آهي.]

سڀئي صوفي مشهور حديث قدسي جو حوالي آئين ٿا، ”ڪنت ڪنزا مخفيا فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق“ يعني آءٌ لڪل خزانو هوس، پوءِ مون گهريو ته آءٌ سڃاتو وڃان، جنهن ڪري مون مخلوق کي پيدا ڪيو.

مولانا رومي پنهنجي مثنويءَ ۾ هن حديث جي انيڪ پهلوئن تي روشني وڌي آهي، جنهن ۾ ظاهر آهي ته محبت جو پهلو وڌيڪ غالب آهي.

رومي چوي ٿو:

جمله معشوقست و عاشق پرده اي،

زنده معشوقست و عاشق منرده اي.

[سڀ ڪجهه اهو معشوق آهي ۽ عاشق پردي ۾ يا لڪل آهي، معشوق ئي زنده آهي، باقي عاشق ته مئل آهي.]

بيان العارفين واري ٻن مٿين ساڳي حديث جو حوالي ڏيئي، ان جي هيٺيان شاه ڪريم جا هيٺيان ٻه بيت هڪٻئي پويان ڏنا آهن:

پاڻهي سلطان پاڻهي ڏي سنيهڙا،

پاڻ ڪر پاڻ لهي، پاڻ سڃاڻي پاڻ.

ٻيو بيت آهي:

اسين سڪون جنهن کي، سي تان اسين پاڻ،
هاڻي وڃ گمان، صحيح سڃاتا سپرين.

غور ڪري ڏسبو ته هنن ٻنهي بيتن ۾ اهو ئي حديث شريف ۽ روميءَ وارو خيال ڪارفرما آهي، ته اصل اهو محبوب پاڻ سڀ ڪجهه آهي ۽ کيس سڃاڻڻ لاءِ هي سڀ ڪجهه آهي.

اهڙيءَ طرح نفي ۽ اثبات يا "لا" ۽ "الا" بابت پڻ روميءَ ۽ شاه ڪريم جي خيالن ۾ ڪافي حد تائين مشابهت ملي ٿي. رومي هڪ هنڌ چوي ٿو:
لاشدي پهلوئي الا خانـ گير،
اين عجب ڪه هر اسيري هر امير.

["لا" (ڪجهه نه) ٿيو آهين، پر "الا" جي طرف وڌ، اها عجيب ڳالهه آهي ته تون ٻانهو به آهين ته امير پڻ!]

سندس هڪ ٻيو شعر هن ريت آهي:
زانکه در الاست او از لا گذشت،
هرکه در الاست او فاني نگشت.

[جيڪو "الا" جي منزل تي پهتو، اهو "لا" مان گذري ويو.
جيڪو "الا" ۾ پهتو، اهو فنا ٿيڻ کان بچي ويندو.]
هاڻي شاه ڪريم جي هيٺئين بيت تي غور ڪريو، جيڪو هن قاضي قادن جي هڪ بيت جي جواب ۾ چيو هو:
لام لودي ڪڍ، الام لاهـ لک سين،
جو مظهر سندو ماڻهين، تنهن ڪيئن ڪرين وڌ.

هن بيت مان ظاهر آهي ته هتي شاه ڪريم نه صرف يعني "نفي" ۽ "الا" يعني اثبات جي اهميت واضح ڪئي آهي، بلڪ انهيءَ سان گڏ ان طرف پڻ اشارو ڪيو آهي، ته انسان جيڪو ذات خداونديءَ جو مظهر آهي، ان جي اصل کي نظر انداز ڪيئن ٿو ڪري سگهجي!

شاه ڪريم جو عرفان

خدا، انسان ۽ ڪائنات جي باهمي تعلق جي ساڃهه صوفين جي نظريي جو بنيادي محور آهي ۽ سمورو تصوف انهيءَ نسبت يا لاڳاپي کي سمجهڻ ۽

سمجھائڻ جي ڪوشش آهي. عام طور صوفين وٽ اهو نظريو زياده مقبول آهي. ته هي عالم هڪ پڙاڏو يعني اصليت کان خالي آهي. اصل حقيقت صرف ذات خداوندي آهي. ليڪن انسان کي ان سڄي ڪائنات ۾ هڪ خصوصي حيثيت حاصل آهي. انهيءَ ساڳي نظريي کي ٻين لفظن ۾ هن ريت بيان ڪيو ويو آهي. ته خدا تعاليٰ پنهنجي صفتن کي ظاهر ڪرڻ واسطي هي جهان خلقيو پر پنهنجي ذات کي ظاهر ڪرڻ واسطي آدم کي پيدا ڪيو. انهيءَ لحاظ کان انسان خدا جي ذات جو آئينو آهي. ”خلق آدم علي صورته“ جو به اهوئي مطلب آهي.

انسان ۽ خدا جي تعلق کي واضح ڪرڻ خاطر صوفين گهڻو ڪري تمثيل جو سهارو ورتو آهي، ڇو ته هونئن اها حقيقت سمجھائڻ تمام ڏکي ڳالهه آهي. سادي ۾ سادو مثال آواز ۽ ان جي پڙاڏي جو آهي. ٻيو مثال پاڻي ۽ ان تي پيدا ٿيندڙ حباب يا ڦوٽي جو آهي يا وري پاڻي ۽ ان تي پيدا ٿيندڙ لهرن جو آهي. مولانا رومي وري پنهنجي جدت طبع سان ني يا ڪپيل نڙ ۽ ان کي وڃائيندڙ جي تمثيل سان واضح ڪيو آهي. اهڙيءَ طرح ڪجهه ٻيا مثال به آهي.

بهرحال انسان ۽ خدا جي تعلق جي اها وضاحت هڪ لحاظ کان سولي به آهي. ته ٻئي لحاظ کان ڏکي پڻ. تمثيلي انداز کي ڇڏي جڏهن ان جي تشريح خالص عقلي ۽ فلسفيانه لحاظ کان ڪئي وڃي ٿي، ته اها نهايت گڻپير يا دقيق ٿيو پوي. محي الدين ابن عربيءَ جنهن کي اسلامي دنيا جو ان لحاظ سان وڏي ۾ وڏو صوفي شمار ڪيو وڃي ٿو، تنهن پنهنجي لکڻين ۾ ۽ خاص طور ”قصص الحڪم“ ۾ اهڙي تشريح جي ڪوشش ڪئي آهي. ان جي مقابلي ۾ مولانا رومي پنهنجي مثنويءَ ۾ بنيادي طور تمثيلي انداز اختيار ڪري، ان جي عقلي سمجھائي پيش ڪري ٿو.

صوفين جي نظر ۾ جنهن انسان کي اها سمجھه يا شعور حاصل ٿئي ٿو، اهو عارف آهي ۽ انهيءَ طريقي کي معرفت چئجي ٿو. صوفين جي نظر ۾ عالم صرف شين جي ظاهري پهلوءَ تائين محدود آهي. جڏهن ته عارف سڌو سنئون حقيقت سان رابطي ۾ آهي ۽ ان رابطي جو بنياد سندس ذاتي مشاهدو يا تجربو آهي. تاهه اهو مشاهدو مخصوص تربيت کان سواءِ حاصل نٿو ٿي سگهي ۽ ان لاءِ مرشد يا شيخ جي ضرورت پوي ٿي.

بيان العارفين مان معلوم ٿئي ٿو، ته شاھ ڪريم جيتوڻيڪ بنيادي طور فقر ۽ زهد جو صاحب هو، تاهه هو اعليٰ عرفان جو صاحب پڻ هو. هڪ طرف سندس عرفان بيان العارفين ۾ آيل مقولن مان عيان آهي، ته ٻئي طرف سندس

شاعريء مان ان ڳالهه جو پتو پوي ٿو. هڪ لحاظ کان ڏسجي ته گودڙي اوڍڻ ۽ پٽڪي کان وٺي پيرن ۾ جتي پائڻ ۽ نه پائڻ سڀ تفصيل بيان العارفين ۾ ملن ٿا. ليڪن ساڳئي وقت ڪئين اهڙا قول ملن ٿا، جيڪي سندس وسيع المشرب عارف جي حيثيت کي ظاهر ڪن ٿا. مثلاً: چيائون ته فقيرن جو حجرو هيءَ زمين آهي. ۽ آسمان ان جي ڀت آهي. ڪرامتن لاءِ چيائون ته ڪرامات خرابات يعني شراب وانگر حرام آهن. بلڪ سڌو سنئون ڪفر آهي. اهڙيءَ طرح فقير جو اشتقاق ڪندي چيائون ته ف مان مراد دائمي فڪر ۽ ق مان مراد هميشه قرب ۽ ي مان مراد خدا سان ياري ۽ ر مان مراد هميشه رياضت آهي. پير ڪير آهي؟ پير ۾ ڪهڙيون خصلتون هجن؟ ان جي جواب ۾ چيائون ته جيڪو شخص مرتبي جي لالچ نه رکي اهو پير آهي. آءٌ فقيرن کي پير ڪري سمجهندو آهيان، ڇو ته پير ان کي چئجي جنهن کي ڏسڻ سان خدا ياد اچي. فرمايائون ته پيرن کي سڀ ڪم ڪرڻ گهرجن: زمين ڪيڙي آباد به ڪن، ته خلق خدا جي واسطو به رکن. ائين به چيائون ته جيڪو ماڻهو سمجهي ٿو ته سيڪجهه پير ڏئي ٿو يا ان کان ملي ٿو، اهو بلڪل غلط ٿو سڄي. جيڪي ڪجهه ملي ٿو سڀ ڪجهه خدا جي طرفان آهي ۽ ان کان سمجهڻ گهرجي. هڪ دفعي ڪنهن شخص جو ٻڌائون جيڪو پاڻ کي سيد سڏائي رهيو هو. ان کي سڏائي چيائون ته توکي ڇا ٿيو آهي جو پاڻ کي فقير نٿو چواين. ڇا توکي خبر ناهي ته پيغمبر عليه الصلاة والسلام پاڻ فرمايو هو ”الفقر فخري“ يعني فقر منهنجو فخر آهي. فرمايائون ته طالب کي گهرجي ته ڪنهن مطلب يا مراد، ڪشف ۽ ڪرامت، قرب ۽ معرفت جي لالچ سان خدا کي ياد نه ڪري، ڇو ته خدا تعاليٰ چوي ٿو ته مون کي ڪو به مطلب رکي ياد نه ڪريو. بلڪ مون کي سواءِ ڪنهن مطلب جي ياد ڪريو. مطلب ته بيان العارفين ۾ اهڙا ڪيترا قول ۽ نقل ملن ٿا، جيڪي شاه ڪريم جي عرفان کي اسلامي تصوف جي تاريخ ۾ هڪ ممتاز حيثيت ڏين ٿا.

هن سلسلي ۾ سندس شاعريءَ تي هڪ نظر وجهڻ سان معلوم ٿئي ٿو، ته اتي پڻ شاه ڪريم پنهنجي عرفان ذريعي بلڪل نئين روشني وجهي ٿو. مثلاً: پاڻ قاضي قادن جا بيت پسند ڪندا هئا ۽ اڪثر مريدن آڏو اهي پڙهندا هئا. جيتوڻيڪ قاضي قادن پنهنجي وقت جو جيد عالم ۽ فاضل شخص هو، تاهه سندس هيٺين بيت تي غور ڪريو، جيڪو سندس مشاهداتي ڪيفيت جو آئينه دار آهي.

سائر ڏيئي لت، اوچي نيچي ٻوڙئي،

هڪائين هڪ ٿئو، ويئي سڀ جهٽ

شاه ڪريم جو مشاهدو ذرا مختلف آهي ۽ هن پنهنجو نظريو هن

ريت بيان ڪيو آهي ته:

سائر ڏئي نه لت، اوچي نيچي سڀ ڪهين
 نابودي نه ٿئي، ايءَ ناديدِي جهت
 قاضي قادن جو هڪ ٻيو بيت آهي.
 ”لا“ لاهيندي ڪن ڪي، ”لا“ مورهيَن ناه
 بالله ري پريان، ڪٿ نه ڏسجي ڪو ٻيو.

شاه ڪريم ان جي جواب ۾ هيٺيون بيت چيو آهي، جنهن ۾ نفي ۽
 اثبات سان گڏ انسان جيڪو خدائي مظهر آهي، تنهن جي حيثيت کي نهايت
 خوبي سان واضح ڪيو ويو آهي.

”لا“ مَلُودِي ڪـڍ، الا مَلاهـ لڪ سـين
 جو مظهر سندو ماڙوئين، تنهن ڪيئن ڪرين ڏـ.

سالڪ صوفين جي نظر ۾ نفي ۽ اثبات يعني ”لا“ ۽ ”الا“ کان سواءِ
 سلوڪ جي تڪميل نٿي ٿي سگهي ۽ شاه ڪريم جي بيتن مان اها حقيقت
 چڱي ريت واضح ٿئي ٿي.

جيتوڻيڪ شاه ڪريم اصولي طور صوفين جي انهيءَ نظريي سان
 متفق آهي ته انسان جو وجود محبت جو مرهون منت آهي، ۽ انسان کي پنهنجي
 اصلي محبوب سان هر وقت رابطي ۾ رهڻو آهي ۽ ان جي خوشنوديءَ لاءِ جنهن
 ۾ سندس خوشنودي آهي، تڱ و دو ڪرڻي آهي، ليڪن محبت جي تقاضا
 سبب اهو تعلق نهايت نازڪ ۽ عجيب آهي. خاص طور جڏهن اهو حاصل ٿئي
 ٿو ته ان جي عقلي سمجهاڻي نٿي ڏئي سگهجي:

ڪاجا پر پرين، نه سا سئي نه ٻـڌي

مٿيون سڀ منجهن، انهيءَ ڏني قضيي.

شاه ڪريم پنهنجي مشاهدي جي آڌار تي چوي ٿو، ته سلوڪ يا
 محبت جي اها واٽ ايڏي سولي به ناهي جيئن ڪن ماڻهن سمجهي آهي، يا
 کين گمان آهي ته هو ان جي تڪميل ڪري چڪا آهن:

آهي اهڃاڻو، پير پريان جو جيڏيون

جنين ساڃاڻو، تنين تان نه پروڙو.

متن
بیان العارفين و تنبيه الغافلين

(سندي)

ديباچو

سڀ تعريفون ۽ شڪرانا جيڪي سوچ جي سرحد کان پري ۽ عقل جي دائري کان ٻاهر آهن، انهيءَ خلقڻهار کي جڳائڻ، جنهن سالڪن جي زبان کي معنوي واٽ ڏيکاري ۽ عارفن کي يقيني سڃاڻپ بخشي، قول مبارڪ آهي ته لا احصي ثنا، عليك انت كما اثنت علي نفسيڪ ”آءٌ تنهنجي ثنا پوري ڪري نٿو سگهان، تنهنجي ذات ئي تنهنجي ثنا کي ڄاڻي ٿي.“

انهيءَ ڪري خدا جا ٻانهن سندس ثنا جي وادي ۾ گم آهن، موحدن جون دليون ذات پاڪ جي فڪر ۾ حيرت زده ۽ پاڻ کي قصور وار ڄاڻن ٿيون. سندس راه ۾ صديقن جي صفائي ۽ پاڪيزگي اوندھ اندازي کان وڌيڪ ناهي. اتي عارفن جي دلين جا پکي وحدت جي واديءَ ۾ حيران ۽ سرگردان آهن، قطعو:

سبحان خالقي ڪه صفاتش ز ڪبريا
بر خاک عجز مي فگند عقل انبيا
گر صد هزار قرن هم خلق کائنات
فکرت کنند درصفت و عزت خدا
آخر بعجز معترف آیند کاي اله
دانسته شد (1) که هيچ نداسته ايم ما
سبحان قادري که بر آئينه وجود
بنگاشت از دو حرف دوگيتي که مانشاء

[پاڪائي ان خلقڻهار جي جنهن جي وڏائيءَ جون صفتون نٿين جي عقل کي به عاجز ڪن ٿيون. توڙي جو سوين هزارين سال هن کائنات جي مخلوق خدا جي صفت ۽ عزت تي فڪر ڪري، پر آخر پنهنجي عاجزيءَ جو اعتراف ڪندي ته بيشڪ اي الله سائين! اسان کي اهو معلوم ٿيو، ته اسان ڪجهه نه ڄاتو آهي. پاڪائي ان قادر ڪريم جي جنهن وجود جي آئينه تي ٻه حرف چٽي ڇڏيا ته جئن هو چاهي ائين ٿيندو!]

ناز آهي قادر جي ان قدرت تي ۽ صانع جي ان صنعت تي، جنهن انساني گروهن کي ذاتي ۽ صفاتي لحاظ کان مختلف ۽ الڳ الڳ جوڙيو.

جنهن فعل جي ارادي ۽ عمل جي صادر ٿيڻ جي سلسلي ۾ سالڪن جي واٽ کي صورت ۽ معنيٰ جي لحاظ کان ڌار ڌار ۽ هڪٻئي جو ناقض (پڇندڙ) بنايو. جن ارشاد خداوندي آهي: **”فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ“** (سورة 28: 122): يعني پوءِ انهن مان ڪي پنهنجي نفس تي ظلم ڪندڙ آهن. ته ڪي وري درمياني هلت وارا آهن ۽ ڪي وري چڱائي ۾ اڳرائي ڪندڙ آهن.

خداوندي ڪه ٻي شـبـه اسـت ومانند

بقدرت بر خداوندان خداوند

خداوندي ڪه اورا نيست هـمـتا

ڪه زير هستي او جمله اشيا

[خدا جيڪو هر شڪ کان بالاتر آهي ۽ جنهن جهڙو پيو ڪو ناهي، جيڪو پنهنجي قدرت سان سڀني مالڪن جو مالڪ آهي، خدا جنهن جو ڪو مثال يا ثاني ناهي، جنهن جي هستيءَ هيٺ سڀ شيون آهن.]

صلواتن ۽ سلامن جا موتي، گوهر آبدار ان عالم جي آڌار ۽ اسان جي سردار جي بارگاه ۽ سندس گنبد مٿان نچاور، جنهن جي اشاري سان چنڊ ٽڪرا ٿي پيو، جيڪو قل هو الله جي نور جو چشمو آهي، جيڪو لي مع الله جي اسرارن جو مجموعو آهي، جيڪو ليغفر ڪ الله جو خاص مخاطب آهي، جيڪو لينصر ڪ الله نصرًا عزيزًا جي شرف سان مشرف آهي، يعني خدا جو محبوب خاص حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم.

جنهن رب العزت جي ان پسندیده ٻانهي جي سوچ سمجھ سان پيروي ڪئي ۽ ان جي ٻڌايل رستي کي نگاهه ۾ رکيو، اهو بدعت ۽ گمراهيءَ جي ڪڏي مان نڪري، سلامتي ۽ امن جي پينگهي ۾ قرار وارو ٿيو، اهو ڪوڙ ۽ اونداهيءَ جي قريب مان نڪري هدايت جي رستي تي گامزن ٿيو.

برقامت او (2) قبای لولاڪ

زیباو مناسب است و چالاڪ

[ان جي بدن مبارڪ تي ”لولاڪ“ جي پوشاڪ تمام سهڻي ۽ مناسب آهي.]

صلي الله عليه في الليل اذا يغشي والنهار اذا تجلي وعلي آله المجتبيين واصحابه المقدين اجمعين.

اها بعد: اها حقيقت سڄاڻ ۽ روشن ضمير. سچ جيان روشن ۽ ڪيميا جو اثر رکندڙ دانشورن، دقيقه سنج ۽ حق جي ڳالهه قبول ڪندڙن کان ڳجهي ناهي ته مريد پنهنجي پير جي قول ۽ فعل کان ڌار رهي نٿا سگهن ۽ اهي (قول ۽ فعل) سڀ جو سڀ ڪنهن کي ياد پڻ نٿا رهي سگهن. تنهن ڪري حضرت جن جيڪي ارشادات فرمايا يا سندن حاضريءَ ۾ جيڪي وهيو واپريو، تنهن کي ڪنهن رسالي ۾ گڏ ڪرڻ گهرجي، ته جيئن مريدن کي فيض رسي. انهيءَ سبب ڪن گهڻگهرن ۽ حق جي راه اختيار ڪندڙ دوستن جي زور رکڻ تي هن فقير هٿان هي ڪتاب تصنيف ٿيو. انهن دوستن جو چوڻ هو ته اسان جي پير مرشد جيڪي چيو ۽ سندن وقت ۾ جيڪي وهيو واپريو، اهو سڀڪجهه لکي گڏ ڪر ته جئن غافلن لاءِ تنبيه ۽ اجائي دعويٰ ڪندڙن يعني هٽيلن لاءِ هٿ پيڇڻ جو سامان ٿئي. اهو ئي سبب آهي، جو مون نالي محمد رضا بن عبدالواسع عرف مير دريائي بن داروغه گهرساڪن ٿڌ جيڪو حضرت جن جو دلي طور ظاهري توڙي باطن جي لحاظ کان خادم ۽ پيرن جي خاڪ آهي، تنهن حضرت جن جون دلپذير حڪايتون ۽ وڏيون ڪرامتون، سنڌي بيت، توحيد ۽ نصيحت جا عجيب ۽ اعليٰ نڪتا گڏ ڪيا آهن.

اهو حضرت سيد عبدالڪريم بلڙي وارو آهي، جيڪو عزت ۽ عرفان جو صاحب، زاهدن جو اڳواڻ ۽ پرهيزگارن جو پيشوا آهي، جيڪو ولايت جو عارف ۽ نبيءَ جو وارث آهي، جيڪو حق سان ڳالهائيندڙ فنا في الله ۽ بقا بالله آهي، جيڪو امت مصطفيٰ ﷺ جو چراغ (3) ۽ دين جي روشنائي آهي، جيڪو اهل تحقيق جو امام ۽ دوستيءَ جي دريا ۾ غرق آهي، جيڪو ٻانهن لاءِ سواريءَ جو هٿو ۽ ولين جي شمع آهي، جيڪو اسلام جو ثبوت ۽ دليل آهي، جيڪو طريقت جي سونهن ۽ معرفت جي پيڙي آهي، جيڪو تحقيق ۽ ڪرامت جي ميدان ۾ اڏامندڙ آهي، جيڪو وصل جي درگاه جو والي آهي، عارفن جو شرف ۽ شان آهي، مريدن جي دلين جي خبر رکندڙ آهي، زماني جو قطب آهي، خدا جي مهربانين جي ڪاڻ آهي ۽ الاهي اسرارن جو دريا آهي. يعني حضرت سيد عبدالڪريم بن سيد لال محمد عرف الله شاه جي ڪامل فرزندن، سٺن ساٿين، سچن مريدن، ۽ اصلي خادمن، جيڪي سڀ سندن منظور نظر هئا ۽ سندن صحبت ۾ گهڻو اٿيا وينا هئا، انهن کان ٻڌي ۽ گڏ ڪري هن ڪتاب جي

صورت ڏنر. جيڪو هڪ مقدمي، ستن بابن ۽ پڇاڻيءَ تي مشتمل آهي. کوشش ڪري مشڪل ۽ ڏکين فارسي لفظن کان پاسو ڪيو اٿم، ته جيئن ڪنهن کي پڙهڻ ۽ سمجهڻ ۾ تڪليف نه ٿئي. ان ڪتاب جو نالو ”بيان العارفين و تنبيه الغافلين“ رکيو اٿم ۽ رب العزت جي بارگاه ۾ اميد ٿو ڪريان ته جيڪو هن ڪتاب جي پڙهڻ مان فائدو وٺي ۽ لاڀ پرائي، اهو هن ڪتاب جي مصنف ۽ ڪاتب کي چڱي دعا سان ياد ڪري.

هيءَ ڳالهه ڄاڻڻ گهرجي ته هن ڪتاب ۾ جتي به لفظ ”حضرت جن“ استعمال ڪيو ويو آهي، ان مان مراد ولايت جو والي ۽ تمام وڏي بزرگيءَ وارو ۽ رب پاڪ جو پسنديدہ حضرت عبدالڪريم آهي (4) باقي جيستائين حضرت جن جي مريدن، خادمن ۽ مخلصن جو تعلق آهي، ته اهي ايترا گهڻا آهن جو بيان ڪرڻ کان ٻاهر آهن ۽ ان ڪري اسان هن سلسلي ۾ اختصار کان ڪم ورتو آهي. **بابن جي فهرست هن ريت آهي:**

مقدمو: جنهن ۾ پيري مريدي، ڄمڻ جي تاريخ ۽ انهن ماڳن جو ذڪر آهي، جتي حضرت جن جي بزرگن رهائش اختيار ڪئي. اهو مقدمو وري ٻن فصلن تي مشتمل آهي.

پهرين فصل ۾ پيري مريديءَ جو ذڪر ۽ حضرت جن جي ڄمڻ جو بيان آهي. **ٻئي فصل** ۾ انهن ماڳن جو بيان آهي، جيڪي وقت جي اوليائن سان گڏجي پاڻ ڏٺائون.

باب پهرئين ۾ حق جي طلب، حال لڪائڻ، تجريد تفريد، ورد وظيفن کان علاوه وعظ ۽ نصيحتون آهن، جيڪي حضرت جن مريدن کي ارشاد طور چيا. اهو باب وري ٻن فصلن ۾ ورهايل آهي. فصل پهرئين ۾ نصيحتن جا نڪتا ۽ انهن جي سمجهاڻي آهي. ٻئي فصل ۾ ورد وظيفا بيان ٿيل آهن.

باب ٻئي ۾ سوال جواب آهن، جيڪي ڪانئن ڪنهن پڇيا ۽ پاڻ انهن جا جواب ڏنائون. **باب ٽئين** ۾ حلق، تواضع ۽ سندن مجاهدي ۽ سخاوت جو بيان آهي. هن باب ۾ وري ٻه فصل آهن. فصل پهرئين ۾ فقط حلق، تواضع ۽ مجاهدي جو ذڪر آهي ۽ فصل ٻيو سخاوت جي باري ۾ آهي.

باب چوٿين ۾ سماع، محبت، وجد ۽ شوق جو ذڪر آهي. (5) هن باب جا پڻ ٻه فصل آهن. فصل پهرئين ۾ سماع ۽ وجد جو بيان آهي ۽ ٻئي فصل ۾ محبت ۽ شوق.

باب پنجين ۾ توحيد ۽ ائڻ ثابت اعليٰ فڪر جا نڪتا ۽ انهن جي سمجهاڻي ڏنل آهي.
باب چھين ۾ نبين، ولين ۽ اڳين پوين بزرگن جون حڪايتون ڏنل آهن، جيڪي حقائق ۽ دقائق سان لبريز آهن. هن باب ۾ ٽي فصل آهن. پهرئين فصل ۾ انبيا عليهم الصلوة والسلام جون حڪايتون ۽ آخرت جو ڪجهه ذڪر به شامل آهي. ٻئي فصل ۾ بزرگان سلف جي حقيقتن جو ذڪر آهي. ٽئين فصل ۾ سنڌ جي ولين ۽ بزرگن جا دقيق نڪتا بيان ٿيل آهن.

باب ستين ۾ حضرت جن جي تصرفات ۽ خوراق عادات کان سواءِ سندن برڪتن ۽ ڪرامتن جو تفصيل آهي. هن باب ۾ ٻه فصل آهن. پهرئين فصل ۾ تصرفات جو ذڪر ٻئي فصل ۾ ڪرامتن ۽ برڪتن جو بيان آهي.

پڇاڻي: حضرت جن جي وفات جي تاريخ ۽ پنهنجي فرزندن جي باري ۾ جيڪي فرمايائون بيان ٿيل آهي. هن جا ٻه به فصل آهن. پهرين فصل ۾ وفات جي تاريخ (6) ۽ ٻئي فصل ۾ اهي سخن ۽ گستا، جيڪي پنهنجي پٽن لاءِ چيائون.

مقدمي ۾ پيري مريدي جي ذڪر کان علاوه ڄمڻ جي تاريخ ۽ انهن ماڳن جو بيان آهي، جيڪي وقت جي قطب، زماني جي سرموڙ، طريقت جي سالڪن جي رهبر، شريعت جي عالمن جي نگران، ولايت جي آسمان جي سچ، سعادت جي دائري جي مشتري ڏانهن نسبت رکن ٿا.

جيڪو معرفت جي آسمان جو قطب، اهل حقيقت جو مددگار، انسانن جي سونهن ۽ اسلام جي ڄمڪ، غريبن جو حامي، فقراءَ جو نگهبان، فاضلن جو مربي، پرهيزگارن جو پسنديد، سنڌ جي بزرگن جو افتخار، شريعت تي عامل ۽ طريقت ۾ ڪامل، ملڪ خداوندي جو مددگار آهي، يعني حضرت سيد عبدالڪريم سنڌي رحمة الله عليه ۽ سندس بزرگن بابت آهي.

مقدمو

مقدمو ٻن فصلن تي مشتمل آهي. پهريون فصل پيري مريدي ۽ تاريخ ولادت بابت آهي. ٻيو فصل انهن ماڳن مڪانن بابت آهي، جتي سندن آبا و اجداد رهائش اختيار ڪئي.

فصل پهريون

پيري مريدي ۽ تاريخ ولادت:

ڄاڻڻ گهرجي ته سيد عبدالڪريم جي ولادت متعلوي يعني مٽياري جيڪو سنڌ جو هڪ پرڳڻو آهي، سال 944 هجري ڌاري ٿي. حقيقت موجب پاڻ اويسي هئا. (7) جڏهن سندن وڏن کان نقل آهي ته جوانيءَ ۾ پاڻ سماع ڏي گهڻو مائل هئا ۽ هڪ ڏينهن جڏهن پاڻ سماع ۾ مشغول هئا، ته سندن وڏو ڀاءُ ميان سيد جلال جيڪو پاڻ وقت جو عارف هو، اتي اچي نڪتو. هن کين ڳال تي چمات وهائي ڪڍي ۽ اتان اڌاري زوري وٺي اچي پنهنجي نيك سيرت والده ماجده وٽ پيش ڪيائين ۽ چوڻ لڳو ته مان ڪو علم نه پرايو ۽ پاڻ کي ضايع ڪير. هي پڻ گهري ٿو ته ڪجهه نه پڙهي ۽ رڳو سماع ۾ وقت ضايع ڪري، جيڪا ڳالهه بلڪل نامناسب آهي. چون ٿا ته ان وقت حضرت جن هي بيت پڙهيو:

[1]

ان در سَندي مَگَئي، اڳي ايئن نه هير،

جيئن ڊگها ڪري پير، سڄيون راتيون سَمَهي.

["انهيءَ در جي مڱڻي کي اڳي اها عادت نه هئي، ته سڄيون راتيون

پير ڊگها ڪري سمهيو پيو هجي"]

وڌيڪ روايت ٿا ڪن ته جڏهن ميان سيد جلال حضرت جن کي اهڙيءَ ريت چماتون هڻي وٺي آيو، ته والده مٿس ڪاوڙ ڪئي ۽ کيس چيائين ته شاه ڪريم کي ٻيهر ڪجهه به نه چئج. ڇو ته توکي هن جي درجي ۽ مرتبي جي ڪا خبر ڪونهي. ائين چئي والده کين هيءَ ڳالهه ڪري ٻڌائي. (8)

هڪ دفعي عارف بالله سيد حيدر متعلوي جون مينهون گر ٿي ويون. هن جي پٽن ڏاڍي ڳولا ڪئي، پر مايوس ۽ دلگير ٿي ويهي رهيا. آخر ۾

حضرت رسالت مآب ﷺ جن غيب جي پردي مان سندن خبرگيريءَ واسطي انهيءَ جي گهر تشریف فرما ٿيا. آءُ انهيءَ وقت شاھ ڪريم کي هنج تي ڪٿي پنهنجي گهر جي دروازي تي بيٺي هئس ته اوچتو پاڻ ڪريم ﷺ جن انهيءَ گهر مان ٻاهر نڪتا. مان ادب خاطر گهر جي ڏيڍيءَ ۾ پاسيري ٿيڻ جي ڪوشش ڪئي ته پاڻ فرمايائون ته پري نه ويڃو. تڏهن شاھ ڪريم کي ڪٿي سندن آڏو ڪير ته پاڻ پنهنجي پڪ مبارڪ سندن وات ۾ وڌائون ۽ ان کانپوءِ پاڻ هليا ويا. مطلب ته اها بزرگي ۽ ڀلائي سڀ ان ڳالهه جو نتيجو آهي.

حضرت جن جي مرتبي جو ٻيو سبب پڻ بيان ڪيو وڃي ٿو، جيڪو وري هن ريت آهي. والده چيو ته شاھ ڪريم اڃان منهنجي پيٽ ۾ هو ته هڪ ڏينهن حضرت رسالت مآب ﷺ جن غيب جي پردي مان پنهنجو منهن مبارڪ ڏيکاريو جنهن جي ڪري اسان جو گهر روشن ۽ پرنور ٿي ويو (9) مون ڏٺو ته پاڻ شاھ ڪريم کي ڪٿي منهنجي هٿن ۾ ڏنائون ۽ چيائون ته هيءُ اسانجي امانت آهي، ان جو خيال ڪر ۽ ان جو نالو عبدالڪريم رکج.

ميان سيد جلال چيو ته جڏهن مون پنهنجي ماءُ کان اها ڳالهه ٻڌي ان کانپوءِ وري ڪڏهن شاھ ڪريم کي ڪجهه به نه چير. بلڪ جيئن وڻندو هوس، تيئن پيو ڪندو هو ۽ آءُ ان کي قبول ڪندو ويندو هوس. آخر کيس چئي ڇڏيو ته جيستائين آءُ زنده آهيان، تيستائين تون ڪو به فڪر نه ڪر. اهڙيءَ طرح تنهنجي عيال جو بار به مون تي آهي. مطلب ته حضرت جن جي خدمت پيا ڪندا هئاسين ۽ سندن ڪونرا به پري رکندا هئاسين. چون ٿا ته جيستائين ميان سيد جلال زنده هو ته شاھ ڪريم فقيرن ۽ درويشن سان صحبت ۾ رهيو ۽ انهن جي خدمت پيو ڪندو هو. جڏهن ميان سيد جلال هن فاني جهان مان دارالبقا ڏي منتقل ٿيو، تنهن کانپوءِ حضرت جن رسالت مآب ﷺ جي فرمودي موجب پنهنجي اهلِ عيال جي خدمت ۾ مشغول ٿيا. نه ته جيڪر اها به هرگز نه قبول ڪن ها.

روايت موجب روحاني تربيت بهار ملڪ جي هڪ اهڙي فقير کان حاصل ٿين، جيڪو ان وقت سنڌ ۾ تشریف فرما ٿيو هو. هن سلسلي ۾ حضرت جن جي عقيدتمندن ۽ چاهيندڙن کان روايت آهي ته پاڻ ٻڌايائون ته اها منهنجي جوانيءَ جي ڳالهه آهي، ته هڪ ڏينهن اسانجي ڳوٺ جي مسجد ۾ هڪ درويش

اچي ترسيو (10) هن ٻڌايو ته سندس تعلق بهار سان آهي، جيڪو هندستان جو هڪ شهر آهي. دراصل هو زماني جو مرشد، يڪتا عارف، وقت جو قطب، بينظير پير، تجريد ۽ تفريد جو صاحب، الاهي رازن جو ڄاڻو، ۽ ڌڻيءَ جي ڪيترين نعمتن سان نوازيل هو. مان سندس خدمت ۾ ڏينهن رات لڳي ويس. وري جڏهن خبر پير ته ڪڪڙ ڪاڻڻ جو شوقين آهي، تڏهن مورڳو ڪڪڙن جو ولر کڻي ڌاريس. پوءِ هر روز ڪڪڙ ڪُهي ۽ پُجي سندن آڏو پيش ڪندو هوس. مطلب ته سندن خدمت چاڪريءَ ۾ ڪا ڪسر نه ڇڏير. اٽڪل ڇهه مهينا هو انهيءَ مسجد ۾ تڪيل رهيو. پر مون پنهنجي وسان سندس خدمت ۾ ڪمي اچڻ نه ڏني. آخر هڪ ڏينهن پاڻ پنهنجو احوال ويهي ٻڌايائين.

مان اصل ۾ سپاهي هوس. منهنجا مٿ مائٽ ۽ پيا قبيلي وارا خوشحال ۽ مالدار هئا. هڪ ڏينهن ڀائرن سان گڏجي جنگ لاءِ نڪتس. جڏهن بئي لشڪر هڪٻئي جي سامهون ٿيا ۽ مقابلو شروع ٿيو ۽ جوڌا جوان ڪرڻ لڳا، تڏهن منهنجي هٿان ايترا ماڻهو مارجي ويا، جو انهن جي رت سان منهنجي ترار جو مٿو برف وانگر هٿ ۾ چمي ويو. اهڙي وقت خدا جي خوف اچي ورايو ۽ ان جي محبت اچي غلبو ڪيو، تڏهن پنهنجو پاڻ کي چوڻ لڳس ته خدا توکي خلق کي قتل ڪرڻ لاءِ پيدا نه ڪيو آهي. (11) انهيءَ وقت ئي گهوڙي تان لهي، لغام ڀائرن جي هٿ ۾ ڏيئي، چيو: مان ته هتان ٿي ٿو اچان. اهو بهانو ڪري ڀائرن کان پڇي نڪتس. پر جهنگ جهر جهڳيندو اچي اهڙي جهنگل ۾ ڦاٽس جتي رڳو هاڻي ئي هاڻي هئا. انهيءَ حيراني ۽ پريشانيءَ جي عالم ۾ ڏينهن جو وڻن ۾ لڪي گذاريندو هوس، ته جيئن هاڻي ڏسي نه وڻن ۽ رات جو پنڌ ڪندو هئس. آخر ڏينهن رات ۽ رات ڏينهن ڪري نيٺ انهيءَ خوفناڪ جهنگل مان ٻاهر نڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيس ۽ هڪ نئين شهر ۾ اچي پهتس. اهڙيءَ طرح ڪيترا ملڪ ڏسندو ۽ قدرت جا عجيب مشاهدا ڪندو، شهر شهر ڦرندو هتي اچي پهتو آهيان. هڪ اها گهڙي جڏهن گهوڙي تان لهي ڀائرن کي ڇڏي جو نڪتو آهيان ۽ ٻي هيءَ گهڙي ته وري پنٿي واپس وڃڻ جو خيال نه ڪيو اٿم.

پنهنجي احوال کانپوءِ مون کان پڇڻ لڳا، ته هتي اوهان جي ملڪ ۾ ڪهڙا بزرگ ۽ درويش آهن ۽ اهي ڪهڙي طريقي سان خدا کي ياد ڪن ٿا؟

مون کين ٻڌايو ته هڪڙو مخدوم نوح آهي ۽ ٻيو سيد ميران يوسف بکري، جيڪو نئي شهر جي ٻاهران هڪ ٽڪريءَ تي رهي ٿو. ان کان علاوه وقت جي ٻين ڪيترن مشهور ۽ معروف درويشن جا نالا ڪڍي ويس ۽ انهن جي ذڪر فڪر جو طريقو به کيس ٻڌايم (12) انهن سڀني مان سيد ميران يوسف بکريءَ واري جو الله جي ذڪر جو طريقو کين گهڻو پسند آيو، ڇو جو ان کان پوءِ اڪثر انهيءَ طريقي جي تعريف ڪندا هئا. آخر هڪ ڏينهن انهيءَ لاجواب شخص مون کي ذڪر جي تلقين ڪئي. پر ساڳئي وقت چيائين ته اهو راز ڪنهن تي نه کولج. مون اها ڳالهه قبول ڪئي، پر هڪ ڏينهن اوچتو زبان تي آئي وينس. ان کانپوءِ جڏهن مسجد ۾ ويس ڏسان ته هو اتان وڃي چڪو هو. انهيءَ واقعي ڏاڍو ملول ۽ دلگير ڪري وڌو. سڄو جهان ڄڻ ته اونڌانهو ٿي ويو، ۽ سڀ عيش عشرتون وه محسوس ٿيڻ لڳيون. انهيءَ فڪر ۾ حيران ۽ سرگردان هئس جو اوچتو دل ۾ خيال آيم ته مبادا سيد ميران يوسف وٽ ويا هجن. اهو سوچي مسجد مان گهر به ڪونه آيس، سڌو نئي ڏي رخ رکيم. ڳوٺ پنيان ڳوٺ لتاڙيندو، تڪليفون ۽ ڪشالا ڪيندو، آخر سيد يوسف جي دائري تي اچي پهتس. ڏٺم ته اهو بزرگ اتي ويٺل آهي. ڏاڍو خوش ٿيس ۽ اڳيون سڀ تڪليفون وسري وڃي ويجهو وڃي سندس منهن مبارڪ کي چڱيءَ طرح ڏسڻ جي ڪوشش ڪيم، ته سندن بلند درجات ۽ شرح صدر جو احساس ٿيڻ لڳو. مان اڃا سوال ڪرڻ وارو هئس ته پاڻ چوڻ لڳا ته سيد ميران يوسف جي جيڪا تعريف ٻڌي هئي سون، اها سڀ سچ هئي، بلڪ ان کان وڌيڪ ڏٺوسون. (13)

نويڪلاڻي ۾ ملاقي ٿي کيس اهو سڀ ڪجهه ٻڌايم، جيڪي شروع کان آخر تائين مون تي وهي واپري چڪو هو. اوچتو جڏهن سندن نظر منهنجي اڳهاڙن پيرن تي وڃي پئي ته پنهنجا پيزار يعني جوتا لاهي مون کي پائڻ لاءِ ڏنائون ۽ چيائون ته حج تي ٿا وڃون، اهي اسان لاءِ تڪليف جو باعث آهن. مون اهي وٺي ڪڍي پاڻ وٽ رکيا، پر پائڻ جي همت نه ٿيم. بلڪ اهي تحفو سمجهي سڀني سان سانڍڻ لڳس. خيال ڪيم ته انهن کي سڀاڻي مٿي تي پڳڙي ڪري رکندس. جيتوڻيڪ سيد ميران يوسف صلاح ڏني ته پيرن ۾ پائي ڇڏ، پر مون اها ڳالهه قبول نه ڪئي. پوءِ فرمايائون ته پلان مان ٽوپي سڀرائي مٿي ۾ وجهه. مون ٽوپي ساز وٽ ٽوپي سڀرائي، مٿي ۾ پائي وڃي سندن حضور ۾

حاضر ٿيس. اهو ڏسي پاڻ ڏاڍو خوش ٿيا ۽ مڃي هيٺان پيل پٽسا ڪڍي مون کي ڏيندي چيائون، ته انهن جون نٽي شهر مان مانيون وٺي اچ. مون اهي پٽسا تبرڪ سمجهي پاڻ وٽ رکي ڇڏيا ۽ پنهنجي پٽسن جون مانيون وٺي آيس. پر ڇا ڏسان ته پاڻ آهن ئي ڪونه. پڪ ٿير ته اتان هليا ويا آهن. مون کي ڏاڍو جهٽڪو لڳو. جهڙو زمين پيرن هيٺان نڪري وئي هجي. اڳين خوشي ۽ سور ويندو رهيو ۽ ان جي جاءِ تي غم ۽ اندوه ڇانئجڻ لڳي. ماني مٿي تي انهيءَ فڪر ۾ غلطان ڪين هر وسندي ۽ واهڻ ۾ ڳولير. آخر گهڻن ڪشالن ۽ تڪليفن کان پوءِ بندر جي شهر ۾ (14) جيڪو سنڌ جو ئي شهر آهي، اتي ڪين ڳولهي هت ڪير. پاڻ پيڙي ۾ چڙهي روانا ٿيڻ وارا هئا. مون به جلدي ڪري اهي مانيون کولي سندن اڳيان رکي، ادب سان بيهي رهيس. مون کي ڏسي سندن منهن تي مرڪ تري آئي ۽ منهنجي تڪليفن ۽ حالت کي ڏسي همدردي ڪرڻ لڳا. اتي ئي هڪ ڪڙو کڻي منهنجي هٿ ۾ ڏنائون ۽ چيائون ته وڃي عيال جو قوت ڪر. جيئن اهو ڪڙو هٿ ۾ ورتم ته سون جو ٿي پيو. مون عرض ڪيو ته آءٌ سون واسطي توهان جي پٺيان نه آيو آهيان. تڏهن پاڻ وڌيڪ مهربان ٿيا ۽ چيائون ته پٽي موٽي وڃ. چير ته توهان جي خدمت کانسواءِ مون کي قرار ۽ آرام نه ايندو ۽ پريشان گذاريندس. ڇا ڪجي جو مقصد حاصل ٿئي، سواءِ خدمت جي دعا جي طلب ڪرڻ به نٿي ٺهي. هاڻي منهنجي حق ۾ دعا ڪريو. فرمايائون ته وڃ ٻن ٽن سالن کانپوءِ تنهنجي دل ۾ عشق خداونديءَ جو اهو مڃ پرنڌو جو تون خوش گذاريندين. باقي هاڻي وڃي منهنجي بدران پنهنجي اهل عيال جي خدمت ۾ مشغول ٿي. پنهنجي زبان مبارڪ سان اهي الفاظ چئي موڪلائي روانا ٿيا ۽ آءٌ پاڻ کي انتهائي بيوس محسوس ڪرڻ لڳس.

هيءَ انهيءَ وقت جي ڳالهه آهي، جڏهن آءٌ سندس ڳولا ۾ در در پئي پٽڪيس. انهيءَ دوران آءٌ پير آر وٽ وقت جي عارف شيخ پني رحمة الله عليه جي مقبري تي اچي نڪتس. (15) اتي مون هڪ ڪنڊ ۾ چئن فقيرن کي ويٺل ڏٺو. انهن مان هڪڙو اٿيو ۽ ڪستو هٿ ۾ کڻي گڏائي لاءِ پير آر شهر ڏانهن ويو ۽ جلد ئي کاڌي سان ڀري واپس آيو. پوءِ اهو کاڌو انهن مان هڪ ڇڻي جي آڏو آندو ويو، جنهن ان جا پنج حصا ڪيا، چار پاڻ ۾ ورهائي کنيائون ۽ هڪڙو حصو مون کي ڏنائون. جڏهن کان اهو لقمو کاڌو اتر، تڏهن کان وٺي مون لاءِ

ڪاٺڻ نه ڪاٺڻ برابر آهي، ڇڻ ته وجود مان بشریت جي صفت ٿي ختم ٿي وئي
 اٿم. حضرت جن جي هڪ ٻئي مخلص کان نقل آهي ته پاڻ چيائون ته جڏهن آءُ
 انهن فقيرن وٽ پهتس ته انهن مان هڪ چڻي زمين تان هڪ اهڙي ڪاٺي کڻي
 مون کي ڏني جنهن کي چوسڻ کان پوءِ مون منجهان ڪجهه نه ڪاٺڻ ڪري بک
 لڳڻ واري انساني صفت ختم ٿي وئي.

شاهه ڪريم جي انهن بزرگن کان علاوه وقت جي عارف ۽ قطب
 مخدوم نوح[ؒ]، وقت جي ولي سيد ميران يوسف بکري جيڪو ٺٽي جو رهندڙ
 هو ۽ مخدوم آدم سميجو جيڪو ڪلان ڳوٺ ۾ رهائش پذير هو، ۽ جيڪي
 پنهنجي وقت جا اولياءُ هئا، تن سان خاص صحبت رهي.

فصل ٻيو

شاه ڪريم جو مرتبو ۽ مقام:

ڄاڻڻ گهرجي ته حضرت جن جا ايترا مقامات آهن، جو لکت ۾ آڻڻ کان ٻاهر آهن. البت جيڪي ڪجهه سنڌ جي بزرگن کان بيان ٿيل آهن، انهن جو هت ذڪر ڪجي ٿو. (16) نقل آهي ته مشهور بزرگ ۽ عارف حاجي شورو جيڪو جوڻ پرڳڻي ۾ وره جو رهندڙ هو، اهو چوندو هو ته سڀني بزرگن ۽ اوليائن کي خدا تعاليٰ سان ڪا ساعت نصيب ٿيندي آهي. ليڪن حضرت جن کي دائمي وقت هو ۽ ان جي ٻي ڪنهن کي خبر ڪونه هئي.

ٻئي دفعي حاجي شوري وٽ هڪ فقير اچي کين ٻڌايو ته حضرت جن جا مريد چون ٿا، ته اسين خدا تعاليٰ جو مشاهدو ماڻيون ٿا. توهان ٻڌايو ته اهي ڪوڙ ٿا ڳالهائڻ يا انهيءَ دعويٰ ۾ ٿورو گهڻو سچا آهن. چيائين ته بلڪل سچا آهن. اسان به ايڪويهن بزرگن جي خدمت ڪئي آهي. جهڙوڪ: مخدوم اسماعيل جاڳو ۽ سيد رڪن الدين رحمة الله عليه وغيره، پر ڪٿان گوهر مقصود حاصل نه ٿيو. جڏهن حضرت جن جي خدمت ۾ اچي عرض ڪيم ته پاڻ هت جي اشاري سان چيائون ”اهو“ آهي يا نه! بس لفظ ”اين“ يعني ”اهو“ چوڻ سان مون کي پنهنجو اصل مطلب حاصل ٿي ويو. انهيءَ ڪري جيڪي هر وقت سندن خدمت ۾ حاضر هوندا هئا، تن کي اهو مرتبو ڇو نه ملندو؟!

چون ٿا ته حاجي شوري جا ڪيترائي مريد هئا، پر حضرت جن جي خدمت ۾ آيو ته مٿس حضرت جن جي نگاهه جو ايڏو اثر پيو، جو چيائين ته سندن هوندي اسان کي ڪنهن کي مريد ڪرڻ نه جڳائي ۽ ان کان پوءِ پنهنجي مريدن کي چيائين ته اڄ کان اسان پاڻ سائين جن جا مريد آهيون. (17) ۽ توهان به سندن مريد آهيو. بلڪ مريدن کي نصيحت ڪيائين ته هن کان پوءِ متان ڪو دل ۾ ٻيو خيال آڻيو.

درويش صابر سومرو جيڪو قطب زمان مخدوم نوح عليه الرحمة جي خاص مريدن مان هو، تنهن جو پڻ چوڻ هو ته هر ولي کي اهڙو وقت ميسر اچي ٿو، جنهن ۾ الله تعاليٰ جي مشاهدي سان واصل ٿئي ٿو. ليڪن حضرت جن توڙي جو

زمين تي لپيل هوندا هئا، ته به حق جي مشاهدي ۾ محو هوندا هئا.

بيو نقل آهي، ته درويش بهاء الدين گودڙيو جيڪو پڻ مخدوم نوح^{رح} جي خاص خليفن منجهان هو. اهو چوي ٿو ته هڪ ڏينهن آءٌ حضرت جن وٽ آيس. کين عرض ڪيم ته سائين، جنهن نظر سان خدا جو ديدار ڪريو ٿا، مون تي به اها نظر شفقت ڪيو. ائين به چوندو هو ته منهنجي هميشه اها تمنا رهي، ته حضرت جن جي اهڙي صحبت جو موقعو ملي، جڏهن بيو ڪوبه نه هجي. اهو به سندس قول آهي ته حضرت جن جو پاسو ڪوڙي سمهڻ، اسانجي ڪيترين عبادتن کان بهتر آهي. حضرت جن خدا جي راهه کي ايترو تيزيءَ سان طي ڪن ٿا، جو رڳو پاڻ کي خبر اٿن (18) باقي اسان کي ته ڪا خبر ناهي. بهاء الدين گودڙيي چيو ته مون جيڪي اوليائن جي باري ۾ رسالا مرتب ڪيا، اهي حضرت جن ئي سمجهندا هئا، ان ڪري سندن وفات کان پوءِ مون اهي ڪڏهن کولي به نه ڏنا.

نقل آهي ته وقت جو عارف ۽ شيخ حضرت ميان سيد ابراهيم ولد پير طريقت سيد يوسف جيڪو ميان سيد جعفر جو ڏاڏو هو ۽ کيس حضرت جن وٽ وڏي رسائي هئي، ان جو قول آهي ته جنهن ڏينهن کان حضرت جن محبت ۽ شوق جي گهوڙي کي تقويٰ جي تازياني سان ڊوڙايو آهي، تڏهن کان وٺي ان جو لغام ڍرو نه ڪيو آهي.

ميان ابراهيم ولد مخدوم نوح رح جو قول آهي، ته اسان کي فن حڪمت مان ڪجهه حصو مليو آهي، پر حضرت جن زماني جا لقمان حڪيم آهن ۽ کين سڀئي فن ۽ هنر اچن ٿا.

نقل آهي ته هڪ ڏينهن زماني جو عارف ۽ دانشمند مخدوم ضياء الدين وعظ ڪري رهيو هو. حضرت جن اڃان صغير هئا، ليڪن پاڻ هڪ ڪنڊ ۾ ويهي اهو وعظ ٻڌي رهيا هئا. وعظ ختم ٿيڻ کانپوءِ جئن شاهه ڪريم اٿي هلڻ لڳو ته مخدوم جي نظر سندس پٺيءَ تي پئجي وئي (19) ته ڏسڻ شرط چيائين، سبحان الله! هي چوڪرو هن عمر ۾ ئي حضرت خضر عليه السلام سان صحبت ۾ آهي، جيڪڏهن کيس جوانيءَ ۾ ڏسان ها ته ڪهڙو نه چڱو ٿئي ها!

نقل آهي ته درويش مهراڻ نهڙيو جيڪو پاڻ بزرگي ۽ درويشيءَ ۾ ناليرو هو، تنهن جو مرشد وفات ڪري ويو. گهڻي وقت کانپوءِ کيس حضرت

جن جي قدمبوسيءَ جو شرف حاصل ٿيو. حضرت جن کان ايترو متاثر ٿيو جو حاضرين کي مخاطب ٿي چوڻ لڳو ته مدت ٿي منهنجو مڙس گذاري ويو ۽ آءٌ بغير مڙس جي هئس، پر هينئر اوهان سڀني کي شاهد بنائي حضرت جن کي آءٌ پنهنجو مڙس ٿو قرار ڏيان يعني کين پنهنجو مرشد ٿو تسليم ڪريان ۽ پنهنجي گردن سندن غلاميءَ ۾ ٿو ڏيان.

درويش صالح سومري کان نقل آهي ته حضرت جن لاءِ لذيت طعام ۽ اوجا لباس سندن گدائي واري طبع جي لحاظ کان برابر هئا. يعني سندن طبيعت تي انهن جو ڪو اثر نه ٿئي، پر ٻين جي ڪري نڪو اهڙا ڪاڏا ڪائيندا هئا ۽ نه اهڙو لباس پهريندا هئا. بلڪ چتئين لڳل لباس تي قناعت ڪندا هئا ته جئن مردن لاءِ اوجو لباس ۽ سٺو ڪاڏو حجت يعني ضروري نه ٿي پوي.

نقل آهي ته درويسي رنگ ۾ رتل پير طريقت ميان عبدالعزيز جيڪو ڏاڏونءَ جو رهاڪو هو، هڪ ڏينهن حضرت جي خدمت ۾ اچي حاضر ٿيو ۽ ٻئي هٿ سڀني تي ٻڌي با ادب بيهي رهيو. حضرت جن فرمايو ته ڪير پيشو آهي؟ (20) هن جواب ڏنو، عبدالعزيز! چيائون، ڀلي ڪري آيا. ان کانپوءِ سندس هٿ هٿ ۾ ورتائون. عبدالعزيز چوڻ لڳو ته جڏهن کان اوهان جو اهو قول ٻڌو اٿر ته ڦٽيل کي ٻيهر ڦٽ نه ڏجن، تڏهن کان سچيءَ دل سان پرڻ اوهان جو مريد ٿيو آهيان.

هڪ ڏينهن انهيءَ بزرگ کان پڇيائون ته حضرت جن ۽ بهاءُ الدين گودڙي جي باري ۾ تنهنجي ڪهڙي راءِ آهي؟ چوڻ لڳو ته بهاءُ الدين ڪنهن جيئري ماڻهوءَ کي ماري سگهي ٿو، پر مثل ماڻهوءَ کي جباري نٿو سگهي. پر حضرت جن ولایت جي اهڙي درجي تي آهن، جو اهي ٻئي ڳالهين ڪري سگهن ٿا.

فاني في الله ۽ عارف بالله ميان عيسيٰ رحمة الله عليه جيڪو حضرت جن جي تمام پيارن مريدن منجهان هو، تنهن چيو ته مون گهڻائي ملڪ ڏنا، وڏي محنت ۽ ڪشالا ڪير ۽ گهڻن بزرگن جي خدمت ڪير، ايتريقدر جو آخر تنگ ٿي پيس. ڪٿان به مقصد حاصل نه پئي ٿيو. آخر جڏهن حضرت جن جي خدمت ۾ آيم ته انهن سڀني رولڙن کان جان خلاصي ٿي ۽ مون کي پنهنجو مقصد حاصل ٿيو.

نقل آهي ته شروع وارن ڏهاڙن ۾ حضرت جن خدا جي طلب ۾ ڪنهن طرف

نڪري پوندا هئا. هڪ ڏينهن درياءَ جي ڪناري تي اچي پهتا. وضو ڪري نفل نماز ۾ مشغول ٿي ويا. جڏهن نماز پوري ڪري ساڄي طرف سلام ڦيرايائون، تڏهن ان طرف جي دنيا ۽ ان جي حقيقتن جو ڪشف حاصل ٿين. (21) ۽ اهڙي طرح ڪاٻي طرف سلام ڦيرايائون ته ان طرف جيڪي ڪجهه هو، ان جي خبر پين.

درويش صابو سومرو چوندو هو، ته هالڪنڊي جيڪو مخدوم سرور نوح عليه رحمة جي رهائش آهي، اهو ”بهشت اول“ آهي، ته حضرت جن جي رهائش ”بهشت ثاني“ آهي.

درويش احمد کان نقل آهي ته جيڪو ماڻهو حضرت جن جي صحبت ۾ ايندو هو، پوءِ هڪ مهينو هجي يا هڪ گهڙي، پر موڪلائڻ وقت روئيندو ويندو هو ۽ حضرت جن جي صحبت ڇڏڻ کيس ناگوار گذرندي هئي.

ان وقت جي سڄاڻ عالم ميان عبدالرشيد بصير کان نقل آهي ته جڏهن اسان حضرت جن کان ڪو نقطو ٻڌندا هئاسين، ته ائين محسوس ٿيندو هو ته معنيٰ ۽ فھر جا الامتجي ڪيترا وڌيڪ نقطا کلڻ وارا آهن. ليڪن اوچتو اجل اچي سندن مٿان بيٺو ۽ هن فاني جهان مان ڪڍج ڪري ويا.

نقل آهي ته هڪ ڏينهن واٽ ويندي فقير بهاءُ الدين گودڙئي پٽ تان اڌ ڪارڪ جو لڌو، جيڪو ڪٿي هٿ ۾ ڪيائين. پڇيائونس ته ڇو ڪنيو اٿئي؛ جواب ڏنائين ته ان تي الف لکيل آهي. حضرت جن جڏهن اها خبر ٻڌي ته پاڻ فرمايائون: ”اسان ڪهڙي شيءِ پٽ تان ڪٽون ڇو ته هر شيءِ خدا تعاليٰ کي پئي ياد ڪري. البت بهاءُ الدين ويچاري جي رڳو ڪارڪ جي ڪڪڙيءَ تي وڃي نظر پئي.“ (22)

نقل آهي ته ابوبڪر پٽ بايزيد وقت جو هڪ بزرگ ۽ پھتل شخصيت هو ۽ هو سونڊن جو رهندڙ هو. ان جي پٽ کان روايت آهي ته هر وقت اسان جي پيءُ تي وجد ۽ حال جو غلبو رهندو هو ۽ جڏهن به مٿس اها ڪيفيت طاري ٿيندي هئي، ته اسان کي گهرائي چوندو هو، ته حضرت جن جي خدمت ۾ وڃو. هڪ ڏينهن پڻ مٿس ساڳي ڪيفيت طاري ٿي ۽ نهايت تاڪيد سان چيائين ته وڃي حضرت جن جي خدمت ۾ رهو. ان کان پوءِ هي واقعو سندس زبان تي آيو ته هڪ ڏينهن آءُ ٻنيءَ ۾ ويٺو هوس، اوچتو ڏنر ته آسمان تي ڪڪر چانئجي ويو ۽ ان ڪڪر مان هڪڙو شخص ظاهر ٿيو، جنهن جي نوري نظر سان مون

ڪي الاهي تجلي عنايت ٿي ۽ خدا جو وصال ميسر ٿيو. انهيءَ ڪيفيت سبب آءٌ ذري گهٽ ديوانو ٿيڻ وارو هوس، پر مولا جي مهرباني ٿي جو ان شخص مون کي هدايت ڪندي چيو ته: ”اي پٽ، وصال جي باري ۾ ڪا شيءِ بيان ڪر ته وصال ڪيئن آهي!“ اهي لفظ ٻڌي منهنجا هوش نڪاڻي تي اچي ويا. آءٌ ڪجهه به ڪچي نه سگهيس. ان تي چيائون ته ڪڏهن ڪڏهن وصال ٿئي ٿو. پر حضرت جن لاءِ چون ٿا ته سندن اڪيون دائمي طور خدا جي وصال ۾ محو رهنديون هيون. (23) چيائين: هاڻو! اها ڳالهه صحيح آهي ۽ ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي. ان جو مثال ائين آهي جيئن واڳون هميشه پاڻيءَ ۾ رهندو آهي، پر ڪڏهن ڪڏهن منهن مٿي ڪري اڪيون کوليندو آهي.

نقل آهي ته هڪ شخص پنهنجي مقصد خاطر شيخ پني جي مقبري تي اچي ويٺو ۽ عبادت ڪرڻ لڳو. رات جو کيس خواب ۾ هڪ بزرگ اچي چيو ته خلق خدا جي پنهنجي مقصد حاصل ڪرڻ واسطي حضرت جن ڏانهن ٿي رجوع ڪري. تون هتي ويٺو ڇا پيو ڪرين! جيئن سجاڳ ٿيو ته سڌو اچي حضرت جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيو ۽ جلد ئي خاص مريدن ۾ شمار ٿيڻ لڳو.

باب پهريون

حق تعاليٰ جي ذڪر ۽ طلب، خود قرباني ۽ حال لکائڻ بابت - ورد
وظيفا، وعظ ۽ نصيحتون جيڪي فاني في الله ۽ باقي بالله، عشق ۽ معرفت
جي داناءَ، شوق ۽ احسان جي درياهه، حظهيه قدس جي ساڪن، رضا جي
چشمي، وفا جي نقطي، وقت جي شيخ ۽ پير، اڪابر ۽ ابرارن جي شرف ۽
شان، اسرارن جي واقف ۽ انوارن جي معدن، درويشن جي سردار، بي خويشيءَ
پر معمور، روحاني قلبي، جسر ۽ جان جي كعبي، سبحان ۽ ذات صمد جي
مقرب، يعني حضرت سيد عبدالڪريم سنڌي رح جيڪي مريدن ۽ مخلصن لاءِ
هدايت طور جيڪي فرمايو. (24) هي باب ٻن فصلن تي مشتمل آهي. پهريون
فصل حق تعاليٰ جي ذڪر ۽ خود قرباني، پاڻ لکائڻ، تجريد ۽ تفريد ۽ انهن
جي سمجهاڻيءَ بابت آهي.

فصل پهريون

حق جو ذڪر ۽ ان جي سمجهاڻي:

فرمايائون: **فوت الانفس قتل الانبياء** 'بغير حق معنيٰ ياد خدا کان
دم يا ساهه جي غفلت نبين جي ناحق قتل برابر آهي.' پڇيائون ته پنهنجي ساهه
پساهه جي سنڀال ڪريو ۽ هر ساهه کڻڻ سان الله پاڪ جو نالو وٺو، ڇو ته
هرهڪ پساهه توهان لاءِ خدا جي امانت وانگر آهي. ان ڪري جنهن هر ساهه سان
خدا کي ياد ڪيو، تنهن ڇڻ ته امانت باسلامت حق ادا ڪيو، پر جنهن هڪڙو
دم به خدا جي ياد کان سواءِ کنيو تنهن گويا امانت ۾ خيانت ڪئي.

هڪ مخلص کان نقل آهي ته هڪڙي ڏينهن وقت جي زاهد ميان عبدالله
سان گڏجي حضرت سيد صاحب وٽ وياسون. ڳچ ڏينهن وٽن هئاسون ۽ صبح جو
موڪل گهريسون، تڏهن فرمايائون، جتي به هجو خدا تعاليٰ کي ظاهر توڙي باطن
۾ هر وقت ياد ڪندا رهو، ۽ جيڪڏهن ان جي محبت دل ۾ رکو ته پوءِ اهو شرم
ڪجو ته ڪهڙي هنڌان ٿي آيا آهيو ۽ ڪنهن جي صحبت ۾ رهي آيا آهيو.

[2]

تون چوؤ الله هيڪڙو، وائي ٻي م سڪ
سچو اڪر من م، سوئي لڪو لڪ.

[نون چئو الله هڪڙو آهي ۽ ٻي ڪا ڳالهه نه سڪ، اهو ئي سچو اڪر
دل ۾ وري وري پيو لڪ يعني ورجاء.]

فرمايائون ته پنهنجي پسان ڪي خدا جا قاصد يعني پيغام
پهچائيندڙ ڪري ڄاڻو، جيڪو ساھ خدا جي ياد ۾ کنيو اهو سجاو آهي جنهن
کي ڄڻڪ توهان سينگاري ان جي حضور ۾ موڪليو ٿا. (25) پر جيڪڏهن ڪو
دم خدا جي ياد کان سواءِ کنيو ته ڄڻ توهان هڪ نبيءَ کي قتل ڪيو. ان ڪري
سياڻي توهان کان پڇا ٿيندي ته منهنجي نبين کي ڇو قتل ڪيو؟

فرمايائون ته طالب کي گهرجي ته هلڻ وقت اڪيلو هجي ۽ پنهنجي
پيرن ۾ نظر رکي ۽ هيڏانهن هوڏانهن نه ڏسي. ڇو ته نگاهه ڊوڙائڻ دل جي
پريشاني ۽ خرابيءَ جو سبب بڻجي ٿي. مطلب ته هر قدم تي الله جو نالو وٺي
ڇو ته عمر ائين گذري ويندي ۽ سج هڪ هنڌ بيهي ڪو نه رهندو. ائين پساھ
پورا ٿي ويندا.

فرمايائون ته جيڪڏهن توهان کي ڪا اهڙي شيءِ ملي به وڃي، جنهن
سان اوهين ترقي ڪري سگهو، پر خدا جو قسم جيڪڏهن اها شيءِ سنت
رسول الله صلي الله عليه وآله وسلم جي موافق ناهي، ته ان کي الله جي واسطي
ڇڏي ڏيو، پوءِ ڀلي ان ۾ توهان جو ڪيڏو به نفعو ڇو نه هجي!

فرمايائون ته طالب کي ٽي ڪم ڪرڻ گهرجن: (1) بکيو رهڻ (2)
اڪيلاڻي ۾ رهڻ (3) خدا جو گهڻي محبت سان ذڪر ڪرڻ.

فرمايائون ته هميشه خاموشي اختيار ڪرڻ گهرجي ۽ جيڪڏهن ڪو
توهان کان ڪنهن شيءِ بابت پڇا ڳاڇا ڪري ته ان کي زبان سان جواب نه ڏيو،
بلڪ ان کي هٿ جي اشاري سان ٻڌايو، اهو ان ڪري ته جيئن اها گهڙي به حق
جي ذڪر کان وانجهيل نه رهجي وڃي.

هڪڙي مريد کان نقل آهي ته هڪ رات حضرت جن جي خدمت ۾ ويٺا
هئاسون ته ڪتي جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو، جنهن تي چيائون: سبحان الله جن کي
جاڳڻ جو حڪم آهي اهي غفلت جي ننڊ ۾ آهن، ۽ هو ويچارا سجاڳ

آهن. (26) وڌيڪ چيائون ته ٻه ڇڻا گڏجي سفر نه ڪريو. پر جي سفر تي نڪرو ته پوءِ الڳ الڳ ٿي وڃو. بلڪ اهڙيءَ طرح جو هڪڙي کي ٻئي جي پاڇي جي به خبر نه پوي. ڇو ته ٻئي ماڻهوءَ جي پاڇي سان دل ۾ وسوسو پيدا ٿئي ٿو ۽ ماڻهو خدا کان پري ٿي پوي ٿو.

هڪڙي مرد کان نقل آهي ته هڪ ڏينهن هو پاڻ ۽ هڪ ٻيو ارادتمند ٻئي گڏجي حضرت جي خدمت ۾ آيا سون. ڏٺوسين ته فقير ميان عبدالقدوس نويڪلاڻي ۾ ساڻن ملاقاتي ٿي واپس وڃي رهيو هو. اسان پنهني کي گڏ ڏسي فرمايائون ته ميان عبدالقدوس ڏاڍو نيڪ ماڻهو آهي جو هو پاڻ اڪيلو آيو ۽ اڪيلو ئي هليو ويو. اسان کي اڪيلو ماڻهو گهڻو پسند آهي، ان کان جو ماڻهو گڏجي ڪنهن وٽ وڃي. وڌيڪ چيائون ته ماڻهوءَ کي ڪپي ته وٺ تي ٿڙ تان چڙهي ته جيئن کيس ان جا ميوا وغيره هٿ اچي سگهن. وٺ جي تاريءَ کي جهلڻ ۽ پوءِ ميوا پٽڻ درست ناهي.

فرمايائون ته طالب کي ڪپي ته ڪنهن شيءِ جي تمنا نه ڪري ۽ لاطمعي اختيار ڪري. بلڪ ڪنهن به مراد يا مطلب، ڪشف ۽ ڪرامت، قرب ۽ معرفت وغيره جي اون نه رکي. ائين به چيائون ته ڪشف ۽ قرب وغيره کي پنهنجو مقصد نه بڻايو. خدا تعاليٰ چوي ٿو ته مون کي، ڪو به مطلب رکي ياد نه ڪريو بلڪ مون کي، سواءِ ڪنهن مطلب جي ياد ڇو نه ٿا ڪريو. وڌيڪ چيائون ته جيڪو پاڻ کي طالب چوائي ٿو، پر ڪنهن شيءِ يا سبب ڪري خدا کي ياد ڪري ٿو، اهو دراصل خدا سان تعلق نٿو رکي.

ارشاد آهي ته فقير جي مشغوليءَ جي علامت اها آهي جو واٽ ويندي جيڪڏهن سندس چادر ڪنڊن ۾ ڦاسي پوي ته کيس خبر نه پوي ۽ نه وري چادر جي طلب ڪري. چيائون ته طالب کي ڪوشش ڪري ڳالهائڻ نه گهرجي، ڇو ته انهيءَ وقت ۾ الله جي ذڪر کان پري ٿي پوي ٿو (27).

هڪ مريد کان نقل آهي ته هڪ ڏينهن حضرت جن جي پيرن کي زور ڏيئي رهيو هوس جو خيال آيو ته سندن لاءِ پاڻيءَ جو ڪونرو پري اچي رکان.

تڏهن پاڻ اجازت ڏنائون، پر چيائون ته رستي ۾ الله الله ڪندو وڃ ۽ جڏهن ڪوزي کي پاڻيءَ ۾ وجهي ڀرڻ لڳين، ته غور ڪجانءِ ته ان مان ڪهڙو آواز ٿو نڪري. پڪ ڄاڻ ته اهو آواز به غير الله جو نه هوندو، ان ڪري تون به الله الله ڪندو رهج.

چيائون: اهو شخص خدا جو طالب نٿو ٿي سگهي، جنهن کي دنيا وارا سڃاڻندا هجن يا اهو ڪنهن ٻئي واسطي سان سڃاتو وڃي يا هو پاڻ ڪنهن ٻئي کي سڃاڻندو هجي.

ڪنهن به ماڻهوءَ ڳالهائڻ ذريعي خدا کي ڪو نه سڃاتو، تنهن ڪري طالب کي ڳالهائڻ وقت گهڻو فڪر ڪرڻ گهرجي ته متان ڪٿي پنهنجو نقصان نه ڪري وڃي.

هڪ مخلص کان نقل آهي ته هڪ ڏينهن ڪنهن ڳوٺ ۾ ويٺا هئاسون ته حضرت جن وٽ هڪڙو ماڻهو آيو جيڪو چوڻ لڳو ته مون کي ڏاڍو درد ۽ تڪليف آهي، مون لاءِ دعا ڪريو. پاڻ مون کي اشارو ڪري چيائون ته ان شخص کان پڇو ته کيس دنيا جو درد آهي يا خدا تعاليٰ جو. اهو ٻڌي ان شخص ورائيو ته دنيا جو درد اٿم. تڏهن پاڻ ڏاڍو افسوس ڪندي چيائون ته اسان سمجهيو هو ته توکي خدا تعاليٰ جو درد نصيب ٿيو آهي.

جيڪڏهن ڪو طالب رڳو ڳالهين ۾ خدا جو نالو پيو ڪڻندو، پر انهيءَ وقت (دل ۾) خدا کي وساري ويهندو، ته ان مان ڪو فائدو ناهي. اهڙيءَ طرح غير الله جو ذڪر سندس زبان تي پيو هلندو ۽ وري پيو ان کي وربحائيندو ته ان مان کيس وڏو چيهو رسندو، ان کان پوءِ هي سنڌي بيت پڙهيائون. (28)

[3]

ڌڪين ذاتِ پئو، هينئر ٿو لوه سنداڻ جيئن،

سنڀاري کي سڄڻين ورجي تان نه وٺو.

[(منهنجي) دل لوه جي سنداڻ وانگر ڌڪن جي عادي ٿي وئي آهي.

تنهن ڪري سڄڻن جي سنڀار ۽ يادگيري ۾ پگهرجي ختم نٿي ٿئي.]

رات جو ته هر ڪوئي جاڳي ٿو، پر مرد اهو آهي جيڪو ڏينهن جو خدا

کي ياد ڪري (يعني دنيا جا سڀ ڪم ڪاريون وساري خدا کي ياد ڪري).

انسان لاءِ ان کان وڌيڪ پيو ڪهڙو شرف ٿي سگهي ٿو ته خدا تعاليٰ

فرمايو آهي: **فاذكروني اذڪر ڪم:** (سورة 2: 152) "توهان مون کي ياد ڪريو ته

آءُ توهان کي ياد ڪريان". وڌيڪ چيائون ته طالب کي گهرجي ته پاڻ کي بحر

شهود ۾ اهڙيءَ طرح غرق ڪري جو "اذڪروني" کي جدا ڪري.

ننڊڀڻ جو ذڪر آهي ته استاد اسان کي ڪاٺين ڪرڻ لاءِ جهنگ ۾ موڪليندو هو ۽ هڪ سبق به ڏيندو هو ته اهو ياد ڪري اچجو. پوءِ جڏهن اسين جهنگ ويندا هئاسون ته ٻيا سڀئي پنهنجو سبق ياد ڪري وٺندا هئا، پر آءٌ صرف خدا جو نالو پيو وٺندو هوس. موتي اچڻ کانپوءِ جڏهن اهو سبق پڇندو هو ته ٻيا سڀ ٻڌائي ويندا هئا، پر آءٌ ڪو نه ٻڌائي سگهندو هوس. جيتوڻيڪ آءٌ پڙهڻ خاطر ڪوشش ڪندو رهيس، پر ڪو فائدو نه ٿيو.

جيڪڏهن نماز پڙهڻ وقت ڪنهن ٻيءَ شيءِ جو خيال اچي ويو ته پوءِ ڄڻ انهيءَ شخص ان شيءِ جي عبادت ڪئي.

طالب کي گهرجي ته ڳالهائڻ وقت گهڻو فڪر ڪري، ڇو ته ڳالهائڻ ۾ سنڊس نقصان آهي. (29) فرمايائون ته الله الله چئو، ٻين جو نالو وٺڻ ڇڏي ڏيو.

[4]

چرين جيئن چٽ ڪري، سڱ سڀئي ڇڻ،

جي پائين پرين مڙان ته مت منهنجي ڳڻ.

[پنهنجي دل کي چرين وانگر ڪري، سڀئي لڳ لاڳاپا ڇڻي ڇڏ.

جيڪڏهن تون چاهين ته محبوب سان ملاڻ ته منهنجي اها نصيحت وٺ.]

سندن ارشاد آهي ته غرق (غير سان مشغولي) کان فرق (مولا سان مشغولي) بهتر آهي. **ماجعل الله لرجل من قلبين في جوفه** (4:33) يعني

خدا تعاليٰ انسان جي اندر ۾ ٻه دليون نه ٺاهيون آهن.

جيڪڏهن طالب کان ڪو گناهه ٿي پوي ته رڳو افسوس ڪرڻ ۾ وقت

نه وڃائي، بلڪه يا غافري يا غفاري غفور پڙهي. پنهنجو حال هٿان نه وڃائي بلڪه خدا جي ياد ۾ لڳي وڃي.

[5]

پريان سنڌي ڳالهڙي جيڪو ٻي ڪري،

مت منهنجي ڪن ڪري، تنهن کي جاب ۾ ڏي.

[جيڪڏهن پرين کان سواءِ ڪو ٻي ڪنهن جي ڳالهه يعني ذڪر ڪري.

منهنجي صلاح وٺين ته ان کي ڪو جواب نه ڏي يعني ڪو لاڳاپو نه رک]

جيڪڏهن ڪو مبتدي يعني ابتدائي سالڪ خدا جي ذڪر کان هڪ

گهڙي به غافل رهندو ته وچ ۾ وڏو فرق پئجي ويندو. ساڳي حالت منتهي يعني

پڪي پختي سالڪ جي پڻ آهي.

طالب کي گهرجي ته پنهنجي حال ۾ مشغول رهي، ماضي ۽ مستقبل جي فڪر ۾ نه پوي.

ذڪر ڪندڙ جي دل کي ڪا به شيءِ ڪارو نٿي ڪري، توڻي جو اها حلال نه هجي.

جيڪو ماڻهو خدا کي ياد نٿو ڪري، انهيءَ ۽ جانور ۾ ٻيو ڪو فرق ناهي، سواءِ انهيءَ جي ته کيس پيچ ڪونهي.

طالب لاءِ فوت کان موت بهتر آهي. ڇو ته موت خلق کان (غائب) آهي ۽ فوت حق کان (غائب ٿيڻ) آهي. (30)

جڏهن طالب کي ذڪر ڪندي اچ ۽ سياڻي هڪ نظر اچن ته هو ڇڻ فريب ۾ مبتلا ٿيو پوي، پر جيڪڏهن ڪنهن خدا جي يادگيريءَ کي اچ جي بجاءِ سياڻي لاءِ ڇڏي ڏنو ته ان لاءِ مرڻ بهتر آهي.

جيڪا به عبادت ڪريو، ان ۾ اجوري ۽ ثواب جو خيال نه ڪريو. ڇو ته خدا تعاليٰ فرمايو آهي ته مون کي ڪشف ۽ ڪرامت جي واسطي ياد نه ڪريو.

[6]

وَالْيَـٰسِي ۙ يَـٰ هِـٰ يَلْ، مَرْوَانُ مَوْرَانُ پَكَتَان،
يَا لِلّٰهِ سَتَدُو سَجَتَيْنِ، هُوَ هَلَا چو هُلْ.

[ٻي ڪنهن آواز تي ڀلجي نه پو، پوءِ اهو مرن، مورن ۽ ٻين پکين جو چو نه هجي. خدا جو قسم، اهو سڀ هل ۽ شور سڄڻ کان سواءِ ٻي ڪنهن جو ناهي]

هڪٻئي جي سامهون (ڪچهريءَ جي لحاظ کان) نه ويهو، ڇو ته ائين ڪرڻ سان خدا کان پري ٿي ويندا. ذڪر جلي يعني وڏي آواز سان ذڪر گهڻي زور سان ڪريو ۽ اهڙي ضرب هڻو جو پهرين ئي ضرب سان دل پرزا پرزا ٿي پوي.

[7]

مَتَيُون مِيڙِي ڪانءِ، وَاچا ڪجي وَج پَنءِ،
جو تو سائِرُ ڀانئيو، سو هَر ٻولي ناه.

[سڀ عقل واريون ڳالهيون جمع ڪري ساڙ، رڳو محبت من ۾ رکي ڪاهي پوءِ جيڪو تو درياھ سمجهيو آهي، سو هڪ وڪ هرگز ناهي.]

جڏهن جلي ذڪر شروع ڪريو ته ”لا اله“ ساڃي پاسي کان چئو. ۽ ”الا الله“ کاٻي پاسي کان، ڇو ته دل کاٻي طرف آهي. جلي ذڪر ۾ گهڻا فائدا آهن، هڪڙو اهو (31) ذڪر ڪندڙ جي بخشش ٿئي ٿي، ٻيو جيڪو ان کي ٻڌي ٿو، تنهن جي مغفرت ٿئي ٿي ۽ جيڪڏهن اهو ٻڌندڙ ان کي ٻي ڪنهن تائين رسائي ٿو. ان جي به مغفرت ٿئي ٿي. اهڙي طرح ستين شخص تائين اهو سلسلو دراز ٿئي ٿو. ان کان سواءِ ذڪر جهر جو پيو وڏو فائدو اهو آهي ته اهڙي شخص کان سجاڳيءَ توڙي نند جي حال ۾ خدا جو نالو نٿو وسري. ان جو مثال هن ريت آهي ته جهڙيءَ طرح ڪو ڌنار جهنگ ۾ مال چاريندو آهي ۽ ڏينهن جو انهن کي ”هڏي هڏي“ ڪري پيو سڏيندو آهي. پر جڏهن رات جو گهر ۾ سمهيل هوندو آهي ته نند ۾ اهي ساڳيا لفظ چئي پيو ڦلندو آهي، بلڪ اوچتو اک کلڻ کانپوءِ به اهي لفظ اُمالڪ سندس زبان مان نڪرڻ لڳندا آهن. مطلب ته طالب لاءِ جهر يعني ظاهري ذڪر پڻ ائين آهي.

جيڪڏهن ڪو شخص ذڪر جهر جي شروعات لا اله الا الله سان ڪري بس ڪري ته پيو هڪدم **الا الله** سان شروع نه ڪري، بلڪ ٿورو وقفو ڪري ته جيئن ساڳيو پهريون شخص ٿي **الا الله** سان آغاز ڪري.....

طالب کي گهرجي ته جيتري دير ظاهري ذڪر ڪري، اوتري دير ذڪر کان پوءِ فڪر به ڪري، ۽ جي ائين ڪندو ته ان جو مثال هن ريت آهي. جئن هڪڙو ماڻهو گهري ته کير مان ڏونرو ٺاهيان، پر ان لاءِ ٿورو سنيان کير ۾ وجهي ۽ ان کي هڪ هنڌ رکي نه ڇڏي، بلڪ وٽي گهمندو، ته اهو کير هرگز نه چمندو، اتلوقتي پوندو، پر جيڪڏهن کير ۾ سنيان وجهي ٿانو کي هڪ هنڌ رکي ڇڏي ته اهو کير چمي ڏونرو ٿي پوندو ۽ ان مان مڪڻ پڻ نڪرندو.

فرمايائون: **الذڪر بلا فڪر كالشجر بلا ثمر** يعني ذڪر فڪر کان سواءِ ائين آهي، جيئن وڻ بنا ميوي جي هجي. ان ڪري ذڪر کان فڪر بهتر آهي. (32) طالب کي گهرجي ته الله جي نالي وٺڻ وقت فڪر ڪري ۽ نيت ڪري ته هو اهڙي هستي يعني خدا جو نالو وٺي رهيو آهي، جيڪو پاڻ کي پاڻ سڃاڻي ٿو ۽ ياد ڪري ٿو.

سماع مخفي ذڪر آهي ڇو ته ان ۾ احد جو ورد آهي. پر عام ماڻهن کي خبر ناهي. اهي حيران آهن ته اهو صرف آواز ئي آواز آهي. چيائون ته خلق سان گڏ ڀلي هجو، پر انهن سان ملي هڪ نه ٿي وجو.

[8]

ڪُڏيون ۽ ڪروٽون، اي پڻ سَڳر ٿوڪ،

هنيون ڏجي حبيب ڪي، لڱا گڏجن لوڪ.

[دل دوست کي ڏجي ۽ جسم ڀلي ماڻهن جي وچ ۾ هجي، حجرا ۽

عبادت جون جايون، اهي پڻ چڱيون شيون آهن.]

يعني انجمن ۾ خلوت ڪرڻ کپي. هڪڙي ڏينهن هڪ پير مرد سندن

خدمت ۾ آيو ۽ عرض ڪرڻ لڳو ته سائين ٻڌڙو ٿي ويو آهيان ڇا ڪريان؟

چيائونس ته وڃي الله الله ڪر. ان کان وڌيڪ ٻيو ڇا ڪندين.

[9]

وهائيءَ ئي وڃ، تونءِ سرندو تن ري،

تا سا وڃي پڇ، پئي جا ڪاڻ پرين سين.

[تڏڻي رات جو پويون پهر آهي ته به اٿي هل، ڇو ته انهن کانسواءِ

تنهنجو چارو نه آهي. پرين سان جيڪا ڪاڻ پيئي اٿي، سا اٿي لاه يعني ائين

پوري ڪر.]

چيائون ته موڪلائڻ مهل جڏهن اهي لفظ چئبا آهن، ته وڃو ۽ ڀلي

وڃي قرار ڪريو ته انهن جو مطلب اهو نه هوندو آهي ته وڃي سمهي پئو، بلڪ

چوڻ جو مقصد هوندو آهي ته گوشتي نشين ٿي خدا کي ياد ڪريو ۽ ان جي ذڪر

سان قرار حاصل ڪريو.

خلق مٿل آهي ۽ صرف ذڪر ڪندڙ جيئرا آهن. تمثيل: جڏهن مهاڻا

مڇين کي چار ۾ ڦاسائي ٻاهر ڪڍندا آهن، ان وقت کي مڇيون مٿل هونديون

آهن ۽ کي پيون ڦٽڪنديون آهن، ته کي وري جيئريون هونديون آهن. ان

ڪري مهاڻا چوندا آهن ته هي مڇيون زنده آهن. ملائڪ به اهڙيءَ طرح هڪٻئي

کي چوندا آهن ته هي جيڪي ذڪر ڪندڙ آهن، اهي زنده آهن ۽ باقي ٻيا سڀ

مٿل آهن. (33) جنهن شخص جي دل ۾ خدا جي دوستي داخل نه ٿي آهي، ان

جو ڪو اعتبار ناهي. ان لاءِ هڪ ننڍو ڌڙو به ازدها برابر آهي! قيامت جي

ڏينهن خدا تعاليٰ ۽ سندس رسول محمد عليه الصلوة والسلام انهيءَ شخص

کي پنهنجو دوست قرار ڏيندا، جنهن جي دل ۾ سندن محبت هوندي.

طالب کي گهرجي ته هر حال ۾ خدا کي ياد ڪري. پوءِ کيس ان لاءِ توفيق ساڻي ٿئي يا نه ٿئي. وس آهر خدا جي راه ۾ هلڻ جي ڪوشش ڪري. ڇاڪاڻ ته جڏهن باغائي ٻنهي هٿن سان ڪوڏر هڻندو آهي، تڏهن ئي زور بازو جي نتيجي ۾ زمين جو ڪو ٽڪرو تيار ڪري سگهندو آهي.

جيستائين طالب پنهنجي دل کي سڀني خيالن ۽ خطرن کان خالي نه ڪندو. تيستائين خدا جو ذڪر سندس دل ۾ قرار نه وٺندو. ڇاڪاڻ ته جيستائين جهنگ سان ڀريل زمين کي صاف نه ڪبو. تيستائين منجهس ڪو به سلو نه اُڀرندو.

جيڪڏهن ڪو سمجهي ٿو ته هي ڪم پورو ڪري پوءِ خدا کي ياد ڪندس ته هو ڀليل آهي، ڇو ته اهڙا دنيا جا ڪم ڪڏهن ڪٿا نه آهن. هڪ ڪم کان واندو ٿيندو ته ٻيو اڳيئي سندس آڏو هوندو. پوءِ وري ان ۾ مشغول ٿي ويندو. مطلب ته اهڙيءَ طرح ابدي فراق يعني هميشه واري فرقت جو شڪار ٿي ويندو. (34) دنيا جي ڪمن جو مثال ائين آهي جيئن هڪ شخص مٽيءَ جو گيچڻ پري مٽي تي رکي، پوءِ ڪيتري به ڪوشش ڪري پر جيئن ئي هلڻ لڳندو ته ڌوڙ سندس منهن تي ضرور ڪرندي.

[10]

اِتي چَل چَرين جُنن، سَگَ سڀئي چن،
جي پانئين پرين مڙان، ته مت منهنجي گن.

[اتي چرين وانگر هل ۽ سڀ لڳ لاڳاپا ختم ڪر. جيڪڏهن تون

گهرين ٿو ته محبوب سان ملان. ته پوءِ منهنجي اها صلاح وٺ.]

طالب کي گهرجي ته خدا جي طلب کان ڪڏهن به عاجز نه ٿئي ۽ ائين ڪڏهن به نه سوچي ته خدا ڪا اهڙيءَ شيءِ آهي. جنهن جي طلب ڪري نٿي سگهجي. بلڪ هر حال ۾ خدا جي طلب ۾ مشغول رهي ۽ پنهنجي دل تي اهڙا خيال اچڻ نه ڏي.

اسم الله جو ذڪر ئي خدا جو ذڪر ناهي. بلڪ اهو ته ان جي نالن منجهان هڪ نالو آهي. باقي خدا تعاليٰ پاڻ شيءِ ئي ٻي آهي. ذڪر اهو ناهي ته رڳو زبان سان وينو الله الله ڪرين، بلڪ ذڪر اهو آهي ته دل کي خدا سان ڳنڍيل رکين. جئن پيغمبر ﷺ فرمايو آهي ته ”من احب شيئاً اكثر ذكره“

يعني جيڪو ماڻهو ڪنهن شيءِ سان محبت ڪندو آهي، سو اڪثر انهيءَ کي ياد ڪندو آهي.

[11]

جي جاڳندي من ۾، سستي پڻ سيني،
من پريان نيئي، پڳهيو پاڻ ڳري.

[جي جاڳندي دل ۾ آهن، ستي پڻ اهي ئي ياد آهن، پرين منهنجي دل پاڻ سان کڻي وڃي قابو ڪئي آهي.]

حديث آهي ته ”ان الله لا ينظر الي صوركم ولكن ينظر الي قلوبكم ونياتكم - يعني خدا تعاليٰ اوهان جي شڪلين کي ڪونه ٿو ڏسي، نڪي توهان جي عمل کي بلڪ توهان جي دليين ۽ نيتن کي ڏسي ٿو. (35)“
ذڪر فڪر کان سواءِ بيڪار آهي. وري فڪر دل جي صفائي کان سواءِ حاصل ڪونه ٿيندو، ۽ دل جي صفائي مجاهدي کان سواءِ هرگز نه پلٽي پوندي. اهڙيءَ طرح مجاهدو وري الاهي جذبي ۽ ڪشش کان سواءِ ناممڪن آهي.

هيڪڙائي واري کي هٿ ڪرڻ لاءِ هيڪلو هجڻ ضروري آهي. جيئن پيغمبر عليه الصلوة والسلام فرمايو آهي ته ”ان الله وتر يحب الوتر“ يعني خدا هيڪڙو آهي ۽ هيڪڙائي پسند ڪري ٿو. جيڪو بيابان جي ڪنڊ ۾ ويهي خدا کي ياد ڪري ٿو، تنهن کي خدا تعاليٰ اڪيلو نه ڇڏيندو، بلڪ کيس ڪاٺ ۽ اوڙڻ لاءِ ايترو ملندو جو ڪنهن جو محتاج نه ٿيندو.

هڪڙي مخلص کان نقل آهي: هڪ ڏينهن مان ۽ ٻيا مريد حضرت جن سان گڏجي پئي وياسين، اوچتو مون کان ”هو هو“ جي ضرب نڪري وئي. جڏهن پاڻ اهو آواز ٻڌائون ته کين اها ڳالهه بري لڳي ۽ مون ڏانهن منهن ڪري چيائون: اهو ڇا آهي؟ ڇا ٻيا جيڪي گڏ هلن ٿا، تن کي اهو ذڪر ياد ناهي جو تون کين ياد ڏياري رهيو آهين؟

مصرع: من پيڙيائي پيلي، جو اُپتي ته واءِ.

[مٿ کي بند رکڻ ڀلو آهي، جي کلي ته سڀ ڪجهه واءِ وانگر اڏامي ويندو.]

خدا تعاليٰ کان ڪشف ۽ ڪرامت، مشاهدو ۽ معرفت حاصل ڪرڻ يا غوث ۽ قطب ٿيڻ جي تمنا نه ڪريو، انهن ڳالهين جي فريب ۾ ئي نه اچو، بلڪ خدا کي فقط خدا ڪارڻ ياد ڪريو.

[12]

پاڻياري سڀڪا جا سر گهڙو ڌري،
ڪا لئه سنڌي سڄڻين، ڪا پورهڻي ڪاڻ پري.

[مٿي تي گهڙو رکي پاڻي پري ايندڙ عورتون ته گهڻيون آهن. پر
انهن مان ڪامحبت وڃان ٿي پري ته ڪا صرف پورهڻي خاطر اهو ڪم ٿي
ڪري. (36)]

تنهائي ۾ هر ڪو خدا کي ياد ڪري ٿو، پر مڙس اهو آهي جو ماڻهن جي
ميڙ ۾ به غافل نه ٿئي. جڏهن ڪو فقير حجري ۾ ويهي خدا جي ياد ۾ مشغول ٿئي
ٿو ته سندس مرشد اچي ساڻي ٿئي ٿو، پوءِ جيڪڏهن اتي مرشد جي زيارت کان
غافل ٿيو ته ڪجهه نه ڪمايائين. اهڙي طرح فقير جڏهن حجري ۾ گوشي نشين ٿين
ٿا ته وڏي محنت ڪن ٿا. پر جڏهن ٻاهر اچن ٿا ته وري غافل ٿي پون ٿا.
جيڪڏهن مريدن منجهان ڪو ڀلي ڌور مشرق ۾ رهندو هجي، پر هو خدا
کي ياد ڪري ٿو ته اهو مون کي گهڻو نزديڪ آهي. پر ٻيو جيڪو مون وٽ نزديڪ
آهي ۽ خدا جي ذڪر کان غافل آهي، اهو اسان کان گهڻو ڌور ۽ پري آهي.

[13]

وَر وسري ته ڪوهه، پرورَ نه وسرئوس،
ڪو نه چونڊو ڪڏهين، ته اڱن اونڊا هوس.

[جيڪڏهن مڙس کان وسري وئي ته ڇا ٿي پيو، پر ڪانئس مڙس
وسرڻ نه کپي، ڪير به ائين نه چونڊو ته سندس اڱن اونڊا هون ٿي ويو.]
ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ ڏينهن درويش احمد رونجهي حضرت جن کان
پڇيو ته گذر سفر واسطي ڪهڙو ڪم ڪندا آهيو، چيائون ته ڪوڏر هڻندو ۽
بني ڪيڙيندو آهيان. پڇيائين ته جڏهن ڪوڏر هڻندا آهيو ته خدا کي ڪيئن ياد
ڪندا آهيو. ان تي پاڻ مرڪي جواب ڏنائون ته اي احمد، جڏهن پاڻياري عورت
ٻهڙا دلا مٿي تي رکي هٿ سان سوگها ڪري (37) ٿلندي ۽ ڳالهائيندي گهر
ويندي آهي، ته گهڙا ان کي هلڻ ۽ ڪڇڻ کان روڪي نه سگهندا آهن. اهو ٻڌي
احمد خاموش ٿي ويو ۽ وري نه ڪڇيو. حضرت جن فرمايو ته دراصل اهي گهڙا
دل تي رکيل هوندا آهن ۽ نه هٿن پيرن تي!

فرمايائون ته نفي ۽ اثبات ۾ فرق ڪجو. يعني **لا اله الا الله** چوڻ وقت اثبات جي ضرب زور سان هڻو. پوءِ چيائون ته ذڪر ڪندڙ کي قرآن پڻ ياد نٿو رهي! وري چيائون ته مثل شينهن کان جيئرو بلو بهتر آهي، چو ته جيئرو الله جو نالو وٺي سگهي ٿو، پر مثل ڪجهه به نٿو چئي سگهي. هڪ ڏينهن مريدن کي چيائون ته اسان کي گهڻو ياد ڪيو اٿو، هاڻي خدا جي ذڪر سان مشغول ٿيو.

هڪڙي مريد ڳالهه ڪئي ته آءُ نٿي مان هلي حضرت جن جي خدمت ۾ بلڙيءَ آيس. جڏهن اتي پهتو ته پاڻ عبادت ۾ مشغول هئا. ان ڪري مان اتي ويندڙ ٻين مريدن سان ڪچهري ڪرڻ لڳي ويس. جڏهن حضرت منهنجو ڳالهائڻ ٻڌو، ته مون کي گهرايائون ۽ مون کي نصيحت ڪرڻ لڳا ته جڏهن آءُ ڳالهائي رهيو هوس ته ڪين ڏاڍي تڪليف ٿي پھتي، ته فقير کي ڳالهائڻ ۾ مشغول نه ٿيڻ کپي. توڙي جو ٻيا ڳالهائڻ ۾ رڌل هجن. ان کانپوءِ مون کي گهڻيون نصيحتون ۽ هدايتون ڪيائون. مون اهي گفتا ۽ هدايتون (38) ٻڌي موڪلائڻ جي اجازت ورتي ۽ نٿي واپس آيس. جيڪڏهن الله تعاليٰ ڪنهن کي ڪا ڳجهي شيءِ عنايت ڪري ته ان کي گهرجي ته اها ظاهر نه ڪري.

[14]

مَنْ پِيڙيائي پلي، جي اُپستي ته واءُ،
جَب پڌر وڌي ڳالهڙي ته ڇڏي وڃي ساءُ.

[مٿ بند پلي آهي، چو ته جي ڪلي پوندي ته ڪا ڳالهه ڳجهي نه رهندي. اهڙيءَ طرح جڏهن ڪا (ڳجهه واري) ڳالهه ظاهر ٿي پوندي، ته پوءِ ان مان مزو نڪري ويندو.]

نقل آهي ته هڪ ڏينهن ڪو مريد حضرت جن جي خدمت ۾ اچي حاضر ٿيو. ان کان پڇيائون ته خدا کانسواءِ ٻي ڪنهن کي ياد ٿا ڪريو ڇا؟ مريد ورائيو ته خدا جي ياد ۾ مشغوليءَ کان پوءِ حضرت جن کي ياد ٿا ڪريون. ان تي ورائيائون ته ڇڱو!

جيڪو شخص رزق جو طالبو آهي، ان کي الله جو نالو وٺڻ نه کپي، بلڪ هن کي ڪي به رزاق نالي جو ورد ڪري، چو ته خدا جي طلب هر مراد ۽ مطلب کان آجي هئڻ کپي.

[15]

جيڪي گھران ۾ وڃ، جيڪي موت ۾ سَهڻي،

هيڪڙائي هٿ ڪٽر، ٻيون پيري ڀڄ.

[اي سهڻي يا ته پنهنجي گهر مان نه نڪر يا نڪرين ته وري موٽي نه

اچ. مطلب ته هيڪڙائي کي هٿ ڪر. ٻيون سڀ شيون ڀڄي پورا ڪر.]

نقل آهي ته هڪڙو مريد سندن خدمت ۾ آيو. ان کان پڇيائون ته خدا

کي ياد ڪريو ٿا. مريد ورائيو ته سائينجن جي برڪت سان سڀ ڪجهه حاصل

آهي. ان تي کيس سمجهايائون ته ائين نه چو، ڇو ته هڪڙي وٽ جو ملڻ به وڏي

ڳالهه آهي. (39)

سڀني عبادتن کان الله پاڪ جو نالو برتر آهي. ان جو مثال ڏيندي

پڇيائون ته جيئن ملهه جي حساب سان روپي ۾ پئسا آهن ۽ دنيا ۾ درهم آهن

يا پٿرن ۾ لعل گوهر آهن، ته وري وڌ ۾ وڌ سنگ فيروزه آهي تيئن عبادتن ۾

خدا جو نالو آهي.

نقل آهي ته هڪ دفعي وٽن هڪ مريد آيو ۽ چوڻ لڳو ته توهان

منجهان ٻين سڀني کي ته فائدو رسيو آهي. پر مون کي ڪو فائدو نه پيو آهي.

تڏهن کيس فهمائڻ ڪندي فرمايائون ته اهڙو سخن نه ڪڍجي - ڀلا سوچ ته

تون هن رستي تي ڪيئن پهتو آهين؟

[16]

سوئي هيڏان، سوئي هوڏان، سوئي من وٽس،

تنهين سنڌي سوجهري، سوئي سو پٽس.

[اهو ساڳيو محبوب هن طرف به آهي ته هن طرف پڻ. بلڪ دل ۾ به

اهو ئي آهي اهو ئي پنهنجي روشنيءَ ۾ پاڻ نظر اچي ٿو.]

هڪڙا فارغ المشغول يعني هر مشغلي کان وانجهيل آهن ته ٻيا وري

مشغول الفارغ يعني فراغت ۾ مشغول آهن.

فرمايائون ته جس دم - دم يعني ساهه منجهائڻ ڪپي. ان جو مثال

هيئن آهي ته جڏهن سانداريءَ ۾ هوا ٽوڪبي آهي ته پوءِ اها ڀريل لڳندي آهي ۽

جڏهن ان مان هوا ڪڍي ڇڏبي آهي ته کلي ٿي پوندي آهي. اهڙيءَ طرح جس

دم وقت الله الله گهڻو ڪجي ۽ دم ڇڏڻ وقت وري لاله الا الله چئجي ته جيئن

دل جي صفائي حاصل ٿئي.

هڪڙي مريد کان نقل آهي ته هن حضرت جن جي خدمت ۾ حضرت سفيان ثوري رحمة الله عليه جو هي قول ٻڌايو: "انما حرم الوصول ليقنع الاصول" يعني "وصول ان ڪري منع آهي ته جيئن اصولن کي پڪو ڪجي" (40) آهي الفاظ ٻڌي پاڻ ڏاڍو خوش ٿيا ۽ ڪيتري وقت تائين آهي الفاظ دهرائيندا رهيا. ان کان پوءِ چوڻ لڳا ته وصول جا اصل ڪل چار آهن: (1) ٿورو ڪاٺ (2) خلق سان ٿورو گڏجڻ (3) ٿوري ننڊ ڪرڻ (4) حق جو گهڻو ذڪر ڪرڻ.

ڇاڪاڻ ته طالب انهن چئن اصلي ڳالهين جو خيال نٿا رکن تنهن ڪري الاهي وصال کان وانجهيل رهجي وڃن ٿا.

خدا تعاليٰ جو فرمان آهي ته "واذكر ربك اذا نسيت" (سورة 18: 24) يعني خدا کي ايسٽائين ياد ڪيو جيستائين توهان پاڻ کي ڀلجي وڃو. اهڙيءَ طرح خدا کي انهن گهڙين ۾ ياد ڪريو، جيئن نفس جي خواهش ۽ لذتن کي وساري ويهو. اڃا به رب کي ان ساعت ياد ڪريو جڏهن سندس ذڪر وساري ويهو. ارشاد خداوندي آهي ته "واذكر ربك في نفسك تضرعا وخيفة ودون الجهر" (سورة 7: 205) يعني "خدا کي دل ۾ ياد ڪريو، پر تيار نورث سان ۽ لڪي لڪي يا ڳجهه ڳوهر ۾، سواءِ ظاهر ٿيڻ جي". خدا کي ظاهر توڙي باطن ۾ ياد ڪريو يعني زبان توڙي دل سوڌو، ڇو ته تيار ۽ نيزاري دل جي حصي ۾ آهي ۽ آواز زبان وغيره جي حصي ۾ آهي. فرمايائون.

من عرف نفسه فقد عرف قلبه ومن عرف قلبه فقد عرف روجه
ومن عرف روجه فقد عرف سره ومن عرف سره فقد عرف اسراره ومن
عرف اسراره فقد عرف اخفا ' ومن عرف اخفا ' فقد عرف ربه. (41)

ترجمو: جنهن پنهنجي نفس کي سڃاتو تنهن واقعي پنهنجي قلب کي سڃاتو ۽ جنهن پنهنجي قلب کي سڃاتو تنهن روح کي ڄاتو، ۽ جنهن روح کي سڃاتو تنهن ڳجهه کي ڄاتو، جنهن ڳجهه کي ڄاتو تنهن اصلي راز کي ڄاتو، جنهن راز کي ڄاتو، تنهن وڏي ڳجهه کي ڄاتو، جنهن انهيءَ ڳجهه کي ڄاتو، تنهن واقعي پنهنجي رب کي سڃاتو.

خداوند تعاليٰ جو فرمان آهي: "ان الله يامرکم ان تؤدوا الامانات الي"

اهلها (سورة 4: 58) يعني بيشڪ الله حڪم ڪري ٿو ته توهان لائق ماڻهن کي امانت پهچايو. "اوهان جا دم يا ساهه جيڪي خدا تعاليٰ توهان کي ڏنا آهن، اهي سندس امانت آهن. ان ڪري منجهن هرگز خيانت نه ڪريو. مرشد جي صحبت ۾ ته هرڪو خدا کي ياد ڪري ٿو، پر ڪامل اهو آهي، جيڪو مرشد کان پري هجڻ جي باوجود خدا جي ذڪر ۾ مشغول هجي. اهڙيءَ طرح جتي به هجو ۽ جنهن حال ۾ هجو ان محبوب کي ياد ڪريو.

فقير کي گهرجي ته ڪارو لباس پائي، بلڪ مٽي کي به ڪاري ڪپڙي سان ڍڪي. طالب کي گهرجي ته هميشه چتڻن لڳل ڪپڙا پهري ۽ ٽوپا به سڌا نه هڻي. اهڙي طرح رنگين چتڻون هڻڻ کان به پاسو ڪري. ڇو ته فقير جي دنيا سنوان سڌا ٽوپا آهن. لباس ۾ اهي ڏاڳا يا ٽوپا ڏيکاءِ جي لحاظ کان نه پر چتڻن مٿان چتڻن جو مطلب سادگي ۽ نهٺائي ظاهر ڪرڻ آهي.

هڪڙي مريد کان نقل آهي ته هڪ ڏينهن ڪجهه مريد حضرت جن جي گودڙي سبي رهيا هئا، جو مون کي به ارشاد ڪيائون ته آءٌ به ساڻن ٿي وڃان. مون عذر پيش ڪيو ته آءٌ سبي نه ڄاڻان، مون کي سڌو ٽوپو اچي ٿي ڪو نه. تڏهن پاڻ چيائون ته جيئن به توکي اچي تيسڻ ويهي هڻ. مان ڏاڍو خوش ٿيس ۽ ٻين سان گڏجي گودڙي سبڻ ۾ مشغول ٿي ويس.

پنهنجي پٽن کي چيائون ته توهان وٽ (42) هڪڙي چادر ۽ هڪڙي ڪلاهه هجڻ کپي. اهڙي حال ۾ پنهنجي رب سان مشغولي اختيار ڪريو ۽ اڪيلائي کي پسند ڪريو. باقي توهان جي عيال جي خدمت اسان جي بلي آهي. ان ڪري ڪنهن وسوسي يا ڀولي ۾ نه پئو.

هڪڙي مريد ڳالهه ڪئي ته حضرت جن جي صحبت ۾ وڃڻ ٿيو. منهنجي ڪلهن تي چڱي مڙجاري ٿلهي ڪفني پيل هئي. جڏهن مون ڏٺو ته حضرت جن پاڻ پٺيءَ اڳهاڙا ويٺا هئا، ته مون پنهنجي ڪلهن تان اها ڪفني لاهي سندن ڪلهن تي وڌي. پاڻ فوري طور چيائون ته ٻيون اڳڙيون ڪٿي اچي هن ڪفنيءَ جي مٿان چاڙهيو ته جيئن سخت ٿئي. ڇو ته مون کي اها گهڻي نرم محسوس ٿئي ٿي. ان ڏينهن کانپوءِ مون هميشه چتڻن لڳل اوچڻ اختيار ڪيو ۽ وري ڪڏهن سفيدي ۽ نرم ڪپڙو ڪلهن تي نه رکيم.

خيال آيو ته چڱا مڙجارا ڪپڙا پهرجن، پر پوءِ ائين نه ڪيوسون ته

متان ٻين جي لاءِ حجت يعني ضروري ٿي پوي.

نقل ٿا ڪن ته هڪ ڏينهن حضرت جن سوار ٿي ڪنهن طرف وڃي رهيا هئا ته واٽ تي هڪ درويش جيڪو پنهنجي بزرگي، مجاهدي ۽ ترڪ لباس ڪري مشهور هو، ساڻن ملاقي ٿيو. ان وقت ان بزرگ کي سفيد لباس پهريل هو ۽ مٿي تي وڏي ڀڳ ٻڌل هئس. هن ڏانهن نهاري مخاطب ٿي کيس چوڻ لڳا ”تون اهوئي آهين جو اڳي هئين.“ اها ڳالهه ان شخص کي نه آڻڙي ۽ هي بيت پڙهيائين:

[17]

ڦٽيون ڪر ڦڙڪيون، وَر وَنگائي پاءِ،

جا تن اندر ڪاءِ، سا معلوم محبوب ڪي. (43)

حضرت جن کي اها ڳالهه ناگوار گذري ۽ پاڻ هي بيت پڙهيائون:

فِڪِرَ ڪَر ڦڙڪين، وَر وَنگائي لاهِ،

سائي ساري هٿ ڪر، سين جا سَهاءِ.

اهو ٻڌي اهو شخص بلڪل ماٺ ٿي ويو ۽ وڌيڪ نه ڪڇيو.

فرمايائون ته مٿي کي پوريءَ طرح ڍڪيل رکو. وڃ اگهاڙو ڇڏي نه ڏيو ڇو

ته اها جڳهه شيطان اچي ولاري ٿو.

جيڪو شخص حلال کائي ٿو ۽ حلال پھري ٿو، ان جي هر دعا اڳهامي

ٿي. اهو حلال هينئن آهي ته هو پنهنجي اوگهڙ پڻ ڍڪي ٿو ۽ پنهنجي هٿن سان

حلال ڪمائي ڪري ٿو. انهيءَ صورت ۾ هو جيڪا به دعا گهري ٿو ته اها

مستجاب ٿئي ٿي.

خداتعالیٰ خوراڪ ۽ پوشاڪ ٻن ڳالهين جي ڪري ڪئي آهي. هڪڙي ب

۽ ٻي اگهاڙ جي ڪري، ۽ فقيرن ٻنهي کي قبول ڪيو آهي.

طالب کي گهرجي ته ڀڳ ٻڌڻ وقت سڌا ۽ سهڻا ور نه ڏئي، جهڙا تهڙا ور

ڏئي ۽ ڀڳ ٻڌڻ ۾ زيب زينت کان پاسو ڪري. (44)

چيائون ته جيڪڏهن ڪو شخص عرش عظيم تان لهي اچي پر کيس

سفيد لباس پيل هوندو ته ان وٽ هرگز نه وڃبو. ان جي مقابلي ۾ هڪ ٻيو فقير

جنهن کي اڳڙين وارو لباس هجي ۽ خدا جي کيس ڪا خبر نه هجي ته جيڪر ان وٽ هلي وڃبو. وڌيڪ چيائون ته تقويٰ جو لباس ائين آهي، جيئن قرآن پاڪ جا حرف. فقير کي گهرجي ته هڪڙي چادر سان ئي پنهنجي اوگهڙ ۽ عيب ڍڪي ۽ بيءَ جي طلب نه ڪري.

روايت آهي ته هڪ ڏينهن حضرت جن جي گودڙي ڏوڀڻ لاءِ ويل هئي، تيستائين پاڻ پٺن اگهڙا وٺا هئا. ايتري ۾ سندن فرزند ميان حسين اچي نڪتو جنهن پنهنجي سفيد چادر لاهي سندن ڪلهن تي وڌي. تڏهن پاڻ اها چادر لاهي زمين تي رکيائون ۽ چوڻ لڳا ته ”سفيد چادر انهن کي اوڍڻ گهرجي جن جي دل روشن ۽ اچي هجي. ان ڪري اسان کي اها پائڻ نه گهرجي. ان کان پوءِ هي بيت پڙهيائون:

[18]

ڪاٺياريون ڪيئن ڪن، عمر اڃا ڪپڙا،
جيني جا ٿرڻا ۾، وڙ ٿا وين سمن.

[اي عمر، اهي ڪاٺياريون ڪيئن اڃا ڪپڙا پهرينديون، جن جا مڙس ٿر ۾ طعنا ۽ مهڻا ٿا سمن.]

”قوت الفقير ما وجد لباسه ماستر وسكنه حيث دركه“ يعني فقير جو قوت اهو آهي جيڪو کيس ملي، سندس لباس اهو آهي جيڪو اوگهڙ ڍڪي ۽ سندس رهڻ جي جاءِ اها آهي، جتي کيس رات پئجي وڃي. اڳ ۾ اهڙا درويش به ٿي گذريا آهن جيڪي پنهنجي ٽڳڙين لڳل ڪپڙن کي دلق سمجهي ڇڏا ڪيندا هئا. (45)

نقل آهي ته هڪ ڏينهن هڪ فقير سندن خدمت ۾ آيو. پاڻ ان کان اچڻ جو ڪارڻ معلوم ڪرڻ لڳا. ان تي اهو فقير چوڻ لڳو ته هي پاتل چولو ڦاٽي پيو اٿم ان کي ڪنهن فقير کان ٽوڀي ڏيارڻ لاءِ آيو آهيان. اهو ٻڌي کين منيان لڳي ۽ ان کي چيائون ته فقيريءَ جي پهرين منزل پنهنجو خرقو سبڻ آهي. ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ ڏينهن پاڻ سيد جلال شيرازي رحمه الله عليه جيڪو وقت جو فاني في الله ۽ ڌڻي پاڪ جو برگزيده بندو هو، ان وٽ تشریف فرما ٿيا. کين گهڻو ڪري هڪ ڊگهو جبو ۽ ڀڳ پاتل هوندي هئي ۽ ان ڏينهن به پاڻ انهيءَ لباس ۾ هئا، جنهن تي ان بزرگ کين چيو ته انهيءَ جبي کي ترڪ

ڪو نه ٿا ڪريو، ڇا اهو عزت ۽ تڪرير جي نشاني آهي! ان تي کيس جواب ڏنائون ته خداوند تعاليٰ فرمايو آهي: ”يا بني آدم! قد اَنزَلنا عَلَيْكُم لباسًا يُمَوِّرِي سَواتِڪُم وريشًا ولباس التقوي ذالڪ خير“ (سورة 7: 26) ”يعني اي آدم جي اولاد! بيشڪ اسان توهان لاءِ پوشاڪ کي نازل ڪيو آهي ته جيئن توهان ان سان پنهنجي اوگهڙ ڍڪيو ۽ پاڪائي واري پوشاڪ وڌيڪ بهتر آهي، تقوي جو لباس حلال وارو آهي ۽ ان سان اوگهڙ ڍڪجي ٿي.“

چيائون ته طالب کي ڇڙو رهڻ کپي ۽ شادي نه ڪري، چوندا هئا ته جڏهن خبر پوندي اٿر ته فلاڻي خدا جي طالب شادي ڪئي آهي تڏهن مٿي ۾ سور پئجي ويندو اٿر. اهڙيءَ طرح جڏهن سندس مجلس ۾ ڪو شخص ايندو هو ته پاڻ کانئس پڇندا هئا ته اڪيلو آهين يا شادي شده؟ ڇڙو هجڻ جو ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيندا هئا. (46) پر جيڪڏهن اهو شخص چوندو هو ته عيال وارو آهيان ته کين تڪليف پهچندي هئي ۽ ناگواريءَ جو اظهار ڪندا هئا.

هر روز لکين انسان خدا جي طلب ڪن ٿا، پر انهن مان ڪو هڪڙو قبوليت جي درجي تي پهچي ٿو. ٻيا سڀئي ان ڪارڻ محروم رهجي وڃن ٿا، جو اهل عيال جي شغل ۽ دنيا جي محبت مٿ غالب آهي.

نقل آهي ته هڪ ڏينهن حضرت جن جي مجلس ۾ ويٺا هئاسون ته هڪ مريد اچي کين نڪاح ۾ شريڪ ٿيڻ جي التجا ڪئي. ان تي کيس چيائون ته اسان کي توهان مان اها اميد نه هئي ته تون پاڻ کي ڪوهر ۾ اڇلائيندين ۽ اسين اچي تنهنجو پٽ کائينداسون. اهو فقير ڪوشش ڪندو رهيو ته پاڻ راضي ٿي هلن، پر پاڻ نه ويا. جالانڪ چون ٿا ته جڏهن به ڪو کين هلڻ لاءِ چوندو هو ته پاڻ هليا ويندا هئا. پر هن فقير جي نڪاح تي ڪو نه ويا.

چون ٿا ته هڪڙو مجذوب درويش هو جو چئي رهيو هو ته اي خداوندا، جيڪي مون کان اڳ ٿي گذريا انهن کي توڙي هينئر وارن کي نه بخش. ڪنهن ماڻهوءَ پڇيس ته هي ڇا چئي رهيو آهين؟ ورندي ڏٺائين ته اڳيان ان ڪري جو مون کي گهر ٻار نه ڪرڻ جي نصيحت نه ڪيائون ۽ هينئر وارا ان ڪري جو مون کان اهو نه ٿا پڇن ته نڪاح ڪريون يا نه.

ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ ڏينهن حضرت جن جو هڪڙو مريد وقت جي عالم مولانا محمد صدر وٽ ويو، جيئن هو گهر کان ٻاهر نڪتو ڇا ڏسي ته

سندس منهن ڪارو لڳو پيو هجي ۽ انهيءَ حالت ۾ هو وڃ بازار ۾ اچي بيٺو. تڏهن ماڻهن ان کان سوال پڇيو ته منهن کي ڪارو ڇو ڪيو اٿو. (47) جواب ڏنائين ته جيڪو شخص اهل دنيا جي آستاني تي پهتو ۽ اتي ئي پلٽي هڻي ويٺو، ان جو مثال اجهو ان ريت آهي.

ڪافي وقت گذرڻ کانپوءِ انهيءَ مريد نڪاح ڪيو. تڏهن پاڻ پنهنجي ڳوٺ ۾ ترسيل هئا. جڏهن پاڻ اها خبر ٻڌائون ته مون کي چيائون انهيءَ فقير کي وڃي ٻڌاءِ ته جڏهن پهريون دفعو منهن ڪارو ڪيو هئي، تڏهن اهل دنيا وانگر پاڻيءَ سان ڌوئڻ بعد صاف ٿي پئي سگهيو. پر هاڻي ته دل کي به ڪارو ڪيو اٿئي، جيڪا ڪنهن به شيءِ سان پاڪ نه ٿي سگهندي.

چيائون ته فقير جڏهن پنهنجي زال سان همبستري ڪري ٿو تڏهن ڇٽڪ اهڙي سوراخ ۾ پيشاب ڪري ٿو، جنهن منجهان پوءِ ڪيترا ماکوڙا ۽ ماکوڙيون ٻاهر نڪرن ٿا.

نقل آهي ته هڪ ڏينهن ڪنهن اچي کين ٻڌايو ته فلاڻي مريد نڪاح ڪيو آهي. جيئن اها خبر ٻڌائون ته ڏاڍو غمگين ٿيا ۽ چيائون ته هو اڃ اسان لاءِ مري ويو ۽ هن دنيا مان ڪڍ ڪري ويو.

چون ٿا ته هڪ پٽ پيءُ کي چيو ته مون کي به زالون پرڻاءِ. جڏهن پهرين نڪاح کي ڳپل عرصو گذري ويو ته پيءُ پٽ کي چيو ته هاڻي ٻي شاديءَ جي تياري ڪجي. تڏهن پٽ ورائيو ته اها هڪ ئي ٻنهي کان زور آهي.

هڪڙي مريد کان نقل آهي ته هڪ ڏينهن اسان حضرت جن جي ڳولا ۾ هڪ مريد جي شاديءَ جي دعوت ۾ ويا هئاسون. واپسيءَ ۾ ٺٽي جي ڪن ڳوٺن کان ٿيندا آياسون، تان جو سندن ڳوٺ اچي پهتاسون جتي پاڻ هئا. (48) قديمبوسيءَ جي سعادت حاصل ڪري اڃا مس ويناسون ته چوڻ لڳا، ان شخص کي ڪوھ ۾ ڦٽو ڪري آيا آهيو. عرض ڪيم ته سائينجن بلڪل صحيح ٿا فرمائين. اها رات اسان اتي رهياسون. تان جو ٻئي ڏينهن صبح جو وري سندن سڄ جيان ڇمڪندڙ چهري کان منور ٿياسون. وري ويناڻي هئاسون ته پاڻ ساڳي ڳالهه ڪيائون ته ان فقير کي ڪاهي ۾ اڇلائي آيا آهيو، شايد سندس پٽ اچي کيس ان مان ڪڍي!

هڪ شخص وعظ ۾ حورن ۽ غلمانن جو ذڪر پئي ڪيو ۽ چيائين

پئي ته مسلمانن کي بهشت ۾ خدمت لاءِ پڻ حورون ۽ غلمان ملندا. اتي ڪو فقير ويٺو هو تنهن چئي ڏنو ته هي ڪهڙا ملان آهن، جو هتي به جماع جي خواهش ڪن ٿا ته اڳتي به کين اهو ئي اٿو آهي.

هڪ مريد کان نقل آهي ته آءٌ حضرت جن جي صحبت ۾ هوس ۽ سندن خدمت چاڪريءَ جي سوچ ۾ غلطان هوس جو پاڻ مون ڏي ناهاري چوڻ لڳا ته هن ويچاري تي الائي ڪهڙو بار کڻي وڌو اٿن. اهو چئي مثال ڏنائون ته چڙن جو عيالدارن کي ڏسي شادي ڪرڻ ائين آهي جيئن ڪا مڇي چار ۾ ڦاسي لڇي ۽ ٽپڪا ڏئي، پر ٻيون مڇيون سمجهن ته ڪا چيز ملي اٿس. (49) پوءِ انهيءَ اميد تي اهي به ان طرف رخ رکڻ ۽ پاڻ کي ڦاسائي مارائي وجهن.

ڳالهه ٿا ڪن ته هڪڙي مريد ارادو ڪيو ته نڪاح ڪريان. حضرت جن کي جڏهن اها خبر پئي ته چيائون ته ڇڏي ڏيوس پلي نڪاح ڪري ته خبر پويس. پوءِ هي مثال ٻڌايائون. چون ٿا ته ڪنهن بادشاهه کي هڪڙو پٽ هو، هڪ ڏينهن ان پٽ پيءُ کي چيو ته مون کي ست زالون پڙڻ، پر ان ڪم ۾ جلدي ڪريو. پئس چيس ڪجهه صبر ڪر. پهرين زال سان سڄي رات شب باشي ڪرڻ کانپوءِ صبح جو جڏهن ٻاهر آيو ته ٿڪ ۾ چور چور اچي هڪ هنڌ ويٺو. اوجھو هڪ مک اچي سندس ڏاڙهيءَ کي چنبڙي پئي. پر عجب اهو جو ان کي هڪلي ته وڃي ئي ڪانه. آخر ايترو تنگ ٿيو جو ان مک کي مخاطب ٿي چوڻ لڳو ته خدا جي واسطي مون کي ڇڏ، نه ته آءٌ بابا کي چوان ٿو ته اهو تنهنجو نڪاح ڪرائي ته تنهنجي اها عادت ختم ٿئي!

هميشه ٻڌو اٿئون ته جيڪي خدا جا طالب ٿيا، تن الله ڪارڻ پنهنجا گهر ٻار ڇڏي ڏنا، تڏهن ئي اهي ڪماليت کي پهتا ۽ يڪتا ولي ثابت ٿيا. انهن پنهنجي ماءُ پيءُ هجڻ وارا حق ئي ختم ڪري ڇڏيا ۽ اسان ڪڏهن نه ٻڌو ته اهي انهيءَ واٽ کان وري واپس ٿيا.

هڪڙي مخلص کان نقل آهي ته هڪ ڏينهن آءٌ ۽ ٻيا مريد خادم گڏجي حضرت جي خدمت ۾ وياسين. جڏهن اتي پهتاسون ته ٻيا خادم جلد ئي پنهنجن ڪمن ڪارن سانگي ٽڙي پڪڙي ويا. ليڪن آءٌ ۽ هڪڙو ٻيو مريد ان حجر طرف آياسون جتي پاڻ آرامي هئا. (50) سندن منهن تي ڪپڙو پيل هو ۽ پاسي ۾ ليٽيل هئا. پورا ئي ڏينهن اتي ويٺا رهياسون، پر ان دوران پاڻ ڪجهه

به نه ڪڍيا. بلڪ محبت جي موجن ۾ مستغرق ۽ شهادت جي دريا ۾ ايترو ته
 ٻڌل رهيا جو اسان ڏانهن متوجھ ڪو نه ٿيا ۽ نه پڇيائون ته ڇو آيا آهيو؟ آخر
 لاچار ٿي اندر گهڙي ويس ۽ سوجير ته پيرين پئي موڪلايان. اوجھو منهن تان
 پلاند لٿائون ۽ منهنجو هٿ هٿ ۾ وٺي منهنجي ڇڙائي جي تعريف ڪرڻ لڳا.
 ان کانپوءِ چيائون ته مون ٻڌو آهي ته هو فقير جيڪو توسان گڏجي آيو هو، ٻي شادي
 ڪرڻ وارو آهي. طالب کي پرڻجڻ نه گهرجي. انهيءَ وقت هي بيت پڙهيائون:

[19]

مَتَارَڪا گَیرو گَرت نہ پَتن گوڏ،

آيا اڱن هوڏ، سر ڏٺو سر و پيٽن.

[”هٿ وارا جوان پنهنجي گوڏ ۾ چيلهه سان پٽا ٻڌي ڪونه هلن، پر اڱن
 تي پهچڻ کان پوءِ مست ٿي سر جو سودو ڪري شراب پيئن.“ فارسي بيت:]
 اي جواني تـ سا تواني زن مڪـن،
 چنبري پر خاک را بر سر مڪـن.

[”اي، جوان جيستائين ٿي سگهي زال نه پرڻج. پنهنجي مٿي تي
 خاک ڀريل ٽوڪري نه ڪن.“]

اهو پڻ فرمايائون ته ”هن اراد صاحبه فالله يڪفيه“ يعني جيڪو
 دوستي رکڻ گهري ته پوءِ الله ان لاءِ ڪافي آهي.“ وڌيڪ اهو به چيائون ته فقير
 کي قرآن پاڪ جي هن آيت تي هن دنيا ۾ ئي عمل ڪرڻ گهرجي. ”يوم يفر
 المرء من اخيه و امه و ابيه و صاحبه و بنيه لكل امرئ منهم
 يومئذ شان يغنيه“ (سورة عبس: 34-37) يعني جنهن ڏينهن سيڪو پڄي
 پاسي ٿيندو، ڀاءُ کان، ماءُ کان، پيءُ کان، زال کان ۽ پٽ کان.“ انهيءَ ڏينهن هر
 شخص پنهنجي حال کان بي خبر هوندو.

فقير کي انهيءَ آيت تي غور و فڪر ڪرڻ گهرجي ته ائين واقعي آهي
 يا نه. حضرت جن اها نصيحت ڪندي پاڻ زار زار روئي رهيا هئا ۽ آخر ۾
 چيائون ته جيڪڏهن پاڻيو ته نڪاح ڪرڻ سان خدا جي ذڪر ۾ خلل نه پوندو
 پوءِ ڀلي نڪاح ڪريو (51) پر جيڪڏهن سمجهو ٿا ته نڪاح ڪرڻ سان خدا جي
 ياد کان محروم ٿي ويندا ته پوءِ نڪاح نه ڪريو. ان نصيحت کان پوءِ اسان کي
 اجازت ڏنائون ۽ اسين نٿي اچي پهتاسون.

ڳچ مدت کان پوءِ جڏهن پاڻ نٿي آيا ته مان پيغمبر عليه الصلوة والسلام جي هيءَ حديث ڪاغذ جي ٽڪري تي لکي وٽن کڻي ويس - "ما تَرَكَتَ بَعْدِي فَنَنْتَهُ اضْرَعْ عَلَيِ الرَّجُلِ مِنَ النِّسَاءِ" يعني اسان کان پوءِ مردن لاءِ ڇڏيل وڌيڪ نقصان ڏيندڙ فتنو عورتن منجهه آهي. پاڻ اها حديث ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيا، بلڪ ان کي بار بار ورجائڻ لڳا، ايتري قدر جو معلوم پئي ٿيو ته ڇڻ وجد ۾ اچي ويا آهن.

فقيرن تي جڏهن نفس غالب پوي ٿو ته نڪاح ڪن ٿا پوءِ چون ٿا ته سنت ٿا ادا ڪريون. هڪ دفعي چيائون ته جيڪڏهن ڪنهن فقير تي نفس جو ايڏو غلبو ٿي پوي جو هو ڪنهن عورت سان زنا ڪري وجهي ته بيشڪ انهيءَ عظيم گناهه ڪيو، پر اميد آهي ته هو جلدي تائب ٿيندو ۽ خدا تعاليٰ انهيءَ توبه سبب کيس بخشي ڇڏيندو. پر جيڪڏهن نڪاح ڪيائين ته ڇڻ پاڻ کي هلاڪت ۾ وڌائين ۽ پاڻ کي خدا کان محروم ڪيائين. ائين چئي پاڻ فرمايائون ته جڏهن منهنجي شادي ڪرائي وئي، ته مون کي ڪا خبر نه هئي ته ايندڙ رات ڇا ٿيڻو هو؟

ان ڪاپوءِ هيءَ حڪايت ٻڌايائون ته هڪ ڏينهن مٽيارين جي شهر ۾ آءٌ سماع ۾ مشغول هوس جو اوچتو منهنجو وڏو ڀاءُ ميان سيد جلال اتي اچي نڪتو ۽ مون کي ٻانهن کان پڪڙي گهر وٺي آيو (52) جتي اڳيئي قاضي ۽ ٻيا سادات ويٺا هئا، مون کي انهن جي اڳيان کڻي ويهاريائون. آئون حيران پريشان هيس ۽ ڪا خبر نه ٿي پير هي سڀ ڪجهه ڇا هو. تان جو قاضي پڇڻ شروع ڪيو ته "هنن ڇئن شرعي شرطن موجب تو فلاڻيءَ ڌيءَ فلاڻي جي کي قبول ڪيو؟" اهو ٻڌي چٽڪ منهنجو هوش خطا ٿي ويو ۽ آءٌ بلڪل چپ ٿي ويس. آخر شرم وچان ۽ ايترا سادات جيڪي اچي گڏ ٿيا هئا انهن سڀني جو لحاظ ڪندي، لاچار ڪئي هاڻو ڪار ڪيم، پر هاڻي جو آءٌ پنهنجي فقيرن کي منع ڪندو ٿو رهان ان جو سبب فقط اهو آهي ته مون کي جيڪو نقصان نڪاح مان پهتو آهي، مبادا اهو ٻين کي به پهچي.

ڪي ماڻهو چون ٿا ته نڪاح ڪرڻ سنت آهي ۽ ان ۾ پيغمبر عليه الصلوة والسلام جي پيروي آهي. پر عجب جهڙي ڳالهه آهي ۽ سڀني کي خبر آهي ته پاڻ سڳورا رات جو عبادت ۾ ايترو ته بيهندا هئا جو سندن پير مبارڪ

به سڄي پوندا هئا. پوءِ اهڙي عبادت تي ته عمل پيرا ڪو نه ٿا ٿين، باقي ڳالهين گهڻيون ٿا ڪن.

نقل آهي ته مولانا بهاءُ الدين گودڙيو شادي کان اڳ ڪڏهن به پنهنجن هٿن سان پئسا نه وٺندو هو ۽ نڪو ڏيندو هو. شاديءَ کانپوءِ جڏهن ڪنهن ماڻهو کيس پئسا ڏنا ته اهي وٺي ڏندن سان جهلي پنهنجي پگ ۾ رکيائين. ميان ابراهيم مخدوم نوح عليه الرحمة جو پٽ جيڪو ان وقت موجود هو، ٻڌائي ٿو ته مون اهو سڄو لقاءُ وٺي ڏنو. (53) مون کي اها ڳالهه ڏاڍي گران گذري ۽ دل ۾ عجيب بيقراري ۽ بي آرامي محسوس ڪيم. آخر اتان اتي حضرت جن جي خدمت ۾ آيس ۽ ان فقير جي سڄي حقيقت حال کين عرض رکيم. ٻڌي چوڻ لڳا ته دنيا واقعي هڪ مڪار ۽ غدار ڪراڙي عورت جيان آهي، جيڪا ٻين کي هميشه فريب ڏئي پاڻ ڏي مائل ڪري ٿي، خاص طرح اهڙن فقيرن کي جيڪي زهد تقويٰ جي لباس ۾ آهن ۽ پاڪائي جي پگ مٿي تي پهرين ٿا. اهي گستاخ ٻڌي اندر کي ڏاڍو سڪون اچي ويو ۽ پوءِ آءٌ موڪلائي هليو آيس.

ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ دفعي حضرت جن ڪنهن مريد جي نڪاح ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ ويا ٿي ۽ واٽ تي هي به بيت پئي پڙهيائون:

[20]

جا تو گهيڙي گهٽ، مانگرياري مچڙا،

ان ڪنڍيءَ ڪڍي ڪيترا، نيئي پڇاڙيا پٽ.

[اي مچڙا هي مانگرياري ڪنڍي جيڪا تو پنهنجي نڙگهت ۾ گهيڙي آهي، تنهن ڪيترن ئي کي ڪڍي پٽ تي هنيو آهي.]

[21]

ڏورا پسي ڏور، جو وٺين وهرو نڪري،

مانگرياري مچڙا، هڏ نه وٺين هور.

[جيڪڏهن پري کان ئي ڏور يعني چار ڪي ڏسي تيزيءَ سان نڪري وڃين ها، ته پوءِ اي مچڙا، ڪڏهن به ان مانگرياريءَ ڪنڍيءَ جي خوف ۾ نه هجين ها!]

جڏهن جوان مرد ۽ عورت اڪيلائي ۾ گفتگو ڪن ٿا، ته ان وقت

شیطان شهوت جي سڙمي جي سرائي پري انهن جي اکين ۾ وجهي ٿو ۽ پوءِ هو پاڻ ۾ گڏجن ٿا. اهڙيءَ طرح شیطان ٻنهي کي فريب ڏيئي وڏي مصيبت ۾ وجهي ٿو. (54)

چيائون ته ”العلم نقطة و كثرة الجاهلین“ يعني علم ٿورو آهي پر جاهلن ان کي وڌائي ڇڏيو آهي“. علم وارا ۽ دانشمند جڏهن توڙ تي پهچن ٿا تڏهن الله کي ياد ڪن ٿا، هوڏانهن فقير شروع کان ئي انهيءَ نالي کي وٺيو ويٺا آهن. مطلب ته عالمن جي انتها فقيرن جي ابتدا برابر آهي. جيئن قول آهي ته ”شمة من المعرفة خير من كثرة العلم“ يعني معرفت جو ذرو به ظاهر علم جي گهڻائي کان بهتر آهي.“ اهڙيءَ طرح قرآن جا حافظ ته گهڻا آهن، پر حدن جا حافظ يعني حدود الله جي نگهباني ڪرڻ وارا گهٽ آهن. علم جا طالب به جهجها آهن. پر علیم يعني ذات خداونديءَ جا طالب اڻ لپ آهن.

[22]

ڪنز، قدوري، ڪافيا، جي پڙهي پروڙين سڀ،

ته ڪر منڊي ماکوڙي ڪوه ۾، پيئي ڪڇي اپ.

[توڙي جو تون ڪنز، قدوري ۽ ڪافيا جهڙا سڀ ڪتاب پڙهي ۽ سمجهين وڃين - پر پوءِ به تنهنجو مثال ائين آهي، جيئن ڪا منڊي ماکوڙي ڪوه ۾ اندر پئي آسمان کي ماڻڻ جي دعويٰ ڪري.]

فرمايائون: ”العلم بلاعمل كالشجر بلاثمر“ يعني علم عمل کان سواءِ ائين آهي جيئن وڻ ميوو کان سواءِ. چيائون ته عالمن ۽ فقيرن ۾ اهو فرق آهي ته پهريان خلق جي وچ ۾ پردو ڪندڙ آهن ۽ فقير انهيءَ پردي کان الڳ آهن. فرمايائون ته فقير کي گهرجي ته سڀاري جو چوٽون حصو يعني فقط ايمي پڙهي. ڇو ته اهو فرض آهي، باقي سڄي عمر ويٺو خدا کي ياد ڪري. دنيا واسطي علم حاصل ڪرڻ کان بهتر آهي ته ماڻهو ڪورڪو ڌنڌو ويهي ڪري. چيائين ته علم بهشت تائين پهچائي ٿو، پر ذکر خدا تائين رسائي ٿو. ان کان پوءِ قاضي قادن رحمة الله عليه جيڪو پنهنجي وقت جي وڏن عارفن مان هو، ان جا هي بيت پڙهيائون:

[23]

ڪنز قدوري، ڪافيا، ڪي ڪو نه پڙهڻوم،

سو پاڙهه ’ني ڪو ٻڻو، جتان پرين لٽوم.

[ڪنز، قدوري ۽ كافيه (ڪتابن) مان مون ڪجهه به ڪونه پڙهيو. اهو پڙهڻ (پاڙه) ئي ڪو ٻيو جنهن مان پنهنجي پرينءَ کي ڳولي لڌم. (55)]

ٻيو [24]

لوڪان نحو صرف، مون مطالع سڀرين،

سوئي پڙهڻو سو پڙهان، سوئي سو حرف.

[ماڻهو ته صرف ۽ نحو (ڪتابن) کي پڙهڻ ۾ لڳا پيا آهن، پر آءٌ محبوب جي مطالعي ۾ مشغول آهيان. مان ته ورائي ورائي اهو ساڳيو (محبوب) حرف پيو پڙهان.]

چون ٿا ته جيڪڏهن ڪو طالب علم هڪ دفعو پنهنجي ارادي سان حضرت جن جي مجلس ۾ شريڪ ٿيندو هو ته وڌيڪ پڙهڻ کان هٿ ڪڍي ڇڏيندو هو. نقل آهي ته هڪ مريد هڪ طرف قرآن جو سبق وٺندو هو ته ٻئي طرف وري سندن مجلس ۾ ايندو هو. هڪ ڏينهن ميان عيسيٰ رحمۃ الله عليه جيڪو پاڻ حضرت جن جي عقيدتمندن مان هو، آخر ان مريد کي چئي ڏنو ته جيڪڏهن تون حضرت جي صحبت مان ڪجهه پرائين ها، ته جيڪر پوءِ اهو پڙهڻ بند ڪرين ها. چيائون ته علم سواءِ عمل جي ائين آهي جيئن ڪو ماڻهو اُڃايل هجي، پر رڳو پاڻي پاڻي ويٺو پڪاري، پر جيستائين پاڻي نه پيئندو، ايستائين سندس اُڃ ڪونه لهندي.

نقل آهي ته هڪ عالم سڳورو جيڪو مشڪوٰۃ شريف ۽ پيا ڪيترا ڪتاب پڙهيل هو ۽ وڏا بحث ڪندو هو ۽ ٻين کي انهن جي تشريح ڪري ٻڌائيندو هو. هڪ ڏهاڙي حضرت جن جي محفل ۾ شريڪ ٿيو. چون ٿا ته حضرت جن جي منهن مبارڪ ڏسڻ کان پوءِ مٿس ايڏو اثر ٿيو، جو اهي سڀ ڪتاب ڪڍي اچي حضرت جن جي آڏو رکيائين. پاڻ اهي سڀ ڪتاب وڪڻي فقيرن جي لنگر ۾ خرچ ڪري ڇڏيائون. چون ٿا ته انهيءَ کانپوءِ وري ان شخص ڪڏهن ڪتابن جو منهن نه ڏٺو، البت هو پوءِ حضرت جن جي خاص ويجهن ماڻهن ۾ شمار ٿيڻ لڳو. (56)

فرمايائون ته علم هڪ ڏيئي وانگر آهي ۽ عمل ان جي وٽ ۽ تيل جيان آهي. ڪو به ڏٺو تيل ۽ وٽ کانسواءِ ڪا روشني نٿو ڏئي سگهي يعني ڪنهن ڪم جو ناهي.

هڪڙي مخلص کان نقل آهي ته هڪ ڀيري ميان محمد جيڪو وقت جي عالمن ۽ دانشمندن مان هو، ان جو ناني حضرت جن جي خدمت ۾ اچڻ لڳو. جلد ئي مٿس ايڏو فقيري رنگ غالب پئجي ويو، جو پڙهڻ پڙهائڻ کي بلڪل ترڪ ڪري ڇڏيائين. ايتري قدر جو هڪ ڏينهن ميان محمد حضرت جن کي چورائي موڪليو ته ”تو فلاڻي کي پڙهڻ کان منع ڪئي آهي ڇا؟ بلڪ کيس هدايت ڪريو، ته جيڪي پڙهيو اٿس تنهن کي ضايع نه ڪري.“ انهيءَ وقت اهو شخص حضرت جن وٽ بيٺو هو. پاڻ کيس مخاطب ٿي چوڻ لڳا ته ڪهڙي سبب کان پڙهڻ ترڪ ڪيو اٿئي! جواب ڏنائين ته جيڪڏهن علم تو پڙهان ته فقيرن جي صحبت کان محروم ٿو ٿيان. پر جيڪڏهن فقيرن سان ٿو ويهان ته علم ميسر نه ٿو ٿئي.“ حضرت جن اهو ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيا ۽ از راه عنایت فرمايائون ته جيڪي عالمن کان علم ذريعي حاصل ٿئي ٿو، سو توهان کي بنا پڙهڻ جي حاصل ٿيندو. کيس چيائون ته آءٌ فقط قرآن پاڪ جا ٻه سڀاره پڙهيو آهيان ۽ وڌيڪ پڙهڻ جي مون ڪڏهن ڪوشش نه ڪئي آهي.

ڳالهه ٿا ڪن ته ڪيترا ڀيرا وقت جا مشهور عالمر ۽ دانشمندر جهڙوڪ: مولانا صدر، مخدوم حامد ڏاڏوٿاڻي ۽ مولانا داؤد مفتي سندن مجلس ۾ ايندا هئا. پر جڏهن پاڻ معنيٰ جا موتي ۽ دقيق نڪتا بيان ڪندا هئا، ته اهي سڀ سمجهڻ کان عاجز ٿي پوندا هئا ۽ حيرت جو اظهار ڪندا هئا. (57)

(چيائون ته) هڪ دفعي خيال آيو ته ڪتاب ”كشف الاسرار“ جو مطالعو ڪجي. صابو سومرو رحمة الله عليه جيڪو وقت جي عارفن مان هو تنهن منع ڪئي ته اهو خيال لاهي ڇڏيو، بلڪ خدا کي ياد ڪريو ۽ ان جي نالي جو ورد ڪريو. مون لاءِ اها نصيحت ڏاڍي فائديمند ثابت ٿي. ان کانپوءِ قاضي قادن جو هي بيت پڙهيائون:

[25]

سيئي سيل تيام، پڙهيام جي پاڻ لئ،
اگر اڳيان اڀري، واڳو ٿي وريام.

[اهي ئي منهنجي لاءِ زنجير بنجي پيا جيڪي آءٌ پڙهندو هوس. اهي ساڳيا حرف واڳون ۽ وانگر اڀري مون کي ورائي ويا.]

فرمايائون ته شريعت خدا جي واٽ جو دروازو آهي. پوءِ جيڪو ان دروازي مان داخل نه ٿيندو ته اهو گمراه ٿيندو. اهڙيءَ طرح جيڪو بادشاهه جي درٻار ۾ حاضر ٿيڻ گهرجي، ته اهو مقرر دروازي کان داخل ٿئي ته پوءِ کيس اچڻ به ڏيندا ۽ انهيءَ شخص کي ڪو به بي ادب نه چونڊو. پوءِ جيڪڏهن ديوار ٽپي داخل ٿيندو ته اهو بي ادب چئبو ۽ سزا جي لائق پڻ.

فرمايائون ته ڪي شخص هن دنيا ۾ قرآن پاڪ جي هڪ لفظ جون لک معنائون ڪن ٿا، پر جڏهن قيامت جي ڏينهن خدا جي آڏو حاضر ٿيندا ۽ پنهنجي پروردگار کان معنيٰ پڌندا ته کين يقين ايندو ته پاڻ ڪجهه نه ٿي ڄاڻائون. (58) بلڪ کين احساس ٿيندو ته ماليخوليا جهڙي مرض ۾ مبتلا هئاسون ۽ اجايون ڳالهيون ٿي ڪيون سون.

هڪ مريد کان نقل آهي ته هڪڙي رسمي طالبعلم اهو گفتو ڪريو ته جيڪي ماڻهو حضرت جن جي خدمت ۾ اچن ٿا، اهي علم کان محروم ٿي پون ٿا ۽ شريعت تي عمل ڪرڻ به ڇڏي ڏين ٿا، مون اها ڳالهه حضرت جن کي اچي ٻڌائي. هڪ ڏينهن حضرت جن ان طالبعلم جا مهمان ٿيا. ان ڏاڍي تعظيم و تڪريم ڪئي ۽ وٽس جيڪي هو سو آڻي حاضر ڪيائين. هڪ ٻيو مريد جنهن مون کان اها ڳالهه ٻڌي هئي ۽ اهو پڻ اتي موجود هو، تنهن اهو ساڳيو ذڪر ڇڏيو. پاڻ اهو ٻڌي ڪاوڙ ۾ اچي ويا ۽ ان کي مخاطب ٿي چوڻ لڳا ته اسان شريعت جي خلاف ڪهڙي ڳالهه ڪئي آهي. اسان وٽ ته جيڪي فقير اچن ٿا، ان کي اها نصيحت ڪريون ٿا ته ٿورو کائو، گهٽ سمهو، خلق سان گهٽ ملو، خدا کي گهڻو ياد ڪريو. ڇا اهو سڀ ڪجهه شريعت جي خلاف آهي؟ تڏهن اهو طالبعلم ڏاڍو شرمندو ٿيو ۽ اهڙي هيبت اچي مٿس طاري ٿي جو هڪ حرف به نه ڪڍيو. بلڪ ڳچيءَ ۾ ڳارو وجهي حضرت پير جي پيرن تي ڪري پيو ۽ زمين تي هيٺ ويهي ڏاڍيون ليلڙائون ڪرڻ لڳو. چوڻ لڳو ته مون اهي لفظ ڪڏهن به نه ڪڍيا آهن ۽ اها مون تي تهمت آهي. پر جيڪڏهن پيل ۾ چيا اٿم ته توبه تو ڪريان ۽ ٻيهر ڪڏهن به نه چوندس. ان کانپوءِ حضرت جن اتان روانا ٿي هڪ ٻي ڳوٺ ۾ آيا. اهو شخص ڪافي وقت ساڻن گڏ رهيو ۽ هر وقت زاري ۽ پشيمانيءَ جو اظهار ڪندو رهيو. (59)

فرمايائون ته اصل ڳالهه عمل جي آهي. عمل کانسواءِ هر شيءِ بيڪار

آهي. مثلاً: ڪو شخص ڏاڙهي ڪوڙائي، شراب پيئي، پر پاڻ کي پڙهيل ۽ داناءُ سمجهي ته ”قصوص“ ۽ ”لمعات“ جهڙا ڪتاب سندس نظر مان گذريا آهن، ته انهن سڀني ڳالهين مان ڪهڙو فائدو! مطلب ته عمل کانسواءِ علم بيڪار آهي.

چيائون ته جيڪو ماڻهو دنيا واسطي علم پرائي ٿو، اهو ڪافر آهي جيڪو آخرت واسطي حاصل ڪري ٿو، اهو وري منافق آهي، البت جيڪو الله واسطي حاصل ڪري، اهو مؤمن آهي. طالب کي گهرجي ته پير جي حاضريءَ ۾ رهي يا بزرگن جي ڪتابن مان مستفيد ٿئي.

فقير کي گهرجي ته ٿورو کائي، بک لڳيس ته رڳو پنج گرهه کائي. ڇو ته کائڻ حياتيءَ واسطي آهي ۽ نه نفس جي لذت لاءِ. پر جيڪڏهن فقير بک جي ڪري پيٽ ڍو ڪري ڪاڌو، تنهن ڄڻ حرام ڪاڌو. عام ماڻهن جو روزو اهو آهي ته اسر ويل نيت ڪن ۽ سانجهيءَ ٿاڻي افطار، پر خواص جو روزو اهو آهي ته جڏهن مٿس اڃ ۽ پياس اچي غلبو ڪري، ته ان وقت چند قطرا پاڻيءَ جا پيڻ ته جيئن پياس برقرار رهي. ساڳيءَ طرح جڏهن بک اچي کين بيحال ڪري ته چند گرهه کائين، پر ڍو نه ڪن ۽ بک کي بلڪل ختم نه ڪن. فقير کي گهرجي ته پيٽ بکيو، انگ اڳهاڙو ۽ جگر اُجيو رکي. فقير جو مرتبو تڏهن وڌندو جڏهن خلق سان گڏ هوندي جدائي اختيار ڪندو ۽ کائڻ پيئڻ ۾ گهٽتائي قبول ڪندو. (60)

فقير کي گيهه به نه کائڻ گهرجي، ڇو ته سٺي اندر کي ڪارو ڪري ٿو. فقير کي اڪيلائي پسند هجڻ گهرجي. طعام جي خيال کي به دل کان پري رکي. ڇو ته شيطان هميشه انهيءَ فڪر ۾ رڌل رهي ٿو. البت خلق کي خبر ڪري ته جيئن کيس اهي ڪاڌو رسائين. ڪافرن جو طعام هرگز نه کائڻ گهرجي، ته ڇو ته ان سان دل ڪاري ٿئي ٿي، انهن جي ڪاڌي کان ايتري قدر پاسو ڪريو جيتري قدر هو پاڻ ڪن ٿا. جڏهن کان اها خبر پئي اتر ته ڪافرن جي ڪاڌي کائڻ سان اندر ڪارو ٿئي ٿو، ته اهڙو طعام ڪڏهن به فقيرن کي نه کارائيندا آهن، بلڪ آءُ پاڻ اهو کائي ڇڏيندو آهيان ته جيئن منهنجو نقصان پلي ٿئي. پر انهن جو فائدو نه وڃي. چيائون ته گهڻا ماڻهو اهڙا آهن جيڪي فقيرن کي صرف ان ڪري ڪاڌو کارائيندا آهن ته جيئن سندن نالو مشهور ٿئي ۽

ماڻهن ۾ عزت وارا ليکجن يعني هر ڪو سندن تعريف ڪري. بڪ کانسواءِ ڪاڌو ڪاڻڻ خدا واسطي آهي ته بڪ لڳڻ سان ڪاڌو نفس واسطي آهي. فرمايائون ته مهمان واسطي گهڻا طعام تيار ڪرايو، پر ٿورو ٿورو ڪري سندس آڏو پيش ڪريو ته جيئن جلدي ڪاڻي ڍو نه ڪري.

ڪي صوفي سڳورا ڪاڻڻ کانپوءِ جڏهن گرڙي ڪن ٿا ته اسان سان گڏ ڪاڌي جا ڌڙا به ٻاهر ڪڍي ڦٽي ڪن ٿا ته جيئن ڪوليون ماکوڙا ڪاڻن، پيا وري پهرين گرڙي کان ٻاهر بجاءِ اندر نين ٿا ته جيئن ڪاڌي جا بچيل ڌڙا هيٺ زمين تي نه ڪرن ۽ بي ادبي نه ٿئي.

فرمايائون ته طالب کي گهرجي ته اڪيلو ٿي سفر ڪري. پر جيڪڏهن ڪي چار چٽا سمجهن ٿا ته هڪ مانيءَ تي گذر ڪري سگهيو ته پوءِ ڀلي گڏجي سفر ڪن. (61) چون ٿا ته هڪ ڏهاڙي ڪو مريد پنهنجي ڳوٺان هلي حضرت جن جي خدمت ۾ آيو، کيس ردل چانور ڪاڻڻ لاءِ آڻي ڏنائون. جنهن تي ان شخص چيو ته سائين مون ههڙو ڪاڌو ڪڏهن نه ڏٺو آهي. پاڻ پڇيائونس ته تڏهن واٽ تي ڇا ڪاڌيءَ هن ورائيو ته ڪجهه جون جوائو ساڻ هو، تنهنجي ماني پچائي ڪاڌي اٿر. ان تي پاڻ ڏاڍو خوش ٿيا ۽ هي بيت پڙهيائون:

[26]

اسين تتان آهيون، جتي ڪهنبو ناهم،

جي وڃون (ڪنه) وياهم، ته پڻ مٿي لوٺيون.

[اسين ان هتان آيا آهيون، جتي ڪهنبو ڪپڙو ناهي - توڻي جو اسين

ڪنهن شاديءَ ۾ وڃون، ته به اسان جي مٿي تي ڪٿيون هونديون آهن]

فرمايائون ته فقيرن جي دنيا ڪرامت ۽ پيٽ پرڻ نه آهي. فقيرن جو

ڪاڻڻ پيئڻ پوشاڪ پهرڻ، کلڻ ۽ ملڻ جلڻ ٻين کان مختلف هجڻ گهرجي.

جيڪڏهن ڪو دوست اچي مهمان ٿئي ته پني يا قرض کڻي به ان جي

خاطر ڪجي، پر جيڪڏهن اهي ٻئي ڳالهين نه ڪري سگهي، ته پوءِ اهو

سمجهيو، ته ڪوڙو آهي يا ان وٽ ڪو مال متاع آهي.

نقل آهي ته هڪ ڏينهن ٻاهر ڪي مهمان آيا ۽ پاڻ اڃا ان وقت حجري

۾ هئا، وٽن ڪافي طعام پڻ موجود هو جو سندن فرزند اچي کين چيو ته اهي

اسان جا مهمان آهن. انهيءَ طعام مان ڪجهه حصو ڏيو ته کين پيش ڪجي.

پاڻ خاموش رهيا ۽ طعام کڻڻ نه ڏنائون. (62) سندن پٽ منجهي پيو ته اڄ ڇا ٿي ويو جو طعام کان منع ٿا ڪن. چوڻ لڳا ته اسان طعام ڏيڻ ۾ بخيلي نٿا ڪريون، پر اسان چاهيون ٿا ته توهان اها آشنائي ترڪ ڪيو ۽ اهو ميل ميلاپ ختم ڪريو. پوءِ ڀلي ٻي آشنائي پيدا ڪريو.

چيائون ته اهڙي دوستي ۽ مهماني هرگز اختيار نه ڪريو، جنهن ۾ فقر کي قبول نه ڪيو وڃي. اهڙي ياريءَ کي ڇڏي ڏيو، ڇو ته اها ڳالهه ياري دوستيءَ جي مسلڪ سان لڳي ٿي ڪو نه ٿي. فرمايائون ته پنڻ خدا جو خزانو آهي، ان کي هٿان ڪڍڻ به نه ڇڏيو. باقي جيڪو توهان وٽ آهي، اهو سڀ فاني آهي.

جيڪڏهن ڪو فقير اچي مهمان ٿئي ته ڀلي قرض کڻو، پوءِ کڻي هڪ درهم عيوض لک درهم ڏيڻا پون. ان ۾ به فائدو آهي، اهو هڪ درهم هٿ ضرور ڪجو.

[27]

پنجين ڏهين ۽ ڪڍجي ڪي سڄڻين،

ته پڻ ٽوڻي کڻيو، جي سو سرءُ ڪم.

[سڄڻ جي لاءِ هڪ درهم جي جڳهه تي پنج درهم ڪڍڻا پون تڏهن

به سڃايا، پوءِ به ڇڻ ته تو کڻيو، بشرطيڪ اهو ڪم پورو ٿئي.]

چيائون ته هڪڙي جماعت رزق جي طالبو آهي ته ٻي جماعت اهڙي به آهي، جنهن جو رزق خود طالبو آهي ۽ اهي آهي آهن جيڪي خدا جي طلب ۾ آهن. نيڪبخت اهو آهي، جيڪو رزق ڳولهي ٿو ۽ بدبخت اهو آهي جيڪو هڪ هنڌ ٺڪاڻو ڳولهي ٿو ۽ اتي ويٺو رهي ٿو، جيڪڏهن فقير کي طعام جي مٿان ڏونرو، سڻپ يا ڪيرو وجهي ڏين، پر اهو فقير ان ڏونري کي ٻين لاءِ ڇڏي نه ڏئي ۽ پاڻ ڇت ڪري وڃي. (63) ته دنيا به ان کي ڇڏي ويندي. فرمايائون ته جيڪڏهن رڳو بک سبب ڪو خدا کي پهچي ها ته پهرين شينهن ٿي هجن ها. چيائون ته طالب کي ايستائين کاڌو کائڻ نه گهرجي، جيستائين بک مٿس ايترو غلبو ڪري جو خدا جو ذڪر نه ڪري سگهي. اهڙي طرح پاڻي به تيستائين نه پيئي جيستائين پياس کيس بيحال ڪري. ايستائين نه سمهي، جيستائين سمجهي ته زمين تي ڪري پوندس، ۽ ايترو ڳالهائي جيترو ضروري هجي.

طالب کي ڪاڻ کان پرهيز ڪرڻ کپي. پر جي پاڻ کي بکيو محسوس ڪري ته فقر يعني گدائي ڪري. فقر وقت سندس روش شهباز وانگر هجي يعني جيڪڏهن هڪ دفعي ارادي ڪرڻ سان کيس ڪا شيءِ ملي وڃي ته وٺي کائي نه ته باز رهي. طالب کي کپي ته جڏهن سون قسمن جا طعام سندس آڏو اچن تڏهن پيٽ جو فقط ويهون حصو پري کائي. طالب کي گهرجي ته ايتري بک ڪڍي جو سندس قضا حاجت ٻليءَ برابر هجي. ان کانپوءِ بک ۾ اڃا وڌيڪ اضافو ڪري. تانجو سندس قضا حاجت ڪُئي جي اخراج برابر هجي.

چيائون ته فقر يا گدائي وارو طعام پاڪ آهي ۽ جڏهن اهو کڻي فقير اندر داخل ٿئي ٿو ته خدا تعاليٰ جبرئيل عليه السلام کي حڪم ڪري ٿو ته اتي پهچي ۽ پنهنجا پڪ کولي انهيءَ طعام کي هر شڪ شڪهي کان محفوظ ڪري. جيڪو شخص فقر جي لاءِ گدائي ڪري ٿو، پر پاڻ ان منجهان نٿو کائي، تڏهن به ان کي برڪت حاصل ٿيندي. خدا جي راه ۾ گدائي ڪرڻ فقيرن جو طريقو آهي. (64) مقولو آهي ته "الجوع طعام الله في الارض يعني بک الله جي طرفان طعام آهي هن ڌرتيءَ تي". مثال ڏيندي چيائون ته جيڪر توهين پاڻ ڪجهه به نه ڪريو. ڇو ته توهان کي پڪ آهي ته اڄ توهان جي ٻي هنڌ دعوت آهي. پوءِ جڏهن الله تعاليٰ قرآن پاڪ ۾ رزق جي ضمانت ڪئي آهي ۽ ان جو هر وعدو سچو آهي ته اوهان کي يقين ڇو نه ٿو اچي ۽ رزق جي طلب ۾ حيران پريشان ڇو ٿا ٿيو يا رڳو پنهنجي ڪمائي ۽ ڪسب تي اعتماد ڇو ٿا ڪريو.

طالب کي گهرجي ته ماڻهن سان شروع کان وٺي جيڪا آشنائي ۽ گهراڻپ رکي ٿو. ان کي ختم ڪري ۽ ٻيهر اهڙي گهراڻپ کان پاسو ڪري. بلڪ طالب کي خلق کان ائين پڇڻ گهرجي، جيئن ڪانه ڪمان کان ۽ ماڻهو شينهن کان! طالب کي گهرجي ته هميشه هيڪلو رهي ۽ پنهنجي نظر پنهنجي سيني تائين محدود رکي.

جيڪڏهن ڪو طالب زبان سان ياد الهي ۾ مشغول آهي، پر دل ۾ خدا کي وساري ويهي ٿو. ان جو مثال انهيءَ هڙن جهڙو آهي، جنهن کي شڪاريءَ جو تير لڳو آهي ۽ انهيءَ حالت ۾ شڪاريءَ کان پڇي نڪتو آهي. هاڻي سندس زخم پڇي پيو آهي ۽ ان ۾ ڪينئان پئجي ويا آهن ۽ ڏاڍي سور ۾ مبتلا آهي. پر جيڪڏهن پهرين تير لڳڻ سان ئي زمين تي ڪري ها، ته جيڪر

حلال ٿي پوي ها، سڀني کي فائدو به پهچي ها ۽ انهيءَ سور يا مصيبت کان به چٽي پوي ها. (65) طالب کي ڪمند جي چٽيءَ وانگر ٿيڻ کپي. جنهن جي پاڙ ۽ پچڙي ٻئي بيڪار آهن. باقي وچ سنو ۽ بهتر آهي ۽ اهو ئي لذت ۽ منو آهي. اهڙيءَ طرح ٻڍاڻ ۽ ٻالڪڻ ٻئي بيڪار آهن. ان ڪري عبادت ۽ توبه جو وقت جوانيءَ ۾ آهي. ان ۾ ئي عبادت جو مزو وڻجي ۽ حق جي يادگيريءَ ۾ مشغول رهجي، ته جيئن جوانيءَ واري عبادت جي برڪت سببان ننڍپڻ جون خطائون معاف ٿين ۽ پيريءَ ۾ سرخرو ٿئي. جيئن قول آهي ته ان الحسنات يذهبن السيئات (11:114) يعني بيشڪ نيڪيون براين کي ختم ڪري ڇڏين ٿيون.

طالب کي گهرجي ته نڪر جي ڪُني وانگر ٿئي، جنهن کي پاڻيءَ سان پري باهه تي رکندا آهن، جيڪڏهن باهه جي تَوَ تي منجهس ڌار يا هلڪو سوراخ ٿي پيو ته پوءِ هميشه پيو عذاب سهندو.

[28]

جي مون سڌ ڪِئا، پنيوران ٻاهر ٿي،
سي جي پرين سڻا، ته هوند نه وٺا نڪري.

[پنيور کان ٻاهر نڪري جيڪي مون سڌ ۽ واکا ڪيا، سي جيڪڏهن منهنجو پرين ٻڌي ها ته جيڪر ائين هليو نه وڃي ها.]
طالب کي گهرجي ته جڏهن سفر ۾ هجي، ته ڪنهن جو مهمان نه ٿئي. جڏهن رات پويس ته انتظار ڪري ته جئن ڳوٺ وارا سمهي پون ۽ ڳوٺ ۾ داخل ٿئي. فقير کي گهرجي ته اڪيلو رهي ۽ ماڻهن نه ملي. بيابان ۾ يا اهڙي جاءِ ۾ رهي، جتي کيس ڪو ڏسي نه سگهي. (66)
صلح ۽ امن، سج ۽ ويرانيءَ ۾ آهي. خزانو به ويرانيءَ ۾ ملندو. اهڙيءَ طرح محبوب پڻ اڪيلائي ۾ ملندو!

[29]

وَر سا سڄي ويڙ، جتي سڄن هيڪڙو،
سو ماڳڻي ڦير، جتي ڪوڙ ڪُماڙ هئڻ.

[اها سڄ گهڻو بهتر آهي جتي محبوب اڪيلو ملي وڃي. اهو ماڳ

ٿي مٽي ڇڏجي، جتي خراب ماڻهن جي گهڻائي هجي.]

فرمايائون ته جن ٻن قسمن جا آهن. هڪڙا شيطان جي صورت ۾ ته ٻيا انسان جي روپ ۾. شيطاني جن لاهول پڙهڻ سان ڀڄي وڃن، پر انساني جن ڪڏهن به نه ٽرن. هڪڙو انساني جن هزار شيطاني جنن کان وڌيڪ خراب آهي. جڏهن کان خبر پيم ته نماز جي پهرين صف ۾ بيهڻ سان تمام گهڻو ثواب ملي ٿو. تڏهن کان پهرين صف ۾ بيهڻ ڇڏي ڏنم ته جيئن ٻيا ثواب ڪمائي وٺن.

هڪ مخلص کان نقل آهي ته هڪ ڏينهن مون نماز جي امامت ٿي ڪرائي جو حضرت جن به اچي پٺيان نماز ۾ شامل ٿيا. دعا گهرڻ وقت به ڏنم ته پاڻ ويٺا ٿي هئا. ان کان پوءِ جڏهن اتي گهر ڏانهن هلڻ لڳا ته آءُ به سندن پٺيان اتي هليس. مون کي ڏسي چوڻ لڳا ته دعا ڏاڍي پرجوش انداز سان گهري اٿئي ۽ اسان کي اها ڏاڍي سٺي لڳي. تاهه افضل اهو آهي ته پنهنجي حال کي ظاهر نه ڪجي. جيتوڻيڪ حال لڪائڻ به ڏاڍي ڏکي ڳالهه آهي. خاص طور جڏهن اهو ڪنهن تي ظاهر ٿي پوي. ان کانپوءِ هي نقل ٻڌايائون.

هڪ عورت ۽ سندس سهرو گڏ ڪنهن جهنگل مان وڃي رهيا هئا. (67) جڏهن وڃ رستي تي هئا ته عورت کي اچي ويسر جا سور ٿيا ۽ ڏاڍو پریشان ٿي. هاڻي جيڪڏهن آواز ٿي ڪري ته سهري کي ٿي خبر پوي. پر جي لڪائي ٿي تڏهن به سور ۽ ايذا کيس صبر ڪرڻ ڪونه ڏيندا ۽ آخر لاعلاج ٿي دانهون ڪرڻ لڳندي.

چيائون ته جيڪڏهن پهرين تير سان شڪار هيٺ پٽ تي ڪريو ته حلال به ٿيندو. پر جي نه ڪريو ۽ ٿورو اثر ٿيس، ته اهو ڪم کان چٽو ۽ هميشه لاءِ مصيبت ۾ پيو.

طالب کي ننڊ نه ڪرڻ گهرجي. بلڪ ويٺو رهي پوءِ جيڪڏهن ننڊ مٿس غلبو ڪري ۽ بيوس ٿي ڪنهن طرف لپتي پوي ته اهو ئي سندس قبلو آهي. طالب کي ڏينهن توڙي رات جو پير ڊگها ڪري سمهڻ نه گهرجي. جيڪڏهن فقير کي ننڊ ۾ سار ٿي پوي ته اتي ويهي رهي، تانجو وري اچي کيس جڏهن ننڊ ورائي ته پوءِ سمهي پوي.

هڪڙي مخلص کان نقل آهي ته هڪ ڏينهن ڪو فقير چنگهون ڊگهيري ويٺو هو جو پاڻ ان کي هٿ سان اشارو ڪري چيائون ته گودڙي کي

پنهنجي ڪلهن تي رکي آرام سان ويهه. فقير چيو ته حضرت جن جو اهو سخن منهنجي دل تي اهڙو نقش ٿي ويو جو ان کانپوءِ ڪڏهن به پير ڦهلائي نه وٺس. جيڪي به خدا جا طالب ٿيا آهن، انهن دنيا کان سرد مهري اختيار ڪئي آهي ۽ ان کي خوار خراب سمجهيو اٿائون، پر جيڪي دنيا جا طالب ٿيا، اهي وري خدا کان محروم رهجي ويا.

هڪ مريد کان نقل آهي ته هڪ ڏينهن حضرت پير جن ڪنهن ڳوٺ ڏانهن ٿي ويا، آءٌ ۽ هڪ ٻيو فقير سندن خدمت ۾ هئاسون. واٽ تي ان فقير جو پيءُ اچي ساڻن مليو ۽ عرض ڪيائين (68) ته هن خادم يعني سندس پٽ کي دعا ڪريو ته ڪپڙي لٽي پائڻ جو خيال رکي ۽ منهنجي حقن جو به ڌيان ڪري. اهو ٻڌي حضرت پير جن مسڪرائڻ لڳا ۽ چيائون ته اها دعا هرگز نه ڪبي بلڪ اها دعا گهري ته شل خدا جي طلب ۾ مشغول رهي ۽ ان واٽ کي ڪڏهن به نه ڇڏي. فقير کي گهرجي ته سڀ لاڳاپا ختم ڪري ۽ هيڪلائي يعني تجرد اختيار ڪري.

[30]

جي تجریدان نڱا، پینا ۾ تفرید،
ڪن ڪڏهن ٿئي، هن ڏهاڙي عید

[جيڪي تجرید مان نڪري تفرید ۾ داخل ٿين ٿا، پوءِ انهن جي ڪڏهن ڪڏهن نه، بلڪ هر روز عید ٿئي ٿي.]
فقير کي گهرجي ته پهريائين ”تجرید“ جي تڪميل ڪري، پوءِ ”تفرید“ جي پڇا ڪري، جيڪڏهن ڪو چوي ته آءٌ فقير آهيان، پر خلق سان ملڻ جلڻ ۾ فائدو آهي، ته اهو فقير ناهي.

[31]

پنپورا به ٿوڪ، ڪنهن نه نيا پاڻ سين،
سڪن سپرين کي، لاڳاپا سين لوڪ.

[پنپور مان ڪو به به شيون پاڻ سان کڻي نه سگهيو آهي، هڪ سپرين جي سڪ ۽ ٻيو خلق سان واسطو ۽ لاڳاپو.]

فرمايائون ته دل جو سڪون اسبابن جي ترڪ ڪرڻ ۾ آهي ۽ نه انهن کي گڏ ڪرڻ يا جمع ڪرڻ ۾! انهيءَ ڪري جيڪڏهن ڪو فقير ڀلي سچيءَ دل سان نه سهي، پر ڪوڙي دل سان ئي هڪ سال ڪنهن حجري اندر هيڪڙائي ۾

گذاريندو ته خدا تعاليٰ انهيءَ جي دل مان اهو ڪوڙ ڪيڏي کيس سچ سان نوازيندو. ”الشهرة آفة ولكن الناس يحبونها والوحدة راحة ولكن الناس لا يرضون بها“. يعني مشهوري مصيبت آهي پر ماڻهو ان کي پسند ڪن ٿا، ۽ هيڪڙائي راحت آهي پر ماڻهو ان ۾ خوش ناهن.“

و اخرها ياخذ من رؤس الصديقين حب الجاه يعني صديقن جي دماغ مان جيڪا آخري ڳالهه به نڪري ويندي اها مرتبي جي محبت آهي. طالب کي گهرجي ته بلند همت هجي.

[32]

ونگا ور پاڳن، گهور ابتي گهوٽن،

سيگڙين ڀر ڏٺو، وٺا ڪڇ چرن.

[انهن جي پڳن جا ور ڏنگا آهن ۽ اهي گهوٽ نظر به ٻئي طرف رکن ٿا، هو پنهنجي سينگ يعني ڪمان جي زور تي، ڪڇ جي ملڪ ۾ چرندا ۽ گهمندا وڌن ٿا.]

وڌيڪ چيائون ته اهي ”ڪمال همت“ وارا آهن، فرمايائون ته روئڻ جا ويهه قسم آهن. انهن مان فقط هڪڙو خدا ڪارڻ آهي ۽ باقي اٺويهه خدا کان سواءِ غير جي واسطي آهن.

[33]

نينهن نياپي نه ٿئي، سڌين سين نه هون،

ڪارين راتين رت ڦڙا، جان جان نين نه رُون.

[نينهن نياپي سان نٿو ٿئي ۽ نه وري رڳو سڌن ڪرڻ سان محبوب ملي ٿو، بلڪ جيستائين اونهاين راتين ۾ اکيون رت جا ڦڙا نٿيون روئن.]
چيائون ته ان طالب کي ڇا حاصل ٿيندو، جنهن جي دل حرص و هوس سان ڀريل آهي. ائين چئي قاضي قادن رحمة الله عليه جو هي بيت پڙهيائون:

[34]

سڄڻ منجه هٿا، مون ويٺي واءِ ٿيا،

هيڏان هوڏان هٿڙا، هيئن جاڙ وڌا.

[سڄڻ منهنجي اندر ۾ هئا، ۽ مون ويٺي ئي غائب ٿي ويا، هيڏانهن هوڏانهن هٿوڙاڙيون اجايون پئي ڏنر.]

طالب کي گهرجي ته پنهنجو وجود وڃائي، ته پوءِ اهو راز معلوم ٿيندس جيڪو ”فصوص“ ۽ ”لمعات“ (70) جيڪي تصوف جا اعليٰ ڪتاب آهن، انهن مان به هٿ نه ايندس.

فارسي شعر:

رو نفسي وجود کن ڪه يا بي،
سري ڪه نيابي در فصوص و لمعات.

[وڃ ۽ پنهنجي وجود جي نفسي ڪر ته توکي اهو راز معلوم ٿيندو،
جيڪو ”فصوص“ ۽ ”لمعات“ ۾ به نه ملندو.]

اڻڄاڻن خدا جي معرفت حاصل نه ٿيندي، جيستائين پنهنجو سر نه ڏبو.

[35]

پهرين پاڻ وڃاءِ، پاڻ وڃائي هوءَ لاه،
توهان ڌار نه سڀرين، منهن منجهين پاءِ.

[پهرين پاڻ کي فنا ڪر ۽ پاڻ کي فنا ڪري هن کي حاصل ڪر،
سڀين توکان ڌار نه آهي، رڳو پنهنجي اندر ۾ منهن وجهه.]

جيڪو اڄوري خاطر عبادت ڪري ٿو، اهو پاڻو نه آهي، بلڪ اڄوري تي بيٺل پورهيت آهي. ان جو مثال هينئن آهي جيئن ڪو ماڻهو ڪجهه مزور ۽ هڪ غلام ڪنهن ڪم لاءِ وٺي وڃي. فارغ ٿيڻ کان پوءِ غلام پنهنجي گهر هليو وڃي، پر پيا مزور پنهنجي اجرت وٺڻ لاءِ انتظار ڪن.

طالب کي گهرجي ته عجز اختيار ڪري ۽ ٻانهپ قبول ڪري. اهي به اصلي ڳالهون آهن. بادشاهه جيڪي ڪري يا ان جو خيال هجي، ٻانهي جو ڪم آهي ته ان تي راضي رهي. ائين نه چوي ته هي ڪيئن يا ڇا لاءِ ڪيائين.

[36]

اي ڪچائي منجهه تو، جو تو پانيو ڪڇ،
جيڪي سندن سڃڻين، سيوئي سج.

[اها تنهنجي خامي آهي جو توکي ڪڇ ٿو نظر اچي، سڃڻن جي هر ڳالهه ته سڀ سج آهي.]

هڪ مريد مجازي عشق ۾ ورتل هو. (71) ان کي هدايت طور هي بيت ٻڌايائون.

[37]

مجازي ۾ مٽ ڪر، اڪيون اي ۾ هيس،

هاري حقيقتن جي، پڇي ٿين نه پير.

[مجازي پنهنجا ماٿ نه ڪر ۽ پنهنجون اڪيون ائين نه هيراءِ. اي هاريل انسان، پڇا ڪري حقيقت وارن جي ڪڍ ڇو نه ٿو لڳين.]

[38]

اي مجازي ماءُ، جي تو پانٿيا سپرين،

هاري حقيقي پرين، ڪڇو ڪوه ٽٽاءِ.

[اي، امڙ، جن کي تو پنهنجو محبوب سمجهيو آهي، اهي ته مجازي آهن. اي هاريل انسان، تون پاڻ کي حقيقي محبوب جي آڏو ڪڇو ڇو ٿو ڪرين!]
طالب کي گهرجي ته جڏهن ڪنهن بزرگ کان ڪو الاهي سخن سڻي ته دل جي ڪنن سان ان کي هنڊائي، ۽ ائين نه چوي ته مون اڳ ۾ به اهو ٻڌو آهي، پوءِ ڀلي ڪشي ٻڌو ڇو نه هجيس. پر جيڪڏهن ائين چئي وينو ته اها سخت دليءَ جي نشاني آهي. آخر اهڙي سخن ٻڌڻ جو ڪهڙو فائدو جنهن تي عمل نه ڪجي.

[39]

ڪر ها ڪاميا، جر اٿو چوند پئو،

مون آن گهڻو سيڪارڻو، سيا لاڏو نه هڙو.

[اي اٿو، ڪاميا درياه جو پاڻي ڇو نه ٿا پئو، مون ته توهان کي گهڻو آماده ڪيو، پر شايد نصيب ۾ نه هيو.]

[40]

هي ڪن گڏهڻا وڪڻي، ڪن کي پيا ڳنهيڇ،

سندي پريان ڳالهڙي، تنين سين سٽيڇ.

[هي گڏهه جهڙا ڪن وڪڻي، ڪي پيا ڪن خريد ڪر. پرين جي ڳالهه انهن ڪنن سان سٽج.] (72)

طالب کي گهرجي ته خلق سان ملڻ جي گهڻي رغبت نه رکي ۽ اهڙيءَ طرح گذاري جو سندس حال جو ٻئي ڪنهن کي پتو نه پوي جهڙي طرح برسات جي موسم ۾ سڀ ڪاري پاڻيءَ مان ٻاهر نڪري وات کولي بيهندي آهي، ته

جيئن برسات جو قطرو سندس پيٽ ۾ داخل ٿئي، پوءِ جيڪڏهن اهو قطرو ڪاري پاڻيءَ جي ملاوت کان پاڪ هوندو آهي ته اتان منجهس بي بها موتي جنم وٺندو آهي. پر جيڪڏهن انهيءَ قطري ۾ بي ڪا ملاوت ٿي ته اهو هرگز موتي ڪو نه بڻجندو بلڪ ناقص ۽ اڻپورو رهجي ويندو.

طالب کي هڪ اهڙي شخص وانگر ٿيڻ کپي جيڪو ماکيءَ لاهڻ جي تمنا رکندو آهي، جيئن هو هر وڻ ۾ ماکيءَ جي ماناري لاءِ نهاريندو وٽندو آهي ۽ ان جي ڳولا ۾ ڦرندو آهي، تانجو اهڙي وڻ مان ماکي ملندي اٿس جنهن ۾ ڪنهن جو گمان ئي نه هوندو آهي. اهڙيءَ طرح هو پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ٿيندو آهي.

[41]

منه منم ويهه، اُپي اوسرُ اس ۾،
تو سيني سين ڪيا، ڏور جنين جو ڏيهه.

[اي عورت، ڇانو ۾ ويهي نه ره، بلڪ اتي اس ۾ انتظار ڪر. تو اهي ماڻ ڪيا آهن، جن جو ملڪ ڏورانهون آهي.]

طالب کي گهرجي ته جڏهن ڪو سخن ٻڌي، ته سخن کي ڇڏي اصل ذوق حاصل ڪري. طالب کي گهرجي ته جيڪو چڱو سخن ڪنهن کان به ٻڌي، پوءِ اهو ڪافر هجي يا مسلمان، مجذوب هجي يا هوشمند، ان تي عمل ڪري ۽ ان کي هٿان نه ڇڏي. طالب کي گهرجي ته خلق سان نه گڏجي، پر اڪيلائي يعني خلوت اختيار ڪري. تانجو اهو ڏسي سگهي، جيڪي ڏسڻو اٿس. ان جو مثال ڏيندي چيائون ته جيڪڏهن تيز وهندڙ پاڻيءَ ۾ نظر ڪبي ته پنهنجي صورت هرگز ڏسڻ ۾ نه ايندي. (73) پر جيڪڏهن ان پاڻي مان ڪو ٿانءُ پري ٿوري دير لاءِ رکي ڇڏجي ته جيئن آئرو جي، پوءِ ان ۾ نظر وجهجي ته صورت صاف نظر ايندي.

[42]

جي لياڪ لوڪ ڏانهن، جان جان سي نه لٽاءِ،
تان تان ٿيي نه ماءِ، پورو پسڻ پرينءَ جو.

[خلق جي طرف جيڪي سوراخ کليل آهن، اهي جيستائين بند نه ٿيا آهن، تيستائين، اي امڙ، پرينءَ جو پورو ديدار حاصل نه ٿيندو]
جيستائين طالب حرص و هوس جي ڦندي ۾ گرفتار آهي ۽ انهيءَ ۾

پاڻ کي خوش سمجهي ٿو، تيستائين خدا کان دور ۽ وڇڙيل رهندو. ان جو مثال هن ريت آهي. ڪو ڏاند رڳو ڪيڙيءَ جي ڪر تي هڙيل آهي ۽ ان جو مالڪ چاهي ٿو ته هاڻي اهو ڏاند ڪيڙي بجاءِ ٻئي ڪر ۾ لڳايان، ته جيستائين ان کي ڪجهه ڏينهن اچو ۽ بکيو نه رکنڊو، ۽ ڪيڙيءَ وارو ڪر ان کان نه وڻندو، تيستائين اهو ڏاند ٻئي ڪر جهڙو نه ٿيندو.

[43]

امرڙ ڪو، گهرو، مونهان ساڙڙو وڃي نڪرڻو،

هينڙو ڏيئي وٽ جيئن، مون جنن تان نه، پرڻو.

[اي امرڙ، ٻن پوي تنهنجو گهر! مون کان ساڻي نڪتا ٿا وڃن. لڳي

ٿو تنهنجي دل ڏيئي جي وٽ وانگر مون جيان نه سڙي آهي.]

جڏهن پاڳيو گهرندو آهي ته سندس مينهن ڪير جهجهو ڏئي ته ان جو پنهنجو ڦر ڪهي ڇڏيندو آهي. البت ٻيو ڦر اچي ڏيکاريندس ته ڪير زياده ڏيندي. انهيءَ مينهن کي پڪ پئجي ويندي آهي ته سندس ڦر ڪٿو ويو آهي ۽ هي ڦر ڌاريو آهي، پر ضرورت سمجهي ان کي ٻئي چڻيندي آهي ۽ لاچار ڪٿي ان کي قبول ڪندي آهي ۽ ڪجهه به نه ڪچندي آهي. (74) عام ماڻهن جون پيڙيون انهيءَ طرف ٿيون هلن، جيڏانهن مڙجن جو رخ آهي، پر خدا جي طالبن جون پيڙيون ايترو رخ ۾ ٿيون هلن.

[44]

چوريءَ پاٽ ڳجهه سين، پٿر ٺاهه ارت،

پهرين پاڻ لڪائين، تهاڻ پوءِ وٽ.

[چوريءَ جي مصلحت ڳجهه ڳوهه ۾ آهي، ان جي اصليت ظاهر

ڪونهي. چور هميشه پهريائين پاڻ کي لڪائيندو ۽ پوءِ چورائيل شيءِ کي]

فرمايائون ته هن مدحڪ فقد ذبحڪ يعني جنهن تنهنجي تعريف ڪئي تنهن گوريا توکي ڪٺو. ”چيائون ته جيڪو هن حديث تي عمل ڪندو اها سڄي ڄمار هن لاءِ ڪافي آهي. اها حديث آهي ته ”ڪن في الدنيا ڪانڪ غريب او عابر سبيل وعد نفسڪ من اصحاب القبور“ يعني هن دنيا ۾ پاڻ کي غريب مسافر ڪري ڄاڻ ۽ پنهنجي نفس کي قبر ۾ داخل يعني اصحاب القبور وارن ۾ شامل سمجه. ”چيائون ته فقيرن کانسواءِ ٻين سان صحبت نه

ڪريو "جيئري توڙي مٿي انهن سان گڏ هجو.

ڏينهن رات ۾ چوويهه گهڙيون آهن. انهن مان هڪ گهڙي ديني ڀائرن وٽ ويندا ڪريو. اهي اهڙا آهن جو توکي تنهنجا عيب ٻڌائيندا.

ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ ڏهاڙي ڪو مريد حضرت جن جي خدمت ۾ آيو. کيس ويهڻ کانپوءِ نصيحت ڪيائون ته جيڪو ماڻهو پاڻي به نه پئي ۽ اڪيلو به رهي ته اهو جلد خدا رسيدو ٿيندو. چون ٿا ته ان شخص تي ايترو اثر ٿيو جو هن ماڻهن سان ملڻ جلڻ نه چڏي ڏنو. (75) پر پاڻي پيئڻ به بند ڪيائين. آخر ايترو ضعيف ۽ نبل ٿي ويو جو پاڻ کڻائي اچي خدمت ۾ حاضر ٿيو. پهچڻ کانپوءِ افسوس ڪرڻ لڳو ته ڪاش پنڌ ڪري خدمت ۾ اچان ها. پاڻ فرمايائون ته جڏهن نفس مثل هجي ته سواري جائز آهي. ورنه سواري ڪرڻ غلط آهي.

[45]

سڪان جي نه سڻين، پارانيا پرينءَ جا،

سي ساڻي نه ٻجھڻا، جي تنين کي ڏين.

[جيڪي سڪ منجهان پرين جا نياپا نه ٿا ٻڌن، اهي انهن ساڻين کي

نه سڃاڻندا، جيڪي انهن کي نياپا ڏين ٿا.]

چيائون جيڪو تنهنجي منهن تي تنهنجي تعريف ڪري، اهو تنهنجو

دشمن آهي. خلوت ان کي جڳائي، جيڪو پهريائين پاڻ کي ڪڍي ٻاهر ڪري، ۽ پوءِ حجري ۾ وهي.

[46]

ڳالهه اها ئي هڪڙي، جا مون ڪالھ ڪئي

پينر ڪيم پڪڻو، ٿيندي تان - ٻئي.

[ڳالهه اها ئي هڪڙي آهي، جيڪا مون ڪالھ اوهان سان ڪئي.

اي پينر، اوهين اڃا مون نه ماريو، هي ڳالهه ڪا نه ٿيندي.]

فرمايائون ته عزت جو بکيو طالب هر روز ڪيترا پيرا قتلار ٿئي ٿو

ڇو ته جڏهن هو ٻين وٽ وڃي ٿو، جيڪي کيس عزت نٿا ڏين ته ڄڻ قتل ٿئي

ٿو. انهيءَ ڏينهن کان ڊڄڻ گهرجي جڏهن سڀني جا راز ۽ ڳجهه ظاهر ۽ پٿرا

ٿيندا. فرمايائون ته فقير وٽ ڪنهن دنيا واري شخص جو اچڻ ستر جنن ۽

شيطانن (76) کان وڌيڪ خراب آهي، ڇو ته شيطان لاهول پڙهڻ سان پڇيرو

وجن، پر انسان انهن لفظن چوڻ سان به پري ڪو نه ٿا وڃن.
 فرمايائون ته اهي بزرگ جيڪي پاڻ تجرید ۾ آهن ۽ پڻ خلق کي خدا
 جي راه طرف سڏڻ جي تڪليف نٿا ڪن، سي انهن ماڻهن تي کلن ٿا جيڪي
 ٻين جي اهو سمجهي مدد ڪن ٿا ته هنن خدا کي صحيح سڃاتو آهي، جو ٻين
 کي خدا جي واٽ ڏيکارين ٿا.

چيائون ته پير پاڻ خلق کي خدا جي طرف سڏڻ جو ڪم هرگز اختيار
 ڪري نٿا سگهن، البت جڏهن خدا ۽ رسول ﷺ جو حڪم ٿين ٿو، تڏهن اها
 ذميواري قبول ڪن ٿا.

فرمايائون ته جنهن شخص مرتبي جي لالچ نه رکي، ته اهو پاڻ پير آهي.
 طالب کي گهرجي ته حجري جو دروازو سوڙهو ۽ ننڍو بنائي ته جئن هر
 دفعي جڏهن هو اندر داخل ٿئي ته سندس پني ٻيڻي ٿئي. انهيءَ ڪري هو هر
 وقت خبردار رهندو. پر جيڪڏهن دروازو ڪشادو هوندو ۽ سولائي سان پيو
 اندر ٻاهر ويندو ته غافل ۽ آرام طلب ٿي پوندو.

فرمايائون ته طالب جيڪڏهن پير وٽ وينو هجي ۽ ان وقت ڪو اهل
 دنيا اچي نڪري ته طالب کي گهرجي ته اتان اٿي وڃي ۽ اتي نه ويهي. ڇاڪاڻ
 ته هو عالم حڪمت جو آهي، ۽ هي عالم قدرت جو آهي. ضرور اهو شخص
 دنيا جي حڪمت جون ڳالهيون ڪندو، جيڪي فقيرن کي ٻڌڻ روا ناهن. البت
 پير ٻڌي ته کيس روا آهن. سمجهائي ڏيندي چيائون ته ڪي دريائي جانور آهن
 جيڪي خشڪيءَ تي پهچڻ شرط مري ٿا وڃن. اهڙيءَ طرح خشڪيءَ جا جانور
 آهن، جيڪي درياءَ ۾ گهڙڻ سان مري ويندا. ٻيا وري اهڙا آهن جي درياءَ ۾
 هجن ته به هلاڪ نه ٿين ۽ جي سڪيءَ تي اچن ته به صحيح سلامت. (77)

مطلب ته جتي به وڃن مختار آهن. پير انهن وانگر آهن. مرید کي نه
 جڳائي ته پير وانگر اهل دنيا سان ميل جول رکي.

چيائون ته فقير جڏهن سفر تي وڃي ته ٽي منزلون ڪري. پهريون
 جڏهن ڪنهن دريا جي ڀرسان سندس گذر ٿئي ته اتي منزل ڪري ۽ ان کان پوءِ
 اڳتي وڌي. ٻيو جڏهن ڪنهن قبرستان وٽان لنگهي ته اتي به ڪجهه دير
 سڪونت اختيار ڪري. ٽيون جڏهن ڪنهن ڳوٺ ۾ پهچي ته مسجد ۾ منزل

هڪڙي مخلص کان نقل آهي ته هڪ ڏينهن اسان حضرت جن سان ٻيڙيءَ ۾ ويٺا هئاسون، جڏهن ٻيڙي ڪناري تي پهتي ته پاڻ پنهنجي لٺ سوڌو جلدي هيٺ لهي آيا. ٻيا سڀئي پنهنجي پنهنجي ٻار لاهڻ ۾ لڳي ويا، جنهن ۾ هنن کي ڪافي پريشاني پئي ٿي. انهيءَ تي حضرت جن اهو قول دهرايو ”نجا المخفون و هلك المثقلون“ يعني هلڪي ٻار وارا ڇڻي ويا ۽ ڳري ٻار وارا هلاڪيءَ ۾ پئجي ويا.

جڏهن ڪو شخص ڪنهن بزرگ وٽ ويندو هجي ۽ اهو بزرگ تقرير شروع ڪري ڏئي ۽ ٻڌندڙ ان جو اهل نه هجي ته پوءِ خدا طرفان ٽي مانع صورتون ظاهر ٿين ٿيون. پهريون ته هن کي ننڊ اچي وڪوڙيندي. ٻيو تڏهن ڪو شخص اچي کيس سڏيندو ۽ هو اتان ڪسڪي ڪنهن ٻي ڪم ۾ وڃي مشغول ٿيندو. ٽيون ته اتي ويٺي ئي سندس دل تي اهڙا هول ۽ ويچار اچي چڙهندا، جو هو انهن ۾ ٻڏي ويندو.

فرمايائون ته اهڙو گهر جنهن ۾ ڪاوڙ ڏمر آهي، اُتي معرفت نه هوندي، مرد اهو آهي جيڪو پنهنجي ڪاوڙ ماري ٿو ۽ غصي کي کائي وڃي ٿو. (78) سڀني حلال لقمن منجهان وڌيڪ حلال ڪاوڙ کائڻ آهي. هيٺانهين هلڻ واري کي پيڻ ني ملي ٿو.

نهنئي ماڻهوءَ جو مثال گذري جي ول وانگر آهي، جيڪا ميوو به ڏئي ته چانو به، ۽ هيٺلو ماڻهو ان کجيءَ جي وڻ وانگر آهي، جيڪو سڀني ۾ گهڻو بلند آهي، پر ايترو نه ميوو اٿس ۽ نڪي چانو!

نقل آهي ته هڪ ڏينهن پري کان ڪو فقير سندن خدمت ۾ آيو ۽ اچڻ سان ٻن ٽن فقيرن جي جاءِ کي اورانگهي مٿي چڙهي ويٺو. پاڻ ڪڙڙي نظر سان نهاري ڇپ ٿي ويا. چيائون ته فقير کي جڳائي ته جڏهن مجلس ۾ حاضر ٿئي ته جتي جوتا لاهي اتي ويهي رهي ۽ مٿي ويهڻ جي ڪوشش نه ڪري، ڇو ته اهو شاهائو طريقو آهي. جيڪڏهن ڪو اوهان کي نالي سان سڏي ته به پيرا کيس نرميءَ سان جواب ڏيو. پر جڏهن اوهين ڪنهن کي سڏيو ته پهرين ”ميان“ چئي سندس نالو وٺو.

[47]

تَنْذَرُ تَاءَ ڪُتَاءَ، ٻوڏ چوڻي ته جيءَ چو،
جي پائين پرين مڙان، ته ڏوهنون ڳڻ پاءِ.

[جتي ڪٿي تڪو نه پئو، پر جيڪڏهن هو ”پوڏ“ (ڦوٽ) چوڻي تڏهن به تون کين ”جيءُ“ چوڻ جيڪڏهن پرين سان ملڻ چاهين ٿو ته پنهنجي ڏوهن کي ڳڻڻ ۾ بدلاءِ.]

جيڪڏهن ڪو پاڻ کي پهتل يعني خدا رسيدہ سمجهي ٿو ته اهو هرگز پهتل ڪونهي. فرمايائون ته خدا تعاليٰ جيڪي گهري ٿو سو ڪري ٿو، ليڪن پنهنجي ٻانهن کان سندن ڪمن جي باري ۾ پڇا ڪري ٿو. خدا تعاليٰ کان سندس ڪمن بابت ڪوئي پڇي نٿو سگهي. (79) جيئن قرآن پاڪ ۾ ارشاد آهي لايسئل عما يفعل وهم يسئلون (21:23) يعني ان کان ڪوئي پڇي نٿو سگهي، جيڪي ڪجهه هو ڪري ٿو، البت هنن کان پڇا ڪئي ويندي. ”وري اهو پڻ ارشاد آهي ته ”ما آتاكم الرسول فخذوه وما ننكم عنه فانتهوا“ (7:59) يعني رسول جيڪي توهان کي ڏئي سو وٺو ۽ جنهن کان منع ڪري تنهن کان رڪجي پئو.“

چيائون ته اسان جتي به ٻه شخص اهل دنيا جا ويٺل ڏٺا، تن وٽ ڪڏهن نه ويٺاسون. پر جيڪڏهن اسان ڪٿي ويٺا هئاسون ۽ اهي آيا ۽ اچي ويٺا، ته ان جي خبر خدا کي هوندي. طالب کي گهرجي ته عبادت واري جڳهه مان سواءِ نيت جي ٻاهر نه نڪري.

جڏهن ڪو طالب لڳاتار ٽي ڏينهن ذڪر الاهي نه ٻڌندو ته سندس دل تي ڪارنهن جو ٽڪو پيدا ٿي پوندو. پوءِ جيڪڏهن چوٿون ڏينهن به گذريو ته اهو اڳي کان وڏو ٿي پوندو. اهڙيءَ طرح جيئن ڏينهن گذرندا ويندا ته اهو ڪارنهن جو ٽڪو به وڌيڪ ڦهليو ويندو.

فقير کي گهرجي ته مجلس ۾ ايستائين ويهي، جيستائين ذڪر الاهي ٿئي ٿو. پر جڏهن دنيا جو ذڪر شروع ٿئي ته مٿس لازم آهي ته اتان اٿي هليو وڃي ۽ اتي نه ويهي. فقير کي حجري مان نڪرڻ لاءِ ٻه سبب ٿي سگهن ٿا يا ته بلڪل بيڪار ٿي ويهي رهندو يا ڪنهن حاجت سان لڳي ويندو.

چيائون ته فقيرن جو حجرو هيءَ زمين آهي، ۽ آسمان ان جي ڇت آهي. فرمايائون ته ڪرامات خرابات يعني شرايخاني برابر آهن، بلڪ سڌو سنئون ڪفر آهي.

نقل آهي ته هڪ ڏينهن ڪو ماڻهو حضرت جن کي سفارش طور

ڪنهن شخص وٽ وٺي ويو. پر هن اها ڳالهه نه مڃي. پاڻ موٽي آيا. واٽ تي ڪين هڪ درويش گڏيو جيڪو چوڻ لڳو ته وٺي شخص کي موٽايو اٿي، هاڻي تون به ڪين تير هڻ. ان تي کيس هي واقعو ٻڌايائون ته آءُ (80) اڪثر مخدوم نوح ۽ ٻين ڪيترن بزرگن جي مجلس ۾ ويندو هوس، پر اتي ڪڏهن به مون ڪرامت واري ڳالهه نه ٻڌي. اتي هميشه ذڪر الاهي جي ڳالهه ٿيندي هئي. چيائون ته گهڻا ڀير پنهنجي ان حالت تي روئيندا ته جيڪڏهن دنيا ۾ سندن نالو مخفي رهي ها ته بهتر هو.

نقل آهي ته هڪ ڏينهن حجري کان ٻاهر هڪ سيد ٻي شخص سان بحث ڪري رهيو هو ته آءُ سيد آهيان ۽ ان ڪري توکان وڌيڪ فضيلت وارو آهيان. تڏهن پاڻ ان سيد کي سڏائي کيس چوڻ لڳا ته توکي ڇا ٿيو آهي جو پاڻ کي فقير نٿو چوائين، ڇو ته اهو مرتبو پڻ ان ۾ داخل آهي. ان ڪري ته پيغمبر عليه الصلوة والسلام فرمايو هو الفقر فخري يعني فقر منهنجو فخر آهي. فقير جڏهن ڪنهن کان موڪلائيندو ته کيس ڪو غرض يا طمع رکڻ نه گهرجي.

فرمايائون ته ڪرامتن سان ڪافر به مسلمان ٿيو پون، ليڪن مريد اهو آهي جيڪو بغير ڪرامت جي اخلاص حاصل ڪري. چيائون ته جيڪي تو وٽ آهي، اهو خرچ ڪر. لالچ ڇڏ ته اصل غرض ۽ مقصد حاصل ٿئي.

نقل آهي ته هڪ ڏينهن حضرت جن دعا جي ثواب بابت گفتگو ڪري رهيا هئا، هڪ مريد اهو سڀ ڪجهه ٻڌي رهيو هو. پر ڪجهه ڏينهن کان پوءِ ثواب واري ڳالهه سندس ذهن تان لهي وئي. سو ٻيهر حضرت جن کي چوڻ لڳو ته ثواب واري ڳالهه تي روشني وجهجو. اهو ٻڌي حضرت جن کي منيان لڳي ۽ کيس گهڻي دير تائين نصيحت ڪندا رهيا ته سڀڪو اجر ۽ ثواب سان رغبت رکي ٿو، پر اصل تي ڪو وڃي ئي ڪو نه ٿو. ان کان پوءِ انهيءَ مريد وري اهڙو سوال ڪڏهن ڪو نه ڪيو.

چيائون ته مرد خدا جي هڪ نظر چاليهه چاليهن کان وڌيڪ بهتر آهي. (81) "ان تكلم العارف فقد هلك وان سكت المحب فقد هلك" يعني: جيڪڏهن عارف ڪجهه ڪڇي ٿو تڏهن به هلاڪ ٿئي ٿو، پر جي محب ماڻ ٿو ڪري، تڏهن به هلاڪ ٿئي ٿو.

چيائون ته ڪمال حاصل ڪرڻ وارا شريعت جي لحاظ کان جوڳي

داڻي جيترو حساب پڻ رڪن ٿا. جئن هي شعر آهي:
همان مردي تمام است در تمامي
ڪند با خواجگي ڪار - غلامي.

[اهو مرد هر لحاظ کان ڪامل آهي جيڪو سردار هوندي غلامي ڪري ٿو.]

فرمايائون ته عالمن اڳيان زبان قابو ۾ رکجي، وٺڻ اڳيان دل سنڀالجي ۽ بادشاهن اڳيان نظر کي روڪجي. چيائون ته مريد کي گهرجي ته پير کي سڄ ڪري ڄاڻي، يعني جتي هجي، اتي پير کي حاضر سمجهي. بلڪ پير جو مرتبو سڄ کان به مٿي آهي. ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن سڄ جي آڏو ڪو تڏي ٽڪر يا ڪا ٻي شيءِ اُٿي تڏهن به ڍڪجي ويندو. ليڪن پير مريد جي دل کان واقف آهي. پوءِ ڪٿي ڪٿي به هجي.

فقير ٽن قسمن جا آهن هڪڙا اهي آهن، جيڪي ان فڪر ۾ آهن ته خدا تعاليٰ ساڻن ڪهڙو سلوڪ ڪندو. ٻيا اهي آهن جيڪي ان ڳالهه کان ڊڄن ٿا ته خدا تعاليٰ الامڄي سندن تقدير ۾ ڇا لکيو آهي، نيڪ آهيون يا بد! ٽيان پنهنجي حال ۾ مشغول آهن ۽ هر فڪر کان فارغ آهن. چيائون ته دل اها جنهن ۾ دنيا توڙي آخرت جو خيال داخل نه ٿئي. خدا جي طلب ۽ واٽ ان کي ملندي جنهن کي دل به اهڙي هوندي.

فرمايائون ته اهڙو طالب جيڪو ٻنهي جهانن جي اميد رکي ٿو، سو ڪوڙو آهي، نقل آهي ته حضرت جن کي گوڏي ۾ اڪثر سور رهندو هو. هڪ ڏينهن گوڏي چورڻ وقت جڏهن کين ڏاڍو سور ٿيو ته رڙ ڪيائون ”الله“ ان کان پوءِ فوراً پاڻ چوڻ لڳا ته اهو نالو مون خدا واسطي ڪونه ڪنيو بلڪ گوڏي ۾ سور اُڀرڻ ڪري ائين ڪيوسون. فرمايائون:

نماز عابدين رکوع وسجود است (82)

نماز عارقان ترڪ وجود است.

[عابدين جي نماز رکوع ۽ سجدا آهي. عارفين جي نماز وجود کي ترڪ ڪرڻ آهي.]

چيائون ته اسان حاجت کان سواءِ ڪو هڪڙو قدم نه ڪنيو آهي. جڏهن فقير کي ڪا درپيش اچي ته پهريائين دل ۾ سوچي، اميد آهي ته اتان مطلب پورو

ٿيندس. پر جي ائين نه ٿئي ته پوءِ ڪنهن پئي سان صلاح مصلحت ڪري. فرمايائون ته خدا جي واٽ ۾ هٿن، پيرن ۽ زبان سان نه هلجي، مگر دل سان هلجي. پر جيڪڏهن دل ۾ ڪو گمان گذري ته پوءِ ٻين کان پيڇڻ بنا ڪو چارو ڪونهي.

[48]

جي پڇڻا سي نه منجهڻا، جي پڇڻ سي وير،
جو لکڻ ۾ ماڙهوئين، سو ڪلڪڻ ۾ ڪير.

[جيڪي پڇڻ سي ڪڏهن به نه منجهندا، ۽ جيڪي پڇڻ ٿا سي عقلمند آهن. اها ڳالهه جيڪا ماڻهن ۾ گڻ آهي، سا ڪير ۾ اوکڻ برابر آهي.]
جيڪڏهن ڪو خدا تعاليٰ کان ڪا شيءِ گهري ٿو ته کيس خبر نه پوندي، ڇو ته هو پنهنجي عقل آهر گهرندو. پر جيڪڏهن نه گهرندو ته ڏٺي تعاليٰ کيس اها شيءِ ڏيندو، جنهن جو هو پاڻ لائق آهي.

فرمايائون ته بهشت ۾ انسان جي سڀني عضون جهڙوڪ: هٿن، پيرن ۽ اکين کي ڏسڻ جي قوت عطا ٿيندي، جهڙي هتي اکين کي آهي. ليڪن اهو ساڳيو مرتبو هن دنيا ۾ خدا جي خاص بندن کي حاصل آهي، جو هنن جا اهي سڀ عضوا ٻين جي اکين وانگر هي به ڏسن ٿا.

چيائون ته دل جي ساڄي طرف رحماني ملائڪ ويٺو آهي ۽ ڪٻي طرف شيطان جيڪو وسوسو وجهندڙ آهي ۽ انهن ٻنهي جي وچ تي دل آهي. جڏهن دل سڄي يعني رحماني ملائڪ طرف منهن ڪري ٿي ته نيڪي ۽ چڱائي جا ڪم ٿين ٿا، پر جڏهن وري ڪٻي طرف منهن ڪري ٿي ته شيطاني وسوسا کيس گمراه ڪرڻ ۾ لڳي وڃن ٿا. ان ڪري مرد خدا کي گهرجي ته ٻنهي کي چڱيءَ طرح سڃاڻي ته جيئن فريب ۾ نه اچي. (83) ۽ شيطان مٿس غلبو نه ڪري.

فرمايائون ته ماڻهن جنهن شيءِ کي معرفت سمجهيو آهي، اها معرفت نه آهي. ڇاڪاڻ ته جڏهن ڪو تپ يا مرض جي ڪري بيهوش ٿي پوندو آهي ته ان وقت اجايو سجاڳو پيو وڌندو آهي، پر جڏهن هوش ۾ ايندو آهي ته پنهنجي ڪيل ڳالهين کي بلڪل ڀلجي ويندو آهي. انهن ماڻهن جي معرفت جو مثال به اهڙوئي آهي.

چون ٿا ته هرڪو ماڻهو خدا کي ٽي دفعا پسي ٿو. هڪ دفعو هن دنيا ۾ اچڻ يعني ڄمڻ وقت، ٻيو ”الاستِ بربڪم“ جي وقت ۽ ٽيون مرڻ ويل. اهڙيءَ طرح هر انسان کي ٽي جسم آهن، پر ٽيئي هڪڙي شڪل جا آهن. هڪ

اهو جيڪو بلڪل ظاهر يا پترو آهي، ٻيو بلڪل هن جسم جهڙو آهي ۽ ٽيون عرش هيٺان رکيل آهي. جڏهن هن ظاهري جسم کان ڪو گناه سرزد ٿئي ٿو ته عرش هيٺان بيٺل جسم کان پڻ ساڳيو ڏوهه واقع ٿئي ٿو، جنهن تي اهو في الفور اتان غائب ٿي وڃي ٿو. ان تي ملائڪ عرض ڪن ٿا ته خداوند، هي بندو جيڪو هتي بيٺل هو سو ڪاڏي غائب ٿي ويو. خدا فرمائيندو ته اهو منهنجو راز هو ۽ هيئنر به منهنجي راز ۾ آهي ۽ توهان کي خبر ڪونهي. مراد اها آهي ته خدا تعاليٰ پنهنجي ٻانهي جو راز انهن ملائڪن تي نٿو کولي ٻڌائي ۽ ان جي گناهن کي ٻين تي ظاهر نٿو ڪري. ليڪن هن جسم کان جيڪي ڪجهه ظاهر ٿئي ٿو، ان کي نگاهه ۾ رکڻ وارا ملائڪ لکندا وڃن ٿا. ان ريت هن جسم کان جيڪي ڪجهه ٿئي ٿو، اهو عرش هيٺ جسم کان پڻ ظاهر ٿئي ٿو. فرمايائون ته محبوب جي راز کي فاش ڪرڻ پاڻ کي سوريءَ تي چاڙهڻ برابر آهي، جيئن منصور ڪيو ۽ ان جو نتيجو ڏنائين. چيائون ته طالب جي دل درياءَ وانگر آهي. (84) جنهن ۾ ڪيترا ماڻڪ موتي آهن، پوءِ جيڪڏهن ان ۾ منهن وجهندو ته اهي موتي ملندس، ورنه ائين ٺلهو رهجي ويندو. ان وقت پاڻ هي بيت پڙهيائون.

دریا دلیر دیده ما معدن در است،

گردست من تهی ست ولی چشم من پر است.

[اسان جي دل دريا آهي ۽ اسانجون اکيون موتين جي کاڻ، جيتوڻيڪ

منهنجا هٿ خالي آهن، پر منهنجون اکيون پُر آهن.]

فرمايائون ته محبوب کي انتها نه آهي ۽ نڪي طالب کي ڪا انتها

آهي. پر جيڪڏهن محبوب کي انتها هجي ها ته طالب کي پڻ هجي ها. طالب جي پڻ هڪ منزل آهي جنهن کي "انتها" ڪوٺين ٿا، پر ان جو مطلب اهو ڪونهي ته ان کان مٿي ڪا منزل يا مقام ڪونهي.

[49]

چاچر چڱيرن، گهور نه اچي گهاٽولين،

اڪيون انهن سنڊيون، ڪڏا ڪرون پڇن.

[گهاٽو پهلوانن کي ننڍو پاڻي نظر ئي نٿو اچي، هنن جون اکيون ته

اونهي پاڻيءَ جون خبرون پڇن ٿيون.]

[50]

هنج تتهين هوء، اونهي ۾ اوڙاه جو
اي ڪاٺرو ڪوء، جو چاچر ۾ چيرون ڪري.

[هنج پڪي اتي هوندو آهي جتي تمام اونهي ڪن جو پاڻي هوندو آهي. البت هي ڪاٺرو آهي جيڪو ننڍي پاڻي ۾ پيو رانديون ڪري.]
چيائون ته وڻ آخر ۾ ان طرف ڪرندو آهي، جيڏانهن ورڪائيندو آهي،
متبدي ۽ منتهي ۾ ڪو فرق ناهي، جيڪڏهن کين اصليت جي آگاهي حاصل نه
ٿي آهي. فرمايائون ته نمازيءَ کي گهرجي ته تڪبير اوليٰ يعني الله اکبر چوڻ
وقت دل ۾ سمورو ڌيان الله جي وڌائي تي ڏئي. وري سبحان ربي العظيم ۽
سبحان ربي الاعليٰ چوڻ وقت دل ۾ استقامت پيدا ڪري ۽ اهو فڪر ڪري ته
(85) هرڪا وڌائي ۽ شان جنهنجو اسان خدا تعاليٰ جي باري ۾ تصور ڪري
سگهون ٿا، هو انهن سڀني کان مٿانهون آهي.

فرمايائون ته پنهنجي حسب نسب تي فخر نه ڪرڻ گهرجي، ڇو ته اها
به دنيا جي هڪ شيءِ آهي. بلڪ پنهنجو پيءُ ڏاڏو پاڻ ٿيڻ گهرجي. چيائون ته
هينئر اهڙو وقت اچي ويو آهي جو پٽ پنهنجي پيءُ جي ڪرامتن تي ناز ڪن ٿا،
جيڪي ڪڏهن جو گذر ڪري ويا.

[51]

جي اتر جي لاه، سڄڻ سڀ پرڪڻا
ري پنهنجي ڪٽئي، سڀ پري نه باه.

[اتر توڙي ڏکڻ، سڀني دوستن سڄڻن کي آزمائي ڏنوسون ليڪن
پنهنجي ڪمائي کان سواءِ سڀني باه نٿي ٻري.]
فرمايائون ته ڪيترا نبي سڳورا ڪافرن جو اولاد هئا ۽ ڪيترا ڪافر
وري نبين جو اولاد هئا.

چيائون ته شريعت ۾ حقيقت ائين آهي جيئن ڪير ۾ مڪڻ. سلامتيءَ
جي واٽ اها آهي ته ظاهر ۾ شريعت جي پيروي ڪرين. جهڙوڪ: روزا رکين،
نمازون پڙهين، نفل ادا ڪرين ۽ دل خدا سان ڳنڍيل رکين.

فرمايائون ته حقيقت جي ڄاڻ رک پر ڪنهن کي ڪين ٻڌاءِ. چيائون ته
جيڪو رڳو شريعت سکيو. پر حقيقت جي ڪا خبر نه رکيائين ته اهو ان پڪيءَ

وانگر آهي جنهن جي هڪ ڪنڀڙائي پڳل آهي. پوءِ ان سان ڪٿي هو ڪيتري به ڪوشش ڪري، پر اڏامي نه سگهندو. ساڳي حالت ان شخص جي آهي، جيڪو حقيقت ڄاڻي ٿو، پر شريعت کان بي خبر آهي. طالب لاءِ اهي ٻئي نهايت ضروري آهن. (86)

چيائون ته طالب کي گهرجي ته ٻڌڻ وقت پنهنجا ڪن حضرت موسيٰ عليه السلام جي ڪنن وانگر ۽ پنهنجي زبان کي ان درخت جيان سمجهي، جنهن تي تجلي پئي ۽ پنهنجي دل ۾ حق تعاليٰ جي اميد رکي ته پوءِ اهي سڀ ڪجهه ٻڌندو جيڪي حضرت موسيٰ عليه السلام کي نصيب ٿيو. فرمايائون ته دنيا جو ترڪ ڪرڻ دين جو ترڪ ڪرڻ آهي، ۽ پاڻ کي ترڪ ڪرڻ خدا کي ترڪ ڪرڻ آهي.

فقير کي گهرجي ته خدا تعاليٰ جي نالن جا اسباب معلوم ڪري، ۽ سمجهي ته هن دنيا ۾ ڇڱائي ۽ برائي، هدايت ۽ گمراهي، جيڪي ظهور پذير ٿئي ٿو، اهو سندس ذات جي انهيءَ نالن سبب آهي. انهيءَ ڪري جتي هدايت ڏسي ته سمجهي ته اهو ان هاديءَ جي ڪري آهي. اهڙيءَ طرح جي ڏمر ۽ قهر ڏسي ته اهو ان جي قهاريت جي ڪري آهي. ليڪن فقير کي گهرجي ته جتي گمراهي ۽ قهر ڏسي، اتان ڀڄي هدايت جي طرف اچي. بهر صورت نيڪي ۽ بدئي کي ذات خداونديءَ جي نالي کي سمجهي ۽ ان ۾ ٻي ڪنهن جو دخل نه سمجهي.

هڪڙي مخلص کان نقل آهي ته هڪ ڏينهن آءٌ حضرت جن جي خدمت ۾ ويٺو هوس جو فرمايائون ته جيستائين اوهان پنهنجي نفس کي نه سڃاڻندا تيستائين خدا تعاليٰ کي نه سڃاڻي سگهندا. ڪافي وقت ان ڳالهه تي غور ڪندو رهيس، پر ان جي معنيٰ نه سمجهي سگهيس. آخر گهڻي سوچ کان پوءِ معلوم ٿيو ته واقعي نفس جي معرفت روح جي معرفت آهي ۽ روح جي معرفت سواءِ عجز عاجزيءَ جي حاصل نٿي ٿئي. هڪ ڏينهن آءٌ وري حضرت جن جي خدمت ۾ ويس ۽ اها حقيقت عرض ڪيم. پاڻ چيائون ته بلڪل نيڪ سمجهيو اٿئي. ڇو ته خدا تعاليٰ پاڻ فرمايو آهي: **وَلَا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا** (87) **فَتَمْسُكُمُ النَّارُ** (11:13) ظالمن جو پاسو نه وٺو، ورنه توهان کي به باه وڪوڙي ويندي.

ترجمو: چيائون ته جيڪڏهن ڪو شخص سياري ۾ ٻي ڪنهن ماڻهوءَ

مٿان اهڙيءَ طرح ڇانو وجهي يا ڇانو ڪري جو ان جي مٿان سج جي گرمي نه پهچي ته اهو پڻ ظالم آهي ۽ جيڪو ڪري ٿو اهو ظالم.

چيائون ته پيغمبر عليه الصلوة والسلام جي فرمودي ”يعرف الرجل بالمعاملة“ جون ٻه معنائون آهن يعني ته ڪنهن به شخص جي سڃاڻپ ان لحاظ کان ڪجي ته دم يا ساهه ڪٿڻ وقت الله کي ياد ڪري ٿو يا غير جي ياد ۾ مشغول آهي.

فرمايائون ته ارشاد خداوندي ”اني انا ربك فاخرج نعليك انك بالواد المقدس طوي“ (12:20) يعني آءُ تنهنجو رب آهيان پوءِ پنهنجا جوتا لاه. بيشڪ تون مقدس وادي طوي ۾ آهين.“ اتي جوتا يعني نعلين مان مراد دنيا، آخرت، فرزند ۽ عيال آهي.

صوفي اهو آهي جو ڪنهن کي سوال نه ڪري ۽ نه ڪنهن کي ڪم چوي. فرمايائون ته مرشد اهو آهي جيڪو سڀ کان پهريائين مريد جا هن دنيا سان تعلقات ختم ڪري ۽ ان کانپوءِ کيس ڪا شيءِ عنايت ڪري. وري چيائون ته مرشد اهو جيڪو مريد کي سندس صحبت ۾ ٿيل هر ڳالهه ۾ خدا جو جلوو پسائي.

چيائون ته پيغمبر عليه الصلوة والسلام جو قول آهي، ته: ”الموت جسر يوصل الحبيب الي الحبيب“ يعني موت هڪ پل آهي جنهن ذريعي هڪ دوست ٽي دوست سان ملي ٿو. ان ڪري جيڪو ماڻهو هن دنيا ۾ جنهن شيءِ کي عزيز رکي ٿو، مرڻ کانپوءِ کيس اها حاصل ٿئي ٿي يا هو وڃي ان سان ملي ٿو.

پيغمبر عليه الصلوة والسلام اهو پڻ فرمايو ته ”من زار حي ولم يرزقه شيءٌ فكانما زار ميتاً“ يعني جنهن ڪنهن اهڙي جيئري ماڻهوءَ سان ملاقات ڪئي پر ان وٽ ڪجهه نه ڪاڌائين ته ڄڻ ڪنهن مٿل سان ملاقات ڪيائين.

چيائون ته جڏهن ڪو فقير ڪنهن بزرگ جي زيارت لاءِ وڃي ۽ ان بزرگ (88) کان ڪي الاهي سخن ٻڌائين ته ڄڻ کيس رزق جي بخشش ملي.

چون ٿا ته هڪ ڏينهن حضرت جن وقت جي عالم ۽ فاضل شخص ميان حامد ڏاڏوڻائي واري کان رسول پاڪ ﷺ جي هن فرمودي جو مطلب

پڇيو: "الانسان عبید الاحسان" يعني انسان احسان جو ٻانهو يا غلام آهي. ان تي هن ورائيو معنيٰ بلڪل ظاهر آهي - ان تي حضرت جن چيو ته ڇا سبب آهي جو ڳئون، مينهنون ۽ بڪريون جيڪي صبح جو مالڪ جي گهران نڪري جهنگ ڇڙڻ وڃن ٿيون. سي شام جو انهيءَ احسان سببان موٽي پنهنجي گهر اچن ٿيون ۽ پئي ڪنهن هنڌ نٿيون وڃن. اهڙيءَ طرح جڏهن ڪو ماڻهو ان جا داڻا کڻي پاڻ اڳ ۾ ٿي هلڻ لڳندو آهي ته وٽس سندس پويان ايندو آهي. ظاهر ٿيو ته نه رڳو انسان پر چوپايا ۽ جانور پڻ احسان جا ٻانهو آهن. اهو ٻڌي مولانا حامد چوڻ لڳو ته بيشڪ حضرت جن کي گهڻي خبر آهي.

وڌيڪ چيائون ته احسان خدا جو نالو آهي. ان ڪري سڀ انسان ۽ سڀ شيون ان ذات جون مطيع آهن. پوءِ ان ۾ حيوان، انسان، پکي پکڻ، جن پريون پڻ اچي وڃن ٿا. ليڪن هن حديث ۾ پيغمبر عليه الصلوة والسلام انسان جو ذڪر صرف ان ڪري ڪيو، ڇاڪاڻ ته انسان اشرف المخلوقات آهي ۽ ٻين سڀني شين جي مقابلي ۾ عقل ۽ شرف وارو آهي. ان ڪري هتي انسان مان مراد هر قسم جي مخلوق آهي، پوءِ جنهن کي عقل آهي ته اهو ان ذات جي اطاعت ڪندو ۽ ٻيا وري (89) هن جي فرمانبرداري ڪندا.

مولانا حامد جڏهن اها سمجهاڻي ٻڌي ته آفرين جا الفاظ چيائين. بلڪ اها معنيٰ سندس دل ۾ گهر ڪري وئي ۽ کيس ڏاڍي سٺي لڳي.

فرمايائون دنيا جو لفظ "دنو" مان نڪتو آهي، جنهن جي معنيٰ ويجهڙائي يا نزديڪي آهي. ان ڪري خدا جي ويجهڙائي يا قرب خداوندي پڻ هن دنيا ۾ حاصل ٿئي ٿو.

چيائون ته بصير يعني ڏسندڙ اهو آهي، جيڪو ظاهري اکين سان ڏسي پر بصارت دل جي روشنيءَ کي چون ٿا.

"تجريد" جو مطلب آهي، دنيا کي ڇڏڻ ۽ خلق خدا جي سان لاڳاپا ٽوڙڻ. "تفريد" آهي فنا في الله ٿيڻ ۽ پنهنجو وهر وسارڻ.

چيائون ته اهل ظاهر چون ٿا: اَقْتُلُوا الْمُؤَدِّيَ قَبْلَ الْاِيْذَاءِ يعني: دشمن کي اِيْذَاءَ پهچائڻ کان اڳ ختم ڪريو. اهل طريقت چون ٿا: اَقْتُلُوا الْمُؤَدِّيَ بَعْدَ الْاِيْذَاءِ يعني: دشمن کي اِيْذَاءَ پهچائڻ کان پوءِ ختم ڪريو. ليڪن اهل حقيقت چون ٿا: "اَتَرَكَ الْمُؤَدِّيَ بَعْدَ الْاِيْذَاءِ" يعني: مؤذي يا دشمن کي اِيْذَاءَ بعد ڇڏي

ڏيو. پر اهل معرفت چون ٿا ته احسن الموزيات بعد الايناء يعني ايناء پھچائيندڙ سان پاڻ نيڪي ڪريو.

فرمايائون ته: تارڪ الورد ملعون وصاحب الورد ملعون. ان قول جي سمجھائي ڏيندي چيائون ته جيڪڏهن ڪو شخص ورد ڪرڻ ۾ مشغول هجي، پر ٻي خلق جو ساڻس ڪم هجي، جيڪو ٻي ڪنهن وٽان نه ٿيندو هجي ۽ انتظار ڪندا هجن، ته ان صورت ۾ اهڙي شخص کي ورد نه ڪرڻ گهرجي ۽ جي ڪندو ته لعنتي آهي.

پر ٻيو شخص جيڪو واندو آهي ۽ مسجد کان فارغ ٿي ٻاهر نڪتو آهي ۽ وڃي ڪنهن راند روند جهڙي شغل ۾ لڳي ٿو، ليڪن پاڻ کي ورد سان نٿو لڳائي ته اهو پڻ لعنتي آهي. چيائون ته جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ جو ڪنهن ۾ ڪم پوي ۽ هو هلي وٽس اچي ۽ اڳلو ورد ۾ مشغول هجي ۽ ڪم وارو شخص بيبي ان کي سڏڻ لڳي ته ٻاهر نڪري اچ (90) ته صاحب ورد ان غرض واري کي چوي ته بيهه. ليڪن ان کي اهو ضرور چوي ته هو بنا ورد جي آيو آهي. البت ان جو ڪم ڪري.

چيائون ته اهو پڪي پنهنجي ٻين ساٿي پکين سان گڏ اڏامندو جنهن جون ڪنڀڙائون صحيح سلامت آهن، پر جنهن جا ڪنڀڙا پڳل آهن يا زخمي آهي، اهو اڏامي نه سگهندو.

چيائون ته جڏهن ڪنهن جي گهر وڃو ته خاموشيءَ سان ويهي رهو ۽ هر طرف نظر ڊوڙائڻ جي ڪوشش نه ڪريو.

فرمايائون ته اهڙو وڻ جيڪو خشڪيءَ تي آهي ۽ سڪي وڃي، ته ان جو علاج ٿي سگهي ٿو، پر جيڪو وڻ پاڻي ۾ هوندي سڪي وڃي ته لاعلاج آهي. چيائون ته فقير کي ٽن جڳهن تي منزل ڪرڻ گهرجي. هڪ جبل ۾ ٻيو ويرانِي يا بيابان ۾ ٽيون درياھ جي ڪناري.

نقل آهي ته حضرت جن کان جيڪو به ڪعبي جي زيارت يعني حج جي اجازت گهرندو هو ته ان کي نه ڏيندا هئا. بلڪ چوندا هئا ته فقيرن لاءِ ڪعبي جي زيارت نفل آهي. پر جيڪڏهن اتي وڃي پهچن ٿا ته ڪانئن گهڻا فرض چڏائجي وڃن ٿا.

طالب کي گهرجي ته قبرستان ۾ نه ٽڪي، ان سان دل سخت ٿئي ٿي، ڇو ته مردا ڪجهه ڪائين پيئن ڪونه ٿا ۽ جيئرا ڪائڻ جا محتاج آهن. ها، ان

لاء مقام ۾ ترسڻ جائز آهي، جنهن جيئري پاڻ کي ماري ڇڏيو هجي. چيائون ته اڳئين وقت ۾ درويش پنهنجي درويشيءَ جو اظهار نه ڪندا هئا، پر زماني ۾ جڏهن ڪنهن کي مردن کان جواب ملي ٿو ته ان تي وڏو ناز ڪن ٿا.

نقل آهي ته هڪ ڏينهن ڪو مريد پاڻيءَ جو ڪوٽرو ڀري حضرت صاحب کي ڏنو. پاڻ جڏهن هن ڏانهن نظر ڪيائون ته اهو مريد کين ڏاڍو خوش ۽ سرهو نظر آيو. فوري طور کيس چيائون (91) ته ڪوٽري ڀرڻ تي ايڏو خوش ٿيڻ نه کپي، يا ائين سوچڻ نه کپي ته بس هاڻي ٻين جا ڪوٽرا کين پريندس. بلڪ خدمت خاطر اهو ڪم مرڻ گهڙيءَ تائين جاري رکڻ گهرجي.

چيائون ته طالب کي گهرجي ته هميشه جتي پير ۾ پاڻي نه هلي. ڪڏهن اڳهاڙين پيرين به هلي. ان ڪري جڏهن سفر ۾ هلي ته ڪڏهن پاڻي نه وري ڪڏهن هٿ ۾ کڻي هلي. مطلب ته پاڻ کي اهڙو نه هيرائي جو جڏهن جتي ميسر نه هجيس ته هلڻ کان لاپچار ٿي وهي رهي ۽ چري نه سگهي.

فرمايائون ته ٻيڙي ڪم ڪرڻ سان ذات ٻيڙي ڪونه ٿي ٿئي، بلڪ گناه بذات خود ٻيڙو آهي.

جيڪڏهن ڪو شخص اهو ارادو ڪري ته هر ٿي ڏينهن مردن سان گڏ سمهندو يعني اهو جيڪو کائيندو سو هي کائيندو، جيڪي هو پهريندو، سو هي پهريندو ۽ آءٌ پڻ خلق خدا جي سان ايترو ميل جول رکندس. جيترو هي رکندو، ته پوءِ جلد ئي اهو الله جو پهتل ٻانهو بنجي ويندو.

فرمايائون ته جيڪڏهن ڪو شخص جن لڳڻ ڪري ئي ديوانو ٿي پوي، ته اهو پڻ بهتر ڇو ته اها گهڙي ته پنهنجي خوديءَ کان آجو رهندو.

[52]

قرب ڪريو، ماءُ ملاقي نه ٿئي،

صوفيءَ جي صلاح ۾، پورو اي پرياءُ.

[اي امڙ! قرب ۽ تڪبر جو هڪ هنڌ گڏجڻ نه ٿي ڪونه، صوفين

جي مشرب ۾ انهيءَ ڳالهه تي پورو اتفاق آهي.]

طالب کي گهرجي ته جيڪڏهن ڪير کيس تڪليف پهچائي ته غمگين

نه ٿئي، بلڪ ائين سمجهي ته اها تڪليف خدا جي طرفان آهي ۽ انهيءَ تڪليف پهچائيندڙ کي ڪجهه نه چوي. (92)

ان جو مثال ائين آهي جيئن ڪو ماڻهو ڪنهن کي لٺ سان ماريندو هجي ته اهو ماڻهو جيڪڏهن اها لٺ پيچي ڇڏي، ڇاڪاڻ ته کيس ان لٺ سان ماريو ٿي ويو، ته اها بيوقوفي هجي. لٺ ڪهڙو ڏوه ڪيو. اصلي ذميوار لٺ هئندڙ آهي.

[53]

چندن چور ڪريندي، رتو منهن ڪهاڙ،
سڄن ڏجن نه ٿئي، جي رسي سئو وار،
پرورڙو پراڙ، ته ڪرهندي قرب ٿئي.

[چندن جي ڪاٺ کي ڪپندي ڪهاڙي جو منهن ڳاڙهو ٿي ويندو آهي. دوست دشمن هرگز نه ٿيندو، توڙي سئو پيرا ڪاوڙجي. پراڙ کي خبر پئي آهي ته جهيڙي منجهان قرب پيدا ٿئي ٿو.]

چيائون ته فقيرن جي نظر ۾ اهل دنيا وارا پن جي هڪ اهڙي انبار مثل آهن، جنهن ۾ جيڪڏهن هڪڙي چڻگ اڏامي پوي ته پوري ڍڳ کي ساڙڻ لاءِ ڪافي آهي.

فرمايائون ته اولياءَ ٽن قسمن جا آهن. هڪڙا اهي جو جڏهن لوح محفوظ تي نظر پوين ۽ پنهنجي عمر ٿوري ڏسن ته ان کي وڌائن، ٻيا اهي جيڪي ڊگهي عمر ڏسن ته ان کي گهٽائي ٿوري ڪن ته جيئن هن دنيا ۾ ٿورو ترسن، ٽيان اهي جيڪي لوح محفوظ ۾ سڀ ڪجهه ڏسن، پر ڪجهه ڪين ڪن، بلڪ خدا جي رضا تي راضي رهن ۽ ان تي شڪر ڪن.

فرمايائون ته روحن جي خلقت ۾ حضرت محمد عليه الصلوة والسلام سڀ کان اڳ ۾ آهن، ليڪن جسماني خلقت ۾ آدم عليه السلام سڀني کان اول آهي.

چيائون ته پير مريدن کي پيو ڪجهه نٿا ڏين، بلڪ جيڪي، مريدن وٽ آهي، اهو کيس چمڪائي ڏيکارين ٿا، ته جيئن ڏسي سگهي. ان جو مثال اجهو ائين آهي جيئن ائيني ٺاهڻ وارو اصل تان (93) ڪٽ لاهي ان کي صفا ڪري چمڪائيندو آهي. ايتريقدر جو ان ۾ ٻي ڪا شيءِ نه وجهندو آهي، تان جو اصل چمڪندڙ مٿاڇرو صاف ظاهر ٿي پوندو آهي ۽ اهو روشني ڏيڻ لڳندو آهي. چيائون ته ڪشف ۽ ڪرامتون دنيا جون ڳالهيون آهن. اصل ڳالهه آهي ته انهن سڀني کي ڇڏي ٻي دنيا هٿ ڪجي.

فرمايائون ڪل ها خطر ببالڪ واللہ بخلاف ذالڪ يعني: تنهنجي سوچ ۾ جيڪي ڪجهه اچي ٿو الله ان کان بهيءَ طرح آهي.

چيائون ته جنهن تي دفعا ڪوڙ ڳالهايو، تنهن ڄڻ ته هڪ ڀيرو زنا ڪئي. پر جيڪڏهن ڪنهن تي دفعا زنا ڪئي تنهن گویا هڪ ڀيرو غيبت ڪئي. وري جنهن تي دفعا غيبت ڪئي تنهن گویا سماع جي حلقي ۾ هڪ ڀيرو بي معنيٰ ضرب هنئي تنهن گویا سماع ۾ بي معنيٰ رقص ڪيو.

فرمايائون ته موسيٰ عليه السلام جي اها سنت آهي ته جڏهن فقير گهران نڪري ته اها نيت ڪري ته من ڪنهن طالب خدا سان ملاقات ٿئي ۽ ڪو درويش گڏجي وڃي، جيڪو خدا جي راه ڏيکاري. عيسيٰ عليه السلام جي اها سنت آهي ته جڏهن طالب گهر کان ٻاهر نڪري ته اها نيت ڪري ته من منهنجو پير اهڙي هنڌ تي پوي، جتي اڳي ڪنهن طالب ۽ دوست خدا جي پنهنجو پير رکيو هجي.

فرمايائون ته بي نمازي کي ڪهڻ گهرجي.

چيائون ته جڏهن ڪو طالب خدا جو اهل دنيا سان تواضع اختيار ڪري ٿو ۽ انهن وٽ ٿورو يا گهڻو ويهي ٿو يا صحبت ڪري ٿو ته خدا تعاليٰ سندس دين کي ڇڏ ڪري ٿو ۽ هن جي سموري عبادت کي ضايع ڪري کيس خوار ڪري ٿو. چيائين ته خدا تعاليٰ شينهن جي ڪنن ۾ ظهور ڪري ٿو، پوءِ جيڪي طالب شينهن کان ڊڄن ٿا، سي خدا جي طلب يا تمنا کيئن ٿا ڪن. (94)

فرمايائون ته خلق جي پيدا ٿيڻ جو سبب اولياءُ آهن. جيڪڏهن اولياءُ عدم ۾ هجن ها ته ٻي مخلوق به پيدا نه ٿئي ها. ان جو مثال ائين آهي جئن باغائي وڻن کي پاڻي ڏيندو آهي ته ان لاءِ واهيون ٺاهيندو آهي، پوءِ انهيءَ پاڻيءَ جي ڪري بنا ڪنهن بچ ڇڻڻ جي ٻيو ڪيترو گاه ۽ اوڀر پاڻهي ڄمي پوندا آهن.

چيائون ته پيرن کي ڪا به قدرت ناهي جو مريدن کي پنهنجي پاران شيءِ عنايت ڪن. ڇو ته جيڪڏهن ائين هجي ها ته پهريائين پنهنجن پٽن تي شفقت ڪن ها ۽ ان کان پوءِ ٻين تي ڪن ها!

فرمايائون ته جيڪڏهن ڪو چڱو خواب ڏسي ته ٻي ڪنهن سان بيان ڪري ۽ اهو کيس چڱي تعبير ڪري ٻڌائي ته پوءِ ان جو اثر به چڱو ٿيندو.

چيائون ته جيڪو ماڻهو جمعي ڏينهن غسل نه ڪري ته ان کان ڏنڊ طور ڪا شيءِ اوڳاڙي ڪجي ته جيئن ٻي دفعي غفلت نه ڪري ۽ خبردار ٿئي. فرمايائون ته جڏهن ڪو شخص خدا جو طالب ٿئي ٿو ته ان جو پيءُ ماءُ، ڏاڏو بلڪ انهن جا پيءُ ماءُ جيڪي اڳي مري چڪا آهن، ويندي آدم عليه السلام تائين سڀ الله تعاليٰ جو شڪرانو بجا آڻين ٿا ته الحمد لله اسانجي اولاد منجهان ڪو طالب خدا پيدا ٿيو آهي.

چيائون ته جيڪڏهن ڪو ماڻهو خدا واسطي ڪنهن ٻئي وٽ ڪم لاءِ وڃي ۽ سندس اهو ڪم ٿي پوي ته ڄڻ سندس نفس جيئرو ٿي پيو، پر جيڪڏهن اهو ڪم نه ٿيو ۽ خالي موٽيو ته ڄڻ سندس نفس مري ويو. ان ڪري انهيءَ ماڻهوءَ جي حق ۾ اها بهتر ڳالهه آهي ته سندس ڪم نه ٿئي. چيائون ته جڏهن ڪنهن وٽ دعا ڪرائڻ وڃو ته سنت پوري ڪريو، ڇو ته بنا سنت جي مقصد حاصل نه ٿيندو.

چيائون ته جيڪو مجلس ۾ ويهي ڪوڙ هڻي ته خدا تعاليٰ ان کان سچائي (95) کي پري ڪري ڇڏيندو. پر جيڪو سچ چوندو ته خدا تعاليٰ ان جي دل کان وري ڪوڙ کي پري ڪري ڇڏيندو.

فرمايائون ته هر پير جيڪو بهتري چاهي ٿو ته اها حاصل ڪري سگهي ٿو. تانجو حضرت محمد ﷺ تائين پهچي سگهي ٿو. ليڪن ان کان مٿي وڃي نٿو سگهي. چيائون ته آءُ فقيرن کي پير ڪري سمجهندو آهيان. ڇو ته پير ان کي چئجي جنهن کي ڏسڻ سان خدا ياد اچي. مون کي پڻ فقيرن کي ڏسڻ سان خدا ياد ايندو آهي.

هڪڙي مخلص کان نقل آهي ته هڪ ڏينهن حضرت جن سان رستي ۾ گڏيا ٿي وياسون جو پاڻ نصيحت ڪندي هي بيت پڙهيائون:

[54]

سَجَنَ جَان سَمَوُ، تَه ڪَر رُوحَ رُچنديون،
سندو ڪاڻ ڪَمَوُ، پَتو ئي پَر سَمِي.

[سجڻ جيستائين برداشت ڪري، تيستائين پلي جيڪي دل چاهي سر

ڪر. ڪهڙو جي ڪاڻي ڪيتري به پراڻي هوندي، تڏهن به بار کڻي ويندي.]

چيائون ته جڏهن ڪو خدا وارو زمين تان گذر ڪري ٿو ته زمين جو

اهو حصو ٻي زمين جي مقابلي ۾ پاڻ کي خوش نصيب سمجهي ٿو، پر جيڪڏهن اهو اتي ڪجهه دير لاءِ ترسي ٿو ته اها زمين پاڻ کي اڃا وڌيڪ خوش نصيب سمجهي ٿي. ليڪن جڏهن هو اتي نفل ادا ڪري ٿو ته زمين جو اهو حصو پاڻ کي وڏي پاڳ وارو سمجهي ٿو.

فرمايائون ته جڏهن نماز جي نيت ڪريو ته ائين هرگز نه چئو ته ڪو منهن ڪعبه الله جي طرف ڪيان ٿو. بلڪ چئو ته منهن ڪير مڪان ڪعبي ڏانهن، ڇو ته ڪعبو ڪڏهن ڪڏهن خدا وارن جي طواف تي وڃي ٿو ۽ پنهنجي جاءِ تي تڪميل ڪو نه ٿو رهي.

چيائون ته طالب لاءِ هن دنيا ۾ ئي خدا جو عرفان ضروري آهي. ڇو ته قيامت جي ڏينهن جڏهن رب تعاليٰ پنهنجي تجلي ڏيکاريندو ته انهيءَ ڏينهن کيس اهي ئي سڃاڻندا جن کيس هتي ڄاتو هوندو ۽ اهي ئي سڃلڻ ڪندا. ٻي مخلوق جيڪا هن دنيا ۾ ڪانئس غافل آهي، اتي پڻ بيخبر ۽ غافل رهندي. (96)

چيائون ته الله تعاليٰ جي لطف منجهان ڪن انسانن جي بخشش ان ڪري ٿئي ٿي جو هو اولياءِ الله وارن سان لاڳاپي ۾ آهن، يعني انهن جي گفتگو ٻڌڻ يا انهن جي هٿ ۾ هٿ ڏيڻ ٿا، يا ايترو ويجهو اچن ٿا، جو انهن جي چادر سان لڳي ويهن ٿا.

فرمايائون ته ڪي ماڻهو چون ٿا ته خدا تعاليٰ جيڪي چاهي ٿو اهو اوس ٿئي ٿو، ان ڪري اسين ڪجهه به نه ڪنداسين. حالانڪ جڏهن کين ٻڪ لڳي ٿي ته طعام جي گهر ڪن ٿا، ٿانو صاف ڪن ٿا، پاڻي ڀرين ٿا ۽ باهه ٻارين ٿا. اهڙيءَ طرح جڏهن سندن چادر ميري ٿئي ٿي ته ڏوڪڙ ڏيئي صابن خريد ڪن ٿا ته جيئن ان کي ڏوئي آجرو ڪن. مطلب ته انهن سڀني وقتن تي ائين ڇو نه ٿا چون ته جيڪي ڪجهه خدا کي ڪرڻو آهي، سو ضرور ٿيندو. چيائون ته مٿي تي وار رکڻ چڱو ناهي.

فرمايائون ته عارف کڻي ڪوڙو هجي سڄي زاهد کان بهتر آهي. چيائون ته ظالم ۽ ڏاڍ سان هٿ ڪيل هڪڙو قيراط، حق سچ جي ستر قيراطن کي ضايع ڪري ڇڏي ٿو.

چيائون ته جڏهن مهمان اچي ته هروڀرو تڪلف نه ڪجي، جيڪي گهر ۾ حاضر هجي، اهو آڻي سندن آڏو رکجي.

چيائون ته چرين سان صحبت اختيار نه ڪريو، ڇو ته توهان کي اهو

ئي حاصل ٿيندو جيڪي وٽن آهي.

قيامت جي ڏينهن ڪيترن قبرن منجهان جن تي وڏا قبا ٺهيل آهن، باهه جا شعلان نڪرندا. ليڪن ڪيترن مسائن منجهان نور جون لانون نڪرنديون. چيائون ته جيڪو ماڻهو مجلس ۾ پوئتي اچي ويهي ٿو، ان جو غرض اهو هوندو آهي ته جيئن پيا اٿي وڃن ته آءُ اڳتي اچي ويهان. قيامت جي ڏينهن الله تعاليٰ گهڻن شخصن کان اهو پڇندو ته توهان دنيا ۾ جيڪا عبادت ڪئي، ان جو توهان کي اتي اُچورو مليو؟ هو منجهي پوندا ۽ چوندا ته ڪيئن! خدا تعاليٰ فرمائيندو ته اتي (97) جن ماڻهن توهان کي سلام ڪيو، عزت ڏني ۽ اهڙيءَ طرح پيا ماڻهو يا جيڪي توهان جي غلاميءَ ۾ رهيا! اهو ٻڌي هو شرمسار ٿيندا ۽ پوءِ ماڻ ڪري ويهي رهندا.

نقل آهي ته حضرت جن اهل دنيا وارن سان سخن الاهي ڪو نه ڪندا هئا، پر جيڪڏهن ڪي اهڙا اصل دنيا جا سخن الاهي سڻڻ واسطي ايندا به هئا ته انهن سان گهڻو ڪري دنيا جون ڳالهيون ڪندا هئا.

چيائون ته جيڪڏهن ڪو شخص مجلس ۾ ويهي خدائي سخن ٻڌائي ٿو، پر سندس نيت اها آهي ته جئن ماڻهن جون دليون هن جي دامن ۾ ڦاسن ۽ هو ڏانهس متوجه ٿين ۽ معتقد بنجن. وري ان کان پوءِ انهن ماڻهن کان ڪا شيءِ وٺي ٿو يا انهن جو ڪاڌو کائي ٿو، ته انهيءَ شخص ۽ ٻئي اهڙي ماڻهوءَ جي وچ ۾، جيڪو زور زبردستيءَ سان سندن مال ڦري ٿو، ڪو به فرق نه آهي. فرمايائون ته صوفي ڏينهن تتي جو ٻاهر نڪرن ٿا ۽ پنهنجو ڪم ڪار ڪري واپس ٿين ٿا، ان جو ڪارڻ هي آهي ته صبح ۽ شام جو هوا اٿڌي ۽ وڻندڙ ٿئي ٿي ۽ ان وقت ڪوليون ماکوڙا ۽ ٻي مخلوق ٻرن کان نڪري ٻاهر گهمڻ لڳن ٿا، جنهن ڪري امڪان آهي ته اهي سندن پيرن هيٺان اچي مري نه پون. چيائون ته جڏهن ڪا مسجد ويجهي هجي، پر پوءِ به ماڻهو فرض نماز جو وڃي اتي ادا نه ڪري ته اها مسجد ان لاءِ بددعا جو سبب ٿيندي ۽ کانئس نفرت ڪندي. بي نمازي اهو آهي جيڪو سنت جماعت کي ڪڏهن به نٿو پهچي.

[55]

پَر ۾ پَچي پرينءَ کي، پسجي پرڏيهه،

جتي ساجن سپجي، ساهه کي سو ساڻيهه.

[پرين لاءِ پنهنجي پر ۾ پچي پرديس پسجي، جتي ساجن ملي، ساهه

لاءِ اهو ئي ساڻيهه آهي.]

چيائون ته جيڪو ماڻهو پير جي حاضريءَ ۾ هجي، پر پوءِ وڃڻ جو خيال ڪري (98) تڏهن پير کان اجازت نه گهري، پر اهڙيءَ طرح غائب ٿي جو پير کي ڪا خبر نه پوي، بلڪ سڀاڻي ٻيا ائين چون ته فلاڻو ماڻهو جيڪو هتي هو الانجي ڪيڏانهن ويو.

چيائون ته ڪم اهڙي ماڻهو کي چئجي جيڪو ڳالهه پوري ٻڌڻ کان اڳ ئي ٽپ ڏئي وڃي ان سان لڳي. ياري اهڙي شخص سان رکڻ گهرجي، جيڪو ڏهاڙي سو گناهه بخش ڪري.

فرمايائون ته پيرن کي سڀ ڪم ڪرڻ گهرجن، زمين کي ڪيڙي آباد به ڪن ته خلق خدا جي سان به واسطو رکن. ليڪن مريدن کي پيرن سان ريس نه ڪرڻ گهرجي.

نقل آهي ته هڪڙو مريد حجري اندر ڪنڌ مٿي کنيو دروازي طرف نگاهه ڪيو ويٺو هو، جڏهن حضرت جن جي مٿس نظر پئي ته چينپ ڪندي کيس چيائون ته ڪيڏانهن ڏسي رهيو آهين. فقير کي اهو نٿو جهڳائي ته ڪنڌ مٿي ڪري ائين ويهي، بلڪ ڪنڌ جهڪائي ويهجي ۽ پنهنجي پٺي حجري جي دروازي طرف ڪري ۽ منهن حجري طرف ڪري.

چيائون ته خدا تعاليٰ جو فرمان آهي: ان تعدوا نعمة الله لا تحصوها. (18:16) يعني جيڪڏهن توهان خدا جون نعمتون شمار ڪرڻ لڳندا ته ڳڻي نه سگهندا.

فرمايائون ته پيش امام کي التحيات کان بعد گهڻيون دعائون نه پڙهڻ کپن، ڇو ته ان وقت نمازي جيڪي دعائون نڌا ڄاڻن، خاموش رهن ٿا ۽ نماز ۾ خاموشي حرام آهي. تڪبير جي وقت مٿو سڌو هجڻ گهرجي يعني هيٺ ۽ جهڪيل نه هجي، ڇو ته قيام درست نه ٿيندو.

چيائون ته جڏهن ڪو ماڻهو ڪنهن بزرگ يا وليءَ جو نقل ٻڌي ته ٻڌندڙ کي ائين سمجهڻ گهرجي ته ڇڻ هو پاڻ اهو نقل ان بزرگ کان ٻڌي رهيو آهي جنهن جو اهو قول آهي، انهيءَ وقت ٻي ڪا به شيءِ هٿ ۾ نه رکي ويندي. پٽ تان ڪڪ به نه کڻي. ڇو ته جيڪڏهن ائين ڪيائين ته کيس ڪو فائدو نه رسندو. (99)

فرمايائون ته رکوع ۽ سجدي ۾ گهٽ ۾ گهٽ پنج ڀيرا تسبيح پڙهڻ گهرجي. وڌيڪ چيائون ته ”الله“ چوڻ فرض آهي ۽ ”اڪبر“ چوڻ واجب آهي.

چيائون ته فرمان خداوندي آهي: لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تَحِبُّونَ (92:3) يعني توهان هرگز نيڪي کي نه رسندا جيستائين توهان پنهنجي پسند وارين شين مان خرچ نٿا ڪريو. حضرت جن جو هن آيت مان مطلب هو ته خدا جي راهه ۾ خرچ ڪريو ۽ اهڙين شين جي پيچر ڇڏيو جيڪي دوستيءَ جي راهه ۾ رکاوٽ آهن.

بيت

هرچه داري، صرف کن در راه او،

لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا.

حضرت جن هن آيت ۾ لفظ ”بر“ کي ”بر“ ڪري پڙهندا هئا، جنهن مان مراد خدا جي ذات وٺندا هئا. يعني توهان ”خدا جي ذات“ کي هرگز رسي نه سگهندا، جيستائين پنهنجي پسنديده مال مان خرچ نه ڪندا.

چيائون ته فرمان خداوندي آهي: كُلْ حَزْبٌ مِمَّا لَدَيْهِمْ فَزَحْوَونَ (32:30) يعني سيڪو ٽولو پنهنجي پنهنجي راه تي خوش آهي. جهڙي طرح ڪا مينهن جڏهن پنهنجي وڳ کان ڇڄي پري هلي ويندي آهي ته تيستائين کيس آرام نه ايندو آهي، جيستائين موٽي اچي وري ساڳي وڳ ۾ شامل نه ٿيندي آهي.

چيائون ته پيغمبر عليه الصلوة والسلام جو قول آهي: الدنيا جيفة و طالباها كلاب يعني هيءَ دنيا ڍونڍ آهي، ۽ ان جا طالب ڪتا آهي. هتي ”جاه“ ئي ڍونڍ آهي ۽ ان جا طالب ڪتا آهن.

فقير کي گهرجي ته نيم بسمل يعني اڌ ڪٺل پڪيءَ وانگر هجي، نه مٿل نه جيئرو. خدا تعاليٰ کي اهڙا فقير گهڻا پسند آهن.

چيائون ته جڏهن ڪو خدا کان ڪا شيءِ گهري، ته ان جي سڃاڻپ ڪري طلب نه ڪري، ڇاڪاڻ ته جهڙيءَ طرح هو ان شيءِ کي سڃاڻي ٿو، اهڙيءَ طرح ڪوئي نٿو سڃاڻي. هن کي ڪي به پنهنجي نفس کي سڃاڻڻ جي ڪوشش ڪري، ته جئن ان شيءِ جي سڃاڻپ حاصل ٿئيس، جيڪا کيس سڃاڻڻ گهرجي.

[56]

سڌ نه سلامي ٿئا، وهي نه ورتا جي،

هائي ٽٽي ڪي، ناهي ماڳ مليز ۾.

[جيڪي سڌ ڪرڻ تي سلامي نه ٿيا ۽ مند تي موٽي نه آيا، تن لاءِ]

هاڻي ملير ۾ ڪا جاءِ يا هنڌ ڪونهي. [100]

نقل آهي ته هڪڙو وسواسي فقير ڪنهن ڏينهن اچي حضرت جن جي ڳوٺ وٽان لنگهيو. سو حضرت جن کي چورائي موڪليائين ته ڀلائي ڪري هڪ ڪُوزو ڏياري موڪليو. حضرت جن ڏانهس پنهنجو ڪُوزو ڏياري موڪليو. هن اهو ڪُوزو واپس موڪليو ۽ چورائي موڪليائين ته هي ڪُوزو استعمال ٿيل آهي. نئون ڏياري موڪليو. حضرت جن هڪ نئون ڪُوزو وٺي پنهنجي خادم هٿان ڏياري موڪليو ۽ نياپو ڏنائونس ته فقير کي چٽجانءِ. اي وسوسن ۾ ورتل، رڳو ڪُوزن کي نه پوڄ! بلڪ وڃي ڪنهن مرد خدا جي ڏينهن خدمت چاڪري ڪر.

[57]

پاڻيءَ اتي جهوپڙا، مورڪ اُڄ مرن،

دانهون ڪن مٿن جڻن، دم نه سڃاڻن.

[پاڻيءَ جي ڪنڌيءَ تي سندن گهر آهن، پر تڏهن به مورڪ انسان پيا اُڄ مرن. مجبور انسانن وانگر پيا رڳو دانهون ڪن، باقي وقت کي سڃاڻن نٿا.]

چيائون ته پيغمبر خدا جو فرمان آهي: المؤمن مرآة المؤمن يعني مؤمن ٻئي مؤمن جو آئينو آهي. مطلب ته جڏهن هڪ مؤمن ٻئي ۾ ڪا برائي ڏسي ته ان کان پاسو ڪري ۽ جيڪا چڱي عادت ان ۾ ڏسي ته ان کي اختيار ڪري.

فرمايائون ته اسان جي واسطي وارن منجهان جڏهن ڪنهن شخص جو ڪو ڪم يا مراد پوري نه ٿئي ته اهڙي وقت ۾ حضرت غوث الثقلين شيخ محي الدين عبدالقادر جيلاني قدس الله سره کي ياد ڪري ۽ ان جي مدد طلب ڪري ته اهو ڪم يا مراد حاصل ٿيندس. (101) ڇو ته حضرت غوث پاڪ اسان جي يارن جا گهڻگهرا آهن ۽ تڪليف يا ڏکڻي وقت ۾ کين اڪيلو نه ڇڏيندا.

فرمايائون ته دنيا چار ڏينهن ۽ چار راتيون آهي. پهريون ڏينهن ۽ رات آهي آهن، جيڪي گذرن ٿا، ٻي رات ۽ ڏينهن هي جهان آهي، ٽين رات اها آهي جڏهن ساه اندر وڃي ٿو ۽ ماسوي الله کان نفی اختيار ڪري ٿو، پر جڏهن ٻاهر نڪري ٿو ته سندس ڏينهن آهي. چوٿين رات اها آهي جڏهن پنهنجو پاڻ ۾ فنا ٿجي ۽ چوٿون ڏينهن اهو آهي جڏهن باقي بالله ٿجي.

چيائون ته سبحان الله جو مطلب آهي ته سڀ پاڪائي انهيءَ خدا جي لاءِ جيڪو پاڪائيءَ جي لائق آهي، جيڪو پاڪائيءَ جو بخشيندڙ آهي، بلڪ جيڪا پاڪائي اسين هن ڏانهن منسوب ڪريون ٿا، ان کان به پاڪ آهي. واللہ اعلم بالصواب.

فصل ٻيو

ورد وظيفا ۽ نفل نمازون وغيره

فرمايائون ته مون ڪيترن ورد وظيفن بابت ٻڌو. پوءِ جڏهن انهن تي عمل ڪري ڏنم ته منهنجا ڪيترائي مقصد پورا ٿيا. چيائون ته فقير ڪي گهرجي ته هر نماز کانپوءِ ٿورو ورد ڪري، ورد کان سواءِ نماز ائين آهي جئن سڻپ کان سواءِ طعام.

جيڪڏهن ڪو ماڻهو بي فڪر ٿي رهيو هڪ ڀيرو الله جو نالو وٺي ته الله تعاليٰ ان کي هزارين ورهين جي عبادت جو اجر ڏئي ٿو. ۽ جي دل سان چوي ته تن ڪروڙ ورهين جو، پر جي ان وقت سندس دل ۾ جنبش پيدا ٿئي ته پوءِ روايت ڪن ٿا ته ان پاڻهي کي ايترو ثواب ٿئي جو جيڪڏهن سڀ وڻ ڦلر ۽ سڀ درياه مس ٿي پون ۽ زمين آسمان کاغذ هجن، ۽ ملائڪ توڙي انسان سڀ ويهي لکن ته جيڪر لکي نه سگهن. (102)

چيائون ته رات ۽ ڏينهن ۾ چوويهه گهڙيون آهن، هر گهڙيءَ ۾ هزار دم کڻجن ٿا. ان ڪري خدا جي ياد کان سواءِ جنهن هڪ دم به کنيو تنهن ڄڻ ته پنهنجو وڏو نقصان ڪيو. جيڪڏهن ڪو شخص صبح ۽ مغرب جي نماز کانپوءِ هر دم سان گڏ سڻو پيرا ”لا اله الا الله“ چوي ته ڄڻ سندس سڄي ڏينهن ۽ رات جا سڀئي دم حق تعاليٰ جي ذڪر ۾ گذريا.

چيائون ته جيڪو نمازي سلام ڦيرڻ وقت ڪهي طرف ”لا اله الا الله“ چوي ۽ وري پوءِ سڄي طرف ڦري ”محمد رسول الله“ چوي ته لکڻ وارا سندس ثواب لکڻ کان عاجز ٿي پوندا. جيڪو نمازي فرض کان پوءِ پنهنجا ٻئي هٿ سجدي واري جڳهه تي رکي پوءِ مٿي ڪڍي پنهنجي منهن تي گهمائي ۽ ٽي ڀيرا ڪلمو پڙهي ته الله تعاليٰ ان جي نماز کي نه موٽائيندو. جيڪو فرض نماز کانپوءِ چار ڀيرا آگرين تي لاهول ولا قوة الا بالله پڙهي بند ڪري ۽ پنجون ڀيرو پنجين آگر تي پڙهي ۽ درود پڙهي هٿ منهن تي ڦيرائي ۽ چوي ”هن الازل الي الابد“ ۽ پنهنجي آگرين سان منهن تي هڪڙو دائرو ٺاهي پورو گهمائي اچي ته اهڙي ماڻهوءَ کي خدا تعاليٰ هن دنيا ۾ ضرور ديدار ڪرائيندو ته به مرڻ وقت اهو ضرور نصيب ٿيندس. ڪي چون ٿا ته حضرت جن آگرين ڦيرائڻ وقت

الي الابد جي بجاء الي الخيال پڻ چوندا هئا.

چيائون ته هر پيري جڏهن گهر ۾ داخل ٿيو ته "قل يا ايها الكافرون" پڙهو. (103) ته جيئن ان گهر ۾ برڪت پوي. مان جنهن گهر ۾ ۽ ڳوٺ ۾ ويندو آهيان ته اها سورة پڙهندو آهيان، ته جئن اهي برڪت کان خالي نه رهن.

چيائون ته فقير کي گهرجي ته کاڌي کائڻ وقت هر گرهه تي بسم الله چوي، ۽ جڏهن ان کي چٻاڙي ته يا قيوم يا قيوم چوي ۽ جڏهن گيت ڏئي ته الحمد لله چوي، پوءِ جيڪڏهن اهو شخص چوي ته مون طعام نه کاڌو آهي، بلڪ نور خدا جو واپرايو اٿر ته اهو صحيح ٿو چوي ۽ ان لاءِ ڪوڙ نه لکندا.

چيائون ته جڏهن چار چٽا گڏ ويهي کاڌو کائين ته ساڻن پنجون هٿ نبي ڪريم عليه الصلوة والسلام جو هوندو آهي، پر جيڪڏهن ڏهه چٽا گڏ ويهي کائيندا ته يارهن هٿ خداوند تعاليٰ جو هوندو آهي.

چيائون ته جيڪو نماز جي ٻانگ کان پوءِ پنهنجا هٿ منهن تي نٿو گهمائي، قيامت ڏينهن ان شخص جا هٿ پيچي ڇڏيندا.

چيائون ته جيڪو ڇڪ اچڻ کان پوءِ بي پيرا الحمد ۽ ٽي پيرا اذا جا نصر الله سورة پڙهي ٿو، خدا تعاليٰ ان کي تيسٿائين نه ماري ٿو جيستائين کيس پنهنجي معرفت نصيب نٿو ڪري.

چيائون ته جيڪو سج لهڻ کانپوءِ سج اُڀرڻ کان اڳ ۾ سجدي اندر پنجويهه دفعا هيءَ دعا پڙهندو: "اللهم اغفر لي ولوالدي والمؤمنين والمؤمنات والمسلمين والمسلمات برحمتك يا ارحم الراحمين" تنهن کي الله تعاليٰ محتاجيءَ کان محفوظ رکندو ۽ کيس پنهنجي معرفت نصيب ڪندو. چون ٿا ته حضرت جن اللهم اغفر لي و لامة محمد عليه الصلوة والسلام پڙهندا هئا.

چيائون ته جيڪڏهن ٻانگ ڏيڻ ۽ پهرين صف ۾ بيٺڻ جي ثواب جي ماڻهن کي خبر پئجي وڃي ته جيڪر هڪٻئي سان جنگ ڪرڻ شروع ڪري ڏين. چيائون ته شهر توڙي جهنگل ۾ ٻانگ وڌي آواز سان ڏيڻ گهرجي ته جئن پلي وڌ ٿڌ، پکي پڪڙ وغيره سڀ ٻڌن ۽ ٻانگ ڏيندڙ (104) جي موجود هجڻ جي گواهي ڏين.

چيائون ته جڏهن مؤمن وضو ڪري ٿو ته ملائڪ نور جا طبق پري سندس مٿان بيٺن ٿا، ۽ ان ڳالهه جو انتظار ڪن ٿا ته جڏهن هو پنهنجو مٿو

اڳهاڙو ڪري مسح ڪندو ته اهي طبق نور جا هن جي مٿي تي اوتيندا. پر جي ائين نه ڪيائين ته واپس موٽي ويندا.

چيائون ته جيڪڏهن ڪو ماڻهو سمهڻ ويل پنهنجو سڄو هٿ دل تي رکي سٺو پيرا يا حسي پڙهي ۽ پوءِ نند ڪري ته خدا تعاليٰ ان جي دل کي يادگيريءَ کان هرگز غافل نه ڪندو.

چيائون ته گهوڙي وغيره تي سوار ٿيڻ وقت هيءَ دعا پڙهڻ گهرجي الحمد لله الذي سخر لنا هذا وما كنا له مقرنين يعني سڀ تعريف الله پاڪ جي جنهن مطيع ڪيو اسان لاءِ هنن (جانورن کي) ۽ اسان کي ڪا طاقت نه هئي. چيائون ته نند ڪرڻ وقت هيءَ دعا پڙهي: "وقل رب انزلني مبارڪا وانت خير المنزلين".

چيائون ته نند مان جاڳڻ ويل هيءَ دعا پڙهي: الحمد لله الذي احياني بعد ما اماتني واليه النشور.

چيائون ته اهڙي وڏي حاج يا ڪم جيڪو هونئن نه ٿي سگهي ته هيءَ دعا پڙهي: اللهم اني استلكت ما لا استحق واعوذ بك مما استحق يعني اي الله مان اها شيءِ گهران ٿو، جنهن جو استحقاق ڪونهي ۽ تنهنجي پناهه گهران ٿو جنهن جو مان مستحق آهيان.

چيائون ته ماني ڪاڻ لاءِ پئي هٿ ڌوئڻ ڪين، باقي پئي ڪاڏي ڪاڻڻ لاءِ هڪ هٿ ڪافي آهي ڇو ته مانيءَ کي هڪ هٿ سان پيڇڻ مڪروه آهي.

چيائون ته جيڪڏهن ڪنهن چلي ۾ يا ڪي ٻيا نفلي روزا رکيا آهن، پر ڪٿي ماڻهن جي وچ ۾ اچي ويٺو آهي ۽ اتي طعام آندو ويو آهي ته پوءِ هو ان ۾ شريڪ ٿئي ۽ ان ۾ عذر نه ڪري ۽ ائين نه چوي ته مون کي روزو آهي. پر جيڪڏهن چيائين ته مون کي روزو آهي ته هن چڻ ڪنهن شيءِ جي خبر نه رکي ۽ اجايو پنهنجو زيان ڪيائين. (105)

چيائون ته جڏهن ڪو ماڻهو پراڻي ٻنيءَ وٽان لنگهي ۽ ان مان ڪو سلو پٽي وٺي ۽ پوءِ ان کي زمين تي اچائي ڇڏي ۽ ان جي ڪري اڳلي جي فصل کي نقصان پهچي ته اهڙي صورت ۾ ان پيل ڪندڙ جون سڀ نيڪيون ان ٻنيءَ جي مالڪ جي کاتي ۾ لکيون وينديون.

چيائون ته جيڪڏهن ڪو ماڻهو سمهڻ وقت هيٺين لفظن واري دعا

پڙهندو ته ان جا اهڙا ڪبيرا گناه جيڪي ڪنهن سبب هن کان اڳ نه بخشيا ويا هوندا، سي به بخش ٿي ويندا. ”سبحان المقدّر لما يشاءُ بقدرته وفعال لما يريد بعزته برحمتك يا ارحم الراحمين.“

چيائون ته نبين ۽ ولين جو اهو معمول هوندو هو ته عصر جي نماز ادا ڪرڻ کانپوءِ خاموشي اختيار ڪندا هئا ۽ دنيا جي گفتگو نه ڪندا هئا. اهڙي طرح عشاء جي نماز ۽ تنهن کانپوءِ عصر جو اٿي اشراق تائين ماڻ ۾ رهندا هئا. ۽ ڪجهه به نه ڪيندا هئا. جيڪو ماڻهو اهو معمول رکندو ته خدا تعاليٰ ان کي هن دنيا ۾ شيطان جي ڦندي کان پناهه ۾ رکندو. چو ته اهو ئي وقت آهي جڏهن شيطان پنهنجو چار ڦهلائي ٿو ته من ڪو ان ۾ ڦاسي. ان ڪري، جيڪو اهو معمول اختيار ڪندو ته اهو آخرت ۾ نبين ۽ ولين سان گڏ هوندو.

چيائون ته جيڪو شخص نماز کان پوءِ ٿيڻه دفعا سبحان الله ۽ ٿيڻه پيرا الحمد لله ۽ وري ٿيڻه دفعا الله اڪبر جو ورد ڪري ٿو ته ان شخص لاءِ نبي ۽ ولي جي برابر عبادت لکن ٿا ۽ ان کي ”ورد اڪبر“ ڪوٺين ٿا.

چيائون ته جيڪڏهن ڪنهن طالب هٿان ڪو گناه واقع ٿي پوي ته پوءِ ان تي غم ۽ افسوس ڪرڻ اجايو آهي ۽ نه وري خدا مان نا اميد ٿئي، بلڪ يا غافر يا غفار يا غفور جي ورد ۾ مشغول ٿئي ته جئن سندس بخشش ٿي پوي.

چيائون ته وضو ڪرڻ دوران ۽ پيرن ڌوئڻ وقت يا قادر يا قادر جو ورد ڪري. هر روز صبح جي نماز بعد ڏهه پيرا ڪلمه لا اله الا الله محمد رسول الله جو ورد ڪري. (106)

چيائون ته ٻيهر جي نماز وقت ويهه دفعا، ٽيهر جي وقت ٽيهه دفعا، سانجهي وقت چاليهه دفعا ۽ سمهڻي جي نماز وقت پنجاهه دفعا ۽ وتر جي نماز کانپوءِ سٺ دفعا پڙهڻ افضل آهي. بلڪ هيءَ ورد ٻين سڀني کان وڌيڪ آهي.

چيائون ته جيڪو درياه مان وهنجي نڪري ٿو اهو گناه کان ائين پاڪ ٿي پوي ٿو جيئن آسمان مان آيل برسات جو قطر و هجي، جيڪو جمعي ڏينهن غسل ڪري ٿو ته ٻي جمعي تائين خدا تعاليٰ ان جا گناه ميساري ڇڏي ٿو.

چيائون ته مسجد ۾ ويهي ڪڪ هٿ ۾ کڻڻ نه گهرجي چو ته اها شيطان جي تسبيح آهي.

چيائون ته جڏهن ڪنهن قبر جي مٿان بيهي نيت ڪري هي الفاظ پڙهيا ته ميت جي روح کي اهڙن لک ختمن جو ثواب ملندو، جيڪي قبوليت وارا هوندا ۽ اهو ثواب ان ميت جي کاتي ۾ لکندا. اهي الفاظ هي آهي: **حسبي الله شهد الله سمع الله سبحان الله ماشاء الله تبارك الله قل هو الله لا اله الا الله محمد رسول الله.**

چيائون ته جيڪو مٿي هٿ ڪٽي ٿي پيرا اول ۽ آخر صلاوة پڙهي ۽ ٻن صلاتن جي وچ ۾ هڪ ڀيرو سورة فاتحه پڙهي ۽ پنج پيرا ربنا ۽ پنج پيرا يارب چئي جيڪا شيء گهرندو ته خدا تعاليٰ کيس ميسر ڪندو ۽ هن جا هٿ خالي نه موندائيندو. دعا وقت هٿ سيني برابر يا ان کان مٿي ڪٽڻ گهرجن. چيائون ته جيڪڏهن ڪنهن شخص جا چوٽا سڌا ڪري رکيا ته خدا تعاليٰ ان جي دل کي به سڌائي بخشيندو.

چيائون ته جڏهن ڪو ماڻهو فقط خدا واسطي ڪنهن ٻئي جي ڪم خاطر (107) نڪري ٿو تڏهن خدا تعاليٰ زمين تي به فرشتا موڪلي ٿو، هڪڙي جي هٿ ۾ نور جا ٻه طبق ته ٻئي جون ٻئي مٿيون خاڪ ۾ ڀريل هونديون آهن. جيڪڏهن اهو شخص جنهن وٽ ڪم سانگي هو وڃي ٿو ۽ هو اهو ڪم ڪري ٿو ته اهو ملائڪ جنهن جي هٿ ۾ نور جا ٻه طبق آهن، هڪ طبق انهيءَ ڪم ڪندڙ شخص جي مٿان ته ٻيو ان شخص جي مٿان جيڪو خدا ڪارڻ هلي آيو، ان تي نچاور ڪري ٿو. پر جيڪڏهن اهو شخص ڪم نٿو ڪري ۽ اڳلي کي نااميد موندائي ٿو ته اهڙي شخص مٿان ٻيو فرشتو خاڪ جون ٻئي مٿيون اڇلائي ٿو. چيائون ته جيڪڏهن ڪو شخص سياري ۾ تڌ جي سبب کان گرم پائيءَ سان وضو ڪري ته ان جا اڌ گناه معاف ٿين ٿا. پر جيڪڏهن ٿڌي پاڻيءَ سان وضو ڪندو ته سڀئي گناه معاف ٿي وڃن ٿا.

چيائون ته جڏهن ڪو ماڻهو ٻئي کان پنهنجي لاءِ دعا گهرائي ته هن کي ڪي به ڏه دفعا آمين چوي ته خدا تعاليٰ سندس سڀئي مقصد پورا ڪندو. چيائون ته جيڪو ماڻهو سمهڻ وقت ڪلمو يعني لا اله الا الله محمد رسول الله پڙهي ۽ وري اٿڻ وقت به پڙهي ته هن جيڪو وقت غفلت يعني نند ۾ گذاريو ته سندس اهو سمورو وقت ملائڪ عبادت ۾ شمار ڪندا.

چيائون ته مٿو ڪوڙائڻ، ڪاري چادر پهرڻ ۽ بيابان ۽ ريتي ۾

پيشاب ڪرڻ جو مزو ئي پنهنجو آهي. ليڪن اهي ئي ڳالهيون عام ڪي نه
ٻڌائڻ ڪين. سواءِ دوستن جي!

چيائون ته جيڪڏهن ڪو سمهڻيءَ جي نماز کان اڳ ۾ اڌ
ڪارڪ (108) جي برابر خوراڪ کائيندو ته کائڻس حساب ورتو ويندو. پر
جيڪڏهن نماز کان پوءِ طبق طعام جو کائيندو تڏهن به کائڻس ڪا ڀڄا نه ٿيندي.

چيائون ته جيڪڏهن ڪو ماڻهو خدا واسطي ڪنهن بئي جي ڪم
خاطر ڪنهن وٽ هلي آيو ۽ جيڪڏهن اهو ڪم ٿي ويو ته اهڙي هلي ويندڙ کي
ثواب ملندو. پر جيڪڏهن اهو ڪم نه ٿيو ته پاڻ هن جي کاتي ۾ به ثواب لکيا ويندا.

چيائون ته پاڪ زمين تي نماز پڙهڻ ۾ ڪڪن واري جڳهه يا مصلي
تي نماز پڙهڻ کان وڌيڪ ثواب آهي.

چيائون ته ڪلمي کانپوءِ ٽي دفعا صلوات پڙهڻ گهرجي.

چيائون ته جيڪڏهن ڪو شخص گهري ته مري ويل کان کيس جلدي
جواب عنايت ٿئي ته پوءِ ان جي قبر تي وڃي ۽ پيرانديءَ کان ويهي ٻئي هٿ ان
قبر مٿي رکي ۽ پوءِ جڏهن اٿي ته هٿ ٻڌي بيهي ۽ سورة ياسين هڪ ڀيرو پڙهي
پوري ڪري. سورة پوري ٿيڻ کان پوءِ ويهي وري ٻئي هٿ قبر مٿان رکي ۽ وري
اٿي بيهي سورة ياسين پڙهي. ۽ ساڳيءَ ريت ٽيون ڀيرو به سورة ياسين پڙهي
پوري ڪري. ائين ڪندو ته جلدي کيس جواب ملي ويندو. پر جيڪڏهن هڪ
ڏينهن اندر کيس ڪو جواب نه ملي ته ٽي ڏينهن سانده ائين ڪري ته ضرور
پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ويندو.

چيائون ته وضو ڪرڻ وقت ڪوٽري جي منهن کي ڏوٽل ائين آهي،
جيئن پيغمبر عليه الصلوة والسلام جو منهن مبارڪ ڏورائيندا هجن. جيڪو
ماڻهو مرشد جي زيارت لاءِ گهران نڪري ٿو ته هر وڪ (109) ڪٽڻ تي سندس
لڪ گناهن جا معاف ٿين ٿا.

چيائون ته جڏهن قضا حاجت لاءِ ويهو ته پهريائين سڄي پير تي زور
ڏيو ۽ تنهن کانپوءِ ڪهي تي ۽ آخر ۾ ٻنهي پيرن تي جيئن تڪليف نه ٿئي.
فراغت وقت وسوسن ۾ نه پئو.

چيائون ته جڏهن ڪو پنهنجي مسلمان ڀاءُ سان تعظيم سان پيش اچي
ٿو ۽ هيٺاهين سان هلي ٿو ته خدا تعاليٰ سندن گناهه بخشي ڇڏيندو. پر

جيڪڏهن ان جي تڪريم خاطر اتي بيهي ٿو. ته الله تعاليٰ ان جي ماءُ پيءُ جا به گناه بخش ڪري ڇڏيندو.

چيائون ته فضيلت ۽ ثواب ان کي حاصل ٿيندو. جيڪو ڪنهن مسلمان پيءُ جي ڪم لاءِ ڪنهن ڏانهن هلي وڃي ٿو ۽ نه ان کي جيڪو اهو ڪم ڪري ٿو.

چيائون ته جنهن ٿانو يا برتن ۾ کاڌو کائو. ان ۾ هٿ نه ڏٺو. پوءِ ڀلي ان ۾ جَوَن جهڙو گهٽ کاڌو تيار ٿيو هجي.

چيائون ته جيڪڏهن صبح کان وٺي شام تائين ورد پڙهندا رهو ته اصل ۾ صبح وارا ورد به ختم نه ٿيندا. اهڙيءَ طرح وري شام کان وٺي صبح تائين شام وارا ورد پڙهو ته اهي به ختم ٿيڻ وارا نه آهن. انهيءَ ڪري جيڪڏهن ڪو ماڻهو صبح ۽ شام جي نماز کان پوءِ هيءُ آيت پڙهندو رهي ته جيڪر هن صبح ۽ شام وارا سڀ ورد پورا ڪيا آهن. اها آيت هيءُ آهي: فسبحان الله حين تمسون وحين تصبحون وله الحمد في السموات والارض و عشيا و حين تظهرون يخرج الحي من الميت ويخرج الميت من الحي ويحي الارض بعد موتها وكذلك تخرجون. (17:20)

چيائون ته جيڪو شخص هر نماز کان پوءِ هي يارنهن ڪلما پڙهندو. ته ان کي هميشه ايمان جي سلامتي (110) نصيب رهندي: اشهد ان لا اله الا الله وحده لا شريك و اشهد ان محمدا عبده و رسوله و حبيبه و قريبه و شفيعه و شفاعته و امامته و امام المؤمنين و امام المتقين و شفيع المذنبين و رحمة للعالمين و خاتم النبيين و حبيب رب العالمين.

چيائون ته پيغمبر عليه الصلوة والسلام فرمايو ته جيڪو هر نماز کان پوءِ هي استغفار پڙهندو. تنهن ڇڻ ته هن دنيا ۾ مون جهڙي نماز پڙهي: استغفر الله ربي من كل ذنب اذنبته عمداً وخطأً سرا وعلانية واتوب اليه من الذنب الذي اعلم و من ذنب الذي لا اعلم و انت علام الغيوب ولا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم.

چيائون ته نفل نمازن ۾ تسبيح نماز اٺين آهي جيئن تارن ۾ چنڊ. ملائڪن ۾ جبرئيل ۽ نبين ۾ حضرت محمد عليه الصلوة والسلام.

چيائون ته جيڪڏهن ڪو شخص وضو ڪري ٻه رڪعتون نفل تحيت

والوضوء جون ادا ڪري ۽ پهرين رکعت ۾ سورة فاتحه ۽ قل يا ايها الكافرون
 ڏه پيرا پڙهي ۽ ٻي رکعت ۾ الحمد کانپوءِ ڏه پيرا قل هو الله پڙهي سلام
 ڦيري، تنهن کانپوءِ لفظ يا لطيف جو سئو پيرا پڙهي ۽ سجدي ۾ وڃي ڏه پيرا
 اهي الفاظ پڙهي: سبحان الله والحمد لله ولا اله الا الله والله اڪبر ولا حول
 ولا قوة الا بالله العلي العظيم. ان بعد ڏه پيرا صلوة ۽ درود پڙهي ۽ ڏه
 پيرا ربنا آتانا في الدنيا حسنة وفي الآخرة حسنة وقنا عذاب النار پڙهي ۽ ان
 کانپوءِ سجدي مان منهن مٿي ڪري. (111) ته رب تعاليٰ ان جا هن دنيا ۾ مڙئي
 مقصد پورا ڪندو. ان کانسواءِ آخرت ۾ جيڪي ملندس، ان جو حساب ڪرڻ
 کان ٻاهر آهي ۽ هن کي خضر عليه الصلوة والسلام جي نماز ڪوٺين ٿا.

چيائون ته جڏهن ڪنهن ماڻهوءَ لاءِ تهجد نماز پڙهڻ مشڪل ٿي پوي
 يا سستيءَ جي ڪري، نه پڙهي سگهندو هجي ته سنت عشاءَ کان پوءِ چار
 رکعتون نماز حاجات نفل ادا ڪري، جنهن جي هر رکعت ۾ سورة فاتحه کان
 پوءِ پنجويه دفعا قل هو الله پڙهي. انهيءَ نفل نماز سان هن جو تهجد ادا ٿي
 ويندو ۽ قبوليت کي رسندو.

چيائون ته جيڪو اڳئين نماز کانپوءِ چار رکعتون نفل پڙهي ٿو ۽
 سورة فاتحه سان گڏ ٻيو جيڪو کيس ياد آهي، اهو پڙهي ٿو ته کيس ايترو
 ثواب ٿيندو جو لکڻ کان ٻاهر آهي.

چيائون ته فقير کي ٽي تهجد ادا ڪرڻ گهرجن. هڪڙو سمهڻيءَ جي
 نماز دوران. ٻيو اڌ رات ۽ ٽيون عصر جي وقت، ائين ڪندو ته پيغمبرن سان
 برابريءَ جو ثواب ملندس. پر جيڪڏهن انهن تنهي جي ادائگي نٿو ڪري
 سگهي ته گهٽ ۾ گهٽ هڪ ضرور ادا ڪري.

چيائون ته نماز ۾ بيھڻ وقت ايترا ويجهڻ ٿي بيهو جو ڪلها ڪلھن
 سان گسڻ لڳن. ڇو ته چون ٿا ته حضرت رسالت پناه صلي الله عليه وسلم جا
 يار هڪٻئي سان ايترو لڳي بيهندا هئا، جو سندن ڪپڙا پهرين ڪلھن وٽان
 ڦاٽي پوندا هئا.

چيائون ته جيڪو چنچر جي رات عشاءَ جي نماز کان هميشه هڪ نفل
 صلوة الفنا جو هن ترتيب سان پڙهي ته هر رکعت ۾ فاتحه کان پوءِ آية
 الكرسي هڪ ڀيرو ۽ سورة انا اعطينا ست پيرا ۽ قل هو الله (112) يارنهن

دفعاً پڙهي ته رب تعاليٰ کيس بنهي جهانن ۾ غني ڪري ڇڏيندو ۽ ڪنهن جو محتاج نه ٿيندو.

چيائون ته اشراق جي نماز ۾ پنج نفل آهن. پر جيڪڏهن رڳو ٻه نفل به هن ترتيب سان پڙهندو ته کيس پنجن جو ئي ثواب ملندو. پهريون نفل ٻه رڪعتون شڪرانه آهي. جنهن جي پهرين رڪعت ۾ سورة فاتحه کان پوءِ سورة آية الكرسي خالڊون تائين پڙهي ۽ ٻي رڪعت ۾ وهن يتق الله يجزل له مخرجا کان قدرا تائين پڙهي. ٻيو نفل شڪر النهار جو آهي. جنهن جي هر رڪعت ۾ سورة فاتحه کان پوءِ پنج دفعاً سورة اخلاص ملائي پڙهجي.

چيائون ته سنت مؤڪده جي ٻن رڪعتن منجهه پهرين رڪعت ۾ سورة فاتحه کان پوءِ سورة ڪافرون پڙهي ۽ ٻي رڪعت ۾ سورة اخلاص پڙهي. حضرت ابن عباس رضي الله عنه جي باري ۾ روايت آهي ته پاڻ قسم کائي ڳالهه ڪيائون ته مون پاڻ رسول خدا کان اها ترتيب ائين ٻڌي.

چيائون ته جيڪو مؤمن جي اوڀر ڪائيندو. الله تعاليٰ ان جي دل جي مٿان چاليهن ڏينهن جي ڄميل ڪارنهن کي ختم ڪري ڇڏيندو.

چيائون ته جيڪو وهندڙ پاڻيءَ سان وضو ڪري نفل ادا ڪندو ته ان کي ستر رڪعتن جو ثواب ملندو. پر جي ٻي عام پاڻيءَ سان وضو ڪندو ته ساڳيو ٻن رڪعتن وارو ثواب ملندس. (113)

باب ٻيو

سوال ۽ جواب

اهي سوال جواب جيڪي حضرت عارف حقائق رباني، سلطان ملت محمدي، اوليائن جي دل جي ميوي، جگر گوش رسول خدا، حجت اهل معاملہ برهان ارباب مشاهدہ، امان جي امام، عالمن جي عزت، (114) سنڌ هند جي بزرگن جي شرف ۽ شان، طريقت جي سالڪ، رهبر راه خدا، معرفت جي تاج، محبت جي ملڪ جي آسمان، ذات صمد جي پسنديدہ يعني حضرت سيد عبدالڪريم سنڌي رضي الله عنه فقيرن ۽ پين پائرن لاءِ ارشاد فرمايا.

پڇيائون ته نماز کانپوءِ ڪهڙو ورد پڙهڻ گهرجي؟ چيائون ته الله جو نالو وٺڻ گهرجي. وري پڇيائون ته ورد ڪيئن پڙهڻ گهرجي؟ چيائون ته سڀئي ورد ترڪ ڪريو رڳو ورد الورد ۾ مشغول ٿيو. پڇيائون ته اهو ڇا آهي؟ جواب ڏنائون ته ”اسم الله“ جو. پڇيائون ته فقير کي ڪيئن هجڻ کپي؟ ورائيائون ته: ان ٻلي وانگر جيڪو هر وقت ڪئي کي شڪار ڪرڻ خاطر جوهر هڻي ويهندو آهي، ۽ پوءِ جيڪڏهن هڪ پلڪ لاءِ به سوراخ تي نظر رکڻ کان غفلت ڪندو آهي، ته شڪار وڃائي ويهندو آهي. پڇيائون ته فقير خدا کي ڪيئن ياد ڪري؟ چيائون ته هڪ حجرو ٺاهي ۽ ان جي اندر ٻي تمام ننڍي جڳهه هجي، ان ۾ ويهي خدا کي ياد ڪري، پر اها جڳهه اهڙي اونڌاهي ۽ سوڙهي هجي، جو ان ۾ پنهنجو ڏنڊ به ڳولهي نه سگهي، نڪو ٻئي ڪنهن ماڻهوءَ جو آواز ٻڌي سگهي، بلڪ جو آواز به نه ٻڌي سگهي. پڇيائون ته طالب، خدا کي ڇا لاءِ ياد ڪري؟ جواب ڏنائون ته ڪشف ڪرامت واسطي نه، نڪي غوثيت ۽ شيخي لاءِ، بلڪ خدا کي خدا واسطي ياد ڪجي ته جئن خدا تعاليٰ پڻ کيس ياد ڪري. جيئن ارشاد آهي: ”فَاذْكُرُونِي اَذْكَرُكُمْ“. پڇيائون: ذڪر ڪيئن ڪجي؟ فرمايائون: ذڪر فڪر ساڻ ڪجي. پڇيائون ته فڪر ڇا آهي؟ (115) چيائون ته خدا تعاليٰ کي سميع ۽ بصير ڄاڻي. پڇيائون ته ذڪر جي ڪهڙي واٽ پلي آهي؟ فرمايائون ته ڪي بزرگ لا اله الا الله کي نفي ۽ اثبات سان گڏ ڀلو سمجهن ٿا، پر ڪي رڳو الله جو اسم وٺن ٿا ۽ ان ۾ ٻئي نفي ۽ اثبات

سمجھن ٿا. شيخ شبلي رحمة الله عليه ان کي ٿي بهترين ۽ افضل ترين ذڪر ڪوئي ٿو يعني جڏهن ساه اندر کڻجي ته الله جو نالو وٺي، پر جڏهن ٻاهر ڪڍي ته ”هو“ چئي ۽ اهوئي طريقو بهتر آهي. اهو طالب لاءِ لا اله الا الله کان ان ڪري صحيح آهي جو چون ٿا ته ممڪن آهي ته لا اله چوڻ وقت سندس دم پرواز ڪري وڃي ۽ ائين نفي ۾ رهجي ۽ الا الله چوڻ يعني اثبات ۾ نه پهچي سگهي. انهي ڪري رڳو الله الله چوڻ گهرجي، ڇو ته ان ۾ نفي ۽ اثبات ٻئي آهن. شيخ شبلي جو چوڻ آهي، ته هتي الف مان مراد حق جو اثبات آهي ۽ لام غير جي نفي آهي، ۽ ان جو مطلب آهي ته جيڪي ڪجهه آهي، اهو منجهس موجود آهي ۽ جيڪو الف ۽ ه جي وچ تي آهي، اهو سڀ فاني ۽ نفي آهي.

پڇيائون ته سفر ڪرڻ گهرجي يا نه؟ چيائون ته سفر ان کي ڪرڻ گهرجي، جيڪو دل ۽ زبان، اکين ۽ ڪنن ۽ پيرن سوڌو پاڻ کي مشغول رکي. پڇيائون ته ڪنن ۽ هٿن، پيرن ۽ اکين جو ڪهڙو ذڪر آهي؟ جواب ڏنائون ته ڪنن جو ذڪر اهو آهي ته جيڪي ٻڌي، اهو حق تعاليٰ کان سواءِ ٻي ڪنهن کان نه سمجهي، اکين جو ذڪر اهو آهي ته جيڪي ڏسي، ان کي غير نه سمجهي. اهڙيءَ طرح هٿن، پيرن ۽ ٻين عضون جو ذڪر اهو آهي ته انهن عضون جي هر حرڪت، حق تعاليٰ کان سمجهي ۽ ان ۾ پنهنجي عضون جو دخل نه ڏئي. پڇيائون (116) ته خدا تعاليٰ کي جڏهن توفيق سمجهجي ته ياد ڪجي يا بغير توفيق؟ چيائون ته توفيق سان ته سڀڪو ياد ڪري ٿو، پر مريد اهو جو بغير توفيق چاهيندي نه چاهيندي پيو رب کي ياد ڪري. پڇيائون ته هن بيت جو ڇا مطلب آهي؟

[58]

ڪارين ڪنين ڪڪڙين، ڪَرِهَ ولاڙ وڃن،

ويلو ڪن نه وڃ تي، نڪي اوڳار پڃن.

[ڪارن ڪنن وارا ڳاڙهسرا اُٺ تڪا پيا وڃن. اهي وڃ تي نڪي

ويساهي ٿا وٺن، ۽ نڪي اوڳارڻ ڪري بيهن ٿا.]

چيائون ته ان جون ٻه معنائون آهن. هڪڙي ته ان مان مراد ڏينهن ۽

رات آهن، جيڪي ائين گذرن پيا ۽ بيهن هرگز نٿا. ٻي حياتيءَ جا پساه يا پل

جيڪي نهايت تيزيءَ سان توهانجي هٿن مان گذرندا وڃن ٿا. پڇيائون ته خدا تعاليٰ کان ڪهڙي شيءِ گهرجي؟ پڇيائون ته ڪا به نه! وري پڇيائون ته خدا تعاليٰ کان ڪا شيءِ گهرڻ ڪپي؟ پڇيائون ته اهو سڀ ڪجهه انهيءَ ۾ شامل آهي. سوال ڪيائون ته غلام ڪنهن کي چئجي؟ جواب ڏنائون ته غلام اهو آهي جيڪو صاحب جي حضور ۾ هر وقت حاضر هجي. پڇيائون ته ٻانهو ڪنهن کي چئجي؟ ورائيائون ته ان کي جنهن کي مالڪ هڪ نه ٻئي ڪر لاءِ ڪيڏهن موڪلي. گويا پاڻ وٽ رکيس بلڪ ٻئي هنڌ ڪٿي موڪليس. سوال ڪيائون ته يقين جي ڇا معنيٰ آهي؟ پڇيائون ته يقين جون ٽي معنائون آهن: (1) علم اليقين (2) عين اليقين (3) حق اليقين. ان جي سمجهاڻي اها آهي ته جڏهن ڪنهن کي خبر پوي ته واٽ تي درياءُ آهي ته اهو علم اليقين آهي. پر جڏهن درياءُ جي ڪناري تي پهچي ۽ پنهنجي اکين سان درياءُ ڏسي ته اهو عين اليقين آهي. پر جڏهن ان ۾ مستغرق ٿئي ته اهو حق اليقين آهي. پڇيائون ته مؤمن (117) ڪنهن کي ٿا چون؟ توهان الامجي ڪهڙي مؤمن بابت پڇو ٿا. پڇيائون ته عرش ڪيئن آهي؟ جواب ڏنائون ته اهو هديءَ يا تحفي جيان آهي. پڇيائون ته درويشي ڇا کي ٿو چئجي؟ ورائيائون نه ڪشف، نه ڪرامت، نه يقين، نه مرفت! سوال ڪيائون ته مسلمان ڪير آهي ۽ مؤمن ڪير آهي؟ چيائون ته مسلمان اهو آهي جنهن جي هٿ ۽ زبان کان ٻي ڪنهن کي تڪليف نه پهچي. وري پڇيائون ته هٿن ۽ زبان جي وسيلي رنجائڻ ته ظاهر آهي ۽ سمجهه ۾ اچي ٿو، پر دل سان رنجائڻ ٿي سگهي ٿو ڇا؟ چيائون ته خدا تبارڪ و تعاليٰ جيئن هٿن ۽ زبان ۾ اها قدرت رکي آهي، تهڙيءَ طرح دل کي به اها قوت عطا ڪئي آهي. انهيءَ ڪري نه رڳو هٿن ۽ زبان تي نگاهه رکي بلڪ دل تي به نظر رکو. مؤمن اهو آهي جيڪو ظاهر توڙي باطن ۾ ٻي ڪنهن کي ڪڏهن به رنج نه ٿئي.

پڇيائون ته جيڪڏهن عبادت ۾ رها يعني ڏيک وڌيڪ شامل ٿي وڃي ته عبادت ڇڏي ڏيڻ گهرجي يا نه؟ جواب ڏنائون نه، بلڪ اهو معلوم ڪرڻ گهرجي ته اهو رها ڪهڙي سبب ٿيو آهي ۽ ان جو ازالو ڪرڻ گهرجي. پڇيائون ته فقير جي دل ۾ بي اختيار ڪي وسوسا اچي پون ٿا، انهن کي ڪيئن دفع ڪجي؟ چيائون ته اهو ڪارڻ معلوم ڪرڻ گهرجي ته اهو وسوسو ڪيئن ۽ ڇاڪي ڪري ٿيو آهي. پوءِ ان تي عمل ڪجي. بهرحال اهي خطرا به خدائي حڪم موجب اچن ٿا.

پڇيائون ته فقير کي ڪيئن هجڻ گهرجي؟ جواب ڏنائون ته رڳو اهي سوال پڇن ٿا، پر جڏهن جواب ملين ٿو ته وري ان تي عمل نٿا ڪن ۽ پوءِ وري چون ٿا ته اسان کي ان جواب جو ڪو فائدو نه ٿيو. پڇيائون ته چئن شين جو خاص خيال رکو. فقير انهن ئي ڳالهين تي عمل نٿا ڪن ۽ پوءِ رڳو وينا هر ڪنهن کي ٻڌائڻ ته ڪو فائدو نه ٿيو. حالانڪ (118) انهن چئن شين منجهان هر هڪ تي گهٽ ۾ گهٽ هڪڙو پورو سال عمل ڪجي ۽ جيڪڏهن فائدو نه ٿئي ته پوءِ ڀلي اعتراض ڪجي. مطلب ته جيستائين انهن چئن تي پورو عمل نه ٿيو آهي ته فائدي جي اميد نه رکجي. اهي چار ڳالهيون هي آهن: (1) گهٽ ڪاڻڻ (2) گهٽ سمهڻ (3) گهٽ ملڻ (4) خدا جو گهڻو ذڪر ڪرڻ.

پڇيائون ته فقير کي ڪهڙيءَ طرح ٿيڻ گهرجي؟ پڇيائون ته ٻيڙي هلائيندڙ مهاڻي وانگر، جو جيڪڏهن هڪڙي ساعت به غافل ٿيو ته ٻيڙي ٻي واٽ هلي ويندي. پڇيائون ته سماع ۾ ڪيئن ۽ ڪهڙي حالت اندر شرڪت ڪجي؟ فرمايائون ته جڏهن گهر کان ٻاهر نڪري ته خدا جو ذڪر نه وساري ۽ اها نيت رکي ته اميد ته اهڙن شخصن سان ملاقات ٿيندي، جيڪي خدا سان واصل آهن. اهڙيءَ طرح سماع ٻڌڻ وقت جيڪڏهن سماع جو ذوق غالب ٿيڻ ته ڀلي ان ۾ حصو وٺي، ورنه خدا پاڪ جي ذڪر ۾ مشغول رهي. ازانسواءِ جيڪي سماع ڪن ٿا، ان باري ۾ فڪر ڪري، ته چوندڙ ڪير آهي؟ ٻڌندڙ ڪير آهي؟ جيڪڏهن ائين ڪري سگهي ته ڀلي سماع جو ارادو ڪري. باقي جيڪڏهن گهر مان نڪرڻ وقت جي ذڪر کي گهر ۾ ڇڏي ڏئي ٿو ۽ سماع ۾ اچي رڳو ماڻهن کي ڏسي ٿو ته اهو سماع ٻڌڻ ناهي، بلڪ اهو سڀ ڪجهه اڃايو آهي.

پڇيائون ته هي جو چوڻ ٿا ته ماءُ پيءُ جا حق ادا ڪرڻ ۽ انهن کي راضي رکڻ فرض عين آهي. پر فقير جيڪڏهن خدا جي طلب ۾ مشغول ٿين ٿا ته والدين کي راضي رکي نٿا سگهن، يا جيڪڏهن ماءُ پيءُ جا حق ادا ڪن ٿا ته وري خدا جي طلب ۾ پئتي پئجي وڃن ٿا. اهڙيءَ صورت ۾ طالب کي ڇا ڪرڻ گهرجي؟ پڇيائون ته اهڙو طالب تعزير جي لائق آهي، جيڪو پنهنجي پير کان ڪو سخن ٻڌي ٿو، پر وري ٻين ڏانهن به رجوع ڪري ٿو (119) ۽ پنهنجي پير جي قول يا سخن کي وساري ويهي ٿو. ان جو مثال ائين آهي جيئن ڪو شخص

پاڻ رمضان جي پهرين تاريخ جو چنڊ ڏسي ۽ پوءِ ڪيترا به ماڻهو ڪٿي ان کي چو نه چون ته اڄ روزو ناهي ته هن لاءِ ڳالهه وقعت نٿي رکي، چو ته هن تي روزو رکڻ فرض آهي. اهڙيءَ طرح جيڪي خدا جي طلب ۾ سڃا آهن، اهي هن دنيا کي پني ڏين ٿا، پر جيڪي دنيا جا طالب آهن ته اهي خدا عزوجل کان ڌڪجي گهڻو دور ٿي وڃن ٿا.

پڇيائون ته ڪيتري مدت ٿي آهي جو آسمان ۽ زمين ۽ جيڪي سندن درميان آهن، اهو هر روز ائين ڏسندا اچون ٿا. چيائون ته اهو خدا جو جهان آهي، جنهن کي ڏسو ٿا، ليڪن خدا جي راه بلڪل ٻي آهي. چيائون ته فقير کي ڪنهن ساعت خدا جي يادگيريءَ ۾ تمام گهڻو خوش و خورم ٿيڻ ڪپي ته وري ڪنهن مهل سڀ شيون وساري ويهي ۽ ڪنهن ڳالهه جو فڪر يا اونو کيس نه هجي.

فرمايائون ته خدا تعاليٰ ان کي خوش رکي ٿو، جيڪو سڀ شيون وساري ويهي ٿو. سمجهاڻي جيستائين هڪڙي بادشاهه بي بادشاهه کي نه ڏٺو آهي ته ان کي ڏسڻ خاطر رستي جون تڪليفون برداشت ڪري ٿو، پر جڏهن ملاقي ٿئي ٿو ته پوءِ يڪدم آرام ۾ اچي وڃي ٿو.

پڇيائون ته نفس ۽ شيطان ٻئي فقير جا دشمن آهن. پوءِ ڇا ڪجي؟ جواب ڏنائون ته ڪنهن کي به گهٽ سمجهڻ نه گهرجي، وري پڇيائون ته جنگي گهوڙي جي ايتري خدمت ڇا لاءِ ٿا ڪن ۽ ايترو گاهه چو ٿا ڪارائينس؟ چيائون ته اصل ۾ ان جي جنگي خصلت جي خدمت ٿا ڪيون.

پڇيائون ته ٻڌو اٿئون ته خدا تعاليٰ جنهن کي گهڻي شهرت ڏني آهي سا محبت جي علامت آهي. جواب ڏنائون ته اها علت آهي (120) محبت ناهي.

پڇيائون ته عشق مجازي فقير لاءِ ڪيئن آهي؟ چيائون ته ان ۾ ڪا چڱائي ۽ پلائي ڪانهي، سواءِ ان جي ته انهيءَ دوران پنهنجي عشق جي حفاظت ڪري سگهي. وري پڇيائون ته مجاز جي حفاظت ڪيئن ڪجي؟ چيائون ته اهڙيءَ طرح جو معشوق کي عاشق جي عشق جي خبر نه پوي.

پڇيائون ته فقير ڪهڙيءَ طرح خدا کي ياد ڪري؟ چو ته خدا جو مڪان معلوم ناهي ۽ نه وري ڪو اهڙو هنڌ يا جڳهه آهي، جتي ڪو وڃي کيس ڳولهي، ۽ نه وري، اهڙي شيءِ آهي جو ان کي دل ۾ رکي ياد ڪري. جواب

ڏنائون ته خدا تعاليٰ کي شيءِ چوڻ درست آهي ڇو ته سڀڪو سندس ائين طلب ڪري ٿو ۽ ڳولهي ٿو. بلڪ خدا تعاليٰ اهڙي شيءِ آهي جو ٻيون شيون به کانئس ظهور ۾ اچن ٿيون.

چيائون ته جيڪو ماڻهو مڪو شريف يا ٻي ڪنهن جاءِ ڏانهن وڃڻ جو ارادو ڪري نڪري ٿو، ته اهو آخر اتي وڃي پهچي ٿو. پر جيڪو ماڻهو خدا جو ارادو ڪري نڪري، ته اهو ڪهڙي واٽ وٺي هلي؟ جواب ڏنائون ته ٿورو ڪاڻڻ، ٿورو سمهڻ، سادو لباس پائڻ، اڪيلو رهڻ ۽ گهڻو ذڪر ڪرڻ. اها خدا جي واٽ آهي. چيائون ته پر اسان کي ڪو فائدو نٿو ٿئي. ورائيائون ته ائين نه چئو. بلڪ ٿورو ڳالهائو، اڪيون بند رکو ۽ گهٽ ڪاڻو، انهيءَ طريقي تي عمل ڪريو، پوءِ جيڪڏهن فائدو نه ٿئي ته ٻلي شڪايت ڪريو.

چيائون ته فقير خدا تعاليٰ جي قرب ۽ مشاهدي جي طلب ڪن ٿا. جواب ۾ چيائون ته گهڻن ئي قسمن جا مراقبا، مشاهدا ۽ قرب آهن. اوهين ڪهڙو ٿا طلبيو؟ شايد اوهين اهڙو مشاهدو ٿا طلب ڪريو، جنهن ۾ ڪو مڪر رکيل هجي، جيئن خدا تعاليٰ فرمايو آهي، ”وَمَكْرُوا وَاللّٰهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ“ (54:3) ترجمو: انهن ست سٽي ۽ الله به ست سٽي ۽ الله ڀلو ست سٽيندڙ آهي.“

[59]

سوئي صلح سڄڻين، سوئي ڦوڙائون، (121)

والله خير الماكرين: ايهي ميڙائون.

[اهو ئي سڄڻ جو صلح آهي ۽ اهو ئي سندس فراق آهي. الله تعاليٰ بهترين تجويز ڪندڙ آهي ۽ اهو ئي سندس وصال آهي.]

پڇيائون ته جيڪڏهن ڪو ذڪر جي غلبي سبب نماز چڱيءَ ريت پڙهي نه سگهي ته اها نماز ڪيئن آهي؟ چيائون ته اها درست آهي.

چيائون ته مخدوم ساھڙ پنهنجي مريدن کي چونڊو هو ته جڏهن ساھ اندر کڻو ته الله جو پورو نالو وٺو ۽ وري جڏهن ساھ ٻاهر ڪڍو ته تڏهن به پورو نالو وٺو، ان جو ڇا مطلب هو؟ چيائون ته ان جو مطلب آهي ته هر دم يا ساھ جو جداگانہ ثواب آهي.

پڇيائون ته مخدوم بلال، ٽلتيءَ وارو پنهنجي مريدن کي چونڊو هو ته

جڏهن ساھ اندر نيو ته ”هو“ چئو. پر جڏهن ٻاهر ڪڍو ته ”الا“ چئو. ان جو چا مطلب آهي؟ جواب ڏنائون ته ان جو مقصد آهي ته ”نفي“ کي ٻاهر ڪڍو ۽ اثبات کي اندر نيو ته جيئن دل کي قرار اچي.

پڇيائون ته توهان جي ذڪر جي ترتيب جو چا مقصد آهي جڏهن توهين چئو ٿا، ته ساھ اندر نئين وقت ”الا“ چئو. پر ٻاهر ڪڍڻ وقت ”هو“ چئو؟ جواب ڏنائون ته سڀئي نبي ۽ بزرگ انهيءَ ڪري اڪثر روئندا هئا ته جڏهن آخري پساه پورو ٿئي، ته ان جو خاتمو اثبات ٿئي يعني ”هو“ چوڻ سان روح قبض ٿئي. پڇيائون ته ڪو ماڻهو دل سان خوب ذڪر ڪري ٿو، پر جڏهن ڪنهن ٻئي ماڻهوءَ سان گفتگو ڪري ٿو يا ڪنهن ٻئي ڪم ۾ مشغول ٿئي ٿو ته ذڪر وساري ويهي ٿو، ليڪن وري جڏهن خبردار ٿئي ٿو ته ذڪر شروع ڪري ڇڏي ٿو. ان باري ۾ چا ٿا چئو؟ (122)

پڇيائون ته ڪي ذڪر ڪندڙ دائمي آهن ته ڪي وري راهمي يعني وهمي، ۽ انهن جو ذڪر اهڙي قسم جو آهي. پڇيائون ته لاله الا الله جي ڪهڙي معنيٰ آهي؟ ورائيائون ته ان جي معنيٰ ان کي ايندي جيڪو خريد ڪندڙ، وڪڻندڙ ۽ خريد ٿيندڙ شيءِ ٿنهي کي هڪ ڪري ڄاڻي.

پڇيائون ته جڏهن ڪو ماڻهو سور يا تڪليف ۾ هوندو آهي ته ان کي ڪا ٻي شيءِ ياد ايندي آهي؟ جواب ۾ پڇيائون ته جڏهن ڪنهن ماڻهوءَ کي هڪڙو تير گهاٽل ڪري وجهندو آهي ته ان کي پوءِ ٻيو ياد ڪو نه ايندو آهي.

پڇيائون ته عشق ۽ محبت ٻئي هڪڙي شيءِ آهن؟ پڇيائون، نه! پڇيائون ٻنهي ۾ ڪهڙو فرق آهي، جواب ڏنائون ته عشق جو مثال اهڙو ٻرندڙ مڇ آهي، جنهن ۾ جيڪڏهن ڪا به شيءِ پوي، ته سڙي ختر ٿي وڃي. پر محبت جو مثال هيئن آهي ته جيئن ڪو ماڻهو ڪڪ ڪانا، چيڻا وغيره گڏ ڪري انهن کي چڻنگ ڏيکاري ته جئن آهستي آهستي دونهون نڪري، ۽ ٻيا سمجهن ته انهن ڪائن ۽ ڪڪن جي باهه ۾ ڪهڙي گرمي هوندي، پر جڏهن ويجهو وڃي انهن کي هيٺ مٿي ڪري ته اندران ٻرندڙ باهه جو شعلو ڏسي.

پڇيائون ته عاشق ۽ عارف ٻنهي مان ڪنهن جو درجو مٿي آهي؟ جواب ڏنائون ته عاشق جو مرتبو عارف کان بلند آهي.

پڇيائون ته ڪهڙو سبب آهي جو شيخ ٻئي تي تمام گهڻا ماڻهو اچن

ٿا؟ جواب ڏنائون ته شيخ پنو پاڻ نه هوندو، اها ذات هوندي.

پڇيائون ته ڪو ماڻهو ٻئي ڪنهن کي هميشه ياد ڪري ٿو، اهو ڪيئن آهي؟ جواب ڏنائون ته اهو ماڻهو اڳلي سان هروقت وابسته آهي، يعني ان جي حضور ۾ آهي.

پڇيائون ته اسان ڪجهه ڪو نه پڙهيو، هاڻي ڇا ڪريون؟ جواب ڏنائون ته توڙي جو توهان ايترا ڪتاب پڙهيا هجن، جيڪي جڏهن گڏ ڪجن ته هوند پورو گهر پرڇي وڃي، تڏهن به ان کان وڌيڪ بهتر معرفت جي پوءِ آهي. (123)

پڇيائون ته فقير جي ڇا معنيٰ آهي؟ فرمايائون ته فقير ۾ چار حرف آهن. 'ف' مان مراد آهي ته هو هميشه فڪر ۾ غرق آهي، 'قاف' مان مراد آهي ته هو ڪڏهن به قرار ۾ نه آهي. 'ي' جو مطلب آهي ته هو خدا جي ياريءَ جو خواهشمند آهي ۽ ٻئي سان مشغول نٿو ٿئي. 'ر' مان مراد رياضت آهي، جنهن تي هو پاڻ کي هيرائي ٿو.

پڇيائون ته اسان جي دل چوي ٿي ته فقيرن جي واٽ اختيار ڪيون، پر ايتري توفيق نٿي ٿئي. البت فقيرن سان دوستي رکون ٿا. چيائون فقيرن جي دوستي پڻ ڀلي ڳالهه آهي، ڇو ته حضور عليه الصلوة والسلام جن پاڻ خدا کان دعا گهري آهي ته مون کي انهن جي دوستي حاصل ڪر، جيڪي تنهنجا دوست آهن.

پڇيائون ته ڪي طالب خدا جا جهنگ ۾ وڃي خدا کي ياد ڪن ٿا، پر نماز جي وقت انهن جي دل ۾ خيال ٿو اچي ته غلط ڪم ڪيو اٿئون جو سنت جماعت کي ڇڏي آيا آهيون. اهڙي وقت هو ڇا ڪن؟ جواب ڏنائون ته فوراً ٻانگ ڇڻي تڪبير چوي ۽ نماز ۾ بيهجي وڃي، ته ڪيترا سارا ملائڪ اچي سندس پويان بيهندا، ايترا ڪيترا بزرگ گذريا آهن جن پنهنجا گهر ٻار ڇڏي اچي جهنگ وسايا. پر پوءِ سنت جماعت ڇڏجي وڃڻ ڪري اتي ئي ٻانگ ڏيندا هئا ۽ نماز پڙهندا هئا. ايتري قدر جو اهي وفات به اتي ڪندا هئا ۽ کين ڪو دفن وارو به ڪو نه هوندو هو.

پڇيائون ته طالب ڪڏهن بڪ ۾ آهي ته ڪڏهن ڍايل، ڪڏهن وري مشغول آهي ته ڪڏهن غفلت ۾. اهو سڀ ڪجهه ڇا آهي؟ جواب ڏنائون ته اهي سڀ خدا جي طرفان خيال آهن، جيڪي اچن ٿا ۽ وڃن ٿا، ۽ اهو پاڻ جيڪي چاهي ٿو سو ڪري ٿو.

پڇيائون ته ذڪر ڪندڙ جي ڪهڙي سڃاڻپ آهي؟ جواب ڏنائون ته اها هيءَ آهي ته جڏهن وات ويندي سندس (124) چادر ڪنڊن واري وڻ ۾ ڦاسي پوي ته کيس خبر نه پوي، ۽ پئتي موٽڻ ۽ اها چادر ڇڏائڻ جو فڪر نه ٿئيس. پڇيائون ته علم جا طالبو چون ٿا ته توهان چو نه ٿا پڙهو؟ چيائون ته انهن کي اهو جواب ڏيڻ ڪپي ته اسان جي حق ۾ دعا ڪريو ته پڙهڻ نصيب ٿئي. ليڪن پنهنجي پير جي طريقي يا وات کي هرگز ڇڏڻ نه گهرجي. بلڪ ان تي استقامت رکڻ گهرجي.

پڇيائون ته درويش حسين گاڏر جيڪو بهارا شهر جو رهندڙ آهي ڪيئن آهي؟ چيائون ته اهو ماڻهن کي جٽياري ٿو ۽ ماري ٿو. پر مسلمانن جي ڪلمي جي خبر ڪا نه اٿس!

پڇيائون ته ميران محمد رحمۃ الله عليه جيڪو سنڌ ۾ آيو، تنهن لاءِ ملان چون ٿا ته هو مهدي ڪونه هو. ان جي ڳالهه تي اعتبار ڪونه ٿا ڪن. حالانڪ هو پاڻ کي مهدي ڪوٺائي ٿو. ان جي حقيقت ڇا آهي؟ جواب ڏنائون ته خدا تعاليٰ بزرگن کي مرتبا بخشي ٿو، جيڪي هو ڪنهن طريقي سان لکائن ٿا، ته جيئن ٻين کي خبر نه پوي. اهڙي طرح ميران محمد کي پڻ مرتبو مليل هو، جنهن کي هو ڪنهن نموني سان لکائي نه سگهيو. ان ڪري هن پاڻ تي اهو لقب رکرايو، ته جيئن ماڻهو سندس منڪر ٿين ۽ کيس سڃاڻي نه سگهن.

پڇيائون ته ولين ۽ نبين کان گناه ٿئي ٿو يا نه؟ چيائون ته ٿئي ٿو. ليڪن انهن جو گناه سندن مرتبي جي بلنديءَ جو سبب بڻجي ٿو، ڇو ته هو پنهنجي گناه کي ٿيندي ڏسن ٿا ۽ ان جي ڪري گهڻي آه، زاري ۽ استغفار ڪن ٿا، جنهن ڪري سندن درجا بلند ٿين ٿا.

پڇيائون، ته خدا تعاليٰ کان وصال جي طلب ڪجي؟ چيائون ته اها پڻ نفس جي خواهش آهي. پڇيائون ته خدا تعاليٰ جي يادگيريءَ ڪيئن آهي؟ جواب ڏنائون پاڻ کان پاسي ٿيڻ! پڇيائون ته تنهائي ۾ فائدو آهي يا خدمت ۾؟ چيائون ته تنهائي ۾ وصال آهي ۽ خدمت بزرگن جو عمل آهي. پڇيائون ته حضرت جن باهه ڪيئن ۽ ڇا لاءِ ٻاريندا هئا؟ (125)

چيائون ته جيڪڏهن سنهيءَ ڪانيءَ کي باهه ڏبي ته گناه به هلڪا

انهيء نسبت سان ڌوڀجي صاف ٿي ويندا. پر جيڪڏهن ٿلهي ڪاٺيءَ کي باهه ڏبي ته گناهه به انهيءَ حساب سان محو ڪيا ويندا.

پڇيائون ته وجود جي نفي ڪيئن ڪجي؟ چيائون ته ان جا ٻه طريقا آهن. هڪڙو سڀ لڳ لاڳاپا ٽوڙي ۽ ان جو مثال هيٺن آهي ته جڏهن نفس چويس ته ڪا تڏهن سمجهي ته مردار ڪاٺ لاءِ چوي ٿو. اهڙيءَ ريت پنهنجي وجود کي ماري مڃ ڪري. پڇيائون ته تجلي ڇا آهي؟ جواب ڏنائون ته زبان سان ان کي بيان ڪري نٿو سگهجي. البت دل کي ان جي خبر پوي ٿي.

[60]

مُورڪ مَور نہ بَجهئا، هيڏان هوڏانهن ڪن،
ڪَتر جن اکين ۾، سي ڪيئن پرين پسن.

[نادان اصل ڳالهه کي ته سمجهن ڪونه ٿا، اجايو پيا هيڏانهن هوڏانهن ڏسن. جن جي اکين ۾ گند ڪچرو پيل آهي، سي پرينءَ کي ڪيئن ڏسي سگهندا.]

پڇيائون ته ڪو ماڻهو بي مطلب سماع ڪندو وٽي، ان جو ڪهڙو فائدو؟ جواب ڏنائون ته ڪرڻ ڏيوس. اهو ايئن آهي، جيئن هڪڙو اولاديو اڏامي اچي انبار ۾ پوي، ته انبار پوري کي ساڙي ڇڏيندو.

پڇيائون ته خدا تعاليٰ فرمايو آهي ته مون کان گهرو ته آءُ اوهان کي ڏيان. ليڪن حضرت جن چون ٿا ته خدا تعاليٰ کان ڪجهه نه گهرو، اهو ڪيئن؟ جواب ڏنائون ته خدا تعاليٰ پاڻ فرمايو آهي: **كُل حَزْبٌ بِنَا لَدَيْهِمْ فَرْحُونٌ** (قرآن: 32:30) ترجمو: هر گروه کي جيڪي ڪجهه ملي ٿو، اهي ان تي خوش آهن. مطلب ته اها جماعت يا ماڻهو ئي پيا آهن، جيڪي نٿا گهرن.

پڇيائون ته حضور ﷺ ۽ پيا ڪيترا ولي سڳورا ڏينهن رات ورد وظيفن ۾ گذاريندا هئا. اوهان هن سلسلي ۾ ڇا ٿا چئو؟ جواب ڏنائون ته اهي سڀ ڪرڻ گهرجن، پر جيڪڏهن دل جي ارادي سان ادا ڪندا ته ٻيڻو فائدو ٿيندو. پڇيائون ته جڏهن ڪو دعا ڪرڻ لاءِ سوال ڪري ته دعا ڪجي يا نه؟ فرمايائون ته ان جي رضا خاطر دعا ڪرڻ گهرجي، باقي ٻيو ڪو خيال نه ڪري ته جيئن اهو جيڪي گهري ٿو سو حاصل ٿئي. پڇيائون ته ذڪر هرهر ڪرڻ گهرجي؟ جواب ۾ چيائون ته نه، وري چيائون ته هاڻو، چيائون ته نه، ان ڪري جو

جيڪڏهن (126) ڪو ماڻهو بادشاه سلامت جو رڳو نالو هر هر پيو وڻندو ته اهو بي ادبي ۾ شمار ٿيندو. هاڻو جي وضاحت اها آهي، ته جڏهن ڪو ڌنار ڏينهن رات مال چاريندو آهي ته سندس زبان تي ”حدي حدي“ جو لفظ پڪو ٿي ويندو آهي. ايتري قدر جو جڏهن رات جو سمهي پوندو آهي، ته نند ۾ به اهو آواز پيو ڪيندو آهي.

پڇيائون ته تڪبير اولي جي باري ۾ ٻڌايو؟ فرمايائون ته تڪبير اولي اها آهي، جڏهن امام ”الله اڪبر“ چئي، آخري، حرف ”ر“ تي پهچي ته مقتدي پڻ تڪبير چئي. پڇيائون ته جيڪڏهن فقير جي دل ۾ بغير ڪسب ڪرڻ جي خيال خطرا پيدا ٿين ته ڇا ڪري؟ چيائون ته ان تي ڪسب ڪرڻ حرام آهي.

پڇيائون ته خدا تعاليٰ جي معرفت يعني سڃاڻپ ڪيئن حاصل ڪجي؟ فرمايائون ته اها ڏاڍي مشڪل آهي ۽ ان جو هٿ اڇڻ سولو ناهي. سڀ کان پهرين خدا تعاليٰ پنهنجي طالب کي دنيا سان نوازي ٿو، پر جي اهو طالب دنيا ڏانهن التفات نٿو ڪري ته پوءِ سندس دل ۾ بهشت جي آرزو ويجهي ٿو. پر اهو طالب ان نور کي خدا تعاليٰ جو نور سمجهي ٿو، پر جڏهن اهو طالب ان نور کي قبول نٿو ڪري، ته باري تعاليٰ ان کان وڌيڪ روشن ٻي نور جي تجلي مٿس موڪلي ٿو. اهڙيءَ طرح ان کان پوءِ سوين دفعا پيو نئون نور جيڪو اڳيئن کان وڌيڪ روشن ٿئي ٿو، اهو ڏانهس موڪلي ٿو. ليڪن اهو طالب انهن سڀني کي ڌيان ۾ نٿو آڻي ۽ ان فريب ۾ نٿو اچي. آخر ۾ انهن سڀني نورن کان وڌيڪ نور جي مٿس بارش ٿئي ٿي، پر هو ان کي به پنهنجو مقصد نٿو سمجهي، ۽ ان کان به اڳتي وڌي وڃي ٿو. ان کانپوءِ خدا جي راهه ۾ هڪ ڀل سندس آڏو اچي ٿي، پوءِ جڏهن هو ان کي به ٽپي پار پوي ٿو ته اهڙي مرحلي تي پهچڻ کان پوءِ چون ٿا ته طالب کي خدا جي ڪجهه شناسائي يا اڳهي حاصل ٿي.

[61]

ڪاڪ وٽن سان، اونين نه اورگهي،

جي گڻ هڻڻ گهڻا، ته راڻا روئندا وڻا.

[اوني ڪاڪ جي وٽن کي اورانگهي پار پئجي نه سگهيا. توڻي،

جو منجهن ڪيترائي گڻ هئا، ته به راڻا روئندا ويا.] (127)

[62]

جاڳي جاڳي سسئي، جا هيڃا هٿ وڌاءِ،
 تا سڃي سڃي پرينءَ (ي، پنهنون پٿر ٺاه،
 نڪرندي چيائ، گهوڙا گهر نه سپرين!

[سسئي جڏهن جاڳي جاڳي سڪ مان هٿوراڙيون ڏنيون ته خبر پيس
 سڃي پرينءَ کان سواءِ سڃي پئي آهي. ۽ پنهنون پٿر تي ڪونهي. ٻاهر نڪرندي
 چيائين ته هاڻ گهوڙا، سپرين ته گهر ۾ آهي ئي (آهن ئي) ڪونه!]
 پڇيائون ته علم جو راز ڇا ۾ آهي؟ جواب ڏنائون ته سڀ ڪنهن سان
 نٿو سان هلڻ. ٻين کي پاڻ کان ڀلو پائنڻ ۽ عاقبت جو خيال رکڻ. پڇيائون ته
 درود ڪهڙو پڙهڻ گهرجي؟ چيائون ته: اللهم صل علي محمد صلواة انت لها
 اهل وهو لها اهل.

پڇيائون ته ڪي بزرگ هڪ ساڻي چون ٿا ته اسان خدا کي ڏٺو، ٻي
 ساڻي چون ٿا ته نه ڏٺو، ان جو ڇا مطلب آهي؟ چيائون ته درست ٿا چون، ان جو
 مثال هي آهي ته جڏهن ڪو ماڻهو ڪناري تي بيهي نظر ڪري ۽ پڪاري چوي
 ته مون ڪاري پاڻيءَ جو سمنڊ ڏٺو ته صحيح ٿو چوي، پوءِ ٻلي ان ڳالهه جو قسر
 کائي وڃي، تڏهن به چئبو ته ڳالهه غلط ڪونه ٿو ڪري. باقي نه ڏسڻ جو
 جيستائين تعلق آهي ته ان جو مطلب آهي ته سمنڊ جي پاڻيءَ جو ڪو انت
 ڪونهي ۽ ان جي حقيقت کي هو پروڙي نٿو سمجهي، ان لحاظ کان هن جو اهو
 چوڻ ته مان سمنڊ کي ڏسي نه سگهيس، پڻ درست آهي.

پڇيائون ته چلي ۾ ويهڻ جي اجازت ڏيو. جواب ڏنائون ته مون کي
 چلي ۾ ويهڻ جي پوري ترتيب جي خبر ناهي ۽ مون پنهنجي پوري عمر ۾ چلو
 نه ڪڍيو آهي ۽ نه اهي روزا رکيا اٿم. وري پڇيائون ته ڀلا ڪو ماڻهو خلوت
 يعني چاليهي ۾ وڃي ويهي، پر سندس خيال گهر ٻار ۽ بازار ۾ پيا گهمڻ ۽
 انهيءَ سوچ ۾ غرق هجي (128) ته اهڙي ماڻهوءَ کي چلي ۾ ويهڻ گهرجي يا
 نه؟ جواب ڏنائون ته ويهڻ گهرجي، ڇو ته ان جو مثال ائين آهي، جيئن هڪ
 جهنگلي پکيءَ کي ڦاسائي پيجري ۾ بند ڪبو ته پهريان ڪافي ڏينهن ان پيجري
 ۾ کيس ڪو آرام نه ايندو.

پڇيائون ته خدا جي راهه ۾ هن دنيا ۽ آخرت کان سواءِ ڪي ٻيا

حجاب به آهن يا نه؟ جواب ڏنائون ته خدا جي راه ۾ گهڻيون دنيائون ۽ ڪيتريون آخرتون آهن. تون ان منجهان ڪهڙي ڪهڙي کڻي ترڪ ڪندين. ان ڪري تون هيئن ڪر جو پنهنجا پير پنهنجي مٿي تي رک ته پوءِ پنهنجي مقصد کي حاصل ڪندين.

پڇيائون ته ڪيترا بزرگ ڪرامتن کي دوست رکن ٿا ۽ ڪانئن ڪرامتون ظاهر به ٿين ٿيون. اهو ڪيئن؟ جواب ڏنائون ته هنن وٽ ڪرامتن جي ڪا حيثيت ڪونهي. اهي ڪرامتون هنن لاءِ عام شيءِ وانگر آهن، جيڪي ظاهر ٿين ٿيون. هو پاڻ درياءَ وانگر آهن ۽ ڪرامتون ڪڪن ڪانن، وانگر اها ڳالهه ظاهر آهي ته ڪڪ ڪنڊا درياءَ جي مٿاڇري تي پيا ترندا آهن.

پڇيائون ته فقير ڪشف ۽ ڪرامت جي طلب ڪري يا نه؟ اهي مرتبي کي بلند ڪن ٿا يا نه؟ جواب ۾ چيائون ته انهن سڀني کان فقيريءَ جو مرتبو بلند آهي ۽ اهي سڀ ان کان گهٽ آهن. ان جو مثال ائين آهي ته جڏهن ڏينهن ٿيندو آهي ته جيتوڻيڪ ستارا آسمان ۾ ئي هوندا آهن، پر سج جي نڪرڻ تي پنهنجي روشني ڇڏي ويندا آهن.

پڇيائون ته ٻڌو اٿئون ته حديث ۾ آهي ته جيڪو ماڻهو دريا جي مٿان فلاڻي آيت يا حديث پڙهندو ته دريا خشڪ ٿي ويندو. يا جيڪڏهن اها پتر تي پڙهندو ته اهو سونو ٿي پوندو. ليڪن موجوده زماني ۾ ڪو ائين ڪري ٿو ته ڪجهه ڪو نه ٿو ٿئي. ان جو ڪهڙو سبب آهي؟ جواب ڏنائون ته اهو هر ڪنهن جو ڪم ناهي. اهڙا تمام گهٽ ماڻهو آهن. (129)

پڇيائون ته ڪهڙو ماڻهو خدا واسطي ٻي ڪنهن ماڻهو جي ڪم خاطر پاڻ تي ذميوارِي عائد ڪري سگهي ٿو؟ جواب ڏنائون ته اهڙو ماڻهو جيڪو انهيءَ ڪم ڪرڻ سان خوش نه ٿئي، پر جيڪڏهن اهو ڪم سندس هٿان نه ٿئي ته وري دلگير به نه ٿئي.

چيائون ته طالب جڏهن وقت جي حاڪم ڏانهن وڃن ٿا ته پنهنجو زيان ڪن ٿا، حضرت جن جو هن باري ۾ ڪهڙو خيال آهي؟ جواب ڏنائون ته بلڪل صحيح چيو اٿن. ليڪن اسين ٻين جي نفعي خاطر پنهنجو نقصان برداشت ڪريون ٿا، ان ڪري وڃون ٿا.

چيائون ته خدا تعاليٰ جڏهن حضرت قطب رباني غوث الثقلين شيخ

محي الدين عبدالقادر جيلاني^{رحم} تي پنهنجي خاص عنايت ڪئي ۽ کيس چيو ته
 كشف و ڪرامت، ۽ غوثي ۽ شيعي وغيره قبول ڪر، ته هن معذرت ڪئي.
 خدا تعاليٰ کيس وري فرمايو ته منهنجي مشاهدي ۽ جمال جو درجو قبول ڪر ته
 اهو به قبول نه ڪيائين. آخر جڏهن کيس فقير جي مرتبي جي آڇ ڪئي وئي ته
 اهو قبول ڪيائين. پڇيائون ته انهيءَ ڳالهه جو ڪهڙو مقصد آهي؟ جواب
 ڏنائون ته فقر جو مطلب ترک ڪرڻ آهي. فقر بذات خود مرتبو ناهي بلڪ هر
 مرتبي کي ڇڏي ڏيڻ فقر آهي. انهيءَ ڪري چيو اٿن، ”اذا تم الفقر فهو الله“
 جڏهن فقر تمام يعني پورو ٿئي ٿو ته الله تعاليٰ جي ذات ظاهر ٿئي ٿي.
 پڇيائون ته فقير پاڻ وٽ مال جمع ڪن ٿا، اهو ڪيئن؟ جواب ڏنائون
 ته جيڪڏهن پاڻ پير آهي نه ته جائز ناهي. سندس مرضي.

پڇيائون ته حضرت جن جڏهن اسان لاءِ دعا ڪن ٿا، ته اسان جي دل
 روشن ٿئي ٿي ۽ رب پاڪ جي ساڃهه حاصل ٿئي ٿي. فرمايائون ته اهو
 سيڪجهه عطاءِ خداوندي آهي، جنهن کي گهري تنهن کي ڏئي ٿو. ڪيترا
 بزرگ پنهنجي دل جي نور سببان عرش جو سير ڪن ٿا، ۽ اهو نور اهڙو آهي،
 جنهن جو هزارين سج ۽ چنڊ گڏجن، تڏهن به ان جو مقابلو ڪري نٿا سگهن.
 وري عرش کي خدا تعاليٰ اهڙي روشني ڏني آهي، جو خدا تعاليٰ هن جهان ۾
 جيڪو نور پيدا ڪيو آهي، جنهن ۾ سج، چنڊ ۽ تارا سڀ اچي وڃن ٿا. اهي
 مڙهي ان جي مقابلي ۾ ڪجهه ناهن. اهڙيءَ طرح عرش کي جيڪي ڪنگرا آهن
 انهن جي وچ وارو فاصلو طي ڪرڻ ۾ ڪيئي سال گهرجن. (130) اهو فاصلو
 ايترو آهي جو انهن ڪنگرن تي وينل ملائڪ جڏهن هڪ هنڌان اتي ٻي ڏانهن
 اڏامڻ شروع ڪن ٿا ته اتي پهچي نٿا سگهن ۽ وچ تي ئي سڙي وڃن ٿا. ليڪن
 اولياءُ الله جيڪي دل جي نور سببان گهڻو مٿي وڃن ٿا ايتري قدر جو عرش
 انهن کي سج وانگر نظر اچي ٿو. پر هو ان کان به اڳتي نڪري وڃن ٿا ۽ تان جو
 عرش هنن کي هڪ ڏيئي وانگر ڏيک ڏئي ٿو. پر اهو سڀ ڪجهه عنايت
 خداوندي سبب ممڪن آهي. جنهن کي هو لائق سمجهي ٿو ته ان کي ڏئي ٿو.
 تنهن هوندي توهان جيڪڏهن پنهنجو پاڻ سڃاڻڻ چاهيو ته اوهان کي آساني
 نصيب ٿيندي.

پڇيائون ته اوهين ڇا لاءِ فقيرن سان گهڻو وقت گڏ گذاريو ٿا، پڇيائون

تہ انهن جي صحبت مان اسان کي فيض مليو آهي. ۽ اسان جيڪو وقت انهن سان گذرھون ٿا تہ دل ۾ اھڙو قرار پيدا ٿئي ٿو، جو پنهنجو هجڻ ۽ نہ هجڻ برابر لڳي ٿو.

پڇيائون تہ جماع وقت خدا کي ياد ڪرڻ گهرجي يا نہ؟ چيائون تہ ان وقت پاڻ گهڻو ياد ڪرڻ گهرجي، ڇو تہ اها خوشي ۽ عيش عشرت جي گهڙي آهي.

[63]

سا ڪٿو سالي ڪن، سپريان جي ڳالهڙي،

هيڪڙيائي سڪيا، ڀي نہ اجهي تن.

[هو پنهنجي پرين بابت اها ساڳي ڳالھ هر هر پيا ڪن، هو اها

هڪڙي ڳالھ سڪيا آهن، ڀي انهن کي اچيئي ڪو نہ!]

پڇيائون تہ مخدوم شيخ بهاء الدين ڪامل پير طريقت هو، پر پاڻ وٽ گهڻي دولت ۽ مال رکندو هو، ان جو ڪهڙو سبب آهي؟ جواب ڏنائون تہ انهن لاءِ مال جمع ڪرڻ جي نسبت نہ ڪجي. خدا کي خبر آهي تہ هو ڪهڙي نيت سان ائين ڪندا هئا، توهان کي انهيءَ حاج ۾ نہ پوڻ گهرجي.

پڇيائون تہ ڪي اهل الله اهڙا آهن، جو توڪل نٿا رکن ۽ ظاهري

اسباب ترڪ نٿا ڪن، ان جو ڪهڙو سبب آهي؟ (131)

جواب ڏنائون تہ جيڪڏهن توڪل ڪندا تہ خدا تعاليٰ انهن کي ڇڏي

ڪونه ڏيندو ۽ کين رزق رسائيندو. پر خدا تعاليٰ حڪمت ۽ قدرت پئي پيدا

ڪيون آهن. ليڪن حڪمت جو رستو اختيار ڪرڻ بهتر آهي يعني پنهنجو ڪم

ڪار ڪرڻ گهرجي، پر جيڪڏهن هو ائين نہ ڪندا تہ ماڻهو انهن وٽ جمع ٿيڻ

لڳندا ۽ انهن جي توجھ جو مرڪز بنجي ويندا. انهيءَ ڪري پنهنجي ڪم ڪار

۾ مشغول رهڻ بهتر آهي.

پڇيائون تہ ميت کي زمين ۾ پوري پوءِ ان جي تربيت کي ڇا لاءِ ٿا

سينگارين؟ جواب ڏنائون تہ ان جو مثال ائين آهي جيئن ڪو شخص ڏاڍو بيمار

هجي، پر ان جي آڏو تمام سهڻا ۽ قيمتي لباس اڻي رکجن تہ ڇا ان بيمار

شخص کي اهڙيءَ حالت ۾ اهڙي قيمتي لباس جي سٺ ٿي سگهي ٿي. چيائون

نہ. مردي جي تربيت جو مثال به ائين آهي.

پڇيائون تہ جڏهن ڪنهن جي دل ۾ خدا جي محبت داخل ٿئي ٿي تہ هو

اچي پير وٽ حاضر ٿئي ٿو ۽ تڏهن اهو خيال سندس دل تان هٽي وڃي ٿو. ان جاءِ تي پير جي محبت ۽ اخلاق سندس دل ۾ گهر ڪرڻ لڳن ٿا. جواب ڏنائون ته جيڪڏهن مريد انهيءَ طريقي سان هلندو ته بهتر آهي. ڇو ته جڏهن هو پير جي حضور ۾ آهي ۽ ان جي محبت ۾ کيس فرحت اچي ٿي ته اهڙي وقت ۾ جيڪڏهن پير کيس طلب خداوندي جي نصيحت ڪندو ته اها سندس دل ۾ گهر ڪري ويندي ۽ ڪڏهن به ٻاهر نه نڪرندي ۽ ان تي عمل به شروع ڪري ڏيندو. پر جيڪڏهن اهو نه چاڻائين تڏهن به پير جي محبت ۾ پيو هلندو تان جو پنهنجو پاڻ وڃائي، خدا جي ذات سان مشغول ٿي ويندو.

ذڪر جلي جي باري ۾ ڪنهن پڇيو. فرمايائون ته تمام گهڻو بهتر آهي. سوال ڪندڙ چوي ٿو ته اهي الفاظ ٻڌڻ کانپوءِ منهنجي دل ذڪر جلي سان تمام گهڻو هلڻ لڳي. (132)

پڇيائون ته اسان جڏهن مسجد ۾ وڃي ويهون ٿا ته رسمي دانشمند اسان کي ورائي وڃن ٿا ته توهان علم ڇو نٿا پڙهو ۽ اجايو پنهنجو وقت ڇو ٿا وڃايو. اسان انهن کي ڪهڙو جواب ڏيون؟ فرمايائون ته انهن سان هرگز بحث نه ڪجو ۽ نه انهن کي جواب ڏيو. بلڪ کين چئو ته اسان جي باري ۾ دعا ڪريو ته خدا تعاليٰ اسان کي هدايت جي راه نصيب ڪري.

پڇيائون ته رب جي يادگيري ڪهڙي شيءِ جو نالو آهي؟ جواب ڏنائون ”بيداري ۽ سجاڳي!“

پڇيائون ته جيڪڏهن ذڪر ڪندڙ اهڙو آهي جو ٻين ماڻهن سان گفتگو ڪري ٿو، تڏهن کانئس الله جو اسم خطا نٿو ٿئي، ان کي گفتگو ڪرڻ گهرجي يا نه؟ چيائون ته ڀلي ڪري ان کي روا آهي.

پڇيائون ته ڇا واقعي مرد اهو آهي جو الله جي يادگيري به ڪري، ٻيا ڪم ڪاريون به سرانجام ڏئي؟ جواب ڏنائون ته هاڻي اهو واقعي مرد آهي. پڇيائون ته فخر جي ڪهڙي معنيٰ آهي؟ جواب ڏنائون ته فقر ۾ ٿي حرف آهن. ف مان مراد فنا آهي، ق مان قرب ۽ ”ر“ مان مراد رويت حق آهي.

پڇيائون ته جيڪي بزرگ عرش ۽ ڪرسيءَ وٽان گذر ڪري اچن ٿا، اهي ان کي جسماني اکين سان ڏسن ٿا يا دل سان پسڻ ٿا؟ جواب ڏنائون ته اهو دل جو پسڻ آهي.

پڇيائون ته فڪر ذڪر ڇا آهي؟ چيائون ته فڪر اهو آهي، جو الله جي اسم وٽ وقت اها نيت ڪري ته ان جو نالو ٿو وٺان جيڪو پنهنجو پاڻ کي سڃاڻي ٿو، پاڻ کي ڄاڻي ٿو ۽ پاڻ کي ياد ڪري ٿو.

پڇيائون ته ماڻهو ڇو ٿا ته خدا تعاليٰ پاڻ کي سهڻين صورتن ۾ ظاهر ڪيو آهي، پوءِ هي بد يا خراب صورتون ڪيئن آهن؟ جواب ڏنائون ته ان جو مطلب آهي ته هي سمورو جهان خوبصورت آهي جنهن ۾ خدا پنهنجو ظهور ڪيو آهي.

پڇيائون ته ٻڌو اٿئون ته ڪنهن پير ڪامل مٿان هلڻ جو آخري وقت آيو جو خدا عزوجل (133) طرفان کيس آواز آيو ته تون اسان جي درگاهه ۾ قبول ناهين. انهيءَ مهل ئي پير پنهنجي مريد کي چيو ته مون کان پري ٿي وڃو جو منهنجي ڪٿي ڪمائي قبول نه ٿي آهي. اهو مريد اخلاص جي وڏي درجي تي پهتل هو، جنهن ڪري هن پنهنجي طرفان ڪا گهٽتائي نه ڪئي. خدا تعاليٰ جي رحمت ته بي انتها آهي، پوءِ ان پير جو اهڙيءَ طرح محروم ٿيڻ جو ڇا مطلب آهي؟ جواب ڏنائون ته اهو سڀ صحيح آهي. خدا تعاليٰ پنهنجي دوستن سان پاڻ گفتگو ڪري ٿو ۽ ان مان مراد آهي ته منهنجي ذات کانسواءِ ٻين وٽ تون تڙيل آهين ۽ مون کانسواءِ ٻين وٽ پري آهين!

پڇيائون ته فلاڻو شخص هي بيت پڙهندو ٿو وٽي ۽ اسان حيران آهيون ته ان جي ڇا معنيٰ آهي؟

[64]

والهي وحييم شال، ڪنين سين ڪين سٿان،

پلو ڪري پال، ته اڪين سين انڌو ٿيان.

[”شل، زبان کان گونگو ٿيان ۽ ڪنن کان ٻوڙو ٿيان، خدا تعاليٰ

پلائي ڪري ته اڪين کان انڌو ٿيان.“]

فرمايائون ته سچ چيو اٿس. اهو خدا جو دوست آهي. ڇو جو چيو اٿن:

العارف لا ينظر غيره ولا يسمع غيره ولا يتفكر غيره: عارف خدا کان سواءِ ٻئي ڪنهن کي نه ڏسي ٿو، نه ٻڌي ٿو، ۽ نه ڪي ٻئي جو خيال ڪري ٿو.

چيائون ته فرموده خدا عزوجل آهي ته: ان الذين قالوا ربنا الله ثم

استقاموا تنزل عليهم الملائكة الا لاتخافوا ولا تحزنوا (سوره: 41:30)

ترجمو: بيشڪ جن چيو ته اسان جو رب الله پاڪ آهي ۽ پوءِ ان تي قائل رهيا.

تڏهن انهن تي ملائڪ نازل ٿيا جن چيو نه ڊڄو ۽ نه غمگين ٿيو. ”انهيءَ آيت ۾ ان
لا تخافوا لانخزنوا جي بشارت دنيا ۽ آخرت ۾ ڪهڙيءَ ريت آهي؟ فرمايائون ته هن دنيا
۾ بشارت مان مراد خداوندي مشاهدو آهي ۽ آخرت ۾ مراد حق سان ويجهڙائي آهي.

پڇيائون ته شيخ پرڪيبي چڪي رحمة الله عليه فرمايو آهي ته خدا تعاليٰ
(134) وٽ ستر آسمان آهن. ان جو ڇا مطلب آهي؟ جواب ڏنائون ته آسمان ته ست
آهن. باقي اهي ستر حجاب آهن. جيڪي ٻانهي ۽ خدا جي وچ ۾ آهن.

پڇيائون ته هي جو بزرگ چون ٿا پهرين فنا في الشيخ ۽ پوءِ فنا في
الله ان جو ڇا مطلب آهي؟ چيائون ته فنا في الشيخ جو مطلب آهي ته پهرين پير
جا ظاهري ۽ باطني اخلاق ۽ اطوار پاڻ ۾ جذب ڪري يا اختيار ڪري.

پڇيائون ته اميرالمؤمنين ۽ اميرالمسلمين حضرت ابوبڪر صديق
رضي الله عنه جو ارشاد آهي ته : من يقول الله لايعرف الله ومن يعرف الله
لايقول الله يعني جيڪو شخص زبان سان الله جو نالو وٺي ٿو، اهو الله کي نٿو
سڃاڻي سگهي. پر جيڪو الله کي سڃاڻي ٿو، سو وري زبان سان نالو نه وٺندو!
پر ڪيترا بزرگ ۽ ولي ته الله جو نالو وٺن ٿا، پوءِ ان جو ڇا مطلب ٿيو؟ جواب
ڏنائون ته جن خدا کي سڃاتو آهي، اهي الله جو نالو وٺن ٿا، پر نالي وٺڻ وقت
ان جي نسبت پاڻ ڏانهن نٿا ڪن.

پڇيائون ته ارشاد خداوندي آهي: واعبد ربك حتي ياتيڪ اليقين
(99:15) ”تيسٽائين پنهنجي رب جي عبادت ڪر جيستائين توکي يقين حاصل
ٿي وڃي.“ گویا يقين حاصل ٿيڻ کان پوءِ عبادت ڇڏي ڏجي. فرمايائون ته
عبادت ڪرڻ گهرجي، پر ان جي نسبت پاڻ ڏانهن نه ڪرڻ گهرجي.

پڇيائون ته مشهور بزرگ سيد رڪن الدين متعاليٰ جو قول آهي ته ذڪر کي پير
به آهن ته ڪيترا ٽيون پڻ. ان جو ڇا مطلب آهي؟ جواب ڏنائون ته ذڪر جون ڪيترا ٽيون بک
آهي ۽ هيڪلائي ذڪر جا پير ۽ ماڻ يعني خاموشي ان جا پير آهن. پڇيائون ته ته عارف
لا اله الا الله ڇا لاءِ چون ٿا؟ جواب ڏنائون ته تعظيم جا لفظ چون ٿا. (135)

پڇيائون ته بزرگ چون ٿا ته خدا جو اصلي نور سياه آهي. ان جو ڇا
مطلب آهي؟ فرمايائون ته اصلي نور سياه ناهي. پر جڏهن اصلي نور ظاهر ٿئي
ٿو ته ان جي مقابلي ۾ ٻي جيڪا شيءِ اچي ٿي، اها ڪاري لڳي ٿي. انهيءَ
نسبت سان اصلي نور کي ڪارو يا سياه سمجهن ٿا.

باب ٽيون

حلم، تواضع، مجاهدي ۽ سخاوت جي بيان ۾

طريقت جو سالڪ، محبت جو غريق، اهل معرفت جو سرواڻ، اهل شريعت جو اڳواڻ، پيشواِ کامل، سعادت جو سچ، صوفين جي صف جي پيش امام، عارفن جي احوال جو گنج، طريقت جي سالڪن جو رهنما، اهل تحقيق جي جانين جي سونهن، طريقت وِلايت تي گامزن، مڙني اهل هدايت وارن جي سونهن، صوفين جي ملڪ جو والي، محبت وارن جو شهنشاهه، دين اسلام جو امام ۽ استاد، اوليائن جو اڳواڻ، اهل صفا وارن کي نصيحت ڪندڙ، علم ۽ عمل جو ڪعبو، حلم ۽ پرهيزگاريءَ جو نچوڙ، هدايت جي عزت، ولايت جو متوڪل، راه يقين جو پيشوا، دين مقدم جي طريقت جو رهنما، زاهدن جو مندر، عابدين جي عظمت، (عالمِ عامل، عارفِ کامل، تونگرِ قانع) قبه عزت جو ولي، پرده وحدت جي شمع، سچن جو صبح، ذاتِ حليم جو فرمان پهچائيندڙ يعني سيد عبدالڪريم هن سلسلي ۾ جيڪي ڪجهه فرمايو آهي.

هن باب ۾ ٻه فصل آهن. پهرين فصل ۾ حلم، تواضع ۽ مجاهديءَ جو بيان آهي ته ٻئي فصل ۾ سخاوت. (136)

فصل پهريون

حلم، تواضع ۽ مجاهدي جي بيان ۾

ڄاڻڻ گهرجي ته حضرت جن جي حلم ۽ سخاوت جو ايترو ذڪر آهي، جو ان کي تحرير ۽ تقرير ۾ آڻڻ مشڪل آهي. تاهه مريدن جي دلين ۾ نارڻ واسطي ڪجهه نقل جيڪي ٻڌڻ ۾ آيا آهن، سي بيان ڪجن ٿا. هڪ بزرگ کان نقل آهي ته اهڙن شخصن تي تعجب آهي جيڪي حضرت جن جي صحبت ۾ رهيا آهن، پر جڏهن انهن وٽ طعام پيش ڪيو وڃي ٿو، ۽ جيڪڏهن ان ۾ لڻو سرس آهي، ته اها ڳالهه به چئي ڏين ٿا ۽ ان تي صبر نٿا ڪن.

حضرت جن جي وڏن ساٿين کان نقل آهي ته حضرت جن جوانيءَ جو گهڻو عرصو هن طرح گذاريو. صبح جو وڏي اسراڻي مسجد ۾ پانگ ڏيندا هئا ۽ پوءِ اتيئي حق جي ياد ذڪر ۾ مشغول ٿي ويندا هئا. تان جو جماعت ڪئي ٿيندي هئي. نماز کانپوءِ ورد پڙهندا هئا ۽ جڏهن سج نيزي جيترو مٿي ايندو هو ته اشراق ادا ڪندا هئا. ان کان پوءِ گهر اچي طعام پيچائڻ ۾ مشغول ٿي ويندا هئا. ايتري قدر جو عورتن وارا ڪم جهڙوڪ: ٿانو ڌوئڻ، ڊيگڙي ۾ پاڻي وجهي باهه تي رکڻ، ۽ چانور چاڙهڻ ۽ اهي تيار ڪري پنهنجي فرزند اڳيان رکندا هئا. جڏهن کائي خوش ٿيندا هئا، تڏهن گهر کان ٻاهر قدم رکندا هئا. ليڪن تڏهن وري ڪاسو هٿ ۾ کڻي شهر جو چڪر هڻي جيڪو فقر ملندو هون سو اُٿي فقيرن آڏو رکندا هئا. فقير جڏهن کائي بس ڪندا هئا ته هر ڪلهي تي کڻي، ڏانڊن جو جوڙو ڪاهي، پنهنجي ٻنيءَ تي ايندا هئا. اهڙيءَ طرح زمين ڪيڙڻ کانپوءِ ڍڳن جي (137) گاهه خاطر جهنگ جو رخ ڪندا هئا. زوال يا پنپهرن کان اڳ گهر جو رخ ڪندا هئا ۽ اهو گاهه پڻو اُٿي ڍورن جي اڳيان رکندا هئا. اتي ئي وضو ساري به رکعتون نفل جون پڙهي، پنپهرن جي پانگ ڏيندا هئا. بهرحال ٻيهر جي نماز سنت جماعت سان ۽ گهڻي سڪون آرام سان ادا ڪندا هئا. جنهن کانپوءِ وري ساڳيو هر ڪلهي تي رکي، ڍڳن جو جوڙو ڪاهي، ٻنيءَ جي ڪم ڪار تي ويندا هئا، ٽيهريءَ وقت وري به گاهه ڪري، ڏانڊن کي پاڻي پياري گهر ٻڌي، مسجد ۾ اچي نماز پڙهندا هئا. تنهن کانپوءِ اتي ئي سانجهي ۽ سمهڻي جي نماز ادا ڪري بعد ۾ گهر ايندا هئا. مختصراً

اهو سندن معمول هو ۽ وري پئي ڏينهن به ائين ڪندا هئا. البت گدائي ڪري فقيرن کي جڏهن کاڌو ڪارائيندا هئا ته پاڻ انهيءَ فڪر ۾ رهندا ته متان ڪو فقير بکيو رهجي وڃي، ۽ ان صورت ۾ پنهنجو حصو به ان کي ڏيئي ڇڏيندا هئا ۽ پاڻ ڪجهه نه کائيندا هئا.

جڏهن سڀ فرزند ۽ مريد خادم ڪائي پي خوش ٿي سمهي پوندا هئا، ته پاڻ وضو ڪري نفل ادا ڪندا هئا. پوءِ ڳوٺ کان ٻاهر نڪري راهوت شهر جو رخ ڪندا هئا. وات تي ننڍن ڳوٺن مان لنگهندي مسجدن ۾ وضوءَ لاءِ پاڻي ۽ وٽ چڪاڻ لاءِ پتر رکندا هئا. بلڪ ڪنهن مسجد ۾ ڪو ستل هوندو هو ته ان کي زور پڻ ڏيندا هئا. اهڙيءَ طرح جيڪڏهن وات تي ڪو واهڙ ٽپڻو هوندو هون ته ان کي تري پار پوندا هئا، تان جو جابلو رستو طي ڪري مشهور بزرگ ۽ درويش شيخ جهنڊي پاڻي جي مقبري تي ايندا هئا. انهيءَ ساڳي هنڌ ستين جي زيارت ڪري، پوءِ مڪلي تي ايندا هئا، جتي هر بزرگ ۽ وليءَ جي مقبري تي ڪجهه نه ڪجهه پڙهندا هئا. (138)

مطلب ته پنهنجي ڳوٺ کان وٺي شيخ جهنڊي پاڻي جي مزار تائين وات تي جيڪي بزرگ يا مقام ايندا هئا، تن جي زيارت ڪندا هئا، مڪليءَ کان پوءِ نٿي شهر ۾ اچي شهر جي مسجد ۾ وڃي وضوءَ لاءِ پاڻي ۽ وٽ لاءِ پتر گڏ ڪري رکندا هئا، بلڪ اتي ڪو ستل ڏسندا هئا ته ان کي زور پڻ ڏيندا هئا. نٿي مان نڪرڻ کانپوءِ پير آر جو رخ رکندا هئا، جيڪو ڪلان ڳوٺ ۾ آهي، اتان ٿي شيخ پني جنهن جي قبر ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي آهي، اتي ايندا هئا. واپسيءَ ۾ بنوري پرڳڻي جي ڪيترن ماڳن ۽ ڳوٺن مان گذري رات جو پوئين پهر صبح صادق ٿيڻ کان اڳ جڏهن ٻيو لوڪ اڃا ننڊ ۾ ستل هوندو هو ته پاڻ پنهنجي ڳوٺ واري مسجد ۾ پهچي صبح جو بانگ پاڻ ڏيندا هئا. ايتري قدر جو ماڻهو چوندا هئا ته شايد حضرت جن کي ننڊ ٿي نٿي اچي، بلڪ لڳي ٿو ته هو مسلسل جاڳندا رهن ٿا، جو هميشه هن وقت بانگ ڏين ٿا. فجر نماز پڙهڻ کان پوءِ وري ساڳيو معمول جنهن جو مٿي بيان ٿيو، ان ۾ مشغول ٿي ويندا هئا. مطلب ته جوانيءَ جا ڏهاڙا حضرت جن انهيءَ طور طريقي سان گذاريا جو اڪثر اوقات مجاهدن ۽ بزرگن جي زيارت ۾ مشغول رهيا. وڏي ڳالهه ته انهيءَ احوال جي ڪنهن کي خبر نه پئي، سواءِ چند اهڙن دوستن ۽ رفيقن جي جيڪي

کين تمام ويجهڻ هئا. (139)

هاڻي جيڪڏهن ڪو ماڻهو اهو گمان ڪري ٿو يا عجب ڪائي ٿو ته آخر هڪ رات ۾ اهو سڄو فاصلو ڪيئن ٿو طي ڪري سگهجي. ان کي شايد اها خبر ناهي ته انهيءَ کان وڌيڪ عجيب و غريب ڳالهائون ٿي گذريون آهن. مثلاً: ڪي اهڙا بزرگ به ٿي گذريا آهن جو انهن جو هڪ قدم اوڀر ۾ هو ته ٻيو اولهه ۾!

نقل آهي ته هڪ دفعي حضرت جن پنهنجن فرزندن ساڻ گمرگ جي ڳوٺ جيڪو سن علائقي ۾ آهي، اتان پلو ماني ڪائي، پنهنجي ڳوٺ واپس اچي رهيا هئا. سڀئي گهوڙن تي سوار هئا. اهو ڏينهن ڏاڍو گرم هو ۽ سڄ جي تپش ڏاڍي تاس ٿي لائي. وڻن پاڻيءَ سان ڀريل ڪوزو هو ۽ جنهن کي واٽ تي اچ ٿي ورايو تنهن ان منجهان پاڻي پئي پيتو. جڏهن مٿيارين جي ويجهو مانجهو ڳوٺ وٽ پهتا ته کين سخت اُڇ اچي ورايو پر تڏهن به ڪنهن کي ڪين چيائون. آخر سندن حالت غير ٿي وئي ۽ سندن بدن مان طاقت موڪلائي وئي. لاچار ٿي پڇيائون ته ڪنهن وٽ پاڻيءَ ڇڪ آهي؟ جواب ڏنائون ته اسان واٽ تي پاڻي پئي پيتو تڏهن توهان چيو ئي ڪو نه! توهان هيتري اُڇ الائي ڇو ٿي برداشت ڪئي. فرمايائون ته ان ڪري ته مبادا توهان لاءِ پاڻي ڪٿي پوي! مٿي مذڪور ڳوٺن جي درميان پڻ وڏو فاصلو آهي! (140)

چون ٿا ته شروعاتي ڏهاڙن ۾ حضرت جن سخت تنگي ۽ بڪ ۾ گذر ڪندا هئا. ايتري قدر فاقا ڪڍندا هئا جو سندن فرزند پورهئي ۽ بڪ جي ڪري ماندا ٿي ويندا هئا. کين فقط هڪ سٺا مينهن هوندي هئي، جنهن جي ڪير مان قوت گذر ڪندا هئا. هڪ دفعي جڏهن فاقن کان لاچار ٿي پيا ته پنهنجو ڳوٺ ڇڏي، ٻي ڪنهن ڳوٺن ۾ وڃي رهيا، جتي وري هڪ ڏينهن سندن مينهن کي هڪ شينهن کائي پورو ڪيو. انهيءَ صورتحال تي حضرت جن جي اهل عيال وارا سخت پريشان ٿيا. وڻن ڪا شيءِ نه رهي جو کڻي پيٽ گذر ڪن. آخر سندن هڪ فرزند پورهئي جي ڳولها ۾ ٻاهر نڪري پيو ۽ اهڙي هنڌ اچي پهتو جتي جو پئي ڪٽيائون. هن به پنهنجو پٽڪو ۽ چادر هڪ طرف رکي، ڏنڊو کڻي جو سٺ بيهو ته من ڪجهه اُچورو جڙي پوي. هو اڃان ان ڪم ۾ مشغول هو ته ڪو شاهينگ سندس پٽڪو ۽ چادر کڻي رمنڊو رهيو. جڏهن جو

صاف ڪري واندو ٿيو ۽ ٻه ٽويا اُجوري جا وٺي ان جڳهه تي آيو جتي ڪپڙا رکيا هئا. ته اهي نه ڏسي ڏاڍو دلگير ٿيو. لاچار اهي جَوَن جا ٻه ٽويا ساڻ کڻي گهر پهتو. مطلب ته انهن ڏينهن ۾ بڪ ۽ تنگيءَ جو اهو عالم هو جو ان کي وڌيڪ بيان ڪرڻ مناسب نٿو لڳي.

هڪ ڏينهن جي ڳالهه آهي ته حضرت جن پنهنجي فرزندن سان ٻنيءَ ۾ ڪرچونڊڻ ويا. ڪرچونڊڻدي هو ڪافي پري نڪري (141) ويا ۽ وچ ۾ جهنگ جي ڪري ڪا خبر نٿي پئي. آخر حضرت جن آواز ڏيڻ شروع ڪيا پر ڪو جواب نه آيو. پاڻ ڏاڍا پريشان ٿيا. آخر ڇا ٿيو جو ڪو جواب نٿو اچي. خدا خير ڪري. آخر ڳولهيندي وڃي پٽ کي لٿائون ۽ پڇيائون ته جواب ڇو نه ٿي ڏنئ. چيائين ته بڪ جي ڪري ايتري ڪمزوري ۽ هيٺائي وٺي وئي هئي جو آواز نٿي نڪتو. پوءِ حضرت جن جلدي جلدي ان جا ڪجهه داڻا مهڻي صاف ڪري کيس فوري طور ڪارايا ته جيئن هوش ۾ اچي. مطلب ته انهيءَ ڳوٺ ۾ اهڙين تنگ حالتن ۾ گذر ڪندا رهيا، پر ڪڏهن به ڪنهن کي ان حال جي خبر نه ڏنائون. ماڻهو پائيندا هئا ته خوش پيا گذارين. جيتوڻيڪ ان وقت ماڻهو سندن ڏاڍي عزت ڪندا هئا، پر پاڻ ڪڏهن ڪنهن سان به اها شڪايت نه ڪيائون. هر ڪو ايئن سمجهندو هو ته پاڻ ڏاڍو خوش ٿا گذارين ۽ کين ڪنهن قسم جي تڪليف ناهي.

هڪ دفعي جو ذڪر آهي ته سندن فرزند ڪنهن جي ٻنيءَ تي وڃي جَوَ صاف ڪري اُجوري طور اڌ ٽويو جَوَن جو گهر کڻي آيو. اڃان اهي جَوَ رڌي ڪري کائڻ لاءِ آڏو ڪري ويٺو ته حضرت جن گهر اچي نڪتا. چوڻ لڳا ته مسجد ۾ هڪ فقير ويٺو آهي، جيڪو بڪ کان بيحال آهي. گهر ۾ ڪا کائڻ جي شيءِ ميسر هجي ته ان کي ڏئي اچجي، ڇو ته هو به اسان وانگر بڪايل آهي. (142)

اهو ٻڌي سندن فرزند ميان دين محمد جيڪو کائڻ پوءِ سجاده نشين ٿيو. اها جَوَن واري ماني کڻي حضرت جن کي ڏني ته پلي اها فقير کي ڪارائين ۽ چوڻ لڳو ته اسان صبر ڪري وينداسون. اهو ڏسي حضرت جن ڏاڍو خوش ٿيا ۽ اها ماني کڻي فقير کي پيش ڪيائون. جڏهن گهر موٽي آيا ته پنهنجي فرزند کي چيائون ته اميد اٿئون ته اڳتي بڪ توهانجي ويجهو نه ايندي ۽ نه ڪڏهن اثر

ڪندي، ته بلڪ قدرت توهان کي توهان جي حال تي وڌيڪ استقامت بخشيندي. چون ٿا ڪجهه ڏينهن کانپوءِ حضرت جن جون ٻنيون جيڪي هن کان اڳ بلڪل برباد پيون هيون، اهڙو اچي آباد ٿيون جو هميشه لاءِ خوش گذارڻ لڳا. بلڪ هيءُ بيت اڪثر جهوريندا هئا:

[65]

پنندي پرينءَ سين، ويلا ڪندي وت،
ڪو پائيندءَ مانيون، ڪو پائيندءَ ڀت.

[پرينءَ سان پنندي، وقت گذاريندي ره. ڪو مانيون ڏيندءِ ته ڪو

وري ڀت ڏيندو!]

هڪ مريد کان نقل آهي ته هڪ ڏينهن حضرت جن کي ڏاڍو ضعيف ڏٺو. عرض ڪيو ته قبل جيڪڏهن ٿورو گيهه واپرايو ته شايد قوت بحال ٿئي ۽ اها هيٺائي ختر ٿي وڃي. جواب ڏنائون ته پڇاڙيءَ ۾ ڪهڙو گيهه کائينداسين، هاڻي اسان کي اهڙا ڏس نه ڏي. ان کانپوءِ هي حڪايت بيان ڪيائون ته هڪ ڏينهن (143) پنهنجي ڳوٺان ٻن علم جي طالبن سوڌو ٺٽي وڃي رهيا هئاسون. اسان ٺٽي هڪ ٻيڙيءَ ۾ سوار هئاسون. واٽ تي هڪ شخص مهمانيءَ طور ٻه ٽويا چانورن جا ۽ پاڻ ڪن گيهه جو ڏياري موڪليا. انهن علم جي طالبن ڇا ڪيو جو اهو سمورو گيهه چانورن ۾ وجهي رڌي تيار ڪيائون. اهو سڀ ڏسي مون پانيو ته جيڪڏهن آءٌ اهو طعام کائيندس ته مون کي تڪليف ٿيندي. پنهنجي دل ۾ سوچيم ته مون کي اهڙو طعام جيڪو گيهه ۾ تيار ڪيو اٿن هروڀرو کائڻ نه گهرجي. انهيءَ ڪري آءٌ سمهي رهيس. پر جڏهن طعام تيار ٿيو ته مون کي سڏڻ لڳا ته آءٌ به اهو ڪاوان. چيو مان ته مون کي ڇڏي ڏيو. ليڪن هو چوڻ لڳا ته اهو گيهه حلال آهي ۽ کائڻ کان ڪنهن منع به ڪونه ڪئي آهي. پوءِ آخر ڇو نه ٿا کائو. لاچار ٿي عذر پيش ڪيو ۽ تڏهن وڃي گيهه کائڻ کان جان خلاصي ٿي.

نقل ڪن ٿا ته هڪ ڏينهن حضرت جن چيو ته پورا چوويهه ورهيه تيا آهن، جو اسان جي جسر مان چار يا پنج مرض وڃن ٿي ڪونه ٿا.

نقل آهي ته پاڻ فرمايائون ته هڪ ڏينهن آءٌ گجرات ملڪ جي شهر احمد آباد ۾ هيس. اتي مون هڪ فقير کي ڏٺو. دل گهڻو چيو ته جيڪر اهو فقير مون

سان ڪي خدائي ڳالهيون ڪري. پر هو بلڪل خاموش رهيو ۽ ڪجهه نه ڪڇيائين. آخر گهڻي دير کانپوءِ آءُ اتي ڪڙو ٿيس، ته اهو فقير هي بيت پڙهڻ لڳو:

[66]

هڪو جو اکر ونگڙو، گُر تيسي ڏي،
انڌاري گهر ديولا، ڦر ڦر (144) جوت ڪري.

[هڪڙو ڏکيو اکر جيڪو گرو يا مرشد توکي ڏئي يا سيڪاري، اهو ائين آهي جيئن ڪو ڏيئرو اونداهي گهر ۾ ڦر ڦر ڪري روشني ڪري.]

نقل آهي ته هڪ ڏينهن حضرت جن گدرو کائي بس ڪيو ته کين ڦي آئي. جڏهن گهڻا دفعا ائين ٿيو ته پاڻ گدري کائڻ جو معمول بنائي ڇڏيائون. مطلب ته جڏهن به گدرو کائين ته کين ڦي ضرور ايندي هئي، پر تڏهن به پاڻ نه مڙيا. ڪافي وقت کانپوءِ ڦي اچڻ بند ٿي وئي ته پاڻ وري گدرو کائڻ بند ڪري ڇڏيائون. چيائون ته اهو ان ڪري ڪيوسين جيئن نفس جي مخالفت برقرار رهي. چون ٿا ته هڪ سال سنڌ ۾ اچي ڏڪار ۽ قحط پيو. ماڻهن ويچارڻ جا ڏيل ڏهرا ٿي ويا، پر حضرت جن پاڻ وڌيڪ تازا توانا ۽ بت ۾ پرڄي ويا ۽ خوش نظر اچڻ لڳا.

نقل آهي ته حضرت جن فرمايو ته مون سڄي عمر ۾ صرف هڪ دفعو پنهنجي پٽ کي چمات هنئي، پر اڄ تائين دل مان اهو افسوس ختم نه ٿيو آهي ته ڇو چمات هنئي مانس. اصل شرافت ته روح جي آهي نه جسر جي. ڪهڙي خبر ته منهنجي انهي فرزند جو روح مون کان وڌيڪ افضل آهي.

چون ٿا ته هڪ دفعي حضرت جن جي ڪنهن مريد کان خطا صادر ٿي پئي جيڪا بي ادبي جهڙي هئي. آخر حضرت جن کي اها خبر پئي ۽ کين مريدن عرض ڪيو ته هاڻي ان مريد تي توبه ۽ شفقت جي نظر نه ڪريو. فرمايائون ته جيڪڏهن هن کان ڪا خطا ٿي آهي ته ڇا ٿي پيو. اسان انهيءَ سبب ڪري هن تان شفقت ڇو ڪٽون!

چون ٿا ته آخري عمر ۾ حضرت جن پاڻ طعام ۾ سڻپ ۽ اهڙيون ٻيون شيون هرگز نه وجهندا هئا ۽ نڪي اهڙو کاڌو (145) کائيندا هئا. ليڪن ٻيا ماڻهو ائين ڪندا هئا جو سندن کاڌي ۾ سڻپ وجهي ڇڏيندا هئا.

نقل آهي ته حضرت جن فرمايو ته جيڪڏهن اسان کي ڪو ايذاءَ رسائي

يا بي ادبي ڪري ته اسان پورو هڪ سال ان کي ڪجهه نه چوندا سين، بي روايت موجب پاڻ چاليهه سال چيائون يعني ته ايتري وقت تائين اسان کي ان کي ڪا تڪليف نه ڏينداسين، بلڪ ان کي فرحت ڏينداسون.

نقل آهي ته هڪ دفعي ڄاموٽ جعفر سمي جا پٽ راه خدا جي ارادي سان نڪتا ۽ پاڻ کي خدا جي مشغولي ۾ وقف ڪرڻ لڳا. حضرت جن کي جڏهن اها خبر پئي ته پنهنجن ڪن ساٿين سان گڏجي ان طرف روانا ٿيا ۽ انهن کي هڪ مسجد ۾ ويٺل ڏٺائون، جتي هو جلي ذڪر ۾ مشغول هئا. تڏهن پاڻ پنهنجن ڪلهن تان چادر لاهي جهلي بڻائي کين هڻڻ لڳا. هوڏانهن سندن ساٿي کين خوب تيل لڳائي مالش ڪرڻ ۾ حُسني ويا. پاڻ جڏهن اهو حال ڏٺائون ته چيائون ته جيڪي خدا جا طالب ٿيڻ گهرن ٿا انهن جي اها راه يا طريقو ناهي. بهرحال اها رات انهيءَ مسجد ۾ گذاري صبح جو پيرين اگهاڙين جوتا به نه کنيائون ۽ نه ڪنهن کي ٻڌايائون. اتان نڪري گچ فاصلو طي ڪري هڪ ٻئي ڳوٺ ۾ اچي نڪتا. اتي ملاهارون نالي درويش جيڪو اڳيئي سندن واقف هو، ان وٽ آيا ۽ کيس چيائون ته اسان کي اهڙي جڳهه يا هنڌ ڏس جتي ڪو پهچي نه سگهي. هن کين ٻه ٽي هنڌ ٻڌايا، پر پاڻ پسند (146) نه ڪيائون. آخر کين هڪ اهڙي جهوپڙي پسند آئي جنهن ۾ اندر هڪ چُر يا غار هئي ۽ پاڻ ان ۾ لڪي ويهي رهيا. ملاهارون کي چيائون ته جيڪڏهن ڪو ماڻهو اسان جي ڳولها ۾ اچي يا پڇا ڳاچا ڪري ته اسان جو نالو کيس نه ٻڌائجو. هوڏانهن جڏهن اهي همراه جيڪي ساڻن گڏ آيا هئا ۽ جن کي مسجد ۾ ڇڏيو هئائون، سجاڳ ٿيا ۽ حضرت جن کي مسجد ۾ نه ڏٺائون ته سندن ڳولا ۾ نڪتا. هر ڳوٺ ۽ واهڻ ۾ کين ڳولهيندا رهيا، پر حضرت جن ڪٿ به نظر نه آين. آخر نااميد ٿي پنهنجي ڳوٺ واپس هليا ويا. حضرت جن پورن ٽن ڏينهن ۽ راتين کان پوءِ ٻاهر نڪتا ۽ پنهنجي ڳوٺ روانا ٿي ويا.

نقل آهي ته هڪ دفعي حضرت جن جي فرزندن سان ڳوٺ جي چڱي مڙس جي چوڪر سان جهڳڙو ٿي پيو. ايتري قدر جو سندن گهر به ڏاهي پٽ ڪيائون. سندن فرزند اها دانهن ڪڍي وٺڻ آيا ۽ سڄي ماجرا ڪري ٻڌايائون، پر پاڻ اهو سڀ ڪجهه ٻڌي ماڻ ۾ رهيا ۽ کين ڪاوڙ يا غصو ڪو نه آيو. آخر ڳوٺ جا چند دڪاندار جيڪي سندن پٽن جي طرفداري ڪري رهيا هئا، اهي

ساڳي دانهن کڻي حاضر ٿيا. چوڻ لڳا ته اسان پنهنجا ڳوٺ انهيءَ ظلم زيادتيءَ جي ڪري ڇڏي اچي توهان جي ڳوٺ ۾ رهيا آهيون، پر هتي به اهي ڏاڍن مڙسن جا چوڪرا اسان کي پيا آزارين ۽ اسان جا جهڳا به سلامت ناهن. اهو سڀ ڪجهه ٻڌي حضرت جن ورائيو ته جيڪڏهن هو (147) توهان جا گهر به سلامت نٿا ڇڏين ته پوءِ هي جڳهه ڇڏي اهڙي هنڌ وڃي رهو، جتي سلامتي سمجهو. مطلب ته انهيءَ سڄي واقعي ۽ زيادتي کانپوءِ به کين ڪنهن قسم جو غصو نه آيو.

چون ٿا ته حضرت جي ڳوٺ ۾ هڪ غير مسلم رهندو هو. پر هو جڏهن به بيمار ٿيندو هو ته حضرت جن سندس عيادت ڪرڻ لاءِ ضرور ويندا هئا.

نقل آهي ته اوائلي ڄمار ۾ حضرت جن والده جي خدمت ۾ گهڻو وقت گذاريندا هئا. انهن ڏينهن ۾ جڏهن پاڻ مزدوريءَ خاطر ٻين سان گڏجي جهنگ ۾ ويندا هئا ته اڪثر ڪري سنڌي بيت نهايت خوش الحانيءَ سان چوندا هئا. سندن خوش الحانيءَ جو اهو عالم هو جو مزدور کين چوندا هئا ته توهان جي حصي جو ڪم اسين ٿا ڪريون. اوهان رڳو ويهي دائودي آواز ۾ بيت ٻڌايو. اهڙيءَ طرح حضرت جن ويهي بيت پڙهندا هئا ته ٻڌندڙ انهن مان حظ حاصل ڪندا هئا ۽ ان سان گڏ ڪوڏر جو ڪم به جاري رکندا هئا. آخر هڪڙو ڏينهن اهڙو به ايندو هو جڏهن سڀئي مزدور نه رڳو پنهنجو بلڪ حضرت جن جي حصي وارو ڪم به پورو ڪري ڇڏيندا هئا. اهڙيءَ طرح هر مزدور کي حضرت جن لاءِ ڪوڏر جا ڪجهه لپا هڻڻا پوندا هئا ۽ انهيءَ سان سندن سڀ ڪم مڪمل ٿي ويندو هو ۽ حصي جي مزدوري وٺي گهر موٽي ايندا هئا.

نقل آهي ته هڪ ڏينهن ڪو مريد کير ۽ پيهون ملائي تن ۾ مٺاڻ ويهي حضرت جن جي خدمت ۾ آيو. ان وقت پاڻ ننڊ مان مس اٿيا هئا. ان مريد پنهنجي هٿن سان ان مان ذرو کڻي سندن وات ۾ وڌو. انهيءَ تي (148) پاڻ پڇيائون ته تون ڪير آهين ۽ هي لقمو ڇا جو آندو اٿئي؟ مريد ورائيو ته کير ۾ پيل پيهون آهن. پاڻ اهو ٻڌندي ئي گودڙيءَ مان پيل ڪوڙو بصر ڪڍيائون ۽ اهو کائڻ لڳا. ان کان پوءِ جيترا دفعا انهيءَ مريد کين مٺا پيهون کارائڻ جي ڪوشش ڪئي، پاڻ ان جي مٿان اهو ڪوڙو بصر پئي کاڌائون. اهو ان ڪري ته جيئن مٺاڻ جو ڌاتقو زائل ٿيندو رهي.

چون ٿا ته حضرت جن جڏهن به وقت جي قطب مخدوم نوح جي

زيارت لاء ويندا هئا، ته هميشه مخدوم جي پٽن کان اوڀر گهري کائيندا هئا. نقل آهي ته هڪ ڏهاڙي ڪن ماڻهن جو حضرت جي فرزندن سان سخت جهڳڙو ٿي پيو ۽ گارگند تائين وڃي نوبت پهتي. اڃا جهڳڙو ختم ٿي نه ٿيو هو جو حضرت جن پاڻ معمول موجب گدائي وارو ڪاسو هٿ ۾ کڻي انهيءَ گهر تي اچي پهتا. اهو ڏسي سندن فرزند اڳيان ڦري آين ۽ ڪين منٿون ڪرڻ لڳا ته ڪجهه دير ته ترسو ۽ ويچار ڪريو، ڪجهه اسان جو خيال ڪريو ته ڪهڙن ماڻهن جي در تي ڦا وڃو. ليڪن پاڻ هڪ ڪن کان ٻڌي ٻي کان ڪڍي ڇڏيائون. آخر هنن کان پاڻ ڇڏائي انهيءَ گهر وارن جي در تي آيا ۽ جيڪي وڻڻو هون سو وٺي روانا ٿيا.

نقل آهي ته حضرت جن پاڻ بيان ڪندا هئا ته شاديءَ کان پوءِ پنهنجي گهر واريءَ سان ايتري قدر اندر ۾ رنج ناخوش رهندو هوس جو ان جو بيان ڪرڻ صحيح نٿو لڳي. جڏهن به ٻاهران ٿي گهر ايندو هوس، تڏهن ائين سمجهندو هوس چڻ دوزخ ۾ داخل ٿيو هجان. اهڙي رنجش جي حالت ۾ (149) به مون کي منجهائس ڪيترا ٻار ڄاوا. پر انهيءَ سموري عرصي دوران خدا کانسواءِ ٻي ڪنهن تي پنهنجو حال ظاهر نه ڪير.

ڄاڻندڙ ٿو ڄاڻي ته منهنجي دل ۾ ڇا وهيو واپرندو هو، پر ڪوشش ڪري اها رنجش لڪائيندو هوس. ايتري قدر جو ڪڪرالي جي شهر مان جيڪڏهن هڪڙو درهر به ملندو هو ته اهو به ڳنڍ ۾ ٻڌي گهر اچي پنهنجي گهر واريءَ کي ڏيندو هوس. اهو صرف ان ڪري ته جيئن اهو نه سمجهي ته ڪو آءُ کانس ناخوش آهيان، بلڪ جيئن سمجهي ته ويچاري کي هڪڙو درهر مليو آهي سو به مون لاءِ کڻي آيو آهي. جيستائين جيئري هئي تيستائين ڪنهن سان به پنهنجو راز نه کولي. هاڻي جڏهن مريات ٿي وئي آهي، ته اهي لفظ واتان ڪڍيا اٿر.

نقل آهي ته جڏهن ڪو ماڻهو حضرت جن جا هٿ کاڌي کائڻ واسطي ڏورائيندو هو ته پاڻ هيءَ دعا پڙهندا هئا: **غفر الله ذنوبڪ وستر الله عيوبڪ** يعني خدا توهان جا گناه بخش ڪري ۽ توهان جا عيب ڍڪي.

نقل آهي ته سڪرات جي وقت حضرت جن پنهنجي فرزندن کي گهرايو ۽ چوڻ لڳا ته اڳين بزرگن جو طريقو اهو هوندو هو ته اهڙي وقت ۾ هو پنهنجن

مريدن کي به جمع ڪندا هئا ۽ پوءِ پنهنجن پٽن کي چوندا هئا ته دعا ڪريو. ان تي ڪن چيو ته توهان به ائين ڪريو. اهو بهتر آهي. پاڻ فرمايائون ته اهي بزرگ پلارا هئا ۽ اسين ته اڃا مريد به نه سونهئون.

نقل آهي ته هڪ ڏينهن اڻ پڙهيل مريد کي چيائون ته ڪجهه پڙهيو آهين؟ هن جواب ڏنو ته صرف الحمد ۽ قل هو الله پڙهيو اٿم. کيس چيائون ته پوءِ پيش امام ٿي ۽ پاڻ ان جي پٺيان نماز پڙهيائون.

چون ٿا ته هڪ رات جو پاڻ ويٺا هئا جو سندن مريد (150) ڏيئو ٻاريو. پاڻ فوراً ان کي وسائي ڇڏيائون. فرمايائون ته ڏيئو ان کي ٻارڻ گهرجي جيڪو هوشيار هجي، اسان ته غفلت ۾ آهيون.

چون ٿا ته پاڻ مجلس ۾ هجن يا اڪيلا پر ڪڏهن به ٻئي کي پاڻي پيارڻ لاءِ نه چوندا هئا. اڄ لڳڻ وقت هميشه پاڻ اٿي دلي يا گهڙي مان پاڻي پري پيئندا هئا ۽ ٻي ڪنهن کي تڪليف نه ڏيندا هئا.

هڪ مريد کان نقل آهي ته حضرت جن پاڻ کي اڪثر گهڻو بکيو رکندا هئا. هڪ دفعي رات جو مون وٽ اچي نڪتا. دل گهريو ته کين طعام پيش ڪريان. اندر اچي ڪوئيءَ ۾ هيڏي هوڏي ڏنم ته طاق تي ويڙهيل پڙي رکيل ڏنم. ڀانئڻ ته ان ۾ ڪا مٺائي وغيره آهي. سا کولي سموري انهيءَ کاڌي جي مٿان کڻي وڌم ۽ اٿي سندن اڳيان رکيم. نه ڄاڻ ته ان ۾ ڪا ڪوڙي سٽي ٿي رکيل هئي. حضرت جن سمورو طعام کائي ٿالهي خالي ڪري ڏني ۽ ڪجهه به نه پڇيائون. حالانڪ ٻين موقعن تي اڪثر ڪري ٿالهيءَ ۾ ڪجهه اوڀر ڇڏي ڏيندا هئا. جڏهن صبح ٿيو ۽ مون پنهنجي لاءِ دوا جي ڳولا ڦولا ڪئي ته ڏنم ته دوا واري پڙي ٺهي ئي ڪو نه. ڏاڍو پشيمان ٿيس ته رات واري پڙيءَ ۾ مٺائي نه، پر اها ڪوڙي ٿي هئي. انهيءَ خوف وچان حضرت جن وٽ حاضر ٿيس ۽ معذرت ڪري معافي طلب ڪيم. اهو سڀ ٻڌي پاڻ فرمايائون ته مون کي خبر ڪونهي ته رات ڇا ڪاڌو اٿم.

نقل آهي ته حضرت جن هميشه پاڻ وضو ساريندا هئا ۽ ڪڏهن ڪنهن مريد کي نه چيائون ته مون کي وضو ڪراءِ. مطلب ته ڪنهن کي ڪڏهن اها تڪليف نه ڏنائون.

هڪ مريد کان نقل آهي ته هڪ ڏينهن اسان حضرت جن سان گڏجي

ڪنهن طرف وڃي رهيا هئاسون ته واٽ تي ٻه عورتون اچي کين چنڀريون (151) ته اسان جي گهر هلي دعا ڪريو. اسان گهڻي ڪوشش ڪئي ته انهن کان جان ڇڏايون، پر انهن عورتن حضرت جن کي نه ڇڏيو ۽ پنهنجي گهر وٺي ويون ۽ دعا گهرايائون. انهيءَ سموري وٺ پڪڙ ۾ حضرت جن ڪجهه نه ٿي ڪڍيو، رڳو پڻي مُشڪيا. بهرحال چڱي دير کان پوءِ مون کين هٿ مان ورتو ۽ انهن عورتن کان جان ڇڏائي ٻاهر آياسين. پاڻ ان وقت تائين مشڪي رهيا هئا ۽ ڪنهن قسم جي ناگواريءَ جو اظهار نه ڪيائون.

حضرت جن جي فرزند کان نقل آهي ته هڪ دفعي آءٌ ساڻن گڏ هوس جو اسان پنهنجو ڳوٺ ڇڏي ٻئي ڳوٺ طرف وڃي رهيا هئاسون. حضرت جن کي فقيرائو لباس پيل هو. البت مون کي سفيد چادر اوڍيل هئي. جڏهن درياءَ جي پٽ تي اچي پهتاسون ته پاڻي اڳتي موجود هو ۽ اسان ٻيڙيءَ ۾ چڙهي ويٺاسون. ٿوري دير کانپوءِ ٻيڙي هلائيندڙ ملاح پئسا گهريا ۽ جڏهن حضرت جن جو وارو آيو ته پاڻ خاموش رهيا. هوڏانهن ملاح نه ڪئي هر نه تر. ڇڙ ۽ غصي وڃان حضرت جن جي مٿي تي ٻڌل ريشمي دستار کي ست ڏيئي لاهي وڌائين ۽ پنهنجي چيلهه سان ٻڌائين. اوچتو جڏهن ٻيڙي وچ تي پهتي ته ڇڪڻ ۾ ڦاسي پئي. ملاح ٻيڙيءَ کي هلڪو ڪرڻ لاءِ ماڻهن کي لاهڻ شروع ڪيو ۽ کين چيائين ته رسي سان ٻيڙي ڇڪين. حضرت جن کي پڻ چيائين ته لهي ٻيڙيءَ کي ڇڪيو. اتي مون کي غصو آيو ته جيڪر ملاح کي گهٽ وڌ ڳالهائي ٿيڪ ڪجي، پر پاڻ مون کي منع ڪيائون. بلڪ پاڻ هيٺ لهي ٻين ماڻهن سان گڏ ٻيڙيءَ کي ڇڪڻ لڳا. آخر جڏهن ٻئي ڳوٺ پهتاسون ته نماز جو وقت ٿي چڪو هو. اسان سڌو مسجد ۾ اچي نماز ادا ڪئي. اتي اسان جو ميزبان (152) جيڪو انهيءَ ڳوٺ جو چڱو مڙس هو اچي پهتو. هن جڏهن حضرت جن جو مٿو اگهاڙو ڏٺو ته يڪدم دستار اٿي حاضر ڪيائين. انهيءَ دوران مون وري ان ملاح واري سڄي ڳالهه ان چڱي مڙس کي ٻڌائي. جنهن تي هن ان ملاح کي گهرائي ڇنڊ پئي، بلڪ کيس موچڙا هڻڻ وارو هو. جڏهن حضرت جن کي اها خبر پئي ته پاڻ ان کي منع ڪيائون ته انهيءَ ملاح ڪو گناهه نه ڪيو آهي. بلڪ قصور اسان جو آهي جو هن پنهنجو حق گهريو ۽ اسان ان کي نه ڏنو. هاڻي ان کي تڪليف ڏيڻ ڪنهن ريت مناسب ڪونهي. ان تي انهيءَ ملاح پشيمانيءَ جو

اظهار ڪيو ۽ معافي گهرڻ لڳو. چوڻ لڳو ته مون حضرت جن کي نه سڃاتو. ان کانپوءِ ملاح ويندو رهيو. باقي ان شخص اسان جي ڏاڍي خدمت ڪئي.

نقل آهي ته گهڻو ڪري حضرت جن جڏهن ڪنهن ڳوٺ ۾ ويندا هئا ته ان جو ڀيرو ڪٿڻ لاءِ هٿن ۾ هوندو هون. جيڪڏهن ڪو مستحق نظر ايندو هون ته اهو سمورو ڪٽيل سٺ اتي ڪوريءَ کي ڏيندا هئا ته جيئن ان مستحق شخص جي پوشاڪ ٿي سگهي. اهڙيءَ طرح جڏهن ڪنهن جو گهر ڊنل ڏسندا هئا ته ان جي ٺهراءَ ۾ مدد ڪندا هئا. مطلب ته ڪوشش ڪري هر مسلمان جي حاج پوري ڪندا هئا ۽ تيستائين اتان اڳتي نه وڌندا هئا.

حضرت جن جي فرزند کان نقل آهي ته هڪ ڏينهن ڪنهن ڪر سانگي ٻئي ڳوٺ ڏانهن وڃي رهيا هئاسون. جڏهن انهيءَ ڳوٺ جي ويجهو پهتاسون ته اچي ٿڌ ورايو. سياري جي موسم هئي. سيءَ به چوي ته اڄ نه پوان ته ڪڏهن پوان. تيز ٿڌي هوا لڳي رهي هئي. آخر مون کي ديوار جي اوٽ ۾ ويهاري پاڻ جهنگ ڏي راهي ٿيا، ٿوري دير ۾ ڪاٺين جي پري مٿي تي ڪٽي اچي پهتا ۽ هيٺ رکي منهنجي آڏو باه جو مچ ڪئي ٻاريائون. (153) پوءِ پاڻ به باه جي آڏو ويهي رهيا. آخر سياري جي رات ائين گذاري صبح جو نٽي طرف راهي ٿياسون.

نقل آهي ته هڪڙي دفعي حضرت جن جي خادم پيرن کي زور ڏيندي سندن هڪ آگر ڀڄي وڌي. باوجود سور جي ان کي ڪجهه به نه چيائون. ۽ نه وري منع ڪيائونس. پوءِ جڏهن اهو خادم پاڻ اتان هليو ويو تڏهن ڏاس ۽ مٽي گهرائي آگر کي ٻڌائون، تڏهن وڃي پيرن کي معلوم ٿيو ته ان خادم هٿان سندن آگر ڀڄي پئي آهي.

نقل آهي ته هڪ ڏينهن حضرت جن ڪنهن طرف وڃي رهيا هئا ۽ ڪيترا مريد خادم ساڻن گڏ هئا. واٽ تي جنهن به کين ڏٺو ٿي ته ڏاڍي عزت ۽ تعظيم سان پيش ٿي آيو. حضرت جن کي اها ڳالهه سٺي نٿي لڳي. ان ڪري ڇا ڪيائون جو مريدن کي چيائون ته توهان اڳ ۾ ٿي هلو ته اسان توهان جي پٺيان ٿا هلون. اهو ڏسي ڪو به ماڻهو ڏانهن ڪو نه لڙيو. اڳتي هلي مريدن کي چوڻ لڳا ته ڏٺو سڀڪو توهان جي ڪري اسان کي عزت پيو ڏئي. جيڪڏهن توهان نه هجو ته جيڪر اسان کي ڪو سڃاڻي ٿي ڪو نه. اسان جي گرفتاريءَ جو سبب توهان آهيو. ائين چئي ڏاڍيون نصيحتون ڪيائون. آخر فرمايائون ته

"الجاه جيفة و طالبها كلاب" يعني جاه يا مرتبو مردار يا دوند آهي ۽ ان جا طالب ڪٿا آهن.

نقل آهي ته مينهوڳيءَ جي موسر ۾ حضرت جن منهنه يا پيهو ناهي. سڄي اهل عيال ۽ ٻارن کي مٿي سمهاريندا هئا. گهڻو ڪري پاڻ چادر کي پڪو يا جهلي ناهي پيا کين هڻندا هئا ۽ ان ڪري سمهڻيءَ جي نماز کان وٺي صبح تائين جاڳڻ سان گڏ اها ئي ڪار ڪندا هئا.

نقل آهي ته حضرت جن جهنگل ۾ وڃي خشڪ سر ۽ ڪانا (154) ڪپي انهن جو ترو ناهيندا هئا ۽ پوءِ ان کي ترڻ لاءِ استعمال ڪندا هئا. جڏهن اهو ٻڌندا هئا ته دريا جي فلاڻي طرف ڪو بزرگ يا درويش آهي ته انهيءَ کان واري ترهي تي تري ويندا هئا.

چون ٿا ته جڏهن ڏڪار پوندو هو ته حضرت جن جهنگل ۾ وڃي ازدها نانگ پڪڙي ايندا هئا، ۽ پوءِ ان کي هٿن ۾ جهلي ماڻهن جي ميڙ ۾ ڏيکارڻ لاءِ آڻيندا هئا ته جيئن ماڻهن کان گدائي ۾ ڪجهه ملي سگهي. پوءِ جيڪي ڪجهه ملندو هون، اهو آڻي فقيرن جي آڏو رکندا هئا.

روايت آهي ته حضرت جن جڏهن به ڪنهن ضعيف يا هيٺي کي ڏسندا هئا ته ان جي حاج پوري ڪرڻ لاءِ وٽس ضرور ويندا هئا. هڪ دفعي هڪ عورت کي ڏٺائون جيڪا تڏو ناهي رهي هئي. کين ڏاڍو ترس آيو ۽ پاڻ ان وٽ وڃي اتاري سندس جڳهه تي ويٺا ۽ تڏي ناهڻ ۾ مشغول ٿي ويا. اوچتو وقت جي حاڪم مرزا جاني بيگ جو امير قاسم چرڪس اتان اچي لنگهيو. کين ڏسي هٿ ٻڏي بيهي رهيو. ليڪن حضرت جن تيستائين ڏانهن ڪو توجه نه ڏنو جيستائين اهو تڏو ناهي پورو نه ڪيائون.

چون ٿا ته ڪڏهن ڪڏهن ڪي عورتون پنهنجون پراڻيون چادرون يا گنديون حضرت جن وٽ کڻي اينديون هيون ته اهي سبي ڏين. پاڻ ڪجهه نه ڪيندا هئا، بلڪ اهي واقعي سبندا هئا. انهيءَ ڪري سندن حجري جي هڪ ڪنڊ ۾ اهڙن پراڻن ڪپڙن جو ڍير لڳل هوندو هو.

نقل آهي ته حضرت جن هميشه فقرائي يا گدائي واري کاڌي کي بهتر سمجهندا هئا ۽ اهو کائيندا هئا. اهو ئي سبب هو جو جيڪڏهن ڪو ماڻهو کير ۽ پيهون آڻيندو هو ۽ ٻيو ماڻهو (155) گدائيءَ کيل کاڌو ته پاڻ کير ۽ پيهن

ڪي هٿ به نه لائيندا هئا. بلڪ اهو گدائي وارو طعام کائيندا هئا. چون ٿا ته جڏهن ڪو ماڻهو حضرت جن کي پنهنجي گهر دعوت تي سڏيندو هو ۽ پاڻ اهو سمجهندا هئا ته اتي پڪ ڪئين قسم جا طعام تيار هوندا ته اتي وڃڻ کان اڳ پاڻ ڪنهن فقير کي گدائي لاءِ روانا ڪندا هئا. پوءِ اهو فقير گدائي وارو کاڌو کڻي انهيءَ دعوت واري هنڌ پهچندو هو. پاڻ دعوت کان اڳ انهيءَ کاڌي مان کائيندا هئا ته جيئن دل جو حرص مري. البت پوءِ مهمانيءَ وارو کاڌو الله جو نالو وٺي کائڻ شروع ڪندا هئا.

نقل آهي ته هڪ ڏينهن ڪنهن مريد سندن خدمت ۾ جليبيون آنديون. جڏهن کين اها خبر پئي ته پنهنجي ماڻهوءَ کي موڪلي بصر گهرائي ورتائون. پوءِ اهي ڪوڙا بصر ۽ جليبيون گڏي پئي کاڌائون.

روايت آهي ته پاڻ چيائون مون کي ڪير ۽ چانورن جو پٽ ڏاڍو پسند آهي. پر مون ڪڏهن پنهنجي مرضيءَ مطابق تيار ڪري نه کاڌو آهي.

چون ٿا ته حضرت جن گهڻو ڪري مهمانن جو اوڀر ٿيل کاڌو کائيندا هئا. روايت آهي ته جڏهن به بهاءُ الدين گودڙيو وٽن اچي مهمان ٿيندو هو ته موڪلائڻ وقت پاڻ ان کي پنهنجي گهوڙي تي سوار ڪندا هئا ۽ پاڻ اڳيان ٿي هلندا هئا.

چون ٿا ته حضرت جن رڍن جي ان پاڻ ڪٽيندا هئا ۽ ان مان پنهنجي کڻي پاڻ تيار ڪندا هئا.

نقل آهي ته حضرت جن فرمايو ته مون جڏهن اهو ٻڌو ته طالب کي کائڻ کان پرهيز ڪرڻ گهرجي ته مون کاڌو کائڻ بلڪل ڇڏي ڏنو. (156) انهيءَ دوران هڪ ڏينهن مخدوم نوح عليه الرحمة جي مجلس ۾ وڃڻ ٿيو. پاڻ طعام ڏياري موڪليائون جو مون نه کاڌو. جڏهن کين اها خبر پئي ته مون ڪجهه نه کاڌو آهي ته مون کي سڌرايائون ۽ چيائون ته کاڌو کائڻ گهرجي. ڇو ته خداوند تعاليٰ جو فرمان آهي: "ڪُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا" يعني کائو پيو پر اسراف نه ڪريو. ان کان پوءِ مون کائڻ جي عادت کي اپنايو.

هالن جي پريي مڙس سيد لوڏيه کان نقل آهي ته هڪ دفعي سانجهيءَ جو وقت هو جو مون ڏٺو ته حضرت جن کي ڪائين جي پري مٿي تي آهي ۽ پاڻ مسجد ۾ داخل ٿي رهيا آهن. آءٌ سندن پويان لڳو آيس ۽ اچي کين عرض ڪيم

تہ قبلہ ھتي ڪاٺيون ڪونہ ھيون جو ايترو پري کان بار ڪٽي آيا آھيو. جواب ڏنائون تہ رستي تي خيال آيو تہ اڄ رات ھن مسجد ۾ رھبو. تنھن ڪري پاڻ سان ڪاٺيون گڏ ڪٽي آيس تہ اھي ٻاري رات گذاري.

چون ٿا تہ حضرت جن مرد خواه عورت جيڪو بہ کين ھلڻ لاءِ منت ڪندو هو تہ پاڻ ان ڏانھن ھلي ويندا ھئا ۽ ڪو عذر نہ ڪندا ھئا.

نقل آھي تہ حضرت جن فرمايو تہ جيڪڏھن ڪو شخص اسان کي خدا واسطي اچي اھو چوي تہ منھنجو ڏندڻ فلاڻي ڪانھري ٻيلي ۾ وسري ويو آھي، جيڪو ھڪ ڏينھن جي پنڌ تي آھي تہ جيڪر ان کي ڪٽي اچڻ لاءِ ضرور وڃون ۽ ڪا سستي نہ ڪيون.

نقل آھي تہ ڪنھن شخص جو ڏاند چورائجي ويو. گھڻي جستجو ۽ تلاش کان پوءِ ھن ڏاند جو پتو لڳايو تہ فلاڻي ڏاڍي مڙس وٽ بيٺو آھي جنھن ڏاند ڏيڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. اھو شخص حضرت جن وٽ آيو تہ خدا را منھنجي واھر ڪريو ۽ مون کي ھن کان ڏاند واپس ڪرائي ڏيو. حضرت جن اتي ڪوڙا ٿيا ۽ ان سان گڏجي ان ڏاڍي مڙس وٽ آيا. (157) ان شخص جڏھن حضرت جن کي ڏٺو تہ چوڻ لڳو توهان پاڻ ڏاند جھڙي معمولي ڳالھ لاءِ ھلي آيا آھيو. حضرت جن فرمايو تہ جيڪڏھن ڪو مون کي ڏندڻ جھڙي خسيس شيءِ لاءِ وٺي ويندو، تڏھن بہ آءٌ ويندس، ھي تہ ڏاند جو مسئلو آھي. اھڙيءَ طرح چون ٿا تہ ھڪ دفعي ڪنھن ڪر سانگي کين ڪو وٺي ويو. تڏھن پاڻ بيمار ھئا. ايتري قدر جو واٽ تي ھلڻ کان بيحال ٿي ڪري پيا. تڏھن مريدن کي چيائون تہ ڀلي مون کي ان شخص وٽ ڪٽي ھلو، جنھن ۾ ڪم آھي، ۽ جنھن کي سفارش ڪرڻي آھي.

نقل آھي تہ جيڪڏھن پاڻ مجلس ۾ ويٺا ھوندا ھئا ۽ اتي ڪنھن غير مسلم جو پٽ اچي کين چونڌو هو تہ توهان کي اسان جو پيءُ ٿو سڏي، تہ پاڻ فوراً اٿي ان سان ويندا ھئا. پر جيڪڏھن اھڙيءَ طرح ٻيو دفعو بہ کين ڪو اچي ان طرح چونڌو هو تہ پاڻ ان سان بہ گڏجي ويندا ھئا. بلڪ ھڪ کان وڌيڪ دفعا گھرائڻ تي بہ وڃڻ کان نہ ڪيپائيندا ھئا. پوءِ ڀلي اھو چوڪرو ڪوڙ ڳالھائيندو ھجي يا سچ!

ڳالھ ٿا ڪن تہ ھڪ ڏينھن مجلس ۾ ويٺا ھئا جو وضو سارڻ لاءِ اتي

ڪوڙا ٿيا ۽ حجري جي طرف اچڻ لڳا جتي مريد خادم ويٺا هئا. پاڻ اڃان اڪيلا ٿي بيٺا هئا ته هڪ عورت اچي کين عرض ڪيو ته سائين خدا واسطي منهنجي گهر ۾ پنهنجا پير گهمائي اچو. حضرت جن اهي لفظ ٻڌڻ سان ساڻس گڏ هلڻ لڳا ۽ ان جي گهر اچي پهتا. هوڏانهن مريدن جڏهن حضرت جن کي نه ڏٺو ته ٻاهر نڪري پيا. ڏٺائون ته پاڻ اچي رهيا آهن. عرض ڪيائون ته قبل، ڪيڏانهن تشریف فرما ٿيا هئا. چيائون ته (158) دروازي تي بيٺو هئس جو هڪ عورت اچي مون کي پنهنجي گهر وٺي وئي. هينئر اتان ٿي پيو اچان.

چون ٿا ته جڏهن به ڪو ڳالهائڻ وقت ساڻن بحث ڪندو هو يا رد ڏيندو هو ته پنهنجي ڳالهه کي هيٺ ڪري، هن جي ڳالهه کي قبول ڪندا هئا. هڪ دفعي جو ذڪر آهي ته حضرت جن شيخ جيو عليه الرحمة جنهن جو مقبرو مڪليءَ تي آهي، ان جي زيارت لاءِ ويا. اهو ڏينهن ميلي جو هو ۽ وڏي خلق آيل هئي. ماڻهن جڏهن حضرت جن کي ڏٺو ته وٺي مٿن ڳاهت ڪيائون ۽ سندن هٿ چمڻ ۽ پيرين پوڻ لڳا. جيتوڻيڪ کين اها ڳالهه سٺي ڪونه ٿي لڳي ته ڪو ماڻهو سندن هٿ چمن، پر لاچار خاموش رهيا ۽ ”يا معز يا معز يا معز“ پڙهندا رهيا.

چون ٿا ته جڏهن به ڪنهن بزرگ يا درويش جي اچڻ جو ٻڌندا هئا، ته پاڻ سڀني کان پهريائين ان جي زيارت تي ويندا هئا.

ڳالهه ٿا ته ڪن پڇاڙيءَ وارن ڏينهن ۾ جڏهن گهڻو ضعيف ٿي چڪا هئا، ته هڪ عورت اچي فرياد ڪيو ته فلاڻي شخص منهنجي پٽ کي بيگناهه قيد ڪري رکيو آهي. خدا جي واسطي هلي مون کي منهنجو پٽ ڇڏائي ڏيو.

حضرت جن سوار ٿي ان عورت جي مدد لاءِ نڪتا. اڃا نصريه سومرن جي ڳوٺ وٽ مس پهتا جيڪو بٿوري جي ڀرسان آهي ته پاڻ بيحال ٿي گهوڙي تان ڪري پيا. اهو ڏسي ان عورت عرض ڪيو ته سائين توهان پنهنجي ڳوٺ واپس وڃو ۽ اڳتي نه هلو. پاڻ فرمايائون ته تون وڃ. هاڻي تنهنجو ڪم اسان جي هلڻ کانسواءِ ٿي ويندو. ان کان پوءِ اها عورت هلي وئي ۽ ان جو (159) پٽ واقعي آڃو ٿي گهر موٽيو. هيڏانهن پاڻ جو جلدي واپس آيا ته مريدن پڇيو ته قبل، توهان ان عورت جي ڪم سانگي نه ويا ڇا؟ پاڻ جواب ڏنائون ته آءٌ بلڪل ويس، پر واٽ تي گهوڙي تان ڪري پيس. انهيءَ ڪري ان عورت مون تي ترس

ڪائي مون کي موڪل ڏني ۽ آءُ موٽي آيس.

ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ دفعي وٽن ڪو سوالي آيو ته منهنجي مينهن فلاڻو ڏاڍو مٿس زور زبردستي ڪاهي وڃي پنهنجي ڳوٺ بڪار ۾ جهلي آهي. توهان منهنجي مدد ڪريو ۽ ان شخص ڏانهن ميڙ ٿي هلو. پاڻ جڏهن اتي پهتا ته اهو ظالم شخص بظاهر ڏاڍي عزت سان مليو. جيتوڻيڪ سمجهي ويو ته مينهن جي لاءِ آيا آهن. چوڻ لڳو ته اسان جو فائدو گناه ۽ ڏوه ۾ رکيل آهي ۽ توهان ميڙ ٿي اچي. اسان جو نقصان ٿا ڪريو، نيڪ آهي. هن دفعي توهان جي ڪري. مينهن موتائي ڏيان ٿو. پيهر اهڙي تڪليف نه ڪجو. پاڻ فرمايائون ته ائين هرگز نه چئو. اسان وٽ جيڪو به خدا واسطي مدد لاءِ ايندو. اسان ان سان گڏ ضرور اينداسون. توهان ڀلي پنهنجن نوڪرن کي چئجو ته اسان کي اچڻ نه ڏين ۽ دروازي تي لٽيون وهائي ڪين. ليڪن اسان ضرور اينداسون.

نقل ٿا ڪن ته هڪڙيءَ رات جو ڳوٺ جا ڌنار درياءَ جي ڪناري تي باهه ٻاري سمهي پيا. اسر جي مهل حضرت جن اتي وهنجڻ لاءِ آيا. سياري جي موسم هئي. سو سرديءَ کان بچڻ لاءِ باهه جي ڀرسان بيهي تڙ وٺڻ لڳا. ڌنارن ڏٺو ته ڪو ماڻهو بيٺو آهي سو اچي مٿن لٽين جا وسڪارا ڪيائون. پاڻ ان وقت ڪجهه نه ڪچيا ۽ ائين ئي بيٺا رهيا. جڏهن صبح ٿيو ته روشنيءَ ۾ حضرت جن کي سڃاتائون ۽ سندن پيرن تي ڪري پيا ته اسان کي معافي ڏيو. جو اسان توهان کي ڪين سڃاتو هو ۽ اهو سڀ ڪجهه ان ڄاڻائي ۾ ٿي ويو آهي. (160) اسان کان واقعي بي ادبي ٿي آهي ۽ اسان کي معاف ڪيو. پاڻ فرمايائون ته مون کي اهي لٽيون توهان نه هنيو آهن، جنهن هنيون آهن، اهو ڄاڻي ٿو، وڃ تي توهان جو ڪو ڪم ناهي.

[67]

ڏوه نه ڏهرئو، ڏنڻ جي ڌاتار منهن،

ماڻڪين هٿ ڀري، آڏو اسرئو،

[هو ڪنهن جي ڏوه سبب نه ڏمرئو، جيڪڏهن تو ڌاتار جو منهن

ڏٺو ته هو پاڻ ماڻڪن سان هٿ ڀري آڏو پيو اچي]

ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ رات پاڻ حجري ۾ باهه ٻاري سمهي رهيا. ائين

ڪندي هڪ شخص سمهن لاءِ اندر داخل ٿيو. پاڻ سري بي جڳهه تي سمهيا ۽

پنهنجي جڳهه ان کي ڏنائون. اوچتو هڪ ٻيو شخص به اندر داخل ٿيو. پاڻ وري پنهنجي جڳهه ان جي حوالي ڪيائون. اهڙيءَ طرح ٽيون شخص آيو، تان جو ڪل ڏهه ماڻهو ٿي ويا. پر پاڻ هر وقت پنهنجي جاءِ انهن جي حوالي ڪندا رهيا، ته جيئن اهي باهه جي ويجهو ٿي سمهن. آخر صبح ٿيو ۽ ڏنائون ته پاڻ ڏهن ئي شخصن کان آخر ۾ ستل آهن.

هڪڙي مخلص کان نقل آهي ته هڪ دفعي رات جو وڏو پهر گذري چڪو هو جو آءٌ حضرت جن وٽ آيس. ڏنر ته پاڻ نماز ۾ بيٺا آهن، جنهن ڪري خاموش ٿي ڪنڊ وٺي ويهي رهيس. البت هر گهڙيءَ ڏانهن گهوريندو رهيس. تانجو صبح اچي ٿيو. پوءِ پاڻ جلدي نماز مڪمل ڪري فارغ ٿيا. چوڻ لڳا ماڻهو الڳجي ڪيئن ٿا تهجد ادا ڪن. اسان کي ته هڪ رکعت ۾ ئي رات پوري ٿي وڃي ٿي. خبر ناهي اهي تهجد ڪيئن ٿا پڙهن!

هڪ مريد کان نقل آهي ته آءٌ مسلسل ڪيئي راتيون حضرت جن جي خدمت ۾ ايندو رهيس. هر رات حضرت جن کي نفل نماز ۾ مشغول ۽ زار زار روئندي ڏنر. پاڻ ايڏي تضرع سان بيٺل هوندا هئا جو هڪڙي (161) رکعت ۾ سڄي رات گذري ويندي هئي. صبح جو اتي جڏهن حجري کان ٻاهر ايندا هئا ته سڌو درياءُ جو رخ ڪندا هئا. جيڪڏهن وٽن گهوڙو موجود هوندو هو ته ان تي چڙهي نه ته گڏه تي سوار ٿي گهر ايندا هئا.

چون ٿا ته حضرت جن گهڻو ڪري سمهڻيءَ جي وضوءَ سان صبح جي نماز پڙهندا هئا. پاڻ ائين به چيائون ته رات جو نفل جي پهرين رکعت ۾ هڪ هزار ڀيرا قل پڙهون ٿا ۽ ٻي رکعت ۾ ست سئو ڀيرا ته رات وهامي وڃي ٿي. نقل آهي ته حضرت جن ڪڏهن به گهڻي بڪ کانسواءِ طعام جي ويجهو نه ويندا هئا، بلڪ جڏهن کاڌو سندن آڏو ايندو هو ته مريضن وانگر آهستي آهستي ٻن آڱرين ذريعي کائيندا هئا ۽ ٿالهيءَ کي پڻ چٽي صاف ڪندا هئا.

فصل ٻيو

خدمت ۽ سخاوت جي بيان ۾

ڄاڻڻ گهرجي ته حضرت جن جي سخاوت ۽ شرافت جو ايترو ذڪر آهي جو بيان ڪرڻ کان ٻاهر آهي. بلڪ اها ناداني چئجي جيڪڏهن آءُ اها دعويٰ ڪريان، ڇو ته مون کي ايتري اهليت ناهي جو سندن سخاوت جو مڪمل بيان ڪري سگهان. بهرحال پنهنجي وت آهر ان جو هتي ٿورو بيان ڪجي ٿو ته جئن پڙهندڙ ۽ ٻڌندڙ، ۽ هن رسالي جا مطالعي ڪندڙ، هشت از خروار ان مان فائدو وٺن. هڪ مخلص کان نقل آهي ته هڪ ڏينهن آءُ پاڻ هڪ ٻيو دوست گڏجي حضرت جن جي خدمت ۾ قدمبوسي لاءِ حاضر ٿياسون. اهو اڳين نماز جو وقت هو. اسان سڄي ڏينهن ۾ ڪجهه نه ڪاڌو هو، سو هيٺسڻ بڪ اچي بيحال ڪيو هو (162). سندن سامهون رات وارو گڏائي ڪيل پت جو ڪاسو ڀريو پيو هو. ڪجهه حصو پاڻ کاڌائون ۽ ٻيو اسان کي کائڻ لاءِ پيش ڪيائون. رات جو رکيل پت جنهن ۾ ڌڙ پيل هو سو ڪجهه ٻوڙ ڪري ويو هو. پر ڇاڪاڻ ته حضرت جن جي اوبر هو، تنهن ڪري کائڻ تي زور رکيوسون، پر کائي نه سگهياسون. پاڻ اهو ڏسي ڳالهه ڪي سمجهي ويا ۽ فوري طور مڪڻ ۽ مانيون گهرائي اسان کي ڏنائون ۽ اهو پت وارو ڪاسو اسان کان واپس وٺي چوڻ لڳا ته اهو اسان لاءِ ڇڏي ڏيو. توهان ماني کائو. اسان مانيءَ کي جنبي وياسون. اسان کي چوڻ لڳو ته خدا ڪارڻ هٿ نه ڪيو. اسان وري کائڻ شروع ڪيو. پر جڏهن به بس ڪرڻ تي اچون ته وري اسان کي چوڻ ته کائو. آخر لاچار ٿي هٿ ڪڍيوسين ۽ ٻيڇيل مانيون ڳوٺريءَ ۾ وجهي عرض ڪيوسين ته قبل اسان سڀ مانيون کائي پوريون ڪيون آهن ته پاڻ وري ٻيون گهرايائون. چيائون ته ٿالهي خالي پئي آهي ڪجهه به نه بچيو آهي. لاچار جيڪي اڌ کاڌل مانيون ڳوٺريءَ ۾ لڪائي ڇڏيون هيڻ اهي کولي کڻي آڏو ڦهلايم. تڏهن وڃي کين پڪ آئي ته اسان واقعي ڍو ڪري کاڌو آهي.

ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ دفعي حضرت جن ٻين ڪيترن بزرگن سان گڏجي ڪنهن ڪم خاطر سال جي ڳوٺ روانا ٿيا (163). اتي جنهن هنڌ رهيا ته پاڻ هر روز صبح جو اتي سڀ کان پهريائين ڪانين جي پريءَ خاطر جهنگ هليا ويندا

هئا، ۽ جيترا ڏينهن پاڻ اتي رهيا سندن اهو ئي معمول هو. جيتوڻيڪ ٻيا بزرگ جيڪي ساڻن گڏ هئا سي ڏاڍو شرمندو پئي ٿيا ته جيڪر پاڻ ائين نه ڪن.

نقل آهي ته هڪڙي ڏينهن ڪنهن کانئن سوال ڪيو. پاڻ ان کي هڪ دڪان تي ويهاري، ڳوٺ ۾ گڏائي لاءِ نڪري پيا. جيڪي کين مليو اهو سڀ آڻي ان شخص جي حوالي ڪيائون. وري به ان کي چيائون ته اڃان ويهه ڪيڏانهن نه ويجهان. ائين چئي پاڻ وري هڪ ٻئي ڳوٺ ۾ هليا ويا ۽ ايترو سارو ان ملين جو اهو گڏهن تي ڪٽائي اچي ان فقير جي حوالي ڪيائون.

چون ٿا ته حضرت جن پنجن پاتين ان جي هڪڙي ماني پچرائيندا هئا ۽ مهمان جي آڏو ٽن ٽالھين ۾ طعام کڻي ويندا هئا. هڪ مهمان لاءِ چئن چئن جو کاڌو پيش ڪندا هئا. پاڻ سنهڙي مانيءَ کي پسند نه ڪندا هئا، بلڪ چوندا هئا ته سنهڙي ماني اهڙا ماڻهو ڪارائين ٿا، جيڪي مهمان سان حساب ڪتاب رکڻ گهرن ٿا ته هيتريون مانيون کاڌيون اٿس.

نقل ٿا ڪن ته حضرت جن چوندا هئا ته جيستائين مهمان ايترو کاڌو نٿو بچائي جو سندس بچيل کاڌو کائي پئي جو ڍڻ نه ٿي وڃي، ته چئبو ته ان مهمانيءَ جو حق ادا نه ڪيو.

ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ دفعي حاجي شورو جيڪو وره ڳوٺ جوڻ ۾ رڳڻي جو رهندڙ هو سو اچي وٽن مهمان ٿيو. پاڻ سڄو ڏينهن قسمن قسمن جا طعام کيس پيش ڪندا رهيا. آخر حاجي شوري کان رهيو نه ٿيو ۽ چيائين ته ايترا طعام ڇو ٿا کڻي اچو مان ته پهرين منجهان (164) ٿي ڍڻ ڪيو ويٺو آهيان. اتي پاڻ فرمايائون ته اسان کي ائين ڪرڻ گهرجي. البت توهان جي مرضي آهي ته کائو نه کائو.

نقل آهي ته جڏهن ڪو حضرت جن وٽ مهمان ٿيندو هو ته کاڌي کائڻ وقت مهمان وٽ ڪنهن پئي ماڻهوءَ کي نه ڇڏيندا هئا. بلڪ دروازو پيڪڙي ڇڏيندا هئا ۽ فرزندن ۽ خادمن کي چوندا هئا ته اتان هليا وڃو ۽ کين چوندا هئا ته جڏهن مهمان جي آڏو ڪو ٻيو شخص هوندو ته مهمان کائڻ ۾ شرم ڪندو ۽ سمجهندو ته اهو ماڻهو سندن گهر پيو بڻجي. اهڙي طرح جڏهن ڪو مهمان کاڌو بچائي ڇڏيندو هو ته پاڻ ڏاڍي ڦڪائي جي انداز ۾ مهمان کي چوندا هئا ته شايد توهان کي اسان جو کاڌو نه وڻيو جو بچائي ڇڏيو آڻو ۽ پورو نه کاڌو آڻو.

هڪ دفعي جو ذڪر آهي ته حضرت جن گذرن جي پوک ڪرائي،
 چيائون ته جڏهن اهي پڇي تيار ٿيندا ته ان مان جيڪا ڪمائي ٿيندي، اها سڀ
 فقيرن کي ڏئي ڇڏينداسين. جڏهن اهي پڇي تيار ٿيا ته انهن مان پنج سو روپين
 جي آمدني ٿي. پاڻ اها سڀ خدا جي راه ۾ خرچ ڪري ڇڏيائون.
 ڳالهه ٿا ڪن ته هڪڙي ڏينهن مخدوم سرور نوح عليه الرحمة
 حضرت جن ڏانهن سلام ڏياري موڪليا. پاڻ ايڏو خوش ٿيا جو فوراً ڊگي
 ڪهي فقيرن کي ڪارايائون ۽ چيائون شڪر الحمد للہ اسان کي اهڙي شخص
 سلام مڪا آهن جيڪو پنهنجي فرزندن کي به نه سڃاڻي سگهندو آهي.
 چون ٿا ته جڏهن فقير ذڪر جلي ۾ محو ٿي ويندا هئا ته پاڻ اتي انهن
 کي پڪو يا جهلي ڪري هڻندا هئا. وري جڏهن اهي ذڪر کان فارغ ٿيندا هئا ته
 گهر ۾ جيڪو موجود هوندو هو سو آڻي انهن جي آڏو رکندا هئا.
 هڪ دفعي ڪا عورت ماني پڇائي حضرت جن لاءِ کڻي آئي (165)
 پاڻ ان جي ڏاڍي عزت ڪيائون ۽ ڏاڍا خوش ٿيا. چيائون ته
 جنهن وٽ ڪجهه نه هجي ۽ اهو ڪجهه کڻي اچي ته ان جي تعريف
 ڪرڻ گهرجي.
 چون ٿا ته جڏهن ميان ابراهيم مخدوم نوح جو پٽ سندن ڳوٺ ۾ اچي
 رهيو ته پاڻ اڪثر ان وٽ ويندا هئا ۽ جڏهن وٽس ڪاٺيون نه ڏسندا هئا ته
 جهنگل جو رخ ڪندا هئا ۽ ڪاٺين جي پري آڻي ان کي ڏيندا هئا. ڪڏهن
 ڪڏهن مرد خادم به ساڻن انهيءَ ڪم ۾ همراهي ڪرائيندا هئا.

باب چوٿون

محبت، شوق، وجد ۽ سماع جي بيان ۾:

زماني جو قطب، وقت جو شيخ، مريدن جو حامي، مدعين جو ٽوڙ،
بيمار دلين جو طبيب، بشري صفات کان فاني، توڪل ۽ رضا جو ترهو، فنا
جي واٽ جو راهي، محققن جي گواهي، مريدن لاءِ چٽائي، اهل تسليم جو
اڳواڻ، محبت اندر مضبوط، مريدن کي خدا جي حڪم سان سڏيندڙ، توڪل
ڪندڙن جو استاد، محققن جو رهبر، زماني جو مرشد، پنهنجي وقت جو يگانو،
نيڪن جو پيشوا، اهل صفا جو برگزیده، اسرار الاهي جي مشڪلاتن جو حل
ڪندڙ، اوليا جي حقائق ۽ دقائق جو بيان ڪندڙ، توحيد جي گهر جو خزانو،
تفريد جو صاحب، سردارن جي ڀال، نيڪبختيءَ جو سج، ذات احد جي لطف جو
پاليل - يعني سيد عبدالڪريم سنڌي قدس الله سره جيڪي فرمايو. هي باب
هن فصلن تي مشتمل آهي. پهرين فصل ۾ محبت ۽ شوق جو ذڪر آهي. ٻئي
۾ وجد ۽ سماع جو بيان آهي.

فصل پهريون

محبت ۽ شوق

چاڻڻ گهرجي ته هن حقير کي ڪهڙي طاقت ۽ مجال آهي جو (166) حضرت جن جي محبت جي ڪنهن حصي کي بيان به ڪري سگهي، ڇو ته ان جي حد يا انتها ڪونهي، جو ان جو اڪرن ۾ بيان ٿي سگهي. جيئن مطلوب جي ڪا انتها ڪونهي، تيئن طالب جي پڻ انتها ناهي. وري جيئن محبوب جو انت ناهي، تيئن محبت ۽ محبت ڪندڙ جي به ڪا پچاڻي ڪونهي. بهرحال هتي ڪجهه ڳالهون يا نقل جيڪي مخلص مريدن کان پڌڻ ۾ آيا آهن، تن جو بيان ڪجي ٿو.

چون ٿا ته حضرت جن مسلسل جهنگل ۾ ويندا رهندا هئا. هڪ ڏينهن ڪنهن فقير جيڪو حضرت جن جو گهڻو گهرو هو تنهن کين چيو ته جيڪر جهنگ ۾ نه وڃو ته بهتر. اتي شينهن ۽ ٻيا خونخوار جانور آهن. پاڻ جڏهن اهي لفظ ٻڌائون ته هيڪاري جهنگ ۾ گهڻو پري وڃڻ لڳا ۽ جهڙوڪ وڌيڪ محبت ۽ چاه سان اتي گهمڻ لڳا. جڏهن ته اڳيون پوءِ به لهي وين ۽ پاڻ وڌيڪ بي خبر ٿي اهڙين خطرناڪ جڳهن تي وڃڻ لڳا، جتي شينهن جي رهائش هئي. ائين ٿي معلوم ٿيو ته سندن نيت هئي ته پلي کين شينهن کائي وڃي. پر آخر کين ڪجهه به نه ٿيو ۽ ڪنهن به شيءِ ايڏا نه رسايو.

[68]

متو واهڙ ڪُن ڪري، ساڀيون ۽ ساڄ،

پرين نه پڻاين ۾، مون پائيندي واجه.

[دريا مست ٿيو ڪُن پيو ڪري ۽ ساز يعني چار به سنڀوڙيو يعني تيار آهي. مون گهڻيئي جهنگ ۾ وڌا پر پرين مون کي هٿ نه آيا.]

نقل آهي ته حضرت جن چيو ته خيال آيو ته جيڪر مست اگهاڙو ٿي گذارجي ۽ هيءُ گودڙي لاهي ڦٽي ڪجي، پر جڏهن وقت جي عارف مخدوم نوح رح کي ڏٺو ته اهو خيال دل تان لاهي ڇڏيوسون. (167)

[69]

صورت ليکي هٿ، معنيٰ ليکي مارولين،

عمر مون جي ڇٽ، اوطاقون ٽرن ۾.

["ظاهري لحاظ کان آءِ هت آهيان. پر باطن جي لحاظ کان آءِ مارن وٽ]

آهيان. اي عمر، منهنجي دل تي اهي آهن جن جون اوطاقون يعني رهائش ٿر ۾ آهي.]
 ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ دفعي صبح جو سويل حضرت جن مسجد جي ڀت سان رسو ٻڌي هڪ بيت بار بار پڙهي رهيا هئا. پر ساڳئي وقت زارو قطار ٿي رنا ۽ شدت محبت وچان لڙڪ سندن ڳلن تي ٿي ڪريا. جڏهن ڏينهن جا ٻه ڀير گذريا، تڏهن ساڻا ٿي زمين تي ڪري پيا. ڪافي دير ائين زمين تي پيا هئا ۽ مٿن گريبي جي حالت جاري هئي. گهڻي دير کان پوءِ جڏهن اُٿيا ته هي بيت پڙهڻ لڳا:

[70]

جونري اتي جن، داغ تنهنجو داسڙا،

تون ڪيئن مٿان تن، چنيسر ڇت ڪئين.

[جن جي جيري تي اي داسڙا، تنهنجو داغ آهي. تون چنيسر، تن

مٿان پنهنجو ڇت ڪيئن ٿو ڪئين يعني وسارين.]

هڪ دفعي جو ذڪر آهي ته هڪ پوڙهو ضعيف ۽ مندو شخص سندن خدمت ۾ آيو ۽ عرض ڪرڻ لڳو ته دعا ڪريو ته خدا جي ساڃهه نصيب ٿئي. پاڻ ان کي نصيحت ڪندي فرمايائون ته خاموش ره ۽ اهڙي ڳالهه وري نه ڪر. مبدا اهي ٻئي چنگهون به وڃنئي، ۽ اٿڻ ويهڻ کان به نه وڃين!
 هڪ خادم کان نقل آهي ته حضرت جن فرمايو ته خدا عزوجل جي عاشقن جا حجرا دوزخ جي تري ۾ هوندا.

هڪ مرید کان نقل آهي ته هڪ دفعي حضرت جن پنهنجي ڳوٺ واپس اچي رهيا هئا ۽ آءِ ساڻن گڏ هوس. ڪيتري وقت تائين پاڻ ڪجهه به نه ڪچيا. مٿن محبت ۽ شوق جو ايترو غلبو هو جو کين رستي جو به پورو هوش نه هو ته ڪيڏانهن وڃي رهيا آهن. (168) آءِ پڻ بلڪل چپ چاپ ساڻن گڏ هلي رهيو هوس ۽ ايترو به نٿي ڪچيم ته ڪو رستو هن طرف يا هن طرف آهي. اهڙي طرح هلندي هڪڙي ڪاهي ۾ اچي پياسين. جتي ڳچ ڪ ۾ ڦاسي پياسين جو اتان نڪرڻ لڇار ٿي پيو. آخر پاڻ ڇڏائي وري اچي رستي تي چڙهياسين. تان جو ڳوٺ جي ڀرسان اچي پهتاسين. پر تنهن هوندي به کين پتو ڪونه پيو ته ڪو گهر جي ويجهو پهتا آهيون. پاڻ اڃان ستو اڳتي وڌي رهيا هئا. جڏهن پڪ ٿيم ته ڳوٺ ڇڏي اڳتي وڌي ويندا، ته لڇار ڊوڙي سندن اڳ جهلير. تڏهن پاڻ هوشيار ٿيا ۽ پنهنجي گهر جو رخ رکيائون.

[71]

ڪُن ڪلاچي پار، سڏ نه سائين،
گھاتولن سندا مڪڙا، ڪي تڙ پئي نهار.

[ڪلاچي جي ڪُن جي پريئين پاسي سائين يا سائين جو سڏ ڪو نه ٿو ٻڌجي. ان ڪري، ملاحن جا مڪڙا يا پيڙا ڪنهن پئي تڙ تي وڃي ڏس.]
نقل ٿا ڪن ته هڪ ڏينهن حضرت جن کي امامن سڳورن جو قصو دل تي تري آيو ۽ پاڻ زارو زار روئڻ لڳا. ان کانپوءِ مراقبي ۾ هليا ويا ۽ جڏهن وري ڪنڌ مٿي کنيائون ته امام حسين رضي الله عنه جو نالو ورتائون. ليڪن وري گري ۾ هليا ٿي ويا. اهڙيءَ طرح رکي رکي مراقبي ۾ ٿي ويا ۽ امام سڳوري جو نالو وٺي گهڙيءَ گهڙيءَ هاءِ هاءِ ۽ افسوس ٿي ڪيائون. ايتري قدر جو روئڻ سبب ڳالهائي نٿي سگهيا.

[72]

ڳوري پي نه تات، ميهار لي من ۾،
جو پڻ پيئي رات، هو سائر هوءَ سمهي.

[ويچارڻ کي ٻي ڪا تات ڪونهي، رڳو ميهار کي ئي ياد پئي ڪري، توڙي جو رات پئجي وڃي تڏهن اهو دريا ۽ اها سهڻي!] (169)
چون ٿا ته هڪڙي ڏينهن ڪا عورت حضرت جن وٽ آئي ۽ پنهنجي مڙس جي شڪايت ڪرڻ لڳي ته مون کي ڏاڍا ڏک ٿو ڏئي ۽ نماز پڙهڻ کان روڪي ٿو. اهو ٻڌي مٿن الاهي محبت ۽ شوق اچي غلبو ڪيو. ۽ اشتياق جا ڳوڙها سندن ڳلن تان وهڻ لڳا. ان وقت سندن زبان تي هيٺيون بيت جاري هو:

[73]

هوت نه ڏنائون، ڏوه نه ڏيان جيڏين،
مٿي ڪري هنڙا، هوند مون جنن رنائون.

[جيڏين سرتين کي، ڪهڙو ڏوه ڏيان جو هنن هوت کي ته ڏنو ئي ڪونه، ورنه مون وانگر مٿي تي هٿ رکي روئڻ ها!]
نقل ٿا ڪن ته ڪنهن مريد حضرت جن کي عرض ڪيو ته هڪڙو بزرگ هو، جو ٻارنهن سال سانده الاهي محبت ۾ آسمان ۾ اڪيون وجهي هڪ هنڌ بيٺو رهيو. پاڻ فرمايائون ته جيڪي هن ڏٺو هو، سو جيڪڏهن اسين ڏسون ها ته چوويهه سال ائين بيٺي رهون ها.

[74]

مجا ڪيٺا مڙهان، ڪلڻن مڙي ڪينرا،
سپڙ ڄام سيٺان، ويهي رات ورنڻو.

[هنن جا منهن سرها آهن ۽ ڪلڻن تي ڪينرا اٿن ڇو ته رات سپڙ
ڄام ساڻن ويهي ورونهن ڪئي آهي.]
نقل آهي ته هڪ دفعي حضرت جن پاڻ ويٺا هئا ته اتفاق سان هيءُ
مصرع سندن زبان مان نڪتي:

ڪنهن سر سندا هنجھڙا، ڪٿي ٿا چڻن؟

”اهي هنج ڪهڙي چشمي جا آهن ۽ ڪٿي ٿا چڻن؟“ (170)

انهيءَ مصرع ڇوڻ شرط محبت ۽ شوق وڃان سندن اکين مان نار وهڻ
لڳا، ۽ سندن ڳلن تان ڳوڙهن جي بوندن بس نٿي ڪئي. مٿن ايتري قدر گريبي
جي ڪيفيت طاري ٿي جو هي مصرع نه چئي سگهيا.

ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ دفعي هلندي حضرت جن جو پير ترڪي پيو.
انهيءَ وقت جيڪو مريد ساڻ هين تنهن عرض ڪيو ته اوهان پنهنجي فرزندن
سان گڏ رهو ۽ جيئو ته بهتر. پاڻ فرمايائون ته، ائين نه چئو بلڪ چئو ته فقيرن
سان گڏ رهو ۽ جيئو.

چون ٿا ته حضرت جن هيٺيون بيت نهايت سوز ۽ افسوس، بي انتها
محبت ۽ شوق سان هر هر پيا پڙهندا هئا:

[75]

آيل، سو هڻو رد سو هڻي ڪام وسمي،
ستي هڻڙا گڏ، جان جاڳان تان ناه پرين.

[اي امڙ، خواب لهڻ بيڪار آهي، خواب تي اعتبار نه ڪجي. ننڊ
پر گڏ هئا، پر جڏهن جاڳيس ته ڇا ڏسان ته پرين آهي ئي ڪونه!]

فصل ٻيو

سماع ۽ وجد جي بيان ۾

چاڻڻ گهرجي ته هن سلسلي ۾ حضرت جن بابت تمام گهڻا نقل آهن. ليڪن اسان هتي مختصر طور چند بيان ڪريون ٿا. هڪ دفعي جو ذڪر آهي ته جوانيءَ جي زماني ۾ حضرت جن سماع پئي ڪيو ته اتفاق سان قوال هي بيت چيو:

[76]

اکڙيون ملير ۾، جنين راتو ڏينهن،

عمر آسائين سين، هاڻي ڪندين ڪيئن!

[اهي جن جون اکيون رات ڏينهن ملير ۾ اٽڪيل آهن، تن آسائين

سان. اي عمر! تون هاڻي ڇا ڪندين؟!]

چون ٿا ته انهيءَ بيت ٻڌڻ سان حضرت جن تي شوق ۽ وجد ايترو (171) غلبو ڪيو جو جيڪو لباس مٽي ۽ ڪلھن تي هين، سو لاهي قوال کي ڏنائون ۽ پاڻ پئيءَ اگهاڙا حجري اندر هليا ويا، ۽ مراقبي ۾ اچي ويهي رهيا. ان تي قوال چادر اٿي اڳيان رکين ته بت تي ڏکين. پاڻ چيائون ته هرگز موتاڻي نه وٺنداسون. ٻيا ڏه ڪاسا نانگليءَ جا گهر ۾ پيا آهن، سي به توکي بخش ڪيون ٿا. اڄ جيڪڏهن گهر ۾ ٻيو ڪجهه هجي ها ته اهو به توکي ڏئي ڇڏيون ها. پر رڳو ايترو حاضر آهي. پوءِ هڪ مريد کي چيائون ته گهران ڏه ڪاسا نانگليءَ جا وٺي قوال کي ڏي.

هڪ دفعي جو ذڪر آهي ته حضرت جن سماع پئي ڪيو ته اوچتو ٻئي قوال جو هڪ بيت سندن ڪنن تي پيو. ٻڌڻ شرط زمين تي ڪري پيا. سڀني ڀانيو ته هن فاني دنيا مان رحلت ڪري ويا. ڪجهه دير کانپوءِ قوال ٻيو بيت ڏنو. جڏهن اهو آواز ڪنن تي پين ته هوش ۾ آيا ۽ وري پاڻ سماع ۾ مشغول ٿي ويا.

فرمايائون ته ڪي ماڻهو علم پڙهيا، ڪي ٻيا ڪم سکيا، پر مان سماع سکيس، ۽ ٻي ڪنهن شيءِ جو خيال نه ڪير.

هڪ دفعي سماع ڪندي وجد ۽ حال اچي مٿن غلبو ڪيو، ۽ الاهي

محبت ۽ شوق سندن جسم جي رڳ رڳ ۾ داخل ٿي ويو. اهڙي وقت پاڻ هي بيت پئي پڙهيائون:

[77]

ڏيه ڏيهائين ناه، جتي پير نه پڪيان،

تتي ڪاهوڙيان، ور ڏيئي وڻ چونديا. (172)

[هيءُ ڏيهه ٻين ڏيهن جهڙو ناهي، هتي پڪين جو پير به نه ٿو پهچي. اهڙي هنڌ ڪاهوڙين ور ور ڏيئي وڻن مان ميوا چونديا.]
چون ٿا جيڪي بزرگ انهيءَ سماع ۾ حاضر هئا، تن سڀني چيو ته حضرت جن نهايت اعليٰ بيت چيو آهي. جڏهن پاڻ اها خبر ٻڌائون ته بزرگ هينئن ٿا چون، تڏهن فرمايائون ته هي بيت ته آسان آهي، البت هيءَ مصرع پروڙڻ گهرجي:

مون پريان جا پڪڙا، تهان پري ٿئا.

[منهنجي محبوب جو مڪان، اڃان انهيءَ کان به پري آهي.]
مصرع ٻڌي سڀ خاموش ٿي ويا.]

نقل آهي ته هڪ ڏينهن حضرت جن سماع ۾ ڏاڍو مشغول هئا ۽ الهي مستي ۽ حقيقي قرب وچان هر هر هٿ مٿي کنيائون. آخر مٿي تي جيڪا پڳ ٻڌل هين سا لاهي قوال جي نذر ڪيائون. اهو ڏسي سندن مريدن ۽ خادمن پڻ هڪ هڪ چادر انهيءَ قوال کي پيش ڪئي. ليڪن هڪڙي مريد ائين نه ڪيو ۽ پنهنجي چادر نه ڏنائين. سماع کان فارغ ٿي جڏهن پنهنجي حجري ۾ واپس آيا ته مريد کان پڇيائون ته اهو ڪهڙو مريد هو جنهن پنهنجي چادر نه ڏني. اهو معلوم ڪري چوڻ لڳا ته مريد کي پنهنجي پير جو ادب ڪرڻ گهرجي. اهو ٻڌي اهو مريد ڏاڍو شرمندو ٿيو، ۽ ان کانپوءِ هو چوندو هو ته منهنجي دل مان اهو افسوس ڪڏهن به نه ويندو ته حضرت جن جي پيروي ۾ ڪير. (173)

چون ٿا ته اهڙي سماع جي بينڪ مشڪل ٿي هوندي، جنهن ۾ حضرت جن پاڻ حاضر به هجن ۽ پنهنجي چادر لاهي قوال کي نه ڏني هجن. البت هڪ دفعي جڏهن پاڻ سماع ۾ مشغول هئا ۽ جڏهن فارغ ٿيا ته وڻن ڪا چادر وغيره ڪو نه هئي جو قوال کي ڏين. انهيءَ تجسس ۾ پاڻ هيڏانهن هوڏانهن ڏسڻ لڳا. آخر سترنهن پئسا ڏيئي هڪ ٻئي شخص کان ورتائون ۽ اها اقوال جي حوالي ڪري پوءِ گهر آيا.

فرمايائون ته سماع اهڙو علم آهي، جنهن ۾ هر گز خطرو نه آهي. چون ٿا ته پاڻ جڏهن به سماع جي محفل ۾ هوندا هئا ته مريدن خادمن کي ٻئي ڪنهن به ڪم ڪار لاءِ نه چوندا هئا، بلڪ انهن کي به هدايت ڪندا هئا ته سماع ۾ مشغول ٿي وڃو. ائين به چون ٿا ته پاڻ جيڪڏهن رات جو سماع شروع ڪندا هئا ته صبح جو فارغ ٿيندا هئا ۽ اهو سمورو وقت لاڳيتو سماع جاري رهندو هو ۽ ٻيو ڪو ڪم نه ڪندا هئا.

روايت آهي ته حضرت جن ڪڏهن به ٻاهر يا پري کان بيهي سماع نه ڏسندا هئا. بلڪ جيئن سماع جو آواز ڪنن تي پوندو هون ته مردن وانگر ڪمر ٻڌي وڃ تي اچي ويهندا هئا ۽ سماع ۾ شروع ٿي ويندا هئا. فرمايائون ته هميشه سماع ڪرڻ سان مردو به جيئرو ٿي پوي ٿو. چون ٿا ته سماع کي ڇڏي جڏهن ڪو مريد وٽن ايندو هو ته ان کي جهليندا هئا ته سماع اڌ ۾ ڇڏي مون وٽ نه اچو (174) وڃو ۽ وڃي سماع ۾ شامل ٿيو.

ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ دفعي کي فقير سماع ڇڏي اچي ذڪر ڪرڻ لڳا. حضرت جن پاڻ بيٺا هئا ۽ انهن ڏانهن ڪوڙي نظر سان ڏسندي چوڻ لڳا ته ڇا سماع ذڪر نه هو جو اهو ڇڏي ذڪر ۾ مشغول ٿيا آهيو.

نقل آهي ته پاڻ چيائون ته سماع ۾ حصو وٺندڙ ٻن قسمن جا آهن. هڪڙن جو مثال ڏهندڙ جهڙو آهي ته ٻين جو پيئندڙ وانگر. ڏهندڙ اهي آهن جيڪي سماع ڪن ٿا ۽ پيئندڙ اهي آهن. جيڪي اُڀا سماع ڏسن ٿا پر دل جي حضور سان ان ۾ حصو وٺن ٿا.

هڪ دفعي جو ذڪر آهي ته پاڻ ٺٽي جي خانقاه ۾ ويٺا هئا جو اتي هڪ فقير آيو. ويهڻ کانپوءِ ان فقير هڪ بيت پڙهيو. پاڻ جيئن اهو بيت ٻڌائون ته مٿن وجد ۽ حال اچي غلبو ڪيو. بس پوءِ ته پاڻ سماع ۾ شروع ٿي ويا ۽ اتي جيڪي سندن مريد موجود هئا، انهن به سندن خاطر سماع شروع ڪري ڏنو. نقل آهي ته پڇاڙيءَ وارن ڏينهن ۾ جڏهن پاڻ گهڻو ضعيف ٿي ويا، تڏهن به هميشه اذرات جو اتي سنڌي بيت جهونگاريندا هئا. وڏي اسر جو جڏهن فقير اچي سندن حجري جي ٻاهران گڏ ٿيندا هئا، ته اهي پڻ ساڳئي طرح بيت چوندا هئا ۽ سماع ڪندا هئا. واللہ اعلم بالصواب.

باب پنجون

توحيد ۽ ان جي سمجهاڻي

عزت جو صاحب، اوليائن جو ممدوح، اهل صفا جو نمونو، طريقت ۽ تقويٰ جو سالڪ، الاهي واٽ جو شيخ المشائخ، طريقت جو امام، اهل تصوف جو بادشاهه، (175) تڪلفات کان وانجهيل معرفت جو قطب تارو، وحيد عصر، امام دهر، زماني جو يڪتا، بلند قدر وارو، دليين جو سرور، تاريخ رستي جي روشني، دليين جو مالڪ، زاهدن جي ٽولي جو شرف، اهل فقر ۽ صفا جو جوهر، ذات رحيم جو پسنديدہ، الاهي اسرارن جي ڪاڻ حضرت سيد عبدالڪريم شال خدا ان جي قبر کي منور ڪري، توحيد جي باري ۾ جيڪي چيو يا ان جي سمجهاڻي ڏني.

ڄاڻڻ گهرجي ته هن خاڪسار فقير کي ڪهڙي طاقت جو حضرت جن جيڪا روشني پکيڙي ان جي ڪنهن حصي کي به بيان ڪري سگهي. البت سچڻ جي فرمائش پوري ڪرڻ خاطر جيڪي ڳالهيون ٻڌڻ ۾ آيون، انهن کي ترتيب ڏئي پيش ڪجي ٿو. ڇو ته چيو اٿن العاقل يڪفيه الاشارة: عقل واري لاءِ اشارو ڪافي آهي.

فرمايائون ته ٿيڻو ماڻهو هڪ شيءِ بدران ٻه ڏسندو آهي. اهو نقص پاڻ ۾ اٿس پر ڏوهه ٻين تي ڏيندو آهي.

[78]

پاڻيون جان نه ڪجن، روئي ڏوئي اڪڙيون،

جر ڪجر جن اکين ۾، سي ڪيئن پرين پسڻ.

[جيستائين اکين کي روئي ڏوئي صاف نه ڪبو. تيستائين اهي اکيون جن

۾ ميراڻ ۽ لڙاڻيل پاڻي اچي بيٺو آهي، سي پرينءَ کي ڪيئن ڏسي سگهنديون.]

فرمايائون ته خدا جي ذات سج مثل آهي، پيغمبر عليه الصلاة

والسلام ان جي ڀرتوي جيان آهن ۽ ٻي موجودات ان جو ڀاڄو آهي. ڀاڄي جو

مدار ڀرتوي تي آهي ۽ ڀرتوي جو مدار سج جي وجود تي آهي. اهو آهي مثال

خدا تعاليٰ، حضرت محمد ﷺ ۽ ٻيءَ موجودات جو. هاڻي جيڪڏهن ڪو

چوي ته هيءَ سموري روشنائي سج کان آهي ته سج چيائين. (176) پر جيڪڏهن

ائين چوي ته هيءَ روشني سڄ جي آهي ۽ اهو نظر ڪو نه ٿو اچي تڏهن به سڄ چيائين.
جيئن چيو اٿن:

عالمي چيست برزخي جامع
صورت خلق حق درو واقع
عالمي نيست ولي هست نما
حق هست ولي نيست نما.

[هي عالم ڇا آهي؟ هڪ گڏيل برزخ، جنهن ۾ مخلوق ۽ حق ٻنهي جي صورت واقع آهي، عالم آهي ئي ڪونه، پر لڳي ٿو ته آهي، حق آهي پر ڏسڻ ۾ ڪونه ٿو اچي!]

سمجھائي: جيڪڏهن ٻرندڙ اماڙي هٿ ۾ کڻي چوڌاري ڦيرائي ته باه جو هڪ گهيرو نظر ايندو. سڀڪو سمجهندو ته اهو باه جو گهيرو يا دائرو آهي، پر جيئن ئي ان کي ڦيرائڻ بند ڪبو ته اها ئي اماڙي، نظر ايندي. هي عالم يا جهان پڻ انهيءَ باه جي گهيري وانگر آهي جيڪو ماڻهن کي ائين نظر اچي ٿو. پر اصل ۾ اهو ئي آهي جو پاڻ آهي.

فرمايائون ته ڪثرت کي نظر ۾ نه آڻڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته سڀ وحدت آهي. خدا ذات جي ڪري احد آهي ۽ صفات جي ڪري واحد.

سمجھائي: جيڪڏهن انب جي ڪڪڙي پوکبي ته ڪجهه وقت کانپوءِ ان منجهان انب جو ٻوٽو پٺن ۽ تارين سوڌو ظاهر ٿيندو. اهڙيءَ طرح مختلف قسم پيدا ٿين ٿا. ليڪن سڀني جو اصل يا منڍ اها ڪڪڙي يعني ٻج آهي، جيڪا شروع ۾ پوکي وئي، ۽ وڻ ٿيڻ کانپوءِ ان کي ڳولهبو ته هرگز نه ملندي.

فرمايائون ته جيڪي ظهور ٿئي ٿو، سو سڀ اهو ئي آهي. (هم اوست) انهن لباسن ۾ پاڻ کي پٿرو ڪيو اٿس. هي خلق جي مٿان جيڪي نالا آهن، سي سڀ سندس نالا آهن.

آن پادشاه اعظم دريسته بود محڪم
پوشيده دلبق آدم ناگاه برسر آمد

[اهو عظيم بادشاه جيڪو پنهنجي جڳهه ۾ محڪم ۽ مضبوط هو اوچتو آدم جي لباس ۾ اچي ظاهر ٿيو.]

ان کانپوءِ قاضي قادن رح جا بيت پڙهيائون:

[79]

”لا لاهيندي ڪن ڪي، ”لا“ موراھين ناھم،

باللہ ري پريان، ڪٿ نہ ڏسجي ڪي پيو. (177)

[لا جو لفظ چئي ڪنھن ڪنھن جو انڪار ڪندين. ”لا“ دراصل آھي

ئي ڪونہ. خدا جو قسم، پرين کان سواءِ پيو ڪجھہ نظر ئي ڪونہ ٿو اچي!]

[80]

”لا مَ لَوڌي ڪي، لا مَ لاھم لڪ سين،

جو مظهر سندو ماڙھين، تنھن ڪيئن ڪري ويہ.

[”لا“ واري لفظ کي ڇڏي نہ ڏي، ۽ ”لا“ جي لفظ کي پڻ ھڪ لمحي لاءِ نہ

وسار. اھو جيڪو انسانن جو مظهر آھي، تنھن کي ڪيئن ٿو الڳ ڪري سگھين؟!]

بيت

سائر ڏيئي لت، اچي نيچي ٻوڙئي

ھيڪائين ھيڪ ٿئو، ويئي سڀ جھت.

[درياءُ اٿل ڏيئي سڀ ھيٺانھيون مٿانھيون ٻوڙي ڇڏيون. ھر طرف

ھڪجھڙو ٿي ويو، ۽ سڀ طرف گر ٿي ويا.]

انھيءَ بيت جي جواب ۾ حضرت جن وري فرمايو:

[81]

سائر ڏيئي نہ لت، اوچي نيچي سڀ ڪي،

نابودي نا ٿئي، اي ناڍيڍي جھت.

[درياءُ سڀ ڪنھن ھيٺانھيءَ مٿانھيءَ کي لت نٿو ڏئي. ڪوبہ طرف

نابود نٿو ٿئي، پر ڏسڻ ۾ نٿو اچي.]

سمجھائي: جڏھن درياھ ڪنھن طرف پالوت ڪندو آھي تہ اتي بيٺل

ساوڪ يا گاهہ اھڙيءَ طرح لتجي ويندو آھي جو ڪجھہ نظر نہ ايندو آھي. دراصل

انھيءَ پالوت جي ڪري اھا ساوڪ ختم ڪونہ ٿي ويندي آھي، يعني نابود نہ ٿيندي

آھي، ان کي ھستي آھي، البت رڳو نظرن کان اوجھل ٿي ويندي آھي. (178)

فرمايائون تہ وليءَ تي اھو نالو ان ڪري پيو جو اھو خدا جو نالو آھي.

پر ماڻهو ان ڳالهه کي سمجهڻ ٿي ڪونه ٿا ته اهو نالو هن پاڻ کي ڏنو آهي. يعني آدم جي صورت ۾ اظهار ڪيو اٿس ۽ پنهنجين صفتن جي پوشاڪ به هن کي ڏکائي اٿس. انهيءَ ڪري، مريد کي ڪپي ته هر شيءِ کي خدا جي طرفان ڪري ڄاڻي ۽ پنهنجي پير جي طرفان نه سمجهي.

سمجھائي: پاڻي اصل ۾ هڪ قسم جو آهي، پر جڏهن اهو گذري يا چانهين ۾ پهچي ٿو تڏهن اهو ميوو رسي تيار ٿئي ٿو. پر ڪاٺ وقت هر ڪو چونڊو آهي ته هي گذرو آهي يا انب. ۽ اهو خيال نه ڪندو آهي ته جيڪڏهن پاڻي نه هجي ها ته اهي ميوو هرگز پچي تيار نه ٿين ها. مطلب ته اصل ۾ اهو ساڳيو پاڻي آهي، پر جڏهن مختلف نوعن ۾ ظهور ڪيائين، تڏهن هر هڪ مان جدا جدا لذت ۽ مزو آيو، پر انهيءَ ڪري ماڻهو اصل کان غافل ٿي ويا.

فرمايائون ته بندو اوزار آهي ۽ حق تعاليٰ ان جو هلائيندڙ يا فاعل آهي. **سمجھائي:** نڙ وارو جڏهن نڙ وڄائيندو آهي، تڏهن ماڻهو سمجهندا آهن ته نڙ ٿو وڃي. پر اهو ماڻهو جيڪو پنهنجي زور ۽ فن سان نڙ مان آواز ڪڍندو آهي، سو خواب خيال ۾ به ڪو نه هوندو اٿن، ۽ پائيندا آهن ته آواز ئي نڙ مان ٿو نڪري!

چيائون ته جيڪو مريد اهو سمجهي ٿو ته سڀ ڪجهه پير ڏئي ٿو يا ان کان ملي ٿو، اهو بلڪل غلط ٿو سوچي جيڪي ڪجهه ملي ٿو سيڪجهه خدا جي طرفان آهي ۽ ان کان سمجهڻ گهرجي.

فارسي بيت:

روا باشد انالـحق از درختي - چرا نبود روا از نيڪبختي.

فرمايائون ته بي صورت (مطلق) صورت (خلق) ۾ ظهور ڪيو، تنهن ڪري ان بي صورت ذات مطلق کي صورت (خلق) ۾ ڏسڻ گهرجي. اصل ۾ صورت (خلق) آهي ئي ڪونه، ساڳي بي صورت آهي، پر بي صورت کي صورت کانسواءِ ڏسي نه سگهيو.

سمجھائي: مختلف رنگ جي شيشن ۾ پاڻي وجهيو ته هر هڪ شيشي ۾ پاڻي انهيءَ رنگ جو ڏسڻ ۾ ايندو. جيتوڻيڪ اصل ۾ پاڻي اهو ئي ساڳيو آهي.

چيائون ته خدا تعاليٰ فرمايو ته اول ارادو ڪير (179) ته پنهنجي

صفت پتري ڪريان، ان ڪري عالم پيدا ڪير. وري جڏهن ارادو ڪير ته پنهنجي ذات ظاهر ڪريان، تڏهن آدم ڪي پيدا ڪير ۽ ان ڪي پنهنجو آئينو بنايم، ته جيئن پاڻ ڪي انهيءَ ۾ ڏسان.

[82]

ڪاڃا پر پرين، سا نه سئي نه ٻڌي،
مٿيون سڀ منجهن، انهيءَ ڏنئي قضيي.

[دوست جي روش ۽ هلت اهڙي آهي، جيڪا نه ڪنهن ٻڌي آهي نه سمجهي آهي. اهڙي حالت ڏسڻ سان عقل ۽ مت سڀ ختم ٿي وڃن ٿا.]
فرمايائون ته ڇا جو مغز ڇا جي ڪل، سيڪڙو اهو ئي آهي!
سمجهاڻي: جهڙيءَ ريت هڪ باغائي جيڪو باغ لڳائيندو آهي، ان ڪي خبر هوندي آهي ته ڪهڙو بچ پوکيائين ۽ ان مان ڪهڙو وڻ ۽ ڪهڙو ميوو پيدا ٿيندو. اهڙيءَ طرح عارف جو مثال به ان جهڙو آهي جنهن ڪي هڪ وقت سڀ خبر پوندي آهي ته اول ۾ خدا جي ذات هئي جنهن پنهنجو ظهور ڪيو ۽ پوءِ جڏهن سڄي موجودات ڪي فنا ڪندو ته ڪجهه نه بچندو. ليڪن سندس ذات هميشه کان آهي باقي رهندي.

چيائون ته خدا تعاليٰ جو فرمان آهي: "الآن ڪما ڪان" يعني هاڻي ائين به آهي، جيئن اڳي هو.

سمجهاڻي: درياءَ جي پاڻيءَ تي حباب يا جرقوٽا ظاهر ٿيندا آهن. سي درحقيقت حباب ڪونهن. بلڪ انهن ڪي اهو نالو ڏنو ويو آهي. اصل ۾ درياءَ آهي، باقي ٻين جو وجود ڪونهي.

فرمايائون ته ڏسڻ ۾ به آهن، پر اصل ۾ اهي به هڪ آهن.

سمجهاڻي: جڏهن ڪو خالي گنبد ۾ آواز ڪڍندو آهي ته ٻئي طرف کان ساڳئي قسم جو آواز ٻڌڻ ۾ ايندو آهي. سڀ سمجهندا آهن ته اهو ٻئي ڪنهن جو آواز آهي، پر حقيقت ۾ اهو ته پهرئين آواز جو پڙاڏو هوندو آهي.

چيائون ته خداوند تعاليٰ جو فرمان آهي: ڪنت كنزاً مخفياً فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق: "آءٌ هڪ لڪل خزانو هوس، گهريءَ ته سڃاڻجان، پوءِ هن خلق ڪي پيدا ڪير." (180)

[83]

پاڻهي سلطان، پاڻهي ڏي سنيھڙا،
پاڻ ڪر پاڻ لهي، پاڻ سڃاڻي پاڻ.

[پاڻ ئي بادشاهه آهي ۽ پاڻ ئي نياپا ٿو موڪلي. پنهنجي انت جي
به کيس خبر آهي ۽ پاڻ کي پاڻ سڃاڻي ٿو.]
چيائون ته الله تعاليٰ جو فرمان آهي ته ”يا ايها الذين آمنوا. اي ايمان
وارو... اتي به پاڻ ڏي خطاب اٿس، ٻئي ڪنهن ڏانهن نه ڀانئجو.

[84]

اسين سڪون جن کي، سي تان اسين پاڻ،
هاڻي وڃ گمان، صحيح سڃاتا سپرين.

[جن جي اسان کي سک آهي، سي ته اسين پاڻ آهيون. هاڻي اي
گمان پري ٿي، جو اسان پنهنجي محبوب کي صحيح سڃاتو آهي.]
فرمايائون: لا فاعل في الوجود الا الله. يعني ”الله کانسواءِ موجودات ۾
ٻيو ڪو فاعل نه آهي.“ چيائون، اهو به فرمان خداوندي آهي ته آءٌ جهڙيءَ طرح
انسان سان گڏ آهيان، اهڙيءَ طرح ٻي ڪنهن مخلوق سان نه آهيان.

فارسي بيت

عالم نبود ولي حق بود
بعد از ظهور حق عالم شود

[هي جهان ڪونه هو ته حق هو. حق جي ظهور کان پوءِ هي جهان ٿيو.]
چيائون ته حضرت رسالت مآب ﷺ جن جو قول آهي:
’انا احمد بلا مير‘ يعني آءٌ مير کان سواءِ احمد آهيان.

بيت فارسي

زد خنده که من بعکس خوبان جهان
در پرده عیان باشم بی پرده نهان.

فرمايائون: الحقيقه ساري ’في الاكوان‘ يعني ”ذات حقيقت هر شيء

۾ سير ڪندڙ يا موجود آهي.“

سمجھائي: برسات پوڻ سان جيڪڏهن برسات جو قطر و سڀ جي
پيٽ ۾ ويندو آهي ته اهو موتي بنجي پوندو آهي، پر جيڪڏهن نانگ جي وات

۾ پوندو آهي ته زهر ٿي پوندو آهي. اهڙي طرح جيڪڏهن ڪلراني زمين (181) تي پوندو آهي ته لوڻ ڄمي پوندو آهي. جيتوڻيڪ برسات جو پاڻي ساڳيو آهي پر مختلف هنڌن تي پوڻ سان ان جو اثر يا نتيجو به مختلف ٿئي ٿو. بلڪ جنهن شيء جو جهڙو ظرف آهي، ان مان اهو نتيجو يا اثر نڪري ٿو.

فرمايائون ته تنزيه ۽ تشبيهه ٻئي ساڳي ڳالهه آهن. حالاتڪ ٻئي مختلف نالا آهن. تنزيه عين تشبيهه آهي ۽ تشبيهه عين تنزيه آهي. پر فقير کي تنزيه ۽ تشبيهه ٻئي پروڙڻ گهرجن، ڇاڪاڻ ته پکي هڪ پکڙانديءَ سان اڏامي ڪونه سگهندو. تشبيهه جو مطلب آهي ته موجودات ۾ جيڪي اکين سان ڏسجي، ڪن سان ٻڌجي يا جيڪو به قول ۽ فعل صادر ٿئي، سو سڀ خدا جي ذات کان ڄاڻجي. تنزيه جو مطلب آهي ته هيءُ جهان ۽ منجهس جيڪي ڪجهه ظهور ۾ اچي ٿو، سو ٻئي کان نه ڄاڻجي، پر ائين سمجهجي ته جيڪي به جهان ۾ موجود آهي، سو سڀوئي اهو آهي، ٻيو ڪجهه نه آهي.

سمجهاڻي: جيئن ڪو ماڻهو پري کان رج ڏسي سمجهندو آهي ته اهو پاڻي آهي، پر جڏهن ويجهو ويندو آهي ته خبر پوندي اٿس ته ڪجهه نه هو. هيءُ جهان پڻ رج وانگر آهي، پر ماڻهو ان کي وڌي شيءِ سمجهن ٿا. حقيقت ۾ ڪي ڪين آهي. جيڪي آهي سو اهو آهي.

فرمايائون ته خدا تعاليٰ پير يا مرشد جي اک سان ڏسي ٿو. ان کي هرگز غير کان نه ڀاڻنجو.

[85]

جنهن سر سندن نور، جيلاهه سو سونهون ٿئي،

تيلاهه ٻين سپرين، ڳالهه لهجي مور.

[اهو جنهن چشمي جو نور آهي، تنهن ڏانهن ئي رهنمائي ڪري ٿو.

اهڙيءَ ريت سپرين لپي ٿو. ڳالهه جو اصل مقصد ائين لهجي ٿو.]

فرمايائون ته قرب جا ٻه قسم آهن: هڪڙو قرب فرائض ٻيو قرب نوافل. قرب فرائض جو مطلب آهي ته شيءِ ۽ ان جي فعل ڪندڙ ٻئي حق تعاليٰ آهي. قرب نوافل جو مطلب آهي، ته بندو پاڻ اها شيءِ هجي ۽ فاعل خدا تعاليٰ! سمجهاڻي: جڏهن ڏيئو روشن هوندو آهي ته ماڻهو ان جي وٽ ۽ تيل طرف ڌيان نه ڏيندا آهن، حالاتڪ تيل ۽ وٽ کانسواءِ اهو روشني ڪري نٿو سگهي. پر عام ماڻهو وري به ائين سمجهندا آهن (182) ته اها روشني ڏيئي منجهان پئي نڪري.

فرمايائون: **كُلُّ قَوْلٍ قَوْلُ اللَّهِ وَكُلُّ فِعْلٍ فِعْلُ اللَّهِ**. يعني سيڪو قول خدا جو قول آهي. ۽ سيڪو فعل خدا جو فعل آهي.

سمجھائي: جڏهن دهلاري، دهل تي ڏونڪو هڻندو آهي ته جيڪو آواز نڪرندو آهي، ان لاءِ ماڻهو سمجھندا آهن ته اهو دهل ٿو آواز ڪري، اهو خيال ٿي نه ڪندا آهن ته جيڪڏهن ان جو اندر خالي ۽ پورو نه هجي ته اهو آواز جيڪر پيدا ٿي نه ٿئي! چيائون ته انسان جو پيٽ به ائين پورو آهي. پوءِ جيڪڏهن ان مان ڪو آواز نڪري ٿو ته اهو انهيءَ کان سمجھڻ نه گهرجي، بلڪ ان آواز جو ڪندڙ اصل ڪو ٻيو آهي.

سمجھائي: جڏهن ڪو ماڻهو سڪڻي يا خالي واهڙ جي ڪناري تي بيهي سڌ ڏيندو آهي ته ان جو پڙاڏو تري کان ايندو آهي. پر ماڻهو سمجھندا آهن ته اهو آواز ڪنهن پيٽاريءَ جي رهاڪو جو آهي. جيڪڏهن اهو واهڙ ڀريل هجي ها ته هوند اهڙو آواز هرگز نه نڪري ها.

فرمايائون: **”سبحان من اظهر الاشياءَ وهو عينها“** پاڪائي جڳائي ان کي، جنهن شين کي پٿرو ڪيو آهي ۽ پاڻ انهن جو عين آهي.*

[86]

سوئي هيڏان، سوئي هوڏانهن، سوئي من وسي،

تنهين سنڌي سوجهري سوئي سو پسي.

[اهو ئي هيڏانهن آهي، اهو ئي هوڏانهن آهي. اهو ئي دل ۾ وسي ٿو. اهو ئي پنهنجي سوجهري سان پاڻ کي پسي ٿو.]

فرمايائون ته عارف ٻن قسمن جا آهن: هڪڙا ”عارف قبل شيءِ“ (شيءِ کان اڳ سڃاڻو) ۽ ٻيا ”عارف بعد شيءِ“ (شيءِ کانپوءِ سڃاڻو). عارف قبل شيءِ ان کي چئجي جيڪو اول خدا تعاليٰ کي سڃاڻي ۽ پوءِ شين ۾ نظر ڪري ۽ مظاهر ڄاڻي. عارف بعد شيءِ اهو آهي جيڪو پريائين شين جو مشاهدو ڪري ۽ ان کانپوءِ انهن شين کي خدا جو مظهر ڄاڻي.

فرمايائون تصوف يا سلوڪ جي تحصيل ڪنهن کان نه ٿي آهي. سڀ ان جي ڄاڻ (183) ۾ عاجز ٿيا آهن. پر جيڪڏهن ڪو دعويٰ ڪري ته اهو علم حاصل ڪيو آهي ته اهو غلط ٿر چوي.

[87]

آهي اهڃاڻو، پير پريان جو جيڏيون،

جنين ساڃاڻو، تنين تان نه پروڙيو.

[”اي سرتيون، پرين جو پير بي نشان ۽ بغير اهڃاڻ جي آهي. جن سڃاتو، تن کي پڻ ڪا سمجهه نه آئي.]
 فرمايائون ته مون کي هڪ فقير ٻڌايو ته باطل کي باطل نه چئو. ڇو ته اهو پڻ خدا جي نالن مان هڪ نالو آهي.

سمجھائي: جهڙيءَ طرح دريا جي اندر لهر ۽ پاڻي به جدا شيون لڳن ٿيون يا مٿن جدا نالا آهن، پر اصل ۾ ته ٻئي هڪ آهن.

چيائون ته خدائي فرمان آهي ته: ”ڪل شيءِ انا“ هر شيءِ آءُ آهيان. **سمجھائي:** جڏهن ڪو ماڻهو پنهنجي اڳرين تي حساب ڪندو آهي ۽ ويهن تي پهچندو آهي ته چوندو آهي ته ويهه ٿيا. اهڙيءَ طرح ويندو آهي ڳڻيندو ۽ سئو تي پهچي چوندو آهي ته سئو ٿيو، پوءِ هزار تي ۽ آخر هڪ لک تائين وڃي پهچندو آهي. مطلب ته اهڙيءَ طرح وڌيڪ آهي مٿي چڙهندو. شروع به هڪ کان ڪيائين ۽ پڄاڻي به وڃي هڪ (لک) تي ڪيائين.

سمجھائي: جڏهن ڪو باغائي زمين ۾ بچ، ڀوڪڻ خاطر پوريندو آهي ته گريا اهو بالقوه وڻ هوندو آهي. ليڪن جڏهن اهو ٻوٽو وڌي وڌو ٿيندو آهي ۽ منجهس ڪئين تاريون ۽ ميوا نڪرندا آهن ته ان کي بالفعل وڻ چئبو آهي. اهڙيءَ طرح انهيءَ بچ منجهان پورو وڻ ظاهر ٿيندو آهي ۽ منجهس تاريون، پن ۽ ميوا به هوندا آهن ۽ آخر ۾ وري اهو ساڳيو بچ به ظاهر ٿي پوندو آهي، جيڪو پهرين زمين ۾ پوريو ويو هو، خدا جو مثال به ائين آهي. اهو ئي هو، هوندو ۽ اڳتي رهندو. گريا سڀڪجهه اهو آهي. (همه اوست).

مثال: هڪڙو ماڻهو دريا اندر پاڻيءَ ۾ بيٺو هو ته ٻاهر بيٺل شخص کانئس پڇيو ته پاڻي ڪيترو اونهو آهي؟ هو چوڻ (184) لڳو ته هتي گهٽ آهي، پر ٿورو پريان گهڻو اونهو آهي. انهيءَ تي ٽئين شخص چيو دريا هڪڙو ساڳيو آهي. تون ٻاهر نڪري ڏس ته توکي سڄو هڪ نظر ايندو.

چيائون ته جڏهن ماري پکي ڦاسائڻ لاءِ ڍنڍ ۾ لهندو آهي، ته مٿي تي پکيءَ جي شڪل ٺاهي رکندو آهي ته جيئن اصل پکي ان کي ڏسي دلبي ۾ اچي ڦاسي پون. پوءِ واقعي ائين ٿيندو آهي ۽ اهي پکي انهيءَ شڪاريءَ کان بي خبر ٿي ۽ انهي پکيءَ جي شڪل کي اصلي پکي سمجهي ڦاسندا ويندا آهن. مطلب ته آخر ائين حقيقت جي خبر ڪونه پوندي اٿن.

فرمايائون ته فرمان خداوندي آهي: **خلق آدم علي صورته**: "انهيء ذات انسان کي پنهنجي صورت تي پيدا ڪيو آهي." ساڳئي وقت اهو به چيائون ته جيڪي آهي، هو ۽ جيڪي ٿيندو، سو سڀ هن ٽن گزن واري انساني صورت ۾ واقع ۽ ثابت آهي.

فارسي بيت

ڪاري ڪه از خدا ميسر نمي شود
ما خود خدا شويم بر آريمر ڪار ما.

[اهڙو ڪم جيڪو خدا جي طرفان ميسر نٿو ٿئي. اچو ته اسان پاڻ خدا ٿي پنهنجو اهو ڪم سر انجام ڪريون !]
فرمايائون: خدا تعاليٰ جو فرمان آهي ان الله يامر ڪم ان تو دوا الامانات الي اهلها (سورة 4: 58) "بيشڪ الله تعاليٰ حڪم ٿو ڪري، ته امانتون انهن کي موٽائي ڏيو جيڪي ان جا اهل آهن".
چيائون ته جيڪا شيءِ آهي سا سڀ خدا کان سمجهو ۽ انهيءَ ڪري انهن جي نسبت به ڏانهس ڪريو.

چيائون ته پيغمبر عليه الصلوة والسلام جو فرمان آهي: "المؤمن مرآة المؤمن" يعني "هڪ مؤمن ٻئي مؤمن لاءِ آئينو آهي." اتي مؤمن جون ٻه معنائون آهن. هڪڙي اها ته مؤمن خدا جو نالو آهي ۽ ٻيو مؤمن ٻانهي کي به چون ٿا. انهيءَ ڪري هڪ مؤمن ٻئي مؤمن جو آئينو آهي، يعني حق تعاليٰ آئينو آهي. گویا خدا تعاليٰ انهيءَ مؤمن ٻانهي ۾ ظهور ڪيو آهي، ۽ هن ۾ پنهنجي تجلي ڪئي اٿائين. ٻي معنيٰ هڪ مؤمن ٻئي مؤمن (185) لاءِ آئينو آهي جي معنيٰ اها آهي ته حق تعاليٰ پنهنجي لاءِ پاڻ آئينو آهي. مطلب ته سڀ اهو آهي، جيڪي ڪجهه آهي، اهو پاڻ آهي.

فرمايائون ته شيخ ابو طالب مڪي رحمة الله عليه جو قول آهي ته "انا اول من ربي بسنتين" يعني: "مان پنهنجي رب کان ٻه سال اڳ هئس". ان کانپوءِ هي هندي بيت پڙهيائون:

اي سمن گات پريم ڪي، پڙي جو ڪيسي بير
ايه کولي ڪلي نهين، سڀ جڳ رهئا اڌير.

[اي سمن، پريم جي ڳنڍ اهڙي سوکهي ٻڌل آهي، جو کولڻ سان پڻ ڪلي نٿي. سارو جهان ان جي کولڻ ۾ عاجز ٿي پيو آهي.]

باب ڇهون

نئين، ولين ۽ بزرگن جون حڪايتون ۽ دقيق نڪتا

اهل فن جو اڳواڻ، شڪ شبهن جو پارکو اهل حقائق جو شيخ، خلق کان گوشي گذاريندڙ، واڌوڙين جو سپه سالار، زهد ۽ تقوي وارن جو سرمايو، اوتادن جو ڏيئو، عابدين جي شمع، اهل سنت جو شيخ، اهل بدعت جو ٽوڙ، جوانمردن جو سرور، روشن دلين جو سج، ولين جو واقف، ولايت ۽ طريقت جي زين، توڪل ڪندڙن جو پيشوا، زماني جو ساٿي، نرم ۽ نياز نوڙت وارو، سباجهو انسان يعني حضرت سيد عبدالڪريم بلڙيءَ وارو.

ڄاڻڻ گهرجي ته هي نقل جيڪي حضرت جن بيان ڪيا آهن، اهي انتهائي شوق ۽ محبت جا ڳائيندڙ آهن. بلڪ ٻڌندڙ ۽ پڙهندڙ ايترو متاثر ٿي سگهي ٿو، جو عشق ۽ محبت جا شعلا سندس دل تائين پهچي وڃن. انهيءَ ڪري اسان هنن حڪايتن کي شعلن جي عنوانن تحت پيش ڪيو آهي. اميد ته طالب انهن جي پڙهڻ سان خدا جي دوستي (186) ۽ محبت جي اها روشني ۽ گرمي حاصل ڪندا.

هن باب ۾ ٽي فصل آهن. پهرئين ۾ نئين سڳورن جون حڪايتون ۽ آخرت جو احوال، ٻئي ۾ بزرگان سلف جو ذڪر ۽ دقيق نڪتا ۽ ٽئين ۾ سنڌ جي بزرگن ۽ ولين جا نقل نظير بيان ٿيل آهن.

فصل پهريون

نښن سڳورن جون حكايتون ۽ آخرت جو احوال

شعلو: فرمايائون ته نبي ڪريم محمد مصطفيٰ ﷺ جڏهن معراج تي ويندي آسمان تي پهتا. ڏٺائون ته اٺن جي هڪ اڻ کٽ قطار آهي جيڪا برابر اڳتي وڃي رهي آهي ۽ هر اٺ جي مٿان ٻه صندوقون ٻڌل آهن. پاڻ جبرئيل کان جيڪو ساڻن گڏ هو. تنهن کان پڇيائون ته هي ڇا آهي؟ هن عرض ڪيو ته سائين. جڏهن کان وٺي خداوند تعاليٰ مون کي پيدا ڪيو آهي، مان اٺن جي قطار کي ائين ڏسندو رهيو آهيان. بيشڪ قطار جي منڍ ۽ پچائيءَ جي خدا کي خبر آهي. اهو ٻڌي رسول خدا جي دل ۾ خواهش پيدا ٿي ته جيڪر انهن صندوقن کي کولي ڏسجي ته انهن ۾ ڇا آهي؟ (187) حڪم نازل ٿيو ۽ جبرئيل عليه السلام هڪ اٺ کي هٿائي صندوق کي کڻي کوليو ته ان مان ڪڪڙ جي آني جهڙي ڪا شيءِ نڪتي. جيئن پاڻ ان کي نهايت غور سان ڏسڻ لڳا ته انهيءَ آني جي اندر کين پورو جهان نظر آيو. اتي کين هڪ اهڙو شهر به ڏسڻ ۾ آيو جتي جمعي جو ڏينهن هو. پاڻ انهيءَ شهر ۾ داخل ٿيا ۽ مسجد ۾ اچي جمعي نماز پڙهيائون. اتي کين محسوس ٿيو ته منبر تي چڙهي جيڪو شخص وعظ نصيحت ڪري رهيو هو. اهي پاڻ هئا. ۽ سندن اڳيان ويٺل صحابي ٿي معلوم ٿيا. اهو ڏسي پڪ ڪرڻ خاطر جبرئيل عليه السلام کانئن پڇيو ته قبلًا اهو وعظ ڪندڙ ڪير شخص آهي ۽ اهي ٻيا ويٺل شخص ڪير آهن؟ پاڻ فرمايائون ته سڀني هنڌن تي وعظ ڪندڙ آءُ آهيان ۽ اهي ٻيا منهنجا ساٿي صحابي آهن.

ان کانپوءِ پاڻ چوٿين آسمان تي ويا، جتي واريءَ جو هڪ تمام وڏو درياه کين نظر آيو. جبرئيل کان پڇيائون ته اهو درياه ڪيترو وسيع آهي؟ جبرئيل عرض ڪيو ته ان جي ويڪر توڙي اونهائي پنج سئو سالن جو فاصلو آهي. ليڪن ان جي ڊيگهه جي خبر خدا کي آهي. مون کي جڏهن کان خدا تعاليٰ خلقيو آهي ته آءُ انهيءَ درياه کي ائين ڏسندو اچان. انهيءَ درياه جو هر هڪ داڻو پنهنجي ليکي هڪ جهان آهي، جنهن کي خدا تعاليٰ خلقيو آهي.

شعلو: فرمايائون ته جڏهن پيغمبر خدا معراج جي رات الاهي قرب

ماڻهو ۽ فڪان قَاب قَوْسَيْنِ يعني جڏهن ٻن ڪمانن کان به گهٽ فاصلو رهجي ويو، واري درجي تي فائز ٿيا. تڏهن الله تعاليٰ کين به شيون ڏيکاريون هڪ طرف رسو ۽ سڀون سبڻ جون ته ٻئي طرف موتين جا ڪوه. ان کان پوءِ خداوندا تعاليٰ کين مختيار ڪيو ته پاڻ هڪ طرف جو انتخاب ڪن. پاڻ انهن موتين طرف (188) اک کڻي به نه ڏنائون، بلڪ رسي ۽ سئيءَ کي قبول ڪيائون. وري آواز آيو ته اي محمد ﷺ اسان لاءِ ڪهڙو تحفو کڻي آيو آهين؟ پاڻ حيران ٿي ويا، پر اوچتو دست قدرت سندن سيني تي هيءَ دعا لکي ڇڏي. جيئن سندن نظر اُن دعا تي پئي ته پاڻ فرمايائون ته اها دعا کڻي حاضر ٿيو آهيان. اها دعا هيءَ آهي: اللهم انا نسئلك فعل الخيرات وترك المنكرات و حب المساكين و تغفرلنا و ترحمنا فاذا اردت بقوم فتنة فتوقنا غير مفتون ونسئلك حبك وحب من يحبك وحب عمل يقربنا الي حبك يا ذوالجلال والاکرام برحمتک يا ارحم الراحمين. ”اي الله، آءُ توکان چڱا ڪم گهران ٿو ۽ ٻرن ڪمن کان بچڻ چاهيان ٿو. مون کي مسڪينن جي محبت ڏي، اسان کي بخش ۽ اسان تي رحم ڪر. پوءِ جيڪڏهن ڪنهن قوم بابت فتني جو ارادو اچي ته اسان کي وفات ڏي.“

اسپين تنهنجي محبت طلب ڪريون ٿا ۽ انهن جي محبت گهرون ٿا، جن سان تون محبت ڪرين ٿو. اسان کي اهڙي عمل جي چاهنا ڏي جنهن سان تنهنجي محبت کي ويجهو رسجي. اي عزت ۽ عظمت جا صاحب، پنهنجي رحمت سبب، اي گهڻي رحمت ڪرڻ وارا!

فرمايائون ته هڪ ڏينهن ڪو سائل حضرت پيغمبر عليه الصلوة والسلام جن وٽ آيو ۽ نهايت نمائائي سان عرض ڪرڻ لڳو ته منهنجي حاجت روائي ڪريو. ڇو ته آءُ ڏاڍو مجبور ٿي پيو آهيان. خدا را منهنجي مدد ڪريو. پاڻ ڪجهه دير کانپوءِ ان شخص کي مخاطب ٿي چوڻ لڳا ته اڄ ته تنهنجي مدد ڪريون. انهيءَ دم وحي نازل ٿيو ۽ خدا تعاليٰ جي درگاه مان عتاب کڻي آيو ته اي محمد ﷺ اهو شخص ڪنهن ڪم لاءِ آيو ۽ تو انهيءَ وقت اتي فوراً هن جي مدد نه ڪئي، بلڪ هن جي مدد ڪرڻ ۾ دير ڪيئي. انهيءَ عرصي اندر هن شخص جي دل ۾ وسوسو ۽ سوچ پيدا ٿي ۽ سندس دل ۾ ڏک ٿيو ته الڳجي ڇو دير ڪئي اٿن ۽ الڳجي ڪهڙو جواب ڏيندا. جيڪڏهن اها تقصير ڪنهن

ٻئي پيغمبر کان سرزد ٿئي ها ته (189) جيڪر ان کان پنهنجي دوستيءَ جي خلعت واپس وٺڻ ها ۽ ان کي اهڙيءَ طرح جدائي جي جنجال ۾ وجهڻ ها. اها حڪايت بيان ڪري حضرت جن چوڻ لڳا ته جڏهن کان مون اهو واقعو ٻڌو آهي، تڏهن کان سوچيندو آهيان ته جيڪڏهن ڪو مون کان اهو سوال ڪري ته سندس ڏندڻ ڪانهري پيلي ۾ رهجي ويو آهي ۽ اهو آهي ڏي، ته جيڪر آءٌ انهيءَ ۾ هرگز دير نه ڪريان. بلڪ فوراً روانو ٿيان. پوءِ جيستائين هلي سگهجي يا پهچي سگهجي.

شعلو: حضرت رسالت مآب ﷺ جن جڏهن معراج تي ٿي ويا ۽ هڪ هنڌ ريتيءَ جو هڪ وسيع درياءَ نظر آين. جبرئيل جيڪو ساڻن گڏ هو، تنهن کان پڇيائون ته ان درياءَ جي انت جي ڪا توکي خبر آهي؟ هن جواب ڏنو ته ان درياءَ جي نه ابتدا جي خبر اتر نه انتها جي! البت ايترو ٻڌو اتر ته ان جي اونهائي ۽ وسعت هڪ هزار سالن جو مفاصلو آهي. ان کانپوءِ حڪم الاهي تحت ريت جو هڪ داڻو ڪڍي جبرئيل کين ڏيکاريو ته ان هڪ داڻي اندر هن پوري ڪائنات جهڙي بي دنيا کين نظر آئي. آواز آيو ته اي محمد ﷺ بيشڪ اسان هر داڻي اندر هڪ عالم تخليق ڪيو آهي ۽ تون به انهيءَ عالم اندر آهين. ان کانپوءِ پاڻ اڃان مٿي عالم بالا طرف اُسهي، تان جو اهڙي هنڌ پهتا جتان اڳتي هلڻ کان جبرئيل عاجزي ڏيکاري ۽ عرض ڪرڻ لڳو ته جيڪڏهن هتان کان اڳتي وڌندس ته سڙي خاڪ ٿي ويندس. پاڻ فرمايائونس ته اسان سان هڪ قدم اڳتي هل. ليڪن انهيءَ هڪ قدم ۾ به ستر هزار سالن جو مفاصلو طي ڪري ورتائون. اتي وري جبرئيل عرض ڪيو ته آءٌ هلڻ کان عاجز آهيان. جو هاڻ اهو سڀ ڪجهه منهنجي وس کان ٻاهر آهي. ليڪن آءٌ حيران آهيان ته توهان کي واٽ جي ڪا خبر ڪونهي، پر توهان برابر (190) مٿي وڃي رهيا آهيو. ان تي پاڻ فرمايائون ته برادر جبرئيل، جڏهن حڪم الاهي موجب تون عرش کان زمين طرف اچي رهيو هئين ته تو واٽ تي ڪو لقاء ڏٺو؟ جبرئيل ورائيو ته انهيءَ دوران مون هڪ مور کي چار ڀيرا عالم بالا کان هيٺ ايندي ڏٺو ۽ وري مٿي پڻ ويندي ڏٺو. انهيءَ تي حضرت رسالت مآب ﷺ جن فرمايو ته اهو مور آءٌ هئس. منهنجي آمدورفت پروردگار جي درٻار ۾ ائين جاري آهي، جو مون درٻار خداونديءَ ۾ عرض ڪيو ته اي پروردگار آءٌ تنهنجي حڪم تي هر

وقت حاضر آهيان. پر منهنجو به سوال قبول ڪر. آواز آيو ته جيڪي گهرندن سو ملندو. جڏهن جبرئيل عليه السلام حضور جن کان اهي گستاخا ته بلڪل خاموش ٿي ويو ۽ ڪجهه نه ڪڇيو.

ان کان پوءِ رسول پاڪ ﷺ جن اڃا اڳتي وڌيا تان جو ذات خداونديءَ جي ايڏو نزديڪ آيا جيئن بصر جو ٻاهريون پردو. اتي وري آواز آيو ته اي احمد مرسل! جيڪڏهن آءُ گهران ته اهو حجاب به هٽائي ڇڏيان، ليڪن اسين چاهيون ٿا ته تون قيامت جي گهڙيءَ تائين ان روش تي قائم رهين ۽ ان جي پڇاڻي نه ٿئي. اهو آواز جيڪو هينئر تون ٻڌين ٿو، تڏهن به تون ائين ٻڌندين ۽ اهو سلسلو ڪڏهن ختم نه ٿئي.

شعلو: رسول الله ﷺ جي زماني جو قصو آهي. ته ڪو سوداگر سفر تي ويل هو. هڪ ڏينهن ان جي زال خواب ڏٺو ته سندس گهر جو ٿنڀو ڪري پيو آهي. جڏهن سجاڳ ٿي ته ڏاڍو پريشان ٿي ۽ اها ڳالهه ڪنهن سان نه ڪيائين. سڌو پاڻ سڳورن جي خدمت ۾ اچي خواب واري سڄي حقيقت بيان ڪري ٻڌايائين ۽ (191) عرض ڪيائين ته ان خواب جي تعبير ٻڌايو. پاڻ چيائونس ته تنهنجو مڙس سفر تي ويل آهي، پر اهو سلامتيءَ سان موٽي ايندو. ڪجهه عرصي کان پوءِ اهو سوداگر واقعي سفر تان صحيح سلامت واپس آيو. وري ٻيهر اهو سوداگر ساڳيءَ ريت سفر تي ويو ۽ سندس گهر واري ساڳيو خواب لڌو. هينئر وري اها عورت پاڻ سڳورن وٽ آئي ۽ ساڳي ڳالهه بيان ڪيائين. پاڻ کيس تسلي ڏنائون ته سندس مڙس خيريت سان واپس ايندو. ان کانپوءِ ٽيهر اهو ساڳيو سوداگر سفر تي روانو ٿيو ۽ جوڻس ساڳيو خواب لڌو. يعني پنهنجي گهر جو ٿنڀو ڪريل ڏٺائين. ليڪن هن ڀيري عورت دل ۾ سوچڻ لڳي ته به دفعا رسول خدا کان ان خواب جو تعبير معلوم ڪيو اٿر. هينئر ڪنهن ٻئي کان ٿي پڇان. اهو سوچي هوءَ ڪنهن ٻئي شخص وٽ آئي ۽ ان کي پنهنجي خواب جي ڳالهه ڪري ٻڌايائين. انهيءَ شخص اهو تعبير ڪري ٻڌايس ته تنهنجو مڙس زنده سلامت ڪونه موتندو. عورت جڏهن اها ڳالهه ٻڌي ته دل جي سور وچان لڇندي اچي پاڻ سڳورن وٽ حاضر ٿي ۽ دانهون ڪري چوڻ لڳي ته سائين مون ٽيون ڀيرو به اهو ساڳيو خواب ڏٺو آهي. ان جي تعبير ڪريو. رسول پاڪ ﷺ جن ساڻس مخاطب ٿي پڇيو ته ڪنهن ٻئي کان ان خواب جو تعبير

معلوم ڪيو اٿئي ڇا؟ عورت هائوڪار ڪئي. پڇيائونس ته ان ڇا چيو؟ عورت ٻڌايو ته چوي ٿو ته منهنجو مڙس زنده سلامت نه ايندو. اهو ٻڌي پاڻ به چيائون ته ها واقعي ائين ٿيندو. چون ٿا ته ڪجهه ڏينهن کان پوءِ اها خبر آئي ته اهو سوداگر واقعي هن جهان مان لاڏاڻو ڪري ويو. ڪل نفس ذائقه الموت يعني هر نفس کي موت جو ڏاڻو چڪڻو آهي.

شعلو: هڪ ڏينهن رسول پاڪ ﷺ جن وات وٺيو پئي (192) ويا ته هڪڙو شخص گڏين جنهن کي مٿي تي ڪاٺين جي پري هئي. اهو شخص پاڻ سڳورن کي نه سڃاڻندو هو. سو ڇا ڪيائين جو اها ڪاٺين جي پري ڪئي حضور پاڪ جي مٿي تي رکيائين ته جيئن کيس اها گهر تائين ڪڍائي هلن. اڃان ٿورو اڳتي مس هليا جو هڪ ٻيو شخص جيڪو پاڻ سڳورن کي سڃاڻيندو هو، رستي ۾ ملين. انهيءَ شخص هن ڪاٺين واري کي چيو ته اي بيعقل ڇُسا انسان. هي ته خدا جو رسول ﷺ ۽ حبيب آهي، جنهن جي مٿي تي تو پنهنجي ڪاٺين جي پري رکي آهي. اهو ٻڌي اهو شخص ڏاڍو پشيمان ٿيو ۽ ٻئي ڇڻا گڏجي پاڻ سڳورن کان معافي گهرڻ لڳا. خاص ڪري اهو ڪاٺين وارو شخص چوڻ لڳو ته مون پاڻ سڳورن کي نه سڃاتو، جنهن ڪري اها گستاخي ڪئي اٿر. هاڻي اها پري واپس ڏيو. انهيءَ تي پاڻ فرمايائون ته اسين انهن ماڻهن مان نه آهيون جيڪي ڪم آڌ ۾ ڇڏي ڏين. آخر پاڻ سڳورن اها ڪاٺين جي پري انهيءَ شخص جي گهر آڻي پهچائي ۽ وات تي ان کي هٿ لائڻ به نه ڏنائون.

شعلو: هڪ ڏينهن پيغمبر عليه الصلوة والسلام سان گڏ پاسي ۾ حضرت علي ڪرم الله وجهه به ويٺو هو جو جبرئيل عليه السلام جو اچڻ ٿيو. اڃا جبرئيل خدمت ۾ اتي مس بيٺو جو حضرت علي رضي الله عنه جي مٿس نظر پئي. نظر پوڻ شرط جبرئيل ان هنڌ بيهوش ٿي ڪري پيو. ٿوري دير کانپوءِ جڏهن هوش ۾ آيو ته پاڻ سڳورن مخاطب ٿي پڇيس ته ڪهڙي سبب بيهوش ٿي وئين؟ جبرئيل جواب ڏنو ته هن کان هڪ دفعو اڳ به اهڙي حالت مان گذريو آهيان. پڇيائونس ته اهو ڪيئن؟ جبرئيل چوڻ لڳو ته ڪو وقت هو جڏهن خدا تعاليٰ مون کانسواءِ اڃا ٻيو ڪو ملائڪ پيدا نه ڪيو هو ۽ آسمانن جو سير ڪري رهيو هوس، جڏهن چوٿين آسمان تي پهتر ته اتي هڪ اڻ ڪٽ درياءُ ڏٺم

جنهن ۾ هن نينگر جهڙي صورت واري غسل ٿي ڪيو ۽ ان وقت هو پنهنجي مٿي کي مهڻي صاف ڪري رهيو هو (193) پر جڏهن سندس نظر منهنجي مٿان پئي ته بيهوش ٿي ڪري پيس. اڄ هي ٻيو دفعو ائين ٿيو آهي. اهو ٻڌڻ شرط پاڻ سڳورن فرمايو ته اهو غسل ڪرڻ وارو انسان حضرت علي رضي الله عنه هو.

شعلو: هڪ دفعي حضور پاڪ صحابين سان گڏ ويٺا هئا جو جبرئيل اچي حاضر ٿيو. سندس هٿ ۾ پکي ۽ هڪ کاتي هئي. چوڻ لڳو. يارسول الله، خدا تعاليٰ فرمايو آهي ته هن پکيءَ کي انهيءَ کاتيءَ سان اهو شخص حلال ڪندو جيڪو خدا تعاليٰ کي چڱيءَ پر سڃاڻي ٿو. پاڻ سڳورن ته ان پکيءَ ۽ کاتيءَ کي هٿ نه لائو. البت حضرت ابوبڪر صديق رضي الله عنه ڏانهن ڏسڻ لڳو، پر هن ڪو ارادو نه ڏيکاريو. ان کانپوءِ حضرت عمر رضي الله عنه ڏي اشارو ڪيائون، ليڪن هو به اڳتي ڪونه وڌيو. وري جڏهن حضرت عثمان رضي الله عنه جو وارو آيو ته هن پڻ ڪهڻ جو ڪو خيال نه ڏيکاريو. آخر ۾ جڏهن حضرت علي رضي الله عنه جو وارو آيو ته هن فوراً اها کاتي کڻي پکيءَ کي حلال ڪيو. اهو ڏسي سڀ حيران ٿيڻ لڳا، ايتري ۾ آواز آيو ته اي منا مرسل، اسان جي سڃاڻڻ جو جيستائين تعلق آهي ته اهو حق علي رضي الله عنه ادا ڪيو آهي!

شعلو: امت محمدي جي ڪن بزرگن آسمان ۾ وڃي پنهنجا حجرا اڏيا هئا ۽ اتي ويهي خدا کي ياد ڪندا هئا، پر هر وقت خدا کان سوال ڪندا هئا ته اي خداوند، اسان کي پنهنجي پيغمبر جو ديدار ڪراءِ! خداوند تعاليٰ پڻ انهن جي سوال کي قبوليت بخشي هئي ته توهان کي پنهنجي پيغمبر جو ديدار نصيب ٿيندو. آخر جڏهن پيغمبر عليه الصلوة والسلام معراج واري رات قرب الاهي ۾ ٿي ويا ۽ انهن حجرن وٽان اچي گذريا ته حڪم آيو ته (194) انهن حجرن طرف وڃن. پاڻ ڪريم جن حجرن وٽ پهچي ڪڙو ڪڙو ڪايو. اندران آواز ته در ڪير ٿو ڪڙڪائي؟ پاڻ فرمايائون ته خاتم الانبيا ۽ پيغمبرن جو سردار، انهن لفظن ٻڌڻ کانپوءِ خاموشي ٿي وئي ۽ دروازو نه کليو. انهيءَ تي پاڻ سڳورا حيران ٿيا ته ڇا ماجرا آهي؟ جبرئيل عليه السلام چوڻ لڳو ته تواضع منجهان جواب ڏيو ته دروازو ڪلندو. پاڻ وري دروازو ڪڙڪايائون ته وري آواز آيو ته ڪير آهي؟ هينئر پاڻ جواب ڏنائون ته **خادم الفقراء**، انهيءَ آواز تي دروازو

ڪليو ۽ سڀ آنحضرت ﷺ جن جي ديدار سان مشرف ٿيا ۽ سندن هٿ چمڪڻ لڳا ته جيئن پاڻ ويهن. اتي جبرئيل عليه السلام ان جو هڪ داڻو ڪڍي حضرت جن جي طرفان انهن بزرگن لاءِ مهماني طور پيش ڪيو. پاڻ سڳورن پاڻيءَ سان ڀريل برتن گهرايو ۽ ان ۾ اهو داڻو مهٽي ڪئي وڌائون. ٿوري دير ۾ اهو داڻو پاڻي ۾ ملي هڪ ٿي ويو ۽ پوءِ انهيءَ پاڻي منجهان سڀني کي ڍڪ ڍڪ پيارايئون. اهو ڏسي اهي بزرگ چوڻ لڳا: ”صدقَت يا رسول الله صدقت يا حبيب الله انت خادم الفقراء“ يعني اي خدا جا رسول ﷺ تون سڄو آهين، اي خدا جا حبيب تون سڄو آهين. تون واقعي خادم الفقراء آهين.“

شعلو: روايت آهي هڪ ڏينهن اميرالمؤمنين عمر خطاب رضي الله عنه حضور ﷺ جن جي پٺيان نماز پڙهي. جڏهن فارغ ٿيا ته پاڻ سڳورن کانئس پڇيو ته اي عمر، تو اسان وانگر نماز پڙهي؟ اهو ٻڌي عمر رضه حيران ٿي چوڻ لڳو ته (195) يا رسول الله، توهان جهڙي نماز پڙهڻ جي ڪنهن کي طاقت آهي. انهيءَ تي پاڻ فرمائڻ لڳا ته جيڪو شخص پنهنجي نماز ۾ هيءَ دعا پڙهندو ته ان ۾ مون جهڙي نماز پڙهي: **استغفر الله ربي من كل ذنب اذنبته عمداً او خطأ او سرأ او علانية او اتوب اليه من الذنب الذي اعلم ومن الذي لا اعلم وانت علام الغيوب ولا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم:** ”اي منهنجا رب، مون کي بخش ڪر اهي سڀ گناهه جيڪي مون ڄاڻي بجهي يا ويسر ۾ ڪلم ڪلا يا گجهه گوهه ۾ ڪيا آهن. مان تنهنجي آڏو توبه ڪيان ٿو انهن سڀني ڏوهن کان جن جي مون کي ڄاڻ يا خبر آهي ۽ انهن ڏوهن کان به جن جي مون کي خبر ناهي. بيشڪ تون غيب جو زبردست ڄاڻندڙ آهين. تو کان سواءِ هيٺ مٿي ۽ چوگرد ٻي ڪا قوت ناهي، بيشڪ الله جي ذات تمام وڏي ۽ عظمت واري آهي.“

شعلو: جڏهن ڪعبه الله جڙي راس ٿيو ته ان جي وچ تي جيڪو ٽنڀو بيهاريائون ته اهو ماپ کان ڪجهه وڌي ويو، چو ته ان کي پوريءَ ريت نه ڪاٽيو هئائون. انهيءَ وقت جبرئيل عليه السلام حضرت رسول پاڪ ﷺ جي خدمت ۾ حاضر ٿيو ۽ چوڻ لڳو ته خداوند تعاليٰ جو فرمان آهي ته انهيءَ وڌيل ٽنڀي جي چوٽي کي وڍي ان مان ڪاسو ٺاهي حضرت علي رضي الله عنه حوالي ڪريو ته جيئن ان ۾ فقيرن لاءِ گدائي جو سامان ڪنو ڪن.

شعلو: حضرت موسيٰ عليه السلام کي حڪم پهتو ته حضرت يوسف عليه السلام جو تابوت جيڪو نيل نديءَ ۾ ڪٽي پوريل آهي ان کي ڪڍي بيت المقدس ۾ وڃي نئين جاءِ تي رکو. حضرت موسيٰ عليه السلام (196) پڄاڻون ۽ ڳولا ڪرڻ شروع ڪري ڏني ته اها لاش واري صندوق ڪٿي دفن ٿيل آهي. آخر گهڻي وقت ۽ پڄاڻن کان پوءِ هڪ پوڙهي بيواهه عورت جنهن کي اها خبر هئي تنهن ٻڌايس ته فلاڻي جڳهه تي پوريل آهي. حضرت موسيٰ عليه السلام اها صندوق ڪڍرائي بيت المقدس ڏانهن روانو ٿيو. جئن وات تي مصر جي شهر ۾ داخل ٿيا ۽ هڪ وڏي دروازي منجهان گذري رهيا هئا ته اوجھو اها صندوق ماڻهن جي ڪلهن تان هيٺ ڪري پئي ۽ ٽڪرا ٽڪرا ٿي پئي. حضرت موسيٰ عليه السلام ڏاڍو پريشان ٿيو ته ايتري ۾ آواز آيو ته اي موسيٰ، حضرت يوسف عليه السلام مصر جو بادشاهه ٿي گذريو هو تنهن ڪري آخر تائين سندس دماغ ۾ اها ڳالهه ويٺل هئي. پر هينئر تون سندس لاش کي پيءُ ڏاڏي جي قبرستان ۾ ڪٽي ٿي وئين جيڪي اصل فقير ۽ اهل فقر جا هئا. انهيءَ دروازي وٽ جتي حضرت يوسف عليه السلام جو هاڻي سر ٽڪرايو آهي، اتي جڏهن پاڻ بادشاهه هو ته ٻي خلق خدا جي سندس آڏو ڪنڌ جهڪائي داخل ٿيندي هئي. جڏهن ته پاڻ حضرت يوسف عليه السلام شاهي درٻار ۾ مٿي تخت تي ڪنڌ مٿي ڪري ويهندو هو. انهيءَ واقعي جو مطلب آهي ته بادشاهيءَ وارو هر خيال سندس ذهن تان مٽجي وڃي ۽ انهن اهل فقر جهڙو ٿئي، جيئن سندس ابا ڏاڏا هئا.

شعلو: خدا تعاليٰ آدم عليه الصلوة والسلام کان اڳ ٻارهن هزار آدم پيدا ڪيا هئا. ڪن به ٻن جي وچ ۾ ٻارهن هزار سالن جو عرصو هوندو. مطلب ته جڏهن هڪڙو آدم هتان موڪلائيندو هو ته ان کان پوءِ ٻي جي اچڻ جو مدو ٻارهن هزار سال ٿي ويندو هو. اهڙي طرح هڪ آدم جي وڃڻ کانپوءِ ان جو اولاد ٻارهن هزار سالن تائين مٿي رهيو. آخر حضرت آدم عليه السلام مان اهڙو نسل پيدا ڪيائين. جنهن جو حساب ڪونهي ۽ اهو پورو نسل ست هزار سالن ۾ ظاهر ٿيو. (197)

شعلو: هڪ ڏينهن حضرت موسيٰ عليه السلام خدا جي درگاهه ۾ ٿي ويو ته وات تي هڪ جوان نظر آيس. جيڪو هڪ عاليشان محل جي باغيچي ۾ عبادت ڪري رهيو هو ۽ خدا جي يادگيريءَ ۾ مشغول هو. حضرت موسيٰ جي

سلام تي هن جواب ڏنو پر چوڻ لڳو ته اي موسيٰ جڏهن خدا جي درگاه ۾
 وڃين ته منهنجي باري ۾ دعا ڪجانءِ ته خدا تعاليٰ پنهنجي محبت جو قطرو
 نصيب ڪري. حضرت موسيٰ عليه السلام اها ڳالهه مڃي اڳتي وڌيو. پر جڏهن
 خدا جي درگاه ۾ پهتو تڏهن ذوق ۽ شوق وچان اها فرمائش وسري ويس.
 الله تعاليٰ فرمايس ته منهنجي دوست جو نياپو ته وساري ڇڏيئي. چيائين ته
 خداوندا تون بهتر ٿو ڄاڻين. حضرت موسيٰ عليه السلام ساڳي جڳهه تان اچي
 گذريو. ڏٺائين ته اهو محل اُچڙ ٿيو پيو آهي، باغيچو سڪي ويران ٿي ويو
 آهي. اڃان وڌيڪ حيران ٿيو جڏهن ان نوجوان کي به اُتي نه ڏٺائين. ڪجهه
 مفصلو طئي ڪرڻ کانپوءِ ڇا ڏسي ته اهو شخص بيهوش ۽ بي خبر زمين تي
 هيٺ ڪريو پيو آهي. ايتري قدر جو پنهنجي وجود جي به ڪا خبر ڪونه اٿس.
 بلڪ ٻئي اکيون آسمان ۾ ڪتل هيس ۽ سندس جسم تي ڪيڙا پئي گهميا.
 حضرت موسيٰ عليه السلام پريشان ٿي عرض ڪرڻ لڳو: يا خدا، اڳئين حالت
 ۾ جڏهن عبادت ٿي ڪيائين، تڏهن گهڻو بهتر هو. آواز آيو ته اي موسيٰ عليه
 السلام جنهن کي پنهنجي محبت جو قطرو چڪائيندا آهيو ته ان جو (198)
 اهڙو حال ٿيندو آهي. ان وقت جڏهن باغيچي ۾ عبادت ٿي ڪيائين تڏهن
 کيس محبت حاصل نه ٿي هئي.

[88]

سڄڻ ساعت هڪڙي، جي ٿئي اڪينئون ڌار،

ته ڪر سڀ ڄمار، ڏنوسين نه ڪڏهين.

[سڄڻ جيڪڏهن رڳو هڪڙي گهڙي اڪين کان پري ٿو ٿئي ته ايئن

ٿو لڳي ته ڄڻ سڄي عمر کيس نه ڏنو هجي.]

[89]

هنيون نه حاضر جن، پرين نه اڙين ۾،

نلا ڍانڍا سڪڻا، هونئن جاڙ جيئن.

[جن جي دل حاضر نه آهي ۽ پرين اڪين ۾ نه اٿن. اهي خالي، سڪڻا

۽ بيڪار آهن، تن جو جيئن اڃايو آهي.]

شعلو: خداوند تعاليٰ حضرت دائود عليه السلام کي فرمايو:

”اڀر او تڙيد لا يڪون الا ما اريد“ يعني آءٌ گهران يا تون گهرين، ليڪن ٿيندو
 اهو جو آءٌ گهرندس.“

شعلو: هڪ ڏينهن حضرت موسيٰ عليه السلام خدا جي درگاه ۾ وڃي رهيو هو ته رستي تي هڪ درويش گڏيس. اهو درويش حضرت موسيٰ عليه السلام کي عرض ڪرڻ لڳو ته اي خدا جا پيغمبر جيڪڏهن خداوند تعاليٰ جيڪو هر شيءِ تي ڪامل قدرت وارو آهي، جي دربار ۾ پهچين ته منهنجي لاءِ سوال ڪجانءِ ته آءُ خدا جي دربار ۾ مقبول آهيان يا مردود! حضرت موسيٰ عليه السلام جڏهن دربار خداوندي ۾ پهتو ته الاهي تجليءَ سبب انهيءَ ڳالهه جو هوش نه رهيس ۽ بلڪل ڀلجي ويو. آواز آيو ته اي موسيٰ فلاڻي درويش جو نياپو وسري ويئي. جواب ڏنائين ته تنهنجي ذات بهتر ڄاڻي ٿي. حڪم آيو ته ان درويش کي ٻڌائجان ته هو مردودن ۾ شامل آهي. اهو ٻڌي حضرت موسيٰ عليه السلام سخت حيران ٿيو ته ايڏي عبادت باوجود ڪين مقبوليت حاصل نه ٿي. واپسيءَ ۾ ان درويش سان ملاقات ٿيس پر اهو جواب ان کي نه ٻڌايائين. انهيءَ تي درويش چيس ته جيڪو ٻڌو اٿئي اهو چئي ڏي وڌيڪ خيال نه ڪر. (199)

آخر حضرت موسيٰ عليه السلام ٻڌايس ته تون مردودن منجهان آهين. درويش اهو ٻڌي پڻ خوش ٿيڻ لڳو. جنهن تي حضرت موسيٰ عليه السلام وري تعجب ۾ پئجي ويو. درويش چيس انهيءَ ڪري خوش ٿو ٿيان ته مون کي ياد ته رکي ٿو. باقي مقبول يا مردود، انهيءَ سان منهنجو ڪهڙو واسطو. ڇو ته جيڪي ڪري ٿو، اهو سڀ پاڻ ڪري ٿو.

شعلو: حضرت عيسيٰ عليه السلام کي جڏهن چوٿين آسمان تي مقام مليو ته ان وقت سندس پيراهڻ يا چولي ۾ چار سئو پيوند يا ٿڳڙيون لڳل هيون. خداوند تعاليٰ پڇيس ته اي عيسيٰ! توکي خبر آهي ته اهو مقام توکي ڪيئن مليو؟ عرض ڪيائين ته خداوند تعاليٰ تون بهتر ڄاڻين ٿو. آواز آيو ته هتي توکي ڪا عبادت نه وئي آئي آهي، بلڪ ان جو سبب اهي چار سو پيوند آهن، جيڪي تنهنجي چولي ۾ لڳل آهن. انهيءَ ڪري توکي چوٿين آسمان تي مقام مليو آهي. پر جيڪڏهن تنهنجي چولي ۾ پنج سئو پيوند هجن ها، ته توکي پنجين آسمان تي ۽ جيڪڏهن ڇهه سئو پيوند هجن ها ته ڇهين آسمان تي مقام ملي ها.

شعلو: روايت آهي ته جڏهن حضرت موسيٰ عليه السلام فرعون جي لشڪر تي فتحياب ٿيو ته سندس ساٿين عرض ڪيو ته هاڻي جڏهن خدا تعاليٰ توهان تي پنهنجو فضل ڪيو آهي ته اسان کي فرعون ۽ سندس ساٿين جا خزانو، محل ۽ باغات هلي ڏيکاريو. انهن جي چوڻ تي حضرت موسيٰ عليه السلام گهوڙي تي سوار ٿي سندن وچ ۾ اچي بيٺو. ان تي ساٿين عرض ڪيو ته بادشاهه کي لشڪر جي وچ ۾ بيهڻ مناسب نه آهي. پاڻ گهوڙو ڊوڙائي (200) اچي لشڪر جي منڍ ۾ بيٺا. وري هنن عرض ڪيو ته بادشاهه کي انهيءَ هنڌ تي به بيهڻ نه گهرجي. پاڻ وري سڄي طرف وڃي بيٺا ته هنن وري ساڳئي قسم جي ڳالهه ڪئي. آخر ۾ وري لشڪر جي پوئين طرف اچي بيٺا، تڏهن به چيائون ته حضرت جن لاءِ اها جاءِ بلڪل مناسب ڪونهي. حضرت موسيٰ عليه السلام پريشان ٿي پڇيو ته آخر ڪٿي بيهان. جتي ٿو وڃان چئو ٿا اها مناسب جڳهه ناهي.

اها حڪايت بيان ڪري حضرت جن چوڻ لڳا ته خلق خدا جي ڳالهين کان ماڻهو ڪڏهن به آڄو ٿي نٿو سگهي.

شعلو: حضرت نوح عليه السلام جي زماني ۾ جڏهن خدا تعاليٰ کي جيڪو ڪمال قدرت وارو آهي، هن جهان کي نابود ۽ غرق ڪرڻو هو ته حضرت نوح عليه السلام دعا گهري. اي خداوندا، تو مون سان وعدو ڪيو هو ته منهنجي اهل اولاد کي پناهه ۾ رکندين، هينئر منهنجي پٽ کي انهيءَ مصيبت مان نجات ڏي. آواز آيو ته اي نوح پنهنجي پٽ جي باري ۾ سوال ڪندين ته تون به ظالمن مان ٿي پوندين. اهو ٻڌي حضرت نوح عليه السلام خاموش ٿي ويو ۽ وري ڪجهه نه ڪڇيو. بلڪ دل ۾ پشيمان ٿيو ته اهڙو سوال ڇو ڪيم.

شعلو: حضرت آدم عليه السلام کي جڏهن ڪڏڪ جي ڏاڻي ڪاڻڻ جي پاداش ۾ هيٺ زمين تي آندو ويو ته هر وقت روئيندو رهيو ۽ اها دعا ٿي گهريائين: **ربنا ظلمنا انفسنا و ان لم تغفرلنا و ترحمنا لنكونن من الخاسرين** (201). (اعراف: 23) "اي اسان جا رب، اسان پنهنجو پاڻ تي ظلم ڪيو ۽ جيڪڏهن تون اسان کي نه بخشيندين ۽ رحم نه ڪندين ته اسان ضرور نقصان پائينداسون." انهن الفاظن کان پوءِ خدا تعاليٰ آدم کي مخاطب ٿي چيو ته اي آدم ظلم جي نسبت تون پاڻ ڏانهن ڪرين ٿو جهڙوڪ اهو گناه تو ڪيو آهي! آدم عرض ڪيو ته مالڪ ڄاڻان ٿو، پر نٿو چوان. آواز آيو صحيح ٿو چئين ۽ ائين ئي چئج.

شعلو: هڪ ڏينهن حضرت سليمان عليه السلام وٽ ٻه شخص پنهنجي حاجت واسطي آيا. هڪڙو پاڻ سان تحفي طور ڏندڻ کڻي آيو ۽ ٻيو خالي هٿين آيو. ٻنهي پنهنجو عرض پيش ڪيو. حضرت سليمان عليه السلام خدا جي درٻار ۾ عرض ڪيو ته خداوندا منهنجي دل ۾ ان شخص واسطي جنهن ڏندڻ تحفي طور آندو آهي، هن ٻي شخص جي مقابلي ۾ گهڻو خيال آهي. هاڻي جيڪڏهن واقعي منهنجي دل ۾ اهو خيال اچي ويو آهي ته تون ٻنهي جون حاجتون پوريون ڪر. ان کانپوءِ ٻنهي جون حاجتون في الفور پوريون ٿيون.

شعلو: هڪ ڏينهن حضرت سليمان عليه السلام، آصف بن برخيا ۽ بيبي بلقيس هڪ هنڌ ويٺا هئا ته هڪ عورت پنهنجو ڪچو ڄاول ٻار جنهن جي اڃان پوري شڪل صورت نه ٺهي هئي کڻي اچي حاضر ٿي. حضرت سليمان عليه السلام ان عجيب صورت کي ڏسي حيران ٿي ويو ۽ پنهنجي ساٿين ڏانهن منهن ڪري چوڻ لڳو ته اڄ اسان جي دل ۾ جيڪي ڪجهه آهي، اهو سچي نيت سان بيان ڪريون. شايد انهيءَ سچ جي برڪت سببان خدا تعاليٰ هن بيمصورت کي صورت بخشي. تنهي اها ڳالهه قبول ڪئي. سڀ کان پهرين حضرت سليمان عليه السلام چوڻ لڳو ته خداوندا، جڏهن به مون وٽ ڪي به ڄڻا ايندا آهن ۽ (202) هڪ ڄڻو ڪا سوکڙي کڻي ايندو، پوءِ ٻيو خالي هٿين ايندو آهي ته مان پهرين کي مان ڏيندو آهيان. جيڪڏهن مون اهو سچ ڳالهائيندو آهي ته پوءِ ٻي صورت کي صورت بخش. ان کان پوءِ واقعي انهيءَ بيمصورت جسر جو ٿيون حصو صورت ۾ اچي ويو. آصف برخيا چيو ته خداوند جيڪڏهن منهنجي دل ۾ اها تمنا سچي آهي ته حضرت سليمان عليه السلام کان پوءِ آءٌ بادشاهه ٿيان ته انهيءَ سچائي ڪري هن بيبحان کي جان عطا ڪر. ان کانپوءِ انهيءَ جسر جو وڌيڪ ٿيون حصو صورت ۾ اچي ويو. آخر ۾ بيبي بلقيس چيو ته يا الاهي، جڏهن آءٌ ڪو مرد پري کان ڏسندي آهيان ته منهنجي دل ۾ جيڪا آرزو پيدا ٿيندي آهي، اها ڳالهه جيڪڏهن سچي آهي ته هن بي روح ۾ روح ڦوڪ. ان کانپوءِ واقعي اهو بي صورت جسر مڪمل صورت وٺي بيٺو ۽ منجهس زندگيءَ جي لهر داخل ٿي وئي.

شعلو: جڏهن قيامت جو ڏينهن ٿيندو ۽ جڏهن الاهي حڪم سان مردا

قبرن مان زنده ٿي اٿندا ۽ سڀ سوال جواب ۽ حساب ڪتاب ۾ عاجز هوندا ته اهڙيءَ مهل هڪ جماعت پري کان پنهنجي سوارين تي نظر ايندي. انهن جماعت وارن جي جڏهن هن پريشان حال ماڻهن تي نظر پوندي ته هڪڙو انهن مان وڏي اچي انهن کان پڇندو ته هي ڪير آهن. آخر انهن جو اهو حال چو ٿيو آهي ۽ ايڏي تڪليف ۾ چو آهن؟ آواز ايندو ته اهي ماڻهو اهي آهن. جن دنيا ۾ پنهنجي زندگي اهل عيال ۽ مال متاع جي فڪر ۾ گذري ۽ خدا جي عبادت پنهنجي مقصد ۽ اُجوري خاطر ڪندا هئا. انهيءَ ڪري هاڻي حساب ڪتاب ۾ مبتلا آهن. جڏهن اهو جواب ٻڌندو ته موٽي اچي پنهنجي ٻين ساٿين کي ٻڌائيندو ته روز قيامت بريا ٿي (203) چڪو آهي ۽ خدا تعاليٰ پاڻ قاضي ٿي خلق کان حساب ڪتاب ٿو وٺي. جيئن ئي جماعت وارا اهو سندن ٻڌندا ته پنهنجن گهوڙن کي تيز هڪلي روانا ٿي ويندا ۽ چوندا ته ويران زمين تي ڪهڙي ڍل. اها ڳالهه بيان ڪري حضرت جن فرمايو ته اها جماعت انهن ماڻهن جي هئي، جيڪي خدا تعاليٰ کي سندس راضي خاطر ياد ڪندا هئا ۽ نه ڪنهن شفقت ڪرامت واسطي!

شعلو: هڪ ڏينهن حضرت جبرئيل عليه السلام جي نظر حور جي ڏند تي پئجي وئي. ان جي چمڪ ڏسي پانياڻين ته خدا جي نور جو تجلو آهي. انهيءَ بيهوشيءَ جي حالت ۾ ان کي سجدو ڪرڻ لڳو ته ايتري ۾ اها حور اتي اچي مٿان بيٺس ۽ چوڻ لڳي ته اهو سڀ ڪجهه انهن لاءِ آهي، جيڪي ڪفر جي حالت تي قائل آهن. اهو ٻڌڻ کانپوءِ وڃي جبرئيل پنهنجي پوري هوش حواس ۾ آيو. اها ڳالهه ڪري حضرت جن چوڻ لڳا ته طالب کي ڪڏهن به ڪنهن شيءِ تي فریفت ٿيڻ نه کپي. مبدا اهو مڪر خدا جي طرفان هجي. چو ته قرآن ۾ **والله خير الماڪرين** (الله بهترين تدبير ڪندڙ آهي.) وارد ٿيو آهي.

شعلو: جڏهن بهشت ۾ داخل ٿيندا ۽ دوزخ وارا دوزخ ۾ ته خدا تعاليٰ ملائڪن کان پڇندو ته توهين ڇا ٿا ڏسو. هو چوندا ته بهشت وارن کي بهشت ۾ ۽ دوزخ وارن کي دوزخ ۾ ٿا ڏسون. ڪجهه مدت کان پوءِ وري ساڳيو خطاب ايندو ته هاڻي ڇا ٿا ڏسو؟ ملائڪ عرض ڪندا ته هيئن نه بهشت نظر اچي ٿو ۽ نه بهشت وارا. اهڙيءَ طرح نه دوزخ ۽ نه دوزخ وارا ڏسڻ ۾ اچن ٿا. تڏهن آواز (204) ايندو ”الانسان سري وانا سره“ يعني: ”انسان منهنجو گجھ

آهي ۽ مان ان جو گجھه آهيان". اڳ ۾ خيال هب ته انهن کي ظاهر ڪريان پر هينئر اهو خيال آهي ته ان کي لڪيان.

شعلو: جڏهن اهل بهشت، بهشت ۾ هوندا ته کين سير لاءِ نڪرڻ جو حڪم ٿيندو. سڀ کان اڳتي انبيائن جا خيما هوندا، ان کان پوءِ اوليائن جا شاميانا ۽ پوءِ ٻين سڀني جا هوندا. اهو سير جو سلسلو جو شروع ٿيندو ته ڪڏهن ختم نه ٿيندو. هر گهڙيءَ کانپوءِ هو ڪٿان نه ڪٿان پيا گذرندا ۽ اهڙيءَ طرح سير تفريح ۾ وقت ڪٽيندا. ائين گوريا هو هميشه هميشه لاءِ ذات خداونديءَ جي سير ۾ مصروف گذاريندا.

شعلو: قيامت جي ڏينهن جڏهن ڪيترن شخصن کي حساب ڪتاب لاءِ خدا جي حضور ۾ پيش ڪيو ويندو ۽ ملائڪ انهن جي گناهن جي باري ۾ شاهدي ڏيڻ لڳندا ته هو عرض ڪندا ته اي مالڪ، ٽو پاڻ فرمايو هو ته ملائڪ انسان جا حاسد آهن، ۽ تنهنجي ۽ تنهنجي حبيب جي شريعت ۾ دشمن جي گواهي روا ناهي. ان کانپوءِ جڏهن انهن انسانن جا عضوا هٿ پير شاهدي ڏيڻ لڳندا، تڏهن وري هو عرض ڪندا ته اهي عضوا اسان سان شريڪ ڪار هيا ۽ شريڪ ڪار جي گواهي به شريعت محمدي موجب ناجائز ناهي. تڏهن وري خدا تعاليٰ چوندو ته مان پاڻ شاهد آهيان. انهيءَ تي اهي ٻانهن عرض ڪندا ته بيشڪ اي اسان جا مالڪ، پر پاڻ جهڙو ٻيو شاهد آڻ، چو ته هڪ شاهد جي گواهي به شرع محمدي ۾ قابل قبول ڪونهي! (205)

فصل ٻيو

اڳين بزرگن ۽ ولين جون حڪايتون:

شعلو: واقف اسرار الاهي ۾ مقبول ابرار فریدالدین عطار رحمت الله عليه پنهنجي هڪ مناجات ۾ چيو آهي: اي خداوندا، ديندارن کي دين بخش ۽ کافرن کي كفر، پر مون کي درد دل جو ذرڙو عطا ڪر!

شعلو: هڪ ڏينهن مريدن مان ٻن چئن پنهنجي پير کان پڇيو ته خدا جو وصال ڪيئن حاصل ٿي سگهي ٿو؟ چيائون مرڻ کانپوءِ. اهو ٻڌي انهن مان هڪ چئي اتي بيابان جي واٽ ورتي ۽ پاڻ سان اهڙي ڪڍي حالت ڪيائين جو جڏهن به سندس نفس ڪجهه کائڻ جي خواهش ٿي ڪئي ته جواب ۾ ٿي چيائين ته ڇا مردو به ڪڏهن کائيندو آهي. مطلب ته جڏهن به هن جي نفس اهڙي قسم جي خواهش ٿي ڪئي، ته هن جو اهو ساڳيو جواب هو. اهڙيءَ طرح جڏهن چڱو خاصو وقت گذريو ته ان شخص تي حقيقت حال جو اهو انڪشاف ٿيو ۽ کيس خدا جو وصال نصيب ٿيو. ان کانپوءِ هو موٽي پنهنجي پير جي مجلس ۾ آيو. اتفاق سان سندس ٻيو دوست انهيءَ ڏينهن به پير کان اهو ساڳيو سوال ڪرڻ لڳو. ان تي پير ورائيس ته تون اڃا پيو سوال ڪرين. هوڏانهن جنهن منهنجي چوڻ تي عمل ڪيو، اهو اصل بالله ٿي ويو.

شعلو: هڪ ڏينهن سلطان العارفين بايزيد بسطامي سلطان التارڪين شيخ ابراهيم ادهر کي چيو ته اڄ شام اسان وٽ روزو افطار ڪجو. هن اها دعوت قبول ڪئي ۽ افطار جي وقت اچي حاضر ٿيو. شيخ بايزيد انهيءَ وقت ڏٺيءَ جي درگاه ۾ هٿ کڻي طعام جي طلب ڪئي ته فوراً طعام جا طبق اچي ويا، جيڪو ٻنهي چئن ويهي کاڌو. موڪلائڻ وقت (206) ابراهيم ادهر وري بايزيد بسطامي کي عرض ڪيو ته سڀاڻي اسان وٽ روزو چوڙجو. بايزيد قبول ڪيو ۽ مقرر وقت اچي حاضر ٿيو. ابراهيم ادهر پڻ خدا جي درگاه ۾ هٿ کڻي طعام لاءِ دعا گهري. بس پوءِ ته دير ٿي ڪونه ٿي ۽ ٿوري ويرم اندر طنبو طولان، شاميانا ۽ قناتون لڳي ويون ۽ زمين تي ڪيترن قسمن جا فرش وڃائجي ويا. ساڳئي وقت انهن شاميانن اندر سون ۽ چانديءَ جا برتن پڻ رکجي ويا ۽ قسمن قسمن جا طعام پڻ اچي رکيائون. ان کانپوءِ ٻنهي چئن اتي

اهو طعام کاڌو. جڏهن کاڌو کائي بس ڪيائون ته بايزيد مٿي منهن ڪري عرض ڪرڻ لڳو ته خداوندا، جڏهن مون طعام جي درخواست ڪئي ته فقط ٻنهي ڇٽن لاءِ مس پورو کاڌو عنايت ڪئي. ليڪن ابراهيم ادھر ڪي ايتريون نعمتون! هاتفي آواز آيو ته اي بايزيد، تون اسان جي راه ۾ جيڪي ڇڏي آئين، ان مناسبت سان توکي ڏنسون. پر ابراهيم اسان جي واسطي بادشاهي ڇڏي آيو، ته هن کي انهيءَ اندازي سان عطا ڪيوسون.

شعلو: هڪ ڏينهن ڪر بادشاهه شڪار خاطر هڪ طرف روانو ٿيو. حڪم ڪيائين ته جنهن جي آڏو جيڪو شڪار نظر اچي ته فقط ان جو شڪار ڪري ۽ ٻي جي ڪڍ نه لڳي. اوچتو هڪ هرڻ سندس اڳيان اچي گذريو. بادشاهه پنهنجو گهوڙو سندس پويان ڪڍي ڇڏيو. پر هرڻ اڳتي نڪري ويو ۽ بادشاهه سندس پويان گهڻو پري جهنگ ۾ هليو ويو ۽ پنهنجي سائين کان جدا ٿي ويو. ائين هلندي هلندي ساڻو ٿي پيو. اتي اڄ به اچي کيس گهڻو ستايو ۽ پاڻي جي پيڇا پئي ڪيائين. پر کيس پاڻي ڪٿان به نٿي مليو. بلڪ انهن ماڻهن سمجهيو ته هي به ٻين وانگر هڪ معمولي سپاهي آهي، تان جو سندس لشڪر وارن ڳولهي لڌس. بس ان کانپوءِ اهي ساڳيا ماڻهو ڦري آيس ۽ سندس وڏي تعظيم (207) ڪرڻ لڳا، جو محسوس ڪيائون ته واقعي بادشاهه آهي. فوري طور صاف ۽ ٿڌو پاڻي ڪڍي آڻي حاضر ڪيائون. اها حڪايت بيان ڪري حضرت جن فرمايو ته ذڪر فڪر کانسواءِ ائين آهي، جيئن بادشاهه لشڪر کانسواءِ!

شعلو: هڪ ڏينهن صاحب عزت و فضيلت، دين نبوي جي رونق، ذات

صمد جو پسنديده، خدا جو برگزيده، مسلمانن جو امام يعني امام اعظم نعمان رضي الله عنه ڪنهن ڳالهه تان پنهنجي گهر واريءَ سان ڪاوڙجي مسجد ۾ اچي ويهي رهيو. اها خبر وڃي وقت جي حاڪم وٽ پهتي، جيڪو وري في الفور امام صاحب جي گهر پهچي ويو. چورائي موڪليائين ته پردو ڪريو، ڇو ته ڪجهه چوڻو اٿس. آخر ائين ڪيائون ۽ پردي جي پٺيان ويهي امام صاحب جي گهر واريءَ سان مخاطب ٿيو ۽ چيائين ته امام صاحب کي ڇو ڪاوڙايو اٿو؟ هو ته انتهائي بزرگ قسم جي شخصيت آهي ۽ پنهنجي وقت جو ڏاهو انسان آهي. امام صاحب جي گهر واريءَ عرض ڪيو ته اي وقت جا حاڪم، امام صاحب شريعت مطابق هلت نٿو ڪري؟ اهو ٻڌي حاڪم چيو ته

اهو وري ڪيئن؟ عورت چيو ته خدا تعاليٰ جو فرمان آهي ته مون عورتن کي ڪهي پاسيءَ مان پيدا ڪيو آهي، پر امام سمجهي ٿو ته آءٌ سڄي طرف جي آهيان ۽ انهيءَ مطابق هلاڻ. اهو ٻڌي حاڪم سخت حيران ٿيو ۽ گهڻي سوچ ويچار کان پوءِ عورت کان پڇڻ لڳو ته اهو علم به ته امام صاحب کان پرايو اٿئي يا پنهنجي پيءُ جي گهران سڪي آئي آهيئن؟ اهي جملا عورت تي ڏاڍو اثر انداز ٿيا ۽ پنهنجي پشيمانيءَ جو اظهار ڪيائين ۽ چوڻ لڳي ته مون واقعي غلطي ڪئي ۽ توبه ٿي ڪريان. توهان هاڻي ڪيئن به ڪري امام صاحب کي مڃائي واپس گهر وٺي اچو. آخر اهو حاڪم پاڻ وڃي امام صاحب کي وٺي آيو. (208)

شعلو: چون ٿا ته هڪ بزرگ وڏو عارف وقت هو ۽ جڏهن هو وعظ ڪندو هو ته وقت جو بادشاهه ۽ ٻيا عالم ۽ معزز اچي مڙندا هئا. مطلب ته سڀ ماڻهو ننڍا توڙي وڏا کانئس ڏاڍو متاثر هئا ۽ ساڻس ڏاڍي عقيدت رکندا هئا. ڪوبه سندس ڳالهه کي تاري نه سگهندو هو. آخر انهيءَ بزرگ جي نفس ۾ وسوسو اچي ويٺو ته آءٌ واقعي پهتل ٻانهو آهيان ۽ سڀ ماڻهو انهيءَ ڪري منهنجي عزت ڪن ٿا. هڪ ڏينهن بزرگ پنهنجي نفس جي انهيءَ چال کي سمجهي ويو ۽ نفس کي مخاطب ٿي چوڻ لڳو ته تو مون کي انهيءَ چار ۾ ڦاسايو آهي، هاڻي ڏس ته آءٌ توهان ڇا ٿو ڪريان. هڪ ڏينهن جڏهن وعظ جي مجلس ختم ٿي ته رات جو سڌو شهر جي مشهور رنڊيءَ وٽ اچي نڪتو ۽ کانئس پڇڻ لڳو ته هڪڙي رات جو توکي ڪيترو اچورو ملي ٿو. ان عورت جيڪي پئسا ٻڌايا، ان جيترا بزرگ کيس ڏنا ۽ پنهنجو مصلو به سندس حوالي ڪيائين. وڌيڪ چيائينس ته سڀاڻي جڏهن ڏينهن ٿئي ۽ آءٌ وعظ جي مجلس ۾ مشغول هجان ۽ گهڻا ماڻهو به ويٺل هجن ته تون اتي اچي نڪرجانءِ ۽ اهو مصلو اچائي منهنجي منهن ۾ هڻجانءِ ۽ چئجانءِ ته وٽ پنهنجو مصلو، جيڪو گذريل رات تو مون وٽ گروي رکيو هو. هاڻي مون کي پنهنجو معاوضو ڏي. سڀاڻي تي ان عورت ائين ڪيو ۽ جڏهن اهو بزرگ وعظ ۾ مشغول هو ۽ وقت جو بادشاهه ۽ ٻي خلق وٽس ويٺل هئي ته مصلو اچائي سندس منهن ۾ هنيائين ۽ پنهنجو معاوضو گهرڻ لڳي. اهو ڏسي بادشاهه ۽ ٻيا سڀ ماڻهو ڏاڍو بدظن ٿيا ۽ ان بزرگ کي جيڪو مٿي ٿلهي تي چڙهي وعظ ڪري رهيو هو، لاهي

چڱي جن ڪيائونس ۽ جيڪا بيعزتي (209) ڪرڻي هين سان ڪيائونس. بلڪ سندس ڳچيءَ ۾ رسو وجهي سڄي شهر ۾ گهمايائونس ۽ آخر ۾ ملڪ نيڪالي به ڏنائونس. تڏهن ان بزرگ پنهنجي نفس کي مخاطب ٿي چيو ته تو مون کي گمراه ٿي ڪيو. سو ان جي سيڪت توکي ملڻ گهري هئي.

شعلو: هڪ ڏينهن ڪي عالم سڳورا وقت جي عارفه بيبي رابعه بصريءَ وٽ آيا ۽ چوڻ لڳا ته جيڪڏهن ڪو رڳو **لااله الا الله** ٿو چئي ۽ محمد رسول الله ﷺ ٿو چوي ته اهو ڪافر آهي. پر جيڪڏهن **لااله الا الله** محمد رسول الله ﷺ گڏ ٿا چئون ته جهڙوڪ شرڪ ٿا ڪيون. ان سلسلي ۾ توهان جي چا راءِ آهي؟ بيبي ورائيو ته منهنجي خيال موجب محمد رسول الله پڻ **لااله الا الله** ۾ سمايل آهي، ڇو ته اهو غير ناهي. انهن عالمن کي اهو قول پسند آيو.

شعلو: هڪ درويش پنهنجي ڏاڙهيءَ کي ڦٽي ٿي ڏني ته خدا جي طرفان آواز آيس ته: اي درويش پنهنجي ڏاڙهيءَ جي سينگار ۾ رڌل آهين، منهنجي يادگيري ڪهڙي وقت ڪندين!

درويش اهو ڏوراپو ٻڌي ڦٽي کي هيٺ ڦٽو ڪيو ۽ پنهنجي ڏاڙهي کي هٿن سان پٽڻ شروع ڪيائين ته انهيءَ جي ڪري مون کي اهو ڏوراپو مليو آهي. اتي وري هاتفي آواز آيس ته اي درويش، يا ته ڏاڙهيءَ کي ويٺو سينگارين يا وري ويٺو ان کي پٽين. اسان جي يادگيريءَ جو وقت توکي ڪڏهن ملندو؟

شعلو: هڪ ڏينهن سلطان التارڪين، عارف رباني، عاشق صادق، محبت خداونديءَ ۾ درهر برهر شيخ ابراهيم ادهر رحمه الله عليه وات وٺي پئي ويو. اها (210) سياري جي سخت رات هئي. آخر سرديءَ کان لاچار ٿي هارون رشيد جي سراءِ ۾ گهڙي آيو ۽ اچي حمام جو پاسو ورتائين ته جئن سرديءَ کان ڪجهه بچاءُ ڪري سگهي. اتفاقاً انهيءَ وقت خليفو پاڻ نه ويس متائن خاطر اتي اچي نڪتو. جئن شاهي لباس لٽائين ته هينان پهريل زهر وارو پوش ظاهر ٿيو، جنهن جي سخت نوڪن جا نشان سندس بت تي واضح هئا. خليفي اها زهر ابراهيم ادهر کي ڏيکاريندي چوڻ لڳو ته هي لباس بهتر آهي يا جيڪو لباس تو پهريو آهي، اهو بهتر آهي. ابراهيم ادهر پنهنجي دل ۾ ڏاڍو پشيمان ٿيڻ لڳو ته اوچتو خدائي آواز آيو ته اي هارون، تنهنجي ۽ ابراهيم جي وچ ۾ تمار وڏو فرق آهي. تون بادشاهي ٿو ڪرين. جيتوڻيڪ

منهنجي يادگيريءَ خاطر وڏا مجاهدا ٿو ڪرين، پر ٻيءَ گهڙي تون پنهنجي لشڪر جي سنڀال تي به ڌيان ٿو ڪرين ۽ ان وقت تنهنجو سمورو خيال ان طرف هوندو آهي. انهيءَ مان ظاهر آهي ته تنهنجي ۽ ابراهيم جي وچ ۾ فرق ڪيئن نه هوندو! مطلب ته ابراهيم هڪ دم ئي منهنجي يادگيريءَ ۾ مشغول آهي، جڏهن ته تون به دلون ٿي هر ڪم پيو ڪرين.

شعلو: روايت آهي ته عارف رباني، ازل ۽ ابد جي صاحب جو پسندیده، پنهنجي وقت جو بزرگ احمد خضروي بلخي رحمة الله عليه سحت مجاهدا ڪندو هو ۽ هميشه پنهنجي نفس سان جنگ ۾ رڌل رهندو هو. هڪ ڏينهن ڪا جماعت وٽائينس اچي گذري، جيڪي ڪنهن جهاد تي وڃي رهيا هئا. سندس نفس غازين ۽ غزوات جي شان ۾ جيڪي حديثون آهن، ياد ڏيارڻ شروع ڪيون ته جئن هو به انهن سان شامل ٿئي. اتي احمد خضروي پنهنجي نفس کي چوڻ لڳو ته اهو سڀ تنهنجو مڪر آهي، ڇو ته توکان ڪو به اطاعت ۽ فرمانبرداريءَ وارو ڪم ته ٿيڻو ڪونهي. ٺيڪ آهي آءٌ جنگ تي روانو ٿيان ٿو پر توکي ڏينهن جو نه ته ڪجهه ڪاٺ لاءِ ڏيندس ۽ نه ڪو پاڻيءَ جو ڍڪ ٿي ملند، بلڪ ساري رات پڻ بيداريءَ ۾ گذاريندس. نفس جواب ڏنو ته اهو سڀ (211) قبول آهي. اهو ٻڌي بزرگ حيران ٿيڻ لڳو ته پوءِ آخر جنگ منجهان نفس جي ڇا مراد آهي. آسمان ڏي منهن ڪري چوڻ لڳو ته خداوندا مون کي هن بدنيت نفس جي مڪر کان واقف ڪر ته آخر اهو مون کي ڪهڙي مقصد خاطر جنگ تي اپاري ٿو. آواز آيو ته وري به پنهنجي نفس کان پڇ ته اهو ئي توکي جواب ڏيندو. ان تي بزرگ پنهنجي نفس کي مخاطب ٿي چوڻ لڳو سچ پچ ٻڌاءِ ته ڪافرن سان جنگ ڪرڻ مان توکي ڪهڙو مقصد حاصل ٿيندو. چوڻ لڳو ته منهنجو مقصد هو ته تون جڏهن اتي وڃين ۽ هڪ، ٻه، ٽي جنگ ڪرين ته مان هڪ پيري ڪسجي ختم ٿي وڃان ۽ هي بار بار ڪسڻ ۽ مڙڻ کان چٽي پوان، جيڪا تون هر وقت منهنجي مخالفت ڪري رهيو آهين ۽ منهنجو ڪو مطلب پورو ٿيڻ نه ڏين. پيو منهنجو مقصد اهو آهي ته تون جڏهن شهيد ٿي ويندين ته شهادت کان پوءِ ماڻهو تنهنجي تعريف ڪندا ته ڪهڙو نه بزرگ هو جو سڄي عمر مجاهدن ۾ گذاري آخر ۾ شهادت جو پيالو پيتائين. ان ريت جڏهن ٻيا ماڻهو تنهنجي ساراه ڪن ها ته اهو ڪارنامو به تو سر انجام ڏنو ته بحیثیت نفس

مان ڏاڍو خوش ٿيان ها. انهيءَ بزرگ جڏهن نفس جو اهو جواب ٻڌو ته ويهي رهيو ۽ جهاد لاءِ روانو نه ٿيو. بلڪ پنهنجي مجاهدي ۾ مشغول ٿي ويو. عبادت ۾ اها حڪايت بيان ڪري حضرت جن چوڻ لڳا ته اي طالب خدا جا، نفس جي مڪر جو خاص خيال ڪريو ڇو ته اهو مرڻ کانپوءِ به غرور ۽ وڌائي جي تدبير ڪرڻ گهري ٿو.

شعلو: روايت آهي ته جڏهن حقيقت ۾ ڪامل، شريعت تي عامل، ۽ عارف رباني شيخ محي الدين ابن عربي رحمه الله عليه کي مرڻ کانپوءِ قبر ۾ پوري هليا ته سوال و جواب ڪرڻ وارا ملائڪ منڪر ۽ نڪير حاضر ٿيا. سندن هٿن ۾ گرڙ هئا ۽ شيخ ابن عربيءَ کان پڇڻ لڳا ته من ربڪ يعني تنهنجو رب ڪير آهي؟ ته شيخ (212) جواب ڏنو: "الحقيقت ساري في الاڪوان" يعني "حقيقت پوري جهان ۾ جاري ۽ ساري آهي." ملائڪ حيران ٿيا ۽ رب العزت جي درگاه ۾ سوال ڪرڻ لڳا ته خداوندا اسين شيخ جي انهيءَ جواب جو مطلب نٿا سمجهون. آواز آيو ته توهان ان ڳالهه کي ڇڏي ڏيو ۽ واپس هليا وڃو، ڇو ته ان جو مطلب هڪ آءُ ڄاڻان ٿو ۽ ٻيو هو پاڻ ڄاڻي ٿو.

شعلو: ڪنهن درويش کي الله تعاليٰ جو قرب حاصل ٿيو ته آواز ٻڌائين ته اسان جي موڪليل پيغمبر رسالت مآب جي خدمت ۾ وڃ ۽ ان جي تابعداري اختيار ڪر. ڇو ته هاڻي اڪيلي اچڻ جو حڪم ناهي. عرض ڪرڻ لڳو ته خداوند، ان جي تابعداري اختيار ڪرڻ سان جيڪو مرتبو حاصل ٿيندو، اهو اڳيئي تو مون کي عنايت ڪيو آهي. پوءِ ان جي تابعداري ۾ اچڻ جو ڪهڙو فائدو. ليڪن فرمان ٿيو ته نه وڃ ۽ اسان جي رسول جي طفيليءَ ۾ اچ. درويش وري ساڳيو جواب ڏنو. پاڻ سڳورن کي ان ڳالهه جو جڏهن علم ٿيو ته کين ڏک پهتو ۽ انهيءَ سبب ڪري اهو درويش خدا جي درگاه مان تڙحي ويو. چون ٿا ته ان کانپوءِ اهو درويش برابر تنزل يعني ڏينهن ڏينهن هيٺ وڃي رهيو آهي ۽ ڪٿي به بيهڻ جي جڳهه نٿي مليس.

شعلو: چون ٿا ته هڪ ڏينهن خداوند تعاليٰ پنهنجي مقبول بندي عارف رباني بايزيد بسطاميءَ کي خطاب فرمايو ته اي بايزيد، جيڪڏهن تون بسطام جي شهر ۾ نه هجين ها، ته ٻين عابدين ۽ زاهدن بلڪ سموري خلق کي هلاڪ ڪري ڇڏيان ها. ڇو ته اهي پاڻ سان گڏ مون کي ياد ڪن ٿا ۽ تون پاڻ کي وساري يعني بيخود ٿي مون کي ياد ڪرين ٿو.

شعلو: هڪ ڏينهن ڪنهن درويش خدا تعاليٰ کان ٽي شيون گهريون. (213) پهريون مون کي اهڙو پير يا مرشد ملا، جنهن جي مون کي گهرج هجي ۽ هن کي مون ۾ ڪا حاجت نه هجي. ٻيو حلال رزق ڏي ۽ ٽيون اهڙو رفيق ساڻي عنايت ڪر، جيڪو تنهنجي راه ڏانهن رهنمائي ڪري. آواز آيو ته اي درويش اسان توکي ٽيئي شيون ڏئي ڇڏيون. ليڪن تون انهن کان بي خبر آهين. درويش عرض ڪيو ته اهو ڪيئن؟ جواب آيو ته تنهنجو اهڙو پير مرشد مان آهيان. مون ۾ تنهنجي حاجت آهي، پر تو ۾ منهنجي ڪا حاجت ڪونهي. حلال طعام اهو آهي ته تون هر وقت جڏهن پنهنجي ڪاوڙ کي کائي وڃين ٿو ته اهو حلال طعام آهي. ٽيون تنهنجو رفيق قرآن پاڪ آهي، ڇو ته اهو تنهنجي اسان ڏانهن رهنمائي ڪري ٿو.

شعلو: هڪ ڏينهن اهل ملت جو پيشوا، قيامت جي مجمعي جي شمع فقر وارن جي حجت، وقت جي قطب، شيخ ذوالنون مصري پنهنجي پٽ کي وعظ ۽ نصيحت طور پڇي رهيو هو ته هن شهر ۾ دانا ڪير آهي؟ جواب ڏنائين ته آءٌ وري پڇيائين ته نادان ڪير؟ جواب ڏنائين آءٌ؟ شيخ کي اها ڳالهه وڻي ۽ کيس چوڻ لڳو ته ڀلا مون کي نصيحت ڪرا هو کيس چوڻ لڳو ته پهرين ڪوڙ هرگز نه ڳالهائيو. ٻيو ته سچائي تي هميشه راضي رهو. ٽيون حرام نه کائو. باقي حلال کائڻ کان منع ڪونهي. ٻيا ماڻهو رڳو فرض ادا ڪن ٿا، پر توهان انهن جي ادائگيءَ ۾ استقامت اختيار ڪريو. اهڙيءَ طرح عام ماڻهو وقتي ورد ۾ مشغول ٿيندا، پر توهان پنهنجي ورد وظيفن ۾ هميشگي اختيار ڪريو. ٻيا ماڻهو رڳو رمضان جا روزا رکندا، پر توهان هميشه روزا رکو. شيخ جڏهن اهي نصيحتون ٻڌيون ته پٽ کي چوڻ لڳو ته خدا جو قسم جيڪي ڪجهه چيو اٿئي، ان ۾ بيشڪ علم خداوندي شامل آهي. (214)

شعلو: هڪ شخص ٻڌو ته فلاڻي هنڌ هڪ اهڙو وڻ آهي، جنهن جو ميوو نه ڪنهن ڏٺو آهي ۽ نه ڪنهن چڪيو آهي، بس پوءِ ته انهيءَ شوق ۾ هر وسيءَ ۽ واڙ لٽائيندو ڪيئي شهر گهمندو آخر هڪ ڏينهن انهيءَ وڻ کي ڳولي لڌائين ۽ ڏنائين ته واقعي ان ۾ ڦل لڳو پيو آهي. جيئن هٿ مٽي ڪري ميوو پٽڻ جي ڪوشش ڪيائين ته ميوو مٽي هليا ويا، آخر وڻ تي چڙهي ويو ته جيئن

ميو پئي سگهي. جيئن ئي مٿي چڙهي ويو ته ميو وري هيٺ لٽڪڻ لڳا. پاڻ وري ٿورو هيٺ لهي آيو ته ميو وري مٿي چڙهي ويا. مطلب ته جيڪڏهن هو مٿي تي چڙهيو ته ميو هيٺ لهي ٿي آيا ۽ جيڪڏهن هو پاڻ هيٺ لهي ٿي آيو، ته ميو مٿي چڙهي ٿي ويا. اهو لقاءُ ڏسي ڏاڍو پريشان ٿيو ۽ آخر عاجز ٿي چپ ڪري ويهي رهيو. ايتري ۾ هڪ شخص اچي اتان لنگهيو جنهن اهو سڀ ڪجهه ويٺي ڏٺو. تنهن چيس ته اهي ميو توکي هرگز هٿ نه ايندا، جيستائين تون پنهنجو سر ڪاٽي هيٺ زمين تي نٿو رکين. آخر ان شخص ائين ڪيو تڏهن وڃي پنهنجي مقصد مراد ڪي رسيو.

حضرت جن اها حڪايت بيان ڪري چوڻ لڳا ته هيءُ خدا جي طالبن واسطي هڪ قسم جي تمثيل هئي.

شعلو: روايت آهي ته دين و دنيا جو سلطان، يقين جي پهڙ جو پڪي، مجاهدي ڪندڙن جو بادشاهه، مريدن جو رهنما، ملڪ تفريد جو صاحب شيخ فريد شڪر گنج رحمة الله عليه جوانيءَ جي شروع وارن ڏهاڙن ۾ ئي پير مرشد جي خدمت ۾ گهڻو مشغول رهندو هو. هو هرروز صبح جو جهنگ مان ڪاٺيون ڪري کڻي ايندو هو ۽ شام جو ستر مٽ پاڻيءَ جا پري رکندو هو ۽ رات جو انهن سڀني مٽن جي هيٺان باه ٻاري رکندو هو ته سندس مرشد انهن ستر مٽن جي پاڻيءَ سان غسل ڪندو هو. (215)

چون ٿا ته شيخ فريد حسن ۽ جمال ۾ يوسف ثاني هو ۽ جيئن نبين ۾ حضرت يوسف مشهور آهي، تيئن اوليائن ۾ وري شيخ فريد هو.

هڪ رات اوچتو شيخ فريد ڏٺو ته سڀني مٽن جي باه وسامي پئي آهي. ڏاڍو پريشان ٿيو ۽ انهيءَ پريشانيءَ جي عالم ۾ گهر جي ڇت تي چڙهي هيڏانهن هوڏانهن ڏسڻ لڳو ته من ڪٿي باه جي روشنائي نظر اچي. آخر هيٺ لهي ان طرف ڏانهن روانو ٿيو، جتي کيس روشني نظر آئي هئي. اتي جڏهن پهتو ته ڏٺائين ته اهو بادشاهه جو محل آهي ۽ سندس ڌيءَ ڏيپاتي روشن ڪيو ويئي آهي. شيخ فريد به اتي اچي پنهنجو عرض پيش ڪيو ته باهه جي ڳولا ۾ آيو آهيان. هوڏانهن بادشاهه جي ڌيءَ جي نظر جڏهن شيخ فريد جي حسن و جمال چهر تي پئي ته هوءَ مٿس موٽ ٿي پئي ۽ چيائين ته جيڪڏهن تون اسان وٽ اچي رهندين ته تنهنجي باهه جي فرمائش پوري ڪئي ويندي.

شيخ فرید وراثيو ته ائين هرگز نه ٿيندو. ان تي بادشاهه جي ڌيءَ چيس ته پوءِ پنهنجي هڪ اک ڪڍي ڏي ته توکي باهه ڪڍڻ ڏيان. شيخ فرید فوراً پنهنجي آڱرين سان اک ڪڍي سندس آڏو رکي ۽ باهه ڪڍي آئي مٿ ڳرم ڪيائين ۽ پنهنجي اک تي پٽي ٻڌي ڇڏيائين. صبح جو پير غسل ڪري جڏهن ٻاهر آيو ته ڏينهن جي روشنيءَ ۾ سندس نظر وڃي شيخ فرید جي اک تي ٻڌل پٽيءَ تي پئي. پير پچيس ته اک ۾ سور اٿئي ته اڄ توکي مرهر رکون. پير جيئن سندس اک تان پٽي مٽي ڪئي ته اصل ماجرا معلوم ٿيس. فوراً هڪ پتر ڪڍي سندس اک تي گهمايائين ته اک اکين جهڙي ٿي وئي. چون ٿا ته ان کانپوءِ شيخ فرید کي جلدي اهو مقصد حاصل ٿيو، جنهن لاءِ ايڏي خدمت ٿي ڪيائين.

شعلو: هڪ بزرگ ٻڌو ته درياءَ جي ٻي ڪناري تي هڪ درويش اچي منزل ڪئي آهي. سو واهڙ تري پرينءَ ۾ اچي درويش سان ملاقي ٿيو. گهر موٽي اچي طعام تيار ڪرايائين ۽ گهر واريءَ کي چيائين ته تون ڪٿي وڃي درويش کي پچائي اچ. زال (216) چيس ته وڃ ته درياءَ آهي، ڪيئن وينديس؟ بزرگ چيس ته جڏهن درياءَ تي پهچين ته هن ريت چئج. اي خداوندا، منهنجي مڙس جي صدقي جيڪو ڪڏهن به منهنجي ويجهو نه آيو آهي، مون کي درياءَ منجهان رستو ڏي. ان عورت درياءَ تي اچي ائين چيو ته واقعي دريا خشڪ ٿي ويو ۽ ٻيءَ ڀيري اچي اهو طعام درويش آڏو رکيائين. درويش طعام کائي خوش ٿيو ۽ ان عورت کي واپس وڃڻ جي اجازت ڏنائين. ان تي عورت چوڻ لڳي ته پرين ۾ آءُ درياءَ کي ڪيئن پار ڪنديس. چيائينس ته جڏهن ڪناري تي پهچين ته چئج. يا الاهي، انهيءَ سچ جي صدقي تي هن درويش ڪڏهن به طعام نه کاڌو آهي، مون کي درياءَ پار ڪراءِ. اهڙيءَ طرح واقعي ٻيهر خشڪ ٿي ويو ۽ اها عورت موٽي پنهنجي گهر آئي ۽ مڙس کي چوڻ لڳي ته بيشڪ توهان ٻئي خدا جا نيڪ ۽ صالح بندا آهيو، پر ڪوڙ چا جي لاءِ ڳالهائو ٿا؟ ڇو ته اهڙي رات مشڪل سان ٿي گذري جو تون منهنجي ويجهو نه ايندو هجين. اهڙيءَ طرح هن درويش لاءِ جيڪو کاڌو آءُ ڪڍي ويس، اهو هن منهنجي آڏو ويهي کاڌو!

بزرگ جواب ڏنو ته اسان ٻنهي صحيح چيو آهي. مون کي سائين جو سوڳند آهي ته آءُ ڪڏهن به نفساني خواهش سبب تنهنجي ويجهو نه آيو آهيان. البت حق جي رضا ۽ تنهنجي حق ادا ڪرڻ خاطر ائين ڪيو اٿم. اهڙيءَ طرح هن

درويش ڪڏهن به پنهنجي نفساني خواهش سبب ڪاڏو نه طلبيو آهي، مگر حق جي خاطر!

شعلو: ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ ڏينهن عاشق، صادق، صاحب يقين، خلوت نشين، عارف خدا ۽ مجذوب وقت بهلول رحمة الله عليه درياءَ جي ڪناري تي ويٺو هو ۽ مٽيءَ منجهان قلعو ٿي (217) ٺاهيائين. اوچتو وقت جو بادشاهه اچي اتان گذريو. بهلول بکايل هو سو ڪنڌ مٽي کڻي بادشاهه کي چوڻ لڳو ته هي محل جيڪو مون ٺاهيو آهي، سو تون هڪ درهر ۾ وٺين! بادشاهه چيو ته جيڪڏهن تون ڏيندين ته ڇو نه قبول ڪندس. ائين بهلول کان هڪ درهر عيوض وٺي روانو ٿيو. بادشاهه گهر اچي جڏهن آرامي ٿيو ته ننڊ ۾ پاڻ کي بهشت ۾ سير ڪندي ڏٺائين، جيڪو موتين سان سينگاريل هو. پڇا ڪيائين ته اهو محل ڪنهن جو آهي ۽ منجهس ڪير رهندو؟ جواب آيس ته اهو محل خدا جو آهي ۽ بهلول درويش لاءِ تيار ڪيو ويو هو. پر ڪالهه هن اهو هڪ درهر ۾ توکي وڪڻي ڏنو آهي. تنهن ڪري هينئر اهو تنهنجي واسطي آهي. بادشاهه اڃان ڪجهه اڳتي وڌيو ته وڌيڪ عاليشان محلات ڏٺائين جنهن ۾ لعل، فيروزه ۽ ياقوت لڳل هئا. وري پڇا ڪيائين ته اهو محل ڪنهن جو آهي؟ جواب مليس ته اهو پڻ بهلول جي ملڪيت آهي، پر اڃان تائين وڪيو نه اٿائين.

بادشاهه جيئن سجاڳ ٿيو ته سڌو بهلول وٽ آيو، جيڪو پنهنجي ساڳي ڪار ۾ مشغول هو ۽ پنهنجي سموري آرزو بيان ڪيائين ۽ کيس چوڻ لڳو ته بهلول اها شيءِ به وڪڻين؟ چيائين هاڻو. بادشاهه پڇيس ته ڪيتري ۾؟ جواب ڏنائين ته ٻه لک. بادشاهه چيس ڪالهه هڪ درهر ۾ وڪي اٿئي ۽ اڄ ٻه لک! وري چيائين پر اهي قبول ناهن، ڇو ته اڳ ۾ تو اها شيءِ نه ڏني هئي.

شعلو: هڪڙي بادشاهه پنهنجي نينگر کي پوهائڻ لاءِ هڪ استاد کي مقرر ڪيو. هڪ ڏينهن ان چوڪر پنهنجي استاد کي چيو ته مون کي اهڙو سبق سيکار جيڪو واقعي منهنجي لاءِ نفعي وارو ثابت ٿئي (218) ۽ آخر ۾ چوڻ ڪارو نصيب ٿئي. استاد چيس ته اها خاموشي آهي. انهيءَ ڳالهه ان نينگر تي ايترو اثر ڪيو جو ڳالهائڻ ٻولهاڻن بند ڪري ڇڏيائين، جهڙو گونگو هجي ۽ ڪنهن به موقعي مهل تي ڪجهه نه ٿي ڪچيائين. سندس پيءُ پريشان ٿيو ته ڪڏهن ته پٽس ڳالهائي. آخر پنهنجي امير امرائن سان صلاح ڪيائين جن

چيس ته نينگر کي شڪار تي موڪلڻ گهرجي ته من اتي ڪجهه ڳالهائي. ائين ڪجهه ماڻهن سان هن کي شڪار تي موڪليائون. سڄو ڏينهن جهنگل ۾ رلندا رهيا. پر کين ڪو شڪار هٿ نه آيو. لاچار نااميد ٿي واپس موٽڻ جي ڪيائون. نينگر انهيءَ سموري عرصي ۾ هڪ حرف به نه ڪڍيو ۽ ساڳي ماڻ جي مهر چين تي رکيو آيو. اوچتو انهيءَ وقت هڪ طرف کان تتر جي ٻولڻ جو آواز آيو. بس پوءِ ته شڪاري ان جي ڪڍ پئجي ويا ۽ آخر ڪڏي ان کي ڦاسايائون ۽ شهزادي جي آڏو جهلي آيا ۽ کانئس پڇڻ لڳا ته ان کي ڪهي حلال ڪريون يا نه! شهزادي جواب ڏنو ته جيڪڏهن اڄ اهو تتر آواز نه ڪري ها، ته جيڪر ڪسبڻ کان بچي وڃي ها. آزادي جو اهو ڳالهائڻ ٻڌي بادشاهه جا جاسوس ڏاڍو خوش ٿيا ته چڱو ٿيو جو ڪيئن به ڪري شهزادي ڳالهايو ته سهي ۽ ان ڪري اڳتي به ڳالهائيندو. ماڳ پهچڻ کانپوءِ اها ماجرا وڃي بادشاهه کي ٻڌايائون ته هو پڻ ڏاڍو خوش ٿيو. ليڪن وري جڏهن شهزادي سان ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪيائون ته هو کي کين ڪڍيو. بلڪ جهڙي پٽ! چون ٿا ته شهزادي مرڻ گهڙيءَ تائين وري ڪجهه نه ڳالهايو!

شعلو: سلطان التارڪين، شيخ العارفين، ولايت جو بادشاهه ابراهيم ادھر هڪ دفعي پنهنجي ساٿين سان ڪعبة الله جي طواف خاطر ٿي ويو. سندن پويان قافلي ۾ هڪ خوبصورت نينگر به ٿي آيو. اوچتو سندن نظر وڃي هن تي پئي ۽ ان کانپوءِ ٻيهر به ڪنڌ ورائي هن کي ڏٺائون. (219) ساڻي مريدن عرض ڪيو ته شريعت ۾ اهڙيءَ طرح چوڪرڻ کي ڏسڻ منع آهي ۽ توهان شريعت جي تابعداري ڇو نه ٿا ڪريو. جواب ڏنائون ته اهو چوڪرو منهنجو پٽ آهي، جيڪو منهنجي بادشاهي ڇڏڻ وقت ماءُ جي پيٽ ۾ هو.

شعلو: هڪڙو پير پنهنجن مريدن سان گڏ خانہ ڪعبه جي زيارت لاءِ ٿي ويو. ليڪن سندن مريد کانئس ڪجهه فاصلي تي هئا، واٽ تي ڏٺائون ته هڪ مثل اڻ پيو آهي. جنهن کي ايترو وقت گذري ويو آهي جو سندس هر عضوي منجهان اوڀڙ اڀري آيو آهي. اهو پير ڪجهه دير ان اڻ مٿان بيهي رهيو ۽ خدا عزوجل جي وڏائي بيان ڪري وري اڳتي پنڌ پيو. ليڪن سندس پويان ايندڙ مريد ان اڻ جي مٿان بيهي رهيو ۽ مٿي منهن ڪري چوڻ لڳو ته اي خداوندا، جيڪڏهن اڄ هيءُ اڻ زنده هجي ها ته هن ساوڪ ۾ چري ها ۽ مست

ٿيو پيو گهمي ها. قدرت خدا جي سندس ان اشاري سان اٺ جيئرو ٿي پيو. ليڪن پاڻ وري پنهنجي پير پٺيان روانو ٿيو. خانه ڪعبي جي زيارت کان وائدا ٿي جڏهن واپس ساڳي جڳهه تي پهتا ته اٺ کي نه ڏٺائون. اهو مريد گهڙي کن لاءِ سوچ ۾ گر ٿي ويو. ليڪن ايتري ۾ اٺ پري کان نظر آيو، جيڪو هينئر هر قسم جو گاهه کائي ٿلهو متارو ٿي پيو هو. پير جو اٺ کي ڏٺو ته مريدن کان پڇڻ لڳو ته توهان مان ڪنهن اها حرڪت ڪئي آهي؟ پهرين ته ڪير ڪين ڪڇيو، پر پوءِ خبر پيس ته اها حرڪت سندس هڪ مريد جي هئي. پير هڪدم ان ڏانهن ڪرڙيون اکيون ڪري ڏسڻ لڳو ۽ چيائينس ته مان ۽ مون سان گڏ پيا جيڪي هئا، اهي به اهو ڪم ڪري ٿي سگهيا، ليڪن اسان رب جي رضا ۾ دخل اندازي نٿي ڪرڻ گهري. تو شايد هن سڀني کي پاڻ کان گهٽ ڄاڻي اهو ڪم سرانجام ڏنو ۽ حڪم الاهي جيڪو اٺ جي مرڻ (220) بابت صادر ٿيل هو، بي پرواهي کان ڪم ورتو. اهڙيءَ طرح تو سخت بي ادبي ڪئي جو اهو اٺ جيئرو ٿي پيو. هاڻي تنهنجي اها سزا آهي ته هن کان پوءِ پهر ڪڏهن به اسان جي مجلس ۾ نه اچجانءِ!

شعلو: غوث اعظم، عارف رباني، پيران پير ميران محي الدين شيخ عبدالقادر جيلاني قدس الله سره جي وقت جي ڳالهه آهي ته هڪ ڏينهن پاڻ شهر ۾ ٿي ويا جو هڪ هنڌ ٻارن کي راند ڪندي ڏٺائون ته انهن مان هڪ نينگر زمين تي دائرو ٺاهي، ٻين کي چوڻ لڳو ته جيڪو هن دائري ۾ داخل ٿيندو، اهو حضرت شيخ جيلانيءَ جو مريد ٿيندو. ايتري ۾ هڪ چوڪر کي الاهي توفيق نصيب ٿي ۽ ان دائري ۾ گهڙي پيو. گهڻي وقت کانپوءِ جڏهن هو وڏي عمر جو ٿيو ته هڪ ڏينهن ٻئي مريد سان گڏجي پيران پير جي خدمت ۾ آيو. پيران پير کيس سڃاڻي ورتو ۽ پنهنجي ٻئي مريد کي چوڻ لڳو ته ننڍڙيءَ ڄمار کان وٺي جڏهن مريدي جو ارادو ڪيو اٿائين ته اسان کيس قبول ڪيو آهي، ۽ کيس پنهنجن مريدن ۾ شامل سمجهون ٿا. ان کانپوءِ اهو شخص فوري طور ٻنهي هٿن سان دست بيعت مريد ٿيو.

شعلو: چون ٿا ته هڪڙي پير جا ڪيترائي مريد هئا. سو هڪ ڏينهن ڇا ڪيائين جو پنهنجي حجري جي آڏو هڪ ليڪو ڪڍي هڪ خادم کي اتي ويهاري ڇڏيائين. پاڻ حجري ۾ وڃي عبادت ڪرڻ لڳو. خادم کي چيائين ته

جڏهن ڪو مريد اچي ته ان کي ٻڌائي ته جيڪو مريد اهو ليڪو ٿي منهنجي حجري ۾ گهڙڻ جي (221) ڪوشش ڪندو، اهو بي ايمان آهي. گهڻا مريد آيا جيڪي اهو سخن ٻڌي ماٺ ڪري اتي ويهي ٿي رهيا، ليڪن آخر ۾ هڪ اهڙو مريد به آيو، جيڪو اهو ليڪو ٿي اندر حجري ۾ گهڙي ويو. پير مخاطب ٿي کيس چوڻ لڳو ته هتي ڇو آيو آهين؟ ڇا توهن خادم جي ڳالهه نه ٻڌي؟ جواب ڏنائين ته ٻڌم. پر منهنجو پير تون آهين. توکي ڇڏي ڪيڏانهن ويندس. پير اهو جواب ٻڌي قبول ڪيو.

شعلو: هڪ ڏينهن حسن بصري، حبيب عجمي ۽ مالڪ بن دينار ٽيئي گڏجي مخدوم بيبي رابع بصريءَ وٽ آيا. رابع بصري ان وقت سخت بيمار هئي. اهو ڏسي سوال ڪيائون ته جڏهن خدا تعاليٰ پنهنجي ڪنهن دوست کي مشڪل سان دوچار ڪري ته اهو دوست ڇا ڪري؟ هڪڙي پاڻ ئي جواب ڏنو ته صبر ڪري. ان تي رابع بصريءَ چيو ته ان کان وڌيڪ بهتر ڪهڙي ڳالهه آهي. ٻئي چيو ته شڪر ڪري. چيائين ته ان کان وڌيڪ! ٽئين چيو ته انهيءَ مشڪل کي تحفو ڪري ڄاڻي. رابع بصري چيو ته ٽيئي جواب مناسب آهن. ان تي هنن تنهي چئن کيس چيو ته تون ٻڌاء. رابع ورائيو ته اهڙي وقت ۾ ان مشڪل منجهان ان دوست کي اهڙي لذت حاصل ٿيڻ گهرجي، جو جيئن اهي ٽئي ڳالهيون وساري ويهي!

شعلو: هڪ بادشاهه کي نهايت سهڻي ڌيءُ هئي. هڪ ڏينهن هوءَ محل ۾ ويٺي هئي جو اوچتو سندس نظر دريءَ کان ٻاهر بيٺل هڪ بزرگ شخص تي وڃي پئي. (222) بادشاهه جي ڌيءُ ان بزرگ کي ڏسڻ سان مٿس مفتون ٿي پئي ۽ عشق جي چڻنگ سندس دل ۾ هر وقت دڪڻ لڳي. آخر دل جهلي پيءُ کي چيائين ته منهنجي دل ۾ خدا تعاليٰ جي يادگيريءَ جو ذوق شوق جاڳيو آهي ۽ دل ٿي چوي ته هي بادشاهي محل ڇڏي، ڪنهن اهڙي شخص جي وڃي خدمت ڪريان جيڪو خدا جي واٽ ڏيکاري. بادشاهه ڳالهه سمجهي ويو ۽ ان بزرگ کي گهراي پنهنجي ڌيءُ جي نيڪ خواهش کان واقف ڪيائين ۽ چيائين ته مون کي تو جهڙو ٻيو نيڪ شخص نظر نٿو اچي، تنهن ڪري آءٌ کيس تنهنجي حوالي ڪريان ٿو. انهيءَ بزرگ گهڻي غور کان پوءِ اها آڇ قبول ڪئي. بادشاهه ان شخص جي خانقاهه ۾ پريان پنهنجي ڌيءُ لاءِ هڪ الڳ

حجرو ٺهرائي ڏنو ته جيئن هوءَ وڃي اتي رهي سگهي. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ هڪ رات جو بادشاهه جي ڌيءَ تي شهوت اچي غلبو ڪيو ۽ اڌ رات جو پنهنجي حجري مان اتي اچي شخص جو دروازو کڙڪايائين ۽ چوڻ لڳي خدا جي واسطي دروازو کول. شخص اندران آواز ڏنو ته نه کوليندس. آخر جڏهن بلڪل نااميد ٿي ته چوڻ لڳي ته اي شخص، ياد رکجانءِ مون کي تو گهڻو ئي نراس ڪيو آهي ۽ منهنجي مراد پوري نٿو ڪرين، پر آءٌ به اهڙو حيلو هلائيندس جو تون ڦاسي کائيندين ۽ اها تنهنجي شيخي ۽ بزرگي مٽيءَ ۾ ملي ويندي. شخص جواب ڏنو ته منهنجي لاءِ اها ڳالهه سولي آهي، پر اهو ڪم مشڪل آهي. اهو جواب ٻڌي هوءَ بلڪل نااميد ٿي موٽڻ لڳي ته سندس نظر وڃي هڪ پنهور تي پئي ۽ دل جي خواهش ۽ حسد وچان پاڻ کڻي ان جي حوالي ڪيائين. شهزادي ان پنهور مان اميد سان ٿي پئي سوچا ڪيائين جو پيءُ کي نياپو ڏياري موڪليائين ته تو جنهن بزرگ جي حوالي ڪيو هو، انهيءَ جا اجهو ٻين زماني وارن ماڻهن جهڙا ڪم آهن. هوڏانهن هن شخص چا ڪيو هو جو شهزاديءَ کي قبوليت ۾ وٺڻ وقت پنهنجي (223) آلت وڌي صندوق ۾ وجهي وقت جي قاضيءَ وٽ امانت طور رکرائي ڇڏيائين. بادشاهه کي جڏهن ڌيءَ جو نياپو پهتو ته شخص کي گهرائي قاضيءَ جي حوالي ڪيائين. قاضيءَ شخص کان پڇيو ته توکان اها تقصير واقعي ٿي آهي يا نه؟ جواب ڏنائين هاڻو. قاضيءَ حڪم ڪيو ته ان پاداش ۾ شخص کي سوريءَ تي چاڙهيو. جڏهن شخص کي سوريءَ ڏانهن وٺي ٿي ويا ته سندس مريد جيڪي ان وقت اچي گڏ ٿيا هئا، عرض ڪرڻ لڳا ته اسان کي پڪ آهي ته اها تقصير توکانه ڪئي آهي ۽ اجايو پاڻ کي سوريءَ جي حوالي نه ڪر ۽ نه وري اسان فقيرن کي قيامت ڏينهن شرمندو ڪر. شخص کي پنهنجي مريدن جي اها ڳالهه آڙي ۽ شاهي ملازم کي چيائين ته مون کي بادشاهه وٽ وٺي هل جو مون کي هڪ عرض ڪرڻو آهي. آخر شخص کي بادشاهه جي آڏو آندو ويو جتي هن چيو ته قاضيءَ کي به گهرايو وڃي. اتي شخص قاضيءَ کان پنهنجي امانت رکيل صندوق گهرائڻ جي فرمائش ڪئي. جڏهن صندوق کي کوليائين ته سڀ وائڙا ٿي ويا ۽ کين شخص جي سچائيءَ تي ڀروسو آيو ۽ پنهنجي ڪئي تي شرمندگي ٿي. بس پوءِ ته بادشاهه پنهنجي ڌيءَ کي گنهگار ٺهرائي شهر نيڪالي ڏني. جڏهن اهو سڀ ڪجهه ٿي چڪو ته

قاضيء شخص کان پڇيو ته تو اها ڳالهه اڳ ۾ ظاهر ڇو نه ڪئي؟ جواب ڏنائين ته ان وقت جڏهن شهزاديءَ رات جي وقت مون کي دروازو کولڻ لاءِ پڇيو ۽ مون انڪار ڪيو، اهو منهنجو گناهه هو.

شعلو: چون ٿا ته هڪڙي طالب خدا جي طلب ۾ ٽيهن سالن (224) جو روزو رکيو ۽ انهيءَ دوران هن هر هنڌ بزرگ جي وڃي وڏي خدمت ڪئي، پر آخر تائين کيس پنهنجو مقصد حاصل نٿي ٿيو. ڪن بزرگن کيس اشارو ڏنو ته وقت جي شيخ ۽ قطب ۽ زماني جي مرشد شيخ ذوالنون مصري جي خدمت ۾ وڃ جو اتي توکي گوهر مقصود حاصل ٿيندو. آخر هو اچي ذوالنون مصريءَ جي خدمت ۾ حاضر ٿيو. جنهن کيس پاڻ وٽ ويهاريو ۽ طعام کڻي اچي کيس کائڻ لاءِ ڏنائون. پهرائين ته اهو طالب خدا جو ڏاڍو دلگير ۽ نا اميد ٿيو، پر بڪ به کيس سالن جي هئي سو کائڻ کي لڳي ويو. ايترو عرصو جو طعام نه کائڻ هئائين، سو کائڻ سان ننڊ اچي مٿس غلبو ڪيو، ۽ سمهڻيءَ جي نماز به کائڻس ويندي رهي. ننڊ ۾ ڏنائين ته هو خدا جي درٻار ۾ پهتو آهي ۽ پنهنجو گوهر مقصود حاصل ڪيو اٿائين. هوڏانهن شيخ مصريءَ کي خدا جي طرفان عتاب آيو ته تو اسان جي طالب کي ڇو ڪاريو جو اسان اهڙن بي مراد وارن يا انهن کي جيڪي اسانجي راه ۾ سخت مجاهدا ۽ تڪليفون ڪيندا آهن، انهن کي تمام گهڻو گهرندا آهن.

شعلو: چون ٿا ته هڪ ڏينهن سلطان العارفين شيخ بايزيد بسطامي رحمه الله عليه تي الاهي شوق اچي غلبو ڪيو ۽ عرش تي وڃي پهتو. چوڻ لڳو، اي عرش مون کي خدا تعاليٰ جي خبر ڏي جو پاڻ چيو اٿس: **الرحمن علي العرش استوا** (سورة: 20/5) معنيٰ: ”ٻاجهارو رب عرش تي آهي.“ عرش جواب ڏنو ته جنهن کي تون هتي ڳولهن لاءِ آيو آهين، تنهن کي ڌرتيءَ وارن خاڪين يعني انسانن ۾ ڳول. ڇاڪاڻ ته الله تعاليٰ پاڻ فرمايو آهي: (225) **إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا** (72/33) معنيٰ: اسان آسمانن، زمين ۽ جبلن کي امانت جي آڇ ڪئي، پر ان جي ڪڻڻ کان انڪار ڪيائون ۽ پوئتي هٽيا. پوءِ ان کي انسان پاڻ تي کنيو، بيشڪ هو پاڻ سان زيادتي ڪندڙ آهي ۽ جاهل آهي.“

اي بايزيد، خدا تعاليٰ پنهنجي اشتياق جي اميد خاڪي انسانن ۾ رکي آهي. ان ڪري تون اتي وڃي ڳولينس، هو انسانن ۾ آهي، هتي نه آهي:

[90]

انهمين ۾ آهي، جي تون ڀانئين جهوپڙا،
تاڙي جي لاهي، ته اچارو لوڪ ٿئي.

[هو انهيءَ هنڌ آهي، جنهن کي تو جهوپڙا ڪري ڀانيو آهي. ماڻهو جيڪڏهن اندر جي تاڙي لاهي ته جيڪر کيس سڀ نيڪ روشن ٿئي.]

[91]

منهن ڪر منجهارا، ٻاهر ڏونڊ ۾ ڍور ڄڻ،
اڪري آرا، ڪنڌيءَ پڄڻ ڏاڪڙو.

[پنهنجي اندر ۾ جهاتي پاءِ، ڍور وانگر ٻاهر نه ڳول، تڪي وهڪري کي پار ڪري ڪناري تي رسڻ ڏکيو ڪم آهي.]

شعلو: هڪ دفعي جو ذڪر آهي ته غوث الثقلين عارف رباني، پسندیده درگاه خداوندي ميران محي الدين شيخ عبدالقادر جيلاني ڪنهن اهڙي جڳه تي ويٺا هئا، جو سندن سمورو ڌيان ان طرف هيو ته ڪيئن مختلف شيون خدا جي تسبيح ۾ مشغول آهن. في الفور خدا جي درگاه مان آواز آيو: اي غوث الاعظم، اسان جو ذڪر ڇڏي غير سان مشغول ٿيو آهين! اهو خطاب ٻڌي پاڻ حيران ٿي ويا ۽ فوري طور زاريءَ ۾ پئجي ويا ۽ دعا گهرڻ لڳا ته اي خداوندا، منهنجي لاءِ اهو دروازو ئي بند ڪر ته ڄڻ ٻيهر اهي تسبيحون ٻڌي تو کان غافل نه ٿيان. (226)

شعلو: اڳين بزرگن فرمايو آهي ته الاهي سخن جيڪي اسين چئون ٿا سي ٻين کي به ٻڌائڻ کپن ته ڄڻ اهي ٻڌي جيڪڏهن ڪنڌ ڌوڻيندا تڏهن به هنن لاءِ اها غنيمت آهي.

شعلو: هڪ دفعي ڪجهه مهمان زماني جي يڪتا عورت بيبي رابعه بصريءَ وٽ اچي ترسيا. گهر ۾ ٻن مانين جو اٽو مس هو. اهي به جڏهن پڇايائين ته در تي اچي فقير خدا واسطي سين هنئي. ٻئي مانينون کڻي ان جي حوالي ڪيائين. مهمان تعجب ۾ پئجي ويا ته اهي ٻه مانينون به اسان کي نه ڏٺائين، بلڪ فقير کي ڏٺي ڇڏيائين. بيبي رابعه مهمانن جي پریشاني سمجهي

وئي ۽ کين چيائين ته مون اهي مانيون خدا واسطي ان ڪري ڏنيون آهن ته جيئن هو زياده ڪري ڏئي. ڪجهه دير کان پوءِ هڪ ٻانهي ظاهر ٿي جيڪا شهزاديءَ طرفان موڪليل مانيون کڻي حاضر ٿي ۽ چوڻ لڳي ته هي اٺويهه مانيون سائڻ توهان لاءِ موڪليون آهن. بيبيءَ جڏهن مانيون ڳڻيون ته اٺويهه نڪتيون. بيبي اهي قبول نه ڪيون ۽ ٻانهيءَ کي چوڻ لڳي ته سائڻ کي چئجانءِ ته مون خدا واسطي اڪي انگ ۾ مانيون نه ڏنيون هيون جو مون کي اڪي انگ ۾ ملن.

حضرت جن جڏهن پهتا ته چوڻ لڳا ته اسان کي اهو گمان هو ته ڪو بيبي رابع ان ٻانهيءَ جو راز فاش ڪندي. ڇاڪاڻ ته اصل ۾ مانيون ويهه ئي هيون، پر هڪڙي ماني ٻانهيءَ چورائي هئي.

شعلو: ڪنهن شخص وٽ هڪ گڏه هو جيڪو سندس روزگار جو واحد وسيلو هو. اتفاقاً سندس گڏه گم ٿي ويو، ڏاڍي ڳولا ڪيائين پر نه لڌو. آخر جڏهن گمار لاچار ٿيو ته شهر جي شيخ ۽ پير مرشد وٽ عرض ڪئي آيو ته منهنجو گڏه گم ٿي ويو آهي، يا ته اهو ڳولهجي ڏيو يا خدا واسطي مون کي ايترا پئسا ڏيو جو پيو گڏه وٺان. ان مرشد پلاري پڇيس ته تنهنجو گڏه ڪيترو لهندو هو. وراثيائين پنجاهه درهم. ان پير جا ڪيترائي مريد هئا. پنجاهه ڇٽا ته ان وقت به وٽس ويٺا هئا. سو انهن کي چيائين ته هن شخص کي هڪ هڪ درهم ڏيو. سڀ (227) مريد پير جي حڪم جي بجا آوريءَ ۾ لڳي ويا، ۽ ڪٿان به هٿ ڪري هڪ هڪ درهم ان شخص کي ڏنائون. اهڙيءَ طرح اٺونجاهه مريدن هڪ هڪ درهم ڪري ان شخص کي ڏنو. هڪڙو مريد تمام غريب مسڪين هو، کيس هڪ درهم جي به وسعت ڪو نه هئي ۽ نه وري ڪنهن کان اڌارو وٺي سگهيو. آخر لاچار ٿي ان شخص کي چيائين ته اهي پئسا جيڪي توکي مليا آهن، اهي خرچ راهه سمجهه، باقي تنهنجو گڏهه فلاڻي چراگاهه ۾ جيڪو ڪافي پري آهي، اتي وڃ ته توکي ملي ويندو. ان شخص ائين ڪيو ۽ هن کي واقعي پنهنجو گڏهه ملي ويو.

هو ڏانهن غريب مسڪين مريد جڏهن پير جي خدمت ۾ آيو ته پير پڇيس ته توهن گڏه واري شخص کي درهم ڏنو يا نه؟ مريد ويچارو ڏاڍو ڦڪو ٿيو ۽ ڪو به جواب ڏئي نه سگهيو. ان تي پير چيس ته هي اٺونجاهه مريد به صاحب ڪرامت هئا، پر هنن پنهنجي ڪرامت ظاهر نه ڪئي. توهن وانگر

عقيدو نه رکيو. ۽ پنهنجي ڪرامت ظاهر ڪيئي. هاڻي تنهنجي اها سزا آهي ته هن کانپوءِ اسان جي مجلس ۾ ڪڏهن به نه اچج. پنهنجي مريدن کي به جهليائين ته هن کي پنهنجي مجلس ۾ ڪڏهن اچڻ نه ڏين.

شعلو: هڪ دفعي شيخ بايزيد بسطامي ڪنهن ويرانِي مان گذري رهيو هو ته پٺ تي ڪنهن جي ڪوپڙي پيل ڏٺائين. جنهن جي پيشانيءَ تي هيءُ لفظ لکيل هئا. **خسر الدنيا و لاخره** يعني دنيا ۽ آخرت ٻئي چٽ ڪيائين. بايزيد اهي لفظ پڙهي دل ۾ ڏاڍو خوش ٿيو.

چون ٿا ته انهيءَ ڳالهه ڪرڻ وقت حضرت جي پيشانيءَ تي به رونق اچي وئي ۽ پاڻ چوڻ لڳا ته واقعي جيڪو شخص دنيا ۽ آخرت ٻنهي طرف ڪو (228) التفات نٿو ڪري ۽ ڄاڻي وائي انهن کان لاتعلق رهي ٿو ته اهو ضرور اصل بالله ٿئي ٿو.

شعلو: هڪڙي مريد پنهنجي پير کي نهايت نمائشيءَ سان عرض ڪيو ته مون کي خدا تعاليٰ جي حوالي ڪريو. پير ورائيو ته توکي خدا جي حوالي نٿا ڪريون. بلڪ خدا کي تنهنجي حوالي ٿا ڪريون.

شعلو: هڪ دفعي عارف ۽ قطب رباني شيخ شبلي رحمه الله عليه جو مريد سندن اجازت سان ڪعبه الله جي زيارت جي ارادي سان روانو ٿيو. هر منزل تي ڊاٻي ڪرڻ وقت مراقبو ٿي ڪيائين ۽ جيستائين مراقبي ۾ پنهنجي مرشد جو ديدار نٿي ڪيائين، ايستائين اڳتي نٿي وڌيو. هڪ ڏينهن مراقبي ۾ پنهنجي مرشد کي بادشاهه جي قيد ۾ ڏٺائين. ان وقت سندن سامهون وضوءَ وارو ڪوٽرو رکيل هو. جلال ۾ اچي ان ڪوٽري طرف جو نظر ڪيائين ته اهو ڪوٽرو وٺي اڏاڻو ۽ ان بادشاهه جي شهر مٿان اچي ڪڙڪيو. ڪوٽري جي ڪرڻ سان ڪيترا ماڻهو زخمي ٿي پيا ۽ ڪيترو سارو نقصان ٿيو. بادشاهه کي جڏهن اها خبر پئي ته هن عالمن کي گهرائي پڇيو ته اها قيامت جي نشاني ته ڪونهي ته هڪ ڪوٽري سان هيءَ شهر تباھ ٿئي. جواب ڏنائون ته نه. اڃان اهو ذڪر هليو پئي ته بادشاهه کي خبر ته انهيءَ ڪوٽري سندس شاهي طنبيلي ۾ ڪيترن گهوڙن کي زخمي ۽ مرڻينگ ڪري ڇڏيو آهي ۽ آخر ۾ اهو ڪوٽرو انهيءَ قيدخاني وٽ وڃي پهتو آهي جتي شيخ شبلي نظر بند آهي.

بادشاهه اهو ٻڌي پنهنجا امير امرا ۽ مشير ساڻ ڪري، شيخ شبليءَ

جي خدمت ۾ آيو ۽ وڏي عاجزيءَ سان (229) اچي عرض ڪيائين ته ڪهڙو سبب جو آهي جو هڪ ڪوٽرو اسان جي تباهيءَ جو ڪارڻ بڻيو آهي؟ شيخ شبليءَ سڄي ڳالهه ڪري ٻڌايس ته سندس هڪ مريد آهي جو ڪعبه الله جي زيارت لاءِ ويل آهي، تنهن خواب ۾ مون کي قيد ۾ ڏٺو آهي جنهن ڪري هن پنهنجي ڪوٽري کي حڪم ڪيو آهي ته اهو اچي توهان کي خبردار ڪري. اهو ٻڌي هڪدم شيخ کي وڏي عزت ۽ مان شان سان قيد مان ٻاهر وٺي آيا ۽ شيخ جي حڪم کان پوءِ اهو ڪوٽرو واپس اڏامي ويو. ان مريد جڏهن اهو ڪوٽرو ڏٺو، تنهن کان پوءِ ڪعبي طرف اڳئين منزل ڏانهن روانو ٿيو.

شعلو: هڪ درويش تي خدا تعاليٰ ايڏو مهربان هو جو هڪ ڪڪر سندس حڪم مطابق هلندو هو. جتي به هو ويندو هو يا ڪٿي ويهندو هو ته اهو ڪڪر مٿس چانو ڪندو هو. هڪ ڏينهن اهو ڪڪر غائب ٿي ويو ۽ هاڻي مٿس ڪو چانو ڪرڻ وارو نه هو. درويش ڏاڍو پريشان ٿيو. گهڻيئي هिला هلايائين ۽ ڪيترن بزرگن درويش وٽ ويو، پر ڪامياب نه ٿيو. آخر هڪ بزرگ ڏس ڏٺس ته فلاڻي بادشاهه جي خدمت ۾ وڃ ۽ ان کي پنهنجي مقصد لاءِ عرض ڪر. هي شخص جڏهن ان بادشاهه وٽ پهتو ته بادشاهه ان وقت جهنگ ۾ شڪار ڪري رهيو هو. بادشاهه پاڻ عارف ڪامل هو سو سمجهي ويو ته هي شخص ڪهڙي مقصد لاءِ آيو آهي. پنهنجي خدمتگار کي چيائين ته هن جو خاص خيال رک. بادشاهه جڏهن پنهنجي ماڳ تي موٽي آيو ته پهريائين ان کي هڪ محل ڏيکارايائين، جيڪو نهايت عاليشان طرز تي ٺهيل هو. سڄو محل عجيب نقش و نگار ۽ هيرن جواهرن سان سينگاريل هو. محل اندر ڪيئي حسين و جميل نازڪ بدن ڪنيزون ريشم ۽ ڪيمخواب پهري وينل هيون. سندن لباس تي نهايت قيمتي هيرا موتي (230) جڙيل هئا ۽ سندن سمورو بدن سون ۽ چانديءَ سان ڍڪيل هو. هن آيل درويش کي پهريائين انهيءَ محل جو سير ڪرايو. ليڪن آخر ۾ کيس هڪ اهڙي جهوپڙيءَ ۾ پڻ وٺي آيا، جتي هڪ عورت ويٺي هئي ۽ چرخي تي ست ڪٽي رهي هئي. اهو ست وڪڻي جيڪي مليس ٿي ان مان ٻن مانين جو اٽو مس ٿي مليو. جنهن مان هڪ ماني پاڻ ٿي کاڌائين ته ٻي ان بادشاهه کي ٿي ڏنائين. اتي بادشاهه پنهنجو شاهي چرغو هڻائي هيٺان چٽين لڳل پهراڻ جنهن ۾ لوه جون ميخون لڳل هيون. ان درويش کي ڏيکاريو. اهو به

چيائينس ته اها عورت منهنجي زال آهي ۽ لباس منهنجو اهو آهي.
هوڏانهن بادشاهه جي زال جو اڳ ۾ ٻڌو هو ته اڄ سندن گهر تي هڪ
مهمان اچي رهيو آهي ته هن ٽي مانيون تيار ڪيون هيون. هوءَ دل ۾ ڏاڍو خوش
هئي ته ڪو طالب خدا سندن مهمان بڻجي رهيو آهي. ليڪن جڏهن بادشاهه
ٻڌايس ته هي درويش ڪڪر جو طالب آهي ۽ ان نيت سان هتي آيو آهي ته ان
عورت ڏٺو شوڪارو ڀريو ۽ چوڻ لڳي ته مون سمجهيو هو ته هي درويش طالب
خدا هوندا.

آخرڪار هن درويش کي پنهنجو مقصد حاصل ٿيو تڏهن کيس رخصت ڪيائون.
شعلو: هڪ دفعي ڪي بزرگ عارف يگانہ بيبي (ابعه بصريءَ) (231)
ڏانهن سيڙجي ملاقات لاءِ آيا. رابعه بصري کين مخاطب ٿي چوڻ لڳي ته ڇا
توهان کي خداوندا تعاليٰ جي رضامندي ۽ ڪاوڙ جي خبر پوندي آهي؟ هنن
جواب ڏنو ته اسان کان وڌيڪ توکي خبر آهي. ان تي بيبي رابعه چوڻ لڳي ته
جڏهن خدا جا فقير صرف سلام ڏياري موڪليندا آهن، پر پاڻ نه ايندا آهن،
سمجهندي آهيان ته خدا تعاليٰ ناراض آهي. ليڪن جڏهن هو پاڻ هلي ايندا آهن
ته سمجهندي آهيان ته خداوندا تعاليٰ راضي آهي. اهو سخن انهن بزرگن کي
ڏاڍو پسند آيو.

شعلو: هڪ دفعي ڪي ٻه درويش سفر ڪندي ڪنهن مسجد ۾ اچي
مقيم ٿيا. سمهڻي نماز کان پوءِ جڏهن سڀ نمازي هليا ويا ته هنن گوشائو
ويهي وحدت جا سخن ورجايا. ان کانپوءِ رمز طور ويهي هڪٻئي پنهنجون
ٽوپيون اڇلائي هنياڻون. اوچتو کين محسوس ٿيو ته ڪو ٽيون شخص به مسجد
۾ ڪنهن ڪنڊ ۾ موجود آهي. فوراً ماڻ ٿي ويا ۽ ظاهري دنيا جون ڳالهيون
ڪرڻ لڳا ته جئن بي ڪنهن کي خبر نه پوي.

شعلو: هڪ ڀيري جو ذڪر آهي ته وقت جو عارف ۽ خدا جو برگزیده
ميران محمد جنهن کي مهدي جو لقب هو، نٽي ۾ تشریف فرما هو. هڪ ڏينهن
هن پنهنجي مريدن کان پڇيو ته فلاڻي مريد کي پورو هفتو ٿيو آهي جو اسان وٽ
نه آيو آهي، ان جو ڪهڙو سبب آهي؟ جواب ڏنائون ته هو بيمار آهي. اهو
ٻڌي (232) ميران محمد پنهنجي مريدن کي چيو ته اٿو ته هلي هن جي عيادت
ڪريون. جڏهن هن مريد جي گهر پهتا ته پڇيائونس ته ڪهڙي بيماري آهي. هن

جواب ڏنو ته ڪا بيماري ڪونهي، البت هڪ هفتو ٿيو آهي، جو خدا تعاليٰ مون کي قطب جي درجي تي پهچايو آهي، ليڪن آءُ اهو درجو قبول نه ڪري رهيو آهيان. هينئر به آءُ پريشان آهيان ته اهو درجو قبول ڪريان يا نه! پاڻ چيائونس ته اها چڱي مڙسي هرگز قبول نه ڪجانءِ. مرد اهو آهي جيڪو غلامن وانگر پنهنجي ڪم ڪار ۾ هميشه مشغول رهي ۽ ڪڏهن به مرتبو قبول نه ڪري.

اها ڳالهه ڪري حضرت جن فرمايو ته ميران محمد جونپوري رحمه الله عليه وڏو بزرگ هو، ايتري قدر جو پنج سئو بادشاهن جا پٽ دنيا کي ترڪ ڪري هن جا مريد ٿيا هئا.

سُئلو: ڪنهن بادشاهه کي هڪ خوبصورت ڌيءَ هئي جنهن کي هن شاهي محل ۾ وڏي ناز نعر سان پاليو هو. اوچتو هڪ ڏينهن الاهي شوق ۽ محبت اچي ان شهزاديءَ تي غلبو ڪيو ۽ شاهي ويس وڳا لاهي پنهنجي اگهاڙي تن بدن کي خدا جي حوالي ڪيائين. اهڙي حال سان هوءَ بازارين ۽ گهٽين ۾ گهمندي رهي. جيڪڏهن کيس ڪو پنهنجي گهر ۾ وٺي ٿي ويو ته ڪجهه نٿي ڳالهائين ۽ جواب ۾ ڪي نٿي ڪڍيائين. آخر هڪ ڏينهن واپاريءَ جي دڪان تي بيهي ان کي چوڻ لڳي مون کي ڪٿي لڪاءُ جو اهڙو مرد اچي رهيو آهي، جيڪو مون کي اگهاڙو ڏسي وڻندو. هن واپاريءَ جواب ڏنو عجيب ڳالهه آهي هي ماڻهو جيڪي بيٺا آهن انهن ۾ ڪو مرد ڪونهي جنهن توکي انهيءَ حالت ۾ ڏٺو هجي. شهزادي کيس چوڻ لڳي تون انهيءَ ڳالهه کي ڇڏي ڏي ۽ خدا واسطي مون کي ڪٿي لڪاءُ!

واپاريءَ سوچيو ته هن چري عورت کي ڪنهن اهڙي جڳهه تي لڪائجي ته جيئن مري ڪپي وڃي ۽ ٻين جي جان به ڇڏي پوي. اهو سوچي هن کي وٺي آڻي گهر جي تنور ۾ بند ڪيائين ۽ ان جي مٿان ڍڪ ڏيئي ڇڏيائين. اڃان ٿوري دير نه گذري هئي (233) ته هڪ مرد ظاهر ٿيو ۽ تنور جي مٿان بيهي سڌ ڪرڻ لڳو ته ٻاهر نڪري اچ. اندران جواب آيو ته اگهاڙي آهيان. انهيءَ مرد ڇا ڪيو جو پنهنجي چادر لاهي اندر اڇلايائين ته اها عورت چادر ڍڪي ٻاهر نڪري آئي. سندس ڪنهن به عضوي کي باهه نه ساڙيو هو. ان کان پوءِ ڪافي دير تائين ويهي پاڻ ۾ ڪچهريون ڪيائون ۽ وحدت واريون رمزون ويهي پاڻ ۾ ونديائون.

آخر ۾ واپاريءَ ان شهزاديءَ کان پڇيو ته ان مرد کانسواءِ هتي ڪي به مرد ڪين هئا، جنهن کان تون پنهنجو اگهاڙو بدن ڍڪين ها. جواب ڏنائين ته اهي سڀ نامرد هئا، مرد صرف اهل الله هوندا آهن.

حضرت جن چوندا هئا ته انهيءَ عورت ائين به چيو ته بيبي رابعه بصريءَ پيو سڀ ڪجهه خدا جي واسطي قربان ڪيو هو، پر پنهنجو ست سيل قائم رکيو هئائين. ليڪن مون پنهنجو سڀ ڪجهه ست سيل به خدا واسطي قربان ڪري ڇڏيو!

شعلو: هڪ ڏينهن سلطان العارفين شيخ بايزيد بسطامي رحمة الله عليه خرقان شهر جي ڀرسان اچي لنگهيو. اتي پنهنجن ساٿين کي مخاطب ٿي چوڻ لڳو ته هتي اسان کي هڪ اهڙي ماڻهوءَ جي خوشبو اچي رهي آهي، جيڪو اسان کان پوءِ پيدا ٿيندو، پر اسان جو مريد هوندو ۽ سندس نالو ابوالحسن هوندو. اسان خدا جي راه ۾ جنهن منزل تي ايڏي ذڪر فڪر کانپوءِ پهتا آهيون، هو فوري طور اتي پهچندو.

چون ٿا ته ابوالحسن کان جڏهن اهو سوال ڪيو ويو ته بايزيد پنهنجي جواب ۾ چيو هو ته هو مسافر آهي ۽ نه مقيم. توهان ان سوال جو ڪهڙو جواب ڏيو ٿا؟ ابوالحسن ورائيو ته اسين پئي يعني مسافر به آهيون ته مقيم به!

شعلو: هڪ فقير هو جنهن کي اها ڳالهه اچي ذهن ۾ ويئي ته ڏينهن ۽ رات ۾ هڪ اهڙي گهڙي آهي، جيڪا قبوليت (234) واري آهي. انهيءَ خيال سان وڃي هڪ جبل تي ويٺو ۽ مسلسل اها دعا گهرندو رهيو ته خداوندا هن جبل کي سون بنا. اوچتو هن جي دعا قبول پئي ۽ سڄو جبل سون ٿي پيو. ان کان پوءِ وري ٻي دعا گهرڻ لڳو ته اي مولا، جيڪو تو کان ٿوري يا ننڍي شيءِ جي گهر ڪري، ان جو ڪارو منهن ڪر. هن اڃان اها دعا مس پوري ڪئي ته سندس منهن ڪارو ٿي پيو. وري مٿي منهن ڪري چوڻ لڳو ته خداوندا، مون اهو ڪو نه گهريو هو ته منهن ڪارو ٿئي. هاڻي آواز آيو ته اي درويش تو تمام ننڍي شيءِ جي گهر ڪئي هئي. منهنجي عنايت تمام وڏي آهي، ۽ منهنجو لطف تمام وسيع آهي. اهو ئي سبب آهي جو تنهنجو منهن ڪارو ٿي پيو آهي.

شعلو: هڪ ڏينهن ڪو خدا جو ديوانو دنيا جا سڀ ڪم ڪار ڏٺا

ڪري، جهنگ منهن ڏيئي هليو. پاڻ سان صرف گڏائي واسطي هڪ ڪاسو کنڀائين. واٽ تي هڪ بزرگ گڏيس جنهن ڏسي کيس چيو ته هي هٿ ۾ ڇا کنڀو اٿي؟ جواب ڏنائين ته اهو نڪر جو ڪاسو آهي، جيڪو گڏائي واسطي کنڀو اٿر. بزرگ چيس ته اهو به اجايو کنڀو اٿي، جيڪو رزق ڏيندو اهو ڪاسو به پاڻهي موڪليندو. ان درويش به ان مهل اهو ڪاسو کڻي پٺ تي ٽڪاءُ ڪرايو ۽ پاڻ روانو ٿي ويو.

شعلو: ٻنهي جهانن ۾ خدا جو پسنديدو بزرگ سلطان العارفين شيخ بايزيد بسطامي رحمه الله عليه فرمائيندو هو ته جڏهن منهنجي دل ۾ هن دنيا جو خيال ايندو آهي ته آءٌ صرف وضو ڪندو آهيان، پر جيڪڏهن آخرت جو خيال يا فڪر لاحق ٿيندو اٿر ته پوءِ غسل ڪندو آهيان. ڇو ته هيءُ دنيا آخرت جي مقابلي ۾ ڪمتر آهي ۽ آخرت جو درجو گهڻو بلند آهي، ان ۾ بهشت ۽ بيون گهڻو شيون آهن. ان ڪري آخرت جو خطرو وڏو ۽ وڌيڪ آهي. (235) انهيءَ ڪري آءٌ غسل ڪندو آهيان.

شعلو: هڪ بزرگ پنهنجي مريدن کي هدايت ڪري رهيو هو ته عورتن جي ويجهو نه وڃو، بلڪ ان ڳالهه جو خيال ڪريو ته جئن توهان جو پاسو به انهن جي چادرن کي نه لڳي: هن سلسلي ۾ خاص خيال ڪريو ۽ ان نصيحت تي سختيءَ سان عمل ڪريو. مريد ايڏي تاڪيد ٻڌي ان نصيحت تي عمل ڪرڻ لڳا. اتفاقاً هڪ ڏينهن اهو بزرگ پنهنجي مريدن سان گڏ بازار مان اچي لنگهيو. سندس مريد پٺيان پٺيان هئا. ڏٺائون ته اهو بزرگ عورتن جي وچ مان ٿي گذريو ۽ ان ڳالهه جو خيال نٿي ڪيائين ته متان ڪنهن عورت کي پاسو لڳي وڃي يا ان جو ڪپڙو ۽ چادر چنبڙي پوي. مريدن عرض ڪيو ته سائين اسان کي اهڙين ڳالهين کان سختيءَ سان منع ڪندا آهيو، پر پاڻ ان تي عمل ڇو نه ٿا ڪريو؟ جواب ڏنائين ته هي اهي عورتون ناهن جن کان مون توهان کي منع ڪئي آهي. مون توهان کي جن عورتن کان پاسو ڪرڻ جي هدايت ڪئي آهي، اهي آهن جيڪي پنهنجي گهر جي چوڌياريءَ کان ٻاهر نٿيون نڪرن ۽ پرهيزگار آهن.

شعلو: چون ٿا ته عيد جو ڏهاڙو هو. انهيءَ ڏينهن علم جو بحر ۽ حلر جو پهڙ، همت جو صاحب، ازلي ۽ ابدي مالڪ جو دوست شيخ سعدي رحمت الله عليه پنهنجي پٽ سان گڏجي عيدگاه طرف وڃي رهيو هو. اتي

ماڻهن جو وڏو انبوه هو سو، پٽ کي چيائين ته منهنجي چادر جي ڪنڊ کي سوگهو ڪري جهلج ته متان ماڻهن جي انبوه ۾ گر نه ٿي وڃين. جيڪڏهن چادر جي اها ڪنڊ توکان ڇڏائجي وئي ته پوءِ مون کي هرگز ڳولي نه سگهندين. اها ڳالهه ڪري حضرت جن چوڻ لڳا ته طالب کي گهرجي ته ڪڏهن به اسر خدا جو دل تان نه وساري، نه ته اهڙو فراق اچي ويندس جو خدا کان گهڻو پري رهجي ويندو. (236)

شعلو: هڪ ڀيري ڪنهن شهر ۾ اچي قحط پيو. ڪيتري وقت کان برسات جو ڦڙو به نه پيو. بک ۽ بدحالي کان ماڻهو مرن ۽ شهر ڇڏڻ لڳا. آخر ۾ وڃي بادشاهه ۽ سندس زال بچيا. ڪجهه وقت کانپوءِ بادشاهه به گذاري ويو. باقي سندس زال وڃي بچي، جيڪا انهيءَ بک ۽ بدحاليءَ جي عالم ۾ مئيءَ ۾ پوريل رهيل ڪهيل ان جا داڻا پئي ڳولهيندي هئي. ايتري قدر جو پورا ست ڏينهن گڏ ڪرڻ کانپوءِ هڪ ويلي جو قوت گڏ ٿيندو هو ۽ انهن جي ماني پچائي بک تاريندي هئي. هڪ دفعي جڏهن ستن ڏينهن جي هڻ هڻان کانپوءِ ان جا داڻا ڪٺا ڪري ماني پچائي تيار ڪيائين ته هڪ بڪايل ڪانو اچي نڪتو. ڪانو جي حالت ڏاڍي رحم جوڳي هئي سو بادشاهه جي زال اها هڪڙي ماني به ان ڪانو کي کائڻ لاءِ ڏئي ڇڏي ۽ پاڻ صبر ڪري ويهي رهي. ڪانو جڏهن ماني کائي ڍو ڪيو ته منهن مٿي ڪري آسمان ڏي ڏسڻ لڳو. بس پوءِ ته اچي برسات پئي. سڄو ملڪ خوشحال ٿي ويو. مردا جيئرا ٿي پيا. سکر سڻائي ٿي وئي. ان جا انبار لڳي ويا. سڀني ماڻهن ان ڍوئي وڃي پنهنجا گهر ڀريا. مطلب ته ان کان پوءِ ماڻهو خوشحال ٿي ويا ۽ خوش گذارڻ لڳا. ليڪن اهو سڀ انهيءَ هڪڙي مانيءَ جي برڪت سببان ٿيو، جنهن ڪري رحمت الاهي جوش ۾ آئي.

شعلو: چون ٿا ته زماني جي برگزيده هستي بيبي (237) رابعه بصري ڪڏهن به اعوذ بالله من الشيطان الرجيم نه چيو هو. هڪ دفعي پڇيائونس ته اعوذ بالله ڇو نه ٿي چئين؟ جواب ڏنائين ته شيطان سان منهنجي ڪا دشمني ناهي، نڪي ان ڏانهن ڪو انتقام رهيل اٿر.

شعلو: هڪ بزرگ کي رسول ﷺ جي صحبت نصيب هئي. سندس هڪ ننڍي ڌيءَ هئي جيڪا سڄو ڏينهن گڏين سان راند ڪندي هئي. هن اڳڙين منجهان ڪيتريون انساني شڪليون ٺاهيون هيون ۽ انهن کي ڪيترا نالا ڏنا

هٿائين. هڪ وڏي گڏي کي "سيد" ٿي چيائين. اتفاقاً هڪ ڏينهن جڏهن چوڪري راند ۾ مشغول هئي ته سندس پيءُ کيس ڏسي ورتو ۽ ان ڳالهه کي سخت ناپسند ڪيائين. هو اهي سڀ رانديڪا کسي انهن کي ساڙڻ لڳو. تنهن تي ڏي ڇيس ته انهيءَ سيد کي نه ساڙ جو. پئس انهيءَ ڳالهه تي ڪو ڌيان نه ڏنو ۽ سڀئي کڻي باهه ۾ اڇلايائين.

پئي دفعي جڏهن اهو درويش رسول ڪريم ﷺ جن جي صحبت ۾ آيو ته پاڻ سڳورن کڻي منهن ڦيرايو ۽ پنهنجي ناراضگي ظاهر ڪيائون. اهو بزرگ حيران ٿيو ته ڪهڙي خطا ڪئي اتر جو هيئن ناراض ٿيا آهن. چيائونس ته تو وڏو ڏوهه ڪيو آهي. جو تنهنجي ڏيءَ توکي ٻڌايو ته هن سيد کي باهه ۾ نه ساڙ جو. تڏهن به ان جو چوڻ نه ڪيو. گویا تو سيدن جي عزت ۽ مرتبي جو ڪو خيال نه ڪيو. اهو عتاب ٻڌي اهو بزرگ توبه تائب ٿيو.

شعلو: زماني جو قطب فاني في الله ۽ بقا بالله شيخ جنيد بغدادی رحمة الله عليه جو قول آهي ته ٻارنهن سال وحدت جي درياءَ ڪناري قيام ڪيوسون. اتي اسان ڏٺو ته ڪيترن خدا جي طالبن (238) جون ڪشتيون ٻڏي غرق ٿي پئي ويون. البت اهڙيون چند ٻڏڻ کان بچي ٿي ويون، جن وٽ صبر جو سڙهه، يقين جو کوهو ۽ همت جو سڪاڻ ساڻ هو. صرف اهي ئي ٻيڙيون سلامتيءَ سان ڪناري تي ٿي پهتيون.

شعلو: هڪڙو درويش اڪيلو ئي اڪيلو جهنگ ۾ وڃي خدا کي ياد ڪرڻ لڳو ۽ دنيا جي سڀني ڌنڌن ۽ لاڳاپن کان پاڻ پلي وٺيو. هڪ ڏينهن مراقبي ۾ دنيا کي ڏٺائين جيڪا کيس چڻي رهي هئي ته مون کي قبول ڪر. درويش چوڻ لڳس ته تو ڪنهن سان وفا نه ڪئي آهي ۽ نه ڪنهن وٽ تون هميشه رهي آهين. بلڪ جڏهن ڇڏي ويندي آهين ته ٻڌائيندي به نه آهين. ان ڪري توکي قبول ڪرڻ هرگز مناسب ڪونهي. دنيا اهو ٻڌي چوڻ لڳس ته مون کي قبول ڪر. توسان آءٌ وعدو ٿي ڪريان ته رواني ٿيڻ وقت آءٌ توکي ٻڌائيندس. آخر درويش اها آڇ قبول ڪئي.

ڪجهه ڏينهن کان پوءِ وزير جو پٽ سخت بيمار ٿي پيو. ڪنهن جي ڏس ڏيڻ تي هن درويش وٽ وٺي آيس. جيڪو درويش جي دعا سان چڱو ٿيو ٿي پيو. وري بادشاهه جي ڏيءَ بيمار ٿي پئي ۽ ڌري گهٽ مرڻ تي هئي. بلڪ

پڻ طبيبن لاءِ علاج سمجھي جواب ڏئي ڇڏيو هو، جو ان کي به هن درويش وٽ وٺي آيا. درويش جي دعا سان اها به شفا ياب ٿي پئي. بادشاهه اهي ڳالهون ڏسي درويش جو معتقد ٿي پيو ۽ پنهنجي ڌيءَ جو نڪاح ان درويش سان ڪرايائين. هينئر درويش بادشاهه جو نياڻو ۽ خاص مقرب ٿي پيو، تنهن ڪري وٽس دولت به ان انداز سان اچڻ لڳي. هر وقت طرحين جا طعام واپرائڻ ۽ مختلف قسمن جون پوشاڪون اوڍڻ لڳو. مطلب ته هر ڪنهن سندن عزت ٿي ڪئي. (239) ڪيترائي سال زندگي ان نموني ۾ گذاريائين. ليڪن دل ۾ اهو خيال رهندو آيس ته دنيا ڪڏهن نه ڪڏهن کيس ڇڏي ويندي. ان ڪري پنهنجو درويشي لباس هڪ صندوق ۾ سانڍي رکي ڇڏيائين. ۽ ان وقت جو انتظار ڪرڻ لڳو.

هڪ ڏينهن محل ۾ صرف بادشاهه ۽ درويش موجود هئا. اتفاقاً بادشاهه کي ننڊ اچي غلبو ڪيو سو هن درويش جي گوڏي تي مٿو رکي لپتي پيو ۽ کيس ننڊ ڪٽي وئي. نيڪ انهيءَ مهل دنيا اچي درويش جي آڏو حاضر ٿي ۽ کيس چوڻ لڳي ته آءُ توکي خبردار ڪرڻ آئي آهيان ته آءُ توکان موڪلائڻ واري آهيان. درويش اهو ٻڌي سخت ٻڌتر جو شڪار ٿي ويو ۽ بادشاهه جي منهن ۾ گهوري نهارڻ لڳو. هوڏانهن انهيءَ وقت بادشاهه خواب ٿي ڏنو ته شيطان کيس چئي رهيو هو ته تنهنجو نائي توکي ماري پاڻ بادشاهه ٿيڻ گهري ٿو. اوجھو انهيءَ مهل ڪٿان ڪو ڪڪ اڏامي اچي بادشاهه جي وات ۾ پيو. درويش خيال ڪيو ته اهو ڪيئن به ڪري هٽائجي. انهيءَ خيال سان هن پنهنجو چاقو ڪڍي ان ڪڪ کي آهستيءَ سان هٽائڻ لڳو ته بادشاهه جي اک کلي پئي. بادشاهه جو دوريش جي هٿ ۾ چاقو ڏٺو، سو پڪ ٿيس ته سندس خواب سچو هو. وٺي وڌي آواز سان سڏ ڪيائين ته ماڻهو اچي مڙيا. بادشاهه نائيءَ کي مخاطب ٿي چوڻ لڳو ته مون توکي هيتري عزت ڏني ۽ توکي ايترو مرتبو مليو مون توهان ڪهڙي برائي ڪئي جو تون منهنجي خون جو پياسو ٿي پئين؟ درويش گهڻي عذر ڏنا، پر ڪا ڪانه ٻڌائونس. بيعزتو ڪري زنجير ڳچيءَ ۾ وجهي کڻي قيد ۾ رکيائونس. انهيءَ وقت درويش بادشاهه جي محل ۾ رکرايل صندوق گهرائي ۽ پنهنجو لباس ڪڍي (240) پاتو ۽ بادشاهه کي مخاطب ٿي چوڻ لڳو ته ڪو خيال نه ڪجو اسان دنيا کي چند ڏينهن لاءِ قبول ڪيو هو ۽

هينئر ان کي سوري ترک ڪريون ٿا.

حضرت جن اها ڳالهه مڪمل ڪري چوڻ لڳا ته اهي آهن دنيا جا مڪر ۽ فريب. دنيا جنهن کي ڪا بقا ڪانهي، ان جي دام ۾ هرگز نه اچو. بلڪ ان جي ويجهو نه وڃو ته جئن هلاڪ ۽ وبال کان بچي سگهو.

شعلو: هڪ پيري عارفن جو بادشاهه، زاهدن جو شرف، سالڪن جو نڪ، بسطام جو پير، بايزيد جهنگ ۾ چلي ۾ مشغول هو. جڏهن چلو پورو ٿيو ته خدا تعاليٰ کان طعام جي گهر ڪيائين ته جئن روزو کولي سگهي. آواز آيو ته جيستائين شهر جو رخ نه ڪندين تيستائين توکي ڪو طعام ملڻ مشڪل آهي. بلڪ تيستائين توکي اسان جي قدرت جي خبر نه پوندي. انهيءَ ۾ اسان حڪمت رکي آهي ته تون شهر ۾ وڃين ۽ توکي جيڪي ڪاڻ لاءِ ملي اها واپرائين.

شعلو: ڪنهن شهر جي پسگردائي ۾ هڪ شخص رهندو هو، جيڪو پنهنجو گهڻو وقت بيابان ۾ گذاريندو هو. اڪثر ڪري ڇهه مهينا روزو رکندو هو ۽ اهو سمورو وقت دروازو بند ڪري عبادت ڪندو هو. جڏهن افطار لاءِ ٻاهر نڪرندو هو ته وقت جو بادشاهه جيڪو سندس معتقد هو زيارت لاءِ اچي حاضر ٿيندو هو. هو پاڻ سان ڪجهه طعام پڻ کڻائي ايندو هو. اهو درويش هميشه ان ريت افطار ڪندو هو. گهڻو وقت انهيءَ شخص جو اهو معمول رهيو. هڪ ڏينهن ان بادشاهه جي هڪ ٻئي درويش سان ملاقات ٿي ته ان سان ڪچهري ڪندي کيس انهيءَ شخص جي تعريف ڪيائين. چوڻ لڳو ته هو وڏي مجاهدي وارو انسان آهي، جيڪو ڇهه مهينا روزو رکي ٿو. اهو ٻڌي درويش چوڻ لڳو ته توهان غلط سمجهيو آهي. دراصل (241) هو سڀ ڪجهه کائي پئي ٿو. پر توهان کي خبر ناهي بادشاهه حيران ٿي پيڇڻ لڳو ته اهو وري ڪيئن. کولي سمجهايو هن درويش جواب ڏنو ته اصل ۾ توهان جي طرفان عزت ۽ مرتبڻي هن جي وڏي قوت آهي. بادشاهه چوڻ لڳو ته هن کي انهن ڳالهين جي ڪا پرواهه ناهي. درويش چيو ته پوءِ پلا توهان هينئن ڪريو جو هاڻي جڏهن ان جو چلو پورو ٿئي ته توهان ڪنهن ٻئي ماڻهوءَ کي وٽس موڪليو. جڏهن اهو درويش حجري کان ٻاهر اچي ته ان کي چوي ته بادشاهه جيڪو اڳي توهان جو ايڏو معتقد هو هينئر توهان بابت پنهنجي خيال کي تبديل ڪري ڇڏيو آهي، پوءِ ڏسو ته ڇا ٿو ٿئي.

بادشاه ائين ڪيو ۽ جڏهن چلي پوري ٿيڻ جو وقت آيو ته هن پن جڻن کي موڪليو. جن انهيءَ درويش جي آڏو اچي اهڙي گفتگو ڪئي. جڻن ان عابد شخص اها گفتگو ٻڌي ته واقعي سخت ملول ٿي پيو. وٽر جو بادشاه روزي کولڻ وقت نه آيس ته وڌيڪ پڪ ٿيس. تن ڏينهن کان پوءِ حجري جو دروازو کوليائون ته ڏٺائون ته عابد شخص مري چڪو آهي. اها خبر ٻڌي ان درويش بادشاه کي چيو مون صحيح چيو هو يا غلط بادشاه جواب ڏنو ته توهان بلڪل صحيح چيو هو.

شعلو: چون ٿا ته ولايت جي بادشاه ۽ وقت جي شيخ سلطان ابراهيم ادهر وٽ جيڪو شخص مريد ٿيڻ لاءِ ايندو هو ان کي ٽي شرط ٻڌائيندا هئا. جيڪڏهن اهي قبول ڪندو هو ته ان کي مريديءَ ۾ قبول ڪندا هئا. اهي ٽي شرط هن ريت هئا: پهريون مريد کي چوندا هئا ته جنهن ڪم جي ڪري توهان محتاجي محسوس ڪريو ان جو ذموا سان پاڻ تي کڻڻ ٿا، توهان خاموش ٿي ويهي رهندا. ٻيو ته اتي ۽ لتي جو ذموا به اسان تي آهي. ٽيون پانگ صلواة به آڏو پاڻ چونڊس. جيڪي ماڻهو مريد ٿيڻ ايندا هئا ته اهي (242) ڳالهون ٻڌي حيران ٿيندا هئا. گهڻا اهي ڳالهون قبول نه ڪندا هئا. هو چوندا هئا ته اسين خود پير جي خدمت لاءِ اچون ٿا ۽ نه پنهنجي خدمت واسطي! البت ڪجهه ماڻهو جيڪي وڌيڪ سمجهدار هوندا هئا اهي ڳالهون قبول ڪندا هئا. انهن جو خيال هو ته جيتوڻيڪ پير هٿان مريدن جي خدمت ترڪ ادب ۾ شامل آهي، پر اسان لاءِ اهو ڪافي آهي ته قيامت جي ڏينهن ابراهيم ادهر جي مريدن جي قطار ۾ شامل هوندا سين.

شعلو: ڪنهن بزرگ جو هڪ بادشاه ڏاڍو معتقد هو. هڪ ڏينهن ٻئي ملڪ جي بادشاه هن بادشاه کي چورائي موڪليو ته پنهنجي ڌيءَ جو سڱ مون کي ڏي نه ته توسان جنگ ٿيندي ۽ آءٌ تنهنجي ملڪ تي چڙهائي ڪري ان کي برباد ڪندس. هن بادشاه جواب ڏياري موڪليس ته اهو ڪم مون کان هرگز نه ٿيندو. اهو ٻڌي هن بادشاه حملي جي نيت سان پنهنجو لشڪر چاڙهي موڪليو. هيڏانهن هوڏانهن جڏهن بادشاه کي خبر پئي ته فوراً ان بزرگ جي خدمت ۾ اچي حاضر ٿيو. اهو بزرگ ان وقت مراقبي ۾ ويٺل هو. تنهن ڪري بادشاه بيهي انتظار ڪرڻ لڳو. بزرگ جڏهن مراقبي مان ڪنڌ مٿي ڪنيو ته

پڇا ڪيائين ته ڪير بيٺو آهي؟ بادشاهه جواب ڏنو ته توهان جو خادم. بزرگ پڇيس ته خدمت جو ارادو رکين ٿو. جواب ڏنائين ته هائو. بزرگ چيس ته پوءِ پنهنجي ڌيءَ مون کي نڪاح ۾ ڏي. بادشاهه في الفور محل تي آيو ۽ پنهنجي ڌيءَ کي پرڻي لاءِ تيار ڪري ان بزرگ وٽ وٺي آيو. بزرگ عورت کي حجري ۾ ڇڏي وري اچي مراقبي (243) ۾ ويهي رهيو. ليڪن بادشاهه پهريائين وانگر اتي بيٺو رهيو ۽ اتان چريو ئي ڪونه. آخر بزرگ جڏهن محسوس ڪيو ته وري ڪنڌ مٿي ڪري پڇڻ لڳو ته ڪير بيٺو آهي؟ بادشاهه ساڳيو جواب ڏنو ته توهان جو خادم. بزرگ چيو ته اڃان خدمت جي تمنا رکين ٿو. جواب ڏنائين ته هائو. بزرگ چيس ته پوءِ پنهنجي بدن تان ڪل جو ٽڪرو لاهي ڏي. بادشاهه انهيءَ مهل ڪن ماڻهن کي چيو جن سندس ڪل لاهي ان بزرگ جي حوالي ڪئي. تئين پيري وري بزرگ مراقبي ۾ مشغول ٿي ويو. ليڪن بادشاهه ساڳي ريت اتي ئي ائين بيٺو رهيو. بزرگ وري ڪنچي مٿي کڻي پڇيو ته اڃا ڪير بيٺو آهي. بادشاهه ساڳيو جواب ڏنو. بزرگ پڇيس ته بندگيءَ جي اميد رکين ٿو؟ جواب ڏنائين ته هائو. بزرگ چيس ته پوءِ پنهنجو سر ڌار ڪري، اسان جي حوالي ڪر. بادشاهه ائين به ڪيو. مطلب ته جئن بزرگ چيو ٿي ته بادشاهه بنا ڪچڻ جي ائين ٿي ڪيو.

بزرگ جڏهن اهو سڀ ڪجهه مشاهدي ۾ ڏٺو فوراً ان بادشاهه جي سر کي حڪم ڪيائين ته وڃي ڌڙ سان مليو ۽ ڪل وڃي بدن سان ملي. ان کانپوءِ ان کي اٿڻ جو حڪم ڪيائين ته بادشاهه صحيح سلامت اتي بيهي رهيو. بزرگ پڇيس ته ڇا ڏٺي. بادشاهه جواب ڏنو ته جڏهن مون پنهنجي ڌيءَ تنهنجي نڪاح ۾ ڏني معلوم ٿيو ته دنيا جون سڀ ولايتون منهنجي حڪم هيٺ آهن ۽ ٻيو ڪو بادشاهه ڪونهي. جڏهن مون پنهنجي ڪل لاهي تنهنجي حوالي ڪئي ته خدا تعاليٰ جو مشاهدو نصيب ٿيو. وري جڏهن سر تن کان جدا ٿيو ته پاڻ کي واصل بحق ڏٺو ۽ پنهنجو مقصد پورو ٿيندي ڏٺو. بزرگ چيس ته دراصل جيڪي ڪجهه تو پاڻ ڏٺو، مون اهو ئي توکي موٽائي ڏنو. (244) جيڪڏهن اڃان ڪجهه ٻيو ڏين ها ته ان جي عيوض پڻ توکي ضرور ڪجهه ملي ها.

شعلو: چون ٿا ته زماني جو شيخ، عارف يگانو، خدا جو پسنديدو،

پير عصر شيخ حسن بصري رحمة الله عليه گهڻو ڪري جڏهن وعظ ڪندو هو

تہ سامعين جي حال مطابق گفتگو ڪندو هو. ليڪن هڪ ڏينهن هو منبر تي ويهي وعظ ڪري رهيو ته بي اختيار سندس زبان منجهان حقيقت جا ڳوڙها نڪتا ۽ اسرار الاهي جا نعرا واشگاف ٿيڻ لڳا، پاڻ حيران ٿي ويو ته آخر ان جو ڪهڙو سبب آهي؟ خادم کي گهرائي چيائين ته ڏس ته مجلس ۾ ڪو اهل الله ته اچي نه ويٺو آهي. خادم وڃي ڏٺو، پر کيس ڪوئي نظر نه آيو. واپس اچي ٻڌايائين ته مجلس ۾ اهڙو ڪو شخص ويٺل ڪونهي. ان تي شيخ بصري چيس ته مسجد کان ٻاهر وڃي معلوم ڪر. جئن اهو خادم مسجد کان ٻاهر آيو ته ڏٺائين ته بيبي زابعه بصري هڪ سوراخ منجهان مسجد اندر نھاري رهي هئي ۽ وعظ ٻڌي رهي هئي. خادم اندر اچي شيخ کي ان حقيقت کان واقف ڪيو. چيائين ته هائو اسان کي به اها حقيقت معلوم ٿي آهي.

شعلو: ڪنهن زماني ۾ هڪڙو فقير ۽ بادشاهه جو پٽ پاڻ ۾ يار هوندا هئا. اوچتو بادشاهه مري ويو ۽ سندس پٽ تخت تي ويٺو. فقير ان وقت ڪنهن ٻئي ملڪ ويل هو. هڪ ڏينهن ان فقير کان ڪنهن غريب هڪ درهم گهريو. فقير چيس ته مون سان گڏجي هل ته وقت جي بادشاهه کان جيڪو منهنجو يار آهي، ان کان توکي درهم وٺي ڏيان. سائل قبول ڪيو ۽ بادشاهه ڏي روانا ٿيا.

هوڏانهن شهزادي پنهنجي وزير کي چيو ته دينارن جي هڪ ڳوٺري پاڻ سان کڻو ته پنهنجي يار فقير کي ڳولي ان جي حوالي ڪريون. اڃان شهر کان ٻاهر مس نڪتا ته رستي تي فقير ملي وين. (245) جئن هڪٻئي کي ڏٺائون ته وڏي سک سان مليا ۽ ويهي ڳچ دير ڪچهري ڪيائون. اتي فقير بادشاهه کي عرض ڪيو ته هن مسڪين کي هڪ درهم ڏياريو. بادشاهه اشارو ڪيو ته ان مسڪين کي صرف هڪڙو درهم ڏنو وڃي. فقير جي موڪلائڻ کان پوءِ وزير پڇيو ته سائين، هيءُ سڄي ڳوٺري جيڪا ساڻ کڻائي آيو، سا کيس ڇو نه ڏنو؟ هڪڙو درهم ڏيڻ مناسب ڪونه هو. بادشاهه جواب ڏنو ته جيڪڏهن هو گهر نه ڪري ها يا سوال نه ڪري ها ته جيڪر سڄي ٿيلهي ان جي حوالي ڪريان ها. هاڻي جڏهن ان طمع رکي ته پوءِ هڪ درهم هن لاءِ ڪافي آهي. هن حڪايت کان پوءِ حضرت جن هي بيت پڙهيو:

[92]

توڏانهن توتي ڏان، هي پاڻ اتي مڱئو،
انهين پارين آسئو، ڪو چئي وڃائي پاڻ.

[اي مالڪ تنهنجي طرفان دان تو جهڙو آهي. باقي هي (بندو)
پنهنجي وٽ آهر گهرجائو آهي. اهڙي روش سان بيوقوف ماڻهو پاڻ ڳالهائي
پنهنجو نقصان ڪري ٿو.]

شعلو: هڪ ڏينهن ڪنهن ماڻهوءَ پير بسطاميءَ کي مٿي تي لٽ
وهائي ڪڍي. ايتري قدر جو سندس مٿي مان رت وهڻ لڳو. فوراً ٻيو شخص
پنهنجي گهران بصري پچائي ان جي مٿان مڪڻ رکي اچي حاضر ٿيو ۽ پير کان
پيچڻ لڳو ته آخر هيءَ ڌڪ توهان کي ڪنهن هنيو. پير تڪڙ ۾ جواب ڏنو ته
جنهن اها بصري آندي آهي. ان تي وري انهيءَ شخص پڇيو ته بصري ڪنهن
آندي آهي. پير ورائيو ته جنهن لٽ هئي آهي، جيتوڻيڪ اهو شخص بار بار
اهو سوال ورجائيندو رهيو، پر پير هميشه اهو ئي جواب ٿي ڏنو. مطلب ته آخر
تائين اهو ڪو نه ٻڌايائين ته لٽ ڪنهن هئي هيس.

شعلو: چون ٿا ته هڪ گودڙي پوش فقير ڪنهن سوناري جي پٽ تي
عاشق ٿي (246) پيو ۽ گهڻو وقت ان سوناري جي دڪان جي آڏو بيٺو هوندو
هو. اهو چوڪرو به ان دڪان تي ڪم ڪندو هو. جڏهن سونارو ۽ پٽ پنهنجي
گهرن ڏانهن واپس ويندا هئا ته هي فقير سندن دڪان تي وڃي هيٺ ڪيرائيل
مٽيءَ کي وڏي حسرت وڃان هٿن ۾ کڻندو ۽ ان کي مهيندو رهندو هو ته اها
سندس محبوب جي دڪان جي مٽي آهي. هڪ ڏينهن وقت جي بادشاهه ان
سوناري وٽ هڪ نهايت قيمتي موتي ڏياري موڪليو ته ان کي منڊيءَ ۾
جڙوات ڪري ڏي. اتفاقاً دڪان بند ڪرڻ وقت اهو موتي خاڪ ۾ ڪري پيو.
هوڏانهن فقير دڪان بند ٿيڻ کانپوءِ معمول مطابق ان خاڪ کي ميڙڻ لڳو ته
اهو موتي سندس هٿ چڙهي ويو. فقير اهو موتي کڻي پنهنجي گودڙيءَ ۾
سوڳهو ڪيو. ٻئي ڏينهن جڏهن سوناري کي موتي نظر نه آيو ته بادشاهه جي
خوف کان سخت حيران پريشان ٿيو. فقير اهو ڏسي سمجهي ويو ته ڇا ماجرا
آهي. سو سوناري کان پڇيائين ته ڇا معاملو آهي؟ سوناري چيس ته موتي گر
ٿي ويو آهي. فقير چيس ته جيڪڏهن ڪو توکي اهو موتي هٿ ڪري ڏئي ته ڇا

تون پنهنجو پٽ ٿوري دير ان جي حوالي ڪندين. سوناري ورائيو ته بلڪل آءُ پنهنجو پٽ هميشه لاءِ سندس خدمت ۾ ڏئي ڇڏيندس.

اهو ٻڌي فقير پنهنجي گودڙيءَ مان موتي ڪڍي سندس حوالي ڪيو. سونارو ڏاڍو خوش ٿيو ۽ فقير جي لاءِ پنهنجي دڪان جي ڀرسان هڪ حجر جو ڪٽي ٺهرايائين ۽ پٽ کي ان جي خدمت جو حڪم ڪيائين. فقير کي جڏهن خبر پئي ته سندس محبوب هن وٽ اچڻ وارو آهي ته ان جي مهمانيءَ لاءِ کاڌي جي بندوبست ۾ لڳي ويو. ٿورا ڇانور وٺي ديڳڙي ۾ وڃي باهه تي ڪٽي رکيائين. ٿوري دير ۾ خيال آيس ته محبوب واسطي طعام تيار ڪرڻ لاءِ ڪاٺيون مناسب ناهن. تنهن ڪري ڪاٺيون ڪڍي پنهنجو پير ڪٽي باهه ۾ وڌائين. باهه جڏهن پير کي ساڙي گودڙي تائين پهتي ته ڇوڪر وٺي رڙيون ڪيون. (247) ڇوڪر جو پيءُ ۽ پيا ماڻهو جيڪي حجري کان ٻاهر بيٺا هئا فوري طور اندر گهڙي پيا ته مبادا فقير ڇوڪر سان زيادتي نه ڪري. ليڪن جيئن هو اندر گهڙيا ته فقير حجري جي ڳڙ کي مان ٻاهر نڪري هميشه لاءِ گر ٿي ويو. ڇوڪر کان جڏهن پڇيائون ته هن سڄي ماجرا بيان ڪري ٻڌاين. بلڪ هو افسوس ڪرڻ لڳو ته آءُ هاڻي هن فقير کانسواءِ ڪيئن زندهه رهندس. اهو به چيائين ته توهان هتي نه اچو ها ته بهتر.

حضرت جن اها ڳالهه مڪمل ڪري چوڻ لڳا ته عشق مجازي ۾ ڪڏهن به قاسم نه گهرجي، پر جيڪڏهن ڪو قاسمي ته پوءِ ائين ڪرڻ گهرجي جيئن هن فقير ڪيو.

شعلو: پيغمبر عليه الصلوة والسلام جي زماني ۾ هڪ فاسق هوندو هو، جنهن جي ڪا رات گناهه کانسواءِ نه گذرندي هئي. سندس وفات کان پوءِ الله جي رسول کي ٻڌايائون ته فلاڻي شخص کي هلي دفن ڪريو. پاڻ سندس جنازي ۾ شريڪ ٿيا ۽ هن کي دفنايائون. ليڪن سندس جنازي ۾ هلڻ وقت پاڻ پٺ تي هلي رهيا هئا. يارن پڇيو ته ڪهڙي سبب کان سڄا پير زمين تي نسا رکو. فرمايائون ته هن ميت جي نماز لاءِ آسمان کان ايترا ملائڪ آيا آهن، جو پيرن رکڻ جي جاءِ کانهي. ان کانپوءِ جڏهن انهيءَ شخص جي گهر تي آيا ته سندس پٽن کان پڇيائون ته هي شخص ڪهڙو ڪم ڪندو هو ۽ ڪهڙي عبادت ۾ وقت گذاريندو هو؟ چيائون ته زاني هو ۽ اهڙو گناهه ڪونهي جو ڇڏيو

هجيئس، پر سمهڻ وقت هميشه هي الفاظ (248) چوندو هو. سبحان الله المقدر
لها يشاء بقدرته وفعال لما يريد بعزته برحمتك يا ارحم الراحمين. معني
پاڪ آهي اهو خدا جيڪو پنهنجي قدرت سان جيڪي وڻيس ٿو سو جوڙي، ۽
جيڪو پنهنجي سگه سان جيڪي گهري ٿو سو ڪري ٿو: اي پاڄهارن ۾
پاڄهه تون پنهنجي پاڄهه ڪر. ان دعا کانپوءِ وڌيڪ چوندو هو. اي خداوندا،
جيڏي تنهنجي وڏائي آهي ۽ جهڙو تون آهين، تيڏي ۽ تهڙي مون کي اميد آهي.
پر پوءِ يقين ٿين ته ايترو شرف انهيءَ دعا جي برڪت سان مليو هوس.
هن حڪايت کان پوءِ حضرت جن هي بيت پڙهيو:

[93]

جهوڙيا جهڻڪن، مٿي مين مڱڻا،
سيڙ رات سمڱڻا، ڏکڻا ڏينهن ڏسن،
گهر ٿا گهوت وڃن، چنتا ٿي چارڻين.

[طريدگار مڱڻا اٿن تي سوار ٿيو جهونگاريندا وڃن ٿا. سيڙ ڄام ڪين
رات نوازيو ۽ اهي ڏينهن جو صاف نظر اچن ٿا. اهي گهوت هاڻي گهر ٿا وڃن ۽
چارڻن جي چنتا لهي ويئي آهي.]

شعلو: هڪڙو پير هو، جنهن جا ڪيترائي مريد هئا. هڪ ڏينهن
سوداگر ان پير جي مريدن سميت دعوت ڪئي. دعوت جو اهم ڪارڻ مٿي ماڙيءَ
تي ڪيل هو، جتي سڀني مهمانن لاءِ عاليشان وڇاڻو پٿريل هو. طعام کان سواءِ
سماع ۽ راڳ جو بندوبست به هو. اوچتو جڏهن سماع جي محفل عروج تي هئي
ته هڪڙي مريد کي اچي حال پيو. جيڪو اٿي نچڻ لڳو ۽ زور سان پير زمين تي
هڻڻ لڳو. ايتريقدر جو جيڪڏهن مريد اٿي کيس نه جهلين ها ته جيڪر ڪوئي
کان هيٺ ڪري سري وڃي ها. اهو ڏسي پير پنهنجي مريدن کي چيو ته ڇڏي
ڏيوس ته ڀلي زمين تي وڃي ڪري. گهڻي دير کانپوءِ محفل ختم ٿي ۽ اهو
مريد هوش ۾ آيو ته ٻين کيس (249) جيڪي وهيو واپرايو هو، تنهن کان واقف
ڪيائونس ۽ اهو به ٻڌايائونس ته پير جو ڇا چوڻ هو. اهو مريد پير جي فرمان
واري ڳالهه ٻڌي حيران ٿيو ۽ پير جي خدمت ۾ حاضر ٿي عرض ڪرڻ لڳو ته
ڪهڙي سبب کان پاڻ کيس هيٺ ڪرڻ کان روڪڻ جي منع ٿي ڪيائون.
پير ٻڌايس ته مون گهريو ٿي جڏهن توتي حال پيل هو ته تون خدا سان

واصل ٿين. مبادا ٻيهر اهڙو موقعو ملڻ ممڪن نه ٿئي. مطلب ته جيڪڏهن مريد ته سڌو خدا سان وڃي ملين.

شعلو: هڪ ڀيري ڪنهن بادشاهزادي کي عشق الاهي اچي سوار ٿيو. سو بادشاهي ڇڏي فقر و فاقه کڻي اختيار ڪيائين. حضرت رسالت مآب ﷺ جي محبت ۾ مديني جو سفر اختيار ڪيائين ۽ روضي پاڪ جي هڪ ڪنڊ ۾ ڳچيءَ ۾ ڪپڙو وجهي سمورو وقت بيٺو هوندو هو. هڪ رات پيغمبر عليه الصلوة والسلام کي خواب ۾ ڏٺائين جن کيس هيءَ صلوة پڙهڻ لاءِ چيو: اللهم صل علي محمد صلوة انت لها اهل و هو لها اهل. بس پوءِ ته ڏينهن رات اها صلوة سڳوري پيو پڙهندو هو.

هڪ ڏينهن اتي روم جو بادشاهه زيارت لاءِ آيو. هن جڏهن شهزادي کي ان حالت ۾ ڏٺو ته کيس گهڻو خيال ٿيو. سو ڇا ڪيائين جو دينارن سان ڀريل ڳوٺري ان جي حوالي ڪيائين. شهزادي، پڇيس ته هيءَ ڳوٺري مون کي ڇا لاءِ ٿا ڏيو. بادشاهه جواب ڏنس ته جئن کاڌو کائي سگهين ۽ پنهنجي ڪمزوري دور ڪري سگهين. شهزادو چوڻ لڳو ته آءٌ پاڻ بادشاهه هوس ۽ پنهنجو ملڪ ڇڏي هتي آيو آهيان، مون ڪيترا ئي دينار خرچ ڪيا آهن تڏهن ته اها ڪمزوري ۽ هيڻائي نصيب ٿي اٿم، تنهن ڪري هينئر اهي دينار قبول نه ڪندس. اهو سوچي دل ۾ خيال ڪيائين ته هاڻي جيڪڏهن هتي وڌيڪ رهندس ته مشهوري وڌي ويندي، تنهن ڪري، بهتر اهو آهي ته روضي پاڪ جي ڪنڊ ڇڏي ڪٿي ٻي جڳهه تي وڃي رهجي. اڃان (250) سوچ ۾ هو ته خواب ۾ رسول پاڪ ﷺ کي ڏٺائين، جيڪي کيس چئي رهيا هئا ته اي دوست اسان کي ڇڏي ڪيڏانهن ٿو وڃين؟ جيئن اهو آواز ٻڌائين ته واپس خداوند تعاليٰ جو برگزيده بندو ۽ پسندیده ٻانهو بنجي ويو.

شعلو: هڪ ڀيري ڪو پير پنهنجي مريد تي گهڻو راضي ٿيو ۽ سوچيائين ته ان کي ڪجهه عنايت ڪري. مريد جو امتحان وٺڻ لاءِ ان کي چيائين ته منهنجي لاءِ هڪ گڏھ ڪاهي اچ. مريد ائين ڪيو. مريد کي وڌيڪ امتحان ۾ وجهڻ لاءِ پير هن کي پنهنجي خواهش کان واقف ڪيو. مريد ويچارو اٿيو ۽ هڪ چولو هيٺ وڇايائين ۽ پٽڪو لاهي اولو ڪري بيٺو ته جيئن پيو ڪو ماڻهو پير کي نه ڏسي. اهو ڏسي پير هڪدم اٿي بيهي رهيو ۽ کيس مريد

جي اطاعت تي ڪو شڪ نه رهيو ۽ کيس اهڙي دعا ڪيائين، جو اهو مريد صاحب معرفت بڻجي ويو.

شعلو: هڪ دفعي برگزيده عام و خاص، پرده نشينن جي سردار بيبي رابعه بصري کي ڏٺائون ته سندس هڪ هٿ ۾ باه ۽ ٻي هٿ ۾ پاڻي هيس ۽ چئي رهي هئي ته انهيءَ باه سان بهشت رهڻ نه ڏيندس ۽ پاڻيءَ سان دوزخ جي باه اجهائيندس. اهو ان ڪري جيئن خبر پوي ته خدا جا طالب سندس ڪهڙي مقصد خاطر عبادت ڪن ٿا!

شعلو: هڪ ڏينهن ڪو درويش اچي ڪنهن بادشاهي محل جي هيٺان گذريو. اوجھو سندس نظر وڃي مٿي ماڙيءَ تي بيٺل (251) بادشاه جي ڌيءَ تي پئي، جيڪا سونهن سوڀيا ۾ پنهنجو مٿ پاڻ هئي. درويش پهرين نظر سان عشق جو شڪار ٿي پيو ۽ دل ۾ ان جي وصل جي خواهش ڪئي بادشاه کي اچي عرض ڪيائين ته پنهنجي ڌيءَ منهنجي نڪاح ۾ ڏيو. بادشاه پهرين ته ڏاڍو حيران ٿيو. آخر وزيرن ۽ مشيرن کي گهرائي انهن سان صلاح مصلحت ڪيائين. سڀني جي صلاح ٻيئي ته درويش کان اهڙي شيءِ جي فرمائش ڪئي وڃي، جيڪا هو پوري ڪري نه سگهي. اهو سوچي درويش کي چيائون ته جيڪڏهن تون هيترا موتي ۽ مرجان ڪٽي ايندين ته تنهنجو نڪاح ڪرايو ويندو. درويش اها ڳالهه قبول ڪئي. ليڪن پڇيائين ته اهي موتي ۽ مرجان ڪٿي ملندا؟ ٻڌايائونس ته اهي فلاڻي سمنڊ جي تري ۾ ملندا. درويش سمنڊ جي ڪناري تي اچي بيٺو ۽ ٿوري هيٺانهين ڪيائين ته جئن ان ۾ پاڻي وهي اچي ڇڄ ڪٽي ان پاڻيءَ ۾ هڻڻ لڳو ته جئن موتي ڳولي سگهي.

هوڏانهن سمنڊ کي خدا ئي حڪم اچي پهتو ته جيڪي موتي مرجان گوهر آبدار تنهنجي ڀيٽ ۾ آهن، اهي ڪڍي ڪناري تي آڻ نه ته اسان جو دوست توکي سڪائي خشڪ ڪري ڇڏيندو. خدا جي حڪم موجب سمنڊ مان ڪيترائي موتي نڪري اچي ڪناري تي پيا جن مان جيترا درويش ڪٽي سگهيو اهي ڪٽي اچي بادشاه جي آڏو رکيائين ۽ باقي ڪيترا اتي ڇڏي ڏنائين. بادشاه جڏهن ڏٺو ته درويش اهو شرط ته پورو ڪري ڇڏيو. سو وري پنهنجي وزيرن سان صلاح ڪيائين. چيائون ته درويش کي اصل اهڙو ڪر ڏسيو جيڪو هو هرگز نه ڪري سگهي. انهيءَ بادشاه جي پرسان هڪ زور آور بادشاه هو.

جيڪو هر سال وڏو لشڪر وٺي اچي هن ملڪ تي حملہ آور ٿيندو هو ۽ شهر ۽ ڳوٺ تباهه ڪري ويندو هو. (252)

اهو سڄي درويش کي چيائون ته جيڪڏهن تون ان بادشاهه جو سر وڍي ايندين ته تنهنجي مراد ضرور پوري ٿيندي. درويش قبول ڪيو ۽ پنڌ ڪندو اچي ان بادشاهه جي ملڪ ۾ پهتو. بادشاهه جي درٻار ۾ حاضر ٿي عرض ڪرڻ لڳو ته مون کي اهڙي حاجت اچي پئي آهي، جو توهان جي سر وڍڻ کانسواءِ ان جو پورو ٿيڻ محال آهي. اهو بادشاهه درويشن ۽ فقيرن جو معقد هو، سو اهو ٻڌي درويش جي ڏاڍي تعظيم بجا آندائين ۽ چيائين ته منهنجو سر حاضر آهي، ڀلي هينئر وڃ. پر ڳالهه اها آهي ته منهنجي ملڪ ۽ هن بادشاهه جي ملڪ جي وچ ۾ ڇهن مهينن جو پنڌ آهي. ان ڪري، جيڪڏهن تون هتي منهنجو سر وڍي، کڻي ويندين ته اهو رستي ۾ ڪنو ٿي ويندو ۽ صورت ئي مٽجي ويندي. ٿي سگهي ٿو ته هو بادشاهه ان کي قبول نه ڪري ۽ تنهنجي اها مشقت ضايع وڃي. هاڻي جيڪڏهن منهنجي ڳالهه مڃين ته آءُ توسان گڏجي هلڻ لاءِ تيار آهيان. پوءِ جڏهن ان ملڪ جي ويجهو پهچون ته تون منهنجو سر وڍي تازو کڻي وڃي ان بادشاهه کي پيش ڪجانءِ. درويش ان ڳالهه کي قبول ڪيو ۽ ٻئي گڏجي هن ملڪ ڏانهن روانا ٿيا. جڏهن ان شهر جي ٻاهران هڪ باغ جي ويجهو پهتا، ته بادشاهه وري درويش کي چيو ته منهنجو سر حاضر آهي. پر مون کي شڪ ٿو پوي ته هو متان وري توسان ڪو ٻيو حيلو بهانو ڪن، تنهن ڪري تون پهرين بادشاهه وٽ وڃ ۽ کيس چو ته جيڪڏهن توهان چاهيو ته ان بادشاهه کي زنده سلامت پيش ڪجي يا ان جو سر وڍي کڻي اچان. هاڻي جڏهن بادشاهه ۽ وزير اها ڳالهه ٻڌي ته دل ۾ چوڻ لڳا ته انهيءَ بادشاهه جو زندهه اچڻ ته نا ممڪن آهي. (253) ان کانسواءِ وچ ۾ ڇهن مهينن جو پنڌ آهي. الله پاڪ مالڪ آهي. انهن ڇهن مهينن ۾ الاتجي ڇا ٿي ويندو. اهو سڄي درويش کي چيائون ته هن کي زندهه وٺي اچ. هنن اهو سوچيو ٿي ڪو نه ته ڪو درويش بادشاهه کي اڳڻي پاڻ سان وٺي آيو هو. هيڏانهن درويش ٿوري دير ۾ بادشاهه کي وٺي آئي حاضر ڪيو. سڀ ڏاڍا حيران ٿيا ته هي ڇا ٿي ويو. سڀني آيل بادشاهه جي تعظيم ۽ تڪريم ڪئي. جنهن تي هن کين مخاطب ٿي چيو ته ڇو هن درويش کي تڪليف ۾ وڌو اٿو. هاڻي جيڪڏهن

پنهنجو خير گهرو ٿا ته هن کي بادشاهه جي ڌيءَ پڙڻائي ڏيو. بس پوءِ سڀني شاديءَ جي کڻي تياري ڪئي ۽ ڪنوار کي سينگاري وٺي آيا. درويش ڪنوار کي ڏسي، بادشاهه ٻين مهمان کي مخاطب ٿي چوڻ لڳو ته اها منهنجي ڌيءَ سمان آهي. آءُ ان کي ڇا ڪندس؟ اهو منهنجو ڪم ئي ناهي. منهنجو مطلب آهي ته ان کي هن بادشاهه جي نڪاح ۾ ڏيو. آخر جڏهن بادشاهه جي ڌيءَ جو نڪاح هن بادشاهه سان ٿي ويو ته درويش چوڻ لڳو ته هن سموري مشقت مان منهنجو مقصد صرف اهو معلوم ڪرڻ هو جو ٻڌو هئڻ ته ”هن طلب شيءِ وجد“ يعني جنهن ڪنهن شيءِ جي طلب ۾ جدوجهد ڪئي ته اها ان کي ملندي. مون اهو ڏسڻ ٿي گهريو ته بادشاهه جي ڌيءَ سان نڪاح جيڪو ڪيڏو ڏکيو ڪم آهي، اهو ٿي سگهي ٿو ته پوءِ خدا جي طلب ۾ پڻ ثابت قدم رهڻ سان، اها حاصل ٿي سگهي ٿي.

شعلو: سلطان العارفين شيخ بايزيد بسطامي قدس الله سره سخت مجاهدا ۽ ڪشالا ڪيندو هو. هڪ دفعي بڪ اچي کيس بيحال ڪيو ۽ پريشانيءَ وچان ٻي ڪنهن شخص کان مانيءَ جو ٽڪر گهريائين. جڏهن (254) اهو مانيءَ ٽڪر مليس ته ان کي پٽ تي کڻي اڇلايائين ۽ نفس کي چوڻ لڳو ته آءُ توکي پنهنجي هٿن سان اهو کڻي ڪونه ڪارائيندس. جيڪڏهن پاڻ ٻاهر اچي کائين ته پلي. نفس اهو ٻڌي ٻاهر نڪري آيو. شيخ پاڻ وٺي پڳو جو سمجهيائين ته نفس کان چوٽڪارو حاصل ٿيو اٿم. آواز آيس ته اي بايزيد، پاڻ کي نفس کان آجو ڪري سمجهين ٿو ته غني ٿي ويو آهين، حالاتڪ اهو لقب ته مونکي جڳائي. جڏهن بايزيد اهي ڪلما ٻڌا ته توبه تائب ٿيو ۽ پنهنجي نفس کي وري اندر اچڻ ڏنائين.

شعلو: چون ٿا ته هڪ ڪسبيائي عورت پنهنجي پيشي ۾ مشهور هئي. پر سندس رهائش هڪ درويش جي ڀرسان هئي ۽ اهو درويش هر وقت چوندو هوس ته هن عورت جو مرڻ کان پوءِ ڇا ٿيندو. هڪ ڏينهن اها عورت رستي ۾ وڃي رهي هئي ته هي درويش به اتان اچي لنگهيو ۽ سندس چادر جو پلو هن عورت کي لڳو. ڪجهه ڏينهن کانپوءِ اها عورت مري وئي. هڪ ڏينهن ان بزرگ خواب ۾ ڏٺو ته منڪر ۽ نكير هٿن ۾ وڏا گرڙ کڻي ان عورت جي قبر ۾ داخل ٿيا. اڃا کڻي هڻڻ جي تياريءَ ۾ هئا ته درگاهه خداونديءَ مان آواز

آيو ته اي ملائڪو ان عورت کي ڇڏي ڏيو، ڇو ته ان جيڪي به گناهه ڪيا هئا، سي اسان کيس بخشي ڇڏيا ۽ ان جو سبب اهو آهي ته هڪ ڏينهن ان عورت جو پلؤ اسان جي هڪ درويش جي چادر سان لڳو هو. اوجھو اهو درويش ننڊ مان سجاڳ ٿي ويهي رهيو ۽ خداوندا تعاليٰ جا شڪرانا بجا آڻڻ لڳو.

شعلو: هڪ ڏينهن ٻه درويش پاڻ ۾ گڏجي عابدين جي شمع ۽ (255) عارفن جي اڳواڻ شيخ بهاء الدين ملتاني قدس الله سره جي خدمت ۾ روانا ٿيا. اڃان ٿورو فاصلو مس طئي ڪيو هئائون جو ڦورن اچي کين جهليو. انهن مان هڪڙو شخص جيڪو نئون مريد ٿيڻ لاءِ وڃي رهيو هو ان کي ته ماري ڇڏيائون. ليڪن ٻئي جي ڪنڌ تي جڏهن چرو رکيائون ته هن پنهنجي پير کي سنڀاريو. اوجھو غيب مان هڪ هٿ ظاهر ٿيو، جنهن چور جي هٿ مان چري کسي پري اڇلائي ۽ چور کي به ماري وڌائين. آواز آيو ته اسان کي ائين تڪڙ ۾ ڇو ياد ڪيئ، اها حڪايت بيان ڪري حضرت جن فرمايو ته ان جو مطلب هو ته اسان پاڻ پهچون ها، ياد ڪرڻ جي ضرورت ڪو نه هئي.

شعلو: چون ٿا ته ڪنهن بادشاهه جي در تي هڪ دربان هوندو هو، جيڪو غريبن جون شڪايتون بادشاهه تائين پهچائيندو هو. سندس انهيءَ ڪم سبب حضرت خضر عليه السلام هر روز وٽس اچي ڪچهري ڪندو هو. جڏهن انهيءَ ڳالهه کي گهڻا ڏينهن ٿي ويا ته کيس خيال آيو ته هيءَ جڳهه حضرت خضر عليه السلام جي اچڻ لاءِ مناسب ناهي. ان ڪري سوچيائين ته بادشاهه جي نوڪري ڇڏي ٻي ڪا ڪند وڃي وسائجي ته جيئن حضرت خضر عليه السلام اتي اچي وڃي سگهي. پر جڏهن ائين ڪيائين ته ڪيترن ڏينهن تائين حضرت خضر عليه السلام وٽس آيو ئي ڪو نه. ان ڪري اها جڳهه ڇڏي وري اچي دربان ٿيو ته خضر عليه السلام وٽس اچي حاضر ٿيو. دربان چوڻ لڳس ته تنهنجي ڪري هي جڳهه ڇڏي وڃي گوشائو ٿي وينس، پر اتي تون ڪو نه آئين، ۽ هيءَ جڳهه جيڪا تنهنجي لائق نه آهي اتي (256) تون اچين ٿو. خضر عليه السلام جواب ڏنس ته خدا تعاليٰ وٽ تنهنجي ٻي ڪا عبادت ڪم جي ناهي، سواءِ ان جي ته تون غريبن ۽ ڏتڙيلن جون خبرون بادشاهه تائين پهچائين ٿو. هتي منهنجي اچڻ جو ڪارڻ اهو ئي آهي.

شعلو: هڪڙو شخص بازار ۾ جڻيا وڪڻي رهيو هو، جن مان ڪن

جو مله هڪ درهم ته ٻين جو به درهم هيو. اتفاقاً سلطان التارڪين، وقت جو شيخ ۽ خدا جي محبت ۾ درهم برهم ابراهيم ادھر رحمة الله اچي اتان لنگهيو. ان شخص کان پڇيائين ته مون کي جڻيو خريد ڪرڻو آهي ڏيندين. هن جواب ڏنو ته هاڻو. پڇيائين ته ڪيتري ۾ ڏيندين. هن شخص چيو ته هڪ لک درهم. ابراهيم ادھر چوڻ لڳس ته عجيب ڳالهه آهي جو ٻين کي ته هڪ درهم ۾ ٿو وڪڻين، باقي مون کي هڪ لک ۾ ان شخص جواب ڏنو ته جنهن جڻي سان ابراهيم ادھر جهڙي شخص جو بت ڍڪجي، ان جي قيمت به لک به گهٽ آهي. پوءِ خبر پئي ته جڻيا وڪڻندڙ شخص خود صاحب ولايت هو.

شعلو: هڪ ڀيري ڪنهن بادشاهه پرواري ملڪ کي تاراج ۽ ان کي زير ڪرڻ جو ارادو ڪيو. جڏهن سندس وزيرن کي اها خبر پئي ته بادشاهه کي چيائون ته جنگ جي تياري سازو سامان سان ڪرڻ گهرجي. بادشاهه اهو ٻڌي چيو ته هاڻو حلو ۽ ماني تيار ڪريو. بادشاهه پاڻ صاحب ولايت هو. ليڪن سندس وزير ۽ امير امراءِ ان ڳالهه کان ناواقف هئا، تنهن ڪري اهي هر وقت اهوئي چوندا رهيا ته جنگ لاءِ لشڪر ۽ سازو سامان تيار ڪرايو. پر بادشاهه اهوئي ساڳيو جواب ٿي ڏنو. آخر انهيءَ حالت ۾ ئي اچي ٻئي ملڪ جو بادشاهه پنهنجي لشڪر سوڌو مٿن ڪڙڪيو ۽ تخت تي قبضو ڪري ويهي رهيو. ان بادشاهه کين چيو ته آءُ ايترو ويجهو اچي پهتس، پر تڏهن به توهان ڪجهه نه ڪيو. هيڏانهن بادشاهه پنهنجي وزير کي چيو ته مون گهڻا ڏينهن حلو ماني ويهي کاڌو، هاڻي تون ڪاءُ، (257) ائين چئي بادشاهي حوالي ڪري پاڻ رمندو رهيو.

اها ڳالهه ڪري حضرت جن چيو ته اڳيان بادشاهه ڏينهن جي پهرئين ڀير ۾ بار کڻندا هئا، پر پوئين ڀير ۾ هٿ وٺي مريد ڪندا هئا.

شعلو: هڪ دفعي ڪو بزرگ وقت جي مخدومه بيبي رابعه بصري وٽ آيل هو. انهيءَ وقت رابعه بصريءَ اهو گفتو پئي ڪيو ته جيڪي خدا جا طالب آهن، ڪعبو پاڻ انهن جي زيارت لاءِ اچي ٿو ۽ انهن جو طواف ڪري ٿو. پر جيڪڏهن ڪو انهن مان ڪعبي جي طواف جي نيت ڪري ٿو ته ڪعبو ان کان لڪي وڃي ٿو. انهيءَ بزرگ کي انهيءَ گفتن تي يقين نٿي آيو. رابعه بصري سمجهي وئي سو هن کي چيائين ته مٿي نهار بزرگ مٿي نهاريو ته

ڏنائين ته واقعي ڪعبو بيبي رابعه بصريءَ جي چوڌاري گهمي رهيو هو.

شعلو: هڪ بزرگ هو جنهن کي جيڪڏهن ڪو رنجائيندو هو ته پاڻ ان جو رزق ڪشادو ٿيندو هو ۽ فقر فاقا ڄڻ ختم ٿي ويندا هئس. بلڪ اهو ماڻهو خوشحال ٿي ويندو هو. پر جيڪڏهن ڪو ماڻهو هن بزرگ جي خدمت ڪندو هو ته ان جو رزق تنگ ٿي پوندو هو ۽ اهو مصيبت ۾ ڦاسي پوندو هو. آخر هڪ ڏينهن هن کان پڇيائون ته ان جو ڪهڙو سبب آهي ته جيڪو توهان کي رنجائي ٿو ان جي رزق ۾ ڪشادگي ٿئي ٿي ۽ جيڪو خدمت ڪري ٿو اهو مصيبت ۾ ڦاسي ٿو. بزرگ جواب ڏنو ته فقير ٻن قسمن جا آهن. پهريان اهڙي پاڻي وانگر آهن، جيڪو ٿانءَ ۾ پيل آهي جنهن کي گرم ڪري سگهجي ٿو. ٻيا درياءَ وانگر آهن جو انهن کي گرم ڪري نٿو سگهجي. بلڪ اهو پاڻي جيڪو ٿانءَ ۾ گرم ٿيل هوندو آهي، ان کي (258) به جڏهن درياءَ ۾ وجهندا آهن ته اهو به ٿڌو ٿي پوندو. پر جيڪڏهن درياءَ گرم ٿي پوي ته ان کي ڪوبه ٿڌو ڪري نه سگهندو آهي. اسان به اهڙي درياءَ وانگر آهيون جو جيڪڏهن گرم ٿي وڃون ته ڪوبه ٿڌو ڪري نٿو سگهي.

شعلو: خليفي هارون رشيد جي ڳالهه ٿا ڪن ته هن اها حديث ٻڌي ته سال ۾ هڪ دفعو پنهنجي گهر کي لٽائڻ گهرجي. هڪ ڏينهن پاڻ گهر کان ٻاهر نڪري بيبي رهيو ۽ حڪم ڪيائين ته جنهن کي جيڪي وڻي سو کڻي وڃي. پوءِ ٿيو به ائين جنهن کي جيڪي هٿ آيو ٿي سو کڻي ٿي ويو. ليڪن انهيءَ سموري عمل دوران هڪ اهڙي ڪنيز به هئي، جيڪا خليفي جي صرف جتي ڪڍي بيبي رهي، باقي قيمتي موتين ۽ جواهرن کي هٿ به نه لٽائين. بلڪ ڪجهه وقت کان پوءِ خليفي جي مڻي تي هٿ رکي بيبي رهي ۽ چيائين ته مون توکي قبول ڪيو. گوريا خليفي پاڻ به لٽ جي سامان ۾ شامل هو ۽ اهو هن ڪنيز جي حصي ۾ آيو. خليفي سڄي مام سمجهي ويو ۽ هن پڻ ڪنيز کي پنهنجو حرم قبول ڪيو ۽ ٻين سڀني جي مقابلي ۾ وڌيڪ قرب ڏيڻ لڳو. حضرت جن کي هيءَ حڪايت ڏاڍي پسند هئي ۽ پاڻ محفل ۾ اڪثر ان کي ورجائيندا رهندا هئا.

شعلو: هڪ بزرگ گروشي نشين ٿي خدا جي عبادت ڪندو هو. ليڪن هڪ ڏينهن سندس دل ۾ عورت جو خيال آيو ۽ ان نيت سان هن نڪاح

ڪيو. پهرين رات ئي سندس زال حامله ٿي وئي. ان کانپوءِ وري زال جي ويجهو نه ويو. بلڪ سمورو وقت حجري اندر گذاريندو هو. حمل جي مدت پوري ٿيڻ بعد سندس گهر واريءَ کي ڏيءَ ڄاڻي. هوڏانهن جو بادشاهه هن بزرگ جو گهڻو معتقد هو ۽ هميشه سندس حاضريءَ ۾ پيو ايندو هو. بلڪ سندس دل جي تمنا هئي ته ڪڏهن اهو بزرگ کيس ڪنهن شيءِ جي فرمائش ڪري. بزرگ جي جڏهن ڏيءَ جوان ٿي ته مائٽس کيس پئس ڏي ڏياري موڪليو. بزرگ ڏٺو ته سندس ڏيءَ جوان ٿي (259) وئي آهي. سوچيائين ته هن جي اٿارڻ لاءِ ڪجهه ڪرڻو پوندو. آخر هڪ ڏينهن مريدن سوڌو پاڻ بادشاهه جي خدمت ۾ هلي آيو. بادشاهه ڏاڍو خوش ٿيو ۽ بزرگ جي وڏي عزت ۽ تعظيم ڪيائين. بزرگ بادشاهه کي چيو ته هڪ ڏينهن جڏهن آءٌ درياءَ وٽان لنگهي رهيو هوس ته مون واڳونءَ جو آواز ٻڌو. اهڙو آواز وڪڻڻ گهران ٿو. ڇا تون اهو وٺيندين؟ بادشاهه ته ان فڪر ۾ هو ته بزرگ جي ڪا فرمائش پوري ڪريان. چيائين ته هاڻو، ڇو نه خريد ڪندس. بزرگ ٻه دفعا اهڙو آواز ڪڍيو. بادشاهه ان جي عيوض بزرگ کي ٻه ٿيلهيون دينارن جون پيش ڪيون. بزرگ اهي وٺي گهر واپس ٿيو. مريدن کي بزرگ جي اها ڳالهه پسند نه آئي. سو کيس چوڻ لڳا ته توهان هن کان اڳ ڪڏهن به بادشاهه وٽ نه هليا ۽ نه ڪڏهن کانئس ڪنهن شيءِ جي گهر ڪئي. هيئن توهان کي ڇا ٿي ويو هو. انهيءَ نموني ۾ آواز ڪڍي بادشاهه کان اهي دينار قبول ڪيو. ڇا توهان بادشاهه کي ڪلام الاهي يا حديث نبوي ٻڌائي نه ٿي سگهيا؟ بزرگ جواب ڏنو ته آءٌ بادشاهه وٽ مردار شيءِ جي واسطي هلي ويو هوس. ان ڪري قرآن يا حديث پڙهڻ مناسب نه هو. مردار ڪم جي لاءِ مردار ڳالهه ڪرڻ پئجي وڃي.

شعلو: هڪ پيري ڪو مريد عشق ۽ معرفت جي داناءَ، شوق ۽ تڪريم جي درياءَ ۽ اسرارن جي عارف شيخ شقيق بلخي کان ڪعبي جي زيارت لاءِ اجازت وٺي روانو ٿيو. شيخ چيس ته واٽ تي بايزيد جي زيارت ڪندو ويجهانءَ. مريد جڏهن بايزيد جي مڪان تي پهتو ته نهايت ادب سان ويهي رهيو. شيخ چيس ته پنهنجي پير جو ڪو گفتو ٻڌاءِ. مريد جواب ڏنو ته منهنجي پير جو هڪڙو (260) سخن اهو آهي ته جيڪڏهن هيءَ سموري زمين لوهه جي ٿي پوي ۽ سڀ آسمان ٽامي جا ٿي پون ۽ آسمان مان برسات جو هڪ قطرو به

نه ٽپڪي جنهن ڪري ڌرتي تي ڪو اويڙ نه آڀري. اهڙيءَ صورت ۾ هي سڄو عالم منهنجو عيال هجي، پر تڏهن به منهنجي دل ۾ اهو خيال هرگز نه ايندو ته ان سموري خلق کي ڪير ڪارائيندو!

اهو ٻڌي شيخ چوڻ لڳو ته خدا جو قسم جيڪڏهن آءٌ اهڙي وقت ۾ ڪانءُ هجان ته انهيءَ مشرڪ جي ملڪ مٿان اڏامڻ ڪڏهن به پسند نه ڪريان ها. مريد اهو ٻڌي سخت پريشان ٿي ويو. حج اتي ئي وسري ويس ۽ پوئين پير وٺي ڀڳو ۽ سڌو اچي پنهنجي مرشد وٽ ساهي پٽيائين. جيڪي ٻڌي آيو هو سو سمورو بيان ڪيائين. سندس مرشد اهو سڀ ڪجهه ٻڌي چيس ته هاڻي وري واپس وڃ ۽ پڇي اچ ته آخر ڇا ڪجي؟ مريد وري اچي شيخ بايزيد وٽ پهتو، جنهن اها ڳالهه ٻڌي چيو ته هينئر ته پاڻ اڳي ڪان به وڌيڪ ڪم خراب ٿيو. بهرحال هن ڪاغذ جو ٽڪرو کنيو ۽ ان تي لکڻ شروع ڪيائين. ”بسم الله الرحمن الرحيم“ ۽ ان جي آخر ۾ لکيائين ته بايزيد ڪجهه ناهي يعني نيسٽ آهي. اهو ڪاغذ ٽڪر ويڙهي ان مريد کي ڏنائين ته وڃي پنهنجي پير کي پهچائي. هيڏانهن جڏهن اهو ڪاغذ کڻي مريد شقيق بلخي جي خدمت ۾ پهتو ته هن جو آخري وقت اچي پهتو هو. جئن ئي اهو ڪاغذ شقيق کي مليو ته هو کولي ان کي پڙهڻ لڳو، ۽ حاضرين کي مخاطب ٿي چوڻ لڳو ته آءٌ هينئر نئين طرح مسلمان ٿيان ٿو. ائين چئي ڪلمو لا اله الا الله محمد رسول الله پڙهيائين ۽ وڃي حق سان مليو.

شعلو: ڪنهن زماني ۾ هڪڙو بادشاهه ڪنهن بزرگ جو ڏاڍو معتقد هو ۽ هن جي هميشه اها خواهش هوندي هئي ته جيڪر اهو بزرگ هن کان ڪجهه نه ڪجهه قبول ڪري. هوڏانهن بزرگ وري ڪنهن به شيءِ قبول ڪرڻ جي خيال ۾ نه هو. آخر هڪ ڏينهن بادشاهه وٽ اهو بزرگ ويو ۽ کيس چوڻ لڳو ته منهنجي ڪا مدعا آهي، جيڪڏهن قبول (261) ڪريو ته بيان ڪريان. بادشاهه ڏاڍو خوش ٿيو ۽ چوڻ لڳو اهو ته اسان تي احسان ٿيندو، جيڪڏهن توهان اهڙو موقعو ڏيندؤ. بزرگ چيو ته مون کي پنهنجي طهارت خاني جي خدمت لاءِ رکو. بادشاهه جواب ڏنو ته ائين ڪيئن ٿو ٿي سگهي. پر بزرگ چيو ته اسان جي خوشي انهيءَ ۾ آهي. بادشاهه پنهنجي قول سبب مجبور ٿي پيو ۽ لاچار اها ڳالهه قبول ڪيائين. هن بزرگ وٽ ڪو اهڙو دارو هو جو جڏهن بادشاهه ڪا

حاجت ڪري نڪرندو هو ته اندر وڃي سندس ڪيل گندگيءَ مٿان اهو دارو ڇڙڪائيندو هو. جنهن ڪري اها گندگي ڳري زمين ۾ هلي ويندي هئي.

انهيءَ واقعي کي گهڻا ڏينهن ڪو نه گذريا ته بادشاهه جي ويجهن ماڻهن کيس وڃي عجيب و غريب ڳالهيون ٻڌايون ته اهو بزرگ ڪرڻي ڪاٺي ٿو وڃي، ڇو ته اسان کيس ڪڏهن به ٻاهر ڪڍي ايندي نه ڏٺو آهي. بادشاهه کي به دل ۾ وسوسو اچي پيو ته اها ڳالهه واقعي ائين هوندي. آخر هڪ ڏينهن اهو بزرگ بادشاهه وٽ آيو ته بادشاهه ڪڍي پنهنجي وات تي رومال رکيو ۽ منهن ڪڍي ڦيرائين. بزرگ سمجهي ويو ته بادشاهه ٻين جي ڳالهين ۾ اچي ويو آهي. سو ڇا ڪيائين جو فوراً بادشاهه جو هٿ وٺي کيس انهيءَ هنڌ وٺي آيو ۽ کيسي مان اهو دارو ڪڍي هيٺ زمين تي هاريائين ته جيڪا به گندگي هئي، اها پاڻي تي پئي ۽ زمين چهي وئي. ان کان پوءِ اهو بزرگ بادشاهه کي مخاطب ٿي چوڻ لڳو ته مون سڀ کان وڌيڪَ نيچ ڪر اختيار ڪيو، تڏهن به تنهنجي وزيرن مون تي اهڙا بهتان هنيا. پر جيڪڏهن تون مون کي ڪا جاگير يا علائقو بخشين ها ته اهي مون کي وڏي آزار ۾ وجهن ها، بلڪ مون کي ضرور ڪاٺ ۾ هڻن ها. (262)

شعلو: هڪ ڏينهن ڪنهن مريد سلطان العارفين شيخ بايزيد بسطامي قدس الله سره. جي جبي تي هڪ ويڇون ڏٺو. سو ويجهو وڃي ان کي جبي تان هٽائڻ لڳو ته مٿان شيخ کي ڏنگي وجهي. اهو ڏسي شيخ چيس ته ان کي ڇڏي ڏي. ڇاڪاڻ ته ان کي چاليهه سال ٿيا آهن جو اهو جبي ۾ ئي آهي. پاڻ ڪڏهن ڪڏهن مون کي غفلت جي ننڊ مان بيدار ڪندو آهي.

شعلو: ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ دفعي هڪڙو بادشاهه وڏو لشڪر تيار ڪري وڏي دٻڊبي سان پرواري بادشاهه جي ملڪ تي چڙهائي ڪري آيو. هي بادشاهه وري ان زماني جو هڪ درويش جو ڏاڍو عقيدتمند هو. سو جيتوڻيڪ سندس وزيرن کيس چيو ته هن بادشاهه جو لشڪر ويجهو اچي پهتو آهي ڪجهه ڪريو. پر هي بادشاهه وري وڃي ان بزرگ جي خدمت ۾ ويهي ٿي رهيو ۽ پنهنجو حال احوال ان کي ٿي ٻڌايائين. بزرگ هر ڀيري بادشاهه کي تسلي ٿي ڏني ته خدا خير ڪندو، ڳڻتي ۽ فڪر اڃايو آهي. آخر هن بادشاهه جو لشڪر تمام ويجهو اچي پهتو. تڏهن بادشاهه وري به وڃي ان درويش وٽ حاضر ٿيو ۽

چوڻ لڳو ته هينئر دشمن در تي اچي پهتو آهي. اهو ٻڌي بزرگ بادشاهه جو هٿ هٿ ۾ وٺي مخالف بادشاهه جي درٻار ۾ هليو آيو. اتي ويهڻ کان پوءِ درويش هڪ سنهي ڪاٺي ڪٽي زمين ۾ کوڙي ۽ هن مخالف بادشاهه کي چوڻ لڳو ته اها مون کي زمين مان ڪڍي ڏيکار. هن بادشاهه چيو ته اها ڪهڙي وڏي ڳالهه آهي. سو اتي ان ڪاٺيءَ کي چڪ ڏئي ٻاهر ڪڍڻ لڳو. پر ان ڪاٺي کي ڪڍي نه سگهيو. آخر پنهنجي لشڪر جي پهلوئن کي گهرايائين، پر اهي به ڪڍڻ ۾ ناڪام ٿيا. بادشاهه جڏهن اهو لقاءُ ڏٺو ته پنهنجي لشڪر کي واپس موٽڻ جو حڪم (263) ڏنائين. ۽ چوڻ لڳو ته جنهن ملڪ ۾ اهڙا درويش هجن، ان ملڪ کي ڪير فتح ڪري نٿو سگهي.

شعلو: چون ٿا ته لقمان حڪيم کي وقت جي بادشاهه ڪنهن خاص مطلب خاطر هڪ کوھ ۾ پورا يو هو. البت سندس مرضيءَ موجب ڪيترا مڻ تيل ۽ تر اتي موجود ڪري ڏنو هئائين. لقمان انهيءَ تيل منجهان ڏيئو روشن ڪري رکندو هو ۽ تر ڪاٺي پيٽ پريندو هو. ان ڳالهه کي ڪيترو وقت گذري ويو ۽ ان وچ ۾ بادشاهه مري ويو. پر لقمان جي ڪنهن کي خبر نه رهي، هوڏانهن کوھ جي ڍڪيل منهن مٿان گاهه ڄمي آيو. آخر اهو ملڪ هڪ ٻئي بادشاهه جي قبضي ۾ اچي ويو. هي بادشاهه حد کان وڌيڪ ٿلهو هو. بلڪ کيس ٿولھه جي بيماري هئي. جيئن ڪجهه کائيندو هو ته اڃان وڌيڪ ٿلهو ٿيندو هو. ان ڪري ڏاڍي تڪليف ۾ هو ۽ پريشان هو. هڪ ڏينهن پنهنجي ملڪ جي سڀني حڪيمن کي جمع ڪيائين، پر پوءِ به کيس ڪو فائدو نه ٿيو. ڪنهن چيس ته اڄ جيڪڏهن لقمان حڪيم هجي ها ته توهان جي بيماريءَ جو ضرور علاج ڪري ها. بادشاهه اهو ٻڌي لقمان جي ڳولا جو حڪم ڏنو. ڪنهن ٻڌايس ته اڳئين بادشاهه جي وقت ۾ لقمان کي هڪ کوھ ۾ پورا يو هئائون ته سندس حڪمت جي خبر پوي. ليڪن ان کانپوءِ اهو بادشاهه مري ويو ۽ هينئر ڪنهن کي خبر ناهي ته لقمان ڪٿي آهي. ٿي سگهي ٿو ته هو، مري ويو هجي. بادشاهه اهو ٻڌي سڄي ملڪ جا وڏي عمر وارا ماڻهو جمع ڪرايا ۽ انهن کان لقمان جي پڇا ڪيائون. آخر انهيءَ جڳهه کي وڃي ڳولي لڌائون ۽ جيئن ان کوھ جو منهن کوليائون ته اندران آواز ٻڌائون. سڀ ڏاڍا خوش ٿيا، پر جڏهن لقمان تي نظر پين (264) ته ڏٺائون ته گوشت جي هڪ ٻوٽي وڃي بچيو آهي

جيڪو چرڻ پرڻ کان لاچار آهي. آخر کانئس پڇيائون ته توکي اتان ڪيئن ڪڍجي. جواب ڏنائين ته مون کي هتان ڪپهه ۾ ويڙهي ڪڍو نه ته آءُ اتي ئي مري ويندس. انهيءَ طريقي سان کيس ٻاهر ڪڍي هئا کان محفوظ گرم جڳهه تي آڻي رهائايائونس. لقمان چين ته هينئر منهنجي خوراڪ اها آهي ته هر روز مون کي پاڻ گوشت جو ردي ان جو رهو پياريو. ڪجهه ڏينهن تائين ائين ڪيائون ته هو تندرست ٿي پيو ۽ جڏهن هلڻ جهڙو ٿيو ته بادشاهه جي درٻار ۾ اچي حاضر ٿيو. بادشاهه جيڪو پنهنجي ٿولھ کان پريشان هو پڇڻ لڳيس ته ان جو ڪهڙو علاج آهي؟ لقمان جواب ڏنو ته ان مرض جو ڪو علاج ڪونهي ۽ تون ٻن مهينن کان پوءِ مري ويندين، ڇو ته تنهنجا ڏينهن اچي پورا ٿيا آهن. بادشاهه جڏهن اهو جواب ٻڌو ته سخت پريشان ٿيو ۽ انهيءَ ڳڻتي ۽ پريشانيءَ اندر ويو ڳرندو. تانجو ٻن مهينن ۾ سندس اها ٿولھ ويندي رهي، بلڪ ٻين بيمارين کان به چوٽڪارو ملي ويس. جڏهن ٻه مهينا پورا ٿيا ته لقمان کي گهرائي چوڻ لڳو ته توجيو هو ته آءُ مهينن ۾ پورو ٿي ويندس. لقمان چيس ته جڏهن تنهنجو وقت پورو ٿيندو ته پوءِ تون ضرور مردين. البت هينئر مون اها ڳالھ ڄاڻي وائي ڪئي نئي، ڇاڪاڻ ته ان بيماريءَ جو علاج ڪونهي. تنهن ڪري مون توکي ائين چيو هو ته من مٿي جي ڳڻتيءَ ۾ تون سنهو ٿي پوين ۽ ان آزار کان ڇڻي پوين.

اها پوري پڪ ناهي ته هن ڳالھ ۾ حضرت جن لقمان حڪيم جو نالو

ٿي ڪنڀو يا ڪنهن حڪيم جي لاءِ ائين ٿي چيائون.

شعلو: هڪڙي پير جا ٻه خادم هئا. انهن مان هڪڙو (265) ڏاڍا

مجاهدا ڪندو هو، ته ٻيو تمام گهٽ. پير جي نظر شفقت هن ٿوري مجاهدي ڪندڙ خادم تي هئي. آخر هڪ ڏينهن پير کان پڇيائون ته توهان جي شفقت واري نظر هن ٿوري مجاهدي واري خادم تي آهي، ان ۾ ڪهڙي حڪمت آهي؟ پير چيو، چڱو هاڻي ترسو، ته توهان کي سڀ خبر پئجي ويندي. پير هڪدم هڪ اٺ گهرائي ان کي ذبح ڪيو. پهريائين ان مريد کي گهرائيائين جنهن گهڻا مجاهدا ٿي ڪيا. ان کي چيائين ته هن اٺ کي ڪٿي مٽي گهر جي ڇت تي پهاريو. اهو ٻڌي اهو مريد سوچ ۾ پئجي ويو، ۽ چوڻ لڳو ته اهو منهنجي وس کان ٻاهر آهي. پر جڏهن پئي مريد کي سڏيائون ته هو هڪدم ڪمر ڪشي بيٺو ۽ ڪٿڻ لاءِ تيار ٿي ويو. اهو ڏسي پير فرمايو ته هاڻي توهان کي خبر پئي

تہ کير منهنجي حڪم ۾ آهي. بس اهو ئي سبب آهي جو هن ٻئي مرید تي منهنجي شفقت واري نظر گهڻي آهي.

شعلو: چون ٿا تہ هڪ ڀيري زماني جا ٻہ طالب علم يڪرنگ موحد، جمال الاهي ۾ گر، ملڪ تفريد ۾ پهتل، نبي ڪريم وٽ مقبول يعني شيخ محي الدين ابن عربي قدس الله سره جي شهر ۾ ان قصد سان پهتا جو ٻڌو هئائون تہ هو شريعت خلاف معنائون ۽ تعبير ٿو ڪري. هن جو خيال هو تہ شيخ سان بحث ڪبو ۽ ڏسبو تہ هو اسان وارن دليلن جو ڪهڙو جواب ٿو ڏئي، ليڪن جڏهن ان شهر ۾ پهتا تہ کين خبر پئي تہ شيخ تازو وفات ڪري ويو آهي. ٻئي سوچ ۾ پئجي ويا تہ جنهن ڳالهه جي ڪري هيڏي تڪليف ڪئي سون، اهو مسئلو حل نہ ٿيو. اڃان انهيءَ سوچ ۾ هئا تہ سندن اک لڳي وئي، (266) خواب ۾ ڏٺائون تہ جمعي جو ڏهاڙو آهي ۽ ڪافي ماڻهو گڏ ٿيا آهن. اتي شيخ ابن عربي بہ موجود آهي ۽ پيغمبر عليه الصلوة والسلام جن کيس چڻي رهيا آهن تہ اي محي الدين اٿ ۽ منبر تي اچي اهو وعظ ڪر جيڪو هن کان اڳ تون دنيا ۾ ڪندو هئين. شيخ حضور عليه الصلوة والسلام جي حڪم موجب ائين ڪيو ۽ منبر تي اچي خطبو چيائين.

ان کانپوءِ اهي طالب علم جڏهن ننڊ مان بيدار ٿيا تہ کين پشيمانيءَ جو احساس ٿيو ۽ وري اهڙو خيال دل ۾ نہ آندائون.

شعلو: هڪ ڏينهن ڪا عورت ڪجهه مانيون پچائي هڪ درويش وٽ کڻي آئي تہ جئن هو کائي، درويش اهي مانيون وٺي پاڻ وٽ ويٺلن ۾ ورهائي ڇڏيون ۽ پاڻ بہ هڪڙي کاڌائين. ڪجهه دير کانپوءِ ان درويش ڇا ڪيو جو آگر هڻي، جيڪي کاڌو هئائين ڪڍي ٻاهر ڪيائين. ائين ٻئي معلوم ٿيو جئن اها ماني کاڌي ئي نہ هئائين. بلڪ ٻين کي بہ چوڻ لڳو تہ توهان پڻ جيڪي کاڌو آهي، اهو ڪڍي ٻاهر ڪريو. پر هو ائين ڪري نہ سگهيا. اهو ڏسي درويش چوڻ لڳو تہ کاڌو ان کي ڪاڻڻ ڪپي، جيڪو وري ائين سمورو ڪڍي ٻاهر ڪري.

شعلو: چون ٿا تہ عنقا هڪ اهڙو پکي آهي، جيڪو زمين ۽ آسمان جي وچ تي رهي ٿو. هڪ ڏينهن هڪڙو بزرگ عنقا جي شڪار لاءِ تيار ٿي نڪتو. اوچتو وات تي هميشه جي حياتي ماڻيندڙ سلطان بحر حضرت

خضر عليه السلام گڏيس، جنهن پڇيس ته ڪيڏانهن ٿو وڃين؟ جواب ڏنائين ته
 عنقا جي شڪار لاءِ ٿو وڃان. خضر عليه السلام چيس ته اهو اهڙو پکي آهي،
 جنهن جو زمين تي پاڇو ئي ڪونه ٿو پوي. بزرگ چوڻ لڳو ته ڇا پوءِ ان جي
 طلب به نه ڪجي ۽ اميد لاهي ويهي رهجي. حضرت خضر عليه السلام ورائيو
 (267) هائو واقعي اميد لاهڻ نه گهرجي ۽ ان جي طلب مدامي رکڻ گهرجي.
 اهو بزرگ پاڻ وڌيڪ شتابي سان روانو ٿي ويو.

شعلو: هڪ دفعي ڪنهن پير جا به مريد گڏ چنڊ کي ڏسي رهيا هئا.
 هڪڙو چوڻ لڳو، ڇا ته چنڊ آهي؟ ٻيو چوڻ لڳو، ڇا ته خدا جي ذات آهي، جنهن
 هن چنڊ کي پيدا ڪيو آهي! جڏهن پير کي اها خبر پئي ته چوڻ لڳو ته پهريون
 صاحب عرفان آهي، البت ٻيو اڃان خام آهي.

شعلو: هڪ پيري ڪنهن پير جي ٻن مريدن رستي تي هڪ مئل ڪتو
 ڏٺو، هڪڙو چوڻ لڳو ته جيڪڏهن اهو به خدا جي طرفان آهي ته آءُ اهڙي خدا
 جي عبادت نه ڪندس. ٻيو چوڻ لڳو ته جيڪڏهن اهو خدا کانسواءِ ڪنهن ٻئي
 جو ڪم آهي ته آءُ اهڙي خدا جي عبادت هرگز نه ڪندس. جڏهن پير کي هنن
 ٻنهي جي گفتگو جي خبر پئي ته چيائين ته ٻنهي صحيح چيو آهي.

شعلو: چون ٿا ته هڪ ڏينهن شيطان کي ڏيڻ ڄاڻي. ڏاڍو پريشان ٿيو
 ۽ کاڌي هينان هٿ ڏئي غمگين ٿي ويهي رهيو. اڃا انهيءَ سوچ ۾ هو ته
 ڏيڻس اچي نڪتي ۽ چوڻ لڳيس ته ڇو غمگين ٿيا آهيو؟ شيطان چوڻ لڳو
 تنهنجي ڪري پريشان آهيان، ڇو ته توکان ڪجهه نه ٿيندو ۽ خلق کي تون
 گمراه ڪري نه سگهندين. ڏيڻس جواب ڏنو ته فڪر نه ڪريو، بلڪ خوش ٿيو
 ڇو ته جڏهن به آءُ ڪنهن بزرگ جو سچو مٿو يا مٿي جو ڪجهه حصو اگهاڙو
 ڏسنديس ته ان تي حرف ڏيندس، اهو ٻڌي شيطان ڏاڍو خوش ٿيو ۽ پوءِ پنهنجي
 جڳهه تان اٿي کڙو ٿيو.

شعلو: هڪ ڏينهن ڪنهن بادشاهه هڪ بزرگ کي گهرايو ته جيئن ان
 جو وعظ يا نصيحت ٻڌي سگهي. اهو بزرگ بادشاهه وٽ اچڻ (268) لاءِ روانو
 ٿيو. واٽ تي هڪ هنڌ ڪافي پکي ويٺا هئا. جڏهن اهو درويش اتي پهتو ته
 پکي ٿاه ڪاڻي وٺي اڏاڻا. درويش اهو لقاءَ ڏسي سوچ ۾ پئجي ويو ته جڏهن
 مون کي ڏسڻ کان پوءِ پکي بيقرار ٿي اڏامن لڳن ٿا ته پوءِ انسانن تي منهنجي

نصيحت ڪهڙو اثر ڪندي يا انهن کي ڪهڙو قرار ۽ سڪون ايندو. سو موٽي اچي مجاهدي ۾ لڳي ويو ۽ پورو هڪ سال ائين مجاهدي ۾ گذاريائين. آخر وري، هڪ ٻئي بادشاهه کيس دعوت ڏيئي پاڻ وٽ گهرايو. هيئنر جڏهن انهن پکين وٽان لنگهيو ته پکي اڏامڻ جي بجاءِ سندس چوڌاري مڙي آيا. آخر جڏهن بادشاهه وٽ پهتو ۽ پنهنجو هدايت ۽ نصيحت وارو وعظ شروع ڪيائين ته بادشاهه ۽ سندس ساٿي جيڪي پنج سئو کن ٿين ها ڏاڍو متاثر ٿيا. بلڪ هن جي نصيحت ٻڌڻ کانپوءِ سڀئي اتي جهنگ منهن ڪري روانا ٿيا. بمصادق ففروا الي الله. مطلب ته دنيا و مافيا کي ترڪ ڪري پنهنجو نام و نشان مٽائي ڇڏيائون.

شعلو: چون ٿا ته حضرت رسالت مآب ﷺ جي وفات کانپوءِ مديني جي ڪيترن ماڻهن وڏيون عمارتون ٺاهيون ۽ سٺا ڪپڙا پائڻ لڳا ۽ ڀلا گهوڙا چڙهيءَ لاءِ استعمال ڪرڻ لڳا. هڪ ڏينهن ڪو درويش اچي مديني ۾ نڪتو ۽ اهي عمارتون ۽ نٽ نانگر ڏسندو هڪ مدرسي ۾ اچي ترسيو جتي ٻيا ڪيترا ماڻهو ويٺا هئا. درويش ويهڻ سان قرآن پاڪ جي هيءَ آيت پڙهي:

تبارك الذي بيده الملك وهو علي كل شيء قدير. يا الذي خلق الموت والحياة ليبلوكم ايكم احسن عملا (1:67) ترجمو: ”ها برکت واري ذات آهي جنهن جي هٿ ۾ هيءَ دنيا آهي ۽ هر شيءِ تي قدرت وارو آهي. اهو ئي آهي جنهن موت ۽ زندگيءَ کي پيدا ڪيو آهي ته جيئن توهان کي آزمائي ته ڪير سٺا ڪم ڪري ٿو.“ (269)

هن درويش ان آيت جي پڇاڻي ۾ ”عملاً“ جي بجاءِ ”ثوباً“ معنيٰ ڪپڙا پڙهيو. جڏهن اتي ويٺل اهو لفظ ٻڌو ته مٿس کلڻ لڳا. بلڪ هڪٻئي کي چوڻ لڳا ته شايد ديوانو آهي جو قرآن کي ائين غلط ٿو پڙهي. آخر درويش کي مخاطب ٿي چوڻ لڳا ته تو اها آيت غلط پڙهي. درويش وري ساڳي آيت پڙهي پر هيئنر ”احسن عملاً“ جي بجاءِ ”احسن فرساً“ پڙهيائين. وري انهن ماڻهن چيس ته هيئنر به غلط پڙهيو اٿئي. ٿيڻ دفعي ان درويش ”احسن عملاً“ جي بجاءِ ”احسن عمارتاً“ پڙهيو ته وري مٿس کلڻ لڳا. آخر درويش چين ته ڀلا صحيح ڇا آهي. جواب ڏنائون ته ”احسن عملاً“. فقير اهو ٻڌي چوڻ لڳو، پر جڏهن اچي مون عمارتون، گهوڙا ۽ سٺا لباس ڏنا ته مون سمجهيو ته هاڻي خدا توهان کي انهن شين سان آزمائي ٿو، ۽ عمل جي بجاءِ شايد اهي ڳالهيون وڃي بچيون

آهن. اهو ٻڌي اهي شخص ڏاڍو شرمندا ٿيا ۽ ڪنڌ هيٺ ڪري ويهي رهيا ۽ ڪو جواب نه ڏنائون.

شعلو: هڪ ڏينهن هڪڙي فقير ٻئي کان پڇيو ته خدا کي ڪيئن ياد ڪرين ٿو؟ هن جواب ڏنو ته خدا کي هر وقت ياد ڪريان ٿو. سواءِ تن وقتن جي ۽ اهي هي آهن. پهريون جماع وقت، ٻيو قضا حاجت وقت ۽ ٽيون کاڌي کائڻ وقت. تڏهن هن فقير چيس ته اهي وقت ته پاڻ خدا کي ياد ڪرڻ لاءِ وڌيڪ موهجارا آهن. پوءِ تون ڪيئن ٿو چئين ته تون هميشه ۽ هر وقت خدا کي ياد ڪرين ٿو. لڳي ٿو ته تو پنهنجي عمر ضايع ڪري ڇڏي ۽ اهو سمورو وقت غفلت ۾ گذاري ڇڏي!

شعلو: هڪ ڏينهن ڪو درويش درياءَ جي ڪنڌيءَ تي ستو پيو هو. اتفاقاً دريا ان ڪناري کان ڪاٺڻ شروع ڪيو. حضرت خضر عليه السلام اچي ان درويش کي خبردار ڪيو ته اتي پري ٿيءَ ته دريا ۾ نه لڙهي وڃين. درويش ورائيو ته اها فضول ڳالهه نه ڪر. ڪير آهي جو ائين ڪري ۽ مون کي درياءَ ۾ اچلي. حضرت خضر عليه السلام اهو جواب ٻڌي حيران ٿيو ته اهو ڪهڙو (270) جواب آهي جيڪو آءٌ ٻڌي رهيو آهيان. آواز آيو ته اي خضر! جيڪي منهنجا طالب آهن، انهن کي ته تنهنجي ضرورت آهي، پر اهي جن جو آءٌ طالب آهيان، انهن کي تنهنجي ضرورت ناهي.

شعلو: هڪ بادشاهه کي ڏي هئي، جنهن جي شادي اڃان نه ٿي هئي. هڪ ڏينهن ان پيءُ کي چيو ته منهنجو نڪاح ڪنهن درويش سان ڪرايو. آخر هڪ ڏينهن بادشاهه کي هڪ اهڙو فقير ملي ويو، جنهن کي پنهنجي ڌيءَ پرڻائي ڏنائين. جڏهن ٻئي خلوت ۾ پهتا ته درويش ڪڙي مصلو وڃايو ۽ بادشاهه جي ڌيءَ کٽ تي چڙهي انتظار ڪرڻ لڳي. فقير ٻه رڪعتون پوريون ڪري ساڻس مخاطب ٿيو ۽ چوڻ لڳس ته هيئر مون کي مصحف يعني قرآن پاڪ آڻي ڏي ته تلاوت ڪريان. بادشاهه جي ڌيءَ چوڻ لڳس ته اڃان مصحف پاڪ سان اٽس رکين ٿو؟ مون ته سمجهيو هو ته تون ان جي ذڪر سان مشغول هوندين.

اها خبر نه هئي ته ڪو منهنجو نڪاح تو جهڙي شخص سان ٿي رهيو آهي، جيڪو اڃان انهيءَ منزل تي نه پهتو آهي.

شعلو: معرفت جي سمنڊ ۽ خدا جي برگزيده بندي رحمان شيخ پوراني

رحمة الله عليه جي ڳالهه ٿا ڪن ته هو ڪڏهن به ڪنهن ڳالهه تي ناراض نه ٿيندو هو. ڪڏهن به ڪاوڙ مٿس غلبو نه ڪيو هو. کيس کاڌيءَ تي ڏاڙهي جا به تي وار مس هئا. هڪ ڏينهن ڪنهن بدنيت شخص پڪو ارادو ڪيو ته اڄ شيخ کي ضرور چيڙائيندس. اهو سوچي هو روانو ٿيو. اڃان رستي تي ئي هو جو شيخ کي سامهون سواريءَ تي ايندي ڏٺائين. ويجهو وڃي کيس چوڻ لڳو ته اي شيخ هيءَ تنهنجي ڏاڙهي آهي يا گڏه جو پڇ. شيخ جواب ڏنو ته جيڪڏهن اها خدا جي درگاه ۾ قبول آهي ته پوءِ اها ڏاڙهي آهي. ورنه اها گڏه جي پڇ کان به بدتر آهي. اهو ٻڌي اهو شخص ڏاڍو شرمندو ٿيو.

شعلو: هڪ ڏينهن ڪو فقير اهڙي جڳهه تي اچي نڪتو جتي سندس پير پائي پيا ڪيترا فقير (271) موجود هئا. انهن مان هڪڙو ڪنڊ ۾ ڪنهن رسالي پڙهڻ ۾ مشغول هو. هي فقير سدو ان وٽ وڃي ويهي رهيو. جڏهن هن کان پڇيائون ته ڪهڙو سبب آهي جو هنن سڀني کي ڇڏي هن رسالي پڙهندڙ مريد وٽ وڃي ويٺين. جواب ڏنائين ته هي پيا سڀ ڳالهين ۾ مشغول هئا ۽ جيڪڏهن انهن وٽ وڃان ها ته هو اجائي وڌائي ۾ پئجي وڃن ها. پر هو جيڪو مطالعي ۾ مشغول هو. سو بزرگن جي ارشادن ۽ هدايتن جي اثر تحت پنهنجي نفس جي اصلاح جو سامان ڪري رهيو هو. ان ڪري آءٌ وٽس وڃي وينس.

شعلو: هڪ ڏينهن عشق ۽ معرفت جي داناءُ، محبت ۽ شوق جي درياءُ، عشق الاهي ۾ پچيل ۽ الاهي اسرارن جي واقف شيخ حسن بصريءَ جي مريد ڪنهن بقال جي دڪان تي ويٺي ماني کاڌي. اتي ڪي ٻلا هڪٻئي کي چئي رهيا هئا ته اڄ شيخ حسن بصري هن دنيا مان گذاري ويو. اهو مريد ٻلن جي ٻولي سمجهندو هو. سو اهو ٻڌي شيخ جي خدمت ۾ اچي حاضر ٿيو. ڏٺائين ته شيخ ته صحيح سلامت ويٺو آهي، ليڪن ٻلن کان جيڪي ٻڌو هئائين. سو عرض ڪيائين. شيخ جواب ڏنو ته تو صحيح ٻڌو آهي. اڄ دراصل ڪجهه ساعتون خدا جي ياد کان سواءِ گذريون آهن. ان ڪري زمين آسمان ۾ غلغلو پئجي ويو آهي ته شيخ وفات ڪري ويو. انهن ٻلن پڻ اهو آواز ٻڌو هوندو!

شعلو: هڪ پيري به فقير گهران سنڀري ڪنهن طرف وڃي رهيا هئا ته اوچتو انهن مان هڪڙو چڻو بيهي رهيو ۽ اڳتي وڌڻ کان نابري واري بيهي رهيو. ان تي ٻئي مريد پڇيس ته ڇا ٿيو. جواب ڏنائين ته مون ڪڏهن (272)

نيت ڪانسواءِ هڪڙو قدم به نه ڪيو آهي. هيٺس آءُ پاڻ ۾ ان ڳالهه جي ڪمي ٿو محسوس ڪريان. اهو ٻڌي ٻيو چوڻ لڳس ته مون وري ڪڏهن به نيت سان ڪم نه ڪيو آهي. بلڪ منهنجو هر قدم بنا نيت جي هوندو آهي. حضرت جن هن ٻئي فقير جي جواب کي پسند ڪندا هئا.

شعلو: چون ٿا ته خدا جي برگزيده بندي شيخ پوران رحمة الله کي بنيءَ ٽڪر هو. جنهن جي ڀرسان هڪ ٻئي شخص جي زمين پڻ هئي. جڏهن پاڻي وهي ايندو هو ته هو شخص ڇا ڪندو هو جو شيخ جو آواندو بند ڪري پنهنجي بنيءَ ۾ پاڻي وهائيندو هو. انهيءَ ڪري شيخ جي زمين ۾ پاڻي ويندو ئي ڪونه هو ۽ اها غير آباد پئي هوندي هئي. ان جي باوجود شيخ ڪڏهن ڪجهه نه چيو. آخر هڪ ڏينهن شيخ سنيري وٽس ويو ۽ هن کي چوڻ لڳو ته ادا جڏهن تنهنجي زمين پوريءَ ريت سيراب ٿي وڃي ۽ تنهنجي ڪاوڙ به پوري ٿئي ته پوءِ منهنجي زمين ڏانهن پاڻي ڇڏج. اهي لفظ چئي واپس هليو آيو.

شعلو: ڪنهن شهر جا ماڻهو ڏاڍا سچار هئا ۽ ڪڏهن به ڪوڙ نه ڳالهائيندا هئا. شهر جي پرياسي ۾ ڪيتريون ڪاٺيون هيون ۽ جڏهن رحمت الاهي پوندي هئي ته انهن ڪاٺين مان ڪيترا هيرا ۽ موتي کين لپي پوندا هئا. اهي وڪڻي پنهنجو گذر سفر ڪندا هئا. (273)

هڪ ڀيري ٻئي شهر جي ڪنهن ماڻهوءَ هن شهر جي هڪ عورت سان شادي ڪئي ۽ اچي هن شهر ۾ رهيو. هڪ ڏينهن اڃان ڪوڻ تجلو مس ڏنو هو ته هن شخص چوڻ شروع ڪيو ته برسات ٿي اچي. جڏهن سندس زال اهي لفظ ٻڌا ته وٺي رڙيون ۽ دانهون ڪيائين. جنهن تي ماڻهو اچي گڏ ٿيا. انهن کي ڏسي عورت پنهنجي مڙس لاءِ چوڻ لڳي ته هي مرد ڪوڙ ٿو هڻي. منهنجي هن مان جان ڇڏايو. گڏ ٿيل ماڻهن عورت کي مٿون ڪري سمجهايو ته هن دفعي کيس بخش ڪر ۽ هن مرد کي به ڇيائون ته اُتندو ائين نه چوندو ڪر. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ اها عورت ڳور هاري ٿي پئي ته سندس مڙس چوڻ لڳو ته توکي پٽ ڄمندو. اهو ٻڌي هڪ دفعو وري عورت ڪٿي دانهون ڪيون ۽ ماڻهو ڪٿي گڏ ڪيائين. چوڻ لڳي ته منهنجو مڙس ڪوڙو آهي، ڇو ته هو غيب جي ڳالهين ۾ هٿ ٿو وجهي. منهنجو هن سان گڏ گذارڻ مشڪل آهي. منهنجي هن کان جان ڇڏايو. آخر ائين ڪيائون ۽ ڪجهه پئسا ڏيئي هن شخص کي انهيءَ شهر مان روانو ڪيائون.

حضرت جن اها ڳاله پوري ڪري چوڻ لڳا ته اڳيان بزرگ غيب ۾ ڪڏهن به هٿ نه وجهندا هئا. پر اڄڪلهه درويش غيب جون خبرون ڏيڻ لڳا آهن. جيڪا عجيب و غريب ڳالهه آهي.

شعلو: ڪنهن شخص عارف بالله باقي بالله شيخ جنيد بغدادی رحمة الله عليه کي مرڻ کان پوءِ خواب ۾ ڏٺو. پڇڻ لڳس ته خدا تعاليٰ توهان سان ڪهڙو سلوڪ ڪيو. جواب ڏنائين ته مون کي مغفرت نصيب ٿي. ليڪن منهنجا دقيق اشارات ۽ تقريرون ڪنهن (274) ڪم نه آيا. البت اڌ رات جو اٿي جيڪي ٻه رڪعتون نماز جون پڙهندو هوس. اهي قبول پيون ۽ انهن جي ڪري مون کي چوٽڪارو نصيب ٿيو.

شعلو: هڪڙي پير سڄي عمر شادي نه ڪئي ۽ چڙو پئي گذاريائين. آخر جڏهن پيريءَ ورايس ته ضعيف ٿيو ۽ ڪن خير خواهن صلاح ڏنس ته هاڻي به نڪاح ڪر ته جئن ڪا عورت اچي تنهنجي خدمت چاڪري ڪري. چوڻ لڳو ته هينئر مڙسي ئي نه رهي اٿم. پر جيڪڏهن ڪا عورت اهڙيءَ حالت ۾ مون کي قبول ڪري ته آءٌ تيار آهيان. آخر هن پير مرد لاءِ هڪ اهڙي عورت کي ڳولي لڌائون جنهن جي پڻ ڪڏهن شادي نه ٿي هئي ۽ سڄي عمر پاڪيزه زندگي گذاري هئائين. ان عورت کي وڃي چيائون ته جيڪڏهن فلاڻي پير کي تون قبول ڪرين ته بهتر. عورت جواب ڏنو ته مون کي مڙس جي ڪا ضرورت ڪونهي. البت جيڪڏهن شيخ مون کي قبول ڪندو ته مون کي منظور آهي. آخر ٻنهي جو نڪاح ڪرايو ويو.

جڏهن رات جو پئي اڪيلا ٿيا ته پير عورت کي چيو ته مون کي مصحف پاڪ ڪٿي ڏي ته ان سان ڪجهه ورونه ڪريان. اهو ٻڌي عورت کيس چوڻ لڳي ته ڇا اڃان تون قرآن سان محبت رکين ٿو؟ مون کي تو ۾ اهڙو گمان نه هو. انهيءَ تي اهو پير چوڻ لڳو ته ڀلا وهاڻو ڪٿي ڏي ته ننڊ ڪريان. عورت چيس ته اها ته اڳينءَ کان به وڌيڪ خراب ڳالهه ڪئي اٿئي. وڌيڪ چيائينس محبت لاءِ توکي مصحف ڪپي ۽ ننڊ لاءِ توکي وهاڻو ڪپي. مون کي اها اميد نه هئي. پير اهو ٻڌي ڏاڍو شرمندو ٿيو ۽ سوچڻ لڳو ته زال ته گهر ۾ ڪونه آندي اٿم، البت ڪو مرد ماڻهو پلٽ پيو اٿم.

شعلو: هڪ دفعي غوث الثقلين عارف رباني شيخ محي الدين عبدالقادر جيلاني قدس الله سره جو مريد وات ونيو پئي ويو. اوچتو شاهي گماشتو گڏيس. جيڪو گاه جي پري لٿائي بيٺو هو. تنهن اها پري ڪٿي سندس مٿي تي (275) رکي ۽ چوڻ لڳس ته اها منهنجي گهر تائين ڪٿائي هل. هن شخص چيس ته آءُ شيخ جيلانيءَ جو مريد آهيان. اهو ٻڌي هن رهندو مٿي تي لٿ وهائي ڪڍيس. مريد اها سڄي ماجرا اچي پنهنجي مرشد جي خدمت ۾ ٻڌائي، جنهن پڇيس ته ڇا تو هن شخص کي پنهنجو تعارف ڪرايو هو؟ چيائين ته مون کيس ٻڌايو هو. پير چيو ته هاڻي هو اڳتي ترقي نه ماڻيندو. ليڪن مريد دل ۾ سرچيو ته جيڪڏهن پير هن شخص کي بد دعا ۽ لعنت ملامت ڪري ها ته بهتر. ڪجهه عرصي کانپوءِ خبر پئي ته بادشاهه ان گاه واري شخص کي شاهي گهوڙن جو سئيس مقرر ڪري ڇڏيو. جڏهن مريد کي اها خبر پئي ته وري اچي پير جي خدمت ۾ پهتو ۽ اها حقيقت ڪري ٻڌايائين. پير جواب ڏنو ته اڳتي ائين ڪو نه ٿيندو. اڃان ڪجهه ڏينهن مس گذريا ته بادشاهه ان شخص کي ملڪي خبرداريءَ جي ذميواري ڏني. مريد وري اچي پير جي خدمت ۾ سريستو احوال ٻڌايو، پير به ساڳيو جواب ڏنو. ڪجهه ڏينهن کانپوءِ بادشاهه جو هڪ امير گذاري ويو ته ڪٿي هن شخص کي ان جي جاءِ تي رکيائون. هن دفعي به پير پنهنجي مريد کي ساڳيو اڳي وارو جواب ڏنو. آخر اهو شخص وزير ٿيو. تڏهن به پير پنهنجي مريد کي اهو پهرين وارو جواب ڏنو. انت جڏهن بادشاهه گذاري ويو ته امير امراڻن صلاح ڪري هن شخص کي ڪٿي بادشاهه بڻايو. هاڻي وري اهو مريد پنهنجي پير وٽ آيو ۽ چوڻ لڳو ته سائين هو شخص ته بادشاهه ٿي ويو. پير چيو ته هاڻي اهو پنهنجي مرتبي تي پهتو آهي. آخر هڪ ڏينهن جڏهن اهو شخص بادشاهه ٿيڻ بعد هڪ عاليشان چبوتري هيٺان ويٺو هو ته ان جا ٽنڀا پاڙ کان ٽٽي پيا ۽ (276) بادشاهه ان حجري جي ڇت هيٺان دٻجي مري ويو. چون ٿا ته ان ڏينهن کان وٺي اهو شخص ان حجري جي ڇت جي بار هيٺان برابر زمين اندر پيهيو وڃي.

شعلو: هڪ دفعي ڪو پير پنهنجي مريد کان ڏاڍو خوش ٿيو ۽ سوچيائين ته هن سان ڪا خاص عنايت ڪري. خضر عليه السلام کي پنهنجي ارادي کان واقف ڪيائين، جنهن چيس ته مريد جي آزمائش شرط آهي، ان

کانپوءِ ڀلي کيس نوازجي . پير اها ڳالهه قبول ڪئي ۽ ٺڪر جي ڪني گهراڻي ان ۾ پاڻي وجهي باهه تي ٿيڏي ڪري رکيائين. مريد اهو ڏسي چوڻ لڳو ته اي شيخ، ڪنيءَ کي سڌو نه رکيو اٿو.

مرشد جواب ڏنو ته مون کي خبر ناهي ته اها ڪو واقعي ٿيڏي آهي. مريد جي اها روش ڏسي کيس ڪا شيءِ عنايت نه ڪيائين.

شعلو: هڪ ڏينهن جڏهن عارف بالله فاني في الله خدا جو برگزيده بندو شيخ بهاء الدين ملتاني قدس الله سره پنهنجي مرشد وقت جي قطب ۽ پيرن جي فخر برگزيده خداوندي شيخ شهاب الدين سهرورديءَ جي خدمت ۾ آيو ته مرشد مٿس تمام گهڻي شفقت ۽ عنايت ڪئي. اهو ڏسي ٻين مريدن کي دل ۾ خيال پيدا ٿيو ته اسان هيترا سال خدمت ڪئي آهي، پر اسان تي اها شفقت جي نظر اڃان تائين نه ٿي آهي. جڏهن پير کي اها خبر پئي ته سڀني مريدن کي گهرايائين ۽ کين چيائين ته درگاه ۾ هيٺ ويحائڻ لاءِ گاهه ۽ پن ڪٽي اچو، پر خيال رکجو ته اهو گاهه خدا جي ذڪر ۾ مشغول نه هجي.

سڀئي مريد روانا ٿيا ۽ جلد ئي ساڻو گاهه ڪٽي جهجي انداز (277) ۾ آڻي گڏ ڪيائون. هوڏانهن شيخ شهاب الدين گهڻي ڳولا کان پوءِ ڪافي دير سان سڪو گاهه ڪٽي آيو. اهو ڏسي شيخ شهاب الدين ٻين مريدن جي آڏو بهاء الدين کان پڇيو ته تون سڪل گاهه ڇا لاءِ ڪٽي آيو آهين. جواب ڏنائين ته آءٌ جتي به ويس ٿي ته ساڻي گاهه کي خدا جي ذڪر ۾ مشغول ٿي ڏنر. آخر ۾ اهو سڪل ۽ مٿل گاهه نظر آيو، تنهن ڪري اهو ڪٽي اچي حاضر ٿيو آهيان. اهو ٻڌي شيخ هنن ٻين مريدن ڏانهن نهاريو ۽ کين چوڻ لڳو ته ڏنو، توهان جي بهاؤ الدين سان ريس ڪرڻ اجائي آهي. هينئر سڀ مريد پنهنجي روش تي پشيمان ٿيا ۽ وري ڪجهه نه ڪيائون.

هن حڪايت بيان ڪرڻ بعد حضرت جن چوڻ لڳا ته شيخ بهاؤ الدين اها تفريق الاتبعي ڇو قبول ڪئي. اسان جو خيال آهي ته سڪا توڙي ساوا سڀ خدا جي ياد ۾ مشغول آهن.

شعلو: هڪڙو بزرگ خلق خدا جي نگاهه ۾ وڏي عزت ۽ مرتبي وارو شمار ٿيڻ لڳو. هڪ ڏينهن سندس دل ۾ خيال آيو ته ماڻهو منهنجي ايڏي عزت ڪن ٿا ۽ گهڻو گهرن ٿا. تنهن ڪري، نفس کي سيڪت ڏيڻ ضروري آهي، اها

لابارن جي موسر هئي ۽ فصل پڇي تيار بيٺا هئا. سو ڇا ڪيائين جو صبح جو اٿي ڪنهن جي پنيءَ ۾ گهڙي پيو ۽ چڱو خاصو اُن لڙي پري ٺاهي رکيائين. جڏهن صبح جو هاري زمين تي آيا ته هي بزرگ اُن جو گڏو مٽي تي رکي پڇڻ لڳو. ايتري ۾ مالڪ به اچي پهتو. بس پوءِ ته ڪڍ لڳس ۽ آخر پڪڙي وڌائونس. چڱي خاصي مار به ڪڍيائونس ۽ ڏاڙهي مٿو ڪوڙي گڏهه تي چاڙهي، اهو اُن جو گڏو ساڻ رکي سڄي شهر ۾ گهميائونس ۽ آخر ۾ شهر نيڪالي ڏنائونس.

اها حڪايت بيان ڪري حضرت جن چوڻ لڳا ته اڳيان بزرگان دين ائين وقت گذاريندا هئا. هو ڪڏهن به عزت ۽ مرتبي کي (278) قبول نه ڪندا هئا ۽ پنهنجي نفس کي اهڙي نموني ۾ تعزير ۽ سيڪت ڏيندا هئا.

شعلو: هڪڙي ڏينهن ڪنهن بزرگ حجام کي سنوارت لاءِ گهرايو. هوڏانهن بزرگ پاڻ لا اله الا الله جي ظاهري ذڪر ۾ مشغول هو. جڏهن حجام پاڪي چين تي آندي، تڏهن بزرگ کي چيائين ته ٿوري دير صبر ڪريو، مٿان تڪو نه اچي وڃيو ۽ رت نه نڪري پوي. چيائين ته ڪيئن بس ڪريان، جو سج بس نٿو ڪري ۽ تپ هلندو پيو وڃي. جيڪڏهن سج به ٿوري ويرو لاءِ ترسي ته مان به هوند ترسان. پر جنهن صورت ۾ اهو به تيزيءَ سان هلندو ٿو وڃي، ته اهڙيءَ صورت ۾ مون کي ڪهڙي مجال آهي جو خدا جي يادگيريءَ کان غافل رهان! ان کانپوءِ حضرت جن هي بيت پڙهيو:

[94]

تان کي ڳوري چُل، لاڙائو سج ٿئو.

هاڙهي ڌاري هل، وڃي هوتن جو ٿئو.

[اي ڪمزور عورت تڪڙي وڪ وڌاءِ جو سج لهڻ وارو آهي. هاڙهي جبل جي آسپاس هوتن جو ٿي هول ٻڌڻ ۾ اچي ٿو.]

شعلو: هڪڙو بزرگ هو جنهن لاڳيتو ٻارهن سال اها دعا ٿي پني ته اي مالڪ ملڪ جا مون کي اهڙي جماعت وارن ۾ هرگز شامل نه ڪج جن لاءِ ماڻهو اگر ڪڙي اشارو ڪن.

شعلو: هڪڙو بزرگ هو جنهن کي پورا چوڏهن سال خدا تعاليٰ جي طرفان هاتفي آواز ايندو رهيو ته منهنجي طرفان ڪا شيءِ قبول ڪر. آخر

چوڏهن سالن کانپوءِ اهو بزرگ چوڻ لڳو ته اي مالڪ، شيون ته ڌارين ۽ پروان ماڻهن کي ڏيون آهن، مون کي انهن ڌارين ۾ شامل نه ڪجانءِ!

شعلو: هڪ درويش مراقبي ۾ خدا تعاليٰ کي چيو ته آءٌ حق (279) جي طلب خلق منجهه نٿو رکان. آواز آيو ته پر آءٌ انهن سان آهيان.

شعلو: هڪڙو بزرگ سدائين سفر ۾ گذاريندو هو ۽ هڪ ڏينهن اهڙي شهر ۾ اچي نڪتو جتي سڀ ڪافر رهندا هئا. اڃان هڪڙي ڪنڊ وٺي مس ويٺو هو ته ذڪر جو آواز ٻڌائين. ويجهو وڃي پڇا ڪيائين ته تون ڪير آهين جو هن جڳهه تي رهين ٿو، جتي ٻيو ڪو به مسلمان ڪونه ٿو رهي ۽ تون وري ذڪر ۾ مشغول آهين. اهو ٻڌي ان ذڪر ڪندڙ بزرگ جواب ڏنس. مون پهرين سمجهيو هو ته تون ڪو مرد ماڻهو آهي. پر هينئر سمجهيم ته نه، تون عورت ذات آهين جو توکي سڀ ڪافر ٿا نظر اچن. اهو ٻڌي درويش ان بزرگ جو مريد ٿيو.

شعلو: هڪ ڏينهن ڪنهن بزرگ کي هاتفي آواز آيو ته تون پنهنجي ڀڳ وڪڻيندين؟ بزرگ جواب ڏنو ته نه وڪڻندس، پر وٺندو ڪير؟ جواب آيو ته آءٌ وٺندس. بزرگ چيو ته مالڪ ڪهڙي قيمت ڏيندين؟ جواب آيو ته جيڪي هن دنيا ۾ آهي، اهو سڀ ۽ اٺ بهشت پڻ ڏيندس. ان کان سواءِ توکي دوزخ جي باهه کان به بچائيندسين. بزرگ چوڻ لڳو ته مون کي انهن شين جو ڪو خيال ڪونهي. وري آواز آيو ته منهنجي ديدار جي خواهش رکين ٿو؟ جواب ڏنائين ته ان جي به طمع ڪونه اٿم. ارشاد ٿيو ته خاموش ره، ورنه تنهنجا عيب سڄي خلق جي آڏو پڌرا ڪيا ويندا ۽ تنهنجي خواري ٿيندي. بزرگ عرض ڪيو ته خداوندا تنهنجي خاموشي به ضروري آهي، ورنه آءٌ سڄي خلق تي تنهنجي رحمت جو چرچو ڪندس ته قيامت تائين توکي ڪو سجدو نه ڪندو!! آواز آيو ته آءٌ خاموش آهيان، هاڻي تون به خاموش ره!!

شعلو: هڪ ڏينهن ڪنهن پير پنهنجي مريد کي ذڪر جي تلقين ڪندي چيو ته ماڻهن سان هرگز نه ڳالهايو ۽ جيڪڏهن ڪو ڪنهن شيءِ لاءِ پڇي ته جواب ڏيو. مجبوريءَ جي حالت ۾ (280) اگر سان اشارو ڪريو ته آءٌ جواب ڏيڻ کان لاپچار آهيان.

شعلو: هڪڙو خدا جو طالب حجري جو دروازو بند ڪري، خدا جي ياد ۾ مشغول هو. دنيا و ماڻها سان سڀ لاڳاپا ٽوڙي ۽ ماڻهن کان منهن

موڙي هڪ ڪنڊ ۾ وڃي ويٺو. هوڏانهن ٻاهر هڪ چالاڪ شخص ڊاڙ هڻي ته آءٌ ڪو نمونو ڪري ان طالب کي حجري کان ٻاهر ضرور ڪڍندس. سو ڇا ڪيائين جو حجري جي ٻاهران بيهي رڙ ڪري چوڻ لڳو ته اي بزرگ، اندر لڪي ڇا لاءِ ويٺو آهين؟ جيڪڏهن تون بخشيل ٻانهن مان آهين ته ٻاهر نڪري اچ ته جئن ٻي خلق خدا جي توکان بهره مند ٿئي. پر جيڪڏهن بخشيل ٻانهو نه آهين، تڏهن به ٻاهر اچ ته من پئي ڪنهن کي ڏسڻ سان تنهنجي مغفرت ٿئي ۽ انهيءَ برڪت سببان تون بخشيل ٻانهن ۾ شامل ٿي وڃين.

اها ڳالهه ڪري حضرت جن چوڻ لڳا ته اصلي جن ۽ شيطان لاهول پڙهڻ سان پڇي وڃن ٿا، پر انساني جن هرگز نٿا پڇن!

شعلو: فرمايائون ته اڳيان بزرگ ذڪر جهر يعني وڏي آواز وارو ذڪر ايڏي زور سان شروع ڪندا هئا، جو پهرين ضرب سان سندس چادر گوڏن وٽان ڦاٽي پوندي هئي.

شعلو: هڪڙو حجام صاحب ولايت هو ۽ نبي ڪريم عليه الصلواة والسلام جن جي مجلس ۾ ويندڙ هو. هوڏانهن هڪ سيدزادو انهيءَ حجام جو خادم هو. هڪ ڏينهن جڏهن اهو حجام مجلس ۾ ٿي آيو ته اهو خادم به پٺيان لڳو آيس. جڏهن دروازي تي پهتا ته ان حجام جوتا لاهي کيس ڏنا ته جئن واپس اچڻ تائين جهلي بيهي. حجام اندر پهتو ته هن خادم جي دل ۾ خيال آيو ته هو به جيڪر اندر وڃي، پر درٻانن کيس داخل ٿيڻ نه ڏنو. اها خبر پاڻ ڪريمن تائين پهتي، ته درٻانن کي چيائون ته جيڪڏهن منهنجي نسب جو شرم نٿا رکو ته انهيءَ جتي واري جو خيال ڪريو ته (281) اها ڪنهن جي آهي. جڏهن گهر موٽي آيا ته اچڻ سان ان خادم پنهنجي ڌيءَ جو نڪاح ان حجام سان ڪرائي ڇڏيو. ماڻهن کي جڏهن خبر پئي ته چوڻ لڳس توکي ڇا ٿيو جو پنهنجي ڌيءَ حجام جي حوالي ڪئي. جواب ڏنائين ته جنهن جاءِ تي آءٌ هيس، اتي نسب جي ڪا ڳالهه ڪو نه هئي، بلڪ حسب يعني عمل ئي ڪم واري شيءِ آهي.

شعلو: هڪ دفعي ٻه فقير گڏجي سير سفر تي نڪتا. هڪ ڳوٺ جي ٻاهران کين رات پئي ته اچي ڪٿن وارين. ٻين کي ته پڇائي ڪڍيائون پر هڪڙو ڪتو سندن پچر ئي ڪونه پيو ڇڏي آخر هڪ ڳوٺ ۾ اچي پهتا. هڪڙي فقير چيو ته هي ڪتو اسان سان مسخري ٿو ڪري، هاڻي اسين به کيس ڪونه

چڏينداسون. اهو چئڻي ان ڳوٺ جي ٻاهران پيئڻ واري پاڻيءَ تي نظر وڌائون ته ان جو اهو تاثير ٿيو جو جنهن ماڻهو اهو پاڻي ٿي پيئو، اهو تپ ۾ مبتلا ٿي ٿيو. ٿوريءَ دير کان پوءِ انهيءَ ڳوٺ جو هڪ ماڻهو ڏهري ڏيل سان اچي وٽن پهتو. فقيرن پڇيس ته توکي ڇا ٿيو ۽ ڳوٺ جي ٻين ماڻهن جو ڇا حال آهي. انهيءَ شخص ٻڌاين ته مون کي سخت تپ آهي. بلڪ ڳوٺ جي سڀني ماڻهن جو اهو حال آهي. فقيرن ان شخص کي ڏس ڏٺو ته جيڪڏهن هن ڪٿي جا ڪجهه بچ پئي انهن کي باهه تي ساڙيندو ته انهيءَ جي بانس سان توهان جو تپ لهي ويندو. انهيءَ شخص ائين ڪيو ته واقعي سندس تپ ويندو رهيو. بس پوءِ ته اها ڳالهه ڳوٺ ۾ ڦهلجي وئي ۽ سڀئي ماڻهو ان ڪٿي جي ڪڍ پئجي ويا. نه ڇڏيائونس بچ پئي پئي وڃي ٻوٽي ڇڏيائونس. تڏهن فقير ان ڪٿي کي چوڻ لڳا ته توبه اسان سان ڏاڍي ڪئي، پر هاڻي تون به اسان کي ياد ڪندين. (282)

شعرو: هڪڙي بادشاهه ٻئي ملڪ کي فتح ڪرڻ جي ارادي سان لشڪر ڪشي ڪئي. هن بادشاهه پنهنجن جاسوسن کي موڪليو ته وڃي خبر لهي اچو ته اهو بادشاهه ۽ لشڪر ڪٿي پهتا آهن. هن حملي ڪندڙ بادشاهه اها چالاڪي ڪئي هئي جو پنهنجي گهوڙن جا نعل ايتا هڻائي ڇڏيا هئا. تنهن جي ڪري هنن جاسوسن جڏهن اهي نشان ڏٺا ته سمجهائون ته لشڪر سندن ملڪ جي طرف نه آيو آهي. اها خبر وڃي بادشاهه کي ٻڌايائون ته هو آرام سان ويهي رهيو. هوڏانهن اوجھو هو بادشاهه لشڪر سوڌو اچي هنن جي مٿان ڪڙڪيو.

انهيءَ مرحلي تي حضرت جن چوڻ لڳا ته خدا جا طالب پڻ ان طرح آهن جو بظاهر ته هو ماڻهن سان ملن ٿا، پر سندن اصل ارادو ۽ عزم خدا سان آهي، ماڻهو سمجهن ٿا ته هو اسان سان آهن. حالانڪ اندر ۾ فعل وانگر باهه ۾ پيچندا رهن ٿا.

شعرو: هڪ ڏينهن سلطان العارفين شيخ بايزيد بسطامي رحمه الله عليه سان واٽ ويندي ڪو نوحوان مليو. ان کان رزق بابت پڇيائين. نوحوان جواب ڏنو ته جيڪي ڏئي ٿو سو ڪاوان ٿو، پر جيڪڏهن نٿو ملي ته خاموش رهان ٿو. بايزيد چيس ائين ته اسان جي شهر ۾ ڪٿا به ڪن ٿا، انهيءَ تي نوحوان پڇيس توهان سان ڇا معاملو آهي. بايزيد جواب ڏنو ته جڏهن ڪوشيءَ ڏئي ٿو ته پهرين

کيس واپس موٽائي ڏيون ٿا، پر جيڪڏهن نٿو ڏئي ته چپ رهون ٿا.

شعلو: هڪ ڏينهن ڪو فقير پنهنجي پير جي زيارت لاءِ گهران سنيري نڪتو، جڏهن پير وٽ حاضر ٿيو ته هو انهيءَ مهل مسجد ۾ ويٺو هو. ڪافي دير تائين ويٺي ڳالهيون ڪيائون. پير انهيءَ سموري عرصي دوران جيستائين پير ڳالهائيندو (283) رهيو ته هي مريد مسجد جا ڪڪ هٿ ۾ کڻي انهن کي ڦيرائيندو رهيو. جهڙوڪ: آرام ٿي نٿي آيس ۽ راند ويٺي ڪيائين. آخر پير اٿيو ۽ هن کي چيائين ته تون اتي ويهه آءُ اچان ٿو. ايئن چئي ٿوري دير ۾ پنهنجي گهران اهڙا ڪڪ اٿي فقير جي هٿن ۾ ڏنائين ۽ فقير کي چوڻ لڳو ته مسجد جي ڪڪن کي الٽ پلٽ ڪرڻ شيطان جي تسبيح آهي. سو جيڪڏهن توکي ڪڪن سان راند کانسوءِ آرام نٿو اچي ته پوءِ انهن ڪڪن سان ويهي ڪيڏ. اهو ٻڌي فقير کڻي ڪنڌ هيٺ ڪيو ۽ وري اهڙو ڪم نه ڪيائين.

شعلو: هڪ ڏينهن ڪو گودڙي پوش فقير جهنگ منجهان لنگهي رهيو هو ته اوچتو سندس مٿي مان هڪ جُون هيٺ ڪري پئي. خيال ڪيائين ته هن جهنگل ۾ هن ويڇاريءَ کي کائڻ لاءِ ڪجهه نه ملندو. سو قياس ڪري پٽ تان کڻي مٿي ۾ وجهي ڇڏيائين.

شعلو: فرمايائون ته درويشن جو هڪ اهڙو گروهه به آهي، جو انهن کي جيڪو ڏک ۽ تڪليف پچائي ٿو ته هو پاڻ انهن تي احسان ڪن ٿا.

شعلو: هڪڙو درويش ڪنهن هنڌ بيٺو هو ته اوچتو ڪنهن پکيءَ جو آواز ٻڌائين. ٻڌڻ سان مٿس وجد ۽ حال جو غلبو ٿي ويو ۽ بيخبر ٿي زمين تي ڪري پيو. يعني خدا تعاليٰ جو غلبو ٿي ويس ۽ بيخبر ٿي زمين تي ڪري پيو. خدا تعاليٰ جي درگاه مان آواز آيس ته اي درويش اسان جو سڏ ٻڌي بيهوش ٿيو آهين. انهيءَ آواز سان فوراً هوش ۾ آيو ۽ اٿي توبه تائب ٿيو.

شعلو: هڪ بزرگ کان سوال ڪيائون ته مجازي عشق ڪيئن ڪجي؟ جواب ڏنائين مجاز مانيءَ جيان پچائجي. يعني ته نه اها ڪچي رهي نه سڙي وڃي. ان کانپوءِ حضرت جن هي بيت پڙهيو:

[95]

مجازي موهي، ڪڏهن ويندئ نڪري،

اکڙيون توهي، مڃڻ وهين وسهي. (284)

[مجازي توکي موهي جلدي نڪري هليا ويندا. متان انهن اکين تي

پروسو ڪري ويهي رهين.]

شعلو: هڪڙو بزرگ ڪعبي جي در تي بيهي ڏٺي جي ياد ۾ مشغول هو. اوچتو سندس نظر غير عورت تي وڃي پئي. انهي مهل غيب مان هڪ تير اچي سندس مٿي تي لڳو. بزرگ سوچڻ لڳو ته مون عبرت جي لحاظ کان عورت کي ڏٺو، پوءِ هي تير ڇا لاءِ! آواز آيو ته جيڪڏهن شهوت واري نظر سان ڏسين ها ته پوءِ توکي هميشه لاءِ پاڻ وٽان ٽڙي ڪڍون ها.

شعلو: هڪڙو مريد جڏهن پير جي زيارت ڪري موٽيو ته، ٻين پچيس ته پير جي زيارت مان توکي ڪهڙو فائدو ٿيو؟ جواب ڏنائين ته گهر کان ٻاهر پهرين قدم رکڻ سان اول ته خدا تعاليٰ منهنجا گناهه بخش ڪيا. ان کان پوءِ جيڪو ٻيو قدم مون کنيو تي ان جو اجر الله تعاليٰ الڳ ٿي ڏنو. مطلب ته پير جي زيارت مان جيڪي فائدا آهن، تن کي بيان ڪرڻ جي حاجت ڪونهي.

شعلو: فرمايائون ته هڪ اهڙي جماعت به آهي جن پاڻ تي ننڊ کي حرام ڪيو آهي. پر جيڪڏهن کين ننڊ اچي وڃي ته اتي جنابت جو غسل ڪندا آهن. انهن جو چوڻ آهي ته اهو غسل واجب آهي، ڇو ته نور يعني ننڊ عورت جو پڻ نالو آهي.

شعلو: چيائون ته فقيرن جو هڪ اهڙو گروهه به آهي، جيڪي پيرن سان پنڌ ڪونه ڪن، بلڪ هوا ۾ اڏامن. انتهائي ضرورت وقت يا ڪنهن ڪم واسطي جڏهن بازار ۾ اچن، تڏهن به اڏامي اچي اتي لهن. ڪنهن کائڻ پيڇيو ته بزرگن هميشه ڪرامتن کي ظاهر ڪرڻ کان منع ڪئي آهي، پوءِ توهان ظاهر ظهور ائين ڇو ٿا ڪريو. جواب ڏنائون ته اها ڪرامت نه آهي. اسان لاءِ اها ڳالهه بلڪل ٻين شين وانگر معمول مطابق آهي. (285)

شعلو: هڪ ڏينهن پير پنهنجي مريد کي نصيحت ڪئي ته هميشه درياءَ سان واسطو رک ۽ ان سان محبت ڪر. مريد اها ڳالهه نه سمجهي ۽ پڇڻ لڳو ته اهو ڪيئن ٿيندو؟ پير چيس ته هميشه پاڻ سان پاڻيءَ جو ڪوزو رک ۽ اهو ئي تنهنجي لاءِ درياءُ آهي.

شعلو: هڪ ڏينهن ڪو شخص بزرگ جي زيارت لاءِ آيو. بزرگ پچيس ته ڇا ٿو ڪرين! اهو شخص چوڻ لڳو ته خدا ۽ ان جي قرآن سان مشغول آهيان. بزرگ چيس ته خبر اٿئي پڙهڻ مان ڇا مراد آهي؟ ٻڌايائينس ته زبان

سان پڙهڻ ۽ حرفن کي اکين سان ڏسڻ ۽ دل سان هنڊائڻ. انهن تنهي سان به خدا سان نه ملين ته پوءِ الائجي ڇا سان مشغول آهين!

شعلو: هڪڙو بادشاهه علم وارن جو وڏو قدردان هو ۽ اڪثر انهن جي پٺيان نماز ادا ڪندو هو. پر هڪ ڏينهن ٻڌائين ته ڪو وڏو عالم ۽ فاضل بزرگ اچي پهتو آهي. سو ان جي پٺيان نماز پڙهيائين. ان بزرگ نماز جي هر رڪعت ۾ سورة فاتحه کان پوءِ سورة اخلاص پنج دفعا ٿي پڙهي. جڏهن نماز کان فارغ ٿيا ته بادشاهه چيس ته مون توکي عالم فاضل شخص سمجهي تنهنجي پٺيان نماز پڙهي، پر تو هر رڪعت ۾ صرف سورة اخلاص پڙهي. ان بزرگ جواب ڏنو ته جيئن تو مون کي ٻين بزرگن جي مقابلي ۾ وڌيڪ فضيلت وارو سمجهيو. تيئن مون پڻ ان لحاظ کان قرآن جي ان سورة جو انتخاب ڪيو. **شعلو:** هڪڙي فقير کي خدا جو وصل نصيب نٿي ٿيو ۽ هي بيت پئي پڙهيائين:

بيت

ارتاس ملاءِ، جس ملدي من ملي
ديا پيڪ اٺاءِ، نيت ڪا ڪييرا ڪون.

اتي حضرت جن چوڻ لڳا ته انهن جي ٻوليءَ ۾ "ديا" خدا کي چون ٿا ۽ "پيڪ" قيامت کي ڪوٺين ٿا.

شعلو: هڪ ڏينهن بزرگ خدا تعاليٰ کي انگل ڪيو ته مون کي پاڻ ڏيکار. خدا تعاليٰ کيس پنهنجي پوري مخلوق ڏيکاري. ان کانپوءِ بزرگ کي آواز آيو ته مون کي ڏٺي؟ بزرگ جواب ڏنو ته "نه" وري آواز آيو ته پوءِ ڇا ڏٺي؟ (286) بزرگ کي هينئر ڳالهه سمجهه ۾ آئي. سو چيائين ته هاڻو توکي ڏٺو. ان کانپوءِ اهو بزرگ صاحب عرفان ٿيو ۽ سندس محنت سڃاڻي ٿي.

شعلو: هڪڙو فقير جهنگل ۾ ٿي ويو ته اوچتو شينهن اچي مٿس حملو ڪيو. فقير اصل ڀڄڻ جي ڪوشش ٿي نه ڪئي، بلڪ اتي ئي بيٺو رهيو ته ڀلي شينهن کائي وڃيس. جڏهن ٻئي بزرگ کي اها ڳالهه ٻڌايائون ته هو چوڻ لڳو، ان فقير غلط ڪيو جو نه ڀڳو. ڇو ته الله تعاليٰ جي قهاري صفت جو ظهور شينهن ۾ آهي ۽ جتي قهر جو ظهور ٿئي، اتي بيٺو نه ڪپي ۽ اتان ڀڄي پناهه وٺڻ گهرجي. والله اعلم بالصواب.

شعلو: هڪڙو درويش اڪيلائي جي عالم ۾ جبل جي ڪنهن غار ۾ گذاريندو هو ۽ مٿس خدا تعاليٰ جي عنايت ۽ راضيپو هو. هڪ ڏينهن پيو فقير پنهنجي پٽ کي وٺي سندس زيارت لاءِ ڪهي آيو. ڳچ وقت رهائڻ ڪرڻ کانپوءِ جڏهن هي ٻئي پيءُ پٽ گهر موٽي آيا ته فقير پنهنجي پٽ کي چيو ته مون کي اهو فقير ڪنهن تقصير سبب اصل درجي تي نظر نه آيو ۽ وڏي ڳالهه ته ان جي کيس خبر ناهي. پٽ پڇڻ لڳو ته اها ڪهڙي تقصير آهي. پيءُ چوڻ لڳو ته چڱو هاڻي هيئن ڪر جو وڃي کيس چو ته هڪ ڏينهن جڏهن ان جبل مٿان ڏاڍو مينهن ٿي پيو ته تنهنجي دل ۾ اهو خيال آيو ته هن جبل تي مينهن جي وسڻ مان ڪهڙو فائدو!؟ بس انهيءَ تقصير سبب هن جي اها منزل نه رهي آهي. پٽ اهو پيغام کڻي وڃي ان درويش کي پهچايو ته هن تسليم ڪيو ته واقعي ائين آهي. بلڪ هن کي چيائين ته هاڻي هيئن ڪر جو منهنجي ڳچيءَ ۾ (287) رسو وجهي هن سڄي جبل تي مون کي ڦيراءِ! هن چوڪر ائين نه ڪيو ۽ اچي پيءُ کي سڄي ڳالهه ٻڌايائين. پيءُ چيس ته بيشڪ وڃ ۽ ائين ڪر. آخر هن درويش کي ڳچيءَ ۾ رسو وجهي سڄي جبل ۾ رلايو ۽ اهو درويش مسلسل توبه زاري ڪندو رهيو. اوچتو آواز آيو ته اسان تنهنجو گناهه بخش ڪيو. بلڪ تنهنجي اڳئين درجي ۾ اضافو ڪيو. واللہ اعلم بالصواب.

فصل ٽيون

سنڌ جي اوليائن جون حڪايتون

شعلو: عزت ۽ عرفان جو صاحب. ذات حق ۾ فاني، جوانمردن جو سرواڻ آفتاب ورع ۽ عرفان مخدوم نوح قدس الله سره جڏهن قرآن پاڪ جي هيءَ آيت ”قَالَ نُوحٌ رَبِّ لَا تَذَرْنِي عَلَى الْأَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ دِيَارًا“ (سوره 26: 71) معنيٰ: ”نوح پنهنجي رب کي چيو ته زمين تي هڪڙي ڪافر کي به نه ڇڏ.“ پڙهندا هئا ته چوندا هئا ته انهيءَ آيت سان فقيرن لاءِ هيءَ اشارو آهي ته اهي هينئن پڙهن: قال روح رب لا تذّر علي القلب من الوسواس ديارا. يعني: روح خدا تعاليٰ کي باڌائي ٿو ته اي خداوندا، منهنجي دل تان انساني توڙي شيطاني سڀ وسوسا دور ڪر، جيڪي مون کي غافل ڪن ٿا ۽ دل کي حق جي ذڪر کان پري ڪن ٿا.

شعلو: هڪ پيري مخدوم آجب لانگاهه رحمة الله عليه جيڪو پاڻ رضا جو چشمو، وفا جو نقطو، سراهي جو صاحب، حقائق ۽ دقائق جو ڄاڻو ۽ خدا جو پسندیده هو، پنهنجي هڪ مريد سان گڏجي ٻئي ڪنهن ڳوٺ طرف روانا ٿيا ۽ ٽپهريءَ جو وقت اچي ڪنهن واهڙ تي پهتا. ڏٺائون ته ٻيڙيءَ وارو ڪونه هو. مريد چوڻ لڳو ته هتان موٽي ڪنهن ڳوٺ ۾ هلجي، ڇو ته سياري جي رات آهي، ٿڌ تمام گهڻي پوندي، جيڪا پاڻ کان برداشت نه ٿيندي. پنهنجو خيال رکجي ته اهو بهتر آهي. (288)

اهو ٻڌي مخدوم چوڻ لڳو ته پاڻ اڄ رات هتي رهنداسين ۽ صبح جو اتي ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿي پرين ۽ ڀرين ۾ هلنداسين. مريد جڏهن اهو ٻڌو ته رهڻ لاءِ تيار ٿي ويو ۽ اتي ئي سمهي پيا. چون ٿا ته ڪجهه گهڙيون گذريون ته واهڙ هڪ ننڍي واه جيان ٿي پيو ۽ آواز اچڻ لڳو ته اي مخدوم، جيڪڏهن توهان قبول ڪريو ته ڀلي لنگهي پار وڃو. ليڪن مخدوم قبول نه ڪيو. ڪجهه دير کان پوءِ اهو واهڙ وڌيڪ سرڙهو ٿي وڪ جيترو مس وڃي پڇيو. وري ساڳيو آواز آيو. پر مخدوم هينئر به اها ڳالهه قبول نه ڪئي ۽ جواب ڏنائين ته اي دريا، اسان کي تنهنجي مدد جي ضرورت نه آهي. اسان جي توڪل خدا تي آهي.

آخر صبح جو جڏهن سج اڀري مٿي آيو ته ٻيڙيءَ وارو به اچي حاضر

ٿيو. پاڻ ان ۾ سوار ٿي پئي ڳوٺ اچي پهتا.

شعلو: مخدوم ساھڙ لنجار جيڪو عشق ۽ معرفت ۾ پڙ هو، شوق ۽ محبت جو دريا هو، غفار ۽ جبار ذات جو برگزيده هو، سو چوندو هو ته مون پنهنجي پير کان ٻڌو ته مريدن کي اها نصيحت ٿي ڪيائون ته جنهن ماڻهوءَ ۾ هي ٽي خصلتون ڏسو، ان جي پيچر هرگز نه ڇڏيو، ڇو ته ان ۾ توهان جو فائدو آهي، بلڪ توهان جو پير اهو ئي آهي. پهريون، جڏهن توهان ان وٽ ويهو ته توهان کي هن جي ڏسڻ سان خدا ياد اچي. ٻيو، جڏهن هو ڳالهائي ته توهان تي ان جو اثر ٿئي. ٽيون، ان کان موڪلائڻ وقت يا ان جي صحبت مان اٿڻ، (289) توهان لاءِ دشوار محسوس ٿئي.

شعلو: هڪ بزرگ چيو ته منهنجي گهر واري رب جي محبت ۾ گهڻو مشغول رهندي هئي. ايتريقدر جو هڪ ڏينهن رنگريز جي زال اسان جي گهر ۾ اچي چيو ته اسان ڏي سندس اجوري جا ڪجهه پئسا رهيل آهن. اهو ٻڌي گهر واريءَ چيس ته انهيءَ ملهه جو ان ڪٿي وڃ. ان عورت ڇا ڪيو جو پنهنجي مرضيءَ موجب جيترا ٿويا ان جا ڪٿي سگهي هلي وئي. ڪجهه دير کان کانپوءِ وري موٽي آئي ۽ چوڻ لڳي ته اڃان منهنجا ڇهه ٿويا رهن ٿا. گهر واري جو محبت الاهيءَ ۾ مشغول هئي، سو سمجهيائين ته چوي ٿي ٻارهن. سو چيائين ته ڀلي ٻارهن ٻيا پري ڪٿي وڃ. مطلب ته انهيءَ محويت ۾ ائين ٿي سمجهيائين ته ٻارهن ڇهه کان گهٽ آهن!

شعلو: وقت جي قطب ۽ خدا جي پسندیده ٻانهي مخدوم نوح جو هڪ خاص مريد هو، جيڪو خانوت ۾ رهندو هو، تنهن کي حبس ڊمر جي ايڏي پڪاوت هئي جو جڏهن خانوت کان نڪرندو هو ته اچي هالڪنديءَ ۾ ڊمر کوليندو هو. اهڙيءَ طرح وري جڏهن هالڪنديءَ مان روانو ٿيندو هو ته حبس ڊمر ڪندو هو، جيڪو وڃي خانوت ۾ کوليندو هو. حالانڪ انهن ٻنهي شهرن جي وچ ۾ اڌ پهرا (ڏيڍ ڪلاڪ) جو پنڌ هو.

شعلو: هڪ ڏينهن ڪڪرال شهر ۾ اسان جي هڪ اهڙي درويش سان ملاقات ٿي، جيڪو ڇهن مهينن کان پوءِ روزو کوليندو هو. ان سان ڪيتريون ڪچهريون ٿيون جن ۾ ڪيتريون ڳالهيون ٻڌايائين. هڪ ڏينهن پنهنجي ڳالهه ڪندي ٻڌايائين ته آءٌ حج يعني ڪعبي جي زيارت لاءِ سنڀري نڪتس. واٽ تي

آءِ قافلي کان ڇڄي پري رهجي ويس. (290) ڏاڍو حيران پريشان ٿيس ۽ اهڙي جڳهه تي اچي پهتس جنهن کي موت جي وادي سڏڻ صحيح ٿيندو. ليڪن اوچتو هڪ درخت جي هيٺان ذڪر جي ضرب جو آواز ٻڌي، فوراً ان طرف وڌڻ لڳس. ويجهو وڃي ڏسان ته ڪنهن ماڻهوءَ جو مٿو نظر آيو ۽ اهو ذڪر ان جي زبان تي جاري هو. اهو منظر ڏسي مون کيس عرض ڪيو ته سخت بڪايل آهيان ۽ رستو پٽڪي ويو آهيان، خدا جي واسطي منهنجي مدد ڪريو ۽ دڳ لايو. جواب ڏنائين ته چڱو تون هاڻي روانو ٿي، پر ڪجهه پنڌ ڪرڻ کانپوءِ توکي هڪڙي قبر نظر ايندي. اتي توکي ڪڻڪ ۽ ان کي پيهڻ لاءِ جنڊ، اتي جي ڇاڻي ۽ مٺاڻ سڀ موجود ملندا. اهو پڇائي پنهنجي بڪ لاهجانءِ، پر پنهنجي ضرورت کان وڌيڪ هرگز ڪا شيءِ ضايع نه ڪجانءِ، ان کانپوءِ توکي ازخود رستي جو ڏس ملي ويندو.

مان جڏهن اتي پهتس ته واقعي سڀ ڪجهه نظر آيو جنهن جي باري ۾ مونکي ڏس مليو هو. مون ائين ئي ڪيو جيئن مون کي چيو ويو هو. ان کان پوءِ مون کي رستي جي خبر به پئجي وئي. ليڪن انهيءَ ماني کائڻ جو مون تي اهڙو اثر ٿيو جو ان کان پوءِ مون لاءِ ماني کائڻ ۽ نه کائڻ ٻئي برابر آهن.

شعلو: مخدوم نوح عليه الرحمة جيڪو حرم جو پهڙ ۽ علم لدني جو سمنڊ هو چوندو هو ته اسان کائون پيئون ٿا، ليڪن ڪڏهن به ڍؤ ياد نه اٿر.

شعلو: فرمايائون ته اسان جي عزيزن مان هڪڙو سيد جيڪو مٽيارين ۾ رهندو هو، تنهن ڳالهائڻ بند ڪري سڪوت ۽ خاموشي (291) اختيار ڪئي، ۽ ڪنهن سان به گفتگو نٿي ڪيائين. آخر جڏهن چلو پورو ڪيائين ۽ ٻاهر نڪتو ته گهوڙي تي سوار ٿي ان کي پاڻي پيارڻ لاءِ ڪنهن واهڙ جو رخ رکيائين. اتي پهچي گهوڙي کي پاڻي پيارڻ لاءِ آواز ڪيائين. اڃا اتي ئي بيٺو هو ته عملن جي ڪاتب ملائڪ جو آواز ٻڌائين، جيڪو ٻئي کي چئي رهيو هو ته اهو آواز ڪڍيو اٿس، اهو سندس حساب ۾ لکو. اهو ٻڌي پاڻ ملائڪن کي مخاطب ٿي چوڻ لڳو ته ڇا ايترو ڳالهائڻ به لکندؤ؟ انهيءَ تي ٻئي ملائڪ پهرين کي چيو ته اهو جيڪو چيو اٿس، اهو به لکوس. چون ٿا ته ان کانپوءِ مرڻ گهڙيءَ تائين وري هڪ لفظ نه ڳالهائين.

شعلو: هڪ دفعي مخدوم نوح جيڪو پاڻ هدايت ۽ نصيحت جو

صاحب عقل ۽ شرع جو امين، اصل ۽ فرع جو عارف ۽ عاشق يگانو هو. پنهنجي مجلس ۾ ويٺو هو ته سندس خاص مريد لڏو فقير پين ڪيترن ماڻهن سان گڏ اچي اتي نڪتو. خدا تعاليٰ مخدوم نوح عليه الرحمة جي ظاهري اکين ۾ بغير سرمي جي حقيقي بينائي ڏني هئي، سو جڏهن لڏي فقير سان آيل جماعتن جي ماڻهن هڪ هڪ ڪري ساڻس هٿ ملائڻ شروع ڪيو ته اها روش پاڻ کي پسند نه آين. فرمايائون ته اي لڏا، اسين دارلحرب يعني جنگ جي ميدان ۾ نه ويٺا هئاسون جو تون پوري جماعت وٺي آيو آهين.

شعلو: عزت ۽ وحدت جو صاحب، احسان ڪرم جو آفتاب، عرفان جو دريا، ننڍن ۽ وڏن ۾ مقبول شيخ پرڪيي رحمة الله عليه جي ڳالهه ٿا ڪن ته پاڻ فرمايائين ته هڪ دفعي آءُ رب تعاليٰ جي نورشهود ۾ مستغرق هوس جو آواز ٻڌم ته اي پرڪيا، ٻانهو رهڻ چاهين ٿو؟ چيم نه! (292) وري آواز آيو ته غلام ٿيڻ چاهين ٿو؟ چيم نه! ٽي دفعا اهو آواز ايندو رهيو ۽ مان هر دفعي انڪار ڪندو رهيس. آخر آواز آيو ته جيڪڏهن ٻانهو به نه ۽ غلام به نه ٿو ٿيڻ چاهين ته پوءِ ڇا ٿو گهرين؟ عرض ڪيم ته ڪي ڪين آهيان ۽ ڪين به نٿو ٿيڻ گهران. جڏهن اهو چئي چڪس مون محسوس ڪيو ته قدرت پنهنجو شفقت وارو هٿ مون مٿان دراز ڪيو. حضرت جن چوڻ لڳا ته ان کانپوءِ خدا تعاليٰ وٽ شيخ پرڪيي جو عرفان قبول پيو.

شعلو: هڪ ڏينهن مخدوم نوح عليه الرحمة جو مريد جنهن جو نالو قطب هو، سير سفر تي نڪتل هو. اوچتو کيس بويڪن جي شهر ۾ رات پئجي وئي، ته طالبعلم گهيري ويس. پڇڻ لڳس ته ڪنهن جو مريد آهين؟ جواب ڏنائين ته خدا جو مريد آهيان. طالبعلم جواب ٻڌي غصي ۾ اچي ويا ۽ سوچيائون ته هن کي شهر جي وڏي عالم ۽ فاضل مخدوم جعفر وٽ وڃي کيس تعزير ڏيارجي. جڏهن کيس هو پڪڙي وٺي هلڻ لڳا ته التوجوڻ لڳو خدا منهنجو مريد آهي، اهو ٻڌي طالبعلم وڌيڪ ڪاوڙ ڪرڻ لڳا ۽ فوري طور مخدوم جي آڏو پيش ڪيائون. اتي پهچڻ کان پوءِ مخدوم پڇيس ته تو واقعي ائين چيو آهي؟ جواب ڏنائين ته هاڻو. مخدوم وري پڇيس ته ائين ڇو چيئ. ڇو ته انهيءَ سان توتي شريعت جي حد لازم اچي ٿي. جواب ڏيڻ لڳو ته مون تي حد لازم ڪو نه ٿي اچي، ڇو ته مون جيڪي چيو آهي اهو معنوي لحاظ کان

چيو اتر. مخدوم پچيس ان جو ڇا مطلب! چيائين جڏهن خدا جو مريد چير ته ان جو مطلب هو ته خدا جي ارادي ۽ آرزو کان سواءِ منهنجي دل ۾ ٻي ڪا شيءِ ڪونه هئي. پر جڏهن اهو چير ته خدا منهنجو مريد آهي، (293) ان جو مطلب آهي ته خدا تعاليٰ جيڪي ارادو ڪيو آهي ياد ڪندو اهو ضرور ظهور ۾ ايندو. مطلب ته شروع ۾ توڙي آخر ۾ اسان جي باري ۾ ارادو سندس ئي آهي. اسان کي اتي ڪو وس ڪونهي، جيڪي ڪري ٿو هو پاڻ ڪري ٿو. البت اءِ پاڻ مخدوم نوح جو مريد آهيان.

شعلو: مخدوم جوڻو جيڪو بنوري پرڳڻي جي ڳوٺ دٻيءَ جو رهواسي هو ۽ پنهنجي وقت جي مشائخن مان هو. ان کان نقل آهي ته مائي نوري اصل ۾ مهاڻن جي قبيلي مان هئي، جنهن کي ڄام تماچي پنهنجي پٽ راڻي بڻايو ۽ کيس محل ۾ آڻي رهايائين. هڪ ڀيري هوءَ سڀڄ تي چڙهي ويئي هئي ۽ هر طرف مشڪ ۽ عنبر چٽڪاريل هئا ۽ ڪيتريون ٻانهيون سندس خدمت ۾ حاضر هيون ته اوچتو اچي روئڻ ۾ چٽڪي. سڀئي عورتون سندس چوڌاريءَ مڙي آيون ۽ چوڻ لڳس ته پنهنجي پيءُ واري مڃيءَ جي ٽوڪري ياد پيئي اٿئي ڇا جو ايترو ويئي ٿي روئين؟ چوڻ لڳي ته نه ان ڪري نٿي روئان. بلڪ سوچيان ٿي ته جيڪڏهن مون کي ڄام تماچيءَ سان محبت هجي ها ۽ منهنجي دل هن کي گهري ها، ته هن جڳهه تي ڪيئن پهچان ها! هينئر ته اها هن جي محبت آهي جيڪا مون کي چڪي هئي ڪي آئي ۽ هن هنڌ پهچايائين!

شعلو: هڪڙي فقير وڏي اتساه منجهان ڪنهن بزرگ کان پڇاڪڻي ته خدا سان ڪيئن واصل ٿجي؟ هن جواب ڏنو ته مرڻ پهچائان. فقير تي ايڏو اثر ٿيو، (294) جو ڪنڊ ۾ وڃي چيلهه سان ٻڌل کاتي ڪڍي پاڻ کي ذبح ڪري ڇڏيائين. هيڏانهن مريدن اچي بزرگ کي ٻڌايو ته هن فقير پاڻ کي ڪهي ڇڏيو. بزرگ چيو ته خدا تائين وڃي پهتو ۽ پنهنجو مقصد ماڻيائين. پر اسان هن کي ائين نه چيو هو ته پاڻ کي کاتيءَ سان ڪهي، بلڪ اسان جو مطلب هو ته مجاهدا ڪڍي جيئرو پاڻ کي ماري يعني مئلن مثل جيئرو رهي.

شعلو: بزرگ ڀلاري، عالم ربانيءَ خدا سان جڃتي مخدوم نوح جي ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ دفعي هو اڪيلو جمعي نماز واسطي مسجد طرف وڃي رهيو هو ته رستي ۾ قاسم ڪوري جيڪو سندن خاص معتقد هو جي نظر

وڃي مٿن پئي. هن ڏٺو ته مخدوم صاحب اڪيلا وڃي رهيا آهن ته خاموشيءَ سان سندن پويان هلڻ لڳو. مخدوم نوح^{رح} جڏهن سندس پاڇو ڏٺو ته پاڻ بيهي رهيا ۽ کيس چيائين ته ٻيا سڀ رستا ڇڏي هن رستي سان آيو آهين. اهو ٻڌي قاسم ڪوري دل ۾ شرمندو ٿيو. ۽ تڪڙو تڪڙو وڪون ڀري هلڻ لڳو. ان کانپوءِ مخدوم نوح^{رح} وري سندس پويان هلڻ شرع ڪيو.

شعلو: وقت جي مشائخ هوڻي لاکي جي ٻن پٽن احمد ۽ محمد جيڪي پاڻ زماني جا عابد ۽ عارف هئا، تن جي ڳالهه آهي ته هنن بهشت کي خواب ۾ ڏٺو. اتي عاليشان قسمر جا محل ۽ ماڙيون کين ڏسڻ ۾ آيا. ليڪن انهن جي اندر اهڙا شخص وينا هئا جن جا هٿ ڪپيل هئا. انهيءَ ڳالهه جو سبب معلوم ڪرڻ تي خبر پئي بلڪ انهن پاڻ ٻڌايو ته اسان سڀ عبادتون ڪندا هئاسين، پر جڏهن ٻانگ ڏيندڙ ٻانگ پوري ڪندو هو اسان پڪ نه جهليندا هئاسون ۽ نڪي هٿ منهن تي ڦيريندا هئاسون.

شعلو: هڪ ڏينهن ڪو مريد پير سان گڏ هو (295) ۽ هو ٻئي ڪنهن طرف وڃي رهيا هئا. اوچتو رستي ۾ ڪو چور گڏين جنهن ڏسڻ سان پير جي مٿي تي لٺ وهائي ڪڍي. پير نظر ڦيرائي ان چور تي وڌي ته اهو چور ڪامل ولي ٿي پيو. مريد کي محسوس ٿيو سو پير کي چوڻ لڳو ته مون ڪيترو وقت توهان جي خدمت ڪئي آهي ۽ ايتري مشقت ڪئي اٿم، پر مون تي اها شفقت واري نظر نه ٿي آهي. ليڪن هو شخص جنهن توهان کي تڪليف پهچائي، ان کي هڪ گهڙيءَ ۾ خدا تائين پهچايو ڇڏيو! پير جواب ڏنو ته هن کي جيڪي مونکي ڏيڻو هو سو ڏنائين ۽ مون کي جيڪي ڏيڻو هو سو مون ڏنو. چون ٿا ته اهو پير حضرت جن پاڻ هئا.

شعلو: هڪ ڀيري سنڌ جو حڪمران مرزا شاه حسين پنهنجي لشڪر سوڌو نيرن ڪوٽ پرڳڻي جي شهر اگهر ڪوٽ وٽان اچي گذريو. هوتي نالي بزرگ جيڪو اتي رهندو هو. اتي سندس لشڪر سان گڏ هلڻ لڳو. بادشاهه کي جڏهن اها خبر وڃي ٻڌايائون ته فلاڻو بزرگ گڏ هلي رهيو آهي ته چيائين ضرور زمين جو مالڪ هوندو. اڳتي هليا ته مجذوب عمر بودلي وٽان سندس گذر ٿيو. ليڪن هن بادشاهه جي لاءِ ڪنهن به قسم جو توجه نه ڏنو ۽ نڪو خيال ٿيس ته ڪو بادشاهه گذري رهيو آهي. اها خبر وڃي شاه حسين کي ٻڌايائون ته هن

درويش ڪنهن به قسم جو تواضع بجا نه آندو. بادشاهه چيو ته پڪ هو زمين جي خفي کان آجو آهي.

شعلو: هڪ پيري جو ذڪر آهي ته عزت ۽ برڪت جي صاحب، حقيقت ۽ معرفت ۾ ڪامل، نبيءَ جي وارث ذات پاڪ جي برگزيده مخدوم نوح رحمۃ الله عليه (296) وٽ هڪٻئي پٺيان ماڻهن جا ڪيترا ٽولا ملڻ آيا. سڀئي مخدوم سان دست بيعت ڪري رهيا هئا. انهن ۾ هڪڙو ننڍو ڇوڪرو به هو. ان جڏهن مخدوم سان هٿ ملايو ته خوش مزاجي ڪندي. چيائون ته هي واقعي ڇوڪر آهي. جڏهن سڀني چير ته هائو ته پاڻ فرمايائون ته ننڍي وهيءَ ۾ خدا هن کي پاڻ ڏانهن متوجہ ڪيو آهي.

شعلو: هڪ دفعي درويش قطب فقير کي ڪنهن ڳوٺ ۾ رات پئجي وئي ته ڳوٺ جا ماڻهو مڙي آيس. چوڻ لڳا ته توهين جو چئو ٿا ته خدا تعاليٰ توهان جو دوست آهي ۽ اڻ گهريو توهان کي مان ڏئي ٿو ۽ پنهنجي فضيلت ظاهر نٿو ڪري، انهيءَ جو ڇا مطلب آهي!

درويش جواب ڏنو ته ڇا توهان هيءَ حڪايت نه ٻڌي آهي؟ هڪ ڏينهن ڪو بادشاهه پنهنجي ماڙيءَ مٿان ويٺو هو. سندس چوڌاري ڪيتريون حسين و جميل عورتون ۽ ٻانهيون ويٺل هيون. ليڪن اوچتو ماڙيءَ هيٺان هڪ ٻاليجائڻ عورت پنهنجي مٿي تي گندگيءَ جي ٽوڪري کڻي لنگهي، ته بادشاهه جي نظر مٿس وڃي پئي. ڏسڻ سان ان تي عاشق ٿي پيو. بس پوءِ ته دير ئي نه ڪيائين، ان کي گهرائي وڏي عزت ۽ مرتبو ڏنائين ۽ سڀني عورتن ۽ ٻانهين کان مٿي کڻي ويهارياڻيس. بلڪ انهن سڀني کي چيائين ته هن جي فرمانبرداري ڪريو. هاڻي ٻڌايو ته انهيءَ بادشاهه هن عورت ۾ ڇا ڏٺو هو جو ان کي اهو مرتبو بخشياڻين!

شعلو: چون ٿا ته عارف الاهي ميرڻ ڪاتيار هڪ اهڙو بزرگ هو. جو اڪثر ڪري ذڪر ڪندي بيهوش ٿي ويندو هو. ذات حق ۾ ايترو مستغرق ٿي ويندو هو جو کيس ڪا خبر نه پوندي هئي. بلڪ ٻيا ماڻهو سمجهندا هئا ته هي جهان ڇڏي ٻئي جهان ۾ وڃي پهتو آهي. (297) اڪثر ڪري سورة ياسين جو ورد شروع ڪري ڇڏيندا هئا، ليڪن گهڻي دير کانپوءِ هو وري هوش ۾ اچي ويندو هو ۽ صحيح سالر اتي ويهي رهندو هو.

شعلو: نقل آهي ته وقت جي برگزيده، عارف رباني ۽

سلطان التارڪين ميران سيد يوسف بڪري جي پٽ سيد ابراهيم چيو ته آءٌ جڏهن ننڍو هوس ته هڪ ڏينهن مون انهيءَ ڪمري جو دروازو کڙڪايو، جنهن جي اندر سندس پيءُ ويٺل هو. اندران آواز آيو ته ڪير آهي؟ جواب ۾ چيم سيد ابراهيم. اهي لفظ ٻڌي سخت غصي ۾ اچي ويا ۽ چوڻ لڳا ته جيڪڏهن ”سيد“ لفظ نه چئين ها ته ڇا ٿي پوي ها ۽ تنهنجي مرتبي ۾ ڪهڙي گهٽتائي ٿي پوي ها. ڇو ڪو نه چيئي ته فقير ابراهيم آهيان يا رڳو ابراهيم چئين ها. حضرت جن کي هيءُ ڳالهه ڏاڍي پسند هوندي هئي.

شعلو: هڪ دفعي زماني جو مرشد، طريقت جو شيخ ۽ عارف يگانو جرڪس پٽ ڏنور جيڪو ونڱي ۾ رهندو هو، پنهنجي مريدن جي جماعت سان ڪنهن طرف وڃي رهيو هو. رستي تي جڏهن هڪ وڏو بيابان نظر آين ته هڪڙي مريد سوچيو ته آءٌ تڪڙو تڪڙو ٻي رستي کان وڃي پير جو اڳ ٿو جهليان. پير جڏهن ان جڳهه تي پهتو، هن لکي ڏسڻ جي ڪوشش ڪئي. اتفاقاً پير جي زبان مان نڪري ويو ته اهو ڪو چور آهي. ان کانپوءِ اهو مريد واقعي راه کان هٽي ويو ۽ چوريءَ کي ڏٺو بنائي ڇڏيائين ۽ ڪاٺ هڻڻ لڳو. آخر هڪ ڏينهن اهو چور خود پنهنجي پير جرڪس جي پٽن جي (298) مينهن چورائي ويو، جنهن تي سڄي گهر جو گذر سفر هو. سڀ ڏاڍا پريشان ٿيا ۽ چور جو پيرو ڪيائون. پتو پئجي ويو ته اها چوري ان مريد ڪئي آهي، جنهن کان پير کي نفرت هئي. جڏهن اها خبر پير جرڪس تائين پهتي ته هو چوڻ لڳو ته اهو مريد ڇا لاءِ چور بڻيو آهي. انهيءَ ڪم کي ڇڏي ڇو نه ٿو ڏئي ۽ اها ئي ڳالهه هن لاءِ بهتر آهي. چون ٿا انهيءَ گهڙيءَ اهو مريد توبه تائب ٿيو. هيڏانهن اهو پير ۽ پيا ماڻهو اڃان پيرو ڪئي، انهيءَ طرف وڃي رهيا هئا ته واٽ تي ڏٺائون ته اهو شخص پاڻ اها مينهن موٽائي اچي رهيو هو. جڏهن مرشد تي نظر پيس ته مينهن ڪٿي ان جي حوالي ڪيائين، مرشد چيس ته چوري جو شروع ڪئي آئي. چوڻ لڳو ته پهرين به توهان پاڻ اهو پاراٽو ڏنو ۽ هينئر وري توهان پاڻ دعا ڪئي، جيڪا قبول ٿي.

شعلو: هڪ ڏينهن درويش بادو جيڪو نيرن ڪوٽ ڀرڱڻي جي ڳوٺ ناهيون ۾ رهندو هو ۽ مخدوم نوح عليه الرحمة جو مريد هو، تنهن پنهنجي مرشد جي خدمت ۾ عرض ڪيو ته منهنجي دل چاهي ٿي ته هاڻي هتان ڪنهن

بي جڳھ تي هليو وڃان. مخدوم صاحب فرمايس ته اي بادا، چو لا اله الا الله. اڃان اهي لفظ مس چيائين ته ائين ڦٽڪڻ لڳو جئن مڇي چار ۾ ڦٽڪندي آهي. آخر بيهوش ٿي زمين تي ڪري پيو. چيائون ته هن کي ڪٿي اندر حجرې ۾ سمهاريو. (299) پورا ٿي ڏينهن ۽ ٽي راتيون حجرې ۾ بي خبر پيو هو ۽ کيس هن دنيا جي ڪا خبر نه هئي.

شعلو: هڪ ڏينهن ڪنهن سائل خدا جي برگزيده ٻانهي ۽ عارف يگاني مخدوم يعقوب پليجي رحمه الله عليه، جيڪو ستيار پرڳڻي جي ناري نالي ڳوٺ ۾ رهندو هو. تنهن کان سوال ڪيو. مخدوم چيس ته وڃ ۽ اسانجو غلام جيڪو جهنگل ۾ مينهنون چاري ٿو، تنهن کان وڃي هڪ مينهن وٺ. انهيءَ سائل ڳولهي اچي ان غلام کي هٿ ڪيو ۽ هن کان مينهن جي گهر ڪيائين. غلام کيس سڀني ۾ پليل ۽ پلي مينهن جيڪا ڇهه ڪاسا کير ڏيندي هئي، سا ڪٿي حوالي ڪئي. شام جو غلام جڏهن گهر موٽي آيو ته مخدوم پڇيس ته سائل کي مينهن ڏنڻ. هن جواب ڏنو ته هاڻو سائل کي اها مينهن ڏنم جيڪا ڇهه ڪاسا کير جا ڏيندي هئي. اهو ٻڌي مخدوم ڏاڍو خوش ٿيو ۽ چوڻ لڳس ته مون هن کي ڪا به مينهن ڏيڻ لاءِ چيو هو. پر جئن ته توهن کي پلي ۾ پلي مينهن ڏني آهي، انهيءَ عيوض آءٌ توکي آزاد ڪريان ٿو. ان کانپوءِ اندر اچي اها ڳالهه پنهنجي گهر واريءَ کي ٻڌايائين جيڪا پڻ ڏاڍو خوش ٿي. بلڪ اهو ٻڌي چوڻ لڳي ته هاڻي جڏهن تون پاڻ مينهن ڏيڻ لاءِ چيو ۽ غلام پلي مينهن ڏئي ڇڏي، ته منهنجا جيڪي به توتي حق آهن، اهي توکي بخشي ڇڏيم.

شعلو: هڪ ڏينهن پير پنهنجي ٻن مريدن کي چيو ته اسان وٽ جيڪي مينهنون آهن، تن جو کير ڏهي اچو. ٻئي مريد به ڪاسا (300) کير جا ڏهي واپس اچي رهيا هئا ته هڪڙي ٻئي کي چيو ته هڪڙو ڪاسو کير جو آءٌ ٿو بيان باقي هڪڙو ڪٿي پير وٽ هلون ٿا. ٻئي چيس ته پاڻ کان اهو ڪم هرگز نه ٿيندو ۽ ٻيو ته پير کي اها خبر پئجي ويندي ۽ ضرور هو اها ڳالهه سمجهي ويندو. هو چوڻ لڳو ته تون اڃا ٻيو وسوسو نه ڪر، چو ته آءٌ پير کي چونڊس ته اڄ صرف هڪ ڪاسو کير جو ٿيو. آخر ٻنهي چئن هڪ ڪاسو کير جو پيتو ۽ باقي هڪڙو ڪاسو ڪٿي پير وٽ پهتا ۽ چوڻ لڳا ته اڄ صرف هڪڙو ڪاسو کير جو ٿيو آهي. پير جڏهن اهو گفتو ٻڌو ته چوڻ لڳو وات تي توهان مان ڪنهن چيو ته

هڪ ڪاسو پيشڻ گهرجي ۽ ڪنهن چيو ته نه پيشجي. ڇو ته پير کي خبر پئجي ويندي. اهو ٻڌي اهي ٻئي مرید ڏاڍا شرمندا ٿيا. ان کانپوءِ پير ان مرید تي نظر وڌي جنهن پهرين کير پيشڻ تي رضامندو ظاهر ڪيو هو ته اهو مرید انهيءَ نظر سببان وقت جو عارف بنجي ويو. وري جڏهن ٻئي مرید تي نظر وڌائون ته اهو به ڪاملن جي مرتبي کي وڃي رسيو. جڏهن ٻين مریدن کي اها خبر پئي ته چوڻ لڳا ته اسان هيڏي ساري مشقت ۽ ڪشالا ٿا ڪريون، پر اسان کي ڪجهه حاصل نٿو ٿئي. پر اهي جن کي تقصير ٿي آهي، اهي نوازجي ويا. پير چوڻ لڳو ته جيڪي اڳيئي صدمن ۾ آهن تن کي وڌيڪ صدمو نه ڏجي، بلڪ انهن تي شفقت ۽ نوازش ڪجي. چون ٿا ته اهي پير حضرت جن پاڻ هئا.

شعلو: خدا جو نیک ۽ ڀلو ٻانهو ميرڻ کاتيار اڪثر ڪري چونڊو هو ته عزرائيل عليه السلام جي اسان تي ڪا دعويٰ ڪونهي.

شعلو: هڪ ڏينهن درويشن جو درويش، متقين جو اڳواڻ، پاڪ ۽ صاف انسانن جو سرواڻ داؤد رحمة الله عليه جنهن جي تربيت ڪولاب جي ڪناري تي جيڪا سندس نالي سان مشهور آهي (301) ۽ سندس ذات جي ڪري اهو هنڌ مشهور آهي، پنهنجن مریدن سان گڏ انهيءَ ڪڏ ۾ وهنجي رهيا هئا ۽ هڪٻئي کي پڪڙڻ واري راند ۾ مشغول هئا. جيڪو پڪڙيو ٿي تنهن کي ٽپي ٿي ڏياريندو هو. آخر هڪڙو وارو داؤد درويش جو آيو. بس پوءِ ته هر ڪنهن کي پڪڙيندو ٿي ويو ۽ خوب ٽپيون ٿي ڏياريندو ۽ انهن ٽپين ۾ ئي پنهنجي مریدن کي، واصل بالله ۽ الهی جمال جو جلوو ٿي ڏيکاريندو.

شعلو: هڪ ڀيري مشقت ۽ مجاهدي ۾ مشهور درويش شيخ پرڪيو رحمة الله عليه پنهنجي ڳوٺ کاتيار ۾ چلي ۾ ويٺل هو ته هڪ ٻيو درويش به ساڳئي ڳوٺ ۾ اچي چلي ۾ مشغول ٿيو. هي درويش چلي ۾ نه کائڻ برابر کاڌو واپرائيندو هو، ليڪن شيخ پرڪيو لاءِ هر روز مڪيل ۽ مٺي ماني پهچندي هئي. سڄي ڳوٺ ۾ اهو چوڀول ٿي ويو ته شيخ پرڪيو چلي ۾ به سٺا طعام ٿو کائي، جڏهن ته هو درويش بڪون ٿو کائي. آخر جڏهن چلو پورو ٿيو ۽ شيخ پرڪيو وٽ پنهنجا مرید آيا ته هن رات ۾ اگر هشي چاليهه ٿي مانيون ڪڍي ٻاهر رکيون ۽ چوڻ لڳو ته مون جيڪي کاڌو اهو سڀ توهان جي آڏو آهي، ڀلي توهان به کڻي کائو.

شعلو: هڪ پيري ڪنهن ماڻهوءَ جي ڊگي گر ٿي وئي. سو بنا سنت پوري ڪرڻ جي وقت جي (302) درويش جرڪس پٽ ڏني رحمة الله عليه ونگي واري وٽ دعا پئڻ ولاءِ هلي آيو. درويش دعا ۾ هي الفاظ چيا ته: "اي خداوند! جيڪڏهن تنهنجي درگاهه ۾ اهو به روا آهي ته جيڪو سنت پوري ڪرڻ کان سواءِ دعا جو طالب ٿئي ته ان جي مدعا پوري نه ٿئي، ته اها ڊگي پيدا ڪر." چون ٿا ته اها دعا قبول پئي ۽ ڊگي ملي وئي.

شعلو: خدا جو طالب، صدق ۽ صفا ۾ ڪامل ميرڻ ڪاتيار رحمة الله عليه چوندو هو ته اسين جڏهن ذڪر ڪريون ٿا، ته بلڪل اسانجي شڪل و صورت جهڙو ٻيو شخص سامهون اچي ويهي ٿو ۽ ذڪر ڪري ٿو. هو اسان کي چڱيءَ طرح نظر اچي ٿو.

شعلو: تجريد جي واٽ جو سالڪ ۽ توحيد جو پانڌيڙو مخدوم زمان يعقوب پليجو رح جنهن جو ڳوٺ نارو، ستيار پرڳڻي ۾ هو، هڪ دفعي مريدن سان گڏجي پنهنجي زمين تي آيو جتي مڱن جو فصل بيٺل هو. مريدن کي چيائون ته مڱ رڌي تيار ڪريو ته ڪاڻون. مريدن عرض ڪيو ته ٺڪر جي ڪني آهي سا به ڀڳل جنهن مان پاڻي وهي ٿو وڃي. درويش چين ته توهان پاڻيءَ سان پري باهه جي مٿان رکو. مريدن پاڻيءَ سان پري ان کي پاسيرو ڪري رکيو ته جيئن ان مان پاڻي وهي نه وڃي. درويش چوڻ لڳو ته ان کي سڌو ڪري رکو ته جيئن منجهس گهڻا مڱ پڇي سگهن، ڇو ته اسان به الاهي ماڻهو آهيون، آخر درويش جي چوڻ موجب ڪني کي سڌو ڪري رکيائون ته منجهائينس هڪ ٽيپو به پاڻيءَ جو ٻاهر نه نڪتو. سڀ عجب ۾ پئجي ويا ۽ جڏهن مڱ پڇي تيار ٿيا ته ڪاڻي ڍو ڪيائون ۽ پنهنجي گهرن ڏانهن موٽي آيا. گهڻن ڏينهن کان پوءِ (303) هڪ پيري وري مخدوم يعقوب پليجو پنهنجن مريدن سان زمين تي آيو ۽ زمين کي ڪيڙيءَ لاءِ تيار ڪرڻ لڳا. اڃان ڪوڏر واري انهيءَ هنڌ تي پهريون لپو مس هنيو ته اها ٺڪر جي ڪني نڪري وڃي پري پئي. مطلب ته ڪوڏر جي ڌڪ لڳڻ سان نه ڀڳي ۽ ٻئي طرف وڃي پئي. درويش ان ڪوڏر واري کي چيو ته ٻيهر مٿس ڪوڏر هڻي. پر تڏهن به ڪنيءَ کي ڪجهه نه ٿيو. اهڙيءَ طرح ٽيون دفعو به ائين ڪيائون، پر ڪني نه ڀڳي ۽ ڌڪ لڳڻ سان ٿڙي بي هنڌ هلي ٿي وئي. آخر تائين ڪنيءَ ۾ نڪو سوراخ ٿيو ۽ نه ڀڳي نه ٿئي.

شعلو: هڪ پيري جو ذڪر آهي ته اوائل عمر ۾ ميرڻ ڪاتيار گهران

پنگ پي ٻاهر نڪتو ۽ سڌو پنهنجي ٻنيءَ جو رخ رکيائين. اتفاقاً رستي تي قدرت خداونديءَ سان مٿس الاهي جذب ۽ شوق جي ڪيفيت طاري ٿي وئي. بس پوءِ ته سڀ ترڪ ڪري پاڻ کي عشق خداونديءَ ۾ فنا ڪري ڇڏيائين. ابترقدر جو ڪنهن ڳالهه جو هوش نه رهيس. آخر ڪن ماڻهن پڇيس ته هي رنگا توتي ڪيئن چڙهيو ۽ ڪنهن کان مليو؟ چوڻ لڳو ته جيستائين حضرت جن ملندا ته اهو راز ڪنهن کي نه ٻڌائيندس. ڪيتري وقت تائين اهو راز سڀني ۾ سانڍي هلندو رهيو. انهيءَ دوران سندس حالت چرين جهڙي ٿي وئي ۽ هر ڪنهن کي ائين چيائين ته جيڪي مون وٽ هو، اهو هينئر هنن جي آڏو آهي. آخر جڏهن حضرت جن سان مليو ته چوڻ لڳو توهان کانسواءِ سر الاهي بيان ڪير ته اجهو هيءَ حالت ٿي اٿم.

حضرت جن چيو ته اسان جڏهن هن کي انهيءَ حالت ۾ ڏٺو ته هٿ کان وٺي مخدوم نوح رح وٽ وٺي آياسون، جن کيس ڏسي مون کي چيو ته جيڪي اسان جي هٿن مان وڃائجي ويو هو، اهو اڄ اسان کي وري موٽي مليو آهي (304) مخدوم نوح سان ملڻ کانپوءِ ميرڻ کاتيار چوڻ لڳو ته مون پڻ جيڪي وڃايو هو، هينئر محسوس ٿو ڪريان ته ان کان ٻيڻو مليو اٿم. ان کانپوءِ هن جڏهن به ائين چيو ته هن کي اتي رهڻ مان گهڻو فائدو پئي لڳو ته اسان کيس چيو ٿي ته پر اسان کي ڪجهه نٿو ملي. بهرحال جيڪڏهن توکي اتي رهڻ مان فائدو ٿئي ٿو ته پوءِ اسان وڌيڪ رهڻ لاءِ تيار آهيون. اهڙيءَ طرح پوءِ پورا ٽي ڏينهن اسان اتي ٽڪي پياسين.

شعلو: وقت جو مخدوم ۽ مشائخ، ڪرامت جو صاحب واقف اسرار الاهي، عشق خداونديءَ ۾ پڪل ۽ پختو رڪن الدين پٽ ونهيون رح جيڪو سنڌ جي پٽ نالي ڳوٺ جو رهواسي هو، اڪثر مراقبي ۾ گذاريندو هو. مراقبي دوران جيڪڏهن ڪنهن شخص جو آواز ٻڌندو هو، ته ڪنڌ مٿي کڻي اهڙو هيبتناڪ آواز ڪيندو هو جو اڳلو اتي ئي دم ڏيندو هو. آخر هڪ ڏينهن اها خبر وقت جي عارف ۽ مرد مجاهد درويش پلي رح جي ڪنن تائين وڃي پهتي. هو تيار ٿي هوڻي لاکي جي پٽ درويش احمد وٽ آيو ۽ ان کي سڄي حقيقت ٻڌائي پاڻ سان گڏ هلڻ لاءِ تيار ڪيائين. ٻئي گڏجي روانا ٿيا ۽ پنڌ ڪندي اچي ان جاءِ تي پهتا. ڏٺائون ته درويش رڪن الدين پراڻ دريا جي ڪناري تي

گدامڙيءَ جي وڻ هيٺان سماع ۾ مشغول هو. ٻئي ڄڻا ڪنڊ وٺي ويهي رهيا. ڪنهن وڃي درويش کي ٻڌايو ته احمد درويش آيو آهي. سو سماع ڇڏي احمد جي ڀرسان اچي وڏو خوفناڪ آواز (305) ڪيائين. ته جئن هو به ٻين ماڻهن وانگر مري وڃي. ليڪن احمد کي انهيءَ آواز ٻڌڻ سان ڪجهه نه ٿيو. اهو ڏسي سمجهيائين ته هي کانئس وڌيڪ بزرگ آهي. سو ڀرسان ويهي پڇڻ لڳو ته اي احمد، خداتعالیٰ جا ڪيترا نالا آهن؟ هن جواب ڏنو ته مون کي خبر ناهي. البت ايترو ڄاڻان ٿو ته عرش هيٺان هڪڙو وسيع و عريض ميدان آهي، جنهن جي ڊيگهه پنج سئو سالن جو پنڌ آهي. انهيءَ ميدان ۾ بي شمار سفيد پکي موجود آهن. جيڪي هر پيري ساهه کڻڻ سان اسر الله جو وٺن ٿا ۽ هر پيري خدا جو نئون نالو وٺن ٿا. يعني جيڪي پهرين پيري ساهه کڻڻ سان نالو ورتو هئائون، اهو ٻئي پيري نٿا وٺن. بلڪ نئين نالي سان ياد ڪن ٿا. مون کي انهن پکين جي پٺيءَ تي هٿ لاهڻ جو شرف حاصل ٿيو آهي. جڏهن درويش رڪن الدين اهو گفتو ٻڌو ته اتي ڪڙو ٿيو ۽ پنهنجي واٽ ورتائين. اهو ڏسي درويش پلي چوڻ لڳو ته رڪن الدين درجي ۾ احمد کان مٿي نه آهي. بلڪ هو ته نانگ مثل آهي جنهن جي ڏنگ سان ماڻهو مري ٿا وڃن.

سُئلو: هڪڙو بزرگ سماع جو دلداده هو سو هڪ ڏينهن ريڻ دريا جي ڪناري تي ڪنهن قوال کي ٻڌي رهيو هو. جڏهن به ڏاڪر بيت ٿي پڙهيو ته هن دريش تي ٻڌڻ سان ئي وجد ۽ حال غلبو ٿي ڪيو. بلڪ هوش حواس وڃائي ٿي ويٺو. آخر سماع ۾ ايندو محو ٿي ويو جو درياءَ ۾ اندر ڪري پيو. ماڻهو هيٺ پاڻيءَ ۾ لهي ڳولهن لڳا پر هٿ نه آيو. پورن ٽن ڏينهن گذرڻ کان پوءِ خٽر قرآن جو ڪيرايائون جنهن ۾ فاتحه لاءِ ماڻهو اچي گڏ ٿيا. ويچارو قوال ڏاڍو پريشان هو ۽ اهو سمورو وقت فڪر ۾ مبتلا ڪند هين ڪيو گهر سر وينو هو. آخر کاڌيءَ تي رکيل هٿ هڻائي وري ساڳئي جوش سان ٻيو بيت پڙهڻ شروع ڪيائين ته سندس اکين مان لڙڪ به وڃي رهيا هئا. اهو آواز ٻڌڻ سان ارحم اهو درويش درياءَ مان نڪري نروار ٿيو ۽ سڀني ماڻهن جي آڏو اچي بيٺو ۽ وري سماع ۾ لڳي ويو. (306) جڏهن سماع کان فارغ ٿيو ته وصيت ڪيائين ته مون کي مرڻ کانپوءِ اهڙي جڳهه تي دفن ڪجو، جتي درويش اچي سماع ڪن ته جيئن انهن جي پيرن جي خاڪ اڏامي منهنجي قبر تي اچي پوي.

حضرت جن فرمايو ته انهيءَ درويش جي قبر مخدوم حسن هريزي جي ميدان ۾ آهي، جتي مخدوم پاڻ سماع ڪندو هو.

شعلو: وقت جو شيخ ۽ امام، ارباب شوق و ذوق، جهان جو ڌڻي ۽ جذبي واري جو امام مخدوم حسن هريزه رحه دائري ۾ رهندو هو ۽ اهو ڳوٺ ڏک پرڳڻي ۾ واقع هو، هڪ دفعي هن ڏٺو ته ڪو شخص رسول الله ﷺ جي حاضريءَ ۾ ويندو هو. هڪ دفعي هن ڏٺو ته ڪو شخص رسول الله ﷺ جن وٽ خوشبو جو تحفو کڻي آيو. پاڻ سڳورن اهو کڻي حسن کي ڏنائون ته حاضرين ۾ تقسيم ڪري، هن اتي سڀني حاضرين ۾ اها خوشبو تقسيم ڪئي. پر پاڻ لاءِ رڳو اهو ڪاغذ جو ٽڪر بچيس جنهن ۾ اها ويڙهيل هئي. پوءِ اهو ڪاغذ پنهنجي مٿي تي مهنڙائين. چون ٿا ته جيستائين جيئرو هو سندس مٿي مان اها خوشبو ختم نه ٿي.

شعلو: چيائون ته هڪ دفعي آءٌ ۽ عيسو فقير گڏجي ڳوٺ کان نٽي طرف روانا ٿياسون. رستي ۾ رات پئجي وئي ۽ اسان کان رستو گر ٿي ويو. آءٌ اڳ ۾ هلي رهيو هوس ۽ پٺيان عيسو فقير هو. جيتوڻيڪ هو سمجهي ويو هو ته اسان رستو ڀلجي ويا آهيون، پر مجال جو ٻڙڪ ٻاهر ڪڍي. آخر جڏهن مون پڇيومانس ڪٿي اچي نڪتا آهيون؟ چوڻ لڳو فلاڻي ڳوٺ ۾ آهيون. پڇيومانس (307) ته واٽ تي ٻڌائين ڇو ڪونه هي رستو نٽي وارو ناهي ۽ اصل رستو ڪو ٻيو آهي. چوڻ لڳو منهنجي سڌي رستي سان ڪهڙو واسطو يا نٽي ۾ منهنجو ڪهڙو غرض! واسطو ته حضرت جن سان آهي، ڇڏانهن توهان ويندا، آءٌ توهان جي ڪڍ آهيان.

شعلو: ڪنهن شخص کي پيريءَ ۾ خدا جي ياد جو خيال آيو، پر دل ۾ خيال آيس ته هينئر آءٌ ضعيف ٿي چڪو آهيان، سو خدا کي ڪيئن ياد ڪري سگهندس. ان لاءِ ته قوت ۽ سگهه ڪڍي. اتفاقاً انهيءَ وقت هو هڪ جبل منجهان گذري رهيو هو، ڇا ڏسي ته ڪولين جي هيڏي ساري قطار آهي، جيڪا برابر وڃي رهي آهي، اهو سوچي دل ۾ چوڻ لڳو ته جيڪڏهن هي ڪمزور ڪوليون به پيون ٿيون هلن ۽ هلڻ کان بس ڪونه اٿن ته مون کي به شايد ڪجهه اڳڀرو هلڻ سان راهه ملي وڃي. انهيءَ خيال سان خدا جي ياد ۾ مشغول ٿي ويو ۽ نيٺ بزرگيءَ جو وڏو درجو ماڻيائين.

هيءَ حڪايات اڳين بزرگن جي باري ۾ آهي، پر اسان هتي لکي آهي.
شعلو: هڪ ڏينهن ٻه شخص ڪنهن مسئلي پيڇڻ خاطر وقت جي
 سڃاڻ قاضي مخدوم حسن رح جيڪو بنوري پرڳڻي جي هٽڙي نالي ڳوٺ ۾
 رهندو هو وٽ هلي آيا. مخدوم پنهنجي گهر هو. سو هنن اچي در کڙڪايو.
 ٿوري دير ۾ مخدوم کي گهر کان ٻاهر ايندي ڏٺائون. ليڪن هن جي پويان ڪو
 ماڻهو هو جيڪو کيس پٺيءَ تي بهارو هڻندو ٿي آيو. انهيءَ حالت ۾ هو جلدي
 اندر هليو ويو. آخر جڏهن ملاقاتي ٿيا ته پڇيائونس. اهو ڪير هو جيڪو توهان
 کي پٺيءَ کي بهارو هڻي رهيو هو؟ جواب ڏنائين ته اها منهنجي گهر واري
 هئي، جيڪا سخت غصي ۾ هئي. (308)

شعلو: هڪ ڏينهن ڪنهن واعظ پنهنجي تقرير ۾ چيو ته جيڪڏهن ڪو
 شخص ست پيرا الحمد پڙهي وهندڙ درياءَ تي شوڪاريندو ته درياءَ سڪي ويندو.
 هڪ شخص جيڪو وڏي ڪشالي بعد درياءَ پار ڪري گڏهه تي ڪاٺيون کڻي
 ايندو هو. اهو ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيو. گهر پهچڻ شرط گڏهه کي سنيرائي درياءَ جي
 ڪناري تي آيو ۽ جيئن واعظ چيو هو ته تيئن ڪيائين. واقعي درياءَ خشڪ ٿي
 ويو ۽ هو بنا ڪنهن تڪليف جي لنگهي پار پيو ۽ گڏهه تي ڪاٺيون رکي وري
 واپس موٽي آيو. ائين ڪيترو عرصو هو دريا پار ڪري ايندو ويندو رهيو.
 گهڻن ڏينهن کان پوءِ اهو واعظ به درياءَ جي ڪناري تي اچي پهتو.
 ڏٺائين ته هڪڙو ڪاٺير آهي، جيڪو ڪجهه پڙهي شوڪاري ٿو ته درياءَ خشڪ
 ٿي وڃي ٿو. واعظ ان شخص کان پڇيو ته ڪهڙي سبب کان درياءَ خشڪ ٿي
 وڃي ٿو. هن جواب ڏنو ته جنهن ڏينهن اوهان کان ٻڌو هئڻ ته جيڪو به ست
 پيرا الحمد پڙهي درياءَ تي شوڪاريندو ته اهو سڪي ويندو، تڏهن کان وٺي آءُ
 ائين ڪندو آهيان ۽ سولائي سان پار پهچي ويندو آهيان. واعظ پاڻ دل ۾ چيو
 ته ڇو نه مان به ائين ڪريان ته بنا ڪنهن تڪليف جي وڃي هن پار پهچان. سو
 الحمد پڙهي دم ڪيائين ۽ ور ڪنجي پاڻيءَ ۾ گهڙڻ لڳو ته پاڻي ورائي ويس ۽
 ٻڏڻ لڳو. گهڻيون ئي دانهون ۽ ڪوڪون ڪيائين پر ڪجهه به ڪين وريس ۽
 انهيءَ شخص اهو سڄو لقاءِ بيٺي ڏٺو. حضرت جن ان موقعي تي هي بيت پڙهيو:

[96]

ويساه واري لنگهڻو، اويساهي تار، (309)

ملو وڃي ڪن ڪر، تون ڪنر ڪوڏ نهار.

[ويساه وارا درياءَ لنگهي پار پئجي ويا، ليڪن جن کي ويساه ناهي، سي تار پاڻيءَ ۾ ڦاسي پون ٿا. ملان ڪنن تائين پاڻي ۾ ٻڏي ٿو وڃي، تون شوق وڃان تماشو ڏس.]

شعلو: وقت جو بزرگ، وحدانيت جو پهلو، جوانمردي ۽ سخاوت جي ڪاڻ، نبي ڪريم صلعم جي اولاد سيد رڪن الدين رحه مٿارين وارو چوندو هو ته اسين پنهنجي ترڪش کي تيرن سان پري وٺا آهيون. پوءِ جڏهن انهن تيرن کي هلايون ٿا، ته ڪي ماڻهن جي ڪنن وٽان لنگهي وڃن ٿا ته ڪن جي منهن وٽان گذري وڃن ٿا. اهي ماڻهو جيڪي انهن جو نشانو نٿا بڻجن، انهن کي ڪجهه نٿو ٿئي. البت جن مٿان اهي ڪارگر ٿين ٿا، ته اهي ڦٽجي پون ٿا ۽ قيامت تائين اتي نٿا سگهن.

شعلو: هڪ ڏينهن ڪنهن درويش بهاءِ الدين گودڙي کي چيو ته تون رڳو ٿو ڪتاب گڏ ڪرين يا خدا کي به ياد ٿو ڪرين. هن ورائيو ته خدا ته گهڻا آهن، تون الڳي ڪنهن جي باري ۾ ٿو پڇين.

اتي حضرت جن کان ڪنهن پڇيو ته ملان ڇا چيو ۽ درويش ڇا چيو؟ ملان ڏاڍي ڪاوڙ ۾ اچي ويو. البت درويش سنئين سبتي ڳالهه ڪئي ته ملان جيتوڻيڪ گهڻا خدا ڳڻي ٿا وڃن، پر آخر ۾ اهو ئي هڪڙو خدا آهي.

شعلو: خدا جو برگزيده پاڻهو ۽ بنهي جهانن جي فڪر کان فارغ درويش صالح ڪڪرالي وارو چوندو هو ته جيڪڏهن خدا تعاليٰ عدل ڪندو ته اسان جو چوٽڪارو ٿيندو ۽ جيڪڏهن فضل ڪندو ته اسين عاجز ٿي پونداسون.

شعلو: هڪ ڏينهن عارف رباني (310)، برگزيده سبحاني، اڳين وارين جي شمع ۽ سچن جي صبح، خدا جي واٽ ۾ ڪٺل حسن سنڀو رحه ڳاهوٽ جو رهندڙ وٺ جي هيٺان ويٺو هو. اوچتو وٺ جي مٿان وينل جهرڪيءَ وٺ لائي جيڪا درويش جي مٿان اچي پئي، فوراً اها جهرڪي به هيٺ ڪري پئي ۽ مري وئي. اتي وينل ماڻهن مان ڪي چوڻ لڳا ته جهرڪيءَ کي ڇا ڪيو جو اها مري پئي. درويش جواب ڏنو ته خدا جو قسم مون کي ڪا خبر ناهي. چون ٿا ته اها

خبر جڏهن ٻئي درويش کي پئي ته هو چوڻ لڳو ته خداوندا، مونکي اهڙن ماڻهن کان پناهه ۾ رکج جن تي جيڪڏهن ڪا وٺ جهڙي شيءِ ڪري ٿي ته ساهوارا مري وڃن ٿا.

شعلو: مخدوم اسماعيل سومرو جيڪو فقير به هو ته غني به هو، مجاهدي ۽ رياضت جو صاحب هو وڏو مالدار ماڻهو هو. وٽس ڪيترو ئي ماهيو مال موجود هو. هڪ ڏينهن سندس ڌيءَ مخدوم عثمان رحمة الله عليه جيڪو پنهنجي وقت جي ڏاهن انسانن مان هڪ هو، تنهن کان پڇيو ته اسان جون نوڪرياڻيون جڏهن ڏڌ ولوڙينديون آهن، تڏهن پيرن جو زور ڏيئي مانڊاڻي ۽ کي گهمائينديون آهن. ان وقت ڏڌ جا ڦڙا پيرن کي لڳي وري اچي ڇاڏي ۾ پوندا آهن، سي پاڪ آهن يا نه؟ مخدوم جواب ۾ هي بيت پڙهيو:

[97]

چارئي پَلَتَ چڪ ۾، پڇي پارِيهر وٺ،

ان اهڙي احتياط سين، ڦٽ پڄاڻان ڦٽ.

[چادر جا چارئي پلاٽڊ گپ، چڪ ۾ آهن، پر پڇي ٿو ڪبوتر جي وٺ

بابت؟ (311) اهڙي احتياط جو نتيجو جڻ ڦٽ ٿي آهي.]

ان کانپوءِ چيائين ته بادشاهن جا انعام کائو ٿا ۽ پڇو ٿا اهڙا مسئلا؟

شعلو: هڪ درويش، عمر بودلي لاءِ جيڪو مجذوب ۽ حال کان

بيحال هو، ان لاءِ چونڊو هو ته بيشڪ هو پنهنجو مٿ پاڻ آهي، پر منجهس

هڪڙي خراب عادت آهي. اها هيءَ ته جيتوڻيڪ هو پنهنجي جڳهه ڪجهه

عرصي لاءِ ڇڏي وڃي ٿو، ليڪن وري موٽي اچي اتي ويهي ٿو.

شعلو: هڪڙو مجذوب هميشه اهي لفظ پيو چونڊو هو ته آءٌ وڃان ٿو

وڃان ٿو، پر ڪٿي به ترسان نٿو. حضرت جن کي اهي الفاظ ڏاڍا وڻندا هئا ۽

اکثر دهرائيندا رهندا هئا.

شعلو: دلين جو شرف، اڪابرن ۾ وڻيل ۽ ابرارن ۾ پسندیده درويش

ميان سليمان جيڪو اگهر ڪوٽ جو رهندڙ هو. تنهن کي چار زالون هيون.

جنهن گهر واريءَ سان گهڻو اٽس هوندو هوس، ان کي جڏهن ڪو ڪم ڪار

چوندو هو، ته هي الفاظ ڪيندو هو ”اي اٽڏي، هيءَ ڪم ڪر.“ چون ٿا ته ائين

چوڻ سان ان عورت جي نظر بيهجي ويندي هئي ۽ وري جڏهن پيار مان ائين

چوندو هوس ته شال تنهنجو اڳيون نور روشن ٿئي، ته ان جو اڳيون نور واپس ايندو هو. چون ٿا هن جي گهر وارين سان اڪثر ائين ٿيندو رهندو هو.

شعلو: ولين جو اڳواڻ، پرهيزگارن ۾ پلو، ظاهر ۽ باطن ۾ گرم، غائب ۽ حاضر جو مسافر، ورع جو صاحب، پنهنجي وقت جو يگانو مخدوم عربي دياتو رح هالڪنڊي ۾ رهندو هو. هڪ رات پنهنجي جاءِ ۾ ويٺو هو ته اوچتو ڇت تان پاڻي وهندو اچي سندس چادر تي ڪريو. (312) دل جو وهڻ دور ڪرڻ لاءِ فوري طور چادر لاهي خادم کي ڏنائين ته جئن درياءَ تي وڃي ڌوئي اچي. خادم ڏاڍو پريشان ٿيو ته اڌ رات جو ڪيڏانهن ويندس. بهرحال پير جو حڪم مڃڻ لاءِ اتي ڪٽو ٿيو ۽ چادر کڻي درياءَ طرف روانو ٿيو. اڃان شهر ڇڏي ٻاهر ٿيو ته ڏسي ته منجهند جو وقت ۽ سخت گرمي آهي ۽ ڪافي ماڻهو اچي وڃي رهيا آهن. دل ۾ عجب ڪائيندو اچي درياءَ تي پهتو ۽ چادر ڌوئي واپس ورتڻ لڳو. وري جڏهن پير جي خدمت ۾ پهتو، ڏسي ته اتي ساڳي رات آهي. هر طرف اونڌاهي آهي ۽ ڪٿي به روشنيءَ جو نالو نشان ڪونهي. مخدوم ڌوئل چادر ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ خادم کي چوڻ لڳو ته مون کان جيڪي گهرڻو هجڻ سو گهر! هن جواب ڏنو ته توهان جيڪي ڏيندؤ سو قبول آهي. مخدوم چيس ته پوءِ ڇنڇر جي رات سمهڻيءَ جي نماز کان پوءِ صلوٰه غنا پڙهندو ڪر، جنهن جي هر رکعت ۾ فاتح ۽ آية الڪرسيءَ کان پوءِ اٺ دفعا انا اعطينا ۽ يارهن پيرا سوره اخلاص پڙهڻ. مون تي خدا تعاليٰ جيڪو پنهنجو ڪرم ڪيو آهي، انهيءَ نفل کان وڌيڪ مون ڪا شيءِ نه ڏني.

شعلو: مناهي جي ڳوٺ ۾ رهندڙ هڪ بزرگ چوندو هو ته خدا تعاليٰ تائين پهچڻ جي سولي ۾ سولي وات سماع آهي ۽ ان کان وڌيڪ ٻي ڪا اهڙي آسان وات ڪانهي.

شعلو: هڪ ڏينهن وقت جي وليءَ، خدا جي عشق ۾ پڪل درويش حسن سني ڪنهن طالبعلم کان پڇيو ته بهشت ۾ سماع هوندو يا نه؟ هن جواب ڏنو، نه. اهو ٻڌي درويش چوڻ لڳو، پوءِ اسانجي ڪهڙي ڪر جو، سماع کان سواءِ اسان کي ان جي ضرورت به ڪونهي!

شعلو: هڪ ڏينهن (313) زماني جو شيخ ۽ مخدوم، عشق ۽ معرفت جو دانا، رياضت ۽ مجاهدي جو صاحب درويش هوڻي لاکو، جنهن جي

تربت ساڱري جي ڪپ تي نصرپور پرڳڻي ۾ آهي. پنهنجي پٽ کي نصيحت ڪري رهيو ته سماع کي هرگز ترڪ نه ڪجو يعني سماع کي ڏسڻ ۽ پاڻ ان ۾ شامل ٿيڻ نه ڇڏجو. ان کان پوءِ پنهنجي ڳالهه ڪري ٻڌايائون ته هڪ ڏينهن آءٌ ٻين ڪيترن بزرگن سان گڏ سماع ۾ مشغول هوس. اوچتو اتي هڪڙو شخص آيو جنهن کي ڳاڙهو لباس پاتل هو ۽ اچڻ سان سماع ۾ شامل ٿي ويو. انهيءَ شخص جي ڏسڻ سان اسان سڀني کي ڏاڍو اثر ٿيو ۽ اسانجي دل ۾ درد الاهي ۽ وجد شوق و محبت جو نئون جذبو جاڳي اُٿيو. بلڪ انهيءَ سماع ۾ هڪ مٿل شخص جيئرو ٿي پيو ۽ الفت الاهيءَ ۾ رڱجي ويو. مونکي به خدا تعاليٰ جيڪي نصيب ڪيو آهي، انهيءَ جو سبب ۽ ڪارڻ اهو واقعو آهي.

شعلو: هڪ دفعي جو ذڪر آهي ته همت ۽ سخاوت جو صاحب، علم ۽ حلم جو پهڙ، ازلي ۽ ابدي ذات جو دوست، بندوق شيخ طلحہ جنهن جي قبر نئي شهر جي ڀرسان مڪليءَ تي آهي، پنهنجي وقت جي عارف ۽ مشائخ، زاهدن جي زاهد ۽ عابدين جي عابد پير مراد رح جنهن جي تربت پڻ مڪليءَ تي آهي، ان وٽ هلي آيو ۽ ڪانئس پڇڻ لڳو ته پير ڪنهن کي چئجي؟ (314) پير مراد هڪ ڪنڊ ۾ نير مرده هلي تي نظر وڌي ۽ ان کي چيائين، ”اٿ“ ته فوراً اهو بلو آواز ڪندو اٿي هلڻ لڳو. ان کان پوءِ چيائين ته پير ان کي چئبو آهي. هاڻي وري پير مراد پاڻ شيخ طلحہ کان پڇيو ته ڇا شيخجي مان مراد ڇا آهي يا شيخ ڪنهن کي چئجي؟ ائين چئي هڪ دڪان تي ويندو ڪافر کي ڪڍي آڻي مسجد جي منبر تي ويهاريائون ته اهو وعظ ڪرڻ ۾ مشغول ٿي ويو. چيائين شيخجي ان جو نالو آهي!

شعلو: هڪ ڏينهن درويش ميرڻ ڪاتيار جي گهر واري سندس حجري ۾ هلي آئي، جت هو اڪيلائي ۾ ويهي خدا کي ياد ڪندو هو. درويش کي اها ڳالهه نه آڻڙي، فوراً ٻاهر نڪري سوچڻ لڳو ته انهيءَ حجري کي ڏاهي پٽ ڪريان يا ان کي باهه ڏئي ڇڏيان. مون کي خبر پئي، ته وٽس وڃي پهتس ۽ باهه ڏيڻ کان منع ڪئي مانس. چوڻ لڳو ته جتي عورت جو پير پوي، اتي خدا کي ڪيئن ٿو ياد ڪري سگهجي. جڏهن تمام گهڻو سمجهايو مانس، تڏهن وڃي ان ارادي کان باز آيو.

شعلو: شيخ ممون ڊنڊيءَ واري جي اولاد منجهان ڪو شخص واقف

شريعت ۽ طريقت، علم ۽ سخاوت جي ڪاڻ، تارڪ دنيا و راغب دين مخدوم صدرالدين راهوت واري جو مريد هو. هڪ ڏينهن مخدوم جو ان طرف کان گذر ٿيو، جتي سندس اهو مريد رهندو هو. مريد کي چورائي موڪليائين ته پٽ مراد توکي دعائون ٿو ڪري. خادم وڃي مريد کي چيو جئن مخدوم چيو هيس. مريد سمجهيو ته ميان مراد کي اڳيئي گهڻو اولاد آهي، (315) سو خدا کيس وڌيڪ نوازيو هوندو.

هڪدم به ٿوڻا ان جا ڪٿي اچي ان خادم کي ڏٺائين، خادم جڏهن ان ڪٿي مخدوم وٽ پهتو ته هن وري کيس چيو ته واپس وڃ ۽ اسان جي مريد کي چو ته مخدوم صدرالدين پاڻ بيشو توهان کي دعائون ڪري. خادم ويچارِي ساڳيو نياپو اچي مريد کي ڏنو. مريد اهي لفظ ٻڌي گهر واريءَ سوڌو جتي به هٿ نه آين، اچي مخدوم جي خدمت ۾ سهڙيو ۽ پنهنجي اڳين روش لاءِ ڳچيءَ ۾ ڳارو وجهي معافي گهرڻ لڳو. ان کانپوءِ وڏي عزت ۽ تعظيم سان مخدوم کي پنهنجي گهر تي وٺي آيا ۽ پنهنجي هلت جي تلاقيءَ خاطر سڄي ڳوٺ کي ماني کارايائون. جڏهن ماني کائي سڀ واندا ٿيا ته مرشد کي چيائون ته اسان کي نصيحت ڪريو ته جئن اڳتي ان تي عمل ڪريون. مخدوم چيو ته هي جيڪو اسان ٻنهي جي وچ ۾ ٿي گذريو، ان ۾ گهڻي نصيحت سمائل آهي.

شعلو: چون ٿا سوڌن جي قوم جو ڪو ماڻهو مسلمان ٿيو، جنهن ڪري پنهنجي مٿن مائٽن سان هر قسم جو تعلق ختم ڪري ڇڏيائين. جنهن تي انهن گڏجي هن کي چيو ته جڏهن تو اسانجو مذهب ڇڏي ڏنو آهي، ته پوءِ اڳتي خبردار تڃانءِ ۽ هوشياريءَ کان ڪم وٺجانءِ. ڇاڪاڻ ته هن کانپوءِ اسان جي مذهب ۾ واپسي هرگز نه ٿيندي. ليڪن مسلمان ٿيڻ کانپوءِ انهن جهڙو به نه تڃانءِ جيڪي رڳو گهمندا ڦرندا ۽ گداگري ڪري پيٽ قوت ڪندا آهن. بلڪ اهو رستو وٺجانءِ جيڪو خدا جي طالبن جو آهي. (316)

شعلو: هڪ ڏينهن ڪو فقير ڪنهن ملاح جو اچي مهمان ٿيو. ملاح گهر واريءَ کان اچي پڇيو ته گهر ۾ ڪا شيءِ آهي، جيڪا مهمان کي پيش ڪجي. عورت چيو ته نه، ڪجهه به نه آهي. سواءِ ان هڪڙي پيڙيءَ جي! ملاح جي دل ۾ ڏاڍو خيال ٿيو ۽ زال کي چون لڳو ته پوءِ دوستن لاءِ اها پيڙي به ڪٿي قربان ڪريون!

شعلو: شمع جمال الاهي جو پروانو ۽ بزرگ يگانو مخدوم عربي ديانو رح جيڪو هالڪنڊيءَ ۾ رهندو هو. تنهن کان هڪ ڏينهن نماز حاجات جي ترتيب پڇيائون. هن جواب ڏنو ته مون پيغمبر عليه الصلوة والسلام کان ٻڌو آهي ته چار رڪعتون نماز حاجات جون آهن. پهرين رڪعت ۾ فاتح سان گڏ آيت الكرسي هڪ ڀيرو ۽ سوره كافرون هڪ ڀيرو پڙهي، ٻي رڪعت ۾ هڪ ڀيرو آيت الكرسي ۽ هڪ ڀيرو اخلاص پڙهي. ٽين رڪعت ۾ آيت الكرسي ۽ قل اعوذ برب الفلق هڪ ڀيرو پڙهي. چوٿين رڪعت ۾ فاتحه آيت الكرسي کانپوءِ قل اعوذ برب الناس هڪ ڀيرو پڙهي.

شعلو: زماني جو ولي، عارف يگانو، مجاهد اڪيٽڊر ۽ مشاهدا ماڻيندڙ درويش هوتي لاکو، جنهن جي تربت ساڳري جي ڪپ تي آهي، سندس تعلق نصرپور سان هو. هڪ ڏينهن پنهنجي خيال ۾ گم ويٺو هو ته ماڻهن اچي ٻڌايس ته تنهنجو پٽ وفات ڪري ويو. چيائين ترسجو ته آءُ اڃان ٿو. ماڻهن چيو اسان ته هن کي دفن ڪري آيا آهيون. چيائين پوءِ به ترسو، آءُ اڃان ٿو ۽ ان جو ڪو فڪر ناهي. آخر اتي اچي پهتو جتي پٽس جي لاش کي دفن ڪرڻ لاءِ رکيو هئائون. ڇوڻ لڳو، اي پٽڙا، اتي ويهه (317). هن جو ائين ڇوڻ ته سندس پٽ جيئرو ٿي اتي ويٺو. حاضرين سخت تعجب ۾ پئجي ويا ته انهن کي ڇوڻ لڳو هي ڇوڻون دفعو آهي جو هن پٽ جو روح ڇوڻين آسمان تان واپس موٽيو آهي. چون ٿا ان کانپوءِ جنهن شخص به هوتي لاکي کي پيغمبر عليه الصلوة جي محفل ۾ ڏٺو ته هن جو ڪنڌ شرمساريءَ کان جهڪيل هو. ڇاڪاڻ ته پاڻ سڳوري عتاب وچان کيس مخاطب ٿيندي فرمايو هو اي هوتي، جيڪڏهن خدا تعاليٰ تنهنجي ڳالهه کي رد نٿو ڪري، پر توکي گهرجي ته ادب وچان سڀ ڪجهه قبول ڪر ۽ توکي ائين ڪرڻ نه جڳائي.

شعلو: پير طريقت، صاحب سخاوت، وعظ قرآن، جهان داريت فهر ولايت جي ڪاڻ، ذات ازلي ۽ ادبي وٽ مقبول مخدوم صدرالدين راهوتي ڳوٺ چانپهه پرڳڻي هالڪنڊيءَ ۾ رهندو هو. هو جڏهن ماڻهن کي وعظ ڪندو هو تڏهن به کيس ٽڳڙين لڳل لباس پيل هوندو هو. خلق خدا جي کيس ڏسي ۽ ٻڌي ڏاڍو اثر وٺندي هئي ۽ ڪيترا ماڻهو روئڻ ويهي رهندا هئا. هڪ ڏينهن واٽ ويندي مون کي قاضي منور جيڪو مخدوم جي اولاد مان هو ملي ويو. ڇا

ڏسان ته کيس تمام عمدا ڪپڙا پاتل آهن ۽ وڏي ٺاهه ٺاهه سان ڪنهن طرف وڃي رهيو هو. مون کيس روڪي چيو ته توهانجو ڏاڏو جڏهن وعظ ڪندو هو ته کيس هميشه ڇتين لڳل ڪپڙا ۽ ڦاٽل ٽوپي پيل هوندي هئي. اهي عمدا لباس گهر ۾ لڪائي رکيا هئائين ڇا؟ اهو ٻڌي هو ڏاڏو شرمندو ٿيو.

شعلو: چون ٿا ته زماني جي پير، عارف ڪامل، (318) عامل هدايت ۽ ڪامل عنايت وقت جي شيخ مخدوم بهاء الدين ملتاني جي اولاد مان ڪي به شخص اهڙا به ٿي گذريا، جيڪي پاڻ سان عورتون وٺي پرپاسي واري باغ ۾ رهندو هو، تنهن ڪري هو عورتن کي پاڻ سان گڏ گهوڙي تي وهاري پاڻيءَ مان گذري ويندا هئا. چون ٿا ته جڏهن هو دريا جي ڪناري تي پهچندا هئا ۽ پاڻي نه هوندو هو ته اڙي هڻي دريا ۾ گهوڙا ڇڏي ڏيندا هئا. دريا مان گذري گهوڙا پرينءَ ۾ ايندا هئا، پر انهن جون چنگهون آليون نه ٿينديون هيون. ڪڏهن ائين به ٿيندو هو جو پيءُ ۾ پهچڻ کان پوءِ کين ياد ايندو هو ته فلاڻي شيءِ وسري وئي آهي ته وري گهوڙي تي چڙهي ساڳيءَ ريت دريا پار ڪري اچي شهر پهچندا هئا. اهي سڀ برڪتون ۽ پلايون سندن جد امجد يعني ڏاڏي جي ڪري هيون.

شعلو: بزرگ پلارو، عارف يگانو، سلطان دين و دنيا، يقين ۽ هدايت جو سيمرغ، مشاهدو ماڻيندڙ شيخ پرڪيو چڪيو رح ڪاتيار جي باري ۾ ڪن ماڻهن اعتراض ڪيو ته پاڻ کي ڪهڙي حساب ۾ وٺي ٿو سڏرائي، ڇو ته جڏهن خدا تعاليٰ ولين کي ولايت جون خلعتون ٿي پارايون ته ان وقت هو حاضر ڪو نه هو. پوءِ هاڻي پاڻ کي ڪيئن ٿو وٺي سمجهي. جڏهن شيخ پرڪيو اها ڳالهه ٻڌي ته چوڻ لڳو ته انهيءَ گهڙيءَ جڏهن خدا تعاليٰ ارواحن کي ولايت سان ٿي نوازيو ته هو اهو سڄو ڪر امير المؤمنين حضرت علي ڪرم الله وجهه جي هٿان (319) ٿي رهيو هو. آءُ ان وقت حاضر هوس ۽ اهي خلعتون جيڪي توهان ۽ توهان جهڙن ٻين کي مليون آهن، مان جهلي بيٺو هوس. مان توهان کي ڏسي رهيو هوس. پر توهان مونکي نه پئي ڏسي سگهيا، ڇو ته آءُ امير المؤمنين امام المسلمين سلطان ملت مصطفى، برهان ۽ حجت نبوي امير علي رضي الله عنه جي نور واري شعاع هيٺ بيٺو هوس.

شعلو: هڪ ڏينهن مخدوم عامل صديق عالم تحقيق عيسيٰ، ميان عبدالقدوس جي پيءُ، جيڪو حضرت جن جو خاص مريد هو، مسجد ۾ آيو. هو

مسجد ۾ ورد ۾ مشغول هو ۽ پنهنجي مٿي کي ٿي ڦيرايائين. پٽس جڏهن اها حالت ڏٺي ته کيس چوڻ لڳو مٿي کي اهڙيءَ طرح ڦيرائڻ مان ڪهڙو فائدو. جيڪڏهن ان عبادت جو ثواب نٿو ملي. ان کان بهتر آهي ته پنهنجي مٿي کي اها تڪليف نه ڏي ته جيئن تو مٿان ڪو آگر نه کڻي.

شعلو: سلطان التارڪين، برهان المحققين، قطب دين و دولت، سنت جي شمع، مخدوم صدو لاڻگاه رح جنهن جي تربت نصره سومرو نالي ڳوٺ ۽ بنوري پرڳڻي ۾ آهي. هو ترڪ دنيا جي مقام تي پهتل هو. جيڪا به شيءِ وٽس بچي پوندي هئي، سا هميشه ٻين ۾ ورهائي ڇڏيندو هو. ايتريقدر جو رات جو مٿن ۽ دلن جو پاڻي به هارائي ڇڏيندو هو ۽ چونڊو هو ”يوم جديد و رزق جديد“ يعني ”ٿئون ڏينهن نئون رزق.“ هڪ ڏينهن ڪنهن ماڻهوءَ ٻڌايس ته توهان جي گهر ۾ ڪجهه ڪونهي. تنهن ڪري توهان جا نينگر ڇا کائڻ (320). جيڪڏهن گهر ۾ ڪجهه بچائي رکو ته بهتر آهي. پاڻ ان کي هيءَ حڪايت ٻڌايائون:

هڪڙي بادشاهه بي بادشاهه جي مٿان لشڪر ڪشي ڪئي ته جيئن ان جو ملڪ فتح ڪري. هن بادشاهه پنهنجا جاسوس موڪليا ته حملا آور لشڪر جي خبر چار رکي اچن. اهي جاسوس جلدي موٽي آيا ۽ اچي بادشاهه کي ٻڌايائون ته واقعي لشڪر اچي پيو. بادشاهه فڪرمند ٿي پيو ۽ جاسوسن کي گهرايو ۽ اچي پنهنجي ٻين ماڻهن کي انهن جاسوسن جي جاسوسيءَ لاءِ موڪليائين ته ڏسي اچو ته جيڪڏهن اهي پاڻ آرام جي ننڊ سمهي پيا آهن ته پوءِ ڪوڙ ڳالهايو اٿن. البت جيڪڏهن اهي پاڻ بي آرام ۽ پريشان آهن ته معنيٰ خبر سچي ڏني اٿن. بادشاهه جا اهي ماڻهو وڃي ڏسي آيا ته اهي جاسوس ڏاڍي مزي جي ننڊ ۾ ستا پيا آهن ۽ کين ڪنهن به قسم جي ڳڻتي ڪو نه هئي. موٽي اچي بادشاهه کي اها حقيقت ٻڌايائون.

اها حڪايات بيان ڪري مخدوم صدو لاڻگاه چوڻ لڳو ته اسين پاڻ جاسوس آهيون. علم پڙهيو اٿئون. جيڪڏهن اسين پاڻ آرام سان سمهيا پيا هوندا سين ۽ هن دنيا کي قبول ڪندا سين ته ٻيا به اهڙيءَ طرح عمل ڪندا. انهيءَ ڪري بهتر آهي ته هن دنيا مان ذرو به قبول نه ڪريون ته جئن ٻين لاءِ اهڙو مثال قائم ٿئي.

شعلو: هڪڙي فقير پڇيو ته ڇا سبب آهي جو هيڏي ساري خلق

سجاوت ۽ سعادت جي سچ. خدا جي عشق ۽ سويل ۽ پچيل حضرت شيخ پني رح جي زيارت لاءِ وڃي ٿي. الامجي چو شيخ پاڻ کي اهڙين ڳالهين لاءِ کڻي مشهور ڪيو آهي؟ چون ٿا ته جلد ئي ان فقير خواب ۾ شيخ پني کي ڏٺو. جنهن چيس ته اي فقير، خدا جو قسم مون کي ماڻهن جي اچڻ وڃڻ جي ڪا خبر ناهي. مان هر وقت حضرت رسالت مآب ﷺ (321) جي خدمت ۾ هوندو آهيان، خدا تعاليٰ ماڻهن جا ڪم سندن نيت ۽ ارادي سبب پورا ڪري ٿو ۽ مونکي ماڻهن جي مراد پهچائڻ ۾ ڪو دخل ڪونهي.

شعلو: سيد علي شيرازي ٺٽي وارو جيڪو فقير به هو ته غني به هو ۽ محبت جي بازيءَ ۾ اڳرو هو. چوندو هو ته اهو پير مرید چو ٿو ڪري جيڪو مرید جون هر روز سئو خطائون بخش نٿو ڪري سگهي. ان جو مثال اهڙو آهي ته جئن ڪنهن جو پٽ ناحق خون ٽٽي ۽ اهو معاف نه ڪري يا نه ڇڏي!

شعلو: هڪ شخص شيخ پرکيبي رح ڪاتيار جي خدمت ۾ اچي عرض ڪرڻ لڳو ته الامجي منهنجي گهر واري گهر ٿي وئي آهي يا گهر ڇڏي هلي وئي آهي، پر نديڙا ٻار آهن، جيڪي وينا ٿا روئن. خدا جي واسطي دعا گهرو ته جئن مونکي گهر واري ملي پوي! اهو ٻڌي شيخ فوراً پنهنجي خادم کي حڪم ڏنو ته وڃ ۽ عورت کي وٺي اچ. خادم ويچارو جلد ئي آيو ۽ دروازي کان ٻاهر پهچي سوچڻ لڳو ته پر ڪيڏانهن وڃان. شيخ چيس ته اڳتي وڃ. آخر شيخ جو حڪم مڃي اڳتي ڪاهي پيو. جيئن اڳي وڌندو ويو ته اوچتو زمين هيٺ ٿيڻ شروع ٿي ۽ ائين ٿي لڳو ته جئن هو زمين اندر گهڙندو ٿي ويو. آخر زمين مٿان وري وئي ۽ هو ڏاکڻ ڏريعي هيٺ پهچي ويو. اتي ڏٺائين ته شاهي خيما لڳل آهن ۽ قيمتي فرش وڃايل آهن (322) ۽ پرواري خيمي اندر ڪجهه مرد ۽ عورت جهڙوڪ قيد ۾ بند پيا آهن. بلڪ انهن جا هٿ ۽ پير چورن وانگر ٻڌل آهن.

هي خادم ان بزرگ جي سامهون ويو ۽ عرض ڪرڻ لڳو ته شيخ جنهن ڪم لاءِ مونکي هتي موڪليو آهي، اهو ڪم ڪري ڏيو. اهو بزرگ چوڻ لڳو ته اهو اسانجو نذرانو هو جيڪو ان شخص پاڻ ڏيڻو ڪيو هو. پر پوءِ ان وعدي تان ڦري ويو. خادم اهو جواب کڻي سموري حقيقت اچي شيخ پرکيبي کي ٻڌائي. اهو ٻڌي شيخ پنهنجي جڳهه تان آيو ۽ ان شخص کي هٿ کان وٺي ان

بزرگ جي خدمت ۾ آيو. شيخ عرض ڪرڻ لڳو ته هن جي عورت هن کي موٽاءِ. ائين به دفعا چيائين هن بزرگ کي ڪو جواب نه ڏنو. بلڪ منهن ڪڍي پئي طرف ٿي ڪيائين. آخر شيخ بزرگ جي اجازت کانسواءِ ان شخص کي وٺي ان تنبوءَ طرف آيو جتي هن جي عورت قيد ۾ هئي. هن کي چيائين ته پنهنجي عورت کي سڃاڻ ۽ هن کي ٻاهر وٺي اچ. مريدن پنهنجي بزرگ کي چيو ته هي بنا اجازت عورت کي وٺي ٿا وڃن. تنهن تي ان بزرگ چيو ته هي مجذوب خدا جو آهي ۽ ان جي محبت ۾ مست آهي. هو جيڪڏهن سڀني کي ڇڏائي وٺي وڃي ها تڏهن به آءُ کيس ڪجهه نه چوان ها. چون ٿا اهو بزرگ پلارو حضرت غوث الثقلين برهان المحققين عارف رباني ميران محي الدين عبدالقادر جيلاني هو. (323)

شعلو: هڪ پيري ڪنهن شخص وقت جي ولي ۽ بزرگ صابو سومرو جيڪو بنوري پرڳڻي جي ڳوٺ هٽڙيءَ جو رهندڙ هو، تنهن کان پڇيو ته ڪي اوليا بظاهر آرام جي نند ۾ ستل نظر اچن ٿا، جڏهن ته ٻيا نماز روزي ۽ ورد وظيفن ۾ مشغول آهن. توهان انهن ٻنهي کي ڪيئن ٿا سمجهو؟ جواب ڏنائين ته ان جو مثال هن ريت آهي. جڏهن ننڍا ڇوڪرا ڏورو ويڙهي لائونءَ کي زمين تي اڇلائيندا آهن ته اهو اهڙي زور سان ڦرڻ لڳندو آهي جو ڄڻ ته هڪ هنڌ ٽڪ هڻي بيٺو آهي ۽ ماڻهو سمجهندا آهن ته اهو بيٺو آهي. اهو مثال انهن ستلن جو آهي. پر جڏهن ٿوري دير کان پوءِ اهو لائون آهستي ڦرڻ لڳندو آهي ته محسوس ٿيندو آهي ته اهو گول ڦري رهيو آهي. اهو مثال عابدين جو آهي.

شعلو: هڪڙي پير جو ڪو مريد هو جيڪو هڪ ڏينهن ڪنهن ٻئي پير سان اٽڪي پيو. انهيءَ پير هن مريد کي ڏاڍا پٽ پاراتا ۽ بددعاون ڪيون. بلڪ سندس خوب خبر ورتائين. آخر اهو مريد روئيندو پنهنجي پير وٽ دانهن کڻي آيو ۽ چوڻ لڳو ته مون کي فلاڻي پير پيو آهي ۽ ڏاڍيون بددعاون ڪيون اٿس. هاڻي خدا خير ڪري. پير چيس ته فڪر نه ڪر. هن جي پٽ پاراتو توکي هرگز ڪونه لڳندو، ڇو ته مون کيس هڪ ڏينهن ڳنڍ ۾ پڻسا ٻڌندي ڏٺو آهي.

شعلو: برگزيده بزرگ عارف يگانو شيخ ابراهيم جيڪو حظيره قدس ۾ فائز شيخ ربحان جهنگلي جي اولاد منجهان هو، جنهن جي رهائش نيرن ڪوٽ جي ڳوٺڙي رڪن پور ۾ هئي، (324) هڪ ڏينهن جگر گوشه نبي

ڪريم، خفي ۽ جليءَ ۾ مشغول بزرگ ميران سيد علي شاه شيرازيءَ ٺٽويءَ وٽ هلي آيو. ان وقت سندس هٿ ۾ تسبيح هئي. جڏهن سيد علي شيرازيءَ سان هٿ ملايائين ته سيد عليءَ چيس ته توهان به هٿ ۾ تسبيح رکو ٿا! جواب ڏنائين ته جڏهن گهوڙو ڏٺو ۽ ضعيف ٿي پوي ته پوءِ لڪڻ لڪڻ جي ضرورت پوي ٿي. ليڪن تازي گهوڙو به لڪڻ سان سونهي ٿو. اهو ٻڌي سيد علي خاموش ٿي ويو ۽ وڌيڪ ڪجهه نه چيائين.

شعلو: علم ۽ حڪمت جو خزانو حلم ۽ عصمت ۾ يگانو. ٻانهن جو شرف، زاهدن جو سرموڙ درويش پنيو سنهارو خدا واسطي ماڻهن جا ڪم ڪندو هو. هڪ ڏينهن ڪجهه ماڻهو وٽس اچي چوڻ لڳا ته اسانجو وقت جي مغل حاڪم ۾ ڪم آهي، اسان سان گڏجي هلو. هوڏانهن اهو مغل حاڪم هن درويش جي بار بار اچڻ مان اڳيئي تنگ ٿي پيو هو. سو پنهنجي درٻارن کي چئي ڇڏيو هئائين ته جيڪڏهن ٻيهر اهو درويش اچي ته خوب چهڪ وهائي ڪڍجوس ته جيئن وري اسان وٽ نه اچي. هن اسان کي گهڻو ئي تنگ ڪيو آهي. آخر ٿيو به ائين. جڏهن پنيو درويش انهن ماڻهن سان گڏجي مغل حاڪم جي دروازي تي آيو ته درٻارن سندس خوب خدمت ڪئي. ايتريقدر جو ڳالهه بيان ڪرڻ کان ٻاهر آهي. تاهر درويش ڪجهه نه ڪڇيو.

اڃان هو واپس وڃي رهيو هو ته واٽ تي وري هڪ ٻيو حاجتمند مليس جنهن کي ان واقعي جي ڪا خبر نه هئي. اهو چوڻ لڳس ته ڪيتري عرصي کان توهان کي پيو ڳولهيان، اڄ الائي ڪيئن ملي ويا آهيو. خدا جي واسطي مون سان گڏجي هن مغل حاڪم وٽ هلو ته توهان جي برڪت سان من منهنجي جان خلاصي ٿئي. (325)

درويش پنيو هڪ لفظ به نه ڪڇيو ۽ ان شخص سان گڏجي وري ان مغل حاڪم جي دروازي تي اچي پهتو. درٻارن ڏسي پڇڻ لڳس ته وري ڇو آيو آهين، اڳين مار وسري وئي اٿئي ڇا؟ درويش چوڻ لڳو ته توهان جي هٿان مار کائي واپس ٿي ويس ته واٽ تي هي شخص مليو جيڪو خدا جو واسطو ڏيئي، هتي وٺي آيو آهي ته جيئن سندس مقصد پورو ٿئي. مغل حاڪم کي جڏهن اها خبر پئي ته ڳڇيءَ ۾ بگارو وجهي ٻاهر نڪري آيو ۽ اچي درويش کان معافي گهريائين. چون ٿا ته ان کانپوءِ ڪڏهن به درويش جو چوڻ نه موٽايائين.

شعلو: درویش بي خویش، صاحب عزت و ورع یعقوب پلیجو رهندڙ نارو پرڳڻو ستیار جي ڳالهه ڪن ٿا ته پورو هڪ سال طعام نه کائائين، تڏهن به بت ۾ ٿلهو متارو هو. هڪ ڏينهن مريد کي چيائين ته اڳتي اڌ پاءُ اٿي جي ماني تيار ڪندا ڪريو. مريد ائين ڪرڻ لڳو ۽ ڪيترن ڏينهن تائين اهو معمول رهيو. هڪ ڏينهن مريد ساڳئي ريت ماني پيش ڪئي ته ڪجهه حصو مانيءَ جو کائي باقي حصو مريد کي ڏنائين ته جيئن زنبيل ۾ وجهي محفوظ ڪري رکي. چون ٿا ته مريد ڇهه مهينا اهو مانيءَ ٽڪر سنڀالي رکيو، ليڪن هڪ ڏينهن جڏهن کيس ڏاڍي بک لڳي ته کائي ڇڏيائين. اوجھو هڪ درویش مريد کان انهيءَ پاروٽي مانيءَ ٽڪر جي گهر ڪئي. مريد ويچارو ڏاڍو پريشان ٿيو ۽ چوڻ لڳو ته هڪ ڏينهن ڏاڍو بڪايل هوس سو مون اهو کائي ڇڏيو. درویش کيس مخاطب ٿي چوڻ لڳو ته پوءِ تو ۾ ۽ هڪ چور جي وچ ۾ ڪهڙو فرق آهي. هو بغير اجازت ٻين جون شيون کڻي ٿا وڃن ۽ تو به بنا اجازت ماني کائي ڇڏي آهي!

شعلو: زماني جو عارف ۽ وقت جو مخدوم (326) ميران سيد علي شيرازي هڪ ڏينهن پنهنجي پير مرشد قبل انوار نقطه اسرار درویش آچر نٿو ۽ جي پيرن کي زور ڏيئي رهيو هو. اتفاقاً درویش عبدالحمير مجذوب، جيڪو دادو درویش جي ڳوٺ ۾ مدفون آهي، اتان اچي لنگهڻ ۽ سيد علي شيرازيءَ کي ان حالت ۾ ڏسي چوڻ لڳو، ”هتي بيءَ طرح ٿا گذاريو ۽ هتي هن طرح ٿا گذاريو.“ درویش آچر اهو ٻڌي ورائيو ته ٻيا گهڻن ۾ ٿورا پر هي ٿورن ۾ ٿورو آهي. درویش عبدالحمير جڏهن اهو جواب ٻڌو ته اتان روانو ٿي ويو. هيڏانهن سيد علي پنهنجي مرشد آچر کان پڇيو ته عبدالحمير جي گفتي جو الائي ڇا مطلب هو ۽ توهان الائي کيس ڪهڙو جواب ڏنو؟

درویش چيو ته سندس اشارو هو ته پيغمبر عليه الصلوة والسلام جي حضور ۾ آءٌ هر قسم جي خدمت بجا آڻيندو آهيان، پر هتي وري هڪ سيد زادي کان پنهنجي خدمت ٿو ڪرايان. ان تي مون کيس جواب ڏنو ته هڪڙا ماڻهو اهڙا آهن، جيڪي هميشه پنهنجي لاءِ ٻين کان وڌيڪ نفعي جي طلب رکن ٿا ۽ اهي گهڻائيءَ ۾ آهن. ليڪن کي ٿورا اهڙا به آهن جيڪي ٻين کي پاڻ کان وڌيڪ نفعو ڏيڻ پسند ڪن ٿا ۽ اهي گهٽ آهن، پر کي اهڙا به آهن جيڪي

پين جي نفعي خاطر پنهنجو نقصان ڪن ٿا ۽ اهي تمام گهٽ آهن. (327)

شعلو: مجاهدي جي ميدان جو مرد ڪامل، عامل هدايت ۽ ڪامل عنايت سلطان عالم روح مخدوم نوح رح هالڪنديءَ وارو هميشه پنهنجي هٿن سان ڪم ڪار ڪندو هو ۽ ڪڏهن به پين کي تڪليف ڏيڻ نه گهرندو هو. هڪ ڏينهن مجلس ۾ ويٺو هو ته اڄ کيس ڏاڍو تنگ ڪيو. پاڻي ڪافي پري رکيل هو سو اتي ان طرف هلڻ لڳو. اتي هڪ مريد ويٺو هو جيڪو اها ڳالهه سمجهي فوراً ان طرف ڊوڙيو ۽ پاڻيءَ جو ڪوزو پري آڻي مخدوم صاحب جي آڏو حاضر ڪيائين. پاڻ اهو پاڻيءَ سان ڀريل ڪوزو ورتائون، پر پاڻي نه پيئائون، بلڪ پاڻ انهيءَ مٿ تائين ويا ۽ اهو پاڻي ان ۾ وجهي وري ٻيهر ڪوزو پري پوءِ پنهنجي هٿن سان پيئائون ۽ ان کانپوءِ موٽي اچي مجلس ۾ ويٺا.

شعلو: هڪڙو درويش بهرام پور ڀرڳڻي جي هڪ ننڍڙي ڳوٺ ۾ رهندو هو. ان ڳوٺ جي بنين ۾ اتان جا ڪٿا ڏاڍو نقصان ڪندا هئا. هي درويش اتان جي ماڻهن کي پترن جي مٿان الحمد پڙهي ڏيندو هو، ماڻهو پوءِ اهي پتر وڃي زمين ۾ رکندا هئا ته ڪٿا مري ويندا هئا. آخر انهيءَ درويش هن جهان مان لاڏاڻو ڪيو ته ماڻهو وري اچي سندس پٽ کي عرض ڪرڻ لڳا. هن پڻ ماڻهن کي پترن تي سورة فاتحه پڙهي دم ڪري ڏني ته وڃي زمين ۾ رکن (328) پر هن دفعي انهن پترن جي رڪڻ مان ڪو فائدو نه ٿيو. موٽي اچي کيس حقيقت ٻڌايائون. چوڻ لڳو ته منهنجو پيءُ سورة الحمد پڙهي چوڪاريندو هو، مون پڻ ائين ڪيو. ليڪن منهنجي پيءُ جي برڪت ظاهر هئي لڳي ته اها برڪت هن سان گڏ ختم ٿي وئي. مونکي ان کان وڌيڪ خبر ناهي.

شعلو: عزت ۽ فتوت جو صاحب، حلم ۽ حميت جي ڪاڻ، عارف يگانو درويش يعقوب پليجو صاحب ڪرامت هو. هڪ ڏينهن ڪاٺس پڇيائون ته پنهنجون ڪرامتون ڇو ٿا ظاهر ڪريو؟ جواب ڏنائين ته جيڪي ڪرامت کي ڪا شيءِ سمجهن ٿا، اهي ان کي لڪائن ٿا ۽ ظاهر نٿا ڪن.

شعلو: حضرت جن پاڻ ذڪر ڪيو ته هڪ دفعي آءٌ ۽ ميرڻ ڪاتيار گڏجي مخدوم نوح رح جي زيارت لاءِ روانا ٿياسون. واٽ تي هڪ هندوستان جو درويش به اچي اسان سان مليو. اسان هلندي هلندي اهڙي هنڌ اچي پهتاسون جو اسان جي آڏو دريا ٿي ويٺو. پاڻي دريا جي ٻي ڀر هو. اهو ڏسي ميرڻ

ڪاتيار شاهي چویدارن وانگر آواز ڏيڻ شروع ڪيا. انهيءَ درويش کي اها ڳالهه نه آئي ۽ چوڻ لڳو مون سمجهيو ٿي ته اوهين خدا جا طالب آهيو، پر هينئر پڪ ٿي اتر ته اوهان ڪنهن ٻئي گروهه منجهان آهيو. جيڪڏهن اسان کي هن جڳهه تي ٿي ڏينهن به گذري وڃن ها ڇا ٿي پوي ها. بلڪ هڪ گهڙي ترسڻ جي بجاءِ توهان شاهي چویدارن وانگر ملاح کي سڏڻ شروع ڪيو آهي. (329) ائين چئي هو هليو ويو.

شعلو: هڪڙا به فقير وڏي شوق منجهان خدا جي باري ۾ خبرون پيا ڪندا هئا ۽ پنهنجي مرشد کان پڻ ان سلسلي ۾ پيا پڇندا هئا. انهن مان هڪڙي فقير وٽ نوڪر به هو. هڪ ڏينهن ڏٺائون ته اهو فقير اڳ ۾ ۽ پٺيان نوڪر سندس ڪوٺرو کنيو ٿي آيو. پير کي جڏهن اها خبر پئي ته چيائين ته ان فقير پاڻ کي ضايع ڪيو. ڇو ته هو خدا جي طلب کان پري آهي. اصل ۾ جيڪو پاڻ وٽ ڪو خادم نٿو رکي، بلڪ پاڻ کي ان جي جڳهه تي سمجهي ٿو، اهو خدا سان واصل ٿي سگهي ٿو.

شعلو: هڪ دفعي بزرگن جو سالار، واقف اسرار ۽ مقبول ابرار مخدوم نجيم جيڪو سيوهڻ جي ڀرسان ريل ڳوٺ ۾ رهندو هو، زماني جي عارف ۽ بزرگ، علم ۽ عمل جي ڪعبي، ورع ۽ حلم جي قبلي مخدوم نوح رح وٽ هلي آيو. چوڻ لڳو ته مخدوم ڪهڙي ڪم ۾ مشغول آهن؟ ڪو به جواب نه مليس ته وري وڏي آواز سان ساڳيو سوال ورجيائين. مخدوم صاحب ڪنڌ مٿي کڻي جواب ڏنو ته ڪجهه نه پيا ڪن ۽ ان وقت هيءَ آيت پڙهيائون: ”والله خلقکم وما تعملون“ (96:37) يعني الله توهان کي به خلقيو آهي، ۽ جيڪي توهان ڪريون ٿا.

جڏهن اها آيت ٻڌائين ته پوءِ پري ٿي ويهي رهيو.

شعلو: هڪ ڀيري عارف رباني فاني في الله باقي بالله مخدوم نوح رح نٿي ۾ تشریف فرما ٿيا. نٿي جا ملاهو ٻڌي گڏ ٿيا چوڻ لڳا ته اسان ٻڌو آهي ته مخدوم قرآن شريف جي اڻ ٻڌل يا نئين معنيٰ ٿو ڪري. اهو سوچي سڀ وٽس هلي آيا ۽ اچي اهو مسئلو پيش ڪيائون. اتي هڪ مريد ويٺو هو ان چيو ته جڏهن مخدوم صاحب قرآن جي معنيٰ شروع ڪئي ته مون تسبيح جا مٿڪا سوڙڻ شروع ڪيا. هڪڙي معنيٰ تي هڪڙو مٿڪو ٿي سوڙيم. جڏهن پاڻ معنيٰ

ڪري بس ڪيائون ته مون تسبيح جا مٿڪا ڳڻيا ته اهي پورا اسي ٿيا.

شعلو: هڪ شخص جو پٽ خدا جو طالب ٿي بيٺو. پيءُ نصيحت ڪندي چيس ته ڇو اسان جا حق ادا نٿو ڪرين؟ ڇا اسان توکي انهيءَ لاءِ پالي وڌو ڪيو هو. اسان کي اميد هئي ته تون وڏو ٿي اسان جي خدمت ڪندين. اهو ٻڌي پٽ اٿيو ۽ قرآن پاڪ ڪڍي پيءُ کي ڏنائين ته قسم ڪڍي ڇو ته جڏهن تو منهنجي ماءُ سان قربت ڪئي، ان مهل تنهنجي نيت ۾ اها ڳالهه هئي ته مونکي اهڙو پٽ عطا ٿيندو جيڪو منهنجي خدمت ڪندو. اهو شخص اهو ٻڌي خاموش ٿي ويو ۽ وڌيڪ ڪجهه نه ڪيو.

شعلو: هڪ ڀيري ڪيترا بزرگ مير ڪري نڪتا. ساڻن درويش بي خويش، عامل ڪامل راڄو ستيو دل جنهن جي تربت ڳوٺ راڌڻ پرڳڻي لنڊاڻ ۾ آهي، پڻ گڏ هو. جڏهن هي سڀ ان قبيلي واران وٽ پهتا ته هنن کين مهت نه ڏنو. سڀني کي ڏاڍو رنج پهتو ۽ ڪجهه نه ڪاڏائون. ليڪن درويش راڄو اهڙي وقت ۾ به انهيءَ قبيلي واران جي هڪ گهر ۾ آيو ويو ٿي ۽ طعام (331) پئي ڪاڏائين. ٻين بزرگن کي جڏهن اها خبر پئي ته چوڻ لڳس اي راڄيا، اسان پاڻ کي بک ۾ ماري پاهه ڪيو آهي، پر تون انهن وٽ پيو ٿو وڃين ۽ کائين پئين جن اسانجو ڪو خيال نه ڪيو آهي. درويش راڄو چوڻ لڳو ته توهان کي جيڪي وڻيو سو ٻين سڀني قبيلي واران سان ڪيو. باقي هن گهر واري جو اسين پاڻهي خيال ڪنداسين.

شعلو: خدا جي برگزيده بندي ميرن ڪاتيار جي ڳالهه ٿا ڪن ته هو جڏهن ماڻهن کي کاڌي ڪارائڻ جو خيال ڪندو هو ۽ ماڻهو تمام گهڻا هوندا هئا ۽ کاڌو ٿورو ته پوءِ عجيب اٽڪل ڪندو هو. جنهن ماڻهوءَ کي کاڌو ڪارائڻو هوندو هوس ته ان جي ڀرسان وڃي مذاق ۾ ان جي پڳ لاهي پاڻ وٺي اندر پهچندو هو ته اهو ماڻهو سندس پويان اندر هليو ايندو هو. پوءِ ان کي آرام سان ويهاري ماني ڪارائيندو هو.

شعلو: هڪ ڏينهن ڪيترا طالبعلم سيڙجي وقت جي شيخ عارف يگانہ، عالم صديق، عامل تحقيق، صاحب صدق، مسافر غائب و حاضر، محو ظاهر ۽ باطن قاضي قادن درپيلي واري وٽ آيا. چوڻ لڳا ته اسان ٻڌو آهي ته توهان چئو ٿا ته آءُ خدا کي اکين سان ڏسان ٿو ۽ ٻين کي به ڏيکاري سگهان ٿو. جيڪڏهن اهو سچ آهي ته پوءِ اسانکي ڏيکار. قاضي قادن چيو ته بهتر.

هنن سڀني کي حجري ۾ ويهاري پاڻ اندر آيو ۽ انهن سڀني لاءِ قسمن قسمن جا طعام خاص طور گوشت جو جهجهو بندوبست ڪيائين. (332) اهو سڀ آئي انهن جي آڏو حاضر ڪيائين، جيڪو هنن سڀني کائي چڙه ڪيو. پر هنن لاءِ آخر تائين پاڻي اصل نه آندائين. گوشت کائڻ کانپوءِ هنن گهڻو ئي پاڻي لاءِ چيو، پر کين هر وقت چوندو رهيو ته ڪجهه ترسو. هيڏانهن قاضي قادن حجري جو دروازو بند ڪري ٻاهران ڪڙو چاڙهي هليو ويو. هي سڀ آخر تائين پاڻي پاڻي ڪري ڳوڏن ۾ منهن وجهي ويهي رهيا، جهڙو مراقبو ڪري رهيا هجن ۽ انهيءَ حالت ۾ هو سڀ اونگهه ۾ پئجي ويا. صبح جو قاضي قادن اچي دروازو کوليو ته هو سڀ مٿس غصو ڏيکارڻ لڳا ۽ چوڻ لڳا ته اسان کي توهان مان اها اميد نه هئي.

انهيءَ تي قاضي قادن چين ته ڀلا توهان ننڊ ۾ ڪجهه ڏٺو. هڪڙن چيو ته اسان پاڻ کي پاڻيءَ جي کوھ اندر ڏٺو ۽ ٻين چيو ته اسان پاڻ کي درياءَ ۾ تڙ ٿيندي ڏٺو، جتي اسان خوب پاڻي پئي پيتو. اهو ٻڌي قاضي قادن کين مخاطب ٿي چيو ته فقط هڪ رات اوهان سڄي دل سان ٻيون سڀ ڳالهيون وساري پاڻيءَ جي طلب ڪئي ته اوهان کي ننڊ ۾ به پاڻي نصيب ٿيو. انهيءَ ڪري جيڪي ماڻهو خدا کي محبت وڃان سالن جا سال ياد ڪن ٿا ۽ ان جي طلب ۾ ڪيترا ڪشالا ڪڍن ٿا، سي کيس ڇو ڪونه ڏسي سگهندا. اهو ٻڌي اهي طالب علم ڏاڍا شرمندا ٿيا ۽ ڪجهه ڪچڻ کانسواءِ اتان روانا ٿي ويا.

شعلو: وقت جي ولي، عزت ۽ برڪت جي صاحب شيخ پرڪيي چڪي ڪاتيار کي ڪن ماڻهن اچي ٻڌايو ته رڪن الدين پٽ ڏنو اهڙو آواز ٿو ڪڍي جو ان سان ٻڌندڙ جو دمر پرواز ٿو ڪري وڃي. اهو ٻڌي شيخ پرڪيو چوڻ لڳو اسان ڪنهن کي مارڻ واري ڳالهه نٿا پسند ڪيون. البت ايتري سگهه پاڻ ۾ سمجهون ٿا ته حضرت آدم عليه السلام کان وٺي هن وقت تائين جيڪي مري چڪا آهن، انهن کي زندهه ڪجي. ليڪن شرم ٿو اچي ته انهيءَ ڳالهه ۾ حضرت رسالت مآب (333) ﷺ پڻ هٿ نه وڌو.

شعلو: صاحب ولايت ۽ عزت، صاحب هدايت ۽ بصيرت سيد حيدر شاه سن تعلقي سيوهڻ واري جي ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ ڏينهن ماڻهن جي ميڙ ۾ ٻيهي چوڻ لڳو ته اسان خدا ڏانهن ويندڙ ايترين واڻن جي خبر رکون ٿا، جو هر

ماڻهوءَ کي هڪ جدا رستي سان ان تائين پهچائي سگهون ٿا. ايتريقدر جو انهن مان ٻئي ڪنهن کي اها خبر نه پوندي ته ڪير ڪهڙي رستي سان ويو.

شعلو: قاضي قادن پنهنجي وقت جو وڏو عالم ۽ ڏاهو انسان هو. هن جو تعلق بکر ڀرڳڻي ۾ درٻيلي شهر سان هو. هڪ ڏينهن هن ٻڌو ته ڪو ملامتي درويش مسجد جي محراب ۾ اڳهاڙو ٿي قبلي جي طرف پير ڪري سمهي پيو آهي، سو درو ڪڍي اچي مٿانئس بيٺو ته جئن کيس هٿان. جڏهن پيرن وٽ بيهي درو الارياڻين، ڏنائين ته ان جڳهه تي درويش جو مٿو آهي. اهڙيءَ طرح وري ڪوشش ڪيائين ته مٿي جي جاءِ تي پير نظر آيس. ٻيهر پيرن جي طرف ويو ته اتي پڻ مٿو نظر نه آيس. اهڙيءَ طرح جڏهن به پيرن جي طرف ٿي ويو ته مٿو ٿي نظر آيس. اها صورتحال ڏسي ڏاڍو حيران ۽ پريشان ٿيو. ايتري ۾ ان درويش قاضيءَ جي طرف ٺهاريو ۽ چيائينس، پير جيڏانهن وٺئي تيڏانهن ڪر. پر پنهنجي دل سنڀال! اهو ٻڌي قاضيءَ درو ڪڍي هيٺ رکيو ۽ خدا جي طالبن ۾ شامل ٿي ويو. ان وقت هي بيت پڙهيائين.

[98]

جوڳيءَ جاڳايوس، ستو (334) هوس ننڊ ۾،

تهان پوءِ ٿيوس، سنڌي پريان پيچري.

[جوڳيءَ مون کي سجاڳ ڪيو، نه ته مان اڳ ننڊ ۾ هيس، انهيءَ

کان پوءِ مان پرينءَ جي پيچري تي هلڻ لڳو آهيان.]

شعلو: هڪ ڏينهن وقت جي شيخ ۽ عارف صاحب اسرار شيخ ڀرڪيي کان پڇيائون ته هن وقت هرڪو ماڻهو وقت جي قطب ۽ غوث عارف رباني شيخ بهاءُ الدين ملتانيءَ جو مريد آهي پر توهان ڪو نه آهيو. ان جو ڪهڙو سبب آهي؟ انهيءَ وقت سندس هٿ ۾ کير جو پيالو هو سو ڇا ڪيائين جو ان پيالي سوڌو زمين ۾ ٽپي هنيائين ۽ سڌو وڃي ملتان ۾ غوث بهاءُ الدين جي سجاده نشين جي گهر پهتو، جتي سجاده نشين اڃان پنهنجي پلنگ تي گهر واريءَ سان گڏ ويٺو هو. شيخ ڀرڪيي کين کير جو پيالو پيش ڪيو ته کيس چيائون ڪجهه خيال ڪر ته ڪٿي اندر هليو آيو آهين، توکي ادب ڪرڻ گهربو هو. شيخ اهو ٻڌي پنهنجو منهن ٻئي طرف ڪري دست بيعت لاءِ چيو ۽ وري ڪٿي ٽپي هنيائين ته انهيءَ ساڳي هنڌ اچي نڪتو جتي اڃان اهي ماڻهو مجلس ۾

ويٺا هئا. اها ڳالهه سڀني کي ٻڌايائين ته هينئر ملتان ۾ دست بيعت ٿي آيو آهيان. سڀ حاضرين ٻڌي عجب ۾ پئجي ويا.

شعلو: حضرت جن فرمايو ته ننڍي هوندي مان ۽ منهنجو وڏو ڀاءُ سيد جلال هڪڙي ٿانءِ ۾ کائيندا هئاسين. اوچتو هڪ ڏينهن ٿالهه گر ٿي ويو ڪا خبر نٿي پئي ته ڪير کڻي ويو. منهنجو ڀاءُ اٿيو ۽ گهر کان ٻاهر (335) ڳولهن لڳو ته ڏٺائين ته وڻ ۾ تنگيو پيو آهي. هڪ دفعو ٻيهر به ائين ٿيو ته وري منهنجو وڏو ڀاءُ ڳولهي کڻي آيو. آخر تائين اها خبر نه پئي ته اسانجو اهو ٿالهه ڪير ٿي کڻي ويو. بظاهر ائين ٿي لڳو ته ڪو جن کڻي ٿي ويو.

شعلو: درويش بي خویش، متصرف اسرار ۽ متوڪل ابرابر بهاءُ الدين گودڙي لاءِ چون ٿا ته اوائل ۾ هو چوڻ ۾ رهندڙ عارف ۽ ولي موسيٰ رح جي خدمت ۾ رهندو هو ۽ ان کان ذڪر جي تلقين حاصل ڪئي هئائين. بلڪ هن جي خاص مريدن ۾ شامل هو ۽ ٻيا مريد ان سببان سندس وڏي عزت ڪندا هئا. ايتريقدر جو جڏهن اندر داخل ٿيندو هو، ته سڀ اٿي بيهندا هئا ۽ جڏهن روانو ٿيندو هو ته وڏي تواضع ڪندا هئا. هڪ ڀيري جڏهن بهاءُ الدين مخدوم نوح عليه الرحمة جي مجلس ۾ آيو ته ڏٺائين ته سڀ مريد خدا جي ذڪر ۾ مشغول آهن ۽ ڪنهن به ماڻهوءَ جي اچڻ وڃڻ وقت ڪا تواضع نٿي ڪيائون. اهو ڏسي دل ۾ چوڻ لڳو ته اي بهاءُ الدين، توکي پنهنجي دل جي مراد ۽ مقصد هتان حاصل ٿيندو. ان کان پوءِ پنهنجي اصول کي پير مرشد کي ڇڏي مخدوم نوح جي خدمت ۾ وڏي جفاڪشيءَ کان ڪم ورتائين. اهو ئي سبب هو جو هو پوءِ مخدوم نوح عليه الرحمة جي وڏن ۽ خاص يارن ۾ شمار ٿيڻ لڳو.

شعلو: حضرت جن فرمايو ته هڪ ڏينهن آءٌ ڪنهن فقير وٽ ويٺو هوس. اتفاقاً بزرگن جي اڏامڻ جو ذڪر وڃ ۾ آيو. اهو ٻڌي فقير چوڻ لڳو ته اهي اڏامڻ واريون ڳالهيون وقتي آهن. مان پاڻ ڪجهه وقت اهڙن فقيرن سان گڏ رهيو آهيان، جيڪي اڏامندا هئا. پر هينئر انهن جي اڏامڻ جي ڪا خبر نه اٿس.

شعلو: (336) هڪڙي شخص صاحب تعظيم ۽ شرف، واقف اسرار شيخ پرکمي کاتيار وٽ نذر باسيو ته جيڪڏهن منهنجو فلاڻو ڪم ٿي ويو ته آءٌ مينهن ڏئي ويندس. ڪجهه وقت کانپوءِ ان شخص جو واقعي اهو ڪم ٿي ويو تنهن ڪري ڪنهن خادم کي موڪليائون ته ان شخص وٽان مينهن ڪاهي

اچي. اهو خادم ان شخص وٽ پهچي مينهن ڪاهي اچي رهيو هو ته رستي ۾ دريا پار ڪرڻ وقت ٻڏڻ لڳو. مريد اهڙيءَ مهل مرشد کي گهڻو ئي ياد ڪيو. پر پاڻي به اونهو هو سو ٻڏڻ لڳو. آخر تنگ ٿي شيخ جي ڏيءَ لاءِ گاريون ڪڍڻ لڳو. پر ايتري ۾ ٻڏڻ کان بچي ويو ۽ مينهن سوڌو اچي ڪناري تي پهتو. مينهن ڪاهي اچي مرشد وٽ حاضر ٿيو. شيخ پر ڪيبي زنده ڏسي کيس چوڻ لڳو ته درياءَ سان زور بازي پاڻ ٿي ڪيئي ۽ گاريون اسان کي ٿي ڏني. مريد اهو ٻڌي دل ۾ ڏاڍو شرمندو ٿيو ۽ توبه تائب ٿيو.

شعلو: هڪ ڏينهن درويش پلي سميڄو ساڱري جي درياءَ جي ڪناري تي مڇي ڦاسائڻ جي ارادي سان چار هٿ ۾ جهلي ويٺو هو. ٿوري دير ۾ هن چار ڪٽي پاڻيءَ ۾ اچليو ۽ انتظار ڪرڻ لڳو ته جيئن مڇي ڦاسي، پر ڪافي دير کانپوءِ به ڪا مڇي چار ۾ ڪو نه آئي. خدا ڪم مخاطب ٿي چوڻ لڳو يا ڏي يا وٺ. اڃان اتي ئي بيٺو هو ته واهڙ جو ڪپر سندس پيرن هيٺان ڪسڪي پاڻيءَ ۾ ڪرڻ لڳو. (337) خوف وچان پنٿي هڻي بيهي رهيو ۽ چوڻ لڳو عجب آهي ته سندس ڏيڻ ڏکيو وٺڻ سولو آهي.

شعلو: حظيره قدس جو ساڪن سلطان روح مخدوم نوح رحه هالڪنڊيءَ وارو فرمائيندو هو ته فقط پنج لقما کائڻ گهرجن. ليڪن انهن مان به اسان به خدا واسطي ڇڏي ڏنا ۽ باقي ٽي کائيندا آهيون.

شعلو: حضرت جن فرمايو ته خدا جي برگزيده بندي درويش احمد رونجهي جي هڪ ڏينهن مون سان ملاقات ٿي. چوڻ لڳو ته منهنجي پٽن لاءِ دعا گهر ته خدا کين جهجهو رزق ڏئي. مون کيس جواب ڏنو ته آءُ اها دعا ڪندس جيڪا آءُ پنهنجي پٽن لاءِ ڪندو آهيان. پڇڻ لڳو ته اها ڪهڙي دعا آهي؟ چيو مانس اها هيءَ دعا آهي ته خداوندا منهنجي پٽن کي هڪڙي ويلي جي سگهه ڏئي، البت انهن کي پنهنجي معرفت مان پريور حصو ڏي. درويش احمد کي چير ته مون وٽ اها دعا آهي. ان کانسواءِ ٻي ڪونهي.

شعلو: مخدوم ساهڙ لنجار انڙپور واري جو هڪ مريد هو جيڪو هميشه مرشد لاءِ ڪوزو پري رکندو هو. جڏهن پير مرشد وفات ڪئي تڏهن به ان مريد اها خدمت نه ڇڏي. بلڪ ٻين جا ڪوٽرا پري رکندو هو. تانجو اهو مريد پاڻ مرشد ٿي ويو، پر پوءِ به اها عادت ترڪ نه ڪيائين. حضرت جن کي اها

ڳاله ڏاڍي پسند هئي ۽ پاڻ ان کي بار بار دهرائيندا هئا.

شعلو: حضرت جن فرمايو ته هڪ ڏينهن هندوستان جي بهار ۾ ڳڙهي جو هڪ درويش جيڪو نئي ۾ آيل هو (338) مون سان گڏ هو ۽ اسان ڪاڏي وڃي رهيا هئاسين وات تي هڪ هنڌ سماع ٿي رهيو هو. سو اسان اتي بيهي رهياسين. اهو درويش پڇڻ لڳو ته اهي ماڻهو ”همه همه“ چئي رهيا آهن، ان جو چا مطلب آهي؟ ٻڌايومانس ته ان جو مطلب ”همه اوست“ يعني ”سڀ هو پاڻ آهي“. وري پڇيائين ته انهن مان ڪجهه ”اح“ چئي رهيا آهن. ان جو چا مطلب آهي، ٻڌايومانس ته ”احد احد“ پيا چون. اهو ٻڌي ڳچيءَ ۾ ٻڌل تعريذ ۽ مٿڪا لاهي کڻي ڦٽي ڪيائين. ۽ پاڻ به سماع ۾ مشغول ٿي ويو.

شعلو: چون ٿا هڪ گروهه اهڙو آهي، جيڪو خدا جي راهه ۾ سڀ ڪجهه ڏئي ڇڏڻ چاهي ٿو. يعني **لن تنالوا البر حتي تنفقوا هما تحبون** (سوره 92:3) يعني توهان هرگز نيڪيءَ کي نه رسندا جيستائين توهان پنهنجي پسند واريون شيون ڏئي نٿا ڇڏيو. بلڪ اهي پنهنجن زالن لاءِ به اتفاق يعني ڏئي ڇڏڻ جي ڳالهه ڪن ٿا. آخر انهن جي هڪ بزرگ سان ملاقات ٿي ته هن کين پنهنجون زالن ڏئي ڇڏڻ کان منع ڪئي ۽ کين چيائين ته اهو ان ڪري ڇاڪاڻ جو توهان پيهر انهن کي وٺي آئي سگهو ٿا. اهو بزرگ چوڻ لڳو ته خدا جي وات ۾ اهڙي چيز ڏيو، جيڪا واپس ٿي نه سگهي ۽ اها دل آهي.

باب ستون

تصرفاتن جي بيان ۾ :

زمانن جي قطب، فاني في الله باقي بالله، سنت مصطفوي جو نگهبان، ملت جو معاون، الاهي اسرارن جو خزانو، انوار الاهي جي ڪاڻ، هدايت ۽ ولايت جو امين، عابدين جو شرف، زاهدن جو مرڪز، عارفن جو پيشوا، اهل صفا جو اڳواڻ، اهل رضا جو سرموڙ، (339) زمانن ۽ وقت جو يڪتا، مريدن جي دليين جو پارکو، برگزیده يعني حضرت سيد عبدالڪريم قدس سره جي تصرفات، خوارق ۽ عادات، ڪرامتن ۽ برڪتن جو بيان. هن باب جي شروعات ۽ پڄاڻي ٻن فصلن تي مشتمل آهي، پهرئين فصل ۾ تصرفات ۽ ٻئي فصل ۾ خوارق، عادات ۽ ڪرامتون آهن.

فصل پهريون

تصرفات:

ڄاڻڻ گهرجي ته هن سلسلي ۾ حضرت جن جا مخفي توڙي ظاهري تصرفات تمام گهڻا آهن. انهن مريدن جو شمار ئي نٿو ڪري سگهجي ۽ اسانکي خبر ناهي ته ڪيترا آهن جن کي ظاهري ذڪر جي تلقين سان نوازيائون ۽ پيا الاتجي ڪيترا آهن، جن کي باطني فيض رسايائون.

وري الاتجي ڪيترن کي انهن جي تصرف جو حصول ٿيو ۽ ڪيترن تي شفقت ۽ عنايت ڪيائون. مطلب ته عقل کي اها سگهه ڪانهي ته قدرت جي انهن زادن کي ظاهر ڪري سگهي. ائين فڪر وسيلي پڻ انهن جو اظهار ۽ سمجهاڻي مشڪل آهي، انهي سبب جي ڪري مون اختصار کان ڪم ورتو آهي ۽ صرف ڪي ڳالهون جيڪي تصوف جي صاحبن کان ٻڌيون اتر اهي لکڻ تي اڪتفا ڪريان ٿو، ڇو ته جيڪڏهن سڀني مريدن کان تصوف جي باري ۾ ٻڌل واقعا هتي بيان ڪريان ها، ته ڪتاب تمام وڏو ٿي وڃي ها. اهو ئي سبب آهي جو مشيت از خروار طور ڪجهه نقل هتي لکيا اتر، اللهم ثبتنا مع جميع المؤمنين علي صراط المستقيم.

نقل: هڪ ڏينهن حضرت جن نئي شهر ۾ پنهنجي خانقاه اندر کاڌو پئي کاڌو. جڏهن کائي بس ڪيائون ته بچيل کاڌو مريدن ۾ ورهائڻ لاءِ چيائون. چون ٿا ته اتي وينل مريد کاڌو نه کاڌو پر اتي آيل هڪ سوداگر اهو بچيل کاڌو کائي پورو ڪيو (340). کائڻ جي دير هئي: سوداگر اصل باللہ ٿي ويو ۽ صفت مجذوبي کڻي اختيار ڪيائين. بلڪ غيب جون خبرون ڏيڻ لڳو. جڏهن آخر اها خبر وڃي ان سوداگر جي پيءُ ماءُ کي پهتي، ته اهي ڏاڍا پريشان ٿيا ۽ ڪشالا ڪڍي اچي حضرت جن جي خدمت ۾ پهتا. حضرت جن انهن کي لاچار ڏسي دعا ڪيائون ته سندن پٽ اصلي حالت ۾ اچي، آخر ائين ٿيو ۽ اهو سوداگر پنهنجي اصلي حالت ۾ اچي ويو.

نقل: هڪ مريد چيو ته هڪ ڀيري آئون سهي سنبري حضرت جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيڻ لاءِ نئي روانو ٿيس، جڏهن خدمت ۾ پهتس ته پاڻ حجري جي دروازي تي بيٺا هئا. مونکي اڪيلو ڏسي ڏاڍو خوش ٿيا. موڪلائڻ وقت چوڻ

لڳا ته جڏهن به ڪو شخص پنهنجي پير جي حاضري ۾ اچي ٿو ته ان جو اچڻ ڪڏهن به خالي نٿو وڃي. پڪ ڄاڻج ته هر پيري جيڪڏهن جو جي ڏاڻي جيترو فائدو ٿئي ان کان وڌيڪ بهتر آهي جو هڪ ئي وقت سڀ ڪجهه ملي وڃي. ڇو ته جيڪي ٿورڙو ۽ آهستي آهستي ملي ٿو اهو دير يا ۽ مستقل آهي. اهو ختر نٿو ٿئي. مريد چيو ته آءٌ جڏهن ڳوٺ موٽي آيس ته مون کي واقعي ان ڳالهه جي اهميت جو احساس ٿيو ۽ ان کانپوءِ مون پاڻ تي اها روش لازم ڪري ڇڏي.

نقل: هڪ مخلص ٻڌايو ته هڪ ڏينهن آءٌ ٺٽي شهر مان تيار ٿي حضرت جي خدمت ۾ روانو ٿيس. جڏهن سنڌن ڳوٺ پهتس ته پاڻ اتي ڪونه هئا ۽ ڪنهن ٻئي طرف ويل هئا. مون ان طرف جو رخ رکيو. اهو شام جو وڳڙو هو. واٽ تي هڪ ڏکئي رستي ۾ اچي ڦاٽس جو هر طرف جهنگل ٿي جهنگل هو تانجو (341) رستي ۾ ئي رات پئجي وئي. هلندي هلندي اچي پاڻيءَ جي هڪ اڻ ڪٽ چَر ۾ ڦاٽس. ايتري قدر جو نڪرڻ جي ڪابه واھ نظر نٿي آئي. سمجهيم ته هاڻي بچڻ مشڪل آهي. اوچتو آواز ٻڌم جيڪو چئي رهيو هو رستو هن طرف آهي. مون کي يقين ٿي ويو ته اهو آواز پڪ حضرت جن جو آهي. مون کي جڏهن ان طرف هلڻ شروع ڪيو ته واقعي ڪجهه دير کانپوءِ انهيءَ مصيبت مان نجات ملي وئي. ڪجهه دير مس پنڌ ڪيم ته اوچتو روشنيءَ جو ترورو نظر آيو. سو ڪيئن به ڪري اچي اتي پهتس. اتي بڪ به اچي مون کي ڪيو. آخرڪار اڌ رات جو اچي حضرت جن جي خدمت ۾ پهتس. انهي وقت سندس آڏو ڪير ۽ پينهنون رڌل پيا هئا. جيڪي ڪٿي مون کي ڏٺائون ۽ چوڻ لڳا ته ايتري مشقت ڪرڻ ۽ پاڻ کي ڏولائي ۾ وجهڻ جو ڪهڙو ضرور هو؟ مون عرض ڪيو ته توهان صحيح فرمايو ٿا. پوءِ چوڻ لڳا ته جيستائين مريد پاڻ کي پتنگ جيان هر قسم جي قربانيءَ لاءِ تيار نٿو ڪري. تيستائين هو پنهنجي مراد نه ماڻيندو. خير. اها رات اتي رهي صبح جو روانا ٿياسون ته پاڻ به ٺٽي شهر هلڻ لاءِ گهوڙيءَ تي سوار ٿيا. آءٌ به ساڻن گڏ هلڻ لڳس. واٽ تي پنڌ جي ٽڪاوٽ سببان ڪيترا ڀيرا منهنجي خراب حالت ڏسي چيائون ته گهوڙيءَ جي زين کي وٺي هل. مون جڏهن ائين ڪيو ته مون کي محسوس ٿيو ته ڪا غيبي قوت مون کي طاقت ڏئي رهي هئي ۽ آءٌ ان جي تصرف ۾ هوس. ايتريقدر جو ان جو بيان ڪرڻ منهنجي وس کان ٻاهر آهي.

گهڻي عرصي گذرڻ کانپوءِ مون کي هڪ ڏينهن حضرت جن کان پڇيو ته تجلي ڪنهن کي ٿا چئون؟ چيائون ته زبان سان ان جو بيان مشڪل آهي، (342) البت دل کي ان جي آگاهي حاصل ٿئي ٿي. ان کانپوءِ مون کي وڏي راز جون نصيحتون ۽ نڪتا ٻڌايائون، جن جو منهنجي دل تي تمام گهڻو اثر ٿيو ۽ جڏهن آءُ ڪانئن موڪلائي پنهنجي ڳوٺ آيس ته منهنجي دل ۾ تصرف ۽ الاهي عشق جي چوٽ هر وقت محسوس ٿيڻ لڳي.

هڪڙي مخلص کان نقل آهي ته هڪ پيري حضرت جن جي خدمت ۾ منهنجي هڪ پهتل فقير سان ملاقات ٿي، جنهن مون کي لا اله الا الله جي ذڪر جي تلقين ڪئي. اهو ذڪر منهنجي دل ۾ نهايت محڪم ٿي ويو، پر گهڻي مشغوليءَ سبب ڪن ڏينهن کانپوءِ هڪٻئي پٺيان فاقا ڪڍڻ لڳس. آخر هڪ ڏينهن اهو فقير مون کي هٿ کان جهلي حضرت جن وٽ وٺي آيو. ان وقت منهنجي هٿ ۾ انهيءَ ذڪر وارو رسالو هيو ۽ دل ۾ اهو ذڪر جاري هو. ٿوري دير ترسي مونکي چوڻ لڳا ته: ڪي بزرگ لا اله الا الله جو ذڪر ته ڪن ٿا، پر لفظ "الله" کي ٻاهر ڪڍن ٿا ۽ الف لام کي اندر نين ٿا. ليڪن بهترين طريقي جو ذڪر جو الله الله وارو آهي. چو ته سڀ انبياءَ ۽ اولياءَ پوئين ساھ ڪڍڻ وقت گريو ڪندا هئا، ان ڪري ته جڏهن پساهه پورا ٿين ته "هو" جو آواز ٻاهر نڪري ۽ "الا" جو آواز اندر رهجي وڃي.

ان مخلص جو بيان آهي ته جڏهن مون اهو نڪتو ٻڌو ته منهنجي دل تان "لا اله الا الله" جو ذڪر هميشه لاءِ غائب ٿي ويو ۽ ان جي بجاءِ "الله" جو ذڪر هميشه لاءِ جاري ٿي ويو. اهڙيءَ طرح حضرت جن جي مريدي قبول ڪير ۽ ان ڏينهن کان وٺي اهو ذڪر ڪندو اڃان جنهن جي پاڻ تلقين ڪيائون.

نقل آهي ته هڪ ڏينهن مخدوم عبدالرشيد بصير جيڪو پنهنجي وقت جو جيد عالم سڳورو هو، حضرت جن جي خدمت ۾ آيو. پاڻ نهايت شفقت جي نظر سان کيس ٺهاري لڳا. (343) چون ٿا ته مخدوم عبدالرشيد تي ان هڪڙي نظر تمام گهڻو اثر ڪيو جو ان کانپوءِ ذڪر حق ۾ ايترو مشغول ٿي ويو، جو ڪاٺ پيئڻ ۽ پڙهڻ پڙهائڻ ترڪ ڪري ڇڏيائين. آخر اها حالت ڏسي هن جا پيءُ ماءُ ۽ ڀائر سخت پريشان ٿيا ۽ مڙ ڪري حضرت جن وٽ هلي آيا ته خدا جي واسطي، ان صورتحال جو ازالو ڪريو. پاڻ جڏهن دعا ڪيائون ته هو وري ان

ساڳي حالت تي موٽي آيو.

نقل آهي ته درويش عبداللطيف پڻ هڪ دفعي حضرت جن جي مجلس ۾ آيو ته سندس دل تي ذڪر الاهيءَ جو غلبو ٿي ويو ۽ پاڻ کي حضرت جن جي تصرف ۾ محسوس ڪيائين. آخر پنهنجي زبان مان چوڻ لڳو ته مون کي واقعي تمام گهڻو فائدو ٿيو.

هڪڙي مخلص چيو ته مرض جي حالت هوندي به آءٌ جڏهن حضرت جن جي صحبت ۾ ويس ته ڪڏهن به فائدي کان خالي نه موٽيس. بلڪ آءٌ جڏهن به خدمت ۾ ويس ته مون پاڻ تي سندن تصرف محسوس ڪيو. ايتري قدر جو آءٌ پاڻ کان بيخبر ٿي ويندو هوس.

هڪ دفعي جو ذڪر آهي ته عيسو فقير جيڪو حضرت جن جو ويجهو ساٿي هو، وٽن اچي پنهنجي پٽ جي شڪايت ڪرڻ لڳو ته هو گهڻو رلي ٿو ۽ ڪو ڪم ڪار نٿو ڪري. اهو ٻڌي پاڻ چوڻ لڳا ته ڊڳي گر ٿي وئي هيس. سا هينئر ملي اٿس، سو هاڻي سانتيڪو آهي.

هڪ ڀيري عيسو فقير سخت بيمار ٿي پيو سو پاڻ سنڀري ان جي عيادت لاءِ نڪتا. اتي پهچي چيائون ته هڪ رسو ڪڍي اچو ته جئن فقير کي ان سان ٻڌي ڇڏجي. چون ٿا ته فقير کي جڏهن رسي سان ٻڌائون ته هو واصل بالله ٿي ويو ۽ ان کانپوءِ جيڪو ماڻهو کانئس پڇڻ ٿي آيو ته ان کي چوڻ لڳو (344) ته حضرت جن وٽ وڃو، جيڪي توهان کي خدا سان ملائي ڇڏيندا.

چون ٿا ته جڏهن عيسو فقير مرض الموت ۾ مبتلا ٿيو ته پاڻ ڪشائي حضرت جن وٽ آيو. پاڻ ڏانهس مخاطب ٿي چوڻ لڳا ته توکي تجريد ۽ تفريد ٻئي حاصل ٿيا، اڃان ٻيو وڌيڪ توکي ڇا گهرجي؟

هڪ لڳا اهو ساڳيو فقير مٿي تي ڪائين جي ڀري ڪڍي اچي حضرت جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيو. جيئن حضرت جن مٿس نظر شفقت ڪئي ته سندس حالت غير ٿي وئي ۽ اهو سڀ ڪجهه حاصل ٿي ويس جنهن جي ڳولا ۾ هو.

انهيءَ ساڳئي فقير کان نقل آهي ته هڪ رات مون خواب ۾ ڏٺو ته حضرت جن وٽ هڪ نهايت رعبدار ۽ نوراني شخصيت جنهن جي تعريف بيان کان ٻاهر آهي تشریف فرما آهن. مان پاڻ سندن خدمت ۾ حاضر بيٺو هوس. ايتري ۾ مون ٻڌو ته انهيءَ شخص حضرت جن کي چيو ته عيسيٰ فقير تي شفقت

جي نظر رکجو. حضرت جن ورائيو ته بيشڪ ائين ڪندس. چون ٿا ته اها شخصيت نبي ڪريم پيغمبر اسلام پاڻ هئا.

نقل آهي ته هڪ ڏينهن حضرت جن کاڌو کائي رهيا هئا ته هڪڙو فقير اچي نڪتو. پاڻي جيڪي بچايو هئائون، اهو کڻي ان جي آڏو رکيائون. ان فقير چئن اهو کاڌو کائي بس ڪئي، ته بيهوش ٿي زمين تي ڪري پيو ۽ پورا ڇهه مهينا بي خبر رهيو. آخر مس مس وڃي هوش ۾ آيو.

نقل ٿا ڪن ته هڪڙو شخص نصرپور جي پسگردائيءَ ۾ پنهنجن مُڱن جي فصل ۾ ڪم ڪري رهيو هو ۽ حضرت جن پنهنجي ڳوٺ ۾ هئا. حڪم الاهي جي تقاضا ٿي ته ان شخص کي اتي تلقين ۽ هدايت ڪن. آخر ائين ٿيو ۽ اهو شخص (345) اتي ئي ذڪر فڪر ۾ مشغول ٿي ويو.

هڪ مريد کان نقل آهي ته اوائل جوانيءَ ۾ آءٌ پنهنجي مال جو وڳ چاريندو هوس. منهنجا پيءُ ماءُ سکيا ستابا ۽ مالوند هئا. هڪ رات خواب ۾ ڏٺو ته ڪو شخص آيو، جيڪو مون کي چئي رهيو هو ته، آهي ڪو جنهن کي اسان ذڪر جي تلقين ڪريون؟ مون چيو ته آءٌ حاضر آهيان، اها عنايت مون تي ڪئي وڃي. فرمايائون ته دنيا کي ترڪ ڪرڻو پوندو ۽ توبه ڪندين! عرض ڪيم ته آءٌ تيار آهيان، ان کانپوءِ مون کي ذڪر جي تلقين ڪيائون ۽ پاڻ غائب ٿي ويا. آءٌ جڏهن ننڊ مان سجاڳ ٿيس ته محسوس ڪيم ته واقعي منهنجي دل الله الله چڻي رهي هئي. فوري طور دنيا کان قطع تعلق ڪئي ڪيم ته ۽ توبه تائب ٿيس. آخر هڪ سال کانپوءِ جڏهن حضرت جن جي خدمت ۾ اچڻ ٿيو ته محسوس ڪيم ته ذڪر جي اها تلقين حضرت جن ڪئي هئي.

هڪ مريد کان نقل آهي ته حضرت جن جي صحبت مان فيضياب ٿيڻ کان اڳ آءٌ سيد علي شيرازي، پير مراد ۽ عسيٰ لنگوٽيءَ جي مزارن تي ڪيترا چلا ڪڍي چڪو هوس ته چئن قلبي ڌڪ حاصل ٿئي. مون ان نموني ڪافي وقت گذاريو، پر ڪو فائدو نه ٿيو. آخر ٽي شهر ڏانهن واپس آيس، جتي هڪ هنڌ مون ڏٺو ته ڪي ماڻهو ذڪر ۾ مشغول هئا. پڇا ڪيم ته هي ڪير آهن. پتو پيو ته اهي حضرت جن جا مريد هئا. مون سندن پڇا ڪئي. چيائون ته حجري ۾ آهن، مان اتي اچي حاضر ٿيس. پاڻ مون کي ڏسي چيائون ته انهن يارن سان وڃي ويهه ۽ ذڪر ۾ مشغول ٿيءُ. اهي لفظ ٻڌي انهيءَ ساعت

منهنجي قلب ۾ الله الله جو ذڪر جاري ٿي ويو ۽ ان کانپوءِ اٿي اچي انهن يارن سان ذڪر ۾ شامل ٿي ويس. (346)

هڪڙي ڪامل مريد کان نقل آهي ته آءٌ ٽي راتيون مسلسل حضرت جن جي خدمت ۾ هئس. آخر هڪ رات پٺي رکي مهل منهنجي مٿي ۾ اچي ڦيرِيءَ جو اثر ٿيو ۽ اتان اٿي اچي هڪ واهڙ جي ڪناري تي وضو ڪيم. ايتري ۾ مون کي گهل اچي وئي ۽ ڏٺم ته حضرت جن مون کي هڪ ڏاڙهون ۽ منائي ڏئي رهيا آهن. وڌيڪ چيائون ته سترهن ڏينهن کانپوءِ مولانا محمد عالم ڪنهن جي فاتح پڙهندو. مان جڏهن سجاڳ ٿيس ته ڪجهه ڏينهن کانپوءِ مون کي فرزند عطا ٿيو جو سمجهيم ته ڏاڙهونءَ مان اها مراد هئي. اهڙيءَ طرح سترهن ڏينهن کانپوءِ مولانا محمد عالم واري ڳالهه به صحيح ثابت ٿي منائيءَ جو اثر پڻ خدائي حڪم موجب ظاهر ٿيو جو اها سندن تصرف جي خاص نشاني هئي ۽ اها اهڙي عنايت هئي، جيڪا وڌيڪ رمز جو سبب هئي.

نقل آهي ته هڪ مريد ٻڌايو ته هڪ ڏهاڙي حضرت جن جو هڪ خاص مريد مون کي سندن خدمت ۾ وٺي آيو ۽ کين عرض ڪرڻ لڳو ته قبلان کي ذڪر جي تلقين ڪريو. حضرت جن انهيءَ وقت الله الله جو ذڪر ٿي فرمايو. مون تي انهيءَ جو ايڏو اثر ٿيو، جو اهو ذڪر هميشه لاءِ منهنجي دل ۾ گهر ڪري ويو.

فصل ٻيو

گرامتون:

جائڻ گهرجي ته حضرت جن جو مرتبو گرامتن کان مٿي آهي ۽ ان ڪري کانئن گرامتن جو ظاهر ٿيڻ مناسب نٿو لڳي، پر ڇاڪاڻ ته ڪجهه گرامتون ڪن يارن دوستن بيان ڪيون آهن، تنهن ڪري انهن مان ڪي هتي بيان ڪجن ٿيون. جيتوڻيڪ چوڻ ٿا ته حضرت جن گرامتن کان گراھت ڪندا هئا ۽ انهن کي لڪائڻ جي ڪوشش (347) ڪندا هئا. پاڻ گرامتن کي ڪڏهن چڱو نه سمجهيائون. ان ڪري انهن جو ظاهر ظهور بيان نه ڪندا هئا ۽ اهو ئي سبب آهي جو ڪيترين جي خبر ڪونهي. پر جيڪڏهن ملڪ جي ڪنڊڪڙج منجهان سندن گرامتن ۽ برڪتن کي ويهي ڪنو ڪجي ته اهو وڏو ڪتاب بنجي پوندو. بهرحال هتي ڪجهه گرامتون جيڪي نٿي وارن کان معلوم ٿيون سي لکجن ٿيون.

هڪڙي سڄي مريد کان نقل آهي ته آءٌ جڏهن ڳيرو هوس ته هڪ ڏينهن پنهنجي استاد سان گڏجي جيڪو مون کي قرآن پڙهائيندو هو، سيد علي شيرازي رحمت الله عليه جي درگاهه تي آياسون، اتي ڪيترا بزرگ سماع ۾ مشغول هئا. جڏهن ڪجهه دير گذري ته منهنجي استاد مون کي چيو ته تون شخص کي ڏٺو جيڪو انهن سڀني ۾ شينهن وانگر آهي ۽ ٻيا سڀ سندس مطيع آهن. مون جواب ڏنو ته مون کي ڪو شينهن نظر نٿو اچي. ان کانپوءِ حضرت جن ڏانهن اشارو ڪري چوڻ لڳا ته هن ڏانهن نهار. مون ڏٺو ته سندن جسم جو مٿيون حصو واقعي شينهن وانگر نظر آيو ۽ هيٺيون اڌ پنهنجي اصلي صورت ۾ هو. اهو حال ڏسي آئون سخت حيران ٿيس ۽ عجب ۾ پئجي ويس، استاد کي چير ته ڇا اهو شخص پاڻ انهيءَ شڪل ۾ ٿيو آهي؟ جواب ڏنائين ته هاڻو پاڻ انهيءَ شڪل کي پسند ڪري ٿو، اهو ٻڌي منهنجا هوش حواس اڏامي ويا، پنهنجي ماڳ موٽي اچڻ کانپوءِ ڪجهه سال انهي پریشاني ۾ گذريا. آخر هڪ ڏينهن جيڪي علم پڙهيو هير ۽ جيڪي (348) ڪتاب رکيل هئا، اهي سڀ جا سڀ وڪڻي اچي حضرت جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيس.

چون ٿا ته حضرت جن جي صغير سني ۾ هڪ پيري سندس وڏو ڀاءُ

ميان سيد جلال کين پنهنجي پني ۾ نگهباني لاءِ ڇڏي ويو. ڪجهه دير کانپوءِ ڪنهن شخص ڏٺو ته پاڻ ان جڳهه تي آهن ڪونه. اها حقيقت وڃي ميان جلال کي ٻڌايائون، جنهن پئي ماڻهو کي موڪليو ته وڃي حقيقت حال ڏسي اچ. اهو شخص جڏهن پنيءَ ۾ پهتو ته ڏٺائين ته حضرت جن واري جڳهه تي هڪ باز نگهباني ڪري رهيو هو ۽ پاڻ پري گوشتي نشين ٿي عبادت ڪري رهيا هئا.

نقل آهي ته مرزا غازي ترخان جي دور ۾ بگهاڙ ۽ ان جي پسگردائي هڪڙي مغل جي جاگير ۾ هئا. اهو مغل پنهنجي ڏاڏائي ۾ مشهور هو. حضرت جن جي چوڪرن جو مغلن سان جهيڙو ٿي پيو، ايتري قدر جو مغلن جي سردارن جا مٿا ڦاٽي پيا ۽ شديد زخمي به ٿيا، بلڪ رت وهڻ جي ڪري مرڻينگ حالت کي وڃي پهتا. انهي ڪري سڀني ساداتن کي ڪڍي ٻڌائون ۽ سزا طور نٿڻ اُس ۾ ويهاري ڇڏيائون. اها خبر جڏهن حضرت جن کي پئي ته ميان عماد ۽ ٻين بزرگن کي ميڙ ڪري مغلن وٽ آيا، ليڪن مغلن جيڻ کان انڪار ڪيو. آخر ۾ مغلن اهو شرط رکيو ته توهان سڀ لکي ڏيو ته جيڪڏهن زخمي شخص مري پيو ته توهان هن جي ضمانت ۾ آهيو. اها ڳالهه ٻڌي بزرگ سوچ ۾ پئجي ويا (349) ليڪن حضرت جن فرمايو ان ۾ ڊڄڻ جي ڳالهه ڪونهي، اسان لکي ٿا ڏيون ته خداوند خير فرمائيندو. ان کانپوءِ وڃي ساداتن کي آزادي ملي.

انهيءَ سڄي عرصي دوران مغلن منجهان هڪ شخص اگهاڙي تلوار کنيو پئي گهميو ۽ تلوار بار بار حضرت جن جي مٿان پئي اولاريائين، ليڪن پاڻ هن کي ڏسي مشڪندا رهيا، چون ٿا ته جڏهن حضرت جن گهر پهتا ته اهو شخص جيڪو مرڻينگ حالت ۾ هو سو ته ٻڄي ويو، البت جيڪو تلوار کڻي اولرون ڪري رهيو هو، تنهنجي وات ۽ پيٽ مان اچي رت جاري ٿيو، اها حالت ڏسي ان شخص جي گهر واري ۽ سندس عزيز حضرت جن جي خدمت ۾ آيا ۽ ڳچي ۾ ڳارو وجهي حضرت جن جي پيرن تي ڪري پيا ته اسان کي معافي ملي ۽ اسانجي حق ۾ دعا ڪريو. پاڻ چيائون ته اسان کي ڪا خبر ناهي. ڪجهه ڏينهن کانپوءِ اهو شخص مري ويو ۽ سندس گهر واري حضرت جن وٽ اچي عرض ڪيو ته مونکي پنهنجي پٽ جي حوالي ڪريو، پر پاڻ اهو قبول نه ڪيائون. هاڻي ان شخص جي قبر حضرت جن جي مقري جي ٻاهريان احاطي ۾ آهي.

نقل آهي ته مراڙ جاني (بيگ) جي وقت ۾ سندس هڪ عزيز صالح

محمد کي جنهاڻ جو علائقو جاگير ۾ ڏنل هو. حضرت جن جي ٻني به ان علائقي ۾ هئي. اتفاقن حضرت جن جي فرزند سان ان شخص سان اچي بڻي تي جهيڙو ٿي پيو ۽ نوبت لڻبازي تائين وڃي پهتي. اها خبر جڏهن حضرت جن کي پهتي ته پاڻ ان وقت خلوت جي عالم ۾ انتهائي شوق ۽ محبت ۾ محو هئا. ليڪن اها ڳالهه ٻڌي پاڻ سخت غصي ۾ وڃان ٻاهر نڪري پيا. (350) سندس غصي جو اهو عالم هو جو نڪرڻ سان سندس نظر وڃي ججري ٻاهران بيٺل وڻ تي پئي ته ان کي باهه لڳي وئي. بلڪ ائين به چون ٿا ته جيئن پاڻ ان وڻ کي ڏٺائون ته ان مان باهه جو هڪ شعلو نڪتو ۽ تنهن کان پوءِ وڻ سڙي ويو. اڄ تائين سڙيل حالت ۾ بيٺو آهي.

چون ٿا ته انهيءَ حالت ۾ ان جاءِ ڏانهن وڃي رهيا هئا جتي سندن پٽن جهڳڙو ڪيو هو ته واٽ تي هڪ گهوڙيسوار گڏين. پاڻ ان کان گهوڙو وٺي ان تي سوار ٿيا ته جيئن اندر جلد پهچن. ليڪن ڪجهه پنڌ کانپوءِ هڪ مريد گڏين جنهن عرض ڪيو ته سائين جن جي اتي پهچڻ سان معاملو وڌيڪ خراب ٿي سگهي ٿو. اهو ٻڌي پاڻ گهوڙي تان لهي پيا ۽ غصي کي پيڻ خاطر زمين تي ويهي رهيا. اهڙيءَ طرح اڳتي وڃڻ جو ارادو ترڪ ڪري ڇڏيائون.

هوڏانهن جاگيردار نئي شهر ۾ پهچي مرزا جاني وٽ فريادي ٿيو. کين جڏهن اها خبر پئي ته پنهنجي ماڻهن کي چيائون ته هيٺ سڀ فصل لڻي وٺو. بلڪ ٻيا چڱا ڀلا ماڻهو جن کي پڻ جاگيردار ان نئي ڏنو سي به لاٻاري کي لڳي ويا. آخر مرزا جانيءَ جو ماڻهو وٽن اچي پهتو ته کين مرزا طلب ڪيو آهي. پاڻ نئي شهر ۾ وارد ٿيڻ سان پهريائين سيد جلال بن علي شيرزاي وٽ آيا. پاڻ ان کي گهڻو چيائون ته اسان سان گڏجي هل ته جيئن معاملو خير خوبيءَ سان رفع دفع ٿي وڃي. ليڪن هو مرزا جي خوف وڃان نه هليو. آخر پاڻ اڪيلا خدا تي توڪل ڪري (351) چئين لڳل لباس ۾ مرزا جي آڏو اچي پيش ٿيا. مرزا جاگيردار کي مخاطب ٿي چيو ته توهان ڪنهن زيادتي ڪئي آهي؟ هن حضرت جن ڏانهن اشارو ڪيو. جنهن تي مرزا چيو ته ڇا هن گدڙي پوش فقير توکي تنگ ڪيو آهي! اهو ٻڌي ان شخص تي هيبت طاري ٿي وئي ۽ چوڻ لڳو ته نه، البت هن شخص جي پٽن مون سان جڻ ڪئي آهي.

مرزا جاني بيگ چوڻ لڳو ته پوءِ آءُ هن جي پٽن کي ٿو گهرايان.

ليڪن چوڻ ٿا ته آخر تائين مرزا کي حضرت جن جي پٽن کي گهرائڻ جي توفيق نه ٿي. آخرڪار معاملو ائين ئي ختم ٿي ويو.

هڪ مريد کان نقل آهي ته هڪ ڏهاڙي حضرت جن گهران نڪري ڪنهن طرف وڃي رهيا هئا. راه وبندي منهنجي پٺ ساڻن ملاقات ٿي، مونکي اها بلڪل خبر نه هئي ته، ڪيڏانهن وڃي رهيا آهن. مونکي ڏسندي چيائون ته تو پاڻ سان ڪوزو ڇو ڪو نه کنيو آهي؟ ڇو ته بظاهر ان جي ضرورت پئجي سگهي ٿي. بهرحال مون محسوس ڪيو ته حضرت جن ڪنڊن ڪرڙن جو، خيال نٿي رکيو ۽ تمام تيزيءَ سان وڃي رهيا آهن ۽ آءٌ ڪين پڇي نه ٿي سگهيس. اهو سوچي منهنجي دل ۾ خيال آيو ته پوءِ جيڪر پاڻ اڏامڻ لڳن ته بهتر ڇو ته هونئن به پيرن لاءِ اها ڪا وڏي ڳالهه ناهي. اوچتو. مون ڏانهن نھاري چوڻ لڳا ته اسان لاءِ اڏامڻ سولي ڳالهه آهي، پر خداوند تعاليٰ وٽ محنت ۽ مشقت ۽ تڪليف برداشت ڪرڻ ۽ ڌرتيءَ تي هلڻ وڌيڪ پسندیده عمل آهي.

نقل آهي ته هڪ دفعي پاڻ نويڪلاڻي جي عالم ۾ پنهنجي حجري اندر ويٺا هئا ۽ اتي صرف هڪڙو مريد موجود هو. ڳچ مدت کانپوءِ ان مريد ڏٺو (352) ته حضرت جن دنيا مان ڪوچ ڪري ويا آهن. سو وٺي روئڻ پئڻ لڳو ته ساداتن کي ڪهڙو منهن ڏيکاريندس. ٿي سگهي ٿو ته هو مونکي ذميوار سمجهي مونکي تڪليف ڏين. آخر ٿوري دير کانپوءِ جڏهن پاڻ اتي ويٺا ته مريد ويچارو حيرت ۾ پئجي ويو.

نقل آهي ته عيد جو موقعو هو ۽ حضرت جن جي پيرن ۾ سخت ڦلڪڻا نڪتل هئا. ايتريقدر جو هلڻ چلڻ کان لڇار هئا. دستور موجب پاڻ عيد جي نماز سومرن جي ڳوٺ ۾ پڙهندا هئا. اها جاءِ جتي نماز پڙهندا هئا سندن ڳوٺ کان ڪافي پري هئي. جيتوڻيڪ عيد واري ڏينهن کين ڪافي تڪليف هئي، پر پاڻ صبح جو سویر اتي ان طرف روانا ٿيا. هڪ مريد چيو ته انهيءَ ڏينهن آءٌ به ساڻن گڏ هوس ۽ پٺيان پٺيان هلي رهيو هوس. اوچتو مون ڏٺو ته پاڻ يلجي ڪنهن ٻئي طرف وڃي رهيا آهن. اهو محسوس ڪري مونکي حڪر ڪيائون ته جيڪڏهن آءٌ ٻئي طرف وڃي رهيو آهيان ته تون اڳيان ٿيءُ. آخر آءٌ اڳ ۾ ئي هلڻ لڳس. هلندي هلندي اچي اسان واھڙ تي پهتاسون، جتان باقي ڳچ پنڌ تي سومرن جو ڳوٺ هو. اسان اتي ڏٺي وٺي بيٺاسون، سو اتي ئي

رهبي رهياسين. اڃان اتي ئي ويٺا هئاسين ته اوجتو خطيب پيش امام ۽ پيا ماڻهو اتي اچي سهڙيا ۽ عيد جي نماز اتي بيهي پڙهيائون. اسان اها رات اتي ٽڪي پياسون جو پاڻ چيائون ته صبح جو واپس هلنداسون. رات جو جڏهن آءٌ ستس ته مونکي اچي ٽپ ورايو. مون ڪجهه به نه ڪڍيو. پر الائجي ڪيئن حضرت جن کي خبر پئجي وئي، سو پنهنجي چادر لاهي مونکي ويڙهڻ لاءِ ڏنائون. آخر صبح جو اتي اسان پنهنجي ڳوٺ (353) روانا ٿياسون.

نقل آهي ته پنيو مهاڻو جيڪو ڄام هالي جي اميرن منجهان هو حضرت جن جو پڻ عقيدتمند هو. هن جو امر راڻي جي پٽ سان وڏو تڪرار هلندڙ هو ۽ نويت وڃي جنگ و جلد تائين پهتي هئي. پنيي وٽ لشڪر ٿورو ۽ ڪمزور هو ۽ کيس اهو خطرو رهندو هو ته آخر ان تڪرار جو انجام ڇا نڪرندو. ليڪن دل ئي دل ۾ اهو خيال رهندو هوس ته جيڪڏهن حضرت جن ان ڏکئي وقت ۾ منهنجي دستگيري ڪئي ته پوءِ سڀ سڻائي ٿي پوندي. آخر ڪجهه عرصي کان پوءِ راڻو عمر پنهنجي لشڪر سميت چڙهائي ڪري آيو، جڏهن پئي لشڪر آهون سامهون ٿيا ته پنيي جي لشڪر پنهنجي ڪمزوريءَ سبب ميدان مان ڀڄڻ جو ارادو ٿي ڪيو. اوجتو هن ڏٺو ته حضرت جن پاڻ نمودار ٿيا ۽ کيس چئي رهيا هئا ته هرگز ميدان نه ڇڏج. اهي لفظ ٻڌي پنيو گهوڙي تان هيٺ لٿو ۽ اچي حضرت جن جي پيرن تي ڪريو. ٻين ماڻهن سمجهيو ته پنيو چريو ٿي پيو آهي ۽ الائجي ڇا ٿو چوي ۽ ڇا ٿو ڪري. اهي لفظ ٻڌي پنيو چوڻ لڳو ته حضرت ميران سيد عبدالڪريم پاڻ اسان جي مدد لاءِ آيا آهن. مطلب ته ان ريت حضرت جن پنيي کي مقابلي لاءِ همت ڏياري تيار ڪيو ۽ پاڻ غائب ٿي ويا.

ڄاڻڻ گهرجي ته حضرت جن جي ڳوٺ ۽ انهيءَ ميدان جي وچ ۾ ڪيترن ڏينهن جو فاصلو آهي، جيڪو پڻ لحظي ۾ طي ڪري پهتا. آخر گهڻي مدت ڪو نه گذري جو راڻي امر جي پٽ جي لشڪر پاڇ ڪاڏي ۽ پنيي جو لشڪر سندن پويان ڪاهي پيو (354) اهڙيءَ طرح جن جي برڪت سببان ڪمزور طاقتور ٿي غالب پيا ۽ فتح ماڻيائون.

هڪ مريد کان نقل آهي ته هڪ ڏهاڙي حضرت جن پنهنجي ڳوٺ ۾ هئا ۽ آءٌ سندن خدمت ۾ حاضر هوس. اوجتو پاڻ چوڻ لڳا ”لشڪر ڪٿي آهي ۽

ڪٿي آهي سندس شهزادو جيڪي پنهنجي ماڳ کان روانا ٿيا آهن. هڪ ڏينهن گذرڻ کانپوءِ واقعي شهزادو نصرپور جي نواح ۾ پليجن جي ڳوٺ وٽان گذرندو اچي خدمت ۾ پهتو. انهيءَ وقت حضرت جن پاڻ آرامي هئا. سڀني مصلحت خاطر طعام اڳ ۾ تيار ڪري ڇڏيو. بلڪ ان مريد کي سمجهائي ڇڏيائون ته جڏهن حضرت جن اسان کي پاڻ وٽ کاڌي کائڻ لاءِ سڏين ته اهو طعام کڻي اچي حاضر ڪجو ته جئن حضرت جن کي ڪا تڪليف نه ٿئي، مريد اها ڳالهه قبول ڪئي. جڏهن سڀئي حضرت جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيا ته پاڻ ان مريد کي سڏي چيائون ته وڃ طعام تيار ڪرائي اچ. اهو مريد ويو ۽ ڪجهه دير کانپوءِ اهو ساڳيو تيار ٿيل طعام کڻائي پهتو. پاڻ ڏسي چيائون ته هي به نيڪ آهي. پر پنهنجو رڌل طعام کڻي اچ. گویا انهيءَ سڄي واقعي جي بنا ٻڌائڻ جي کين خبر پئجي وئي.

نقل ٿا ڪن ته هڪ دفعي پاڻ هلڻ جهڙا نه هئا، پر سندن هڪ مريد گهڻو اصرار ڪيو ته سندس ڌيءَ ڏاڍي بيمار آهي، سو گهر تي هلي دعا گهرن. آخر کين ڪٿ تي ڪٿي ان ڳوٺ ۾ آيا. ان شخص کين پنهنجي گهر ۾ رهايو جنهن جي ڌيءَ سخت بيماريءَ ۾ مبتلا هئي. رات جو ڪجهه حصو مس گذريو هو ته پاڻ اٿي ويهي رهيا (355) ۽ مريدن کي چيائون ته اٿو ته هلون جو هتي رهڻ ڪونهي. ان مريد گهڻيون منتون ڪيون ته ترسي پون پر پاڻ نه ترسيا. جلد ئي ٻاهر نڪري هلڻ لڳا. گهڻي دير نه گذري ته ان شخص جي ڌيءَ گذاري وئي. گویا ڪشف ذريعي کين معلوم ٿي چڪو هو ته هن جو وقت پورو ٿي چڪو آهي.

چوڻ لڳا ته مريدن جي دل ۾ جيڪي وهي واپري ٿو، ان جي اسان کي خبر هوندي آهي، پر الاهي رضا جي ڪري ڪجهه نه ڪچندا آهيون.

هڪڙي مريد کان نقل آهي ته هڪ ڏينهن آءٌ حضرت جن وٽ ويٺو هئس ۽ موري ٿي کاڌم. مون کان موريءَ جي گهر ڪيائون ۽ چوڻ لڳا ته ڌي ته جئن وحدانيت الاهيءَ جو ذاتقو وٺون. پاڻ پهريائين موريءَ جا هيٺيان ويڪرا پن کائڻ شروع ڪيائون ۽ چوڻ لڳا ته ان جي هر پن تي سورة قل هو الله احد لکيل آهي ۽ سندس آخري پن تي لفظ ”احد“ آهي.

هڪڙي مريد چيو ته آءٌ پنهنجي ڳوٺ ۾ هوس، جيڪو مٽيارين جي پسگردائي ۾ هو. هڪ ڏينهن ڪنهن عورت اچي مون کي پيسا ڏنا ۽ دعا جي درخواست ڪئي. گهڻن ڏينهن کان پوءِ جڏهن آءٌ حضرت جن جي جاءِ تي آيس

جيڪا ڪافي مفاصلي تي هئي ته مون تي عتاب ڏيکاريائون. چوڻ لڳا ته هاڻي ان لائق ٿيا آهيو جو پشما وٺي دعا ٿا ڪيو.

هڪڙي مخلص چيو ته آءُ حضرت جن وٽ هوس ۽ پاڻ پنهنجي ڳوٺ ۾ هئا. اوچتو ۾ دفعا پاڻ نور محمد، نور محمد چيائون. اهو فقير نور محمد نٿي جو ويٺل هو. بهرحال تن ڏينهن کان پوءِ نور محمد پاڻهي اچي خدمت ۾ حاضر ٿيو.

هڪ مرید کان نقل آهي ته هڪ ڏينهن پاڻ نٿي شهر ۾ ترسيل هئا ۽ آءُ سندن خدمت ۾ حاضر هوس. اوچتو خبر پئي (356) تي هڪڙي مغل سردار، يار محمود ٻارڻ کي جيڪو حضرت جن جي دوستن منجهان هو، ڪنهن ڏوهه سبب سندس ڳوٺ تي چڙهائي ڪري گرفتار ڪيو آهي. حضرت جن مونکي اشارو ڪيو، تنهن ڪري آءُ ۽ سندس فرزند گڏجي ان ڳوٺ طرف روانا ٿياسون. اسان پاڻ سان نٿي جي صدر نشين مولانا محمد جي سفارشي چئي به ورتي. پر جڏهن ان مغل وٽ پهتاسون ته درٻانن اسان کي اندر گهڙڻ ئي ڪو نه ڏنو، التو اسان کي چينپ ڪڍيائون. اسان پاڻ کي ڏاڍو بيوس محسوس ڪيو ۽ دل ۾ خيال آيو ته خدا وارن درويشن سان ائين نه ٿيڻ گهريو هو. اسان اڃان اتي ئي بيٺا هئاسون ته اوچتو حضرت جن پاڻ سواريءَ تي آيا ۽ سڌو اندر مغل وٽ وڃي پهتا. اسان ڏاڍو خوش ٿياسون، جيتوڻيڪ حضرت جن اسان جي طرف نهاريو به ڪو نه. پاڻ جئن اتي پهتا ته مغل اتي بيهي سندن تعظيم ڪئي ۽ محمود ۽ سندس ماڻهن کي حضرت جن جي آڏو آزاد ڪيائين. اسان تي جڏهن نظر پين ته چوڻ لڳا حقيقت ۾ فقير کي ائين چوڻ نه گهرجي ۽ نه ڪو فقيرن کي ائين ڪرڻ سونهي ٿو. اهي جملا پاڻ بار بار ورجايائون. تڏهن مون سمجهيو ته اهي لفظ مون کي چون ٿا، ڇو ته ٿوري دير اڳ واقعي اهڙا خيال منهنجي دل ۾ آيا هئا. بهرحال ان کانپوءِ اجازت وٺي اسان نٿي موٽي آياسون ۽ پاڻ پنهنجي ڳوٺ روانا ٿي ويا.

هڪڙي مخلص کان نقل آهي ته مون خواب ۾ پاڻ کي هڪ عاليشان سينگاريل عمارت اندر ڏٺو. اتي حضرت جن، نبي ڪريم ﷺ جي خدمت ۾ مشغول هئا (357) ۽ پاڻ ڪريم جن ويٺل هئا. مون کي به چڪ ٿي ته اندر وڃان. ڏسان ته هڪ ڏاڪڻ آهي، جهن جي پهرين ڏاڪي تي آءُ ويهي رهيس.

حضرت جن پاڻ مٿي ويٺا هئا. مونکي ڏسي چيائون ته فلاڻن فقيرن کي سڏي اچ. مان انهيءَ خيال سان اٿيس ته دريائن مونکي چيو ته ڪجهه دير ترس ته نبي ڪريم ﷺ جن کان اجازت وٺون. انهن جا اهي الفاظ ٻڌي، حضرت جن پاڻ ڪريم ﷺ جن ڏي مرڪ واري انداز ۾ ملتجي ٿيا. اتي آءُ خواب مان جاڳي پيس.

هڪ خادم کان نقل آهي ته هڪ دفعي آءُ ڪنهن وڏي مرض ۾ مبتلا هوس ۽ پاڻ کي مرڻ جي ويجهو ٿي سمجهيم. انهيءَ حالت ۾ ڪجهه مريد پائر حضرت جن جي مقبري تي زيارت لاءِ ويا. اتي وڃي منهنجي باري ۾ سفا واسطي دعائون پنيائون. انهيءَ رات مون کي پاڻ وڌيڪ تڪليف ٿي ۽ سيني ڀانيو ته اڄ منهنجي آخري رات آهي. اڃا منهنجي اک مس لڳي هئي ته خواب ۾ ڏٺو ته هڪ شخص چئي رهيو هو ته اڄ رات ڪا ماڻهو توکي ڪهڻ لاءِ وٺي ويندو. ڪجهه دير کان پوءِ واقعي هڪ شخص آيو جيڪو مونکي پاڻ سان گڏ هڪ جهنگ ۾ وٺي آيو ۽ اتي هڪ ليڪو ڪڍي ان جي اندر مونکي ويهاريائين. آءُ مرڻ جي جهوري ۽ ڳڻتيءَ ۾ هيس ۽ سوچي رهيو هوس ته هن مصيبت منجهان مونکي هاڻي سواءِ پنهنجي پير مرشد جي ڪير بچائي سگهندو. انهيءَ خيال ايندي محسوس ڪيم ته حضرت جن پاڻ منهنجي آڏو بيٺا آهن ۽ اهو شخص جيڪو مونکي جهنگ ۾ کڻي آيو هو غائب ٿي چڪو هو. ٿوري دير ۾ جڏهن آءُ سجاڳ ٿيس ته پاڻ کي نويتو ۽ تندرست محسوس ڪيم، ڇڻ ته مونکي بيماري ٿي ٿي ڪو نه هئي.

هڪڙي مخلص چيو ته جڏهن حضرت جن کي رب تعاليٰ (358) پنهنجي جوارِ قرب ۾ جڳهه ڏني. يعني هن دنيا مان لاڏاڻو ڪيو ته آءُ ڏاڍو رنس ۽ پاڻ کي سخت غمگين محسوس ڪيم. آخر هڪ رات خواب ۾ ڏٺو ته مون کي چئي رهيا هئا، ته مون مٿل نه سمجهيو، بس فرق صرف هي آهي ته پهرين اسان هن هنڌ هياسون ۽ هاڻي هتي آهيون. بلڪ جيڪو صدق وچان اسان جي زيارت لاءِ ايندو ته هن کي گهڻو فائدو پهچندو ۽ ان جي هر مدعا پوري ٿيندي. انهيءَ ڪري وسوسو ۽ وهه نه ڪريو. انهيءَ کان پوءِ آءُ خواب مان جاڳي پيس ۽ وري ڪڏهن اهڙو خيال دل ۾ نه آيو.

هڪ مريد چيو ته هڪ ڀيري مون حضرت جن جي فرزندن جي ڪم جي باري ۾ سستي اختيار ڪئي، بلڪ ڪجهه ٻين مريدن به اهڙو رويو اختيار

ڪيو. ايتريقدر جو مون پنهنجي حجري کي ٻاهران قلف ڏئي، ٻئي هنڌان داخل ٿي اندر اچي سمهي رهيس ته متان ڪي مريد اچي مونکي تنگ ڪن. مون کي اتي ننڊ ڪڍي وئي ۽ خواب ۾ ڏٺو ته حضرت جن مون کي هٿ کان وٺي اٿاري رهيا آهن ۽ چئي رهيا هئا ته ٻيا ته سستي ڪن ٿا، پر تون به ائين ٿو ڪرين. ايتري ۾ آءٌ سجاڳ ٿي پيس. ڏٺو ته حضرت جن جو فرزند حجري جي دروازي جي ٻاهران بيٺو آهي. آخر قلف کولرائي ٻاهر نڪري آيس ۽ سندن ڪم کي لڳي ويس.

هڪڙي مخلص کان نقل آهي ته حضرت جن پاڻ ٻڌايو ته هڪ ڏهاڙي مون ۽ منهنجي وڏي ڀاءُ گڏجي سماع ٿي ڪيو. مخدوم آجب جيڪو پنهنجي وقت جو عارف ۽ عالم هو ۽ اسان سان شفقت وارو رستو هيس، (359) تنهن هڪ ته اسان کي سماع کان منع ڪئي. ٻيو چوڻ لڳو ته جيڪڏهن حضرت جن نوريڪلا ٿي سماع ڪن ته بهتر، ڇو ته ٻيا جيڪي سماع جي سمجهه نٿا رکن ۽ وڏي آواز سان سماع ڪن ٿا، انهن جي حلق تي حضرت جن سماع ڪرڻ مناسب نٿو لڳي. اسان مخدوم جي انهيءَ ڳالهه تي آmena صدقنا ڪئي. پر جڏهن رات گذري صبح ٿيو ته مخدوم صاحب اسان وٽ اچي سهڙيو. مان ٻاهر نڪري وٽس مس آيس ته پاڻ چادر لاهي منهنجي پيرن تي رکيائين ۽ ڏاڍي معذرت واري انداز ۾ چوڻ لڳو ته گذريل رات مون نبي ڪريم ﷺ جن کي خواب ۾ ڏٺو ته هڪ طرف وڃي رهيا آهن. سندن يارن کان پڇا ڪرڻ تي معلوم ٿيو ته پاڻ سيد عبدالڪريم جو سماع ٻڌڻ لاءِ وڃي رهيا آهن. جڏهن سجاڳ ٿيس ته انهيءَ خيال کان توبه تائب ٿيو آهيان ۽ هينئر به انهيءَ ڪري هلي آيو آهيان ته پنهنجي تقصير لاءِ معافي وٺان.

هڪڙي خادم چيو ته هڪ ڀيري آءٌ ۽ هڪ ٻيو مريد ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿي ڏاڏونءَ جي ڳوٺ ۾ اچي لٿاسون ۽ رات جنهاڻ جي ڳوٺ ۾ ترسياسون. صبح جو اتان اٿي ٺٽي جو رخ رکيم ۽ حضرت جن جي خدمت ۾ اچي پهتس. جڏهن سندن حجري تي پهتس ته پاڻ ستل هئا. مان سندن پيرانديءَ کان ويهي رهيس. ٿوريءَ دير کان پوءِ جڏهن پاڻ اٿيا ته سلام چئي منهنجو هٿ پنهنجي هٿ ۾ جهلي ڪيڪار يائون ۽ چوڻ لڳا ته ڏاڏونءَ ۾ ٻيڙيءَ رستي پهچڻ کانپوءِ جنهاڻ ۾ رات رهي هتي پهتو آهين. (360) منهنجي حيرانيءَ جي حد نه رهي ۽ عرض

ڪير ته قبل جيڪي چئو ٿا بلڪل ائين آهي.

نقل آهي ته هڪ دفعي رات جي وقت پاڻ جهنگ منهن ڪري روانا ٿيا. مدرسي جو هڪ مولوي پڻ توه خاطر لکي سندن پويان ويو ته ڏسان ته حضرت جن ڪيڏانهن ٿا وڃن. ڪجهه پنڌ کان پوءِ اوچتو جهنگ ۾ شينهن نڪري نروار ٿيو. انهيءَ مهل پاڻ ان شخص جي نظرن کان اوچل هئا. شينهن کي ڏسي انهيءَ شخص وڏي رڙ ڪئي ته حضرت سائين هاڻي پهچو نه ته منهنجو خاتمو آهي. پاڻ ان شخص ڏانهن متوجه ٿيا ۽ چوڻ لڳس ته چو اسان جي ڪڍ آئين ۽ چو هن ڏچي ۾ پاڻ کي وڌ!

هڪ مريد کان نقل آهي ته اوچتو اچي منهنجي دل ۾ خيال پيدا ٿيو ته حضرت جن ڪو مرتبو ۽ درجو قبول نٿا ڪن. بلڪ ٻين کي به منع ٿا ڪن ته هرگز قبول نه ڪيو. جيتوڻيڪ مون ٻڌو آهي ته وقت جو عارف شيخ پرڪيو رحمت الله عليه هر روز خدا تعاليٰ سان ٽي هزار نوان سخن ڪري ٿو. اهڙيءَ طرح وقت جو قطب مخدوم نوح جو قول آهي ته جيڪڏهن آءٌ خداوند تعاليٰ کان اک ڇڻي جيترو وقت پري ٿيان ته سڙي ميران. مون سوچيو. آخر انهن اهي مرتبا چو قبول ڪيا آهن. منهنجي دل ۾ اهو خيال گهر ڪري ويو ۽ هر وقت منهنجي دماغ ۾ اها ڳالهه ڦرڻ لڳي. پر ڪنهن سان اها گفتگو به نٿي ڪير. آخر هڪ ڏينهن جيئن آءٌ حضرت جن وٽ آيس ته پاڻ مخاطب ٿي چوڻ لڳا ته تنهنجي دل ۾ جيڪو گمان آهي. ان جو جواب هي آهي ته اهي حضرات هڪ جدا گروه سان تعلق رکن ٿا ۽ اسان هڪ اهڙي ٽولي سان آهيون. جيڪي مرتبا ۽ درجا قبول نٿا ڪن. اهو ٻڌي منهنجي مشڪل حل ٿي وئي.

هڪ خادم کان نقل آهي ته حضرت جن پڇيو ته اهو ڪهڙو ولي آهي جنهن جي هڪ جست ۾ عرش جي ڪنگرن کان وٺي ملائڪ. زمين ۽ آسمان ۽ ريتيءَ جا داڻا. زمين تي اڀرندڙ نباتات (361) دريائن جو پاڻي. جملي حيوانات ۽ پکي پکڻ. مطلب ته زمين ۽ آسمان جي درميان جيڪي ڪجهه آهي. اهي سڀ پار ڪري وڃي ٿو. مون عرض ڪيو ته حضرت جن پاڻ. في الفور مونکي چيائون ته نه. اهو بهاءُ الدين گودڙيو آهي.

هڪ دفعي جو ذڪر آهي ته حضرت جن بهاءُ الدين گودڙيو ۽ ڪي ٻيا دوست گڏجي ڪڪرالي طرف گهمڻ ويا. واپسيءَ ۾ کين هڪ هنڌ رات پئجي

وئي. اتي کين بک به اچي لڳي. سو حضرت جن پاڻ پيٽ قوت لاءِ نڪري پيا. ڪجهه دير کان پوءِ کين هڪ شخص ڪونهون ڏٺو. پر پڇيائين ته اهو شيخ پئي جي پاس ٿيل آهي. عام طور رسم اها آهي. ته پوءِ اها شيءِ ان پير جي هوندي آهي. جنهن جي سنڀال به هو پاڻ ڪندو آهي. جيڪڏهن ڪنهن کي ڏٺي ڇڏيندو آهي ته اهو به سندس ذمي آهي. پر جيڪڏهن ڪو بزرگ اها شيءِ گهرندو آهي ته ان کي ڏٺي به ڇڏيندا آهن. بهرحال حضرت جن انهيءَ ڪونهين کي حلال ڪري پڇائي اٿي دوستن جي آڏو رکيو. البت ان جي ڪل انهيءَ شخص کي ڏنائون ته جنهن اها پاس پاسي هئي. پوءِ پاڻ ٽي هليا آيا. رات جو انهيءَ شخص خواب ۾ شيخ پئي کي ڏٺو. جيڪو کيس چئي رهيو ته صبح جو اها ڪل به کڻي وڃي حضرت جن جي خدمت ۾ حاضر ڪر. چو ته اها سندن مهرباني آهي جو اسان جو اهو تحفو قبول ڪيائون. جڏهن صبح جو اهو شخص سجاڳ ٿيو ته سڌو حضرت جن جي خدمت ۾ اچي حاضر ٿيو ۽ اها ڪل به پيش ڪيائين ۽ سموري ماجر به عرض ڪيائين.

نقل آهي ته هڪ پيري اسان گهڻو پري نڪري وياسون. جڏهن واپس پهتاسين ته پاڻ پڇيائين ته ڪيڏانهن ويا هئو. عرض ڪيم ته سائين سماع ٻڌڻ (362) ويا هئاسون. فرمايائون ته ڇا جي لاءِ ويا؟ مطلب ته اها ڳالهه کين نه آڻي. ان کانپوءِ هڪ دفعي پاڻ تشریف فرما ٿيا. ٻئي دفعي آءٌ ڪجهه پنهنجن دوستن سان سنڀري وٽن وڃڻ لاءِ نڪتس واٽ تي بودن جي ڳوٺ ۾ اسانجو هڪ سنگتي هو جنهن وٽ آءٌ هميشه لسي يا ڌوڙرو يا کير پيئندو هوس. پر هن دفعي جڏهن آءٌ اتي پهتس ته ڪا شيءِ نه ملي. منهنجو اهو دوست چوڻ لڳو ته اڄ صبح جو کير جو وٽو ۽ ڌوڙري جي ڍڪي حضرت جن جي خدمت ۾ موڪليا اٿر. مون سوچيو ته پڪ اڄ حضرت جن اسان کي اها لسي ۽ ڌوڙرو کارائيندا ۽ پوءِ چوندا ته سماع ڪريو ٿا يا نه! جيڪڏهن هن سلسلي ۾ هڪڙو حڪم ڏنائون ته پوءِ منهنجو يقين پختو ٿي ويندو. بهرحال ائين ئي ٿيو. جڏهن آءٌ سندن خدمت ۾ پهتس ته کائڻ لاءِ اهو ڌوڙرو ڏنائون ۽ سماع ڪرڻ جي موڪل ڏنائون. چوڻ لڳا ته ڀلي توهان کي حال پوي يا نه. پر شايد ٻين اهڙن سماع ڪندڙن جي برڪت سان توهان پنهنجي منزل تي پهچي وڃو. انهيءَ وقت پاڻ سندن چهري مان ڏاڍو خوش نظر ٿي آيا. جنهن ڪري منهنجو يقين وڌيڪ

پختو ٿي ويو.

نقل آهي ته جڏهن حضرت جن کي حضرت ميان جلال جي هن فاني جهان مان رحلت جي خبر پئي ته کين ڏاڍو ڏک ٿيو ۽ وڏي آه پري چوڻ لڳا ته ويچارو جلال مجذوب ٿي گذاري ويو.

هڪ مخلص کان نقل آهي ته هڪ ڏينهن آءٌ پنهنجي ڪنهن دوست سان حضرت جن ڏانهن (363) عازم سفر هوس. واٽ تي منهنجي دل ۾ خيال آيو ته ڇو نه وڏو سير سفر ڪجي. مون جڏهن پنهنجي ساٿيءَ سان اها ڳالهه ڪئي ته هن پڻ قبول ڪيو. جڏهن اسين سندن خدمت ۾ حاضر ٿياسين ته اسان کي ڏسي چوڻ لڳا ته فقير لاءِ پيرن جو سفر هلاڪت جو سبب بڻجي ٿو. البت جيڪڏهن کيس دل جو سير حاصل ٿئي ۽ پوءِ پلي پير ڊگها ڪري سمهي پوي ته هن کي زمين آسمان جو سير حاصل ٿي ويندو. ان کانپوءِ مون ظاهر سير و سفر ترڪ ڪري ڇڏيو.

هڪ مخلص بيان ڪيو ته، مون تفسير حسينيءَ جو مطالعو ٿي ڪيو ۽ جڏهن بهشت وارين آيتن تي پهتس ته منهنجي دل ۾ بهشت جو خيال ويهجي ويو. جڏهن رات ٿي خواب ۾ حضرت جن کي ڏٺو جو چٽي رهيا هئا ته آيتون پڙهڻ سان جنت جي خيالن ۾ گر ٿي ويو آهين. آءٌ مونجهاري ۾ پئجي ويس. ايتري ۾ پاڻ مون کي هٿ کان جهلي بهشت جي دروازي تي وٺي آيا ۽ ڏيکاري چوڻ لڳا ته ڏس اجهو اهو اٿئي بهشت، جنهن لاءِ توکي ايڏي سڪ ۽ ڇڪ هئي. چوڻ لڳا خدا جو ذڪر ڪرڻ گهرجي ۽ ان جي طلب ڪرڻ گهرجي. جڏهن آءٌ سجاڳ ٿيس ته منهنجي دل مان بهشت جي آرزو ختم ٿي چڪي هئي.

نقل آهي ته مخدوم نوح عليه الرحمة جو پٽ پنهنجي والد جي رحلت کان چار سال پوءِ حضرت جن جي خدمت ۾ آيو. هو چوي ٿو ته جڏهن منهنجي نظر حضرت جن جي چهري مبارڪ تي پئي ته، مونکي لڳو ته سندن جسر شڪل ۽ اعضا سڀ بلڪل مخدوم نوح جيان آهن (364) ڪافي دير آءٌ وٽن ويٺو رهيس ته مونکي مخدوم صاحب ۽ سندن شڪل ۾ ڪو فرق محسوس نه ٿيو. البت جڏهن آءٌ کانئن موڪلائڻ لڳس ته مونکي پنهنجي اصل شڪل ۾ نظر آيا.

نقل آهي ته هڪ ميهار جهنگ ۾ مينهنون ٿي چاريون. اوجھو مٿس

الامي جذبو طاهري ٿي ويو ۽ هو واريءَ جي مٿان ڪري پيو. واءُ لڳڻ جي ڪري مٿس واري وري ٿي وئي ته وري ٻي رخ ۾ گهلڻ سبب لهي به ٿي وئي. هڪ ڏينهن حضرت جن ان پسرگردائي ۾ گذرڻ جي باغ وٽان اچي مٽيا ته ان جي مالڪ ڪجهه گذرا آئي وٽن حاضر ڪيا ته جئن پاڻ واپرائن. اتي اهو درويش به ويٺو هو. پاڻ پنهنجي هٿن سان گذرا ڪئي ان کي ڏٺائون ٿي ته جئن هو ڪائي. پر هن آخر تائين ڪجهه نه ڪاڌو. ڪو نه ڪو بهانو ڪري تاريندو رهيو. اٿڻ وقت پاڻ رنج ٿيا ۽ چوڻ لڳا ته اسان جي هٿ مان وئي نشو ڪائين. باقي انشاءَ الله اسان کانپوءِ ان جون ڪلون به ڪائي ويندين. چون ٿا ته حضرت جن جي وڃڻ کانپوءِ هن شخص کي ايڏي اچي بک لڳي. جو واقعي سڀ ڪلون به ڪائي ويو. بلڪ ائين به چون ٿا ته جيستائين جيئرو هو ڪيترا به طعام ڪائيندو هو. پر ڪڏهن به پيٽ نه ڀريس ۽ نه بک گهٽيس.

هڪڙي مريد بيان ڪيو ته هڪ ڏينهن آءٌ حضرت جن جي خدمت ۾ ويٺو هوس ته پاڻ نهايت شفقت ڀريئي انداز ۾ مون کي ٻڌائڻ لڳا ته. خدا جي ملڪ ۾ هڪ اهڙو زمين ٽڪر به آهي. جنهن جي وسعت اسي سالن جو پنڌ آهي. اها زمين بلڪل هموار ڪنڊن ڪرڙن کان پاڪ آهي. بلڪ ان ۾ بيٺل فصل جا سنگ اهڙا آهن جو جيڪڏهن ماڻهو صرف هڪڙو ڪائي ته سندس ڍو ٿي وڃي. مون عرض ڪيو ته سائين اها سر زمين ڌرتيءَ تي آهي. چيائون ته نه عرض ڪير ته ڀلا آسمان تي آهي. ورائيائون نه (365) بلڪ اها سر زمين اهڙي هنڌ آهي جتي سج چنڊ جي روشني ڪا نه ٿي پهچي. البت اتي رحمت جو مينهن وسي ٿو ۽ ملائڪا ان ۾ ٻج چئن ٿا. پوءِ ان جو ڦل نصيب وارن کي نصيب ٿئي ٿو.

هڪڙي خادم چيو ته هڪ ڏينهن مون کي دل ۾ اچي وهر پيو ته حضرت جن وٽ جيڪي آندو وڃي ٿو سو ڪائي وڃن ٿا ۽ نيڪ بد جي تميز نٿا ڪن. رات جو مون ڏٺو ته خواب ۾ مون کي چئي رهيا هئا ته هر وقت جڏهن به ڪو ڪاڌو اسان جي آڏو آندو ويندو آهي ته اسان نيڪ ۽ بد جي تميز ضرور ڪندا آهيون. مان جڏهن سجاڳ ٿيس ته. پنهنجي وهر تي پشيمان ٿيس.

نقل آهي ته هڪڙو مريد ڪنهن بزرگ جي زيارت لاءِ گهران نڪتو. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ هن جو پيءُ کيس ڳوليندو حضرت جن جي خدمت ۾ اچي

پهتو ۽ چوڻ لڳو ته پنهنجي پٽ کي منهنجي حوالي ڪريو ته واپس موٽي وڃان. حضرت جن چيس ته اڳئين نماز تائين صبر ڪر جو مون خواب ۾ ڏٺو آهي ته هو تنهنجي خاطر هيستائين هتي اچي رهندو. مونکي پڪ آهي ته هو ضرور ايندو. ايتري ۾ ٻاهران ڪنهن وڏي آواز سان رڙ ڪري چيو ته فلاڻو اچي ويو. اهو آواز ٻڌي حضرت جن ڏاڍو خوش ٿيا. آخر اهو مريد حاضر ٿيو ۽ قدم بوسي، جو شرف حاصل ڪري پنهنجي پيءُ سان گڏجي نٽي روانو ٿيو.

هڪڙي مريد بيان ڪيو ته. حضرت جن جي رحلت کانپوءِ اسان پيڙي ۾ سوار (366) تي نٽي طرف اچي رهيا هئاسون ته واٽ تي اٿائڻي واءُ ۾ ڦاسي پياسون. لهرن جي زور سبب پيڙي هيٺ مٽي تي رهي هئي ۽ ٻڏڻ جو خطرو پيدا ٿي چڪو هو. ذهني طور ٻڏڻ لاءِ تيار هئاسون. پر اوجھو حڪم الاهيءَ سان واءُ سٽائو ٿي پيو ۽ اسان ڪناري تي اچي پهتاسون. اتي لهي رات گذارڻ لاءِ هيٺ سمهي پياسون. اسان ۾ صالح نالي هڪ مريد هو جنهن خواب ۾ ڏٺو ته حضرت جن پاڻ ان جڳهه تي اچي پهتا آهن ۽ اسان جي مٿن کان بيٺا آهن. صالح کين عرض ڪيو ته قبلاهتي ڪيئن آيا آهيو. پاڻ چيائون ته مريد پریشاني ۽ تڪليف ۾ هئا، انهن جي خبرگيريءَ واسطي هتي آيا آهيون. صالح جيئن ننڊ مان سجاڳ ٿيو ته سڀني کي اها ڳالهه ڪري ٻڌايائين ۽ وري سمهي پيو. ٻيهر به ننڊ ۾ ڏٺائين ته حضرت جن کيس ساڳي ڳالهه چئي رهيا هئا. هوڏانهن وري جڏهن صالح ننڊ مان جاڳيو ته مريدن کي ساڳي ڳالهه ٻڌايائين. مطلب ته ائين ڪيترا دفعا ٿيو ۽ صالح ساڳي ڳالهه پئي ورجائي.

نقل آهي ته هڪ ڏهاڙي کي ماڻهو وٽن دانهن کڻي آيا ته سندن ڳاڻو مال فلاڻو ڏاڍو مڙس زوريءَ ڪاهي ويو آهي. سو اسان جي لاءِ ان ڏاڍي مڙس ڏي ميڙ ٿي هلو ته جيئن اسان جو مال موٽائي ڏي. پاڻ اتي انهن سان گڏجي هليا، جتي اهو ڏاڍو مڙس رهندو هو. جڏهن ان شخص ٻٽو ته حضرت جن روانا ٿيا آهن ته پاڻ صبح جو سویر اتي انهن ماڻهن جي کيستن طرف ويو، جتي هنن جو اُن ٻارين ۾ پيو هو. هن جي نيت هئي ته ان کي ساڙائي ڇڏي. جڏهن اها خبر حضرت جن کي ٻڌايائون ته پاڻ خاموش ٿي اٿي ويهي رهيا. (367) هوڏانهن هن شخص پهرين ٻار ساڙائي جيئن پٺيءَ طرف ويو ته سندس گهوڙي سرڪشي ڪئي ۽ هو زمين تي ڪري پيو ۽ سندس عضوا ضربجي پيا. ان

کانپوء وري کيس هوش آيو ته هي سڀ ڪجهه حضرت جن جي ڪرامت سبب آهي. آخر پاڻ کي چادر ۾ ويڙهائي پاڻ کڻائي حضرت جن وٽ اچي حاضر ٿيو ۽ پنهنجي پشيمانيءَ جو اظهار ڪيائين. ان کان سواءِ فوري طور ڊيگيون لهرائي سڀني مريدن خادمن کي ڪارايائين ۽ اهو سڀ جهليل مال موٽائي ڏنائين. حضرت جن اها رات وٽس مهمان رهيا ۽ ٻئي ڏينهن واپس ٿيا.

هڪ مريد بيان ڪيو ته آءُ هر دفعي جڏهن نٿي کان حضرت جن جي زيارت لاءِ ايندو هوس، ته رستي تي بگهڙن ۽ سوڙن جو ڏاڍو ڊپ ٿيندو هو ۽ پڻ اهو ته ڪٿي نانگ بلائون کائي نه وجهن. هڪ ڏينهن مون خواب ۾ ڏٺو ته حضرت جن چڻي رهيا هئا ته جيڪو اسان جي زيارت لاءِ ايندو ان کي اهي بلائون ڪو نقصان نه پهچائينديون ۽ نه ڪو انهن کان ڊڄڻ گهرجي. ان مريد چيو ته انهيءَ کانپوءِ آءُ جڏهن به سندن حاضريءَ ۾ ويندو هوس ته سوڙ، بگهڙ ۽ نانگ بلائون رستي جي چوڌاري ڏسندو هوس، پر مونکي ڪو ڊپ ڊاءُ نه ٿيندو هو ۽ نه ئي وري مونکي ڪڏهن ڪو نقصان پهچايائون.

نقل آهي ته پير لاکو جيڪو بگهاڙ ۾ مدفون آهي، اتي ماڻهو هڪ ٻئي کي سنهن ڏينهن لاءِ ايندا هئا. جيڪڏهن سنهن وارو ماڻهو سڄو هوندو هو ته ان کي ڪجهه نه ٿيندو هو، پر جيڪڏهن ڪوڙو هوندو هو ته اتي رت ٿي چڙندو هو. اها خبر جڏهن حضرت جن کي پئي ته پير لاکي جي قبر تي آيا ۽ اتي اچي چوڻ لڳا ته اي لاکا، ماڻهو جيئري پنهنجي نفس کي ماري ڇڏين ٿا، پر تون مرڻ کانپوءِ به کين نٿو ڇڏين. چون ٿا، ان کانپوءِ ائين ٿيڻ بند ٿي ويو، بلڪ جيڪڏهن ڪنهن سندس قبر سان به هٿ چراند ٿي ڪٿي ته ان کي ڪجهه نٿي ٿيو. (368)

چون ٿا ته جيٺ جا فصل پڇي تيار ٿيندا هئا ته ڪي ماڻهو انهن ٻنن منجهان سنگ چوري ڪري پيٽ قوت ڪندا هئا، انهيءَ پرڳڻي جا جاگيردار مغل هئا، سو تن ڇا ڪيو جو، انهن ماڻهن کي جهلي شيخ پرکيي جي اڱڻ تي کين خاڪ پيارايائون ته جيئن اڳتي چوري نه ڪن. آخر اهي ماڻهو جڏهن بلڪل لاچار ٿي پيا ته حضرت جن وٽ اچي عرض ڪرڻ لڳا ته هينئر بڪ ٿا مروڻ، شيخ پرکيي جي خاڪ کاڌي اٿئون، پر سڄي عمر ائين گذري آهي. هاڻي ڇا ڪريون؟ پاڻ چيائون ته وڃي ساڳي ڪار ڪريو. توهان کي شيخ پرکيي جي

خاک کجھہ ڪو نہ ڪندي. چون ٿا ان کانپوءِ هو ساڳي ڌنڌي کي لڳي ويا ۽ خاک جو مٿن ڪو اثر نہ ٿيو.

نقل آهي تہ سيد ابراهيم جيڪو پرڏيهي پير جي نالي سان مشهور آهي ۽ جنهن جي قبر حضرت جن جي پسگردائي ۾ آهي، ان جي چوڌاري وڻن جو گهاٽو جهنگل هو. چون ٿا تہ جيڪڏهن ڪو اٺ يا ٻڪري انهن وڻن ۾ چڪ هڻندو هو تہ اتي جو اتي ڦٽڪي ساھ ڏيندو هو. حضرت جن کي جڏهن اها خبر پئي تہ پاڻ سندس قبر تي اچي چوڻ لڳا تہ اي ماڻهن جا پير، انسان جيئري پنهنجي نفس کي ماري ڇڏين ٿا، تون مرڻ کانپوءِ جيئن کي ٿو مارين. چون ٿا ان کانپوءِ توڙي جو ماڻهو اتان وڻ وڌي هليا ويندا هئا، تڏهن بہ کين کجھہ نہ ٿيندو هو.

چون ٿا تہ هڪ دفعي پاڻ ڪنهن طرف وڃي رهيا هئا، ساڻن هڪ نامراد مريد گڏ هو، جنهن جي اصليت زهريلي ڪنڊي وانگر هئي. پاڻ جڏهن جهنگل ۾ ڪافي پنڌ هليا تہ (369) اهو مريد ڏاڍي بک لڳڻ ڪري چتو ٿي پيو ۽ چيلھ سان ٻڌل خنجر ڪڍي حضرت جن تي الاري چوڻ لڳو تہ کجھہ بہ ڪريو پر مون لاءِ کاڌو پيدا ڪريو. پاڻ مشڪي ڏانهس ڏسندا رهيا ۽ چوڻ لڳا تہ هتي کاڌو ڪٿان ايندو. انهيءَ تي اهو نياڳو چوڻ لڳو تہ آءٌ توهان جي ران جو ٽڪر ڪپي کائيندس. چوڻ لڳا، اهو بہ تنهنجو آهي. پاڻ ائين مشڪندا رهيا ۽ ان کي کجھہ نہ چيائون. آخر گهڻي ردڪد کانپوءِ کيس چيائون تہ چڱو ٿوري دير صبر ڪر. تڏهن اهو شخص ٿوري دير لاءِ کائڻن پري ٿيو ۽ پاڻ هيٺ ليٽي پيا. ايتري ۾ هڪ شخص ظاهر ٿيو جيڪو کاڌي جو تس پري کڻي آيو ۽ ان شخص ويهي اهو کاڌو. ان کانپوءِ پاڻ پنهنجي راه وٺي روانا ٿيا.

نقل آهي تہ هڪ ڏينهن ميان جلال مخدوم نوح عليه الرحمة جي پٽ حضرت جن کان پڇيو تہ ماڻهو چون ٿا تہ توهان مخدوم نوح جي زيارت لاءِ نہ، پر بهاءُ الدين گودڙيي سان ملاقات لاءِ اتي وڃو ٿا. پاڻ چيائون تہ هاڻو، تو صحيح ٻڌو آهي، ڇو تہ مونکي بهاءُ الدين ۾ مخدوم نوح جو ظهور نظر اچي ٿو، جيڪو ٻئي ڪنهن ۾ نظر نٿو اچي.

هڪڙي ڏاهي مريد کان نقل آهي تہ مون هڪ دفعي خواب ۾ ڏٺو تہ آءٌ مري ويو آهيان ۽ مون کي مٺ مائٽ دفن ڪرڻ لاءِ قبرستان کڻي آيا آهن.

جيئن قبر کوئي تيار ڪيائون ته ڏنر ته اها نانگ بلائن ۽ وڃن سان پري پئي آهي. (370) جڏهن مونکي قبر ۾ لاهڻ لاءِ ويجهو آندائون ته ڏاڍو دلگير ٿيس ته انهن بلائن کان ڪيئن بچندس. اڃا انهيءَ پريشانيءَ ۾ هوس جو پري کان هڪ سوار کي ايندو ڏنر. پڪ ٿيو ته اهي حضرت جن آهن. پاڻ جڏهن اتي پهتا ته منهنجي پريشاني کي ڏسي منهنجن مائٽن کي چوڻ لڳا ته هن کوٽيل قبر کي مٽيءَ سان پري ڇڏيو ۽ هن جي پيءُ جاءِ تي قبر کوٽيو. مون کي ڏسي چوڻ لڳا ته تنهنجي قبر هن جاءِ تي ٿيندي ۽ تون پريشان نه ٿي، اهي لفظ ٻڌي منهنجي پريشاني ختم ٿي وئي ۽ آءٌ خوشيءَ جي عالم ۾ جاڳي ويهي رهيس.

نقل آهي ته هڪ ڏينهن ڪنهن مريد حضرت جن جي خدمت ۾ عرض ڪيو ته قبل، ٻڌو اٿئون ته وقت جي هڪ بادشاهه جنهن جو نالو سليم هو، تنهن چيو ته جيڪڏهن مونکي ڪو اصل فقير نظر اچي ته جيڪر پاڻ کي ان جي خدمت لاءِ وقف ڪري ڇڏيان ۽ ويهي الله الله ڪريان. اهو ٻڌي پاڻ چيائون ته جيڪڏهن واقعي سندس دل ۾ خدا جي طلب آهي ته هتي ايترا فقير آهن جو هن کي جتي آهي تنهن تي فيض رسائي سگهن ٿا.

هڪ مخلص کان نقل آهي ته ڪنهن ڪر خاطر آءٌ ڏاڍو پريشان هيس ۽ ڪا واٽ نظر نٿي آئي. يار دوست به مون کان بيزار نظر ٿي آيا. پاڻ کي بلڪل تنها ٿي محسوس ڪيو. آخر جمعي جي ڏينهن جڏهن آءٌ جمعي جو خطبو ٻڌي رهيو هوس ته، دل ۾ خيال آيو ته، جيڪڏهن ههڙي وقت ۾ حضرت جن منهنجي مدد ڪن ته ڏاڍو سٺو، اڃان انهن خيالن ۾ گر هوس ته، منهنجون اکيون زوريءَ ٻوڙجي ويون. ڇا ٿو ڏسان ته منهنجي آڏو هڪ ڪاري هيبتناڪ بلا آهي. آءٌ ٿوريءَ دير لاءِ خوفزدہ ٿي ويس، پر پاڻ اڳتي وڌي ان بلا کي ڪڍي زمين تي سڻيائون ۽ مون کي چوڻ لڳا ته هاڻي ڪنهن قسم جو پوءِ نه ڪر. جڏهن اڪ (371) کلي ته حضرت جن کي نه ڏنر. بهرحال آءٌ نماز ادا ڪري گهر موٽي آيس. ان کان پوءِ جلد ئي منهنجي اها مشڪل حل ٿي وئي ۽ اهي تڪليف ۽ ڏک خوشي ۾ تبديل ٿي ويا.

نقل آهي ته، هڪ ڏينهن ڪو فقير سهي سنڀري حضرت جن جي خدمت ۾ اچڻ لاءِ تيار ٿيو. پر وٽس اهڙي ڪا شيءِ نه هئي، جا ساڻ ڪڍي اچي خدمت ۾ پيش ڪري، جڏهن ته ٻين وٽ ڪجهه نه ڪجهه موجود هو. دل ئي دل ۾

محسوس ڪرڻ لڳو ته ڪهڙو منهن ڪٿي وڃي حاضر ٿيندس. بهرحال جڏهن اهو فقير خدمت ۾ پهتو ته حضرت جن کيس ڏسي چيو ته جيڪڏهن فقير وٽ اهڙي ڪا شيءِ نه هجي جو پنهنجي پير وٽ ڪٿي اچي، ته پيو نه گهٽ ۾ گهٽ ڪاٺين جي پري ڪٿي اچي. ڇو ته فقيرن جو اهو ئي مرڪ آهي.

نقل آهي ته، حضرت جن پنهنجي زمين جا پروانا مهر هٿائڻ واسطي پنهنجي ڪنهن قاصد ذريعي نٿي جي حاڪم مصطفيٰ خان وٽ ڏياري موڪليا. اهو قاصد بيان ٿو ڪري ته جڏهن اهي پروانا تيار ٿي مهر هنيڻ مليا ته آءٌ فوري طور حضرت جن جي خدمت ۾ پهچائڻ واسطي روانو ٿيس. آءٌ بيحد خوش هوس، ايتري قدر جو رستي جي خبر به نٿي پئي ۽ آخر هڪ هنڌ اوجھڙ ۾ وڃي ڦاٽس، جتي ڪيترا وڃون ۽ نانگ بلائون هئا، جن مون کي ڏنگي وڌو. مون پنهنجو پاڻ تان آسرو ڪٽي ڇڏيو. رڳو اهو فڪر هير ته ڪيئن به ڪري اهي سندن ۽ پروانا حضرت جن وٽ پهچن. واٽ تي جيڪي ماڻهو گڏيا تن منهنجي حالت ڏسي چيو ته آجهو ٿو تنهنجو خاتمو ٿئي. آءٌ کين چوڻ لڳس ته مون کي مرڻ جو ڪو ڊپ ڪونهي. مون کي صرف اهو فڪر آهي ته اهي ڪاغذ ڪيئن به ڪري حضرت جن کي ملن ته مون کي اطمینان ٿيندو. منهنجي اها حالت ڏسي انهن ماڻهن کي رحم آيو ۽ هنن (372) مون کي گهوڙي ڏني ته جئن آءٌ حضرت جن وٽ پهچي سگهان. بهرحال اهڙي حالت ۾ جڏهن آءٌ حضرت جن جي ڳوٺ ۾ پهتس ته پاڻ اتي ڪو نه هئا. بلڪ ٻئي ڪنهن ڳوٺ ۾ ويل هئا. گهوڙيءَ کي اتي ڇڏي وري پنڌ چڪير ته اهي سندن پهچاين. اتي مون کان وري رت وهڻ لڳو ۽ هاڻي پڪ ٿير ته ڇاڻ ٿو مران.

اهڙي حال ۾ مون تي جڏهن سندن نظر پئي ته ڏاڍي همدردي ڪيائون ۽ پڇڻ لڳا ته رستي تي ڪهڙي تڪليف آئي اٿئي. عرض ڪيم ته واٽ تي بلا ڏنگيو اٿر. اهو ٻڌي پاڻ پنهنجو هٿ مبارڪ منهنجي زخمي تي گهمايائون ته انهيءَ جي برڪت سان منهنجو زخم ٺيڪ ٿي ويو ۽ ان زهر جو اثر به ختم ٿي ويو. ان کانپوءِ پاڻ پنهنجي ڳوٺ آيا ته آءٌ به سندن همراه هوس، اڃا ڪجهه پنڌ مس هليس ته مون کي بڪ ساڻو ڪري وڌو ۽ هلڻ کان لاجار ٿي ڪري پيس. بهرحال دل جو سور دل ۾ ئي پي ٿي ويس ۽ حضرت جن کي نٿي ٻڌاير. اهڙيءَ طرح جهڙي تهڙي حال سان ٿڙندو ٿاڀڙندو اڳتي هلندو رهيس. پر مون کي

محسوس ٿي رهيو هو ته حضرت جن پنهنجي باطن جي روشنيءَ سبب منهنجي دل کان واقف آهن. اهڙي حال ۾ جڏهن اسان هڪ جهنگل مان گذري رهيا هئاسون ته هڪ عورت اوجھو ظاهر ٿي. جنهن حضرت جن کي سڃاڻي وڌي آزي ڪري چوڻ لڳي ته اڄ رات مون وٽ ترسو ۽ مون وٽ مهمان ٿيو ۽ مون کي اهو شرف بخشيو. پاڻ اها ڳالهه قبول نه ڪيائون. ليڪن ٿوري دير ۾ اها عورت ٻه مانپون ۽ ڪجهه ساڳ پنهنجي رڻي جي پلو سان ڍڪي ڪڍي آئي. اهو ڏسي مون کي سڏي چيائون ته هن مان ڪائي بيت ڪر ته جيئن اڳتي هلڻ جهڙو ٿئين (373). مون اهي مانپون کاڌيون ته ڪجهه جان ۾ جان آئي ۽ آڻ پاڻ کي سگهارو محسوس ڪرڻ لڳس ۽ آخر اچي منزل تي پهتاسون.

نقل آهي ته ڪو شخص حضرت جن جي وفات کانپوءِ مرید ٿيو. ليڪن پاڻ کي چوڻ لڳو ته ڪاش جيڪر سندن حياتيءَ ۾ دست بيعت ڪري مرید ٿيان ها ته ڪيترو نه بهتر ٿئي ها. انهيءَ خيال ۾ گر هو ته سندس اک لڳي وئي. خواب ۾ حضرت جن کي ڏٺائين. پاڻ سندس هٿ هٿ ۾ وٺي چوڻ لڳا ته جيڪڏهن زندگيءَ ۾ توکي اهو موقعو نه ملي سگهيو ته هينئر ان جو فائدو وٺ. ليڪن وسوسو ۽ وهڻ نه ڪري چو ته تون اسان سان ملي چڪين.

هڪ مرید کان نقل آهي ته هڪ پيري مون ڏٺو ته حضرت جن قبلي کي ڇڏي، پٺي طرف منهن ڪري نماز پڙهي رهيا آهن. دل ۾ خيال ڪيم ته کين ٻڌايان. پر خاموش رهڻ بهتر سمجهيم ۽ ڪنڊ وٺي ويهي رهيس. جڏهن فارغ ٿيا ته چوڻ لڳا مان ڪنهن پٺي طرف منهن ڪري نماز پڙهي رهيو هوس، تو ڇو ڪونه ڪڇيو. ائين چئي فرمايائون: **فاینما تولو قسم وجهه الله: پوءِ توهان جنهن طرف منهن ڪريو ٿا، اوڏانهن خدا جي ذات آهي (القرآن).**

نقل آهي ته هڪ ڏينهن پاڻ ڪيترن ماڻهن کي زنجيرن ۾ پتل ۽ قيد ۾ بند ڏسي آيا. جڏهن پنهنجي حجري ۾ داخل ٿيا ته ٻار ٻار ڏک ۽ همدرديءَ جو اظهار پئي ڪيائون. جڏهن سندن آڏو کاڌو آندو ويو تڏهن به چوڻ لڳا ته افسوس اسان ته طعام ڪائي رهيا آهيون. پر اسانجا ڀائر قيد ۾ بند ۽ گرفتار آهن. چون ٿا ته ڪجهه دير کان پوءِ انهن سڀني ماڻهن کي آزاد ڪري ڇڏيائون. نقل ٿا ڪن ته ڪو مرید شهر ۾ رهندو هو ۽ کيس ڪافي عيال هو. هميشه انهيءَ پريشانيءَ ۾ مبتلا رهندو هو ته شهر ۾ رهجي يا بهراڙيءَ ۾ وڃي

خدا تعاليٰ کي ياد ڪجي. هڪ رات حضرت جن کي خواب ۾ ڏٺائين جيڪي چئي رهيا هئس ته تون ڀلي شهر ۾ ئي ره (374) ۽ پهراڙيءَ جو رخ نه ڪر. خداوند تعاليٰ ته شهر ۾ به ملي سگهندو. جڏهن سجاڳ ٿيو ته دل ۾ سڪون ۽ قرار محسوس ڪيائين.

نقل آهي ته هڪ ڀيري حضرت جن مسجد ۾ نه ويا ۽ پنهنجي ڪجهه مريدن سان گڏجي نماز پڙهياڻون ۽ پاڻ امامت ڪيائون. هڪڙو مريد جيڪو مسجد ۾ نماز ادا ڪرڻ ويو هو، سو جڏهن واپس آيو ته دل ۾ خيال ڪيائين ته عجب آهي جو حضرت جن سنت جماعت کي ڇڏي هتي نماز پڙهي آهي. پاڻ ان مريد کي مخاطب ٿي چوڻ لڳا ته جماعت نماز پڙهڻ سان آهي، ليڪن اڪيلائي ۾ خدا کي ياد ڪرڻ فرض آهي.

هڪڙي مريد کان نقل آهي ته هڪ دفعي آڏو ٿي مان تيار ٿي، حضرت جن جي ڳوٺ ڏانهن روانو ٿيس. جڏهن اتي پهتس ته خبر پئي ته پاڻ ڪنهن ٻئي طرف ويل آهن. لاچار نااميد ٿي پوئتي موٽ ڪاٽر ۽ پناهه راهه جي ڪناري تي منجهي بيهي رهيس ۽ هيٺانهن هوڏانهن ڏسڻ لڳس. اوجھو هڪ طرف کان مٿي اگهاڙو سوار ايندي ڏٺو. پڪ ڄاتو ته حضرت جن پاڻ آهن، ليڪن انهيءَ وقت پاڻ الاهي جمال جي ساگر ۾ ايترو غرق هئا، جو کين پنهنجي وجود جي به خبر ڪانه هئي ته ڪو مٿو اگهاڙو اٿن. جڏهن مون تي نظر پيو ته هي مصرع پڙهياڻون: هي گهاٽوڻ ويا، مون ڏورائين لکنا.

[مون ڀري کان سمجهيو ته اهي بهادرن جا ڄاوا آهن.]

ان کانپوءِ پنهنجي ڳوٺ ڏي رخ رکياڻون ۽ مون کي چيائون ته فلاڻي هنڌ ڪنهن شخص منهنجي مهماني ڪئي هئي (375). هن ڏاڍيون مٿسون ڪيون ته اڄ مون وٽ منزل ڪيو، پر مون ان ڪري قبول نه ڪيو ته جڏهن ڳوٺ پهچي سگهان. مان ان وقت ڏاڍو بڪايل هوس، سو هڪڙي ماني جا هڙ ۾ پتل هين، مون کي کائڻ لا ڪڍي ڏنائون.

نقل آهي ته هڪڙو مريد جيڪو نقل نمازون ادا ڪندڙ ۽ تهجد گزار هو، حضرت جن وٽ آيو. دل ۾ خيال ڪيائين ته جيڪڏهن حضرت جن پاڻ چيو ته نقل ادا ڪندس ورنه ائين ويٺو رهندس. اهو مريد جڏهن وٽن پهتو ته پاڻ ان کي ٻڌايائون ته هڪڙو شخص هوندو هو، جيڪو نقل تمام گهٽ پڙهندو هو. ان

کي ڪن ٻين ماڻهن چيو ته ڇو نفل نٿو پڙهين. جواب ڏنائين ته آءٌ پنهنجي ٻنيءَ جي سنڀال ۾ رڌل رهان ٿو. اهو ماڻهو چوڻ لڳس ته ڀر ان سان نماز ادا ڪونه ٿي ٿئي. اهو ٻڌي اهو شخص چوڻ لڳو ته آءٌ زمين جي حقيقت کان واقف آهيان ۽ مون ڏٺو آهي ته جي فصل گهاٽو ٿيندو آهي ته اتي سنگ ڪمزور ٿيندا آهن، ڀر جتي فصل ڪمزور هوندو آهي ته اتي سنگ مضبوط هوندا آهن. اهو ٻڌي ان مريد نفلن پڙهڻ تي زور ڇڏي ڏنو.

چون ٿا ته حضرت جن جي مريد کي ڪنهن طعنو ڏنو ته پاڻ چون ٿا ته اسانجي مريدن ۽ خير خواهن کي رزق جي تنگيءَ جو منهن نه ڏسڻو پوندو، پوءِ توهان ايڏي افلاس ۽ تنگدستيءَ ۾ ڇو آهيو؟ اهو ٻڌي مريد ڏاڍو دلشڪستو ٿيو ۽ فڪرات ۾ پئجي ويو. آخر خواب ۾ ڏنائين ته حضرت جن کيس چئي رهيا هئا ته دلگير نه ٿي ۽ خدا جي ورهاست تي راضي رهڻ سک. اهو جيڪي ڪري ٿو، ان تي استقامت رک.

نفل آهي ته هڪ دفعي رات جو حضرت جن پاڻ آرام ۾ هئا، جو سندن کي مهمان اچي پهتا. هن خادم کي ٻڪريءَ جي گوشت کائڻ جي فرمائش ڪئي، پر وٽن ڪو ٻڪر ڪونه هو (376). پاڻ اڃان لپٽيل ئي هئا ته خادم اچي کين ٻڌايو ته فقيرن گوشت کائڻ جي فرمائش ڪئي آهي. ڪنڌ مٿي کڻي کيس چيائون ته نيڪ آهي، گوشت جو بندوبست ڪريو ۽ کين رڌي کارايو. پاڻ وري پاسو ورائي لپٽي پيا. اڃان ٿوري دير نه گذري ته هڪڙو شخص جنهن جي ڌيءَ کي وير جا سور ٿيا هئا، پاڻي پڙهائڻ لاءِ حاضر ٿيو ۽ چوڻ لڳو ته مون وٽ هڪ ٻڪري آهي، جيڪا شيخ پني جي نذر ڪئي هيم، اها هاڻي توهان جي نذر ڪيان ٿو. پاڻ چيائون ته جڏهن تنهنجي مراد پوري ٿئي ته پلي ڏئي وڃ. هوڏانهن ان شخص جي پنهنجي گهر پهچڻ جي دير هئي ۽ جيئن پاڻي پياريا ٿين ته مشڪل حل ٿي وئي. فوراً ٻڪري آڻي خدمت ۾ پيش ڪيائين، جنهن کي فقيرن ڪهي پڇائي کاڌو.

نفل آهي ته هڪ ڀيري ڪو شخص وٽن اچي مهمان ٿيو. ڀانيائون ته طالب خدا بنجڻ جي ارادي سان آيو آهي، پاڻ شڪر بجا آندائون. ليڪن گهڻي دير کانپوءِ اهو شخص دنياوي مقصد خاطر دعا گهرائي روانو ٿيو. انهيءَ ڳالهه کي پاڻ پسند نه ڪيائون ۽ انهيءَ سبب ان شخص جي ڪا تواضع نه ڪيائون.

اتفاق سان ڪجهه عرصي کانپوءِ اهو شخص حضرت جن جي مريد سان ڪٿي ملاقي ٿيو ته هن مريد کيس چيو ته حضرت جن توکي ياد ڪندا رهن ٿا. چون ٿا ته ان کانپوءِ اهو شخص خدمت ۾ حاضر ٿيو ۽ دنيا کي ڇڏي سڄو طالب خدا بنجي ويو.

نقل آهي ته هڪ ڏينهن حضرت جن ڪڪرالي جي ڳوٺ ۾ ڪنهن جي گهر ٽڪي پيا ۽ اتي ڪجهه کاڌائون. ڪن ماڻهن کي جڏهن اها خبر پئي ته چوڻ لڳا. حضرت جن کي ڇا ٿيو آهي جو چورن جي گهر (377) ۾ رهن ٿا ۽ انهن جي ماني ڪاٽين ٿا. جڏهن کين اها خبر پئي ته پاڻ هي بيت پڙهيائون:

[99]

خرقان خوش ڪري، اچي ويناسون،

جالين ڏني حسن کي، تالين ڏيندين تون.

[خرقان وارن کي خوش ڪري اچي ويناسون، جتان حسن خرقانيءَ کي

ڏني، تتان اسان کي به ڏيندين.]

والله اعلم بالصواب خاتمة الكتاب.

ضميمو

تاريخ وفات ۽ ڪجهه ارشادات

حضرت سيد عبدالڪريم سنڌي رحمت الله عليه جيڪو زماني جو قطب ۽ وقت جو عارف هو، جيڪو دلين جي دوا ڪندڙ ۽ عيبن کي ڏڪيندڙ هو، جيڪو توڪل ڪندڙن جو سرواڻ ۽ حقيقت وارن جو اڳواڻ هو، جيڪو زاهدن جو پيشوا، پرهيزگارن جو امام هو، الاهي اسرارن جو درياءُ ۽ مهربانين جي کاڻ هو، اهو حضرت عبدالڪريم اوليائين جو اڳواڻ، طريقت جي صحرا جو سياح، ڪرامتن جي درياءُ جو تارو، حقيقت جي ولايت جو سلطان، حلقه ارباب ذوق جو پيش امام ۽ اصحاب شوق جو شيخ هو. پاڻ پنهنجي اولاد جي حق ۾ جيڪي ڪجهه فرمايائون، اهو هتي پيش ڪجي ٿو. ڄاڻڻ گهرجي ته سندس اهل اولاد وغيره جو مرتبو ۽ مقام گهڻو مٿانهون آهي ۽ ان جو پورو بيان ڪرڻ به مشڪل آهي، پر برڪت ۽ فضيلت جي لحاظ کان ڪجهه گستا ۽ سخن جيڪي پاڻ فرمايائون، هتي بيان ڪجن ٿا. هن جا ٻه فصل آهن. پهرين فصل ۾ حضرت جن جي وفات جو ذڪر ۽ ٻئي ۾ اهي سخن ۽ گستا جيڪي پنهنجي اولاد جي باري ۾ چيائون. (378)

فصل پھريون

سندن رحلت جو وقت مغرب يعني سانجهي، آچر جو ڏينهن، تاريخ ستين ذوالقعد سنه هڪ هزار پتيهه هو ۽ لاڏاڻي وقت پنهنجي گهر ۾ هئا. اول کين ڪهڙو مرض لاحق ٿيو. ان بابت ڪا خبر نه پئي آهي. البت هڪ مخلص چيو ته مون کانئن ٻڌو ته پاڻ چيائون ته منهنجي وجود مان چوويهه سالن کان چار پنج مرض ڪڏهن به ختم نه ٿيا آهن. حضرت جن جو مقبرو مبارڪ جنت ثاني شال الله تعاليٰ سندن مرتبي کي اعليٰ عليين ۽ طاب ثراه جي مقام تائين پهچائي، پنهنجي ڳوٺ سيدپور ۾ آهي. اهو ڳوٺ ڪاتيارن جي ڳوٺ جي ويجهو ۽ بهرام پور ۾ آهي، جيڪو سنڌ جو هڪ پرڳڻو آهي ۽ اهو درياءُ جي ڪناري تي آهي. هاڻي هر مهيني جي پهرين سومر تي سندن فردوس مثال بهشت ثاني روضي مبارڪ تي ڪيترا اولياءُ، بزرگ، مريد، خادم ۽ ٻي ڪيتري خلق اچي گڏ ٿئي ٿي. اتي سماع ٿئي ٿو ۽ وڏو مجموعو گڏ ٿئي ٿو.

پري پري کان ڪيترا ماڻهو غريب توڙي امير زيارت ۽ برڪت حاصل ڪرڻ خاطر اچن ٿا ۽ فيض پرائن ٿا. ڪن ڪامل بزرگن جو چوڻ آهي ته جيڪو ماڻهو ڪامل يقين سان اچي حضرت جن جي زيارت ڪندو، ان کي اوترو فائدو ٿيندو جيترو سندن حياتيءَ ۾ ٿئي ها.

فصل ٻيو

اهي سخن ۽ ارشادات جيڪي پنهنجي اولاد جي باري ۾ چيائون ۽ انهن جا نالا ۽ تفصيل جيڪي سندن اولاد ۾ شامل آهن، (379) انهن مان پهريون خداوند تعاليٰ جو برگزیدو بندو ۽ الاهي عنايتن سان نوازيل ۽ حضرت جن جي فيض سان ڀريل حضرت سيد لال شاه هو. ليڪن هن جڏهن ڌرتيءَ تي قدم رکيو ۽ سندس پيشاني مبارڪ تي ولايت جا آثار ظاهر ٿيڻ لڳا، بلڪ هو اڃا ٻاروڻ ۾ ئي هو ته وفات ڪري ويو ۽ وڃي حق سان واصل ٿيو. حضرت جن سندس لاڏاڻي تي هي الفاظ چيا ته، ”اتي منهنجي جگر جا ٽڪرا، حضرت ڪريم نبي عليه الصلاة والسلام جي خدمت ۾ اسان جا سلام عرض رکجانءِ!“

نقل آهي ته هڪ ڏينهن پاڻ ڪجهه مريدن سان گڏجي ڪنهن طرف وڃي رهيا هئا. اتفاقاً سندن گذر انهيءَ مقام وٽان ٿيو، جتي سندن نينگر مدفون هو. پاڻ بنا ٻڌائڻ جي ان طرف رخ رکيائون ۽ مريدن پنهنجو دڳ ورتو. جڏهن ڪافي دير ٿي ۽ سندن مريد سڌ پنڌ اڳي وڌي ويا ته هو اتي بيهي سندن راه ٽڪڻ لڳا. جڏهن پاڻ اتي اچي پهتا ته مريدن عرض ڪيو ته قبلا ڪهڙي طرف نڪري ويا هئا. جواب ڏنائون ته مقام ۾ ويو هئس. اتي پنهنجي نينگر کي ڏٺو، جيڪو ٻين چوڪرن سان راند کيڏي رهيو هو. مان پاڻ انهيءَ راند ڏسڻ ۾ مشغول ٿي ويس. ۽ هن کي ڏسي رهيو هوس، پر هو مون کي ڏسي نه سگهيو.

ٻيو فرزند جيڪو اسرار طريقت کان واقف، انوار شريعت تي عامل، جذب ريويت سان سرشار (380) عبوديت جو ادب يافتہ ۽ درگاه خداوندي جي مقامات تي فائز هو، اهو حضرت سيد عبدالرحيم عليه الرحمة هو، هو دين جي وڏن بزرگن مان هو ۽ سندس ڪرامتون ۽ فضيلتون ايتريون گهڻيون آهن، جو لکڻ کان ٻاهر آهن. هو سماع کي ڏاڍو پسند ڪندو هو ۽ اڪثر پاڻ سماع ۾ مشغول رهندو هو.

نقل ٿا ڪن ته حضرت مخدوم نوح عليه الرحمة جو پٽ حضرت

ابراهيم جيڪو پاڻ ڌڻيءَ جي پسندیده ٻانهن مان هو، چوندو هو ته جڏهن سيد عبدالرحيم مخفي جهان مان ظاهري دنيا ۾ پير رکيو ته مون خداوند تعاليٰ جو شڪر بجا آندو ته حضرت جن جي جيئري ئي هن جهان ڇڏي وڃي مالڪ حقيقيءَ سان مليو.

ٽيون فرزند جيڪو سخا ۽ حيا جو صاحب، جمال ۽ جلال جو آئينو، سونهارو ۽ عزت ۽ شرف وارو حضرت سيد جلال رحمة الله عليه هو. هو بيحد حسين هو ۽ عبادت به گهڻي ڪندو هو. زبان کي ڪهڙي مجال جو تعريف ڪري ۽ قلم کي ڪهڙي طاقت جو حق ادا ڪري. چون ٿا ته هڪ دفعي جڏهن هو هالڪنڊيءَ مان روانو ٿي ڪيڏانهن وڃي رهيو هو ته واٽ تي چورن هٿان شهيد ٿي ويو. (381) اهو واقعو به حضرت جن جي حياتيءَ ۾ ٿيو.

چوٿون فرزند جيڪو متقين ۽ زاهدن جو اڳواڻ هو، حضرت سيد برهان هو. هو عبادت ۾ يگانو ۽ قوت ۾ نهايت سگهارو هو. ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ دفعي هو درياءَ جي ڪناري تي بيٺو هو ۽ چئي رهيو هو ته مون کي ڪو هٿان چوري درياءَ ۾ ڪيرائي. چون ٿا ته ڪيترائي ماڻهو گڏ ٿيا، پر کيس پنهنجي جاءِ تان جتي بيٺو هو، چوري نه سگهيا. ظاهر آهي ته جنهن کي خداوند تعاليٰ پاڻ اهڙي سگهه ڏئي ۽ ان جي پاڻ مدد ڪري ۽ اهو پاڻ عبادت الاهي جو به حق ادا ڪندو هجي، ان کي ڪير ٿو لوڏي سگهي يا ان جي برابري ڪري سگهي. زبان سندن حق ادا ڪرڻ کان گونگي آهي، ۽ قلم جو گهوڙو معذور آهي. هن جي وفات به حضرت جن جي زندگيءَ ۾ ٿي.

پنجون فرزند راه طريقت جو پانڌيڙو ۽ راه حقيقت جو واقف، مجذوب وحدت، معروف ۽ مشهور سيد الله مجذوب هو. ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ ڏينهن حضرت جن واٽ وٺي وڃي رهيا هئا ته کين هڪ مجذوب ملي ويو. هن کائن هڪ درهر گهريو ۽ کين چوڻ لڳو ته هڪ درهر عيوض پٽ ڏيان ٿو. حضرت جن چيو ته مون کيس هڪ درهر ڏنو. جڏهن گهر پهتس ته ٻڌايائون ته پٽ ڄائو آهي. ويجهو وڃي ڏنر (382) ته بلڪل انهيءَ ديواني شخص جي مهاندي نظر آيو.

جڏهن وڏو ٿيو ته منجهس عادتون به اهڙيون ئي ظاهر ٿيڻ لڳيون. مطلب ته مٿس انهيءَ ديواني جو پورو اثر نظر اچڻ لڳو. ان جي باري ۾ حضرت جن چوندا هئا ته بيشڪ کيس امان چي ڪامل صفائي نصيب ٿي آهي. جيتوڻيڪ مشڪلاتون به گهڻيون ڏنائين، پر سير سفر به جهجهاءُ ڪيائين. هن رسالي جي تصنيف وقت زنده هو ۽ هن مصنف کيس ڏٺو هو.

جهون فرزند جيڪو صاحب هدايت ۽ ولايت هو. اڪابر ۽ ابرار جو پسنديده هو. رحمان ۽ رحيم جو مٿس راضيو هو. راه يقين وارن جو پيشو ۽ اهل دين جو مقتدا. خدا ۽ رسول جو پيارو سيد دين محمد هو. خدا شل سندس چمار ڊگهي ڪري. حضرت جن جي حياتيءَ ۾ ئي عزت ۽ شوڪت جو صاحب بنجي ويو. وڏو مالدار هو ۽ سڀني پائرن ۾ غني هو. عمدا ڪپڙا پائيندو هو ۽ گهوڙي تي سواري ڪندو هو. حضرت جن کيس گهڻو پائيندا هئا ۽ شفقت ڏيکاريندا هئا.

نقل آهي ته حضرت جن سڪرات جي وقت جڏهن پاڻ الاهي عشق جي نشي ۾ سرشار هئا. ته اوچتو مٿو مٿي ڪڍي جهيٽي آواز ۾ دين محمد جو نالو وٺي سڏ ڪرڻ لڳا. مريد خادم جيڪي موجود هئا تن جواب ڏنو ته دين محمد هتي ڪونهي ٻاهر آهي. اهو جواب ٻڌي پاڻ وري غش ٿي ويا. ٿوري دير کانپوءِ ميان دين محمد اچي حاضر ٿيو ۽ هٿ ٻڌي بيهي رهيو. ڪجهه دير بعد جڏهن پاڻ وري هوش ۾ آيا ته دين محمد دين محمد پڪاريائون (383). مريدن جواب ڏنو ته دين محمد حاضر آهي. پاڻ خوش ٿيا ۽ شفقت ڀري نظر سان کيس ڏٺائون. ان کانپوءِ جان جان آفرين جي حوالي ڪيائون. ايتري ۾ سڀ ماڻهو روئڻ لڳا، پر دين محمد کي جيڪي ملڻو هو مليو. هو هٿ ٻڌي اتي جو اتي بيٺو رهيو.

جڏهن حضرت جن کي دفن ڪري واپس آيا ته ماڻهو ۽ مريد خادم پهريائين ته منجهي پيا ته حضرت جن جي جاءِ ڪير والاريندو. اڃان انهيءَ فڪر ۾ هئا ته ڏٺائون ته دين محمد جو مٿو ڪوڙيل آهي ۽ کيس ٽڳڙيل لڳل ڪارو لباس پهريل آهي. هو جڏهن ڪلهن تي ڪفني رکي ۽ ڪاري چادر اوڍي اچي ماڻهن جي ميڙ ۾ ويٺو ته الاهي نشي ۾ مست لڳي رهيو هو. ماڻهن سمجهيو ته دنيا جون سڀ ڳالهيون ترڪ ڪري چڪو آهي. ان ڪري مريد خادمن سڀني کيس حضرت جن جو قائم مقام تسليم ڪيو ۽ سندس تعظيم و تڪيم ڪرڻ لڳا.

حضرت جن چوندا هئا ته دين محمد کي خدا تعاليٰ ڪاوڙ ۽ ڏمر کان پالھو پيدا ڪيو آهي. بلڪ جيڪڏهن ڪٿي جنگ جهيڙو هجي ته اتي دين محمد کي وٺي وڃو ته انشاءِ الله ماڻ ميث ۽ امن امان ٿي ويندو. هي رسالو سندس حياتيءَ ۾ تڪميل کي پهتو ۽ هي فقير سندن زيارت کان مشرف به ٿيو. ستون فرزند خادم الفقرا. غريبن جي پناه. نسيم وصال جو همدرد ۽ حرير جلال (384) جو محرر سيد سادات ميران سيد حسين هو. جنهن جي باري ۾ حضرت جن سڪرات جي وقت ۾ فرمايو ته جڏهن ڪو اسان جي يارن

جي منجهان ڪنهن مشڪل ۾ ڦاسي ته سيد حسين وٽ وڃي پنهنجي مشڪل بيان ڪري. پوءِ جڏهن هو دعا گهري ته توهان آمين چئجو ته انشاء الله توهان جو مقصد پورو ٿي ويندو. ڇاڪاڻ ته هن جي دعا قبول ٿيندي آهي.

نقل آهي ته پاڻ سيد حسين جي باري ۾ چوندا هئا ته هو خادم الفقراء آهي. پر اسان امير المؤمنين امام حسين رضي الله عنه جي محبت ۾ هن جو نالو حسين رکيو آهي.

انهن فرزند سندن نظر شفقت جو پاليل ۽ ڪماليت جو صاحب سيد عبدالقدوس هو. هو ننڍپڻ ۾ حضرت جن جي زندگيءَ ۾ ئي وفات ڪري ويو. حضرت جن چوندا هئا ته هڪ ڏينهن مون الله تعاليٰ کان دعا گهري ته مونکي اهڙو پٽ ڏي، جو هن کان آءُ تنهنجون رمزون پڇان ۽ هو مونکان اهي ڳالهيون پڇي، ان کانپوءِ سيد عبدالقدوس ڄائو.

جڏهن هو وڏو ٿيڻ لڳو ته واقعي منجهس اهي وصفون ظاهر ٿيڻ لڳيون. ايتريقدر جو ننڍي هوندي چوڪرن کي گڏ ڪري راند ڪرڻ بجاءِ انهن کي چوڌاري ويهاري ڏڪر ڪرائيندو هو.

نائين، ڏهين ۽ يارهين نياڻين جي اولاد هئي. جيڪي پنهنجي پر ۾ بيبي مريم ۽ بيبي رابعه ٺاهي هيون. حضرت جن جي مٿن خاص نظر شفقت هئي، هن فقير جي زبان انهن پرده دار هستين جي تعريف کان عاجز ۽ قلم (385) انهن ستر وارين عورتن جي وصف کان قاصر آهي. بهرحال حضرت جن پنهنجي زندگيءَ ۾ اولاد جي باري ۾ جيڪي فرمايو، اهي بيشڪ ان جو نمونو نظر اچن ٿا. باقي حضرت جن جي اولاد جو اولاد گهڻو آهي، سو جيڪڏهن انهن جي باري ۾ ڪجهه لکڻ ويهيو ته هي ڪتاب تمام طويل ٿي پوندو. انهيءَ ڪري اسان صرف سندن فرزندن جو ذڪر آندو آهي. واللہ اعلم بالصواب.

پورو ٿيو.

هٿان خادم فقراء احقر العباد

ضياء الدين بن گل محمد

تاريخ 29- رمضان المبارڪ 1228 هجري. (386)

تشریحي حوالا

صفحو 51. لا احصي ..... نفسڪ

حديث جي مشهور ڪتابن مسند احمد بن حنبل ۽ صحيح مسلم موجب هيءَ حديث آهي. جيڪا حضرت علي رضي الله عنه کان روايت ٿيل آهي. صحيح حديث ۾ ”انت“ لفظ ”ڪما“ کان اڳ ۾ آيل آهي. يعني لا احصي ثناءً عليك انت ڪما اثنت علي نفسك يعني ”آءٌ تنهنجي ثنا ٿو ڪري سگهان. جيئن تون پنهنجي ثنا کي ڄاڻين ٿو“. لڳي ٿو هتي ڪاتب جي سهو کان ”انت“ لفظ پنهنجي جاءِ تي نه آيو آهي.

مولانا جاميءَ پنهنجو مشهور ڪتاب لوايح جو آغاز پڻ هن حديث سان ڪري ٿو. ليڪن ان ۾ ڪجهه وڌيڪ الفاظ آيل آهن. ان کان علاوه اها حديث مولانا روميءَ جي مثنوي ۽ فخرالدين عراقي جي ”لمعات“ ۾ پڻ آيل آهي. گلزار ابرار جي مصنف پڻ هن حديث جو حوالو ڏنو آهي.

(فهرست تفسير، كشف الاسرار 353، لمعات 399، لوايح جامي از تسبيحي 1، گلزار ابرار 13)

صفحو 51. (ديباچو)

سبحان خالقي ڪم صفاتش ز ڪبريا

هي اشعار فارسي زبان جي مشهور صوفي شاعر فریدالدين عطار (540ھ- 627ھ) جي پهرين قصيدي مان ورتل آهن. جيئن ڪتاب جي مقدمي ۾ ان طرف اشارو ڪيو ويو آهي ته سنڌ هند جي صوفي فڪر تي عطار جي شاعري ۽ سندس نثري تصنيف تذڪرة الاولياءَ جو وڏو اثر آهي. عطار جي ٻي مشهور تصنيف ’منطق الطير‘ آهي جنهن جو سنڌي ۾ اختصار ’پکين جي پارليامينٽ‘ نالي سان غلام حسين جلباڻي ڪيو ۽ اهو نئين ڏيک ۾ سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ٿيل آهي. عطار جي ٻين منظوم تصنيفن ۾ ’اسرار نام‘، ’الاهي نام‘، ’مصيبت نام‘ ۽ ’مختار نام‘ شامل آهن.

جيتوڻيڪ عطار ڏانهن ٻيون تصنيفون پڻ منسوب ڪيون ويون آهن. ليڪن تحقيق جي لحاظ سان اهو انتساب غلط آهي.

(’ديوان عطار‘، بديع الزمان فروز انفر. ص 41، ’مختار نام‘، محمد

رضا شفيعي ڪڍڪني. ص 32)

صفحو 52. فمنهم ظالم ..... بالخيرات (122:28)

عوارف المعارف واري هن آيت جي تشريح ۾ چئن قسمن جا قول آندا آهن. هڪ بزرگ مطابق هن آيت ۾ ظاهر مان مراد زاهد، مقتصد مان مراد عارف ۽ سابق مان مراد عاشق الاهي آهي.

ٻئي قول مطابق ظالم اهو آهي، جيڪو مصيبت وقت گهٻرائي ٿو، مقتصد يا معتدل اهو آهي، جيڪو مصيبت وقت صبر ڪري ٿو، ۽ سابق يعني سبقت وارو اهو آهي، جيڪو مصيبت کي لذت سمجهي ٿو.

ٽئين قول موجب ظالم اهو آهي، جيڪو غفلت سان پر عادت جي ڪري عبادت ڪري، مقتصد اهو آهي، جيڪو خوف ۽ لالچ سبب عبادت ڪري ٿو ۽ سابق اهو آهي، جيڪو هيبت ۽ احسان سان خدا جي عبادت ڪري ٿو.

چوٿون قول آهي ته ظالم اهو آهي، جيڪو خدا جو ذڪر محض زبان سان ڪري ٿو، مقتصد جيڪو خدا جو ذڪر قلب يا دل ۾ ڪري ٿو ۽ سابق اهو آهي، جيڪو ڪڏهن به خدا کي نٿو وساري.

(عوارف المعارف، صفحو 109، فصوص الحڪم 103)

صفحو 52. خداوندي گه بي شب است و مانند

هي ساڳيا اشعار ”تاريخ معصومي“ جي آغاز ۾ پڻ آندل آهن. ان جو هڪڙو سبب اهو آهي ته تاريخ معصومي جنهن جو مصنف مير معصوم بکري آهي، جيڪا هن 1009 هـ ۾ لکي پوري ڪئي، ان جو هڪ نقل بيان العارفين جي مصنف محمد رضا سال 1045 هـ ۾ ڪتابت ڪيو. انهيءَ ساڳي نسخي کي علامه دائود پوٽي بنيادي نسخو قرار ڏئي، تاريخ معصوميءَ جو فارسي ايڊيشن تيار ڪيو. وري انهيءَ ساڳي تاريخ جو سنڌيءَ ۾ ترجمو مخدوم امير احمد ڪيو. هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپيل آهي.

گويا بيان العارفين کان ست سال پوءِ محمد رضا اهو نسخو ڪتابت ڪيو. مير معصوم پاڻ شاعر هو. ٿي سگهي ٿو ته هي شعر سندس هجن. ليڪن ”مير معصوم بکري“ ڪتاب ۾ ڪونه آهن، جنهن ۾ حسام الدين راشديءَ مير معصوم جي سوانح ۽ ڪارنامن سان گڏ سندس شاعريءَ کي به جمع ڪيو آهي. مخدوم امير احمد مٿيان فارسي اشعار هيٺين ريت سنڌي ۾ منظوم ڪيا آهن.

خدا، جنهن جو تہ آ ڪو مت نہ مانند
آ قدرت سان رئيس جو بہ خاوند
اھو مالڪ نہ جنهن جو ڪو بہ ھمتا
سندس ھستيءَ تي شاھد جملہ اشيا۔

(تاريخ معصومي سنڌي - ڇاپو ٽيون 1985ع، سنڌي ادبي بورڊ
حيدرآباد، صفحو 36 ۽ 37 مير معصوم بکري تصنيف سيد حسام الدين
راشدي 279)

صفحو 60، مخدوم نوح (1505/911 - 1589/998ع)

مخدوم نوح جو احوال سڀ کان پهرين سنڌ جي اولين تذڪري حديقۃ
الاولياءَ ۾ ملي ٿو، جيڪو مصنف سال 1016 هـ / 1607ع ۾ تصنيف ڪيو.
هڪ هنڌ سندس انداز بيان مان معلوم ٿئي ٿو تہ هو پاڻ مخدوم نوح سان مليو
هو. مخدوم نوح جي قرآن فهميءَ جو ذڪر سڀني تذڪرن ۾ موجود آهي.
ڏانهن منسوب قرآن پاڪ جو فارسي ترجمو ڪجهه سال اڳ سنڌي ادبي بورڊ
طرفان شايع ٿيل آهي.

جيئن مقامي بيان ۾ ڪيو ويو تہ مخدوم نوح جو احوال ”رساله
فتح“ ۾ سندس پوٽي سنہ 1019 هـ ۾ مرتب ڪيل آهي. ان کانپوءِ دليل
الذاڪرين جيڪو 1106 هـ / 1695ع ۾ حاجي پنهور مرتب ڪيو، تنهن ۾ پڻ
مخدوم نوح جي سوانح ۽ وقت جي بزرگن جو تذڪرو موجود آهي.

ان کانسواءِ مخدوم نوح جو ذڪر گلزار ابرار، تحفة الڪرام ۽ معيار
سالڪان طريقت ۾ پڻ ملي ٿو. تازو قاضي محمد شوڪت علي مخدوم نوح جا
چونڊ ملفوظات سوانح سميت مرتب ڪري شايع ڪرايا آهن. ڪجهه ملفوظ
بيان العارفين ۽ هن ڪتاب ۾ مشترڪ آهن، جن جي مناسب هنڌن تي
نشاندهي ڪئي ويندي.

(حديقۃ الاولياءَ 131 - 139، تحفة الڪرام 383 - 388)

صفحو 60، سيد مير ان يوسف بکري

تحفة الڪرام موجب هو بکر کان لڏي اچي ٺٽي ۾ رهيو. مير ان
محمد جونپوريءَ سان عقيدت رکندڙ هو. تحفة الڪرام واري به تقريباً ساڳيو
احوال بيان العارفين تان ورتو آهي. البت وڌيڪ سندس اولاد جو به ذڪر ٿيل

آهي. معيار سالڪان طريقت ۾ پڻ مير علي شير اهو ساڳيو احوال ڏنو آهي. جتي مشاهيرن ۽ صوفين جو احوال هر صديءَ جي حوالي سان الڳ ڏنل آهي. (تحفة الكرام، صفحو 504)

صفحو 61. شيخ پٺو (وفات 680 هـ / 1282ع)

حديثه الاولياءَ جي مصنف عقيدت وچان شيخ پٺي جو سڄو احوال منظوم ڪيو آهي ۽ اها مشهور روايت آندي آهي، جنهن مطابق قلندر شهباز عثمان مروندي، شيخ زڪريا ملتاني ۽ شيخ صدرالدين ٿيئي گڏجي نٿي ۾ شيخ پٺي وٽ آيا. ان کانپوءِ شيخ زڪريا جو مريد ۽ خليفو بنيو. تحفة الكرام جي مصنف تقريباً ساڳيو احوال معيار سالڪان طريقت ۾ آندو آهي.

تاريخ جي ڪتابن مان معلوم ٿئي ٿو ته سومرن ۽ سمن بادشاهن جي دور ۾ عوام جي شيخ پٺي سان وڏي عقيدت هئي. سنه 752 هـ / 1351ع ۾ سلطان محمد تغلق سنڌ تي چڙهائي ڪئي، پر اڄو نٿي جي باهران بيمار ٿي مري ويو. ان کانپوءِ سلطان فيروز شاه 766 هـ / 1365ع ۾ وري سنڌ تي حملو ڪيو. وڏي مقابلي بعد رسد جي ڪمي ۽ گهوڙن ۾ بيماري پوڻ سبب، سلطان واپس گجرات هليو ويو ته سنڌ جي عوام ان کي پير پٺي جي ڪرامت قرار ڏنو، جنهن تان هي پهڪو مشهور ٿيو. بابرڪت شيخ پٺو- هڪ مٿو هڪ ٿنو

(سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ، ڊاڪٽر بلوچ، چوٿون ايڊيشن، صفحو

180 ۽ 189)

صفحو 62. مخدوم آدم سميچو

مير علي شير قانع تحفة الكرام ۾ بيان العارفين وارو ساڳيو احوال دهرابو آهي، جيڪو اڳتي ايندو.

صفحو 63. حاجي شورو

مير علي شير قانع لکي ٿو ته هو جون ڀڳتي جو رهندڙ هو ۽ مخدوم نوح، مخدوم اسماعيل جاڳو، سيد رڪن الدين ۽ سيد عبدالڪريم جي صحبتن مان فيض پرايو هئائين. تحفة الكرام واري هن کي سورو ۽ اسماعيل جاڳو کي جاڪي ڪري لکيو آهي.

(تحفة الكرام صفحو 409)

صفحو 63. صابو سومرو

تحفة الكرام واري هن کي صابو سومرو ڪري لکيو آهي ۽ کيس مخدوم نوح جو خاص فيض يافتہ ڄاڻايو آهي.
(صفحو 429)

صفحو 64. بهاء الدين گودڙيو

مخدوم نوح جو ناليرو مريد ۽ خاص معتقد هو. هو باقاعدي عالم هو. مخدوم نوح ڏانهن منسوب قرآن شريف جو فارسي ترجمو سندس ڪتابت ڪيل آهي. هو پهريائين درويش موسي جوڻ واري جو مريد هو. هو ٺٽي ۾ رهندو هو. شاه ڪريم سان سندس وڏو رستو هو.

صفحو 64. سيد ابراهيم، سيد يوسف ۽ سيد محمد جعفر

سيد ابراهيم ميران يوسف جو لائق فرزند هو. تحفة الكرام ۾ سندس احوال ڏنل آهي. سيد ابراهيم جو پٽ وري سيد محمد جعفر ٿيو، جيڪو شاه ڪريم سان وڏي عقيدت رکندو هو.
(تحفة الكرام صفحو 504-506)

صفحو 64. ميان ابراهيم ولد مخدوم نوح رح

مخدوم نوح جو فرزند جنهن جي شادي ميرڻ ڪاتيار جي نياڻيءَ سان ٿي. (چونڊ ملفوظات مخدوم نوح، قاضي شوڪت، صفحو 56)
صفحو 64. مخدوم ضياء الدين

هن جو ذڪر تاريخ معصومي ۾ پڻ ٿيل آهي.

مهران نهڙيو: (تحفة الكرام صفحو 424)

ميان عبدالعزيز ڏاڏونءَ وارو: ڏاڏونءَ جو ڳوٺ بلڙي جي ويجهو تعلقي ٽنڊي محمد خان ۾ اڄ به موجود آهي.

صفحو 65. ميان عيسي (تحفة الكرام صفحو 424)

احمد رونجهو (تحفة الكرام صفحو 424)

ميان عبدالرشيد (تحفة الكرام صفحو 424)

صفحو 66. ابوبڪر پٽ بايزيد (تحفة الكرام صفحو 455)

صفحو 68. فوت الانفاس قتل الانبيا بغير حق.

گهڻي تلاش جي باوجود هن مقولي جي اصليت يا ماخذ بابت خبر

پئجي نه سگهي. جيتوڻيڪ سڀني صوفين وٽ ساه يا دم جي اهميت، خاص طور خدا جي ياد جي حوالي سان مسلم آهي، تاهه هن مقولي ۾ جنهن شدت سان ان جي اهميت بيان ڪيل آهي، اها سموري صوفي ادب ۾ پنهنجو مثال پاڻ آهي.

دراصل قرآن پاڪ جي سورة آل عمران جي آيت 112 ۾ بني اسرائيل لاءِ اهو بيان ٿيل آهي ته هو پنهنجي نبين کي ناحق قتل ڪندا هئا، جيڪا ڳالهه سندن نافرمانيءَ جي نشاندهي ڪري ٿي. ويقتلون الانبياءَ بغير حق.

صفحو 70. ميان عبدالقدوس شاهه ڪريم جو صحبتي هو.

(تحفة الڪرام 424)

صفحو 70. خدا تعاليٰ کي ڪو به مطلب رکي ياد نه ڪريو.

بيان العارفين جي ڪاتب هن مقولي جي وڌيڪ وضاحت لاءِ مثنوي روميءَ جو هيٺيون شعر لکيو آهي. هن کان علاوه ٻڌ حاشين تي مثنويءَ سان معنوي ربط ثابت ڪرڻ خاطر ڪيترائي اشعار لکيا آهن.

از خدا غير خدا را خواستن

ظن افزو نيست و کلي کاستن.

[خدا کان غير خدا جي طلب ڪرڻ اجائي گمان ۽ خواريءَ جي برابر

آهي.] (جلد ٻيون، شعر 775)

صفحو 73. حال، ماضي ۽ مستقبل

شاهه لطيف جو هن سلسلي ۾ نهايت معنيٰ خيز شعر آهي ته:

ڪنين ماضي من ۾، ڪنين استقبال

حاصل جنين حال، آءٌ نه جيئنڍي ان ري

(سر ۱۸۵ڪلي)

صفحو 73. ذڪر جلي.

ذڪر جي اها ترڪيب قادري سلسلي موجب آهي. خاص طور ذڪر جهر ۽ ضرب وارو طريقو قادرين جو آهي. لاله چوي ته معنيٰ الله کانسواءِ ٻي هر وجود جي نفي ڪري، ذڪر جلي کانپوءِ ذڪر خفي ڪري.

فڪر مان مراد مراقبو آهي، جنهن ۾ اسر ذات جو ذڪر ڪري.

(القول الجميل في بيان سواء السبيل، شاه ولي الله، ترجمو محمد

سرور، سنڌ ساگر اڪيڊمي، لاهور، 1981، صفحو 60 ۽ 64)

صفحو 74. سماع معني مخفي ذكر آهي.

شيخ ابو طالب مڪي چوي ٿو ته سماع ذڪر جي صورت آهي، بشرطيڪ ان سان الله طرف رجوع ٿئي. هو ائين به چوي ٿو ته وڏي منزل تي پهتل عارف لاءِ سماع ٻڌڻ درست آهي، پر مبتدي يا سيڪڙا لاءِ اهو ٺيڪ ناهي. سماع بابت صوفين جا ڪيترائي قول ملن ٿا.

(قوت القلوب اردو جلد دوم 224)

صفحو 74. ذڪر ۽ فڪر

هن سلسلي ۾ رومي چوي ٿو:

اين قدر گفتير باقي فڪر ڪن

فڪر گر جامد بود، رو ذڪر ڪن

ذڪر آرد فڪر رادر اهتزاز

ذڪر را خورشيد اين افسرده راز.

صفحو 76. من احب شيء اڪثر ذڪره

صاحب ڪشف اسرار موجب هيءَ مشهور حديث آهي. (صفحو 367)

ان الله لا ينظر الا صوركم ..... ونياتكم

فهرست تفسير ڪشف الاسرار ۾ هيءَ حديث ڄاڻايل آهي.

تذڪره عطار ۾ بيبي رابعه بصريءَ جي ذڪر ۾ پڻ "ان الله لا ينظر

الا صور ڪم تائين حديث ٿيل آهي. (صفحو 326)

(تذڪرة الاوليا، تهران، صفحو 27)

صفحو 77، ان الله وتر يحب الوتر

هيءَ حديث قدسي آهي، جيڪا صحيح بخاري ۽ مسلم ۾ آهي ۽ ڪجهه ٻين

لفظن سان گڏ پڻ ملي ٿي.

(صحيح همام بن منبه - ڊاڪٽر حميد الله ڪراچي، ص 91)

صفحو 80. فارغ المشغول ۽ مشغول الفارغ

سير اولياءَ جو مصنف نظام الدين اولياءَ جي حوالي سان لکي ٿو ته

پاڻ چيائون فارغ مشغول اهو آهي جيڪو بظاهر ياد الاهي ۾ مشغول هجي، پر

اندر ڪن ٻين ڳالهين سان مشغول هجي. ليڪن مشغول فارغ اهو آهي،

جيڪو ظاهر ۾ خلق جون تڪليفون برداشت ڪري، پر اندر ۾ ياد الاهي سان مشغول هجي.

جنيد بغدادی جو قول آهي ته مان فارغ مشغول آهيان ۽ محمد رويي مشغول فارغ يعني مان دنياوي لاڳاپا ترڪ ڪري ياد حق ۾ مشغول آهيان، پر هو دنياوي تعلقات جي باوجود حق سان مشغول آهي.

(امراء الاسرار، صفحو 360، سير الاولياء - امير خورد، اردو ترجمو اعجاز الحق قلدوسي، اردو سائنس بورڊ، ڇاپو چوٿون، 1996، لاهور، صفحو 685) صفحو 81، چار اصول

عوارف المعارف مطابق روحانيت جو بنياد هي چار ڳالهيون آهن:
(1) گهٽ ڪاڻڻ، (2) گهٽ سمهڻ، (3) گهٽ ڳالهائڻ (4) ماڻهن سان گهٽ ملڻ يا الڳ ٿلڳ رهڻ.

(عوارف المعارف: عمر بن محمد شهاب الدين سهروردي، اردو ترجمو: حافظ سيد رشيد احمد، لاهور 1982، صفحو 253، فوائد الفوائد: اردو ترجمو: محمد سرور: اوقاف پنجاب، 1985، صفحو 47)

صفحو 81، من عرف نفسه فقد عرف ربه
صوفين وٽ مقبول ۽ مشهور حديث آهي. تصوف جي سڀني بنيادي ڪتابن ۾ آيل آهي. جن ۾ ابوبڪر ڪلاباذي جو ”ڪتاب التعرف“، ابو نصر سراج جو ”ڪتاب اللمع“، علي هجويريءَ جو ”كشف المحجوب“ امام غزاليءَ جو ”احياء علوم الدين“، شيخ شهاب الدين سهرورديءَ جو ”عوارف المعارف“ ۽ مثنوي مولانا رومي خاص طور قابل ذڪر آهن.

ليڪن سڀ کان وڌيڪ ۽ بار بار هن حديث کي ڪيترن حوالن سان ابن عربي پنهنجي ڪتاب فصوص الحڪم ۾ آندو آهي.
(فصوص الحڪم، اردو، صفحو 98)

صفحو 82، ڪارو لباس
صوفين وٽ خرقه پوشي يا مخصوص لباس شروع کان اهميت وارو رهيو آهي. عوارف المعارف ۾ هڪ حديث جي حوالي سان اهو ذڪر آهي ته جڏهن نبي ڪريم ﷺ جن وٽ ڪارو لباس پيش ڪيو ويو ته پاڻ اهو امر خالد کي پائڻ لاءِ ڏنائون ۽ کيس ٻه دفعا چيائون ته ان کي ايترو پهريو،

جيئن اهو پراڻو ۽ ڦاٿل لڳي. هڪ دفعي جڏهن سندن نظر پراڻي لباس تي پئي ته پاڻ ان کي پسند فرمايائون.

عوارف المعارف وارو اڳتي لکي ٿو ته اهل تصوف رنگدار لباس کي انهيءَ ڪري پسند ڪيو آهي، جو هو خدا جي ياد ۾ ايترو مشغول هوندا آهن، جو ٻين ڪمن لاءِ ڪين فرصت نه ملندي آهي.

شيخ ضياءُ الدين سهروردي ”آداب المريدين“ ۾ چوي ٿو ته: صوفي ڇتين لڳل لباس ڪيترن سببن ڪري پهرين ٿا. هڪڙو هي ته اهو گهٽ خرچ وارو ٿئي ٿو، گهٽ ڦاٽي ٿو ۽ گهڻا ڏينهن هلي ٿو. ان کانسواءِ منجهانئس سادگي ۽ نهٺائي بڪي ٿي ۽ تڪليف ۾ صبر ڪرڻ سولو ٿئي ٿو. اهڙيءَ طرح سردي ۽ گرمي ٻنهي لاءِ موزون رهي ٿو. چور چڪار کي ان جي چورائڻ جي خواهش ڪو نه ٿي ٿئي. هٿ ۽ وڏائي کي پيدا ٿيڻ نٿو ڏئي.

شاه ڪريم بابت جئن بيان العارفين مان معلوم ٿئي ٿو ته هو گودڙي اوڍيندو هو ۽ مريدن کي به ان جي ترغيب ڏيندو هو. گودڙي پنهنجي نيڪي هڪ مڪمل لباس آهي.

(آداب المريدين، اسلامڪ بڪ فائونڊيشن، لاهور، سال 1980،

صفحو 22، عوارف المعارف، صفحو 142)

صفحو 84، سيد جلال شيرازي.

سيد علي شيرازي (795 هـ - 877 هـ) پير مراد جو وڏو ڀاءُ هو. سيد جلال عليءَ جو پٽ هو ۽ پنهنجي پيءُ جي وفات کان پوءِ پنهنجي چاچي پير مراد (893 هـ / 1478) جو ٻيو خليفو ٿيو. هن سال 1497/903 ۾ وفات ڪئي. سيد جلال پنهنجي پٽ جو نالو سيد علي ثاني رکيو، جيڪو وڏو عالم ۽ فاضل ٿيو. ”آداب المريدين“ سندس تصنيف آهي، جيڪا سنه 954 هـ ۾ لکي پوري ڪيائين. هن 981 هـ ۾ وفات ڪئي. سندس پٽ جلال ثاني وڏي ناليوارو بزرگ ٿي گذريو. مرزا باقيءَ ترخان جي پٽ مرزا صالح پنهنجي نياڻيءَ جو سڱ هن بزرگ کي ڏنو هو.

(تحفة الكرام صفحو 468)

صفحو 89، ماترڪت ..... النساء

فهرست تفسير كشف الاسرار ۾ هيءَ حديث ڄاڻايل آهي. (صفحو 362)

صفحو 91. العلم نقطة كثرتها في الجهل

جواهر العشاق ۾ مٿيون قول اٿين ڄاڻايل آهي ته، جنهن جو مطلب آهي ته علم هڪ نقطو آهي ۽ ان جي ڪثرت جهل آهي.

(جواهر العشاق اردو، صفحو 180)

صفحو 91. قاضي قادن (وفات 958 هـ / 1551ع)

قاضي قادن جو سڀ کان پهرين احوال مير معصوم ”تاريخ معصومي“ ۾ ڏنو آهي، جنهن مطابق هو هڪ وڏو عالم فاضل ۽ مدبر شخص هو ۽ سيد محمد جونپوريءَ جي مريدن جي سلسلي ۾ داخل هو. سنه 926 هـ ۾ جڏهن شاه بيگ ارغون شهر ٺٽي تي قبضو ڪيو ته قاضي قادن اتي ترسيل هو، جنگ جي ڪري ٺٽي شهر ۾ قتل و غارت وارو سمان هو، شاه بيگ سان قاضي قادن جي خط و ڪتابت ڪري، امن و امان ڪاٺڙ ٿيو ۽ آخر ۾ انهن ڪوششن ڪري قاضي قادن شاه بيگ جو اعتماد حاصل ڪري ورتو. سال 927 هـ ۾ شاه بيگ کيس بکر جو قاضي القضا مقرر ڪيو. شاه بيگ جي مرڻ کانپوءِ شاه حسن جو به مٿس ڀروسو رهيو. ليڪن سال 947 هـ ۾ قضا جو عهدو ڇڏي، حج تي روانو ٿيو ۽ اتيئي وفات ڪيائين.

اها عجيب ڳالهه آهي ته مير معصوم جيڪو پاڻ بکر جو هو ۽ فارسيءَ جو شاعر هو، تنهن قاضي قادن جي سنڌي شاعريءَ بابت ڪو اشارو نه ڏنو آهي. بهرحال اهو گلزار ابرار جو مصنف محمد غوثي مانڊوي هو جنهن 1022 هـ / 1613ع ۾ لکيل انهيءَ ڪتاب ۾ قاضي قادن جي وحدت الوجودي ۽ صوفي شاعر هجڻ بابت لکيو. جئن مقدمي ۾ عرض ڪيو ويو ته غوثي احمدآباد، برهانپور ۾ رهندڙ سنڌي بزرگ شيخ عيسيٰ جندالله پاتائي کان ۽ پوءِ ان جو وڏو معتقد بنجي ويو. معلوم ٿئي ٿو ته قاضي قادن جا چارئي سنڌي بيت جن جو ترجمو هن ڪتاب ۾ پاڻ ڏنو، اتي جي سنڌي بزرگن کان ٻڌا هوندا ٿين.

گلزار ابرار کان پوءِ بيان العارفين پيو ڪتاب آهي، جنهن ۾ قاضي قادن جا ست بيت ملن ٿا، جيڪي شاه ڪريم پنهنجي مريدن آڏو پڙهيا، سال 1978ع ۾ ڀارت جي صوبي اوڀر پنجاب ۾ پراڻي ديوناگريءَ صورتخطيءَ ۾ لکيل قاضي قادن جا وڌيڪ بيت مليا، ۽ بعد ۾ ڊاڪٽر بلرچ جي تحقيق سان

پڻ ماخذن مان پڻا پڻ مليا. جنهن مان ان ڳالهه جي وڌيڪ تصديق ٿي ته هو اعليٰ پايي جو صوفي شاعر هو.

قاضي قادن جو رسالو: ڊاڪٽر بلوچ، سنڌالاجي، حيدرآباد، 1999، صفحو 16-22، تحفة الكرام صفحو 363، تاريخ معصومي سنڌي (240 صفحو 93، كشف الاسرار

كشف الاسرار نالي سان ڪيترن ڪتابن جو ڏس ملي ٿو. انهن مان مشهور كشف الاسرار وعدة الابرار نالي فارسيءَ ۾ تفسير آهي جيڪو ڏهن جلدن ۾ هڪ ضخيم تصنيف آهي. اها اصل ۾ هڪ ننڍي تصنيف آهي جيڪا خواجه عبدالله انصاري هراتي (394ھ - 481ھ) ڏانهن منسوب آهي. ان جو شرح ۽ تفصيل ابو الفضل ميدي سنه 520ھ / 1126ع ۾ ڪيو.

جيتوڻيڪ بيان العارفين ۾ مولانا رومي ۽ ان جي مثنويءَ جو ڪٿي به نالو نه ورتو ويو آهي، پر شاهه ڪريم جي شاعري ۽ فڪر تي روميءَ جو واضح اثر نظر اچي ٿو، جيئن مقدمي ۾ ان جي نشاندهي ڪئي وئي آهي. غالب گمان آهي ته ’كشف الاسرار‘ مان مراد مثنوي رومي آهي ۽ ان ڳالهه ڏانهن اشارو مثنوي روميءَ جي عربيءَ ۾ لکيل هن ديباچي مان ملي ٿو، اها عبارت هن ريت آهي:

هذا كتاب المثنوي و هو اصول الدين، في كشف اسرار الوصول و اليقين وهو فقه الله اكبر ....

[هيءَ ڪتاب مثنوي آهي ۽ اهو دين جي اصول جو به اصول آهي ان ۾ وصول ۽ يقين جي راز کي کوليو ويو آهي.]

(كشف الاسرار وعدة الابرار، تهران، 1363ھ، معروف به تفسير خواجه عبدالله انصاري، مثنوي معنوي، تصحيح: قوام الدين خرشاهي 1378ھ)

صفحو 98، الجوع طعام الله في الارض
هن قول بابت مثنوي روميءَ ۾ ڪيئي شعر موجود آهن. بلڪل ساڳي معنيٰ بابت هيٺيان شعر آهن:

جوع رزق جان خاصان خداست
کي زيون همچو تو گيج گداست.

[بک خدا جي خاص بدن جو رزق آهي. اها تو جهڙي بيوقوف فقير جي قابو ۾ ڪيئن ايندي؟]

(جلد پنجنون شعر 2845)

رساله غوث الاعظم جي شرح ”جواهر العشاق“ ۾ سيد حسيني گيسودراز هن قول جي وضاحت ڪندي لکيو آهي ته فقير جو ڪاڌو يا قوت جمال الاهي ڏسڻ ۽ هن جو پيئڻ خدا سان ڪلام ڪرڻ ۾ آهي.

(جواهر العشاق: اردو ترجمو مولوي احمد حسين، پروگريسو بڪس، لاهور، سال 2000، صفحو 53)

صفحو 101، تجريد ۽ تفريد

صوفين جا عام اصطلاح، جن تي مقدمي ۾ روشني وڌي وئي آهي، عطار جي پندنام ۾ هيٺيان شعر ملن ٿا:

ترڪ دعويٰ هست تجريد اي پسر	[هر قسم جي دعوا کان پري رهڻ تجريد آهي، اي پٽ
فهر ڪن معنيٰ تفريد اي پسر	اهڙيءَ طرح تفريد معنيٰ سمجهه، اي پٽ
اصل تجريدت وداع شهوت است	اصل ۾ تجريد شهوت کي ڇڏڻ جو نالو آهي
بلڪه ڪلي انتقطاع شهوت است	بلڪه شهوت کان مڪمل طور پاسو ڪرڻ تجريد آهي.
گر تو برداري ز غيرش اعتميد	جڏهن تون ٻي هر شيءِ تي اعتماد ڪرڻ ڇڏي ڏيندين
آنگه از تجريد گردي با اميد	تڏهن تون تجريد کي حاصل ڪرڻ جي اميد رکي سگهين ٿو
اعتمادات چون همه برحق بود	جڏهن تنهنجو سمورو پروسو ذات حق تي هوندو
آن دمت تفريد مطلق بود	تڏهن توکي تفريد جي پوري ريت خبر پوندي
گرز دنيا دست شوئي بهر حق	جڏهن توکي خدا واسطي دنيا مان هٿ ڪڍيندين
وانگه از تفريد گويندت سبق	تڏهن توکي تفريد جو پهريون سبق ملندو
گريبابي از سعادت اين مقام	جڏهن خوش قسمتيءَ سان توکي هي مقام حاصل ٿئي

صاحب تجريد باشي والسلام

(پندنام عطار 44 ۽ 45)

صفحو 103، فصوص ۽ لمعات

انهن ٻنهي ڪتابن بابت مقدمي ۾ تفصيل سان روشني وڌي وئي آهي.

روني وجود ڪن ڪه يابي

سري ڪه نيابي در فصوص و لمعات

جاميء جي رباعيءَ جون هي ٻه آخري سٽون آهن. مقدمي ۾ پوري رباعي ڏنل آهي. مولانا جاميءَ عراقيءَ جي ڪتاب ”لمعات“ جي جيڪا شرح ”اشعة اللمعات“ نالي سان ڪئي آهي، ان جي پڄاڻي مٿين رباعي سان ٿئي ٿي. اشعة اللمعات قلمي مورخ 1095 هـ در هرات خطي شماره 8767.

مرکز تحقیقات فارسي ایران و پاکستان

صفحو 106. من مدحک فقد ذبحک

هيءَ حضرت عمر رضي الله عنه جو قول آهي. مثنوي روميءَ ۾ پڻ هيٺيون شعر ملي ٿو.

”مدح“ باشد در حقيقت همچو ”قتل“.

ترجمو: تعريف ڪرڻ در حقيقت قتل جي برابر آهي.

(احاديث و قصص مثنوي تاليف بديع الزمان فروز انفر تهران، 1376.

صفحو 85)

صفحو 106. ڪُن في الدنيا.... اصحاب القبور

(حديث بحواله كشف الاسرار صفحو 352)

صفحو 109. نجا المخفون و هلك لمثقلون

هي قول مالڪ بن دينار ڏانهن منسوب آهي. هن اهي الفاظ تڏهن چيا جڏهن هڪ دفعي بصري ۾ باهه لڳي ۽ ماڻهن کي پڇندي ڏنائين.

(تذكرة الاولياء، فارسي تصحيح دڪتر محمد استعلامي، چاپ نهر،

تهران، صفحو 54)

صفحو 111. الفقر فخري:

صوفين وٽ مشهور حديث آهي، عطار تذڪره ۾ هڪ دفعو ۽ مولانا رومي مثنوي ۾ ڪيئي دفعا ان کي آندو آهي. قادري سلسلي جي صوفين وٽ فقر جي وڏي اهميت آهي. غوث اعظم جي الهامن ۾ فقر جي عظمت تمام وڏي آهي. هڪ هنڌ آهي ته اي غوث اعظم، پنهنجي دوستن کي ٻڌاء ته فقير مون وٽ آهن ۽ آءٌ فقيرن وٽ آهيان.

(رساله غوث الاعظم: جواهرالعشاق 129)

صفحو 112. همان مردي تمام است در تمامي

هن شعر بابت مقدمي ۾ وضاحت ڪيل آهي.

صفحو 111. چاليھ چاليھا.

شاھ لطيف جي هڪ سٽ آهي:

تهڙا چاليھا نه چاليھ، جهڙو پسڻ پرينءَ جو

صفحو 114.

دريا دلير و ديده ما معدن در است

گردست من تهی ست ولي چشم من پر است

ڊاڪٽر بلوچ جي راءِ آهي ته هي غالباً شاھ ڪريم جو پنهنجو فارسيءَ

۾ ڇيل شعر آهي. ليڪن ’مخزن الغرائب‘ جي روايت موجب هي شعر مغل شهنشاھ همايون جو آهي.

سيد صباح الدين عبدالرحمان لکي ٿو ته همايون صاحب ديوان هو ۽

سندس اهو ديوان هن پاڻ پنهنجي استاد حافظ شمس الدين پٽن ڪاليج جي

شعب فارسي وٽ ڏنو هو، جيڪو ان تي تحقيق ڪري رهيو هو. همايون جون

ڪيتريون رباعيون پڻ ملن ٿيون جن جو ثبوت ’روضت السلاطين‘ مان پڻ ملي ٿو.

(سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ، ڊاڪٽر بلوچ ص 314، مخزن

الغرائب، سنڌيلوي، ص 734، بزم تيموري، سيد صباح الدين، ص 55)

صفحو 114. طالب کي ڪا انتها ناهي.

انهيءَ ساڳي مطلب جي اڍانگي لاءِ شاھ لطيف جي هيٺين سٽ نهايت

معنيٰ خيز آهي:

نڪا ابتدا عبد جي نڪا انتها

جي سڃاتو سپرين، سي وڃڻ کي وٺا.

(شاھ لطيف جو رسالو: سر ڪلياڻ -21)

هن خيال جو ماخذ به تذڪره آهي. ذوالنون مصريءَ جي احوال ۾ آهي

ته واٽ ويندي هن جي هڪ عورت سان ملاقات ٿي، جنهن کان سوال پڇيائين ته

محبت جي انتها آهي؟ هن ورائيو ته محبت جي ڪا انتها ڪانهي، ڇاڪاڻ ته

محبوب جي انتها ڪانهي.

(تذڪرة الاولياء 146)

صفحو 116، دنيا جو ترک ڪرڻ.

صوفي ادب ۾ هن موضوع تي تمام گهڻو مواد موجود آهي. فارسيءَ ۾ هڪ شعر ذريعي مٿئين تصور جي وضاحت ڪري سگهجي ٿي.

سر برهنه نيستم دارم کلاه چار ترک

ترک دنيا ترک عقيبي ترک مولا ترک ترک

[دنيا ۽ آخرت کي نفساني خواهش سمجهي ترک ڪيو اٿم. ترکم مولائي مان مراد رضائي مولا از هم اولي آهي. البت ترک ترک جو مطلب مڙئي حرص و هوس کي ترک ڪرڻ آهي.]

(بحواله فخرنامہ: اردو لاهور، صفحو 3).

صفحو 117، الموت جسر.....الي الحبيب

هيءَ حديث يحيٰ بن معاذ جي حوالي سان تذڪره الاوليا ۾ آيل آهي، جتان روميءَ پڻ مثنويءَ ۾ آندي آهي.

جڏهن شاه لطيف جي والد شاه حبيب جو انتقال ٿيو ته شاه لطيف جي معتقد مولانا محمد صادق نقشبنديءَ هن حديث سان وڌيڪ ”يوصل الحبيب ليلقاء الحبيب“ جا الفاظ ملائي شاه حبيب جي وفات جو سال 1144 هه ڪيو.

(شاه جو رسالو ڊاڪٽر بلوچ، 32، تذڪره الاوليا، 364)

هيءَ حديث معين الدين چشتي اجميريءَ جي ملفوظات دليل العارفين ۾ پڻ ملي ٿي.

(دليل العارفين: اردو، لاهور، صفحو 125)

صفحو 119، تارک الورد ملعون و صاحب الورد ملعون

سيرااوليا ۾ پڻ هي قول آيل آهي جنهن موجب ڪنهن شخص حضرت نظام الدين اوليا کان مٿين قول جو مطلب پڇيو ته پاڻ ان جي سمجهائي ڏنائون.

(سيرااوليا: صفحو 679، فوائد الفواد اردو - محڪمه اوقاف

پنجاب، 1985، صفحو 220)

صفحو 122، كلما خطر ببالک واللہ بخلاف ذالك:

هيءَ شيخ ابو اسحاق ابراهيم بن شهريار گازروني (وفات 426 هه) ڏانهن منسوب قول آهي، جيڪو دراصل رسول اڪرم صلعم جن خواب ۾ سندس توحيد بابت سوال جي جواب ۾ فرمايو، پورو قول هن ريت آهي.

التوحيد كل ببالك أو خطرك في خيالك فالله سبحانه بخلاف ذلك التوحيد ان تنزه عن الشرك والتعطيل. يعني جيڪي ڪجهه تنهنجي گمان ۽ خيال ۾ اچي، خدا جي ذات ان کان پري طرح آهي. توحيد اها آهي ته خدا کي شرڪ ۽ وهر کان پاڪ سمجهين.

(تحفة الابرار، مرزا آفتاب بيگ صفحو 3)

صفحو 124: ڪعبو خدا وارن جو طواف ڪري ٿو.

تذڪره الاولياء ۾ ابراهيم بن ادهم جي باري ۾ مذڪور آهي ته جڏهن پاڻ حج جي واسطي مڪي ۾ پهتو ته ڪعبي کي پنهنجي جاء تي نه ڏٺائين. سمجهيائين ته شايد نظر ختم ٿي وئي اٿم. آواز آيس ته نه بلڪ ڪعبو بيبي رابعه بصريء جي استقبال ڪري پنهنجي جڳهه تي نه آهي. هوڏانهن رابعه جڏهن ڪعبي کي ڏٺو ته چيائين مون کي توسان ڪهڙو ڪم، مون کي ته ڪعبي جي مالڪ سان مطلب آهي.

هڪ ٻئي هنڌ سهل تستريء جي احوال ۾ پڻ ڪعبي جي طواف ڪرڻ جو ذڪر ملي ٿو.

تذڪرة الاولياء ۾ بايزيد بسطامي چوي ٿو: ”ڪو عرصو مون خانہ ڪعبي جو طواف ڪيو. ليڪن جڏهن خدا سان اصل ٿيس ته مون ڏٺو ته ڪعبو منهنجي چوڌاري طواف ڪري رهيو هو.“

(تذڪرة الاولياء، 75 ۽ 190)

صفحو 127. الدنيا جي فنه و طالبوها ڪلاب:

صوفين وٽ نهايت مقبول حديث آهي، مثنوي روميء ۾ ان تي ڪيترا شعر موجود آهن. شاھ لطيف پڻ پنهنجي بيتن ۾ ان کي تضمين طور ڪر آندو آهي.

(احاديث مثنوي 580)

صفحو 129. ورد وظيفا:

ورد وظيفا صوفين وٽ خاص اهميت وارا آهن. اهي سڀ کان پهرين ابو طالب مڪي جي قوت القلوب ۾ ملن ٿا. جتي نهايت تفصيل سان بيان ٿيل آهن. ان کان پوء شيخ شهاب الدين سهروردي، عوارف المعارف ۾ پڻ ڪافي تفصيل سان ڏنا آهن. ورد وظيفن ۾ گهڻو ڪري زندگيء جي هر قسم جي

معمولات بابت دعائون شامل آهن. جن ۾ طهارت کان وٺي هر قسم جي نمازن ۽ شب بيداريءَ جا عمل پڻ اچي وڃن ٿا. شيخ بهاءُ الدين ذڪريا ملتاني ڏانهن پڻ هن سلسلي ۾ هڪ الڳ رسالو ”الاوراد“ منسوب آهي. سير الاولياءَ ۾ فريد الدين گنج شڪر ۽ نظام الدين اوليا جا ورد و وظائف نهايت تفصيل سان موجود آهن. انهن مان تمام گهٽ ڪي ساڳيا آهن. نه ته گهڻو ڪري اهي مختلف آهن.

صفحو 133. مٿو ڪوڙائڻ:

چشتي بزرگن وٽ مٿو ڪوڙائڻ بيعت خاطر لازمي آهي. نظام الدين اوليا جي باري ۾ مذڪور آهي ته جڏهن هو پنهنجي مرشد فريد الدين گنج شڪر وٽ پهتو ته بدرالدين اسحاق سندس مٿي ڪوڙڻ جو حڪم ڪيو. (سير الاوليا: 215)

صفحو 135. فسبحان الله حين تمسون وحين تسبحون:

هيءَ آيت عوارف المعارف ۾ صوفين جا روزانه معمولات تحت مذڪور آهي. قرآن ۽ حديث جي دعائن تي مشتمل ڪتاب حسن حصين، جيڪو امام محمد الجزريءَ جو مرتب ڪيل آهي تنهن ۾ پڻ هيءَ دعا موجد آهي. نظام الدين اوليا پڻ هيءَ آيت ڏينهن جو خاص ڪري صبح جي وقت پڙهندا هئا. (عوارف المعارف: 396، سير الاولياءَ: 580)

صفحو 139. شيخ شبلي (وفات 324 هـ / 942):

هو جنيد بغداديءَ جو شاگرد هو. تذڪرة الاوليا ۾ ڏانهس تمام گهڻيون ڳالهيون منسوب آهن. هيءَ واقعو به اتان ورتل آهي. تذڪره ۾ اها حڪايت به آهي ته جڏهن سندس آخري وقت اچي پهتو ته چيائون ”لا اله الا الله“ پڙه. جواب ڏنائين ته جڏهن غير آهي ئي ڪو نه ته نفي ڪنهن جي ڪريان. (تذڪرة الاولياءَ فارسي، صفحو 621 ۽ 637)

صفحو 142. فقير ڪهڙيءَ طرح خدا کي ياد ڪري:

تذڪره ۾ شبليءَ جي حوالي سان اچي ٿو ته جڏهن کانئس پڇيائون ته فقير ڪير آهي؟ چيائين فقير اهو آهي، جيڪو خدا کانسواءِ ٻي ڪنهن شيءِ سان راضي نه ٿئي.

(تذڪرة الاولياءَ فارسي، 633)

صفحو 143. مخدوم ساهڙ وفات (980 هـ / 1550ع):

مخدوم ساهڙ لنجار لاءِ تحفة الكرام وارو لکي ٿو ته هو سدائين عبادت ۾ مشغول رهندو هو ۽ رات ۽ ڏينهن جي ڪا به گهڙي پروردگار جي ذڪر کان سواءِ واندو نه رهندو هو. انڙپور ۾ مدفون آهن.

(حديث الاولياء، صفحو 121، تحفة الكرام، صفحو 391)

صفحو 143. مخدوم بلال ٿلٿيءَ وارو. (وفات 929 / 1522ع):

سمن جي دور جو مشهور صوفي بزرگ. سيرالعارفين جو مصنف جمالي جڏهن ساڻس مليو ته وٽس عوارف المعارف رکيل هو. ڪجهه وقت کان مخدوم بلال کي شهيد طور پيش ڪيو ويو آهي، ليڪن ان جي ڪا به تاريخي روايت ڪونهي.

(حديث الاولياء، صفحو 79-81، تحفة الكرام، صفحو 359،

مخدوم نوح جا همعصر، محبوب علي چن 13)

صفحو 146. ميران محمد جونيپوري (747 هـ / 1443-910 هـ / 1504):

هو بنارس جي شهر جونيپور ۾ ڄائو. هو شيخ دانيال چشتيءَ جو مريد ۽ خليفو هو. ليڪن بزرگيءَ ۾ اهڙو نالو ڪڍيائين جو مهدي هجڻ جي دعويٰ ڪيائين. گجرات جي رستي بکر سنڌ ۾ داخل ٿيو. سنڌ جي حڪمران ڄام نندي ۽ وقت جي عالمن خاص طور مخدوم بلال سندس مخالفت ڪئي. تاهه سنڌ جا ڪيترا بزرگ سندس حلقهءِ اثر ۾ داخل ٿي ويا، جن ۾ خاص طور ڪلهوڙن جو وڏو ڏاڏو آدم ڪلهوڙو، قاضي قادن، ميران يوسف بکري جيڪو پوءِ اچي نئي ۾ رهيو شامل آهن.

معلوم ٿئي ٿو ته شاھ ڪريم کي مهدي طريقي جي بزرگن لاءِ احترام هو، جنهن جي هڪ سوال جي جواب ۾ وضاحت ڪئي اٿس. اهو ئي سبب آهي جو جڏهن نامعلوم شخص ابراهيم بهاري جنهن سان ساڻس ڳوٺ جي مسجد ۾ اوچتو ملاقات ٿي، ان کي پنهنجو مرشد سمجهي خدمت ڪيائين ۽ هن جڏهن کانئس مشهور معروف بزرگن لاءِ پڇا ڪئي ته پاڻ يوسف رضوي بکري جو نالو ورتائين. اهڙيءَ طرح قاضي قادن پنهنجي وقت ۾ مهدي نسبت سان مشهور هو. مير معصوم سندس احوال ڏيندي اها وضاحت ڪئي.

(قاضي قادن جو رسالو: ڊاڪٽر بلوچ صفحو 23، تاريخ معصومي،

امير احمد: 240، گلزار ابرار اردو، صفحو 27)

صفحو 151. شيخ عبدالقادر جيلاني (471 هـ / 1078 - 561 هـ / 1227):

سڀ کان اولين ۽ مقبول ترين قادري سلسلو ڏانهن منسوب آهي. خاص طور برصغير ۾ ان کي سڀني کان وڌيڪ پذيرائي ملي. سندس مشهور تصنيفات ۾ ”غنية الطالبين“ ۽ فتوح الغيب شامل آهن. شيخ عبدالقادر جيلانيءَ کي پيران پير ۽ غوث اعظم جي ۽ ثيت ۾ تسليم ڪيو وڃي ٿو. اهو هن ڪري ته سهروردي سلسلي جو باني شهاب الدين سهروردي جنهن پنهنجي چاچي شيخ ابونجيب سهروردي کان فيض پرايو هو، سو وري شيخ عبدالقادر جيلانيءَ کي فيض يافتہ هو. بلڪ پڪي پختي روايت آهي ته جڏهن شهاب الدين سهروردي اڃان ڳيرو نوجوان هو ته سندس چاچو کيس عبدالقادر جيلاني وٽ وٺي آيو، جنهن مٿس شفقت جي نظر ڪئي.

اسلامي دنيا جي وڏي مفڪر صوفي شيخ اڪبر عربي ”فتوحات مڪيه“ ۾ شيخ عبدالقادر جيلانيءَ جي سڀني ولين ۾ مٿانهين حيثيت کي تسليم ڪيو آهي. ساڳئي ڪتاب ۾ ٻئي هنڌ سندس ”قطب“ هئڻ جو اقرار ڪيو آهي. ان کانسواءِ غوث اعظم جي ”اوسي نسبت“ پڻ مسلم آهي. اهو ئي سبب آهي جو قادري پاڻ کي اوسي به ڪوٺائين ٿا، جئن شاه ڪريم پاڻ کي اوسي ڪوٺائڻ وڌيڪ پسند ڪندو هو.

هڪ ٻي روايت موجب هندوستان ۾ چشتيه سلسلي جي باني خواجه معين الدين چشتيءَ جو مرشد خواجه عثمان هاروني بغداد ۾ شيخ عبدالقادر جيلانيءَ جي صحبت ۾ رهيو هو.

(فصوص الحڪم، مترجم محمد برڪت الله لکنوي فرنگي محل، تصوف فائونڊيشن، لاهور 1999، صفحو 27 ۽ 43، تحقيق الامر في شرح فصوص الحڪم، محمد عطاء الله، فيصل آباد، 1983، صفحو 4 ۽ 85، هشت بهشت: ملفوظات چشتيه: لاهور، 1994، صفحو 63، همعات اردو، ترجمو محمد سرور، صفحو 168)

صفحو 152. شيخ بهاء الدين زڪريا ملتاني (578 هـ / 1182ع - 661 هـ / 1262ع):

شيخ بهاء الدين، شيخ شهاب الدين کان سڌو سنئون فيض پرايو هو، جنهن جي صحبت ۾ هو صرف سترنهن ڏينهن رهيو. ليڪن شيخ سندس

روحاني اهليت ڏسي کيس پنهنجو خليفو بنايو ۽ واپس ملتان اچڻ جي هدايت ڪئي. بلڪ واپسيءَ ۾ کيس نوح بکريءَ سان ملاقات ڪرڻ لاءِ به چيائين. جنهن جو ذڪر مقدمي ۾ ٿي چڪو آهي.

روايت آهي ته غوث بهاءُ الدين جو ملتان ۽ سنڌ ۾ ايترو اثر هو يعني ايترا مريد هئا جو شيخ فريد گنج شڪر ان ڀاڱي کي شيخ بهاءُ الدين جو علائقو سڏيندو هو. اڳتي هلي شيخ بهاءُ الدين جي اولاد مان ڪيترا بزرگ سنڌ جي مختلف شهرن ۾ اچي آباد ٿيا، جن مان ڪيترن جا نالا تحفة الڪرام ۾ ڏنل آهن.

حديقة الاولياءَ جيڪو سنڌ جي صوفي بزرگن بابت پهريون تذڪرو آهي. جيڪو 1016 هـ ۾ لکيو ويو، تنهن جي مصنف عبدالقادر سڀ کان پهرين بهاءُ الدين زڪريا ملتانيءَ جو احوال ڏنو آهي.

(حديقة الاولياءَ، صفحو 17 ۽ 21، سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ؛

ڊاڪٽر بلرچ صفحو 127)

صفحو 153، فقر جو حرفي اشتقاق:

فقر قادري صوفين وٽ نهايت اعليٰ مقام آهي. لفظ ”فقير“ جي حرفن تي مشتمل شيخ عبدالقادر جيلانيءَ ڏانهن منسوب هيٺيان اشعار نهايت معنيٰ خيز آهن:

فاء الفقير فناء في ذاته
وفراغه عن نعت و صفاته
والقاف قوة قلبه لحبيبه
وقيامت الله في مرضاته
والياء يرجوا ربه و يخافه
ويقوم بالتقوي بحق تقاته
والراء رقة قلبه و صفاته
و رجوعه لله عن شهواته

(سندھ ڪي اڪابرین قادريه ڪي علمي و ديني خدمات، صفحو 198)

شيخ عبدالقادر جيلانيءَ جي حوالي سان تصوف جو هي اشتقاق پڻ مشهور آهي ته ”ت“ مان مراد توبه، ص معنيٰ صفائي، و معنيٰ ولايت ۽ ف معنيٰ فنا في الله.

(بحواله مقاله اسلامي تصوف: ڊاڪٽر عاشق حسين، نئين زندگي

آگسٽ 1980ع، صفحو 144)

صفحو 154. العارف لايينظر غيره ولا يسمع غيره ولا يتفكر غيره:

انهيءَ سلسلي ۾ هڪ ٻيو قول هن ريت آهي: ما رايت شيئا الا وقد رايت الله فيه

[مون ٻي ڪا شيءِ نه ڏني مگر مون ان ۾ الله کي ڏٺو. هي قول محمد بن واسع جو آهي.]

(كشف المحجوب، صفحو 639)

صفحو 155. شيخ پرڪيو (وفات 998 هـ / 1590ع):

سندس احوال ۽ ڪرامتون حديقه الاوليا ۽ تحفة الڪرام ۾ ڏنل آهن. بلڪ تحفة الڪرام واري بيان العارفين جي حوالي سان وڌيڪ ذڪر پڻ ڪيو آهي، جيڪو اڳتي ايندو.

(حديقه الاوليا، صفحو 175، تحفة الڪرام صفحو 404 ۽ 406)

صفحو 155. من يقول الله لا يعرف الله ومن يعرف الله لا يقول الله

انهيءَ ساڳي معنيٰ ۾ صوفين وٽ ٻيو مشهور قول آهي، جيڪو جنيد بغداديءَ ڏانهن منسوب آهي.

من عرف الله كل لسانه

[جنهن الله کي سڃاتو، ان جي زبان خاموش ٿي وڃي]

(كشف المحجوب فارسي، صفحو 515)

صفحو 158. شيخ جهنڊو پاٽڻي:

مير علي شير قانع جي لکڻ موجب هو ميران محمد جونپوريءَ جو فيض يافتہ هو. هن اها روايت پڻ بيان ڪئي آهي ته ڪيئن ميران مهدي مٿس مهربان ٿيو. سندس درگاه مڪلي تي نهايت مشهور زيارت گاه آهي.

(تحفة الڪرام، صفحو 460)

صفحو 172. شيخ جيو:

مير علي شير قانع مڪليءَ جي بزرگن ۾ سندس ذڪر ڪيو آهي. شيخ جيو شيخ نعمت الله جو فرزند هو، جيڪو بهاولدين زڪريا ملتانيءَ جي اولاد مان هو، هو سمن جي دور ۾ سنڌ ۾ آيو ۽ هتي سڪونت اختيار ڪيائين.

سندس مزار تي خلق جي وڏي رجوعات هئي، ان ڪري کيس ”شيخ جيو مڪليءَ جو ڏيئو“ ڪوٺيندا هئا.

(تحفة الڪرام، صفحو 610)

صفحو 187، عالمي چيست برزخي جامع:

جيئن مقامي ۾ وضاحت ڪئي وئي ته هيءُ اصل مولانا جامي جو شعر آهي، جيڪو مثنوي سلسله الذهب مان ورتل آهي، صحيح پڙهڻي ”عالمي“ جي بجاءِ آدمي آهي. يعني:

آدمي چيست برزخي جامع.

ساڳي مثنويءَ ۾ انهيءَ نظريي جي وڌيڪ وضاحت ۾ هيٺيان بند پڻ

آيل آهن:

گشت آدم جلالي اين مرات

شد عيان ذات او بجمه صفات

مظهري گشت ڪلي و جامع

سر ذات و صفات از ولامع

[”آدم ان جي بار بار چمڪ آهي. هن ۾ اها ذات مڙني صفتن مان

ظاهر ٿي آهي. آدم جو سڄو سارو مڪمل مظهر آهي. آدم منجهان سندس

ذات ۽ صفات جو راز ظاهر ٿئي ٿو.]

انسان بابت هي نظريو اصل ۾ ابن عربي پنهنجي مشهور ڪتاب

”فصوص الحڪم“ ۾ ڏنو آهي، جتي هو انسان کي خلق ۽ حق جو برزخ ڪوٺي

ٿو ۽ چوي ٿو ته انسان جي وجود سان هي عالم پورو ۽ مڪمل ٿيو. انهيءَ

ڪري انسان هن جهان ۾ منڊيءَ جي ٽڪ يا نڪينہ يعني فص آهي. ڪتاب ۾

ڪل ستاويھ فص آهن، جيڪي حضرت آدم کان وٺي حضرت محمد ﷺ

تئين آهن. هر ڪا فص هڪ نبيءَ جي حوالي سان آهي ۽ انهيءَ تحت هو انسان

بابت خدا جي حڪمت جي وضاحت ڪري ٿو.

(مثنوي سلسله الذهب هفت اورنگ جامي: تصحيح و مقدمه مدرس

گيلاني، صفحو 68، فصوص الحڪم، اردو، محمد برڪت الله لکنوي: صفحو

60 ۽ 257)

صفحو 187، هم اوست:

هم اوست جي عام فهم سمجهاڻي مولانا جامي هيٺين رباعي ۾
ڏني آهي:

همسايه و همنشين و همره همه اوست
در دلق گدا و اطلس شه همه اوست.
در انجمن فرق و نها نخانه جمع
بالله همه اوست ثمر بالله همه اوست.

[ويجهو رهندڙ، گڏ ويهندڙ ۽ گڏ هلندڙ سڀ اهو آهي. گدا جي
گودڙيءَ ۾ شاهي پوشاڪ ۾ سڀ اهو آهي. "فرق" جي انجمن هجي توڙي "جمع"
جي لڪل ڪوٺي. خدا جو قسر سڀ اهو آهي. ٻيهر خدا جو قسر سڀ اهو آهي.]
(لوايح مولانا جامي بڪوشش محمد حسين تسبيحي، صفحو 43)
صفحو 187، انب جي ڪڪڙي جو مثال:

مثنوي روميءَ ۾ اها ساڳي سمجهاڻي هن شعر ۾ آيل آهي:
پس بمعني آن شجراز ميوه زاد
گر بصورت از شجر بودش ولاد

(دفتر چهارم - 524)

صفحو 187.

آن پادشاه اعظم در بستر بود محكم
پوشيده دلق آذر ناگاه بر سر آمد.

هي شعر لمعات عراقي ۾ 24 لمع تحت آيل آهي. ان جي وڌيڪ
مقدمي ۾ وضاحت ڪئي وئي آهي. اهو شعر گلزار ابرار واري پڻ هڪ ٻه دفعا
آندو آهي.

(لمعات عراقي بڪوشش سعيد نفيسي، 1336، صفحو 400، گلزار ابرار،
اردو: المعارف، لاهور صفحو 135)

صفحو 187، خدا ذات جي ڪري احد آهي ۽ صفات جي ڪري واحد:
مقدمي ۾ هن قول طرف اشارو ٿي چڪو، تاهه هي هڪ وڏو ۽ ڏکيو
بحث آهي، جنهن تي ابن عربي فصوص الحڪم ۾ هڪ کان وڌيڪ جڳهن تي

روشنِي وڌي آهي. ”خدا ذات جي ڪري ڪيئن احد“ آهي. هن تي حڪمت
احديت بڪلمه هوديه ۾ بحث ٿيل آهي. هڪ شعر ۾ چوي ٿو:
وما خلق تراه العين - الاعينه حق

[جيڪا به مخلوق اکين سان ڏسجي ٿي، انهن سڀني جو عين حق

تعالٰي آهي.]

هن سلسلي ۾ هو پاڻيءَ جو مثال ڏيندي چوي ٿو ته جئن پاڻي حقيقت
جي لحاظ کان هڪڙو آهي، پر جدا جدا جڳهن ۽ حالتن جي ڪري ان جي ذاتي
۾ فرق اچي وڃي ٿو. ڪٿي اهو منو آهي ته ڪٿي ڪڙو. ليڪن آهي اهو ساڳيو
پاڻي جنهن جي ماهيت ساڳي آهي.

خدا صفات جي ڪري واحد آهي. هن تي في حقيقت بڪلمه اسحاقيه ۾
بحث ٿيل آهي. هڪ شعر ۾ چوي ٿو.

والواحد الرحمان كل مؤطن - من الصور ما يخفي وما هو ظاهر.

[اهو واحد رحمان ڪل مؤطن - من الصور ما يخفي آهي، ڪن صورتن ۾ اهو
مخفي آهي ته ڪن ۾ ظاهر.]

فان قلت هذا الحق قد قلت صادقاً - وان قلت امر اخرا ت عابر.

[پوءِ جيڪڏهن تون ان کي ئي حق چوين ته بيشڪ تون سچو آهين. پر
جيڪڏهن تون چئين ته اها ڳالهه ئي بي آهي ته ڇڻ تون پنهنجي تعبير ٿو پيش
ڪرين.]

(نصوص الحڪم: صفحو 120 ۽ 144)

صفحو 189. روا باشد (انا الحق) از درختي:

هي شعر گلشن راز مان ورتل آهي، جنهن تي مقدمي ۾ روشني وڌي
وئي آهي.

صفحو 189. مختلف رنگ جي شيشن ۾ پاڻي وجهيو ته.....:

هيءَ تشبيه به اصل ۾ ابن عربيءَ فصوص الحڪم ۾ ڏني آهي، جتان پوءِ
عراقيءَ لمعات ۾ توڙي جاميءَ اشعة اللمعات ۽ ٻين هنڌن تي استعمال ڪئي آهي.
اصل عبارت آهي: لون الماء لون اناته: پاڻيءَ جو رنگ تانءَ جو رنگ آهي.

(لمعات، صفحو 383، فصوص الحڪم، صفحو 290)

صفحو 190. ڪنت ڪنزاً مخفياً فاحسبت ان اعرف فخلقت الخلق.

["آءُ لڪل خزانو هوس پوءِ مون چاهيو ته سڃاتو وڃان ته مخلوق کي پيدا ڪير."]

(احاديث وقصص مثنوي ص 120، احاديث قدسي، كشف الاسرار فهرست، صفحو 267، فصوص الحڪم، اردو، صفحو 263)

رومي گنج مخفي چئي ان جي سمجهاڻي ريت ڏئي ٿو:

گنج مخفي بدز پري جوش ڪرد
خاک را سلطان اطلس پوش ڪرد

(دفتر پهريون 2863)

[هو لڪل خزانو هو، جيڪو فراواني سبب جوش ۾ اچي ويو ۽ مٽي (انسان) کي مان ڏئي، شاهي پوشاڪ ڏيکاريائين.]
بيان العارفين واري مٿين حديث کان پوءِ شاھ ڪريم جو جيڪو بيت ڏنو آهي، ان ۾ پڻ "سلطان" جو لفظ آيل آهي.

پاڻهي پاڻ سلطان، پاڻهي ڏي سنيهڙا،

پاڻ ڪر پاڻ لهي، پاڻ سڃاڻي پاڻ.

مولانا جامي "اشعة اللمعات" ۾ "سلطان عشق" جو لفظ آندو آهي ۽ ان جي وڌيڪ سمجهاڻي ڏيندي لکي ٿو:

"سلطان عشق بعد از تنزل وي بمرتبه معشوقي و عاشقي خواست"
["عشق جي سلطان تنزل کان پوءِ معشوق ۽ عاشق جو مرتبو گهري ورتو."]

(اشعة اللمعات: حامي رباني، تهران، 1352، صفحو 43)

صفحو 190. الان كما كان يعني هو ائين آهي، جئن هو.

هيءُ صوفين جو قول آهي، جيڪو اڪثر ڪري صحيح بخاريءَ جي حديث "كان الله ولم يكن معه شيئاً" يعني الله تعاليٰ هو ۽ ان سان گڏ ٻي ڪا شئي نه هئي" جي شرح طور آندو وڃي ٿو. اها تشريح ابن عربيءَ فتوحات مڪيه جي جلد پهرئين ۾ ڪئي آهي. ليڪن اتي "وحو الان علي ماعليه كان" يعني خدا تعاليٰ هينئر به ان صفت سان موصوف آهي، جنهن سان پهريائين هو جا الفاظ آئي ٿو. هو ڪان الله مان مراد صفات الاهي وٺي ٿو ۽ نه ذات الاهي. اهڙيءَ طرح الان مان مراد آهي ته اها ذات هر لحاظ کان مڪمل مڪمل آهي.

ناقابل تغير آهي. اهو ڪنهن به لحاظ کان ناقص ناهي. ڇو ته ناقص ۾ گهٽ وڌائي ٿي سگهي ٿي.

مولانا رومي هن حديث جي نهايت سهڻي سمجهاڻي هن ريت ڏني آهي:

در اثر افزون شد و در ذات ني

ذات را افزوني و آفات ني

حق ز ايجاد جهان افزون نشد

آنچه اول آن نبود اکنون نشد

(دفتر چوٿون: 1665-1666)

[هن پنهنجي اثرات کي وڌايو. ۽ نه ذات کي. هن جي ذات کي نه واڌ آهي نه ڪوت! جهان کي وجود ۾ آڻڻ سان حق ۾ ڪو اضافو يا واڌارو نه ٿيو. اهو جيئن پهريائين نه هو. هينئر پڻ ٻي طرح ناهي (ائين آهي جيئن پهريائين هو).]

سترهين صدي سنڌ صوفي شاعر شاھ لطف الله قادري هن حديث جي

وري هيٺين ريت سمجهاڻي ڏني آهي:

سيڻي وهيا واهڙ. اڌ مٿو مهران.

ذات مڙوئي هيڪڙو. نڪوات چوڻ نه چاڻ.

الآن ڪمان ڪان. وڻو وچان ٿي پاڻ.

جي پروڙين پاڻ. ته پرينءَ ري ڪين پسين.

ابن عربي فصوص الحڪم توڙي فتوحات مڪيه ۾ ”ذات جي احديت“

بابت هن حديث مان بار بار دليل وٺي ٿو. اهڙيءَ طرح جامي پڻ لوايح ۾ ان مان استدلال ڪري ٿو.

(لوايح. صفحو 37. فصوص الحڪم. صفحو 150. مثنوي معنوي. صفحو

560. فتوحات مڪيه. صفحو 152. 81. شاھ لطف الله قادريءَ جو رسالو.

تحقيق ڊاڪٽر بلوچ صفحو 58)

صفحو 191. لا فاعل في الوجود الا الله:

موجودات ۾ خدا جي ذات کان سواءِ ٻيو ڪو فاعل ناهي.

فتوح الغيب جي مقالہ الثالث ۾ هن طرح جا الفاظ ملن ٿا. ان لافاعل

في الحقيقة الاله ولا محرك ولا مسكن الاله" يعني موجودات ۾ الله کان سواء ڪو حقيقي متصرف يا فاعل ڪونهي. ان کانسواءِ نڪو حرڪت ڏيندڙ آهي ۽ نه ڪو سڪون ڏيندڙ آهي."

بهرحال صوفين وٽ ساڳيءَ طرز تي ٻيا به ڪيترا قول ملن ٿا. مثلاً: لاموجود الاهو، لامقصود الاله، لا متصرف في الوجود الاله وغيره. ابن عربي فتوحات ۾ وري هيءَ عبارت آئي ٿو:

فسبحان من لا فاعل سواء، ولا موجود نفسه الا اياه.

يعني پاڪ آهي اها ذات جنهن کانسواءِ ڪوئي فاعل ڪونهي ۽ ڪوئي پنهنجو پاڻ موجود ناهي، سواءِ انهيءَ ذات جي جيڪو هو پاڻ آهي." ابن عربي پنهنجي انهيءَ خيال جي تائيد ۾ فوري طور قرآن جي آيت، "والله خلقكم وما تعلمون" يعني الله توهان جو پيدا ڪندڙ آهي ۽ توهان جي عملن جو" حوالو آئي ٿو.

سند جي عالم ۽ عارف شاعر شاه لطف الله قادريءَ هيٺين ٻن بيتن ۾ انهن مقولن کي تضمين ڪيو آهي.

اندر اوطاقون او، سير سبحان جي پٿا،
سي پسي پروردگار ڪي، منامنيءَ وٿا،
لافاعل في الوجود الاله، نڪنجان نڪنچ ٿا،
واديءَ تنهن وٿا، جا نسوروئي ناه جي.

حقائين حق ٿا، حقان ٿئن حق،
عقل وياچ مران سين، جني ذات مطلق،
لاموجود شيءِ غير الله، اي ساري پڙهيائون سبق،
سي واري وحدت ورق، اوءِ نسوروئي ناه ٿا.

(شاه لطف الله قادريءَ جو ڪلام، مرتب: ڊاڪٽر بلوچ، 7 ۽ 9)

صفحو 191، عالم نبود ولي حق بود - بعد از ظهور حق عالم شد:

علم عروض مطابق هي شعر ڪونه ٿو لڳي، البت لائحہ 23 جي عبارت جو اختصار معلوم ٿئي ٿو، جتي اصل عبارت هن ريت آهي:

”پس عالم ظاهر حق است، و حق باطن عالم - عالم پيش از ظهور عين حق بود، و حق بعد از ظهور عين عالم، بلك في الحقيقت يك حقيقت است.“
يعني عالم بظاهر حق آهي ۽ حق بباطن عالم آهي. عالم پنهنجي ظهور کان اڳ عين حق هو ۽ حق ظهور کان پوءِ عين عالم. بلك حقيقت جي روءِ کان حقيقت هڪڙي آهي.“

مولانا جامي ساڳيءَ لائحہ 23 ۾ پنهنجي ان خيال جي تائيد ۾ قرآن شريف جي آيت ”هو الاول و الآخر و الظاهر و الباطن“ جو حوالو ڏئي ٿو.
(لوايح جامي: صفحو 50، از تسبيحي)

صفحو 191، انا احمد بلامير:

احد ۽ احمد بابت گلشن راز ۾ محمود شبستريءَ جا هيٺيان شعر ملن ٿا:
احد در مير احمد گشته ظاهر
درين دور آمد اول عين آخر
ز احمد تا احد يك مير فرق است
جهاني اندران يك مير غرق است
(19 ۽ 20)

[ذات احد مير ۾ پنهنجو ظهور ڪيو. انهيءَ چڪر ۾ اول آخر جو عين ٿيو.]

احد ۽ احمد جي وچ ۾ هڪ مير جو فرق آهي. هي سارو جهان انهيءَ هڪڙي مير ۾ غرق آهي.

بهرحال مجموعي طور هي صوفين جو نهايت محبوب موضوع رهيو آهي. شاه ڪريم کان پوءِ سترهين صديءَ ۾ سنڌ جي صوفي شاعر شاه لطف الله قادري احد ۽ احمد جي اسرار بابت هيٺينءَ ريت اظهار خيال ڪري ٿو:
سوئي احمد، محمد سو. سوئي احد الله،
سوئي واحد وجود جو. سوئي سرير ساه،
انا احمد بلا ميمي، ايءُ گجهي پروڙج ڳاه،
جن روح اپتي راه، سي پسن ڪين پرينءَ ري.

شاه لطيف جو پڻ مشهور بيت آهي:

احد احمد پاڻ ۾، ورجان مير فرق.
آهي مستغرق، عالم انهيءَ ڳالهه ۾.

(سرڪلياڻ)

(شاه لطف الله قادريءَ جو ڪلام صفحو 39، گلشن راز صفحو 3)

صفحو 191، الحقيقة ساري في الاكوان:

ابن عربي هيٺين شعرن ۾ ساڳئي نظريي جي وضاحت ڪري ٿو.

حقيقة ظهرت في الكون قدرتها

فاظهرت هذه الاكوان والحجبا

مافي الستر بالاكوان من عجب

بل كونها عينها مما فوي عجباً

[اها ساڳي حقيقت آهي جنهن جي قدرت هر هستيءَ ۾ ظاهر آهي.

انهيءَ ذات سموري موجودات ۽ سڀني حجابن کي ظاهر ڪيو آهي. موجودات

جي پردي هڻڻ ۾ ڪوئي تعجب ڪونهي. البت هن جو موجودات جو عين هجڻ

نهایت عجيب آهي.]

فص زڪريا ۾ وري هي الفاظ ملن ٿا:

فرحمة الله في الاكون سارية - يعني الله تعاليٰ جي رحمت موجودات

۾ جاري و ساري آهي.

مولانا جامي لوايح 24 ۾ پنهنجي هڪ رباعي جو اختتام هيٺين ريت

ڪري ٿو:

سريست حقيقة الحقايق ساري

[اهو ڳجهه آهي ”حقيقت الحقايق“ جيڪو جاري و ساري آهي. هن

قول جي هڪڙي تشريح اها به ڪئي وڃي ٿي ته عالم موجود ٿي نه هجي ها

جيڪڏهن حق عالم ۾ جاري و ساري نه هجي ها، ڇو ته هي عالم موجود بالحق

آهي، يعني عالم جو وجود حق سان آهي.]

(تحقيق الامر في شرح فصوص الحڪم: اردو محمد عطاء الله صفحو

64، فصوص الحڪم، اردو صفحو 35، لوايح جامي از ڊڪٽر تسيحي، صفحو 53)

صفحو 192، قرب فرائض ۽ قرب نوافل:

وما يزال العبد يتقرب الي بالنوافل حتي احبه فاذا احبته كنت له

سمعاً يسمع به وبصراً يبصر به ويده التي يبطش بها...."

ترجمو: منهنجو ٻانهو نقل (عبادت) جي ذريعي ايترو قريب ٿي وڃي ٿو، جو آءُ هن سان محبت ڪريان ٿو. پوءِ جڏهن آءُ هن سان محبت ڪريان ٿو ته آءُ هن جي ٻڌڻ جي سگهه بنجي پوان ٿو، جنهن سان هو ٻڌي ٿو. اهڙيءَ طرح اکين جي طاقت، جن سان ڏسي ٿو ۽ هٿ جن سان ڪم ڪري ٿو.

هيءَ حديث ڪجهه لفظن جي ڦيرڦار سان صحيح بخاري ۽ مشڪوٰۃ ۾ ملي ٿي. هن حديث مان قرب فرائض ۽ قرب نوافل جو مطلب اخذ ڪيو وڃي ٿو. هيءَ حديث ٽن هنڌن تي بلڪ هن حديث جا ٽي حصا مختلف هنڌن تي تذڪرة الاولياءَ ۾ آيل آهن. بهرحال ان جي قرب فرائض ۾ قرب نوافل جي لحاظ کان تشريح فصوص الحڪم ۾ ٻن هنڌن تي پهريون فصل اسماعيليه ۽ پوءِ في لقمانيه ۾ ملي ٿي. ان کانسواءِ فتوحات مڪيه ۾ بار بار ان جو حوالو اچي ٿو.

قرب فرائض جو مطلب آهي ته ذات خداونديءَ جو ٻانهي ۾ اهڙيءَ طرح تاثير ٿئي ٿو، جو هو هر ڪم الاهي امر تحت ڪري ٿو. يعني ٻانهو خدا تعاليٰ جا هٿ ۽ پير بنجي پوي ٿو. ليڪن قرب نوافل ۾ ٻانهي جا سڀ ڪم خدا تعاليٰ جي هٿان ٿين ٿا. صوفي قرآن پاڪ جي آيت وها رميت اذ رميت ولاكن الله رمي (18:8) منجهان قرب نوافل جو استدلال ڪن ٿا. [تون نه اڇليو (مٽيءَ جو ٻڪ) جڏهن تو اڇليو بلڪل اهو

الله تعاليٰ اڇليو.]

روميءَ جي هيٺين شعر ۾ هن حديث ڏانهن اشارو آهي.

رو ڪر بي يسمع و بي يبصر تويي - سر تويي ڇڏي صاحب سر تويي
ترجمو: وڃ جو بي يسمع ۽ بي يبصر تون پاڻ آهين. ڳجهه تون پاڻ آهين، بلڪ ڳجهه جو صاحب به تون آهين. (دفتر اول، 1938)

(فصوص الحڪم، صفحو 245 "اشعة اللمعات، صفحو 15، احاديث و قصص مشوي، صفحو 89، قرآن اور تصوف، صفحو 21، عوارف المعارف، اردو، صفحو 130، فتوحات مڪيه الجز الثاني، صفحو 548)

صفحو 192، جنهن سر سندن نور، جيلاه سو سونهن ٿئي،

ٽيلاه لين سپرين، ڳالهه لهجي مور.

هن بيت جو پس منظر قرآني آيت الله نور السموات والارض ۽ يهدي
الله لنوره من يشاء سان ملي ٿو. فارسيءَ جي صوفي شاعرن وٽ هيءَ نهايت
پسنديده موضوع آهي. گلشن راز ۾ پهريون هي بيت ملي ٿو:
همه عالم بنور اوست پيدا
کجا او گردد از عالم هويدا

[سارو عالم ان جي نور کان پيدا ٿيو آهي. پوءِ هو عالم مان ڪيئن
ظاهر نظر ايندو؟]

بئي هنڌ ان جو جواب پاڻهي ڏئي ٿو:
تو چشم عكسي و او نور ديده است
بديده ديده را ديده ديده است
[تون اولڙي واري اک آهين ۽ هو پاڻ اکين جو نور آهي. انهيءَ اک ۾
هو پنهنجيءَ اک سان پاڻ کي ڏسي ٿو.]
بلڪ ان کان پوءِ چوي ٿو:
چو نيکو بنگري دراصل اين کار
همو بيننده هم ديده است و ديدار

[جيڪڏهن غور سان انهيءَ ڳالهه جي ته ۾ ويندين ته هو پاڻ ڏسندڙ
جي اک آهي ۽ ڏسڻ واري شيءِ پڻ!]

انهيءَ معنيٰ ۾ شاھ ڪريم جو ٻيو بيت آهي:
سوئي هيڏان سوئي هوڏان سوئي من وسي،
تنهين سندي سوچري سوئي سو پسي.

(گلشن راز: صفحو 166، 141 ۽ 143)

صفحو 193، سبحان من من اظهر الاشياء وهو عينها:
اهو پاڪ آهي جنهن شين کي ظاهر ڪيو ۽ پاڻ انهن جو عين آهي.
ابن عربيءَ پنهنجو هيءَ نظريو وڏي شد و مد سان "فتوحات مڪيه" ۾ پيش
ڪيو آهي ۽ سندس انهيءَ عبارت کي وحدت الوجود جو بنياد چيو وڃي ٿو. نثر
کان علاوه عربي نظر ۾ پڻ ابن عربي پنهنجي ان خيال جي بار بار تشريح
ڪئي آهي. ليڪن اها به حقيقت آهي ته هو ڪڏهن حق ۽ خلق کي هڪٻئي جو

عين چوي ٿو ته ڪڏهن وري غير پڻ ڪوئي ٿو. اهڙيءَ طرح ڪڏهن خلق کي حق طرف اشارو ڪندڙ سڏي ٿو. ته ڪڏهن وري حق جي تنزل مان خلق مراد وٺي ٿو. بهرحال مولانا جامي اشعة اللمعات ۾ فتوحات منجهان ئي هڪ حوالي سان ابن عربيءَ جي هن نظريي جي نهايت خوبصورت وضاحت ڪئي آهي.

فهوعين كل شيء في الظهور، وما هو عين الاشياء في ذواتها سبحانه و تعالي وهو هو والاشياء اشياء (صفحو 71)

يعني ”پوءِ هو سڀني شين جو عين آهي، جيڪي ظاهر ظهور آهن. ليڪن هو شين جو ذات جي لحاظ کان عين ناهي. اهو پاڪ ۽ وڌائيءَ وارو آهي يقيناً هو هو آهي، ۽ شيون شيون آهن.“

ابن عربيءَ پنهنجو اهو نظريو ڪنهن حد تائين فصوص الحڪم ۾ پڻ فص هودي ۾ بحث هيٺ آندو آهي. ان جي وضاحت خاطر هيٺيون عربي شعر به ڏنو اٿس.

وما خلق تراه العين - الاعينه حق.

[جيڪي ڪجهه (مخلوق) اکيون ڏسن ٿيون، اهو ناهي مگر انهن جو عين حق (تعاليٰ) آهي.]

شاه لطف الله قادري (وفات 1090 هـ / 1679ع) جيڪو شاه ڪريم کان پوءِ سنڌي ٻوليءَ جو وڏو سالڪ ۽ عارف شاعر ٿي گذريو آهي، تنهن مٿين عبارت کي نهايت خوبصورتيءَ سان پنهنجي هڪ بيت ۾ تضمين ڪيو آهي.

پيائي پڙو ناه ڪو، شڪُ سڀوئي لاه،

جاتو دوشي پانيئي، سا هڏهن ناه،

سبحان من اظهر الاشياء و هو عينها، دوس دلين ۾ راه،

ات هند حكايت ناه، حيرت جهڙي ڳالهڙي.

(شاه لطف الله قادريءَ جو ڪلام، ڊاڪٽر بلوچ، صفحو 28، فتوحات

مڪيه عربي، الجزالثاني، صفحو 450، فصوص الحڪم، اردو، صفحو 144،

اشعة اللمعات صفحو 71، محي الدين ابن عربي اردو ترجمو، صفحو 279)

صفحو 193، ڪل قول قول الله وڪل فعل فعل الله:

سڀڪو قول خدا جو قول آهي ۽ سڀڪو فعل خدا جو فعل آهي.

هيءَ عبارت قرب نوافل حديث جي هڪ لحاظ کان مزيد تشريح آهي،

ان جو دراصل مطلب عارف و تان صفات بشري جو ختم ٿيڻ ۽ خدا جي صفات جو ظاهر ٿيڻ آهي، بايزيد بسطاميءَ جي ان شطح ”سبحاني ما اعظم شاني جو جواز تذڪرة الاوليا ۾ بي ينطق و بي يسمع و بي يبصر تحت اهو ئي ڏنل آهي. مطلب ته اهو مرحلو يا حالت جڏهن پاڻهي جو قول ۽ فعل خدا جي قول ۽ فعل سان مڪمل هر آهنگي رکنڊو هجي.

(تذڪرة الاوليا، صفحو 207)

صفحو 195، خدا تعاليٰ فرمايو ته اول ارادو ڪيم ..... آئينو. ته جيئن پاڻ کي ان ۾ ڏسان:

هيءَ نظريو ابن عربي پهرين قص يعني فص آدم ۾ نهايت تفصيل سان بيان ڪيو آهي. ان کان علاوه فارسيءَ جي مڙني وڏن صوفي شاعرن انهيءَ خيال کي ڪنهن نه ڪنهن ريت بيان ڪيو آهي. صفحو 195، خلق آدم علي صورته:

مڪمل حديث هن ريت آهي: ان الله خلق آدم علي صورته يعني بيشڪ الله تعاليٰ آدم کي پنهنجي صورت تي ٺاهيو. صوفين وٽ نهايت مشهور ۽ مقبول حديث آهي. امام غزالي ڪيميائي سعادت ۾ ان سان گڏ هي الفاظ به آندا آهن. فاعرف نفسك يا انسان تعرف ربك يعني خدا انسان کي پنهنجي صورت تي پيدا ڪيو. پوءِ تون پنهنجي نفس کي سڃاڻ ته اي انسان خدا کي سڃاڻي وٽندين.

شيخ عبدالقادر جيلانيءَ جو هن سلسلي ۾ قول آهي: مظهرت في شيء كظهوري في الانسان يعني خدا تعاليٰ چوي ٿو ته: مون پاڻ کي ٻي ڪنهن شيء ۾ اهڙيءَ طرح نه ڪيو آهي، جهڙيءَ طرح انسان ۾.

ليڪن سڀني کان وڌيڪ ۽ بار بار هن حديث جي تشريح ۽ توضيح ابن عربي فتوحات ۽ فصوص الحڪم ۾ ڪئي آهي. سندس نظر ۾ هن حديث جو خاص مفهوم اهو آهي ته انسان خدا جي مڙني صفتن جو مظهر آهي، بلڪ جامع آهي. ڪائنات جي ٻي ڪنهن به تخليق ۾ ايڏي جامعيت ۽ شان ناهي. ان ڪري انسان ڪائنات جو سرنامو يعني سندس خليفو آهي. فتوحات ۾ هڪ هنڌ هو انسان کي خلق ۽ حق پئي ڪوٺي ٿو. حق تعاليٰ هونئن ته عالم جي سڀني صورتن ۾ تجلّي فرمائي ٿو، مگر اهو شرف صرف انسان کي حاصل آهي ته هو

اعليٰ ۽ اڪمل تجلجيءَ جو نمائندو آهي. ابن عربي ان جي سمجهاڻي ڏيندي وڌيڪ چوي ٿو ته فرشتا خدا جي ذات جي صرف صفت جمال جو مظهر آهن، ليڪن انسان خدا جي جمال ۽ جلال پنهجي جو مظهر آهي.

مولانا رومي پڻ مثنويءَ ۾ هن حديث ڏانهن هن ريت اشارو ڪيو آهي:

خلق ما بر صورت خود کرد حق

وصف ما از وصف او گيرد سبق

(دفتر چوٿون 1194)

[اسان کي حق تعاليٰ پنهنجي صورت تي پيدا ڪيو آهي. اسان جون

وصفون ان جي وصفن مان ئي سبق حاصل ڪن ٿيون.]

(نصوص الحڪم اردو 86، 257، فتوحات مڪيه، اردو، صفحو

385 ۽ 387)

صفحو 195. ان الله يامرکم ان تؤدوا الامانات الي اهلها (قرآن، 58:4):
بيشڪ الله تعاليٰ حڪم ڪري ٿو ته امانتون مورتائي ڏيو، انهن کي جيڪي ان جا اهل آهن."

صوفين جي نظر ۾ انسان وٽ سڀ کان وڏي امانت سندس وجود آهي ۽ خدا وٽ ان جي اهليت لاءِ ٻن شرطن کي پوري ڪرڻ جي ضرورت آهي. پهريون تجريد يعني پاڻ کي هن دنيا جي ظاهري لاڳاپن کان الڳ رکڻ ۽ ٻيو تفريد يعني پنهنجي باطن کي پاڪ رکڻ.

عراقيءَ لمعات ۾ پڻ هن آيت ڪريمه کي انهيءَ مطلب ۽ مراد سان زير بحث آندو آهي، جنهن جي تشريح جامي اشعة اللمعات جي 21 لمعه ۾ آندي آهي.

(لمعات عراقي: صفحو 376، اشعة اللمعات: صفحو 125)

صفحو 195. انا اول من ربي بسنتين:

معني: آءٌ پنهنجي رب کان ٻه سال اڳ ۾ هئس."

هن قول جو ماخذ پڻ لمعات عراقي آهي، ليڪن اتي اهو قول

ابوالحسن خرقانيءَ ڏانهن منسوب آهي ۽ "اول" جي بجاءِ "اقل" آيل آهي. يعني آءٌ پنهنجي رب کان ٻه سال ننڍو آهيان. "البت ساڳئي 17 لمعي ۾ بلڪل هن قول سان گڏ ابو طالب مڪيءَ جو هي قول آيل آهي: وهو خالق العدم كما هو

خالق الوجود" يعني خدا تعاليٰ عدم جو به اهڙيءَ طرح خالق آهي، جهڙيءَ طرح وجود جو. "ابو طالب مڪي (وفات 386 هـ / 996ع) جي تصوف بابت ضخيم تصنيف "قوت القلوب في معاملة المحبوب" موجود آهي. هو اولين صوفين منجهان آهي، جيڪو حديث جي سند پاڻ روايت ڪري ٿو. ازانسواءِ هو صاحب صحو صوفين ۾ شمار ٿئي ٿو. معلوم ٿئي ٿو ته هن قول نقل ڪرڻ ۾ بيان العارفين جي مؤلف کي اشتباه ٿيو آهي.

البت تذكرة الاولياء، جنهن ۾ ٻين سڀني صوفين جي مقابلي ۾ وڌ ۾ وڌ تفصيلي احوال ابوالحسن خرقانيءَ جو ڏنل آهي، اتي پڻ ابوالحسن خرقانيءَ ڏانهن منسوب اهڙو قول ڪونه ٿو ملي.

(لمعات، صفحو 373، نفحات الانس، صفحو 13، تذكرة الاولياء،

صفحو 661-716)

صفحو 195. المؤمن مرآة المؤمن:

[هڪ مؤمن ٻئي مؤمن جو آئينو آهي.]

عراقيءَ جي لمعات ۾ هي قول هن ريت ملي ٿو. "المؤمن مرآة المؤمن والله المؤمن" يعني مؤمن مؤمن جو آئينو آهي، ۽ الله مؤمن آهي.

هيءُ قول لمع 7 ۾ ملي ٿو، جتي اهو بحث پڻ ملي ٿو ته ڪيئن هر شيءِ خدا جي حسن جو اولڙو يا آئينو آهي.

(لمعات عراقی: صفحو 361)

صفحو 209. الانسان سري و اناسره:

يعني: انسان منهنجو گجھ آهي ۽ آءُ هن جو گجھ آهيان.

صوفين وٽ نهايت مقبول حديث آهي. مولانا رومي مثنويءَ ۾ ان ڏانهن اشارا ڪيا آهن. غوث اعظم جي الهامن ۾ پڻ اهي الفاظ جيئن جو تيشن ملن ٿا. يا غوث الاعظم انا مڪون لمكان وليس مكان سوي الانسان والانسان سري واناسره الانسان.

[اي غوث اعظم مان مڪانن کي پيدا ڪرڻ وارو آهيان ۽ انسانن کان سواءِ منهنجو ڪو مڪان ناهي. انسان منهنجو لڪل راز آهي ۽ آءُ انسان جو راز آهيان.]

(احاديث و قصص مثنوي: صفحو 216، رساله غوث اعظم: صفحو 67)

صفحو 211، عطار فريد الدين (513 هـ / 1120-628 هـ / 1230ع):

فارسي زباني جو عظيم شاعر نيشاپور جي ڀرسان پيدا ٿيو. خانداني پيشي حڪمت يا طبابت جي ڪري عطار مشهور ٿيو. سندس تصنيفات ۾ "تذڪرة الاوليا" فارسي نثر ۾ نهايت مشهور ۽ مقبول آهي. نظر ۾ "پندنام"، "منطق الطير" ۽ "اسرار نام" تمام گهڻو مشهور آهن.

برصغير پاڪ و هند ۾ جيڪي به صوفي سلسلا موجود رهيا آهن، انهن ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ تذڪرة الاوليا منجهان استفادو ڪيو آهي. انهيءَ جو خاص سلوڪ ۽ معرفت جي ڄاڻ ڏني وئي آهي. صوفين جي حلقن ۾ اهي نقل ايڏو مشهور ٿيا، جو انهن مان گهڻا ته زباني طور ماڻهن کي ياد ٿي ويا.

تاريخي روايت آهي ته مولانا رومي نوجوانيءَ ۾ جڏهن بلخ کان نيشاپور جو سفر ڪيو ته عطار سان سندس ملاقات ٿي، جنهن کيس پنهنجو ڪتاب "اسرار نام" ڏنو. مولانا رومي پنهنجي شاعريءَ ۾ عطار ۽ سنائي کي هنن لفظن ۾ خراج عقيدت پيش ڪيو آهي:

عطار روح بود و سنائي دو چشم ما،

ما از پئي سنائي و عطار آمديم.

[عطار روح هو ۽ سنائي اسان جون ٻه اکيون، اسان سنائي ۽ عطار جي

ڪڍ آيا آهيون.]

فريد الدين عطار تاتارين جي يلفار ۾ 1230ع ۾ شهيد ٿيو. هو

نيشاپور ۾ مدفون آهي.

مقدمي ۾ اهو بحث ٿي چڪو ته بيان العارفين ۾ تذڪرة الاوليا جي

اثرات کي ڇڳيءَ ريت محسوس ڪري سگهجي ٿو. عطار کي سندس شاعريءَ جي حوالي سان وحدت وجودي فڪر جو وڏي ۾ وڏو شارح چيو وڃي ٿو.

آب در بحر بيڪران آب است

ورگني در سبو همان آب است

ليک غير خدائي عز و جلال

نيست موجود نزد اهل کمال

وحدت خاصه شهود اين است

معني وحدت وجود اين است.

[پاڻي بحر بيڪنار ۾ به پاڻي آهي، جيڪڏهن ڪنهن ٿانءَ ۾ پوندو تڏهن به پاڻي آهي، ليڪن خدا جي ذات کانسواءِ پهتل ٻانهن وٽ ٻيو ڪو موجود ناهي. شهادت جي اک وارن لاءِ وحدت جي اها خاصيت آهي، وحدت وجود جي معنيٰ به اها ئي آهي.]

صفحو 211، بايزيد بسطامي (وفات 261 هـ / 875ع):

جليل القدر صوفي بايزيد بسطامي لاءِ ابرنصر سراج ”ڪتاب اللع“ ۾ لکي ٿو ته هو ڪجهه وقت ابو علي سنديءَ جي صحبت ۾ رهيو هو، جنهن لاءِ بايزيد جو قول آهي ته آءٌ هن کان توحيد ۾ فنا وارو علم پرايو. شيخ بو علي لاءِ چيو وڃي ٿو ته هو ٽين صدي هجري ۾ سنڌ جو عظيم صوفي هو. بايزيد بسطامي تصوف جي سڀني سلسلن ۽ خاص طور صوفي ادب ۾ نهايت مقبول شخصيت آهي، جنهن جو ٻين سڀني صوفين جي مقابلي ۾ گهڻو ذڪر ملي ٿو. بيان العارفين ۾ به سندس بار بار ذڪر اچي ٿو.

تصوف جي دنيا ۾ صوفين جا ٻه عام قسم آهن. هڪڙن کي صاحب صحو ۽ ٻين کي صاحب سکر چيو وڃي ٿو. جنيد بغدادی صاحب صحو صوفين جو اڳواڻ ڪوٺيو وڃي ٿو ته بايزيد صاحب سکر صوفي شمار ٿئي ٿو. صاحب سکر صوفين کان شطحيات صادر ٿيا آهن، جن ۾ بايزيد به شامل آهي. بايزيد جي مشهور شطح ”سبحاني ما اعظم شاني“ آهي يعني آءٌ پاڪ آهيان، ڪيڏو منهنجو شان آهي.“ بهر حال صوفين جي اڪثر راءِ موجب انهن کي مغلوب الحال تصور ڪيو ويو آهي. اهو ئي سبب آهي جو بايزيد جي شطحيات جي تعبير ۽ دفاع جنيد بغدادیءَ پاڻ ڪيو آهي، ليڪن هتي اها ڳالهه قابل ذڪر آهي ته بيان العارفين ۾ جيتوڻيڪ بايزيد جو گهٽ ۾ گهٽ ڏهه دفعا ذڪر آيو آهي، پر ان جي ڪنهن به شطح بابت ڪو اشارو ناهي. ان مان عام طور سنڌ اندر ان وقت جي صوفين ۽ خاص طور شاه ڪريم جي، شطحيات کان الڳ، پنهنجي نقطئ نظر جي خبر پوي ٿي.

(تذكرة الاوليا: صفحو 166، ڪتاب اللع: اردو: صفحو 543)

صفحو 211، ابراهيم ادهم (وفات 161 هـ / 777ع):

تذڪره موجب ابراهيم ادهم اصل ۾ بلخ جو شهزادو هو. هڪ رات جڏهن پنهنجي محل ۾ ستو پيو هو ته ڇت تي ڪنهن جي هلڻ جو آواز ٻڌائين.

آواز ڏنائين ته ڇت تي ڪير آهي؟ جواب آيو ته توهان جو دوست آهيان، هتي پنهنجو وڃايل اٺ ڳولڻ آيو آهيان. انهيءَ تي ابراهيم چيو ته ڇت تي اٺ ڪٿان ملندو؟ ان شخص ورائيو ته بادشاهي محلن ۾ به خدا ڪونه ملندو. مولانا رومي جيڪو پاڻ بلخ جو هو، مثنويءَ ۾ چوي ٿو ته هن واقعي ابراهيم جي اندر جا بند دروازا کولي وڌا. چون ٿا اهو آواز حضرت خضر عليه السلام جو هو. ان واقعي کانپوءِ بادشاهي ترڪ ڪري جهنگ منهن ڪيائين. جتي سخت رياضتون ۽ ڪشالا ڪرڻ لڳو. آخر چاليهن سالن جي گريه و زاري کانپوءِ اچي مڪي پاڪ پهتو، جتي کانپوءِ وڪڻي گذر سفر ڪندو هو.

هڪ دفعي دجله جي ڪناري تي ويهي پنهنجي گودڙيءَ کي سبي رهيو هو ته هڪ شخص کيس سڃاڻي چوڻ لڳو ته: بادشاهي ترڪ ڪري ڇا مليءُ؟ اهو ٻڌي پنهنجي هٿ واري شئي ڪڍي درياءَ ۾ ڦٽي ڪيائين ته بيشمار مڇيون پنهنجي وات ۾ سيون جهلي پاڻي ۾ ظاهر ٿيون. ليڪن پاڻ چوڻ لڳو ته بادشاهيءَ جي عيوض اها معمولي شيءِ حاصل ٿي اٿم. هيءَ حڪايت تذڪره توڙي مثنوي رومي ۾ ملي ٿي.

بهرحال ابراهيم ادهم ۽ بايزيد بسطاميءَ جي هڪٻئي کي روزي افطار جي دعوت ڏيڻ واري ڳالهه انهن ٻنهي ڪتابن ۾ ڪونه ٿي ملي.
(تذڪرة الاوليا، فارسي: صفحو 126)

صفحو 212، امام اعظم نعمان ابو حنيفه (80 هـ / 700-150 هـ / 767):
عام طور ابو حنيفه کي عظيم فقيه يا فقه جو اڳواڻ تسليم ڪيو وڃي ٿو. ليڪن علي هجويري، ڪشف المحجوب ۾ عطار تذڪره ۾ کيس صف اول جي صوفين ۾ پڻ شمار ڪن ٿا. ابراهيم بن ادهم، فضيل عياض، دائود طائي ۽ بشر حافي جهڙا جليل القدر صوفي سندس شاگرد هئا.
(ڪشف المحجوب: صفحو 125-127، تذڪرة الاوليا: صفحو 240-245)
صفحو 215، احمد خسروي بلخي (وفات 240 هـ / 855):

تذڪرة الاوليا موجب هو حاتم اصم کان بيعت هو. ليڪن ابوتراب نقشبتيءَ کان به فيض حاصل ڪيو هئائين. بايزيد بسطاميءَ سان ملاقات جو شرف پڻ حاصل ٿيو هوس. هيءَ حڪايت تقريباً انهيءَ انداز ۾ تذڪره ۾ موجود آهي.
(تذڪرة الاوليا، فارسي 350)

صفحو 216. ابن عربي. محي الدين (560/ 1165 - 638/ 1240):

اندلس جو مشهور فلسفي صوفي جيڪو پنهنجي تصنيف خاص طور "فصوص الحڪم" ۽ "فتوحات مڪيه" جي ڪري مشهور آهي، فصوص الحڪم جي مهاڳ ۾ لکي ٿو ته اهو سال 627 هـ هو، جڏهن مون خواب ۾ حضرت محمد مصطفيٰ ﷺ کي ڏٺو ته پاڻ ڪريم جن هڪ ڪتاب کڻي مون کي هٿ ۾ ڏئي رهيا هئا. لهنذا فصوص الحڪم جي تصنيف جو اهو سبب آهي.

ابن عربي جتي اندلس جي مشهور فلسفي ابن رشد سان به مليو هو ته ٻئي طرف اسلامي دنيا جي علمي مرڪزن مڪي، مديني، شام ۽ بغداد جو به سير و سفر ڪيو هئائين. پنهنجي عظيم پيش روَن امام غزالي ۽ شيخ عبدالقادر جيلانيءَ جي فڪر کي به پروڙيو هئائين. هو ڪنهن حد تائين غزاليءَ تي تنقيد ڪري ٿو، پر شيخ عبدالقادر جيلانيءَ جي نظريه قطب کي وري فلسفيانه ۽ منطقي انداز ۾ اڳتي وڌائي ٿو.

ابن عربيءَ کان پوءِ سندس فڪر جا وڏي ۾ وڏا شارح صدرالدين قرونوي، عراقِي ۽ مولانا جامي آهن. خاص طور، سنڌ هند ۾ مولانا جامي ۽ عراقِيءَ جي حوالي سان ابن عربيءَ جو فڪر گهڻو پکڙيو ۽ نهايت مقبول ٿيو. ايتري قدر جو سندس ڪتابن تي هتان جي عالمن نهايت پر مغز شرحون لکيون آهن. جيڪي صوفيانه ادب ۾ شاهڪار حيثيت رکن ٿيون. هڪ لحاظ سان لوايح ۾ جاميءَ ابن عربيءَ جي نظريات جي نهايت وڻندڙ انداز ۾ تشريح ۽ توضيح ڪئي آهي.

صفحو 216. بايزيد بسطامي:

هي نقل ڪنهن حد تائين تذڪرة الاوليا ۾ بايزيد جي احوال ۾ اچي وڃي ٿو. (تذڪرة الاوليا؛ صفحو 201)

صفحو 217. ذوالنون مصري (وفات 245 هـ /.....):

تذڪرة الاوليا ۾ سندس تفصيلي احوال موجود آهي. ليڪن هيءَ حڪايت اتي ڪانهي.

(تذڪرة الاوليا؛ صفحو 137)

صفحو 218. شيخ فريد گنج شڪر (569 هـ / 1175ع - 664 هـ / 1265ع):

چشتي سلسلي جو وڏو صوفي بزرگ جنهن خواجہ قطب الدين بختيار

ڪاڪي کان فيض پرايو. هندوستان جو مشهور صوفي بزرگ نظام الدين اوليا سندس مريد ۽ خليفو هو. سندس ملفوظات موجود آهي. چشتي تذڪرن ۾ سندس تفصيلي احوال موجود آهي. جن ۾ خاص طور ”سيرااوليا“ ۽ ”سیرالعارفين“ قابل ذڪر آهن. سندس آخري آرامگاه پاڪ پٽن پنجاب ۾ آهي. هو پنجابي زبان جو اولين شاعر به آهي. سندس اها شاعري سکن جي مقدس ڪتاب گروگرنٽ جو هڪ مستقل باب آهي.

شيخ فريد شيخ بهاولدين ملتانيءَ جو همعصر هو ۽ هڪ روايت موجب بغداد ۾ شيخ شهاب الدين سهرورديءَ جي ملاقات جو شرف پڻ حاصل ٿيو هوس.

شيخ فريد بابت هيءَ روايت چشتي سلسلي جي مٿين تذڪرن ۾ نظر ڪو نه آئي.

(سيرااوليا: صفحو 140، سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ، ڊاڪٽر بلوچ 270-273، سیرالعارفين: اردو: صفحو 42-78)

صفحو 219، ٻن درويشن جي حڪايت ۽ عورت جو دريا پار ڪرڻ: هيءَ حڪايت بلڪل ساڳي انداز ۾ نظام الدين اوليا جي ملفوظات ”فوائد الفواد“ ۾ موجود آهي، ليڪن ٿي سگهي ٿو ته اها روايت زباني طور صوفين جي هڪ حلقي مان ٻي هنڌ پهتي هجي.

(فوائد الفواد: صفحو 150-151)

صفحو 220، بهلول:

هن جي لغوي معنيٰ خوش طبع يا مسخرو آهي. هن جو سڀ کان پهرين احوال الجاحظ جي ڪتاب البيان ۾ ملي ٿو، روايت مطابق هو ڪوفي ۾ 188 هـ/804ع ۾ هارون رشيد سان مليو هو. سندس ڪيئي قول ۽ حڪايتون مشهور آهن. هڪ روايت مطابق هو دانه شخص هو، ليڪن ڄاڻي وائي نادانيءَ جو روپ اختيار ڪيو هئائين. بهلول جو ذڪر مثنويءَ ۾ پڻ ملي ٿو.

(اردو دائره معارف اسلاميه، دانش گاه پنجاب، بار دوم، 1985ع، صفحو 149)

صفحو 221، ابراهيم ادهم:

ابراهيم ادهم ۽ سندس پٽ بابت هيءَ حڪايت تذڪرة الاوليا ۾ موجود آهي. (تذڪرة الاوليا: صفحو 108)

صفحو 222. شيخ عبدالقادر جيلاني:

شيخ عبدالقادر جيلانيء بابت مشهور تذڪرن ”بهجة الاسوار“ ۽ ”خلاصة المفاهر“ جن ۾ سندس گهڻيون ڪرامتون ۽ حڪايتون بيان ٿيل آهن. پرتن ۾ هيءَ حڪايت نظر ڪا نه آئي. (خلاصة المفاهر: اردو: لاهور، 1983ع) صفحو 223. حسن بصري (وفات 110 هـ / 728ع):

صحابه ڪرام کان پوءِ پهرين طبقي جي صوفين ۾ سندس شمار ٿئي ٿو. سندس همعصرن ۾ حبيب عجمي / مالڪ بن دينار ۽ بيبي رابع بصري اچي وڃن ٿا. حسن بصري تابعين ۾ شمار ٿئي ٿو. هڪ روايت موجب سندن نالو حضرت عمر رض تجويز ڪيو هو. کيس حضرت علي رض جي صحبت جو شرف پڻ حاصل ٿيو هو. تذڪرة الاولياءَ ۾ سندس تفصيلي ذڪر موجود آهي. بيبي رابع بصريءَ لاءِ کيس از حد احترام هو. چون ٿا ته پاڻ هفتي ۾ هڪ دفعو وعظ ڪندو هو، پر جيستائين بيبي رابع بصري شريڪ نه ٿيندي هئي، ته وعظ شروع نه ڪندو هو. مالڪ بن دينار جي حوالي سان خبر آهي ته هڪ دفعي هن کانئس سوال ڪيو ته تباھي ڪنهن شيءِ ۾ پوڻيڏيهه آهي؟ جواب ڏنائين ته مرده دليءَ ۾. هن وري پڇيو ته مرده دلي ڇا ڪي چئجي؟ جواب ڏنائين ته دنيا سان رغبت رکڻ. تذڪرة الاولياءَ ۾ حسن بصري، مالڪ بن دينار ۽ شقيق بلخي (174 هـ) جي حوالي سان هيءَ ساڳي حڪايت تمام ٿوري ڦير ڦار سان موجود آهي. (تذڪرة الاولياءَ 33، 72، 81)

صفحو 225. ذوالنون مصري:

ذوالنون مصريءَ بابت هيءَ روايت تذڪرة ۾ سندس احوال هيٺ درج آهي. (تذڪرة الاولياءَ: صفحو 145)

صفحو 225. بايزيد بسطامي:

بايزيد بسطامي بابت هيءَ حڪايت تذڪرة الاولياءَ ۾ جيئن جو ٿيڻ موجود آهي. البت تذڪره ۾ وڌيڪ اهو به آهي ته جڏهن ڪنهن سائل بايزيد کان عرش جي حقيقت متعلق پڇيو ته جواب ڏنائين عرش آءِ پاڻ آهيان. هن وري ڪرسيءَ بابت پڇيو ته جواب ڏنائين ته اها به آءِ آهيان. سائل پڇيو ڇا ڦلر متعلق ڇا ٿا چئو؟ چيائين ته اهو به آءِ آهيان. (تذڪرة الاولياءَ: صفحو 186)

صفحو 226، شيخ عبد القادر جيلاني:

هن روايت جو ماخذ معلوم نه ٿي سگهيو.

صفحو 226، بيبي رابع بصري:

بيبي رابع بصري متعلق هيءَ حكايت تذكرة ۾ موجود آهي.

(تذكرة: صفحو 77)

صفحو 228، بايزيد بسطامي:

تذكرة الاولياء ۾ بايزيد بابت جيڪا حكايت آهي، ان موجب هن جي جنهن کوپڙيءَ تي نظر پئي ان تي صر بڪر عمي فهر لايعقلون يعني "اهي گونگا، پوڙا ۽ انڌا آهن، جيڪي ڪا ڳالهه نٿا سمجهن"، لکيل هو. دراصل هيءَ قرآن ڪريم جي آيت آهي. تذڪره موجب بايزيد انهيءَ کوپڙي کي کڻي چمي ڏني ۽ چوڻ لڳو ته اها هڪ اهڙي صوفيءَ جي کوپڙي آهي، جيڪو ذڪر الاهيءَ ۾ ايڏو پريشان رهندو هو جو سندس ڪنن ۾ اها طاقت نه رهي هئي جو هو ڪجهه ٻڌي سگهي. اهڙيءَ طرح سندس اکين ۽ زبان ۾ اها سگهه باقي نه بچي هئي جو ڪجهه ڏسي سگهي يا ڳالهائي سگهي. ياد رهي ته هيءَ هن آيت جي صوفيانه تشريح آهي. صوفين جو چوڻ آهي ته جيستائين انسان غير خدا بابت انڌو، گونگو ۽ پوڙو نه ٿيندو، تيستائين ذات خداونديءَ جو مشاهدو نه ماڻيندو.

بيان العارفين ۾ آهي ته هڪ شخص شاه ڪريم آڏو هيٺيون بيت پڙهيو ۽ پڇيائين ته ان بابت توهان جي ڇا راءِ آهي.

وائي ويجير شال. ڪنين سين ڪين سٿان.

پلو ڪري پال، ته اکين سين اندو ٿيان.

پاڻ چيائون ته صحيح ٿو چوي. هن بيت ۾ ٻه صوفين جي انهيءَ ساڳي ڪيفيت جي نشاندهي ٿيل ٿي ڏسجي.

بهرحال تذڪره ۾ شبليءَ جي حوالي سان اهو ذڪر آهي ته هن جي نظر ۾ هڪ کوپڙيءَ تي پئي، جنهن تي "خسر الدنيا والآخرة" لکيل هو ۽ هن چيو ته اها کوپڙي، ڪنهن نبي يا وليءَ جي آهي ۽ ان جو مطلب آهي ته جيستائين دنيا ۽ آخرت ٻئي قربان نه ڪبا ته خدا جو قرب حاصل نه ٿيندو.

صفحو 228، شيخ شبلي:

شيخ شبليءَ جو احوال تصوف جي سڀني بنيادي ڪتابن ۾ موجود آهي. بهرحال هيءَ حكايت تذكرة الاولياءَ ۾ ڪونه ٿي ملي، جتي شيخ شبليءَ

بابت ڪيئي نقل ۽ حڪايتون بيان ٿيل آهن.

صفحو 231، ميران محمد جونپوري:

ميران محمد جونپوريءَ جو ٿئي ۾ اچڻ تاريخي طور ثابت آهي.

(قاضي قادن جو رسالو: ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، صفحو 23)

صفحو 232، بايزيد جي ابوالحسن خرقاني بابت پيش گوئي:

تذكرة الاولياءَ ۾ ابوالحسن خرقانيءَ بابت وڌ ۾ وڌ تفصيلي احوال

موجود آهي، جنهن جي شروعات بايزيد بسطاميءَ جي سندس ڄم بابت

پيشنگوئي سان ٿئي ٿي. اها پيشنگوئي مثنوي روميءَ جي چوٿين دفتر ۾ پڻ

آيل آهي. ابوالحسن، بايزيد ۽ شيليءَ وانگر مقام محويت تي فائز هو. سندس

ڪيترائي اقوال تعبير جا محتاج آهن.

(تذكرة الاولياءَ: فارسي، صفحو 66i)

صفحو 233، بايزيد بسطاميءَ جو دنيا ۽ آخرت بابت خيال:

هيءُ نقل سابع سنابل ۾ آيل آهي جتي اهو پڻ بيان ٿيل آهي ته جڏهن

بايزيد کان پڇيائون ته دنيا جي يادگيريءَ سان وضو ڇو؟ جواب ڏنائين ته دنيا

محدث آهي. انهيءَ ڪري ان جي ذڪر سان حدث ٿيو ۽ حدث کان پوءِ وضو

ڪرڻ گهرجي. ليڪن جنت خواهشن کي پورو ڪرڻ جو نالو آهي. گویا ان سان

جنابت واقع ٿئي ٿي ۽ جنابت جي ڪري غسل لازمي آهي.

(سابع سنابل: صفحو 290)

صفحو 233، شيخ سعدي (وفات 691 هـ / 1292ع):

فارسي زبان جو عظيم شاعر شيراز ۾ پيدا ٿيو. تمام گهڻا سیر و

سفر ڪيائين. بغداد ۾ شيخ شهاب الدين سهرورديءَ جي بيعت ڪيائين. جيئن

"بوستان" جي هڪ شعر ۾ پاڻ ان جو انڪشاف ڪيو اٿس.

مرا شيخ دانا فرخ شهاب

فارسي نثر ۾ گلستان ۽ مثنويءَ ۾ بوستان سندس شاهڪار آهن.

صفحو 234، بيبي رابع بصري:

عطار جي تذكرة الاولياءَ ۾ بيبي رابع بصريءَ بابت گهڻا نقل ۽

حڪايتون موجود آهن. هڪ دفعي جڏهن ڪائنس پڇيائون ته شيطان سان

دشمني رکين ٿي؟ جواب ڏنائين ته خدا سان محبت سبب شيطان سان دشمنيءَ

جو وقت ٿي نٿو ملي. بهرحال اها حقيقت آهي ته سموري صوفي ادب ۾ خاص

طور تذڪره نويسن وٽ سندس شخصيت نهايت مقبول آهي ۽ الائجي ڪيترا نقل ۽ واقعا ڏانهس منسوب آهن. بيان العارفين ۾ پڻ وڌ ۾ وڌ حڪايتون ڏانهس منسوب آهن.

(تذڪرة الاولياء: صفحو 80)

صفحو 235. جنيد بغدادی (وفات 297 هـ / 910ع):

هن کي صاحبِ صحو صوفين جو اڳواڻ يا سيد الطائفه ڪوٺيو وڃي ٿو. هو پنهنجي اعليٰ فهم ۽ فڪر جي ڪري ممتاز آهي. هن جو نقطه نظر هميشه متوازن ۽ معتدل هيو. هو مشهور صوفي سري سقيليءَ فيض يافتہ هو. سندس قول آهي ته خدا کان سواءِ ٻي هر شئي کي ترڪ ڪرڻ جو نالو تصوف آهي. صوفي اهو آهي، جيڪو حضرت ابراهيم عليه السلام کان خليل يعني دوست هجڻ جو، حضرت اسماعيل عليه السلام کان تسليم جو، حضرت دائود عليه السلام کان غم جو، حضرت ايوب عليه السلام کان صبر جو، حضرت موسيٰ عليه السلام کان شوق جو ۽ حضور ڪريم ﷺ کان اخلاص جو سبق سکي.

مشهور صوفي منصور حلاج^{رح} حضرت جنيد^{رح} جي صحبت اختيار ڪئي، ليڪن پنهنجي مخصوص نظريات سبب جلد ئي علحده ٿي ويو. بيان العارفين ۾ ڏنل مقولو سڌيءَ ريت تذڪرة الاولياء ۾ موجود ڪونهي. البت جنيد جي قولن جي عام فهم سمجهاڻي آهي.

(تذڪرة الاولياء: صفحو 406)

صفحو 238. ابراهيم ادهم:

تذڪرة الاولياء ۾ هيءَ حڪايت گهڻي ڦيرڦار سان موجود آهي. مثلاً: اهو ذڪر آهي ته کيس جيڪا اجرت ملندي هئي، اها پاڻ مزدورن جي کاڌي تي صرف ڪري ڇڏيندو هو. هڪ دفعي پاڻ دير سان آيو ته سندس مريد اڳيئي سمهي پيا هئا. اهو سمجهي ته هو بڪيا سمهي پيا آهن. پاڻ باهه ٻاري هنن لاءِ کاڌو تيار ڪرڻ لڳو.

اهڙيءَ طرح جيڪو ساڻس گڏ هلڻ لاءِ چونڊو هو ته ان سان ٽي شرط رکندو هو. پهريون ته آءٌ توهان جي خدمت ڪندس. ٻيو نماز لاءِ پانگ آءٌ پاڻ ڏيندس. ٽيون ته جيڪي ملندو، اهو آءٌ برابر برابر تقسيم ڪندس.

صفحو 239. حسن بصريء جو واعظ:

تذكرة الاولياء ۾ آهي ته جيستائين بيبي رابع بصري موجود نه هوندي هئي، ايستائين حسن بصري وعظ شروع نه ڪندو هئو. بلڪ پنهنجي وعظ ۾ جوش جذبي لاءِ چونڌو هو ته اهو رابع جي ڪري آهي. (تذكرة الاولياء: فارسي: صفحو 33)

صفحو 241. پير بسطامي ۽ نوجوان:

تذكرة الاولياء ۾ هيءَ حڪايت هن ريت آهي ته هڪ دفعي حضرت بايزيد بسطامي جو گذر قبرستان مان ٿيو. ڏٺائين ته اتي ڪو نوجوان بربط جو ساز وچائي رهيو آهي. اهو ڏسي حضرت بايزيد لاهول پڙهي ته ان نوجوان اهو ساز مٿي تي وهائي ڪڍيس، جنهن سان نه رڳو حضرت بايزيد جو مٿو ڦاٽي پيو، پر اهو ساز به ٽٽي پيو. حضرت بايزيد گهر اچي ان نوجوان ڏانهن پيسا ڏياري موڪليا ته جئن پيو ساز وٺي. ان کان علاوه ڪجهه ڪاٺ پيئڻ جون شيون به موڪليائين ته جئن ٿل ساز جو غر غلط ڪري سگهي. نوجوان اهو سڀ ڪجهه ڏسي ڏاڍو پشيمان ٿيو ۽ معافي وٺڻ لاءِ پنهنجي ساٿيءَ سوڌو اچي حضرت بايزيد وٽ حاضر ٿيو.

بيان العارفين ۾ اٺ جو ذڪر نقل ڪي عام فهر بنائن خاطر ڪيل ٿو ڏسجي. البت نقل ۾ وڌيڪ اضافو ان کي يقيني طور وڌيڪ معنيٰ خيز بنائي ٿو، جيڪو حضرت بايزيد جي استغراق ۽ محويت واري ڪيفيت جو آئينه دار آهي.

(تذكرة الاولياء: صفحو 171)

صفحو 245. بيبي رابع بصريءَ جو نظريه عبادت:

بيبي رابع بصريءَ متعلق تذڪرن ۾ بيشمار نقل ۽ حڪايتون موجود آهن، جن جو جيتوڻيڪ اصل مقصد ۽ مفهوم ساڳيو آهي، ليڪن هر مؤلف ان کي نئين ۽ منفرد انداز ۾ بيان ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته جيئن انهن ۾ پڙهندڙن ۽ ٻڌندڙن لاءِ ڪشش پيدا ٿئي. تذڪره ۾ سندس هي الفاظ ملن ٿا: اي خدا، منهنجي لاءِ صرف تون ڪافي آهين. جيڪڏهن مان جهنر جي خوف کان تنهنجي عبادت ڪريان ٿي ته مون کي بيشڪ جهنر ۾ داخل ڪر، ۽ جيڪڏهن بهشت جي لالچ ۾ تنهنجي عبادت ڪريان ٿي ته مون تي بهشت

حرام ڪر! پر جيڪڏهن منهنجي عبادت صرف تنهنجي ديدار واسطي آهي ته پوءِ مونکي پنهنجي ديدار سان مشرف ڪر. ليڪن ان جي باوجود به جيڪڏهن تو مونکي جهنم ۾ داخل ڪيو ته پوءِ آءُ اها شڪايت ڪرڻ ۾ حق بجانب هونديس ته دوستن سان دوستيءَ وارو سلوڪ ٿيڻ کپندو هو!

ٻئي دفعي چيائين ته: جيڪو پاڻهون جهنم جي خوف کان ۽ بهشت جي اميد تي خدا جي بندگي ڪري ٿو، ان کان وڌيڪ ڪريل انسان پيو نٿو ٿي سگهي. اهو ٻڌي، ڪنهن چيس، ڇا توکي خدا جي ذات ۾ اميد ناهي، يا ان کان خوف ناهي؟ جواب ڏنائين ته منهنجي نظر ۾ جهنم ۽ بهشت جو نه هجڻ برابر آهي، ڇو ته عبادت خدا جو فرض آهي، ڇا جيڪڏهن جهنم ۽ بهشت نه هجن ها ته خدا جي بندن تي اطاعت لازم نه هئي؟!

دراصل بيبي رابع بصريءَ جو خدا جي عبادت جي باري ۾ تصور خدا سان محبت جي مترادف آهي. سندس سڀئي اقوال انهيءَ نقطئه نظر جي عڪاسي ڪن ٿا.

(تذكرة الاوليا فارسي 78)

صفحو 249. بيبي رابع بصري ۽ ڪعبي جي حاضري:

تذڪره ۾ هي نقل ان صورت ۾ موجود ڪونهي. البت اهو ذڪر آهي ته هڪ دفعي ابراهيم ادھر حج لاءِ روانو ٿيو ته هر وڪ تي ٻه رڪعتون نماز ادا ٿي ڪيائين. اهڙيءَ طرح چوڏهن سالن کانپوءِ مڪي پاڪ پهتو. دل ۾ سوچيائين ته ٻيا ماڻهو پيرين پيادا اچي پهچندا، ليڪن آءُ اڪيون پير ڪري پهتو آهيان. انهيءَ ڀرپور تمنا سان جڏهن ڪعبي طرف منهن ڪيائين ته ڏٺائين ته ڪعبو پنهنجي جڳهه تان غائب آهي، ڏاڍو پريشان ٿيو ته شايد منهنجي نظر ختم ٿي چڪي آهي يا الائجي ڪهڙو اسرار آهي! غيبي آواز آيو ته تنهنجي نظر کي ڪجھه ڪو نه ٿيو آهي، البت ڪعبو هيڻي مخلوق جي استقبال لاءِ ويل آهي. اهو ٻڌي وڌيڪ افسوس ۽ تعجب ٿيس ته اها شخصيت ڪير آهي. آواز آيو ته اها نهايت برگزيده هستي آهي. اڃان اهو ٻڌي اڪيون کوليائين، ڇا ڏسي ته بيبي رابع بصري لٺ جي سهاري تي هلندي اچي سندس آڏو گذري ۽ ڪعبو پنهنجي جڳهه تي پهچي ويو. تذڪره ۾ هن کان پوءِ ٻنهي جي وچ ۾ ڪجھه مڪالم آهن.

تذڪره ۾ اهو به آهي ته جڏهن بيبي رابع بصري اهڙي طرح ڪعبي کي پاڻ وٽ ڏنو ته چئي ڏنائين، مونکي ڪعبي جو نه بلڪ ڪعبي جي مالڪ جو اشتياق آهي. مون کي ڪعبي جي حسن کان وڌيڪ جمال خداونديءَ جي خواهش آهي!

(تذڪرة الاولياء: فارسي: صفحو 75)

صفحو 247. من طلب شيءٍ جد و جد:

تذڪرة الاولياء ۾ شبليءَ جي احوال هيٺ درج آهي ته هڪ ڏينهن جنيد بغداديءَ چيو: ”من طلب وجد“ يعني جنهن خدا جي طلب ڪئي ته اهو ان کي مليو. انهيءَ تي شبليءَ چيو ائين نه بلڪ هيئن چئو: من وجد طلب: يعني جنهن کي مليو اهو ئي طالب آهي.

(تذڪرة الاولياء: فارسي: 623)

تذڪرة الاولياء ۾ هيءَ حڪايت ڪو نه ٿي ملي.

صفحو 248. بهاء الدين ذڪريا جو مريدن کي چورن کان بچائڻ:

پيرن بابت اهو عام اعتقاد آهي، جنهن جا صوفي تذڪرن ۾ ڪيترا مثال موجود آهن.

صفحو 248. حضرت خضر عليه السلام:

قرآن پاڪ جي سوره كهف ۾ حضرت موسيٰ عليه السلام ۽ حضرت خضر جو قصو بيان ٿيل آهي. حالانڪ حضرت خضر جو نالو آيل ڪونهي. حضرت خضر، حضرت موسيٰ جي ٽن جڳهن تي رهنمائي ڪري ٿو، جنهن جي حضرت موسيٰ کي ڪا خبر نه هئي. صوفي اتان اهو استدلال وٺن ٿا ته حضرت خضر هر وقت غيبي رهنمائي لاءِ موجود آهي. صوفي تذڪرن ۾ ايترا ڪيئي واقعا نقل ٿيل آهن، جتي حضرت خضر پاڻ اچي رهنمائي ڪندو آهي، جڏهن پيو ڪو رهبري ڪرڻ وارو نه هوندو آهي. ابن عربي پنهنجي مشهور تصنيف ”فتوحات مڪيه“ ۾ حضرت خضر سان پنهنجي اهڙي ملاقات جو ذڪر ڪيو آهي.

صفحو 251. شقيق بلخي ۽ بايزيد:

تذڪرة الاولياء ۾ هيءَ حڪايت جيئن جو ٿيئن بايزيد بسطاميءَ جي

احوال هيٺ درج آهي.

(تذڪره الاولياء فارسي 174)

صفحو 251، شقيق بلخي ۽ جڻيو:

تذكرة الاوليا ۾ بايزيد جي جڻي جو ذڪر ملي ٿو. البت شقيق بلخيءَ بابت اهڙو ڪو به حوالو ڪو نه ٿو ملي. (تذكرة الاوليا: فارسي: 174)

صفحو 254، لقمان حڪيم:

قرآن ڪريم ۾ هڪ سورة سندس نالي سان موجود آهي ۽ اهو حوالو موجود آهي ته کيس حڪمت جي علم سان نوازيو ويو هو. لقمان نه صرف طبيب مشهور آهي، بلڪ حڪيم يعني ڏاهپ ۾ مشهور آهي. عطار جي ”پندنام“ ۾ لقمان حڪيم جا هڪ سو نصيحت جا نڪتا موجود آهن، جيڪي هن پنهنجي پٽ لاءِ چيا آهن.

صفحو 260، حسن بصري:

هيءَ حكايت تذكرة الاولياءَ ۾ ڪونهي. البت گنج شڪر ڏانهن منسوب ملفوظات ”اسرار الاوليا“ ۾ هڪڙي واصل بالله جي حوالي سان هيءَ حكايت بيان ٿيل آهي. (هشت بهشت، اردو 415)

صفحو 262، جنيد بغدادی:

تذكرة الاوليا ۾ هيءَ نقل بلڪل ساڳي صورت ۾ موجود آهي.

(تذكرة الاوليا 451)

صفحو 263، شيخ عبدالقادر جيلانيءَ جي ڪرامت:

شيخ عبدالقادر جيلاني ڏانهن منسوب بيشمار ڪرامتون مختلف تذڪرن ۾ موجود آهن. ستين صدي هجريءَ ۾ لکيل ”بهجة الاسرار“ ۾ هڪ اهڙي حكايت موجود آهي ته ڪيئن شيخ جي غائبانه رڙ سان سندس عقيدتمند ڦورن کان محفوظ رهيا.

(بهجة الاسرار امام ابوالحسن شطنوفي: اردو ترجمو، مولانا حافظ احمد علي شاه، صفحو 191)

صفحو 264، شيخ بهاء الدين ملتاني:

”فوائد الفواد“ مطابق شيخ شهاب الدين سهروردي پنهنجن مريدن سان هن ريت مخاطب ٿيو: ”توهان ڪنهن مونجهاري ۾ نه پوءِ. توهان آئين ڪانين وانگر آهيو ۽ بهاء الدين سڪل ڪاٺيءَ وانگر. ظاهر آهي ته سڪل ڪاٺيءَ کي آليءَ جي مقابلي ۾ جلد باه لڳندي آهي. (الاوراد، اردو، صفحو 13)

شيخ شهاب الدين 264

صفحو 265. بزرگ جي سنوارت ۽ خدا جو ذکر:

اهو ساڳيو نقل جئن جو تيئن مخدوم نوح هالائيءَ جي ملفوظات ۾ ڏنل آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته صرفين جي حلقي ۾ ساڳئي قسم جا نقل ۽ حڪايتون هلندڙ هئا، جيڪي پوءِ سندن مريدن ۽ معتقدن ملفوظات جي صورت ۾ محفوظ ڪري ڇڏيا. هونئن به شاھ ڪريم جو مخدوم نوح سان وڏي عقيدت وارو رستو هو. ٿي سگهي ٿو ته اهو نقل اتان ئي ٻڌو هوندائين ۽ پوءِ اچي پنهنجي مريدن آڏو بيان ڪيائين.

(مخدوم نوح عليه الرحمة جا چونڊ ملفوظات: مرتب شوڪت علي قريشي: صفحو 69)

صفحو 267. بايزيد ۽ نوجوان:

تذڪره ۾ هيءَ حڪايت ڪونهي. البت وات ويندي بايزيد کي ٻه دفعا ڪٿو سامهون پئجي ويو ته ساڻس ڪٿي سان ٿيل مڪالما ڏنل آهن.
(تذڪرة الاولياء: فارسي: صفحو 172)

صفحو 271.

ارتاس ملاء، جس ملدي من ملي،

ديايڪ انا، نيت کا ڪيرا ڪون.

ڊاڪٽر دائود پوٽي توڻي ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي هن بيت جي معنيٰ طرف ڪو اشارو نه ڏنو آهي، وڏي ڳالهه ته ٻنهي ”ڪبيرا“ کي ”ڪپڙا“ ڪري پڙهيو آهي. شايد ان جو سبب هي آهي ته ٻين سڀني سنڌي بيتن جي مؤلف طرفان فارسي نثر ۾ معنيٰ ڏنل آهي، ليڪن شاھ ڪريم جي حوالي سان مؤلف هن بيت جي صرف ٻن لفظن ”ديا“ ۽ ”پيڪ“ جي معنيٰ طرف اشارو ڪيو آهي. هي دوهو هندي ٻوليءَ جي مهان ڪوي ڀڳت ڪبير (1440-1518ع) جو آهي ۽ دوهي ۾ سندس نالو آندل آهي، جئن اصل فارسي متن مان پڻ تصديق ڪري سگهجي ٿي. ارتاس اصل ۾ هندي لفظ ”ارداس“ آهي، جيڪو اصل ۾ عرضداشت جي بگڙيل صورت آهي. ان لحاظ کان جيڪڏهن دوهي جي معنيٰ ڪبي ته جا هيءَ ٿيندي.

[منهنجو عرض اگاهه جنهن سان من جو محبوب ملي،

اي خدا، قيامت ٻريا ڪر ته ڪبير جي نيت پوري ٿئي.]

هن دوهي جي وڌيڪ صحيح پڙهڻيءَ خاطر جڏهن جناب الياس

عشقيء سان رابطو ڪيو ويو ته هن وري هن دوهي کي هيئن ريت پڙهيو.

هردا آس ملا، جس ملدي من ملي،

ديا پيڪ اٿاء، ميت ڪييرا ڪون هئي.

[اي دل ان سان ملا، جنهن سان من جو ميل آهي. اي ڏيئا روشني ڪر

ته ڪبير ميت سان ملي سگهي.]

بهرحال هن دوهي جي معنيٰ اڃان وڌيڪ تحقيق طلب آهي.

(اردو هندي - انگريزي لغات: Platts سنگ ميل لاهور، 1983ع،)

صفحو 273، مخدوم نوح:

مخدوم نوح جي قرآن فهمي پنهنجي وقت ۾ مشهور هئي، جنهن جو

ذڪر حديقه الاوليا واري پڻ ڪيو آهي. مخدوم نوح جيڪو فارسيءَ ۾ قرآن

شريف جو ترجمو سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپيل آهي، ان ۾ حروف مقطعات جو

مفهوم پڻ ڏنل آهي.

صفحہ 273، مخدوم آجب لانگاھ:

تحفة الڪرام ملا آجب جي نالي سان سندس ذڪر ڪيو آهي ۽

مخدوم صدو جو پٽ ڄاڻايو آهي. بلڪل اها ساڳي ڪرامت بيان ٿيل آهي.

(تحفة الڪرام: صفحو 425)

صفحو 273،

مخدوم ساهڙ لنجار جو ذڪر اڳ ۾ ٿي گذريو.

صفحہ 274، درويش صالح ڪڪرالي وارو:

تحفة الڪرام ۾ سندس نالو ملي ٿو.

(صفحو 437)

صفحہ 274، مخدوم نوح جو مريد:

دليل الذاڪرين ۾ پڻ اهو ساڳيو نقل درج آهي، جنهن جو حوالو بيان

العارفين تان ورتل آهي.

(دليل الذاڪرين قلمي: صفحو 232)

صفحہ 278، مخدوم نوح جو مريد قطب:

تحفة الڪرام ۾ ساڳيو احوال موجود آهي. دليل الذاڪرين ۾

ڪيترن هندن تي سندس ذڪر آهي ته هو ڪٿائري پيلي جو رهندڙ هو. اهو ساڳيو نقل اتي به آيل آهي.

(دليل الذاڪرين قلمي: صفحو 220)

صفحو 278. قاسم ڪوري:

تحفة الكرام ۾ سندس ذڪر آهي.

صفحو 278. مشائخ هوتي لاکو:

حديقة الاوليا ۾ سندس ذڪر شيخ الشيوخ جي عنوان تحت ڪيل آهي. اهو پڻ ڄاڻايل آهي ته هو سماع جو شائق هو. سندس پٽ احمد ۽ محمد جو به احوال موجود آهي. جيڪي پڻ سماع جا شوقين هئا.

سندن سماع جي ڀرڪت سان رحمت ياران جي وسڻ جو ذڪر پڻ موجود آهي. تحفة الكرام ۾ به سندس احوال ڏنل آهي.

(حديقة الاوليا: صفحو 101 کان 114. تحفة الكرام: صفحو 368-369)

صفحو 278. مرزا شاه حسن ۽ عمر بودلو:

مرزا شاه حسن ارغون. شاه بيگ ارغون جو پٽ هو ۽ سندس مرڻ کان پوءِ سنڌ جو حڪمران ٿيو. تاريخي طور شاه حسن جو اگهر ڪوٽ وٽان لنگهڻ ثابت آهي. هن 992 هـ / 1554 ۾ وفات ڪئي.

عمر بودلي جو ذڪر حديقة الاوليا ۽ تحفة الكرام ۾ ملي ٿو. ليڪن هي واقعو بيان ٿيل نه آهي.

(تحفة الكرام: صفحو 409. حديقة الاوليا: صفحو 234-236)

صفحو 279. ميرڻ ڪاتيار:

تحفة الكرام ۾ سندس ذڪر موجود آهي. (صفحو 504-505)

صفحو 280. جرڪس پٽ ڏنو:

حديقة الاوليا ۾ سندس تفصيلي احوال موجود آهي، جنهن مطابق هو شيخ پرڪيي سان به هڪ ڀيري ملاقاتي ٿيو هو ته مخدوم بلال سان پڻ گفتگو ٿي هيس. اهو مڪالمو تحفة الكرام ۾ به ڏنل آهي.

(حديقة الاوليا: صفحو 186-188. تحفة الكرام: صفحو 416)

صفحو 280. درويش بادو:

تحفة الكرام ۾ ساڳيو ذڪر موجود آهي. (صفحو 445)

صفحو 281. مخدوم يعقوب پليجو:

حديقة الاولياء ۽ تحفة الكرام ۾ سندس ذڪر موجود آهي ۽ مينهن واري حكايت به بيان ٿيل آهي. البت حديقة الاولياء ۾ مرزا شاه حسن جي حوالي سان سندس هڪ كرامت جو پڻ ذڪر ٿيل آهي.
(حديقة الاولياء: صفحو 223، تحفة الكرام 450)

صفحو 282. ميرٿ ڪاتيار:

هن بابت اها ساڳي ڳالهه تحفة الكرام ۾ موجود آهي.
(تحفة الكرام صفحو 406، دليل الذاڪرين: صفحو 232)

صفحو 282. شيخ ڀرڪيو:

اها ساڳي روايت تحفة الكرام واري پڻ آندي آهي.
(صفحو 404)

صفحو 283. يعقوب پليجو:

هيءَ روايت ساڳي ريت تحفة الكرام ۾ موجود آهي.
صفحو 283-284. ميرٿ ڪاتيار ۽ ڀنگ:

اها ساڳي روايت تحفة الكرام ۾ موجود آهي. دليل الذاڪرين ۾ پڻ اها روايت ملي ٿي. (تحفة الكرام صفحو 406، دليل الذاڪرين قلمي، صفحو 123)
صفحو 284. رڪن الدين:

حديقة الاولياء ۽ تحفة الكرام ۾ درويش رڪن الدين ولد ڏتو جو ذڪر ملي ٿو، سندس دانهن يا آواز ڪرڻ سان ماڻهن جي مرڻ جو ذڪر به ٿيل آهي. سندس وفات جو سال 988 هه ڄاڻايل آهي.
(حديقة الاولياء، 162، تحفة الكرام، صفحو 373)

صفحو 284-درويش پلي:

ساڳري درياءَ جي ڪناري واري بزرگن جي عنوان هيٺ سندس ذڪر ٿيل آهي. (تحفة الكرام، 393)

صفحو 286. مخدوم حسن هريڙه:

تحفة الكرام ۾ ساڳيو ذڪر موجود آهي.
(تحفة الكرام: صفحو 430)

صفحو 287. الحمد پڙهي درياءَ پار ڪرڻ:

هيءَ حكايت فوائد الفواد ۾ پڻ ملي ٿي.
(فوائد الفواد: صفحو 150)

صفحو 254-284-285، سيد ركن الدين مٽيارين وارو:

تحفة الكرام ۾ ساڳيو احوال ڏنل آهي، البت دليل الذاڪرين ۾ سندس ذڪر بہ ٿي دفعا آيو آهي.

(تحفة الكرام 441، دليل الذاڪرين قلمي، 59، 66)

صفحو 288، حسن سنيو:

تحفة الكرام ۾ ساڳي حكايت بيان ٿيل آهي. (صفحو 435)

صفحو 289، مخدوم اسماعيل سومرو:

حديقة الاوليا ۾ سندس تفصيلي احوال موجود آهي. اگهر ڪوٽ جي پراڻن آثارن ۾ سندس مزار تي وفات جو سال 998 هـ / 1589ع اڄ سوڌو موجود آهي. تحفة الكرام ۾ سندس مختصر احوال ڏنل آهي، جتي مخدوم عثمان جو پڻ نالو آيل آهي.

مخدوم اسماعيل سومرو مخدوم نوح جو همعصر هو، بلڪ سندن وفات جو ساڳيو سال آهي. دليل الذاڪرين ۾ پڻ سندس ذڪر ملي ٿو. ان کان سواءِ گلزار ابرار ۾ پڻ سندس احوال ڏنل آهي.

(حديقة الاوليا: صفحو 153-156، تحفة الكرام: 407-408، دليل

الذاڪرين، قلمي: صفحو 66، گلزار ابرار اردو: صفحو 389)

صفحو 289، درويش سليمان:

تحفة الكرام ۾ ساڳي حكايت موجود آهي.

(صفحو 408)

صفحو 290- مخدوم عربي دياڻو:

حديقة الاوليا ۽ تحفة الكرام ۾ سندس تفصيلي ذڪر موجود آهي. سندس وفات جو سال 980 هـ / 1572ع آهي. هو مخدوم نوح جو استاد هو، جنهن قرآن شريف جي تعليم کانئس ورتي هئي. دليل الذاڪرين ۾ اها حكايت ڪرامت جي رنگ ۾ بيان ٿيل آهي. مخدوم عربي جو ذڪر گلزار ابرار واري به ڪيو آهي.

(حديقة الاوليا: صفحو 128، تحفة الكرام: صفحو 382، دليل

الذاڪرين قلمي: صفحو 82، گلزار ابرار: صفحو 378)

صفحو 290، درويش هوتي لاکو:

حديقة الاوليا ۽ تحفة الكرام ۾ هوتي لاکي جي سماع بابت غير

معمولي ذوق جو ذڪر ملي ٿو.

صفحو 291. شيخ طلحہ:

شيخ طلحہ ۽ پير مراد بابت ساڳي حكايت تحفة الكرام ۾ موجود آهي. (تحفة الكرام: صفحو 612)

صفحو 291. ميرٿ ڪاتيار:

ساڳي روايت تحفة الكرام ۾ موجود آهي.

صفحو 291. شيخ ممون:

هن جو نالو تحفة الكرام ۾ موجود آهي (صفحو 450)

- مخدوم صدر الدين راهوتي:

تحفة الكرام ۾ ٻن جاين تي سندس ذڪر آيو آهي.

(صفحو 385 ۽ 430)

صفحو 295. مخدوم صدولانگاھ:

هو شهيد عنايت صوفي جھوڪ واري جو وڏو ڏاڏو هو.

(تحفة الكرام: صفحو 425)

صفحو 296. شيخ پٺو:

حديثه الاوليا موجب سندس وفات 680 هـ / 1282ع ۾ ٿي هئي. هو

لعل شهباز قلندر جو همعصر هو. سندس تفصيلي احوال اڳ ۾ ٿي گذريو آهي.

صفحو 296. شيخ پرڪيي جي ڪرامت:

تحفة الكرام ۾ ساڳي ريت بيان ٿيل آهي. (صفحو 403)

صفحو 298. پنيو سهار:

تحفة الكرام ۾ ساڳيو واقعو درويش پنيو سهار جي نالي سان

ورجائيل آهي. (صفحو 443-444)

صفحو 297. شيخ ريحان ۽ شيخ ابراهيم:

تحفة الكرام واري ڪين سومرو ڄاڻايو آهي، ۽ سندس اولاد مان

شيخ ابراهيم کان علاوه ٻين جو ذڪر پڻ ڪيو آهي. تحفة الكرام موجب شيخ

ريحان لعل شهباز جو همعصر هو. (صفحو 445-446)

صفحو 301. واللہ خلقکم وما تعلمون (قرآن 37:96)

يعني توهان جو خالق آهي ۽ توهان جي عملن جو.

ابن عربي فتوحات ۾ هي نتيجو قائم ڪري ٿو ته الله تعاليٰ انسان کي ڪم ڪرڻ يا اڪتساب جي صفت سان نوازيو آهي، ليڪن هنن کي ڪنهن شيءِ جي قدرت نه ڏني آهي، ڇو ته خدا تعاليٰ پاڻ قادر مطلق آهي. گویا انسان جي عملن جو خالق به هو پاڻ آهي. اهو ساڳيو بحث لاقاعل في الوجود الا الله تحت ٿي گذريو، جتي ابن عربيءَ هيءَ آيت حوالي طور آڻي ٿو.

انهيءَ سموري بحث کي فارسيءَ جي هن شعر ۾ آندو ويو آهي.

خلق حق افعال ما را موحد است

فعل ما آثار خلق ايزد است.

[خدا جي خالقيت اسان جي افعالن جو سبب آهي. اسانجا ڪم خدا

جي خلقت جا آثار آهن.]

عراقي وري لمع 17 ۾ هن آيت تي وڌيڪ روشني هيئن وجهي ٿو:

آن را که بخود وجود نبود

خود فعل کجا تواندش بود

[جنهن کي پنهنجو وجود نه هجي، ان کي پنهنجي فعل جي سگھ

ڪٿان آئي؟!]

(فتوحات مڪيه اردو: صفحو 24 ۽ 149، لمعات از عراقي: سعيد نفيسي:

صفحو 391)

صفحو 299، درویش آچر ۽ سيد علي شيرازي:

ساڳي روايت تحفة الڪرام واري نقل ڪئي آهي. (صفحو 614)

صفحو 300، ميرٿ ڪاتيار:

هيءَ روايت دليل الذاڪرين واري پڻ آندي آهي.

صفحو 301، مخدوم نجيم:

تحفة الڪرام واري ريل وارن بزرگن ۾ سندس ذڪر ڪيو آهي ۽

مخدوم نوح جو عقيدتمند ڄاڻايو آهي.

صفحو 302، راڄو ستيو دل:

تحفة الڪرام موجب هن 977 هـ ۾ وفات ڪئي. هو مجذوب ۽

واصل بالله هو. (صفحو 449)

صفحو 303، سيد حيدر شاه:

تحفة الڪرام موجب هو سن جو رهندڙ هو ۽ مخدوم بلال جو

عقيدتمند هو. اها ساڳي روايت بيان ٿيل آهي.

(صفحو: 365-366)

صفحو 303، قاضي قادن:

قاضي قادن بابت اها روايت بي ڪنهن هنڌ نٿي ملي. البت قاضي قادن جي بيتن ۽ شاعريءَ جو پهريون دفعو ذڪر ابرار ۾ ملي ٿو.

(گلزار ابرار: صفحو 275)

صفحو 303، شيخ پرڪيو:

ساڳي روايت تحفة الڪرام ۾ موجود آهي. (صفحو 404)

صفحو 305، بهاءُ الدين گودڙيو ۽ درويش موسيٰ:

تحفة الڪرام بيان العارفين تان ساڳي روايت ورتي آهي. البت دليل الذاڪرين ۾ ڄاڻايل آهي ته هو جمعي ڄاڙيجي جي وساطت سان مخدوم نوح جو مريد ٿيو.

(تحفة الڪرام: صفحو... دليل الذاڪرين: صفحو 169)

صفحو 306، درويش پلي:

ساڳي روايت تحفة الڪرام ۾ موجود آهي. (صفحو 393)

صفحو 306-احمد رونجهو:

تحفة الڪرام ۾ شاھ ڪريم جي صحبتن ۾ سندس نالو ڄاڻايل آهي.

صفحو 306-مخدوم ساهڙ لنجار انڙپور وارو:

دليل الذاڪرين وارو لکي ٿو ته پهريان ٻه شخص جن مخدوم نوح کان فيض پرايو، سي مخدوم ساهڙ لنجار ۽ شيخ مشائخ هوڻي لاکو هئا.

(دليل الذاڪرين قلمي: صفحو 158)

صفحو 311-312 عبدالرشيد بصير، درويش عبداللطيف ۽ عيسو فقير:

تحفة الڪرام واري تنهي جو گڏ ذڪر ڪيو آهي. (صفحو 424)

صفحو 315، سيد علي شيرازي ۽ سماع:

سيد علي شيرازي ثاني نٿي جي انجوي ساداتن جو چشم و چراغ هو.

مخدوم نوح جو مريد ۽ عقيدتمند هو. سماع سان وڏو انس هوس. پاڻ شاعر به

هو. سنڌيءَ ۾ سندس هڪ بيت محفوظ رهجي ويو آهي. تاريخ معصوميءَ ۾

پڻ سندس احوال ملي ٿو.

(سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ ڊاڪٽر بلڙ، 1999ع، صفحو 305)

صفحو 316. مرزا غازي ترخان:

مرزا جاني بيگ کانپوء هن سورهن سالن جي عمر ۾ مغلن طرفان سنڌ جو حڪمران بنيو. هن سال 1021 هـ / 1612ع ۾ وفات ڪئي.

صفحو 316. مرزا جاني بيگ:

هو پنهنجي پيءُ مرزا باقي ترخان جي مرڻ کانپوءِ سنڌ جو حڪمران ٿيو. سندس دور ۾ اڪبر جو سپه سالار عبدالرحيم خانخانا سنڌ تي چڙهائي ڪري آيو. آخر ان جيڻي پيس ۽ کيس وٺي وڃي دهليءَ ۾ رهايائون. اهو واقعو سال 1000 هـ / 1591ع ۾ ٿيو. جڏهن شاھ ڪريم جي عمر 56 سال هئي.

صفحو 319. چار ھالو:

تاريخ طاهريءَ ۾ چار هالي جو ذڪر آهي. هن جو مرزا غازي بيگ سان زمين جي معاملي تي تڪرار ٿيو هو.

(تاريخ طاهري: صفحو 245)

صفحو 319. عمر راڻو:

يوسف ميرڪ ٺٽي جي سردارن جي فهرست ۾ چار هالي ۽ عمر راڻي جو نالو ورتو آهي.

(تاريخ مظهر شاهجهاني: صفحو 34)

صفحو 323. مخدوم آجب:

تحفة الڪرام موجب هو صدو لانگاه جو پٽ هو ۽ غالباً شاھ ڪريم جو همعصر هو.

تفسير حسيني: هيءُ تفسير فارسي زبان جي مشهور نثر نويس ملا حسين واعظ ڪاشفيءَ (وفات 911 هـ / 1505ع) جي تصنيف آهي. هن تفسير جي خاص خوبي اها آهي ته منجهس گهڻن هنڌن تي قرآني آيتن جي تشريح ۽ تعبير مشهور صوفي بزرگن ۽ شاعرن جي قولن سان ٿيل آهي، جن ۾ خاص طور خواجہ عبدالله انصاريءَ جو تفسير ڪشف الاسرار، ابن عربيءَ جو فتوحات مڪيه، شهاب الدين سهرورديءَ جو عوارف المعارف، ابو طالب مڪيءَ جو قوت القلوب، مثنوي مولانا رومي، فخرالدين عراقيءَ جو لمعات، محمود شبستريءَ جو گلشن راز ۽ منجهس چاميءَ جي شاعريءَ جا ڪيترا حوالا ملن ٿا. معلوم ٿئي ٿو ته ان زماني جي صوفين وٽ هي تفسير گهڻو مقبول هو.

صفحو 329، پير لاکو:

اها ساڳي حكايت تحفة الكرام واري نقل ڪئي آهي.

(صفحو 437)

صفحو 330، سيد ابراهيم عرف پير پرڏيهي:

اها ساڳي روايت تحفة الكرام ۾ آندل آهي.

(صفحو 431)

صفحو 332، حاڪم علي مصطفيٰ:

مرزا مصطفيٰ سنہ 1028ھ / 1618ع ۾ مغلن طرفان ٺٽي جو حڪمران ٿيو.

(تحفة الكرام: صفحو 233)

فهرست -1: قرآني آيتون، حديثون ۽ قول

نوٽ: پاسيري ليڪ جي ساڄي طرف وارا انگ موجوده ڪتاب جي صفحي ۽ کاٻي پاسي وارا انگ قلمي ڪتاب جي صفحي جي نشاندهي ڪن ٿا.

الف

اعوذ بالله من الشيطان الرجيم	الآن ڪما ڪان 80/190
237/234	الدنيا جيفة وطالبها ڪلاب 127
الست بريكمر / 85/113	01/ (حديث)
الموت جسر يوصل الحبيب الي	الحقيقت ساري في الاڪوان 180/191
الحبيب 89/117	العارف لايُنظر غيره ولا يسمع غيره
المؤمن مرآة المؤمن	ولا يفتكر غيره 133/154
184/195/101/128	الانسان سري وانا سره (حديث)
الحمد لله 105 123	205/376
الحمد لله الذي سخر لنا هذا وما كنا له	الانسان عبيدا لاحسان 90/118
مقرنين (قرآن) 106/131	الفقر فخري (حديث) 80/111
الحمد لله الذي احياني بعد ما اماتني	اذا تم الفقر فهو الله 130/151
واليه النشور 106/131	اقتلوا الموزيات قبل الايذاء 91/118
اريدو تريد لايكون 199/205	العلم نقطه وكثره الجاهلين 57/91
اللهم انا نسئلك فعل الخيرات	الذكر بلا حكر ڪشجر بلا ثمر 34/74
189/198	الجاه جيفة وطالبها ڪلاب
اللهم صل علي محمد صلواة انت لها	154/169
اهل 128/149	الجوع طعام الله في الارض 67/98
اللهم اني اسئلك ما لا استحق	استغفر الله ربي من كل ذنب
اعوذ بك 105/131	196/135
اللهم اغفر لي ولوالدي وللمؤمنين	الشهرة آفة ولكن الناس يحبونها والوحده
والمؤمنات والمسلمين والمسلمات	راحة ولكن الناس لا يرضون بها 102 /
105/130	70
الله اڪبر 86/115	اشهد ان لا اله الا الله 112/135
انا اول من ربي بسنتين 185/195	

خ

خلق آدم على صورته 185 / 195

ر

ربنا آتنا 136

ربنا ظلمنا انفسنا وان لم

تغفرلنا (قرآن) 201 / 207

س

سبحان الله والحمد لله 112 / 136

سبحان الله 106 / 132

سبحان الله المقدر لما يشاء بقدرته و

فعال لما يريد لعزته برحمتك يا ارحم

الراحمين 106 / 132

سبحان ربي العظيم 86 / 115

سبحان ربي الاعلي 86 / 115

سبحان من اظهر الاشياء وهو عينها

183 / 193

ش

شمة من المعرفة خير من كثرة العلم

183 / 91

ق

قال نوح رب لاتذر علي الارض من

الكافرين ديارا (قرآن) 288 / 273

قل يا ايها الكافرون (قرآن) 104 / 130

قل هو الله (قرآن) 149 / 136

قوت الفقير ما وجد و لباسه ماستر و

سكنه حيث دركه 47 / 84

ف

فاذكروني اذكركم (قرآن) 31 / 71

انا احمد بلا مير 180 / 191

ان تكلم العارف فقد هلك 83 / 111

ان تعدوا نعمة الله لاتحصوها (قرآن)

100 / 126

اذا تم الفقر فهو الله 130 / 151

انا عرضنا الامانة علي السموات

ولارض (قرآن) 226 / 225

ان الله لا ينظر الي صوركم ولاكن

ينظر الا قلوبكم 37 / 348

ان الله وتريحب الوتر 37 / 77

انما حرم الوصول ليقنع الاصول 42 / 81

ان الذين قالوا ربنا الله..... (قرآن)

134 / 154

اني انا ربك فاخلع

نعليك..... (قرآن) 88 / 117

ان الله يامركم ان تؤدوا الامانات الا

اهلها (قرآن) 184 / 195

ان الحسنات يذهبن السيئات 68 / 99

ب

بسم الله الرحمان الرحيم 261 / 252

ت

تارك الورد ملعون وصاحب الورد

ملعون 90 / 119

تبارك الذي بيده الملك وهو علي

كل شيء قدير (قرآن) 269 / 258

ح

حق اليقين 116 / 140

حسبي الله 108 / 133

كن في الدنيا كانك غريب او عابر

سبيل (حديث) 75/106

كنت كنزاً مخفياً فاجبت ان اعرف

فخلقت الخلق (حديث) 180/190

ل

لا احصي ثناء عليك انت كما اثنيت

عليك (حديث) 1/51

لا اله الا الله 16/139

لا اله الا الله محمد رسول الله

الله 108/129، 107/132، 209/214،

261/252

لا فاعل في الوجود الا الله 181/191

لا حول ولا قوة الا بالله 103/129

لن تنالوا البر حتي تنفقوا مما

تحبون (قرآن) 101/101، 338/307

م

ما تركت فتنه آخر علي الرجال من

النساء 53/89

ما آتاكم الرسول فخذوه وما نهاكم

عنه فانتهوا (قرآن) 81/110

ما جعل الله لرجل من قلوبين في

جوفه (4:33) 32/72

من زار حي ولم يرزقه شيئاً فكانما

زار ميتاً 89/117

من عرف نفسه فقد عرف قلبه ومن

عرف قلبه فقد عرف روحه .....

43/81

فاينما تولوا فثم وجه الله (قرآن)

374/333

فسبحان الله حين تمسون

وتسبحون (قرآن) 111/135

فكان قاب قوسين (قرآن) 188/198

فوت الانفاس قتل الانبياء بغير حق

27/68

فمنهم ظالم لنفسه ومنهم مقتصد و

منهم سابق بالخيرات (قرآن) 2/52

ع

علم اليقين 116/140

عين اليقين 116/140

غ

غفر الله ذنوبك وستر الله عيوبك

149/165

ك

كل شيء انا 184/194

كل حزب بما لديهم فرحون (قرآن)

125/127

كل قول قول الله كل فعل فعل الله

182/193

كلوا واشربوا ولا تسرفوا (قرآن)

157/170

كل نفس ذائقة الموت (قرآن)

192/201

كلما خطر ببالك والله بخلاف ذلك

95/122

والله خلقكم وما تعملون (قرآن)	من يقول الله لا يعرف الله ومن يعرف الله
330/396	لا يقول الله 136/155
ومكروا ومكر الله والله	من احب شيء اكثر ذكره 37/76
خير الماكرين (قرآن) 120/143	من طلب شيء جد وجد 254/247
203/209	من مدحك فقد ذبحك 75/254
ومن يتق الله يجعل له مخرجاً (قرآن)	من اراد صاحبه فالله سيكفيه 53/88
114/301	من الازل الى الابد 103/129

ي

يا ايها الذين آمنوا..... (قرآن)

181/191

يا بني آدم قد انزلنا عليكم لباساً
يواري سواتكم وريشا (قرآن) 48/85
يوم يفرء المرء من اخيه وامه وابيه
وصاحبه وبنيه (قرآن) 53/88
يعرف الرجل بالمعاملة (حديث)
89/117

ن

نجا المخفون وهلك المثلون

79/109

و

واذكر ربك اذ انسييت (قرآن) 43/81
واذكر ربك في نفسك تضرعاً وخيفة
ودون الجهر (قرآن) 43/81
واعبد ربك حتي ياتيک اليقين (قرآن)
124/155
وآخر ما ياخذ من رؤس الصديقين حب
الجه 71/102
ولا تركنوا الا الذين ظلموا فتمكسر
النار (قرآن) 88/116
وقل رب انزلني مباركاً وانت
خير المنزلين (قرآن) 105/131

فہرست-2: مقدمی، متن ۽ حوالن ۾ آیل کتاب

- 1- قرآن مجید مترجم فارسی از حضرت شاه ولی اللہ محدث دہلوی تفسیر از حضرت حسین الواعظ الکاشفی تاج کمپنی لمیٹڈ، کراچی پاکستان 1984ع
- 2- قرآن مجید سنڈی ترجمو: مولانا عبدالکریم قریشی
- 3- الفتوحات المکیہ تالیف محی الدین ابن عربی، دار احیاء التراث العربی، بیروت - لبنان 1418 ھ 1998ع
- 4- تذکرۃ الاولیا شیخ فرید الدین عطار بررسي دکتر محمد استعلامی، انتشارات زوار، چاپ نهم، 1377
- 5 - کشف المحبوب تالیف ابوالحسن علي بن عثمان جلابي هجريري غزنوي به کوشش دکتر محمد حسین تسییحی (رها)
- انتشارات مرکز تحقیقات فارسی، ایران و پاکستان، اسلام آباد 1414ھ
- 6- فہرست تفسیر کشف الاسرار وعدۃ الابرار معروف بہ تفسیر خواجہ عبداللہ انصاری به کوشش دکتر محمد جواد شریعت، تهران 1363
- 7- مثنوی معنوی مولانا جلال الدین محمد بلخی از قوام الدین خرمشاهی کتابخانہ ایران 1378 هجري
- 8 - احادیث، قصص مثنوی تالیف بدیع الزمان فروز انفر ترجمہ کامل و تنظیم مجدد حسین دادوی، تهران 1376 هجري
- 9- گلشن راز شیخ محمود شبستري مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان لاہور 1378 ھ / 1979ع

- 10- دیوان کامل فخرالدین عراقی مع لمعات
مقدم و تصحیح اسماعیل شاہروردی
انتشارات فخر رازی 1374 ہجری
- 11- تذکرہ مخزن الغرائب
شیخ احمد علی خان ہاشمی سندیلوی
مرکز تحقیقات فارسی ایران
پاکستان 1994ع
- 12- اشعة اللمعات جامی
بانضمام سوانح غزالی و چند کتاب
عرفانی دیگر
بتصحیح و مقابلہ مرحوم حامد ربانی
- تہران 1352 ہجری
- 13- دبستان مذاہب مع تعلیقات
موبد کیخسرو اسفندیار
بہ اہتمام رحیم رضا زادہ ملک
کتابخانہ ظہوری 1362 ہجری
- 14- لوائح فارسی
مولانا جامی
ای - ایچ و نیفلڈ ۽ محمد قزوینی
ایران پاکستان مرکز تحقیقات
اسلامک بک فائونڈیشن، لاہور
1978ع
- 15 - مشنوی ہفت اورنگ تالیف
عبدالرحمان جامی
تصحیح و مقدمہ مدرس گیلانی،
طہران 1337 ہجری
- 16- لوائح
تالیف مولانا نورالدین عبدالرحمان
جامی
بکوشش محمد حسین تسبیحی
کتابفروشی فروغی 1342 تہران
- 17- فتوحات مکہ، اردو، جلد اول
مترجم مولوی محمد فضل خان،
تصوف فائونڈیشن، لاہور 1999ع
- 18- فصوص الحکم اردو
ترجمہ مولانا عبدالقدیر صدیقی
پروگریسو بکس، لاہور، 1993ع
- 19- فصوص الحکم اردو
مترجم محمد برکت اللہ لکنوی فرنگی
محلی
تصوف فائونڈیشن، لاہور، 1999ع
- 20- تحقیق الامر فی شرح فصوص
الحکم اردو
محمد عطاء اللہ
مطبع خیبر پرنٹرز پشاور 1983ع
- 21- مرآة الاسرار

مؤلف شیخ عبدالرحمان چشتی
تحقیق و ترجمہ کپتان واحد بخش
سیال

الفیصل اردو بازار، لاہور

22- رسالہ غوث اعظم

مع شرح موسومہ بہ

جواہر العشاق

خواجہ بندہ نواز سید محمد حسینی
گیسودراز

پروگریسو بکس، لاہور، 2000ع

23- نفحات الانس، اردو

تالیف مولانا جامی،

مترجم حافظ سید احمد علی صاحب
چشتی

لاہور، 1997ع

24- عوارف المعارف، اردو

مترجم حافظ سید رشید احمد ارشد

شیخ غلام علی ایند سنز، لاہور

1982ع

25- ہشت بہشت اردو

مجموعہ ملفوظات خواجگان چشت

مترجم عنصر صابری

ناشر پروگریسو بکس، لاہور 1996ع

26- سبع سنابل اردو

مصنف میر عبدالواحد بلگرامی

مترجم مفتی محمد خلیل خان

برکاتی

حامد ایند کمپنی، لاہور طبع ثانی،

1999ع

27- سیرالاولیا ترجمہ اعجاز الحق

قدوسی

اردو سائنس بورڈ، لاہور 1996ع

28 - قرآن اور تصوف ڈاکٹر میر ولی

الدین

پروگریسو بکس، لاہور 1979ع

29- بزم تیموریہ

سید صباح الدین عبدالرحمان

نفیس اکیڈمی کراچی 1989ع

30- تصوف اسلام عبدالماجدی

دریابادی

اسلامک بک فائونڈیشن، لاہور

1980ع

31 - تذکرۃ الاولیا اردو

مبارک علی قادری

شبیر برادرز، لاہور 1980ع

31- فوائد الفواد ملفوظات حضرت

نظام الدین اولیا

ترجمو: پروفیسر محمد سرور

محکم اوقاف لاہور، 1985ع

سيد محمد طاهر نسياني تصحيح
ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ
سنڌي ادبي بورڊ مترجم نياز همايوني
1995ع

38- آداب المريدين اردو
شيخ ضياء الدين سهروردي
مترجم محمد عبدالباسط
اسلامڪ بڪ فائونڊيشن، لاهور،
1980ع

39 - الاوراد اردو
بهاء الدين ذڪريا ملتاني
مترجم محمد ميان صديقي
اسلامڪ بڪ فائونڊيشن، لاهور 1986ع
40 - جوهر تقويم
ضياء الدين لاهوري
اداره ثقافت اسلاميه، لاهور، 1994ع

41 - محي الدين ابن عربي
تاليف ڊاڪٽر محسن جهانگيري
مترجم احمد جاويد ۽ سهيل عمر
اداره ثقافت اسلاميه، لاهور، 1999ع

42 - قاضي قادن جو رسالو
تحقيق ۽ ترتيب
ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ

32- حديقۃ الاوليا فارسي، تاليف
سيد عبدالقادر

تصحيح سيد حسام الدين راشدي
سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، 1967ع

33- تحفة الكرام از مير علي شير
قانع
مترجم مخدوم امير احمد
سنڌي ادبي بورڊ، ڇاپو ٻيو 1967ع

34- معيار سالڪان طريقت قرن اول
تا بارهوين صدي هجري
مير علي شير قانع مقالہ برائي پي -
ايڇ - ڊي سيد خضر حيات نوشاهي
بيت الحڪمت ريسرچ انسٽيٽيوٽ
دانش گاه همدرد، مدينه الحڪمت
1417 هـ / 1994ع

35- سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ
ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ
پاڪستان اسٽڊي سينٽر، ڄام شورو،
1999ع

36 - تاريخ مظهر شاهجهاني
مؤلف يوسف ميرڪ
سنڌي ادبي بورڊ 1970ع
37 - تاريخ طاهري

سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد

انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي، ڄام

شورو 1999ع

49 - تفسير انوار الاسرار

تصنيف مسيح الاوليا شيخ عيسيٰ

جنڊالله پاتائي ثم برهانپوري

سنڌي ترجمو

پروفيسر محمد عثمان ميمڻ

اداره پات هائوس، 1988ع، حيدرآباد

50 - عوارف المعارف سنڌي

مترجم عبدالجبار صديقي

اداره پات هائوس، حيدرآباد، 1988ع

51 - شاه جو رسالو: شاه جو

ڪلام (جلد 1-8)

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ

علامه قاضي تحقيقاتي رٿا، حيدرآباد

52 - اشرف العلوم ترجم سنڌي

منظوم

مثنوي مولانا روم

مولانا دين محمد اديب فيروز شاهي

آر- ايڇ - احمد اينڊ برادرز،

حيدرآباد، 1949-1961ع

53 - اذڪار ابرابر اردو ترجمو گلزار

ابرار

مصنف محمد غوثي شطاري مانڊوي

43 - مخدوم نوح سرور جا سهيوگي

پروفيسر محبوب علي چنه

سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو، 1991ع

44 - چونڊ ملفوظات

غوث الحق مخدوم نوح رح هالاڻي

قاضي محمد شوڪت علي قريشي،

هالا پراڻا، 1999ع

45 - ڪريم جو ڪلام

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

سنڌي ادبي اڪيڊمي لاڙڪاڻو،

1976ع

46 - مڪتوبات روضي ڌڻي محقق

ڊاڪٽر نذر حسين سڪندري

مدرس صبغة الهدى، سانگهڙو 1996ع

47 - دليل الذاڪرين قلمي (فوٽو

ڪاپي)

مملوڪ ڪتبخانه قاضي غلام محمد

قريشي

هالا پراڻا

48 - مڪلي نامو

سيد حسام الدين راشدي

58 - همعات شاه ولي الله

اردو ترجمہ محمد سرور

سند ساگر اکیڈمی، 1964

The Mathnavi of Jalaud din - 59

Rumi

R.A.Nicholson 8 vols

E.J.Gibb Memorial.

London, 1926 - 1940

Muslim Saints and Mystics -60

A.J.Arberry

Routledge & Kegan Paul,

London 1966

Tales from The Masnavi (2

vols) -61

A.J.Arberry

George Allan and Unwin Ltd.

London 1961

مترجم فضل احمد جیوری، لاہور،

1395 ہجری

54- قوت القلوب جلد اول دوم

شیخ ابوطالب مکی

ترجمہ محمد منظور الوحیدی

شیخ غلام علی سنز، لاہور 1988ع

55- کتاب اللمع فی التصوف

ابونصر سراج طوسی

اردو ترجمہ ڈاکٹر پیر محمد حسن

ادارہ تحقیقات اسلامی، اسلام آباد،

1996ع

56- شرح فتوح الغیب

تصنیف شیخ عبدالحق محدث دہلوی

ترجمہ علامہ ظہور احمد جلالی

صفہ اکیڈمی لاہور، 2000ع

57- تاریخ تصوف

پروفیسر یوسف سلیم چشتی

دارالکتاب لاہور، 1999ع

فهرست - 3: ماڻهن جا نالا

- * آجَب لاڻگاه، مخدوم 273، 232
- * آچر ٺٺوي، درويش 299
- * آدم، نبي عليه السلام 121، 204
- * ابراهيم ادهر، سلطان 211، 212،
- 214، 221، 238، 249
- * ابراهيم ميان، ميان ابراهيم 339
- * ابوالحسن 323
- * ابوبڪر پٽ بايزيد 66
- * ابوطالب مڪي 195
- * احمد خضروي بلخي 215
- * احمد درويش 285
- * احمد رونجهو 78، 306
- * اسماعيل سومرو مخدوم 289
- * امام اعظم نعمان 212
- * امام حسين 341
- * عمر، راڻو 319
- * بادو، درويش 280
- * بايزيد بسطامي، شيخ 211، 216،
- 225، 228، 232، 233، 247، 253،
- 268
- * بهاء الدين گودڙيو 64، 65، 66،
- 90، 170، 288، 305، 324، 330
- * دين محمد 340
- * رابع بصري 214، 226، 230،
- 234، 240، 250
- * راجو ستيو دل 302
- * رڪن الدين ولد ميون ونهيون 284
- * ساهڙ لنجار 306
- * سليم 331
- * سليمان، نبي عليه السلام 208
- * سليمان (ميان سليمان درويش) 289
- * سيد ابراهيم پرڏيهي پير 330
- * سيد برهان 339
- * سيد جعفر 64، 348
- * سيد جلال بن علي شيرازي 84،
- 315، 339
- * سيد حسين - ميان حسين 340،
- 341
- * سيد حيدر شاه، سن وارو 303
- * سيد حيدر متعلوي 57
- * سيد رڪن الدين 63، 155، 285،
- 288، 303
- * سيد عبدالڪريم بلڙي وارو سيد
- 53، 196
- * بهلول 220
- * پلي سميجو، درويش 284، 306
- * پنيو درويش 298
- * پنيو مهاڻو 319
- * پير لاکو 329
- * پير جرڪس 280، 283
- * پير مراد 291، 313
- * جلال - سيد جلال 57، 58، 305
- * ڄام هالو 319
- * ڄام تماچي 277

- * جاموٲ جعفر 163
- * حاجي شورو 63، 176
- * حبيب عجمي 30، 223، 383
- * حسن بصري 223، 239، 260، 389
- * حسن خرقاني 31، 32، 336
- * حسن سنيو 288، 290
- * حسن هريري 286
- * حسين گاڏر 146
- * خضر عليه السلام 64، 136، 248، 257
- * داؤد مفتي 93
- * داؤد نبي عليه السلام 205
- * سيد عبدالڪريم 55، 57، 68، 138
- * سيد عبدالڪريم بن سيد جلال 53
- (- سيد عبدالڪريم) 53، 156
- 186، 308، 323
- * سيد علي شيرازي 299، 313، 315
- * سيد لال شاه 338
- * سيد لله مجذوب (بن سيد عبدالڪريم) 339
- * سيد ميران يوسف بڪري 60، 62، 280
- * شاه حسين 341
- * شاه ڪريم (- سيد عبدالڪريم) 62، 57
- * شيخ ابراهيم، شيخ ريحان جي اولاد مان 297
- * شيخ بهاء الدين ملتاني 152، 248، 294، 264
- * شيخ پركيو چڪيو ڪاتيار 155، 276، 282، 294، 296، 303، 304، 305
- * شيخ پٺو 61، 67، 144، 145، 158، 296، 325، 335
- * شيخ پوراني 259، 261
- * شيخ جنيد بغدادي 235، 262
- * شيخ جهنڊو پاڻڻي 158
- * شيخ جيو 172
- * شيخ حسن بصري 218، 219، 239، 240، 260
- * شيخ ريحان جهنگلي 297
- * شيخ فريد شڪر گنج 218
- * شيخ شبلي 139، 228، 229
- * شيخ شقيق بلخي 251، 252
- * شيخ شهاب الدين 264
- * شيخ طلحہ رح 291
- * شيخ محي الدين عبدالقادر جيلاني 151، 222، 263، 297
- * شيخ محي الدين ابي عربي 256، 216، 256
- * شيخ ممون 291
- * شيخ ذوالنون مصري 217، 225
- * صابو سومرو 63، 66، 93
- * صالح سومرو 65

- * درويش صالح محمد 288، 316، 317، 328
- * سيد عبدالرحيم 338
- * عبدالرشيد بصير (ميان عبدالرشيد بصير) 66، 311
- * عبدالحليم مجذوب 299
- * عبداللطيف، درويش 312
- * عبدالعزيز 65
- * عبدالله 68، 352
- * عيسي (ميان عبدالقدوس جو پيءُ) 65، 92
- * عيسي لنگوٽي 313
- * عيسو فقير 286، 312
- * عمر بودلو 278، 289
- * فريد الدين عطار 211
- * قاسم كوري 278
- * قاضي قاضن 91، 102، 188، 302، 303، 304
- * قطب فقير 279
- * لاکو، پير 329
- * لدو فقير 276
- * لقمان حڪيم 254، 255
- * مالک دينار 223
- * مائي نوري 277
- * محمد، نبي ڪريم ﷺ 121، 135، 186، 197، 198، 199، 201
- * 203، 214، 235
- * محمد صدر رضا بن عبدالواسع 53
- * محمد صدر، مولانا 85، 95
- * محمد عالم، مولانا 314
- * ميران محمد، سيد (جونپوري) 231
- * مخدوم آدم سميچو 62
- * مخدوم اسماعيل جاڳو 63
- * مخدوم بلاول ٽلٽي وارو 143
- * مخدوم جعفر، بوبڪن جو 276
- * مخدوم جوڻو 277
- * مخدوم حسن 287
- * مخدوم ساهڙ لنگار 143، 274
- * مخدوم صدرالدين راهوٽي 292، 293
- * مخدوم ضياء الدين 64
- * مخدوم عبدالرشيد بصير 311
- * مخدوم عثمان اگهر ڪوٽي 289
- * مخدوم عربي ديانو 290
- * مخدوم نجيم
- * مخدوم نوح 60، 62، 63، 66، 164، 170، 257، 278، 284، 300، 326، 330، 338
- * مغل حاڪم 298
- * مغل سردار 321
- * ملا هارون 163
- * مولانا داؤد مفتي 93
- * حامد ڏاڏوڻائي 117
- * مَشائخ هوٽي لاکو 278، 284
- * مصطفيٰ خان، حاڪم 332
- * منصور (حلاج) 385

- * میان ابراهیم ولد مخدوم نوح 90،
177
* میان عبدالقدوس، ولد سید
عبدالکریم 341
* میان عبدالقدوس، سید عبدالکریم
جو مرید 70، 347
* میان جلال (-سید جلال) 89
* میان جلال ولد مخدوم نوح 57،
230
* مخدوم حامد ڈاڈوٹائی (ڈاڈونء جو)
93، 117
* میان حسین ولد سید عبدالکریم
184
* میان دین محمد ولد سید
عبدالکریم 159
* میان سید ابراهیم ولد سید یوسف 64
* میان سید جلال، سید عبدالکیم
339
* میان عیسیٰ، سید عبدالکیم جو
مرید 193
* میان محمد 93
- * میران سید علی شیرازی نٹوی 298،
299
* میرٹ کاتیار 279، 282، 284،
291، 300، 302
* میرزا جانی بیگ 316، 317
* میرزا غازی خان ترخان (میرزا غازی
بیگ) 316
* مہراڻ نہڑیو 64
* نور محمد، سید عبدالکریم جو
فقیر 321
* ہارون رشید 214، 250
* هوٹی، بزرگ اگھر کوٹ جو 278
* هوٹی لاکو 284، 290، 293
* یعقوب پلیجو 283، 299
* یعقوب پلیجو، مخدوم ولی 281،
283
* یوسف نبی علیہ السلام 204
* یوسف بکری 60

فهرست - 4: ماڳن، مڪانن، شهرن ۽ ذاتين جا نالا

* احمد آباد 161	* ساڳرو، درياءَ 306
* اگهر، اگهر ڪوٽ 289، 278	* سنڌ 162، 278
* انڙپور 306	* ستيار، پرڳڻو 299
* بوبڪ 276	* سن 303
* بنورو پرڳڻو 172، 277، 287	* سومرن جو ڳوٺ 318
* بسطام 31، 216، 237	* سيد پور 337
* بڪار ڳوٺ 173	* سيوهڻ، تعلقو 301، 303
* بکر پرڳڻو 351	* مٽياري 57، 89، 320
* بگهاڙ 316	* ڪاتيار، ڳوٺ 337
* بهار، پرڳڻو 307	* ڪانهري هيلو 392
* بهار، شهر 59	* ڪڪراڙو (ڪڪرالو) 288
* بهرام پور، پرڳڻو 300، 310، 337	* ڪڪرالو، ڪڪرالو 274، 324، 336
* نٿو شهر 185، 286، 301، 310	* ڪلان ڳوٺ 158
* 321، 328، 329، 332	* مانهر ڳوٺ 159
* پراڻ، درياءَ 185، 285	* ڪولاب 282
* پير آر 61	* گجرات 161
* جنهاڻ 317، 323	* ڳاھوٽ 288
* جوڻ پرڳڻو 345	* لندڻاڻ، پرڳڻو 302
* خانوٽ 274	* متعلوي 57
* دهي ڳوٺ 277	* مڪلي 291
* دادو 299	* مڪو شريف 143
* درپيلو شهر 302، 304	* بهارا شهر 146
* درویش جو ڳوٺ	* ملتان 361
* سيوهڻ 303	* مناهيجي، ڳوٺ 290
* ڊڪ، پرڳڻو 286	* نارو، پرڳڻو 299
* ڊنڊي 291	* نصرپور پرڳڻو 291، 320
* ڏاڏون 65	* نصره سومرا ڳوٺ 172، 295
* راڌڻ، ڳوٺ 302	* ناهيون ڳوٺ 280
* راهوٽ، شهر 158، 292، 293	* نيرن ڪوٽ 278، 280
* رڪن پور 297	* هٿڙي 287
* ريل ڳوٺ 301	* هالا ڪنڊي 66، 274، 290، 293
* ريڻ، درياءَ 306	* 300، 306، 339
* روم 244	* هندستان 59، 300، 307

بيان العارفين وتنبيه الغافلين

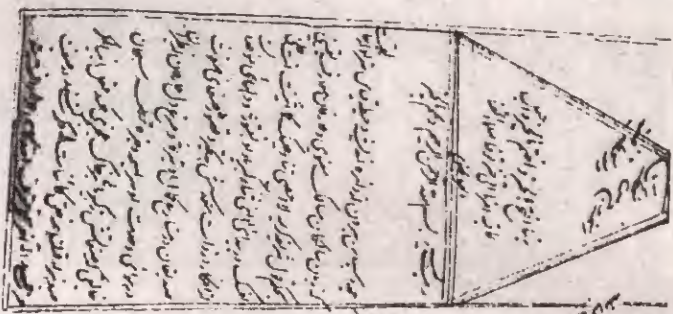
كتاب جو اصل فارسي متن

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله الذي جعل القرآن الكريم

بسیار است که می ایستد
بسیار است که می نشیند
بسیار است که می خوابد
بسیار است که می ایستد
بسیار است که می نشیند
بسیار است که می خوابد

بسیار است که می ایستد
بسیار است که می نشیند
بسیار است که می خوابد
بسیار است که می ایستد
بسیار است که می نشیند
بسیار است که می خوابد
بسیار است که می ایستد
بسیار است که می نشیند
بسیار است که می خوابد
بسیار است که می ایستد
بسیار است که می نشیند
بسیار است که می خوابد

نظر بشکرتان کنی و نه در تنه سر میی و هیچ طایفه ای در آن
 حضور متفق بر این است بر حسب فهمی گفت عداوت آنرا از این
 ظاهر است به ستم و در یک پرت و در صفت که در صفت او
 از این نظر بشکرتان کنی و نه در تنه سر میی و هیچ طایفه ای در آن
 حضور متفق بر این است بر حسب فهمی گفت عداوت آنرا از این
 ظاهر است به ستم و در یک پرت و در صفت که در صفت او

بشکرتان کنی و نه در تنه سر میی و هیچ طایفه ای در آن
 حضور متفق بر این است بر حسب فهمی گفت عداوت آنرا از این
 ظاهر است به ستم و در یک پرت و در صفت که در صفت او
 از این نظر بشکرتان کنی و نه در تنه سر میی و هیچ طایفه ای در آن
 حضور متفق بر این است بر حسب فهمی گفت عداوت آنرا از این
 ظاهر است به ستم و در یک پرت و در صفت که در صفت او

بشکرتان کنی و نه در تنه سر میی و هیچ طایفه ای در آن
 حضور متفق بر این است بر حسب فهمی گفت عداوت آنرا از این
 ظاهر است به ستم و در یک پرت و در صفت که در صفت او
 از این نظر بشکرتان کنی و نه در تنه سر میی و هیچ طایفه ای در آن
 حضور متفق بر این است بر حسب فهمی گفت عداوت آنرا از این
 ظاهر است به ستم و در یک پرت و در صفت که در صفت او

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَتَحْمِيلُ تَحْسِيرِ

حد و پیمایش بیرون از دایره اندیشه و حیطه قیاس سزاوار
خالق است که زبان ساکنان ملک معنوی و عارفان معارف
یقینی بحکم قول شریف که زبان او را نافصح است لا الهی
ثنا و تحسین کما اتممت انت علی نفسک در میاد اوداد
شایسته پادشاهی و بخت و بدیدار موحدان از او کار و روزات
مقتضی بیکجای تصور عظم و صفات صدیقان در
مشترک گمانی و معتبره مرغ غافل از طیران در هوا
و حدت او سلو سیر و خیره قطره سبحان خالق که صفات
زکیر یال در خاک عجز میفکنند عقل انبیاء که صد هزار
قرن هم خلق کائنات کفرت کنند در صفت و عت خدا

بسم اللہ الرحمن الرحیم

حمد در در که خدائی لم یزل   انکدنی دار و مثال و نی مثل
 بعث کرده بهرامت مفضلان   سر و جمله رسل شافع جهان
 عرش شد چون فرس اورا زیر پا   آمده در شان او نم استوا
 بنجم دل او مقسم ایزد خدا   شد لعمر کتاج شاه هدا
 قم فاندردان بیان دعوتش   بهر عالم گفت این در جوتش
 آمده و تلیس و سنه موی او   خواند حق و الشمس مدح روی او
 اسم او پس مفضل گفت حق   کس نبرده از بنی بروی سبق
 باد صلوة و سلم بر جان او   هم برال و صوب بر باران او
 حاضر بود بیکر کوریا بار شد   ثانی اشین از بهای الفارید
 پس از ان عادل عمر زین الصبا   بود رایش موجب و کتاب
 بعد از ان عثمان بن عفان حلیم   خواند از رحا و او را حق رحیم
 پس امیر المؤمنین سید علی   مشکلات جمله عالم را منجایی

نورایتان تا قیامت انورست
آن امانت کند زو امدستوه
حامل ان پس همو رسل کبار
چون بایشان زمین جهان امدلال
ان امانت ابدیه در اولیا
حامل عو بار کرانند اولیا
رشدایتان در جهان پس طریقت
اسمان و هم زمین و نیز لوه
بیسک ویل شبد بودند چار
قصد خود کردند معنی حق تعالی
ختم شد این کار خوش بر اولیا
بهرور این نزد بعد از انبیا

این ره سجد
شرف و انور
الامام شریف
و صدق و کرم
نه

بعد سیدنا بنی خیر البشر
بعده شاه عمر زین الصحاب
بعده این صهره خلیفه مقتدا
قاتل الکفار سیدنا علی
بود بر مسند خلافت ان امیر
بعد ان شاه هدا منظر عطا
شد ز جش خواجہ عجمی جب
خادمش داود خوش قدوم
بود بر مسند خلافت ابو بکر
پس از ان عثمان امیر دولاب
ابن عم مصطفی شه مهتاب
منظر ارشاد حق شمع سیع
ره نامش کلکشت روشن عمر
شد حسن بصری ولی ره نما
بهر امراض ضلالتها طیب
اصحین دله از فیض شمع

زلف معروف پس معروف شد	بافروض و رشید پس موصوف شد
زلف کرجی شمع انجمن	بهره باب و رخسار بوجهن
زان ولی عارف بهم و امید	بهره و رشید شاه بغدادی جنید
زوشه شبلی ازوشه بوفضل	بوالفرج زان مقبل حق لم یزل
زو ابوالحسن شده اعلیٰ و	زوشده شیخ ابی ابن علی
زوست جیلانی شرف قطب زمان	سید جن و بشر غوث جهان
شیرخان جاده پمانه طبع	شیخ عبدالقادر ان محبوب حق
سید الاقطاب الاوتاد بود	جید الافراد والا حجاب فراد بود
خلعت ارشاد بر عبدالرزاق	شد عطا زان قطب حق بالانفاق
زوکاد دین عاودین شده	زوشهاب الدین ذی ملکین
زوطهر الدین دین را شد ظہر	خواجہ یحییٰ زوشده شمس بر
خواجہ شمس الدین زوشده شمس	شیخ نورالدین حسین ازوی متین
شاه بدرالدین زوشده مقتدا	زوشهاب الدین قاسم مہتدا
زوست شرف الدین ماہ مقبلی	زوشده بر نوران شیخ علی
چون در والاء اورا کرد دق	شد رفائی شیخ احمد قطب حق

زان

زبان و تلی شد و تلی با و قار
 موشه دوران شه عید انکرم
 شیخ ابراهیم سلطان بخار
 زوشده قیاض با قدر مخیم

کچرہ بودہ ان اولیستی سببی
 لیک در ظاهر ازوشد بہرور
 در حقیقت یار سوال عربی
 فیض آن شدہ در جہان شد تیر
 کبریکویم آن حقیقت را تمام
 اندر این اوراق ان اشکم
 پر شود ہم دور کرد در اخفا
 لیک چون گفتم بگویم شدہ زبان
 دیدہ ام اندر بیان العارفت
 کاندران نامہ چن مرقوم شدہ
 این چن مسموع شدہ از اهل دین
 بود روزی شغل اندر سماع
 اخیشلانی بزرگ و صاحب کمال
 سینی بر عارض پاکش زده
 کہ بہ طفلی ان مہ روشن جبین
 ہم شغل بود رویش بر شعاع
 زہمائی اهل حق سید جلال
 زود آوردش بہ پیش وادہ

گفت کای مادر و لیه مشفق
 غر خوانده عمر من ضایع شده
 قصد این هم امت تا خوانم غن
 این مناسب نیست نزد اصل سخن
 پس عقیقه این جوابش زود را
 کای لیسن خصال و خوش نهاد
 این برادر خویش را چری مگو
 کای کای مبنه نیستی از فضل او
 بشموی فرزند تا سازم عید
 در جبهه عالیشان را نزدت بیان
 کای روزگار و پیش قطب دین
 سید حمید رحمت شمع یقین
 کم شده از تقدیر حضرت حق اله
 ارجلش زان سبب در غم شده
 خام میفران فرزند را تسل
 کوه در درج رسالت شمسبل
 آمده انشه رسالت مرتبت
 اندران خانه برای تعزیت
 من بدر السید استاده بدم
 هم ترا اندر بغل کرده بدم
 کندرون خانه آن متوقع حشر
 اعله بیرون چو اعله در نظر
 از جیب پنهان به بیغوله شدم
 ایک ناکه در کف هوش ادم
 ان شه هر دو سر کفده مرو
 سوی من اونی به بیغوله مشو
 من ترا در دست کرده یلان
 در جناب خدمتش شتم روا
 زود بر دم پیش او چون من ترا
 زود تر السید هر دو سر

زان بسبب این رشتن و شستن
 قفسه نشین سازم تنو و اضمح بین
 آمده در خانه ام خیر البشیر
 بعد زان کار اسپه دار دست خود
 ایستاد و بستمین بکننداری به مش
 ذی ولایت کرد او باشد ختم
 زبده اش این سب زو باد خیر
 چون شنیدم از عفت و تقال
 چه دمی گردان می قبول کردم

۴۴ کتابخانه عمومی و مجله بر صواب بود ثابت نمیکند بر راه قواب ۴۴

در بیان العارفین و دیرم عیان
کشتن بود مرشد طایفه قادری
که کی ارشاد از همه عالم رنور
تا چنان در این ولایت اعدائی

الحمد لله
والصلاة والسلام

کجاست که ما را بدو بوجوب اختیار
 یک بعد از گفتیم و آنچه
 تا کفارم آن حقیقت نیز کل
 هر دو ارم مختصر سازم طراز
 این چنین گفتند اصحاب منم
 که به سجده روزی دیدم فقر
 رنهای بادیه بخیر بود
 کوه درج ولایت بود وی
 چون که انوار صلاحیت و هدایت
 بستم اندر خدمتش کلی میان
 روز شب مشغول در امرش بودم
 چون بدیدم که به مرغیان شوق
 داشتم کل بکل در نگاه
 چند بر بان می نمودم من از آن
 بهم چنین انواع خدمتها ادا
 تا غایم زان لب اهل ای بکار
 نیز زی اخلاص این طایفه
 نوش سازم عاشقان را جام
 غنائفایین یا حضور و نیاز
 که بگفت آن قطب حق بعد لکرم
 عارف قطب زمانه بی نظیر
 یاده نوش از خم تفرید بود
 آخر برج هدایت بدست
 دیدمش لامع به چهره با صفا
 هر چه میفرمودی کردم بجا
 چون غلامان مشغول کارش شدم
 اکل لقم مرغها در دیدوست
 بهر خوردن از بسند آلاه
 برش او هر روزی بر دم همان
 کردم از خودیش لقم قطب هدایت
 نه

پنج خوشن من بود در مسجد مقیم
 من بدان خدمات بودم مستقیم
 روز یک هفته ز خود کرده عیان
 ز ابتدا تا انتها کرده بیان
 که بهو ختم من سپاه ای جوان
 غازی و جاکب دیو و بهلولان
 جنگی و هم شیر مرد و پل تن
 رزم و رز و کزدن شمشیر زن
 یک بند افلاس بار ایشیا
 اخوان جمله غنسی روکار
 از برای رزم با ایشان بود
 اهرم و وزی میوای کشت خون
 چون سپاه از هر دو جانب حقیقت
 هم زمام مهر در رفته ز کف
 دیهی تا شیر مادر رسید
 چشم و خورشید کشته نابید
 هر دو جانب بهلولان تا خنند
 اندران میدان سر را نشاند
 کرزه و کوبال شمشیر و سیر
 می شده از هر دو جانب کار
 قول خفیا ق فراگند و زره
 لخت و باره کشت هر جا و
 خون مقتولان چو دریا بر زمین
 اسبی شد غرق در دوی زمین
 شد زمام اختیار از دست من
 اندران پرکار بودم سرفراز
 از کین که ترس بیرون ختم
 سر زتن روئین فلان اندام
 کردی تا فلک آینه ختم
 خون بس مردان کاری ختم

شیل خون بچو چون شد
 موج زن چور و دغان شد
 ہمچنان از دست من جان شد
 کہ چو بخ در دست پیغم شد
 ہمچنان کردم به میدان کارزار
 سترخ شد و دست من عمار
 می نیاید ان حقیقت لغتم
 بہت بہر قصہ بہ نہ فتم
 چون چنین دیدم در اندم در
 کشت و دار و حشمت رب العباد
 ترس ایند کشت می توانی گن
 املہ در لرزہ مارا چلہ تن
 کہ بناحق این چنین کردم کمال
 بہ کہ کیم من بایزد اشتغال
 بہت اری این چنین قدرت
 ہست ان اللہ ہدی من لہ
 چون شود شامل ہدایت حق تعالی
 کرد و اورا سوئی ایزد اشتغال
 شوق ایزد خواند سوئی خود را
 خولش را کفتم کہ ایزد مرا
 نہ از برای قل عالم افرید
 حمد را از طلب آدم افرید
 اندم اندم زاب و زین فرو
 ہر دو چشم شد زکریہ چون دو
 من لجام اسب را با اخوان
 دادم و با جیدہ این کشتہ روان
 کہ سکہ زنجار بایم باز من
 ہیچ مرغی نہ ختم بر و از من
 پس باین جیدہ فدا دم و قوت
 از سرادر و و از اهل کفر

بعد از آنکه رفتم بکلی من دوا
 کما نذران بطلان بدو دیگر دوا
 چندی بر خوف ترس سبزه
 کما نذران دل را در ایدیم و پاک
 بگویم و حران محراب نذر و
 چون بهی شدر روز روشن پس
 چون همی آمدن تا یکیش
 تا از آن تو بخوابی و یکیش
 زان خلدی یافته در شهر
 در سفر دیدم عجیب تر کار
 تر به کمره در اینجا آدم
 منتظر می بر سید از من هر زبان
 گشتند از اهل ولایت بزرگان
 هم چنان حق را همی سازند
 هست یک هم که با حق
 هست بزران سید و رفیق
 بنشیند و کمر از اهل دین
 کما نذران بطلان بدو دیگر دوا
 کما نذران دل را در ایدیم و پاک
 والد و شیدا و محنون هم بدو
 می بشدم از خوف در شنه نمان
 سعی می کردم بطی راه پیش
 من برون مردم از اینجا جان پاک
 آمده دیدم عجیب صفا
 شهر در شهر و دیار و دیار
 اندر این جا بهیشت سامان
 کما نذران اقصای بی شکوه
 اهل گشت بکنی صاحب دلان
 کفتم او را که ای شه روحش نه
 قطب و دوران و خط و نغم
 آخر تریج هدایت خوش
 پرش و اصفی خواندیم مجید

هم روش ذکر خدا هر یک
 عرصه کردم پیش او عبد و عیال
 طور ذکر سید مران باو
 از ذکر اهل صدائند شنو
 غائبانه وصف میران می نمود
 مدح او می کرد در گفت و شنود
 چون که وزی بحر لطف آمد موج
 ایراحان و عطا آمد بفرج
 کرد آن مرشد بمن تلقین ذکر
 در طریقه قادریه داد فکر
 یک گفته ساز بهمان این عمل
 من قبولش ساختم از جان دل

تا همان روزی ز تقدیر آید
 ان حکایت شد خوش ز من با هر
 چون ز من آن سر حق شد و نظر
 همچو خور مستور شدن کان نور
 چون به مسجد رفتم و دیدم نان
 آب بهرم بکشد انداز گفت خان
 اه و افغان حق و صهی ز زور
 ناله وزاری نمود یعنی شمار
 سیند بریان چشم کرمان آه
 نوحه ساز و دل شده بر فغان و درد
 جمله عالم از سما و تا سمک
 تیره شد از غم به پیش مردک
 والد و شیدا و حیران مستهام
 بودم و جوان سکر و دران نام
 این خیال در دلم ناکه رسید
 که مباد از رفته باشند السعد

سوئی میران سید یوسف امیر
قصه رفتن آن طرف کردم بجان

چون در بنجا رفتم و دیدم فقر
آن همه بچی که در دل داشتم

با دلبوسیدم و از از اشتیاق
قصه صاحب دلی میران هم

که چو ما را با بر صند دید او
من همان را داشتم در دل نگاه
تحفه عالیه پنداشتم

ساخته بیده بیا از وی کله
رفود رفتم ساخته اندم کلاه

بعد از آن مقبل در که مجد
بیان درم رفته برداشته رفتم آخر

شد خیال این شکرده ناکم و پندیر
با حضور دل بعداه و فغان

دل زدید لیدش شده بدر بر
غممت شیرینی خوشی انگاشتم

رفت از خاطر همان حزن و غم
کرد و طلعه آن قبول بار که

با نثار خود بمن داد آن بگو
حدا ختم آن را بجان حزن و ناه
در درون سینه نهان داشتم

تا بر سازم چو تاج باد
کرد در سر آن ولی بارگاه

چند درم از زمین داده شد
تا آن از ز خود خریدم نینکه

بعد زان آن مقبل در که حید
 که ای بیاری نان بهر خوردم
 اندرم برداشته رفتم بشهر
 چون در اینجا رفتم و دیدم که
 نه باب ردا را زک تن برفته
 شد و چندان غم مضاعف شد
 شد مسره بدل حسره تمام
 با تفکر بوجه کوچه شهر شهر
 می بگردیدم بهر سوره بده
 با مشقت محنت و رنجش تمام
 دیدش بر فلک می کرد
 تا آنها پیشش نهادیم با ادب
 غیبت و محنت مکتب می بودید
 صد تاسف خور و افسوس هزار
 چند درمی از زمین داده کنید
 واجب احرام او چون کردیم
 نان از زرخود خریدیم نه بخت
 باز در دل شعاعش غم غمت
 با غم و با آه دل کردید حفت
 چاک چاک از حزن کردیده دلم
 کشت عشرت بدل عسره تمام
 ازین آن زیده کحلده و دهر
 با فوس و کبریت حالت شبه
 یافتیم در رفته بندران امام
 با شتابی پیش رفتم ای کار
 با خوشی و خوری فرج و طرب
 از ترجم وجود و اتفاق فرید
 آن مبارک و ولی روز کار

یک کلوی داد در دستم نکو
 آن کلوی در دوستم زودتر
 گفتش من نامدم از بهر زر
 در بی تو ای ولی خوش نظر
 ان زمان بید مهربانی نمودی
 یغری را از دل من در ریود
 گفت دادم خفت ای خوش
 گفتش جز خدمت ناید قرار
 گفت کردم خفت از جان
 بعد دو سه سال بی حال خود
 آتش عشق از درونت بوزن
 این سخن گفته بمن کرده و دایم
 ان وجود خوش سخن میگویم

گفت آن خورشید اوج صطفی
 من در آن اول که بودم در طلب
 رفته اندر موصی با صد تعب
 دیدم اندر خانقاه قطب دین
 عده اولاد احمد مصطفی
 عین بینه مقبل رب متن

چارتن فقر انشسته کامل اند
 در یکی کنجی بایزدت غل اند
 زان یکی از بهر دروینده مند
 کاسه پیر کرده آورده خود
 پنج حصه کرد آن را در میان
 چار حصه خود گرفتند آن چنان
 پنجمین حصه بمن دادند زان
 لقمه زان چون بخوردم من بجان
 تا باین دم خوردن و نا خوردن
 شد برابر استعارفت از تم
 هر صفت شریف از من شد جدا
 این عطا بمن شد از لطف خدا
 مخفی و عروایت کرده است
 نوع دیگر این حکایت کرده است
 که بگفته چون بر فتم آن ملک
 چون فقر زان میان چارتن
 یک یک میفردم و تا باین زمان
 بخوار من جمع گردیده تمام
 این چنان شد من بعد از مرگ
 محقر در نظم او ردم چنین
 از گرم حضرت العی و السلام
 آمدن ماه بکاری بدخشان
 جلد بر این در بیان العارفین

حسین علی

بعد از شایسته قطب صرا
در یاقش می کشیم بین زبان
لیک تاریخ وصال ان جناب
پس از ان مرقوم سازم سلسله
اولاً اول که گفته ~~مختصر~~
می گفتم اندر این جا هوشدار
آن امانت شد با ولادت عطا
تا بصاحب وقت ارم در بیان
در کف ارم با حضور و با صواب
جملگی اسماء ارم در صله
سال تاریخ وفات ان مقلی
بعد از ان گوشت از من ~~یک~~

شاه عبدالکریم سید ما
از نبی و علی ترا دشمن دان
بود ز اولاد حیدر روی
سال نه صد چهار و چهل و دو
چونکه سی و هزار دو بگذشت
شهری و هفتده هفتین از ماه
وقت شام از جهان ~~ص~~برسوان
سال تا یخش از ره ابجد
بود از کدیان را ه نما
و از حسین و بطول ~~اصل~~ ~~خو~~
زاد شد اولاد ~~ب~~ ~~تعلوی~~
بود از هجرت ~~منفع~~ ~~حشر~~
شد لقا بش ~~نقیب~~ ~~و ش~~
نیک ~~ش~~ ~~نعمه~~ ~~آن~~ ~~خدا~~ ~~ای~~ ~~ک~~ ~~ه~~
قدیم قدیم ز جانان رفت
جز ~~بلغ~~ ~~نیش~~ ~~در~~ ~~جانب~~

رحمت حق بر او میردانش و از خدا باد عفو و غفرانش

سید پاک معینی شه ما بعد کرم
 اختر اوج شریعت کهر گاه
 آنکه مقبول در حضرت صانع بود
 علم دین را چه نیکو کامل شایع بود
 خلعت خلعت و فردیت ز باب برش
 بعکس فیض ولایت چو نور لامع بود
 چون ز دنیا باشد رفته دوس
 چیزی از اوج سخا چه در صراط طبع بود
 و وقت شب تیار رخ بانش کو
 و شام شب حد ز مه قود طبع بود

شاه صاحب سید عبد الکریم ز غما
 سرور اقطاب مطلع نور حق
 اختر برج سیادت آسمان مهتاب
 آن بخت بحر عرفان ذری ولایت مجتبی
 سید السادات منظر فیض وجود
 کو هر درج ولایت بر لطف مقدا
 معدن اسرار حقانی و بی غش
 مبدع استار مهد فریق حضرت کبریا
 تاج جاهل دین مبط نور مقبول خدا
 فردی زانی شریعت و بر غایت جهان
 مرغ جانفش از قفص این دار بخت
 که چون پرواز رفت از زین طبع اوج

ک؟

گشت طوبی آشتی نش خوش مقر   هم پیش بکل وصل خدا نرسد
قدسیان غلمان بارضوان با حورایان   از قدوس جلالی نبر فرج زین
سال نا رخسار اصالع مدام غیب از نهفت
گفت که نبود مقتدای عارفین و اولیا

از توبه او شده صاحب کمال   ابن آن شاه علاستید جمال
عبد قدوس ابن اوز و شید   زوشده صاحب کرم و نجیب
بعد این شاه انحرع عال بهره ور   مقلدان در که حق خوش نظر
شد مروج این طایفه بس شریف   از جناب تیر عبد لطیف
مقبل درگاه سبحان دست گیر   در مروج رشید چون بدر گیر
سرور اقطاب مطلع نور حق   در ولایت برد از هر کس حق
آفتاب اوج شرع مصطفی   ماه تاب برج طرق اصطفی
کوهر درج حقیقت مقتدا   لعل کان معرفت بس مقتدا

بعد احمد انکه ختم الانبیا
 ایند ز لطف حق ختم الاولیا
 مادی مشکلات روی زمین
 سینده نور از علم الیقین
 چشم محمول از کل یقین
 بهمت او بهت عالم را معین
 یافت کوه حقه حق الیقین
 بحر حق ناظران شیخ امین
 عالم جمله از او شد مستفید
 در طریق قادی از وی مرید
 قادر بر نقشبندی ظاهرش
 چشتی هم سهروردی با همش
 از نظر او سنگ بت بشکست
 جمله عالم مشرور فرمان پذیر
 از نظر او می شد مرتد مرید
 منکرش در هر دو عالم شد مرید
 پیش او لایق خود را هر کس
 از برای انجافش شد سهیل
 درجه او تادی و ابد الیش
 هم نخلت کشت قدر عایش
 انفسر قیومیت بر سر نهاد
 حق بر محبوبش کرده مراد
 لغت آن شه کی در اید در حق
 قاهر آمد در کارش آن قلم
 یا الهی حق ان شاه خدا
 هیچ که فرمان از ذکر است جدا
 جرعه از باده حیات جان
 در جناب عشق و الایت رسان
 بر کل شیخ سیرت مصطفی علیهم السلام
 هم براه او یکا کن مستقیم

شاه صاحب ذی مناصب سید العبد المذنب
چون زجام ارجعی مجبور نو عیش وصل شد
آنکه قطب وقت خود بوده سب در دین حق
گفت ملهم غیب الابرار رضوان حق

ولی خدا شاه عبد اللطیف
سراج ولایت شه القیا
زهی زبده آل خراسان
با وجهدایت جلی القم
چون مجبور شد از می وصل حق
بفر دوسان از قدوم شریف
بفر دوسان از قدوم شریف
سلام و ترجم زبده رحیم
خدا یاب به برکات آن شاه دین
بتاریخ اول فطر رضوان حق
توای صالحی از محبت تمام
بصدق و رسوخ و ابرار

که روز و ماه و سال و تاریخ کو
چه شام الاحدی نزد هم صفر

سید و الا شریف مستطهر صر ضعیف	حسوت عبد اللطیف مقبل رب متین
سید غوث زمان مرقف والا زان	اشفق قطب جان نور مصباح دین
مہبط انوار فیض مصدر سرافض	کلین از کار فیض دایک شیخ امین
ماہ کرامات بدشاه ولایات بد	بحر عنایات بدر شد روی زمین
اختر برج صفا کو صر درج صدا	بود و تی خدا مطمح حق البقین
آن کھر المعی در صدف لوزی	چون زمی ارجعی حرکت کس امین
رفت ز دار النعب فرج و باطل	در ارم از فضل رب شت مبلغ
از قد مشیل بیان فرحت دین	جمله اصل جان ماخر خلد برین
از هو سومر جانیر سلام و دعا	شغل سربار یا رب کیست مبارک صبی
شد ز خدا حق نیوش اهل جان	بہر جوابین سروش اندک تحقیق این
خاصہ ولی منت الہیہ من	ابن علی من است شاعر انور حسین

از بی سائن ز خود و چه جو اہم بشد
شمع ولایات بدر دیر قطب بقین

تبارک این دار فانی چون شدہ
آخہ اندر ملک عقیقہ در زردہ

ای

صاحب حالات انجم ذو لباب	ابن ابن الاخ ان صاحب کمال
مرشد مهدی زمان سید جمال	مخزن اسرار اینر ذوالجلال
کرد لطف خود بر او احد حق	شد طراز مسند ارشاد حق
یا وقار پیش تر اربع خلف	فران جناب پیر مانده با شرف
هشم الدین رابع شاه بکمل	فایز محمد شاه قائم ذوالفضل
صاحب ارشاد پس کامل بودند	ثانی و ثالث ششم شدند
کادی و مهدی معدن خلق اند	جمله صاحب رشد بر شد خلق اند
ورند جمله کامل وار شد بودند	لیک می گویم کبر مسند بودند
جان باشد فدای بر صدم	در دل من صد ارادت در گم
فهم کن این قول ایی در گم	جان را کس کم نخواهد ای عزیز
شجره اولاد پس امجاد تن	پس بگویم سلسله اولاد تن
شد خلف چون تو گوشت	از میان قائم محمد یک پیر
حاصلش از حق مقامات ارجمند	صلوات جناب و حالات بلند
از کاهش پس دل می جگر	همچو کسیر صفا بودش نظر
مقتل درگاه اینر ذوالجلال	نام او شاه و ذل صاحب کمال

روشنش بود جمله ظاهرها
 زو نمازده پنج خلف درجهان
 ثانی فرزند حضرت شه جلال
 نی خلف مانده از ان حساب
 از میان قائم الدین خوش نظر
 شد خلف مکتوب سیرت پسر
 اولاً محمد علی شیخ امین
 مقبل حق زبده للواصلین
 ثانی فرزند حاجن مکتوب
 ثالث عثمان میر محمد دستگیر
 رابع ایشان شه لطیف علی
 یحیی ایشان شه امید علی
 اولاً محمد علی احمد سعید
 بود بر مسند علامه مدینه
 در شریعت در طریقت مقلد
 چون در این دار الفاسد باطل
 یابرا در خور خود تسلیم کرد
 حاصلش کردید از این دو حال
 زان شه مقبل خدای جبار
 یابرا در خور خود تسلیم کرد
 شد هر اران بش از حد فضا
 در فردای جهان چون او رسد
 رخت خود از این دامک پیرون
 شد هر اران بش از حد فضا

کشد

رخت خود از این دامک پیرون

ال

مرشدند نشین شیخ جلی   پیر وقت حال نه لطف علی
 خلعت آن رشید را در بر کنند   چو که هستند زلف بگویند
 صاحب جود و کرم منبع سخا   کادی و مهدی و شمع عطا
 مطلع انوار این ذکر دکار   مطرح اسرار حق تنبار
 ثابت بر سرع شاه انبیا   قید او ناکعبه انبیا
 هست سلطان باطنی هم ظاهر   نیست بروی صحن کس بر تری
 بحر علم و معدن غزو کمال   زیب خند حضرت سید جمال
 زایک گویم بس بلند و برتر است   خامه در رخ بر زان راقص است
 و نوی واجب خوشی صالما   ختم لغت شریفش بر دعا
 یا الهی تا زمین آسمان است   تا قیامت کائنات او یگان است
 دار این کشف المکلفین را علم   در شد و مهدی کادی و امام
 تا نماید ره کاهدایان و کمال   کمران را بر کشد از چرخ ضلال

اول و ثانی و پنجم هر سه شان
 معوی حق داد از مطلقان

بی تعلق دار فانی و نفسانی
 بر سر طوایف و شش لکمان

باقی از ثانی کی مولود شد
نام آن شاه حسن علی شاه
لیک اثر صغری کیده
شاه تو امان از شاه شدن
نام آن شاه مستهر داوود
اختر برج حدامه ضیا
زین جهان او را خداداده
باریک مولود شد هر سه
این بحر اهل کرامت کی بود
یک از بخش شاه زان هر سه
سیوم الف ن بخش نام
شاه بنی بخش نام از در
باو عالم را ازین هر سه نظام

باز از اولاد حضرت یکل
دو خلفه شاه از این
از یکی اول یکی مولود دان
و از در شاه هم یکی مولود دان
بخش و کوبت بنو توای عالی محل
یک ولی محمد و کر شاه مهمل
نام آن شاه مستهر داوود دان
نام آن مقبول شاه بنو نجوان

سید هم شجره اولادشان
باز خلفاء و اطراق سه
چون شنیدی ظاهر باهر عیان
می نویسم بنی مجسم باهره

اولا احمد خليفه عالم است	پس غریب الله شد و نماز
عبدالحق بعد از آن مافوق خلق	پس خليفه وقت آن عمر
هر چه زان او بیا جمله رشید	صاحب حکمت شدند و مستفید
جان و دل من بر سر حمله فدا	هر یک قطبشان و مقتدا
لغت ایشان پیش از هر سرما	برتر از حد گفتن و پیکر ما
کر همه موی تنم کرد زبان	مدح هر حضرت را بسیار بیان
عمر خود سازم تقرب سر بر	در مدح انصا جان عالی قدر
هم نباشد یک ادای اظهار	ز آنکه مدحشان از حد
راخی احسن نظر یکنو خصال	جمله آن تحریر دارد این سال
آنکه باشد ذره از آفتاب	یا بیاستد قطره از دریا
یا الهی دار تا روز قیام	مسند ادب و ادبانی با نظام
ظلال آن بر جهان محدود	نور الیقین در جهان مشهود
مدح ایشان ستر چون بحر مخط	نی چنین بل صحت چون نور بسط
از کفار رس من گما کرد تمام	سلسله پیران چنین بدو السلام
صالحی در اختصار و سیر	سلسله اهل طریقه قادر

از خجابت سید خیر البشر
 باو و اضع پیش اصل را سخنان
 تا بود لایح به پیش ساقان
 تا ابر المومنین شه مرتضی
 کوه را سمار را منظوم ساز
 می گویم شجره در اخصار
 این سید قائم الدین مه جلی
 این شه کرم دینه با کمال
 والدش شاه حبیب با کمال
 سیدی فرد الزمان ذات شرف
 این حضرت شه جمال ابن منجلی
 این سید لعل محمد زنی فخرم
 قره العین کاشم جیدان
 این شرف الدین مفضل تن
 والدش یوسف جوهر منجلی
 اولی سید علی یازیب تنی

از خجابت سید خیر البشر
 باو و اضع پیش اصل را سخنان
 تا بود لایح به پیش ساقان
 تا ابر المومنین شه مرتضی
 کوه را سمار را منظوم ساز
 می گویم شجره در اخصار
 این سید قائم الدین مه جلی
 این شه کرم دینه با کمال
 والدش شاه حبیب با کمال
 سیدی فرد الزمان ذات شرف
 این حضرت شه جمال ابن منجلی
 این سید لعل محمد زنی فخرم
 قره العین کاشم جیدان
 این شرف الدین مفضل تن
 والدش یوسف جوهر منجلی
 اولی سید علی یازیب تنی

شہ حسین راست او نور العبر	سید یوسف و راکنو بدر
این خوارزمی علیا ماه منہ	شہ ابراہیم والدان امر
این جعفر ثانی ان مرہری	والدش سید حسین الابرری
جعفر صادق پدر ان قم	والدش موسی امام کاظم است
این زین العابدین مرہ نور	والدش حضرت امام باقر است
والدان زینت افضل ہا	شہ حسین ابن علی المرتضی
از سرور نفس بیضی ^{ایمان}	یا للہی حرمت این سروران
کن محصل باہو از این نفر	کل مقصود است بلی فی الطہر

از بی دل مخلص منظوم شد	سد ہم شجرہ چون مرقوم شد
حافظ القرآن حافظ خود شد	کویت مقبول جناب کرد
از جناب حق دعا کن انہا	از بی مخلص خلت انہا
روز و شب بخوان و گشت سر	هم زد در کہ این شہان کرد
بشنوید این عرض ہر ذلک	ای شہان بہرہ و رختہ بحال

کاد میرد خاص و صریح و صاف
در حضور ایشان چنین دارد و عا

ای ویلای جناب کبریا	وی خواص در کشته انبیا
سنگ در دامن شما انداختم	در شمارا قبله خود ساختم
نیت مارا نفس سید در جهان	جز جنابستان آن شهبان
اوقادم من زیاد کنم	ساز دل قاتر مرا بدر منیر
حرز ما باشد از دیو و نور	لطف خود ساز نذر عالم عجم
از شر و نفس بد خواهم	بد نه بنم حال خود اندر جات
هم سلامت من و ایمان و جا	هم سبب نبوت شرع نباه انبیا
هر کار ز دنیا آخرت	خواهم بحضرات عالی فرست
تا نگه بشم در جهان باشند	از شر و نفس و ظلم ظالمان
رزق وافر بی تردد بر حال	مسئلت دارم ز حضرت حق تعالی
ستر عورت ستر و عیبت طلب	دأما خواهیم از درگاه رب
هم شوم در حضرت ان قبول	مقصد دنیا و دین خواهیم حصول
از دیون کل از ایدی بشود	غم مبدل ریش با شادی نمود

ع

هم شود اولاد ما صالح شود ^{مدام}
 دایما در حفظ حضرت حق انام
 حق نماید ره هدایت بر رخم
 منفعت گردد بمن یا البسم
 اتفاق و فائز شود اولاد من
 فیض حضرت حق شود در انما
 سیمای الهی بخانهما تخاصس
 این هم سازید مقبل عرض من
 هم بر آید انی باشد عرض من
 یا الهی حق جلّه ان شهبان
 عجز من مقبول سازی مهر من
 یا الهی از مریدان جناب
 ساز ما را و این دعا کن مستجاب

حمد لله کز من بی حوصله کشت پایان این مبارک ^{سلسله}
 باد مقبول جناب لم یزل هم بدر که هشت خیر الرسل
 هم بدر که مقبلان انجاء هم شود دعوات جده جناب
 سال نارسختش خرد بعد از طلب
 گفت که ای مقرون اجابت کرد
 سال نارسختش خرد بعد از طلب

چند آیات، و
بسم الله الرحمن الرحيم

مست و عید الیکم سیدمان بود از دایمان راه بدان
از نبی و علی تراوشان، و از حسین و بطول خول
نبود ز اولاد حیدر پروان زاده شد بولای مستغلو
تسک آن صد چهارچل در، بود از حرجت شفیق
بچونک سنی و هزار دبلد، شد لقایش نصیب
بشهر ذی قعدہ بمقام ازنا، شب کشید آن خداگاه
موقوف شلم از جهان برضوان، قد بلغ قد بلغ زبان بر
اسان بخش از ره اجداد، جز بلغ نیست در حساب
رحمت حق بر و میردش، و از خدا با و غفور
۳۲

درمان

سایه و فانی شاه صاحب

قطعه

حق

مردان

در

خفا

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

لطف

شاه

۴۵

۱۱

[illegible]

- 17) Fatuhat-i- Makkia, Beirut, 1998, vol.II, p:450.
- 18) Said Nafisi, Diwan-i-Iraqi, Intisharat Sanai, Tehran, 1336, p:1336.
- 19) Jami, Lawa'ih, Ed. Muhammad Hussain Tasbihi, Tehran, p:111
- 20) Jami, Masnavi Haft Aurang, Ed. Mudarris Gillani, Tehran, 1337, p:651.
- 21) Masnavi Rumi, Qawamuddin Khurram Shahi, Iran, 1378, p:683.
- 22) Ibid, p: 59, vol. I, Verse No:1028.
- 23) E.H.Whinfield, Masnavi-i-Ma'navi, YASSA VOLI, Iran, Introduction, p:2, Cf.Rumi: Poet and Mystic, Nicholson, London, p:24

References:

- 1) The Holy Quran with Persian Translation, Sindhi Adabi Board, Hyderabad, 1980.
Introduction, G.M. Qasmi, p: 11
- 2) Rashdi Husamuddin, Mir Ma'sum, SAB, Hyderabad, 1975, p:5
- 3) Rashdi Husamuddin, Ed. Hadiqat al-Aulia, SAB, 1967, p: 18
- 4) Dr. A.G. Soomro, Bayan-al- Wa Tanbi al-Ghaflim, Sindhi translation with faesimile porsian text, Sindh Auqaf, Hyderabad, 2002.

در سنه ۱۰۳۸ در شهر رجب المرجب از تصنیف این رساله فارغ شدم و به دست خود تمام بنو شتر من که مرید بجان و خادم السر و العیان و خاکپای حضرت ایشان رح محمد رضا بن عبدالواسع عرف میر دریائی بن داروغه گهر ساکن تته امر از فرزندان اکمل و یاران و مریدان و مخلصان و خادمان و معتقدان که همه ایشان منظور نظر حضرت ایشان بودند مسموع نمودم.

- 5) Ibid, p:5
- 6) Dr. Ista'lami, Ed. Tadhkirat al-Aulia, Intishat-i-Zawwar, Tehran, p:75&86.
- 7) Margret Smith, Rabia the Mystic, Hijra Publishers, Lahore, p:9 CfManaqeb-al-Arifin Tehsin Yazici, Ankara, 1961, p:281.
- 8) Attar, op.cit, p:661
- 9) Hasht Bahist, Trans. Ansar Sabri, Lahore, 1996, p: 411.
- 10) Fawaid al-Fuad, Urdu translation, Muhammad Sarvar, Auqaf Department Punjab, 1985, p: 150.
- 11) Said Nafisi, Divan-i-Attar, Intisharat-i-Sanai, Iran, 1373, p:01.
- 12) Ibid, p:5.
- 13) Rashdi, Mir Ma'sum, op. cit., p:324.
- 14) Soomro, op.cit., p:122.
- 15) Ibid., p:266.
- 16) Jami, Ashi'at al-Lama'at Ed. Hamid Rabbani, Nasir Khusrow, Tehran, 1352, p:151

For, this voice shall not be heard by such ears.

Indeed there is much more reflection of Rumi's ideas in the poetry of Shah Karim than any other poet, but further substantiation of which may not be possible here. Suffice it to point out here that the discussions on "form" and "essence", immanence" and transcendence, "tajrid" and "tafrid" and the universality of love are the highest common factors in their poetry. Despite the fact that Shah Karim subscribed to the monistic view of the universe, man and God, his mysticism is not confined to the mere otherworldliness. No doubt it lays great stress on the purgation and purification of the soul, but does not ask for severing all kinds of contacts or relations with this world. He, however, strongly emphasized the view that the soul should not remain idle from the remembrance of God even for a moment, as it amounts to the slaying of prophets without justification, yet he advises to fulfill the earthly mission, which he himself proved by engaging in hard work and toilsome labour. In fact what E.H. Whinfield once said about Rumi's mysticism that, it is not doctrinal but experimental, it appeals to the heart more than to the mind²³ is equally true about Shah Karim's Sufism.

In the history of Sindhi literature, Shah Karim was the pioneer of the tradition of using the folk legends of Marui, Sasui, Sohni and Lila as well as innovative use of the language of common people and images drawn from local environment. Inference can also be drawn that Shah Latif inherited the extraordinary love for Rumi through Shah Karim's poetry. Shah Karim also established the initial contact with the Hindi Poetry, which contributed in its peculiar way in future. Finally it was this profusely rich tradition of Sufi thought and practice which found its supreme exponent in Shah Abdul Latif in the eighteenth century Sindh.

following celebrated lines from the “Silsilat-al-Dhahb” of Maulana Jami are quoted but without citing either the source or the name of Jami. Also there is slight variation in the words:

عالمي چيست برزخي جامع
صورت خلق و حق در و واقع
عالمي نيست هست نما
حق هست ولي نيست نما

As clarified above, the first two lines are by Jami and the correct reading is “Adami” instead of “Alami”.²⁰

آدمي چيست برزخي جامع
صورت خلق و حق در و واقع

The next two lines are infact taken from the Masnvi Rumi, where they appear as a heading, but not as a verse, and it is as under:²¹

مثال عالم هست نيست نما و عالم نيست هست نما

It is interesting to note that Rumi has not been quoted by name anywhere in the Bayan-al-Arifin, perhaps he has been taken for granted for his widespread influence, although it would be next to impossible to explain otherwise the extraordinary similarities of views expressed here and there. For example let us consider this verse of Shah Karim in Sindhi.²²

هي ڪن گڏهڻا وڪڻي، ڪن ڪي ٻيا ڳنهيڇ،
تئين ساڻ سڻيڇ، پريان سندي ڳالهڙي.

Get rid of these asinine ears, have the other ones,
Enabling you to hear the call of your beloved.

The lines are very much compatible with the following verse of Rumi:

گوش خر بفروش و ديگر گوش خر
کين سخن را در نيابد گوش خر

Sell of these donkey like ears and buy other ones,

سبحان من اظهر الاشياء و هو عينها

Glory be to God, who manifested in things so as to identify Himself.

الحقيقت ساري في الاكوان

Reality is immanent in the universe.

The first saying is from "Fatuhat-Al-Makkia", the most famous work by Ibn Arabi and the second though not exactly in these words is traceable in his other writings including "Fusus al-Hikam".

As regards the Lama'at of Iraqi, there are more than one indirect references, which may be escaped here, excepting the following verses.¹⁸

آن پادشاه اعظم در بسته بود محکم

پوشیده دلش آذر ناگاه بر سر آمد

His majesty who was fortified and hiding

All of sudden wearing the garb of man,

Appeared on the scene.

This verse seems to have been very popular amongst the Sufis, as it has also been quoted by the author of Gulzar-i-Abrar. To support their contention, the Sufis have often relied upon this Sufi Tradition, "I created the creatures, in order that I might be known", which is further interpreted that the entire content of God's knowledge is objectified in the universe and permanently in man. This is summed up yet in another Sufi Tradition which means "He created man in His own image".

خلق آدم علی صورته

In this connection once again Jami, who is the great commentator and interpreter of both Ibn Arabi and Iraqi has been often quoted. Firstly, it is from his "Lawaihi" that the last two lines of his following quatrain have been cited in order to explain the more popular monistic view about the universe, man and God.¹⁹

با گلرخ خویش گفت ای غنچه دهان

هر لحظه میپوش چهره چون عشوه گران

زد خنده که من بعکس خویان جهان

در پرده عیان باشم و بی پرده نهان

In continuation of the above discussion, once again the

of the prominent Sufi poets. Gulzar-i-Abrar is but a veritable proof of the monistic Sufi ideas, which dominated the aura of Gujrat.

Sheikh Issa Jundullah was the contemporary of Shah Karim and it was this kind of Gujrat as described above, which was visited by Shah Karim at least once as confirmed in the Bayan al-Arifin. Sama' was the most favourite activity with the Sufis at Gujrat. Ghausi has specifically mentioned the saints from Sindh who excelled in Sama' or were known for their sama' passion. As to how the sama' sessions were held in those days, it has been related that once Shah Karim accompanied by his disciple was passing by such a gathering and the voice of Hama, Hama, and Ah, Ah was heard coming aloud. The accompanying novice disciple out of the inquisitiveness asked for explanation. Shah Karim explained that by Hama, Hama, they meant "Hama Ost" and by Ah, Ah means Ahad, the God almighty.¹⁴ Shah Karim equated Sama' with remembrance of God or dhikr and further said that it should be observed with full etiquette's.

As a general approach towards the Sufistic way of life Shah Karim always emphasized that it is the negation of self or self-denial which enables follower of the path to attain the real goal of mystical union which otherwise can not be attained even from the study of lofty works on Sufism such as "Fusus" and "Lama'at".¹⁵ In support of this contention following two lines have been quoted and these are the last lines of the quatrain of Maulana Jami with which he concluded the "Ashi'at al-Lama'at, his celebrated commentary on the Lama'at of Iraqi.¹⁶

توحید حق ای خلاصه مخترعات
باشد به سخن یافتن از متعانت
رو، نفی وجود کن که در خودیابی
سری که نیابی ز فصوص و لمعات

Unity of God, whatever your effort,
It is impossible to describe in words,
Opt for self denial and you may find,
The secret not available in "Fusus" and "Lama'at".

At other places following two very famous sayings of Ibn-Arabi have been quoted.¹⁷

دانسته شد که هیچ ندانسته ایر ما
 سبحان قادری که بر آئینه وجود
 بنگاشت از دو حرف دو گیتی که مایشاء

There is sufficient evidence on record which suggests that the works of Attar were held in high esteem in the Sufi circles of Gujrat during the sixteenth century, probably for the reason that the local environs were more propitious for such moiasitic views as that of Attar due to the influence of Chishti saints. Indeed, Gujrat in the tenth/sixteenth century appears to be the hub of activities of the great Sufis who converged from far off places. According to Sa'id Nafisi, Mullah Muhammad Sufi Mazandrani hailing from Iran traveled to India during Akbar's reign and stayed for good number of years in Ahmadabad and Ajmer.¹² He expired between 1032-35 AH in Ajmer but during his stay, he started the compilation of Tadhkirah of famous poets which he completed in the year 1011 AH. In this effort he was much supported by Hassan Beg Khaki of Gujrat, who held a high position in the ruling class. This selection contained some rare lyrics of Attar alongwith other 126 poets. After him Abdul Latif bin Abdullah Abbasi Gujrati known for his famous "Lataif al-Masnvi Min Haqaiq al-Masnvi" and "Latif al-Lughat Dar Lughat-i-Masniv" also completed his works in 1021 AH. It is interesting to note that Mir Ma'sum, the author of Tarikh-i-Ma'sumi, to which we referred earlier got the idea of writing the history of Sindh when he was in Gujrat.¹³

The fame of Gujrat during this era coupled with the unnerving conditions for the Sufis of Sindh, caused one of the most distinguished Sufi families to migrate from the village of Pat in Sindh to Ahmedabad Gujrat. Sheikh Issa Jundullah (1544-1621) scion of this family attained great fame as a mystic scholar, who proved himself to be a great interpreter of Ibn Arabi's ideas. Ghausi Mandvi, an erudite disciple of Sheikh Issa during stay at Gujrat, almost during the same period that is between 1604-1610 compiled his voluminous treatise covering the biographics of 576 saints and mystics, which he entitled "Gulzar-i-Abrar". Ghausi displayed an extraordinary veneration for his spiritual mentor Sheikh Issa and made a point to throw light on more than eighty saints and Sufis from Sindh in this compilation. He was a poet of considerable merit as such he often cited his own verses besides quoting apposite verses

circumambulate him, as that would be as good as performing the actual pilgrimage.

Of the other episodes related about Rabia some are exactly repetition of Tadhkirah. First about the visit of dervish guests when there were two loaves of bread available with Rabia to present to her guests, but these two were also given to a beggar who appeared at the nick of the time. Finally she miraculously gets twenty in return of the two and offered the same to the guests.

Amongst many episodes relating to Bayazid, at least two are exactly the same in the Tadhkirah and the Bayan-al-Arifin. Once Bayazid in his spiritual flight touched the Arsh-i-A'azam, the throne of God, and there he uttered, "O God, where are you? The reply came, go and search for me in the hearts of my servants. Second is that of the prediction of the birth of Abul Hasan Karqani by Bayazid when he come to pass by that village and said that he was incensing the fragrance of a bosom friend of God.⁸

The examples can be multiplied not only with respect to the Tadhkirah, but with respect to other hagiographic sources also. A few anecdotes can easily be traced in the famous "Hasht Bahisht",⁹ the Malfuzat ascribed to Chishti saints and one or two even in the most celebrated Malfuzat of Nizamuddin Aulia, the "Fawaid-al-Fuad".¹⁰ In fact this implies omni-presence of strong oral tradition being handed over from one generation of Sufis to the others. It also owes much to their common spiritual experience and genius. Indeed, like folk-lore there has existed Sufi-lore, which needs careful interpretation to arrive at proper conclusions.

In addition to the prose work Tadhkirah of Attar, his mystical poetry has also deeply influenced the development of Sufi thought in the Subcontinent, for being very popular and easily accessible. For example, the prologue of the Bayan al-Arifin contains the following eight lines from the opening Qasida of Diwan-i-Attar.¹¹

سبحان خالقي که صفائش ز کبریا
بر خاک عجز می نگند عقل انبیا
گر صد هزار قرن همه خلق کائنات
فکرت کنند در صفت عزت و خدا
آخر بعجز معترف آیند کای اله

Some of the most prominent saints and mystics which are mentioned in the above context include: Hassan Basri, Habib Ajmi, Malik bin Dinar, Dhul Nun Misri, Rabia Basri, Ibrahim Adham, Junaid, Bayazid, Hallaj, Shaiq Balkhi, Shibli, Abu Talib Makki, Hassan Kharqani, Sheikh Abdul Qadir Jilani, Ibn-Arabi, Sheikh Shahabuddin, Sheikh Sa'di, Sheikh Bahauddin Zakaria Multani, Sheikh Farid Ganj-i-Shakar. Similarly the most famous saints from Sindh are Sheikh Patho, Makhdum Bilal, Makhdum Ziauddin, Makhdum Nuh, Makhdum Ismail Soomro and so many others.

It is significant to note that most of the above mentioned names and the anecdotal material bears semblance with what has been related in the Tadhkirat-al-Aulia of Fariduddin Attar (d. 1230), which has indeed been a great work of influence regarding the hagiography of Muslim saints and mystics. It also confirms our inference that the Tadhkirah was the most popular account of the lives of the mystics, rather ranking as an authoritative reference amongst the various circles of Sufis in the Indo-Pak Subcontinent.

An analysis of the anecdotal material contained in the Bayan al-Arifin reveals extraordinary similarity of ideas in some cases, yet it can not be considered mere reproduction, rather innovation and creativity are discernible in many cases. For example the Tadhkirah mentions that when Rabia Basri was on her way to Makkah and she was short of her destination, she felt the Ka'ba coming to welcome her. On the other hand Ibrahim bin Adham who entered Makkah at the same time, observed that the Ka'ba was not in its place. He felt perplexed that perhaps he had lost sight. A voice came that the Ka'ba had gone to welcome a dear friend of God. This is followed by a conversation of Rabi'a with the Ka'ba.

In the Bayan-al-Arifin, Rabi'a has been quoted as having confirmed only this fact that the Ka'ba actually does welcome the lovers or seekers of God and moves around them. But those who visit the Ka'ba just for going around it, they lose sight of it. The questioner on hearing this got confused, so Rabia asked him to see above her head. Lo, the man found that the Ka'ba was hovering over the head of Rabi'a. Similar episode is related in the "Manaqib-al-Arifin" of Aflaki.⁷

On further examination it appears that the first part of this anecdote has originated in what Attar had related about Rabi'a but the second part is what Rumi has told about Bayazid in Masnavi, who asks the intending pilgrim to leave the money with him and

was the desire of his co-disciples to collect the most valuable sayings of the illumined saint, he contacted most of the people of that time who knew Shah Karim or have had some kind of association with him which included mainly his followers. This is how he collected most of the material for his book.

The contents of Bayan-al-Arifin comprise an introduction, seven chapters and an epilogue. Every chapter has been divided into sub-chapters called "fasl". The complete chain of spiritual descent has also been delineated at the end, which described Shah Karim as Owesi Qadri and goes back to Sheikh Abdul Qadir Jilani and Junaid Baghdadi and finally reaches Hazrat Ali (RA). The able author in the introduction has made it clear that every effort has been made to make use of simple Persian prose and avoid the difficult vocabulary and it appears he has been successful in his endeavour. The main topics covered are; the unity of God, love and longing, "Wajd" and "Sama", the remembrance of God, "Aurad or incantations, anecdotes about the Prophets and early saints of Islam, anecdotes about the saints of Sindh and finally miracles ascribed to the saint, followed by the special instructions for the guidance of his descendants.

The general approach of the writer has been to start with some apt remarks or observations on that subject by Shah Karim and then sometimes explaining it by quoting relevant verses from the Holy Quran or some Ahadith of Sufistic import. Also substantiating it with the past traditions of mystics or by quoting from the great Persian Sufi poets and these include Attar, Iraqi, Rumi, Jami, Shabistri and some other unidentified poets. The great Sufi writers who have been cited with or without names include Attar, Rumi, Ibn-Arabi, Jami and the works which have been mentioned are Fusus, Lamaat, Tafsir Hussaini and Kashf Al-Asrar. We also come across some verses from the "Lawaihi" and "Ashi'at-al-Lamat" of Jami.

The whole description is mostly interspersed with anecdotes and anthologies of mystical meanings at appropriate places and Sindhi verses of Shah Karim are also quoted alongwith their Persian translation. Besides, seven verses of Qazi Qadan who was precursor of Shah Karim as referred to by Shah Karim are also reflected. In addition five Sindh verses of anonymous poets and three verses of Hindi poets are also found at some places. Out of these three Hindi verses one bears the name of Kabir and the second that of Saman and the third is of anonymous poet.

born in a venerable Syed family at Mutalvi, now Matiari, a suburb in the present day Hyderabad district. This family traced back its origin to Heart and was descended from one Syed Haider who reportedly came to Sindh in or about 1398 AD in connection with the expeditions of Amir Taimur. Shah Karim was seventh in descent from Syed Haider. His dates of birth and death as recorded are 20th Sha'ban 944 AH and 7th Ziq'ad 1032 AH.⁵

Shah Karim is understood to have received some formal education, but he was not found serious about his studies, rather he was fond of attending the Sama' gatherings in his prime youth. He was gifted with melodious voice, whereby he would attract large gatherings. He is reported to have strong reservations about marriage, yet he was got married at a very young age by his elder brother.

In his youth he experienced what can be termed as the spiritual encounter with a wandering dervish whom one fine morning he found in the village mosque. He felt enamoured towards this spiritual mentor and guide. Finally that person revealed himself to be Sultan Ibrahim from Bihar Province of India, but soon afterwards he left for Makkah from Shah Bundar, Thatta.

However, the most eminent saint and mystic who exercised decisive influence on the thought and conduct of Shah Karim was Makhdum Nuh, who lived at Halakandi, a place not far from Matiari, the birth place of Shah Karim. It was also on his advice that Shah Karim moved from Matiari the birth place of Shah Karim to Bulri, a small hamlet on the main artery leading to Thatta, the capital of Sindh. Shah Karim was a widely traveled man as he himself revealed that once he was at Ahmedabad in Gujrat where he participated in Sama' sessions of the mystics and it was there he heard Hindi verses, some of which are quoted in the Bayan-al-Arifin.

Shah Karim lived very simple and austere life. He earned his livelihood by doing the physical work of cultivating the lands. He died at a ripe age of 88 years and was buried at Bulri. He was survived by four sons and two daughters. Shah Abdul Latif (1690-1752 A.D) descended from his fourth son Syed Jamal Shah in the third pedigree and as such Shah Karim was the great great grandfather of Shah Abdul Latif.

The present study of Bayan-al-Arifin reveals that the author being a devoted disciple of Shah Karim has undertaken this work out of great love and dedication. After highlighting the objective that it

BAYAN AL ARIFIN

As a source of Sufi Thought in Sindh.

By the turn of the tenth/sixteenth century, Persian had come to stay not only as the court language, but had also become the full-fledged medium of academic and literary activities in Sindh. This phenomenon can better be explained by the fact that the Persian translation of the Holy Quran, which is probably the earliest in the Sindh-Hind context, was undertaken during this period by one of the celebrated scholars and religious divines of Sindh Makhdum Nuh and completed in 998 A.H/1590 A.D. ¹ Another most significant work of this era is the "Tarikh-i-Ma'sumi" by Mir Ma'sum composed in 1090/1600 which is second only to "Fatahnama-i-Sindh", being the first extant chronicle of the Arab conquest of Sindh translated from Arabic into Persian by Ali Kufi at Uch in the year 612 A.H/1216 A.D. ²

During this century in 980 A.H/1572 A.D, the first ever biographical account of the saints in Sindh titled "Tadhkirt-al-Aulia" of Sindh was attempted by Qazi Mehmood, which is, however, lost to the posterity. This was followed by another biographical account entitled "Hadiqat-al-Aulia" at the beginning of the eleventh/seventeenth century, this is exactly in 1011 A.H/1603 A.D, which has survived and stands published. It was composed by Syed Abdul Qadir of Thatta and contains the life sketches of as many as forty one famous saints of Sindh, in which he at least once referred to the "Nafhat-al-Uns" the magnificent work of Jami (d. 1492); which suggests he may have been inspired by this work in his endeavour. ³

Next comes the "Bayan-al-Arifin wa Tanbih al Ghaflin" which is essentially a compendium of the discourses of Shah Abdul Karim (944/1539-1032 A.H/1623 A.D), that is Malfuzat in common parlance which was composed just six years after the death of the saint by his illustrious disciple Muhammad Raza of Thatta in 1038 A.H/1628 A.D. ⁴ This work is of great significance in the development of Sufi thought in general and for Shah Abdul Latif (1102/1690-1165 A.H/1752 A.D) in particular; as, according to an authentic tradition, it was his other companion beside the Holy Quran and the Masnavi of Maulana Rumi.

According to the Bayan-al-Arifin Shah Abdul Karim was

Next was Dr. Memon Abdul Majeed Sindhi who tried to improve upon the contents of his predecessors by including some additional material and his book was published in 1963. Subsequently he conducted further research regarding the life and times as well as the poetry of Shah Karim and based on it he published the revised edition of his earlier book in 1973.

Notwithstanding all these endeavours regarding the study of the poetry of Shah Karim, the original Persian text containing sublime Sufistic ideas and ideals, which had a definite bearing on the evolution of Sufi tradition in Sindh, and perceptible impact on the thought process of Shah Abdul Latif, still remained in the manuscript form and hence inaccessible to the common reader. I got this feeling while Undertaking research on the Sufistic Thought of Shah Abdul Latif and also realized the importance of translating the Persian text into Sindhi, alongwith necessary annotations and explanatory references.

Probably due to the widespread popularity of Bayan ul Arifin, several manuscript copies are still traceable in Sindh. The institute of Sindhology and Jamia Mansura near Hala possess the same. However, we got hold of the copy which was in possession of Syed Ali Mir Shah of Juna district Badin, whose family have had a long association with the saint of Bulri.

In the present assignment which was self-imposed, I was much encouraged by the guidance and support of Dr. N.A. Baloch, President Allama I.I. Kazi Memorial Society. The society's help and assistance is gratefully acknowledged.

The first edition of this work was published in 2002 through the courtesy of Sindh Auqaf Department in collaboration with the Allama Kazi risalo research centre. I also thanks to Dr. Muhammad Hussain Tasbilu of Iran Pakistan Research centre, Islamabad who was very helpful whenever I visited the centre in connection with my research work on this book.

I am also grateful to the present administration of the Sindhi Adabi Board, especially the Secretary Mr. Aijaz Ahmed Mangi, whose keen interest made it possible to bring out this descent edition.

Secy -7, Bath island,
Karachi

Abdul Ghaffar Soomro

Dated: November 17, 2007

PREFACE

Bayan ul Arifin- "A Narrative of the Gnositscs" is a compendium of the mystical discourses and poetry of the celebrated sixteenth century saint of Sindh. better known as Shah Abdul Karim of Bulri (944/1583-1032 A.H/1623 A.D). He was the great grandfather of Shah Abdul Latif (1102/1609-1165 A.H/1752 A.D), whose poetry "Shah jo Risalo" is acknowledged to be one of the great mystical works in Sufi literature. Muhammad Raza Thattvi, a very able and astute disciple of Shah Karim, just six years after the death of his, spiritual master, collected the sayings, anecdotes, aphorisms and other tales of Sufistic impor and compiled the present book in th eyear 1038 A.H/1629 A.D.

The singnificance of this compilation is mainly on two accounts, firstly per se its contents are of permanent value in th history of Sufistic thought and literature in Sindh. Secondly, as per authentic tradition it was the the third source of iknspiration after the Holy Quran and the Masnavi of Maulana Rumi, which provided and impulse to the thought process of Shah Latif. Moreover, it is this book which contained some seven verses of Shah Karim's illustrious prodecessor Qazi Qadan (860/1445-958 A.H/1551 A.D) as the same were quoted or referred to by no other person than Shah Karim himself. Besides it estabileshees Shah Karim as the first major poet of Sindhi language, for teh reason that as many as 92 verses composed by the saint poet were recorded in it alongwith teir Persian translation.

Mirza Qalich Beg was the first scholar who recognised Shah Abdul Karim as the pioneer of Sindhi poetry and referred to his influence on the thought of Shah Abdul Latif. He made and effort to consult the original copy of the Perisan text of Bayan ul Arifin in as much as he translated some relevant porions having direct bearing on the verses composed or recited by the saint poet in prsence of his disciples. This book entitled 'Risala-e- Karimi' was published in 1904. It was, however, Dr. Umar Bin Mohammad Daudpota sho having compared and consulted at least three manuscript copies of Bayanul Arifin, including the one scribed by the author, established the correct text of the Sindhi verses. He also translated some. relevant portions of the Persian text which he deemed necessary to highlight the mystical meaning of the verses or were of special intrrest from the Sufistic view point. This bookwas first published in 1937 and its second revised edition in 1958. Lastly it was published by the Culture Department in 1977.

(All Rights are reserved with Sindhi Adabi Board)

Ist Edition

2007

1000 Copies

[Price: Rs. 320-00]

To be had from

SINDHI ADABI BOARD KITAB GHAR

Tilak Incline, Hyderabad

(Ph: 022-2633679, Fax: 022-2771602)

E-mail Address: sindhiab@yahoo.com

Website: www.sindhiab.com, www.sindhiadabiboard.org

Printed at Suhni Printing Press, Hyderabad and Published by Aijaz Ahmed Mangi
Secretary Sindhi Adabi Board, Jamshoro Sindh Pakistan.

597
www.maktabah.org

Bayan-ul-Arifin Wa Tanbih-ul-Ghafilin

A Narrative of The Gnostics and Mystic Discourses
of Shah Abdul Karim (944/1538-1032 AH/1623 AD)

Composed by
Muhammad Raza bin Abdul Wasi' in 1038 AH/1629 AD

Translated into Sindhi with Introduction and
Explanatory Notes

by
Abdul Ghaffar Soomro
Ph.D

SINDHI ADABI BOARD

Jamshoro, Sindh
1428 AH/2007 AD

www.maktabah.org

دبي بورڊ سنڌي ادبي بورڊ سنڌي ادبي بورڊ

دبي بورڊ سنڌي ادبي بورڊ سنڌي ادبي بورڊ

دبي بورڊ سنڌي ادبي بورڊ سنڌي ادبي بورڊ

دبي بورڊ سنڌي ادبي بورڊ سنڌي ادبي بورڊ

دبي بورڊ سنڌي ادبي بورڊ سنڌي ادبي بورڊ

دبي بورڊ سنڌي ادبي بورڊ سنڌي ادبي بورڊ

سنڌي ادبي بورڊ سنڌي اد

سنڌي ادبي بورڊ سنڌي اد

سنڌي ادبي بورڊ سنڌي اد

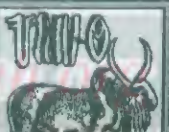
سنڌي ادبي بورڊ سنڌي اد

سنڌي ادبي بورڊ سنڌي اد

سنڌي ادبي بورڊ سنڌي اد

بيان العارفين جي مصنف محمد رضا بن عبدالواسع موجب شاه
 كريم رح اكثر پاڻ سماع ڪندو هو يا سماع ۾ حصو وٺندو هو. اهو
 سماع جو شوق ئي هو جيڪو کيس گجرات ۽ احمد آباد تائين وٺي ويو ۽
 جتي هندي دوهن ۽ بيتن پڙڻ جو اتفاق ٿيس. شاهه كريم وٽ سماع جي
 حيثيت ذڪر برابر هئي ۽ اها ڪا عيب يا نئين ڳالهه به نه هئي.
 ابو طالب مڪي **قوت القلوب** ۾ چوي ٿو ته سماع ذڪر جي صورت آهي،
 بشرطيڪ ان سان خدا جي طرف رجوع ٿئي. شاهه كريم لاءِ روايت آهي
 ته ائين ڪيترا ڀيرا ٿيو هوندو جو سماع دوران ڪنهن بيت پڙڻ سان مٿن
 حال يا وجد طاري ٿي ويندو هو ۽ وري ڪجهه دير کان پوءِ هوش ۾ ايندو
 هو، ته وري سماع ۾ شروع ٿي ويندو هو. بيان العارفين مان خبر پوي ٿي
 ته انهيءَ زماني ۾ سماع کي بهشت جي نعمتن مان هڪ نعمت تصور
 ڪيو ويندو هو. هڪ ٻيو قول اهو به آهي ته خدا تعاليٰ تائين پهچڻ جي
 سولي واٽ سماع آهي. انهيءَ ڪري پاڻ مريدن کي به سماع ۾ حصي وٺڻ
 جي هدايت ڪندا هئا ۽ کين اها ڳالهه تڏهن هرگز نه وٺندي هئي جڏهن
 ڪو مريد سماع اڌ ۾ ڇڏي اٿي ويندو هو. هن سلسلي ۾ چوندا هئا ته
 سماع جا آداب پوري طرح بجا آڻيو.

بهرحال سنڌ ۾ صوفيان سماع جي روايت جيڪا شاهه كريم رح
 وٽ ملي ٿي، ان کي شاهه عبداللطيف ڀٽائي نهايت منظم طريقي سان
 مروج ۽ جاري رکيو.

- ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو

Maktabah Mujaddidiyah

www.maktabah.org

This book has been digitized by Maktabah Mujaddidiyah (www.maktabah.org).

Maktabah Mujaddidiyah does not hold the copyrights of this book. All the copyrights are held by the copyright holders, as mentioned in the book.

Digitized by Maktabah Mujaddidiyah, 2012

Files hosted at Internet Archive [www.archive.org]

We accept donations solely for the purpose of digitizing valuable and rare Islamic books and making them easily accessible through the Internet. If you like this cause and can afford to donate a little money, you can do so through Paypal. Send the money to ghaffari@maktabah.org, or go to the website and click the Donate link at the top.